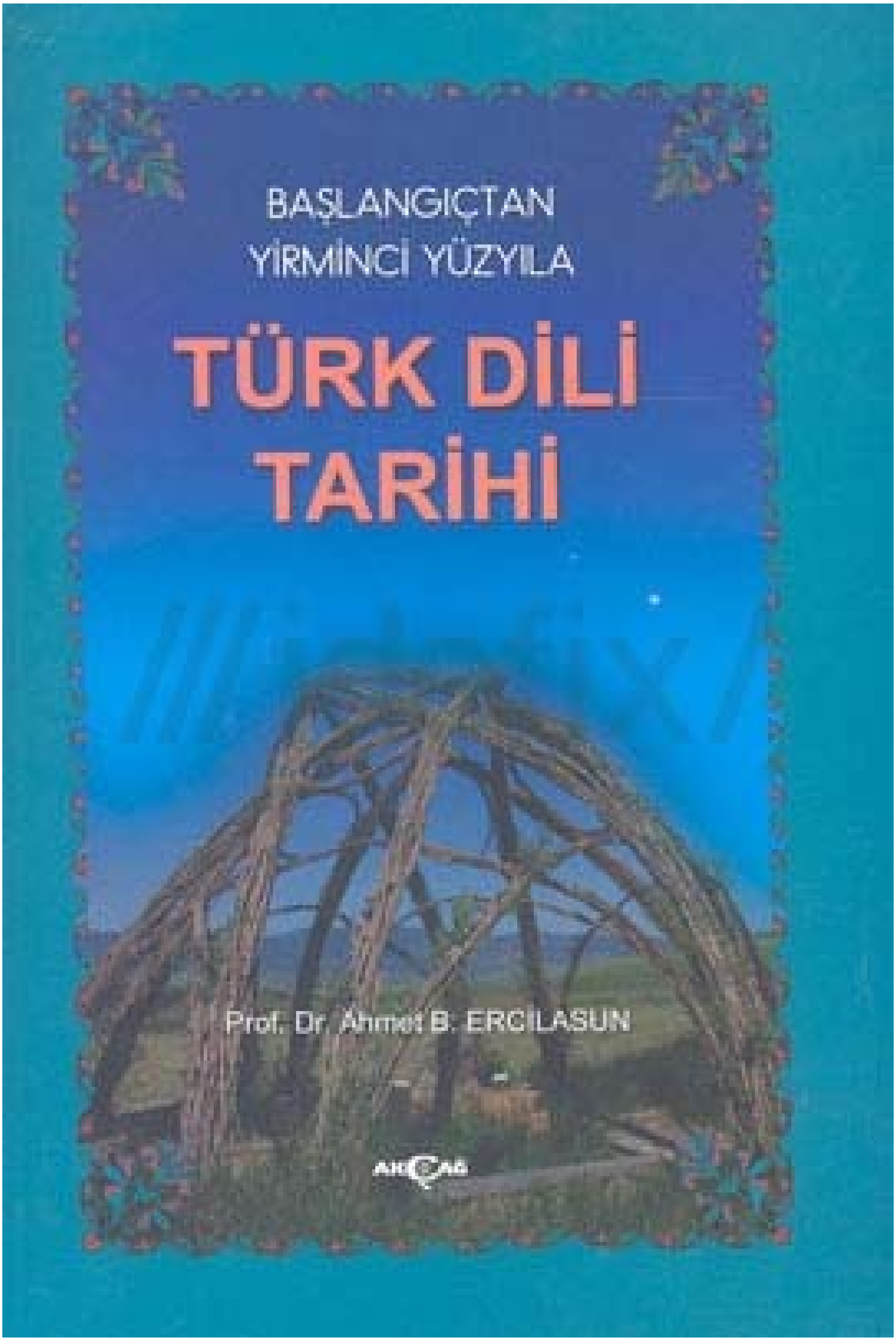

BAŞLANGIÇTAN
YİRMİNCİ YÜZYILA
TÜRK DİLİ
TARİHİ
Prof. Dr. Ahmet B. ERCİLASUN
AKÇAĞ

Ahmet B. ERCİLASUN

Başlangıcından Yirminci Yüzyıla

TÜRK DİLİ TARİHİ

AKÇAĞ

Başlangıcından Yirminci Yüzyıla
Türk Dili Tarihi
Ahmet B.
Ercilasun

Akçağ Yayınları / **603**
Araştırma - İnceleme / 50

ISBN 975-338-589-7

Kapak I Emin Bebek
Sayfa Düzeni I Akçağ Dizgi Ünitesi
Baskı I Başer Matbaası - 356 88 88
1. Baskı I Ankara 2004

Başlangıcından Yirminci Yüzyıla

TÜRK DİLİ TARİHİ

Prof. Dr. Ahmet B. ERCİLASUN

TÜRK DİLİ TARİHİ

İ Ç İ N D E K İ L E R

SEKİZİNCİ BÖLÜM

DOKUZUNCU BÖLÜM

ONUNCU BÖLÜM

ON BİRİNCİ BÖLÜM

ON İKİNCİ BÖLÜM

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ON BEŞİNCİ BÖLÜM

SÖZ BAŞI

Moğolistan ve Çin içlerinden Orta Avrupa'ya, Sibirya'dan Hindistan ve Kuzey Afrika'ya kadar geniş bir alanda varlık gösteren bir dilin tarihini yazmak kolay değildir. Binlerce eser, anıt, yazıt ve belge bırakan Türk dili bugün de Türkistan, Azerbaycan, Anadolu, Balkanlar ve Avrasya bozkırlarında kullanılmaya devam etmektedir. 20. yüzyılda ortaya çıkan ulaşım ve iletişim imkânları Türk dilini bugün ana ve ata yurtlarından da dışarıya taşırmış; Avrupa, Amerika ve Avustralya'da yaşayan Türkler vasıtasıyla dilimizin kullanım alanı dünyanın her tarafına yayılmıştır. Hazırladığımız Türk Dili Tarihi, sadece Türkiye Türklerinin değil bütün Türklerin dillerinin tarihi olduğundan sayısız malzeme ve araştırmaya ulaşmak gerekmiş; mümkün olduğu kadar, yayımlanan metinlerin ve yapılan araştırmaların hepsi görülmeye çalışılmıştır. Şüphesiz bunda muvaffak olduğumuz söylenemez. Hele araştırmaların İngilizceden Rusça ve Çinceye, Lehçeden Japoncaya kadar çok farklı dillerde yapılmış olması, herhangi bir araştırıcının bütün bu çalışmalardan yararlanmasını imkânsız kılar. Son yıllarda Türkiye'de ve dünyada Türk dili araştırmalarının büyük bir artış göstermesi de zorlukların bir başka yönüdür. Ancak alanın genişliği, malzemenin bolluğu, araştırmaların çokluğu böyle bir çalışmanın yapılmamasını gerektirmez. Vaktiyle, Türk dilinin büyük emektarı Ahmet Caferoğlu'nun cesaretle adım attığı bu sahaya ondan 50-60 yıl sonra ben de adım atmaya cesaret ettim ve diyebilirim ki sadece adım attım.

Tarihsiz, Türk dili tarihi düşünülemez. Hangi tarih ve coğrafyanın eserlerini araştırmaya giriştiğimizin belli olması için her dönemin tarihî ve coğrafi zemini ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bunun için tabiî ki araştırmalardan faydalandık; ancak özellikle atalarımızın bıraktığı eserler, tarihin ortaya konulmasında birinci derecede kaynak olarak kullanılmıştır. Bu arada destanların da tarihî bir kaynak olarak değerlendirildiğini belirtmeliyim.

Tarihî zeminin ortaya konmasında daha çok başlangıç dönemleri ve kökenler üzerinde durulmuştur. Bilinmeyen dönemlerde mümkün olduğu kadar ayrıntıya gidilmiş; bilinen dönemlere yaklaştıkça ayrıntıdan kaçınılmıştır. Çünkü maksadımız bilinen dönemlerin tarihini yazmak değil daha çok karanlık dönemleri ve kökenleri aydınlatmak olmuştur.

Türk dilinin tarihî dönemlerinde de aynı yol izlenmiştir. Köktürk döne-minde görülen ayrıntılar, elbette Osmanlı ve Çağatay dönemlerinde yoktur.

Bugüne yaklaşıldıkça teferruat bırakılmış, dönem kuşbakışı olarak değerlendirilmiştir. Bazı dönemlere ait metinlerin verilmeyişinde de aynı düşünce hâkim olmuştur.

Elinizdeki eser, Türk dilinin sadece dış tarihi değildir. Her dönemin dil özellikleri belirtilmeye çalışılarak dilin iç tarihi de ortaya konulmak istenmiştir. Ancak her dönem için aynı şemayı kullanıp tasvirî gramerler yazmak yerine dönem farklılıklarına ağırlık verdim. Böyle bir usulün, dilin dahilî gelişmesini daha açık göstereceğini düşündüm. Tabiî ki bu bölümlerde önceki çalışmalardan yararlandım. Ancak bir yandan bütüncü, bir yandan karşılaştırmalı bir bakışla dilin tarihini kendime has bir şekilde ortaya koyduğum kanaatindeyim.

13. yüzyıl öncesi eserleriyle, Doğu Türkçesi eserleri edebiyat açısından ülkemizde çok az incelenmiştir. Bu eserler üzerindeki edebî değerlendirmeleri büyük ölçüde hâlâ Köprülü'ye borçluyuz. Son yıllarda Uygur ve Karahanlı dönemi eserleri edebî bakımdan daha fazla ele alınmaya başlanmıştır. Edebî araştırmalar konusundaki eksikliği dikkate alarak eski dönem eserlerinin biçimi, muhtevası ve üslûbu üzerinde de durmaya çalıştım. Bu bakımdan edebiyat tarihçilerinin de kitabın bazı bölümlerinden yararlanabileceğini düşünüyorum.

Bilim alanlarında verilen her eser yeni görüşler, yeni yaklaşımlar ve bakış açıları getirmelidir. Bu kitabı esas itibariyle bir müracaat eseri olarak hazırlamakla beraber bazı sorunları tartışmayı ve kendi görüşlerimi ortaya koymayı da gerekli buldum. Bunu, bir müracaat ve ders kitabının niteliklerini bozmayacak ölçülerde yapmaya çalıştım. Eğer bazı görüş ve yaklaşımlarım tartışmalara yol açabilirse bunun, bilim dalımıza bir kazanç getireceğini düşünüyorum.

Türk dili tarihi bir açıdan Türk dili araştırmalarının da tarihidir. Bu bakımdan özellikle eski dönemlerde keşiflerin ve araştırmaların tarihini de ayrıntılı olarak vermeye ve bütün önemli araştırmaları göstermeye çalıştım. Her dönem, isim ve eser üzerinde yapılmış olan çalışmalar, bazen yayımlanmamış tezlere kadar ilgili bölümde verilmiş; bazen de önemli çalışmalar hakkında kısa açıklamalar yapılmıştır. Bölümler içinde künyeleri verilen çalışmaların büyük bir kısmı doğrudan doğruya görülüp incelenmiş; ulaşılamayanlar hakkında ise yapılan tanıtmalardan yararlanılmıştır. Ancak bu çalışmalardan doğrudan doğruya yararlanılmadıkça bibliyografyaya alınmamıştır. Bunun hem bir tekrar olacağı, hem de bibliyografyayı şişireceği düşünülmüştür. İsteyen okuyucular ilgili bölümde, yapılan çalışmaları bulabilirler.

Türk dilinin dünya dilleri arasındaki yerini daha net olarak görebilmek için, Amerika Birleşik Devletlerinde son yıllarda tekrar revaç bulan

monogenist teoriye ve bütün dünya dilleri için yapılan sınıflandırmalara da girişte yer verdim. Bu konudaki çalışmaların Türkiye'de henüz tanınmadığını düşünüyorum. Dolayısıyla giriş bölümünde yer alan Nostratik, Avrasyatik teorileri ve dünya dillerinin sınıflandırılmasıyla ilgili kısa bahislerin ilk bilgiler olarak değerlendirilmesini diliyorum.

Çok geniş kapsamlı bir kitabın pek çok eksik ve kusurunun da olacağı muhakkaktır. Kitapta görülebilecek her türlü eksik ve kusurun yazılmasından veya bana bildirilmesinden memnun olacağım. Bilimin, tenkitle, tartışmayla geliştiğini ve gelişeceğini ben hiç unutmuyorum; kitabımı okuyanların da unutmamasını dilerim.

Bilim hiç şüphesiz objektif bir alandır. Ancak bilimle uğraşanların her zaman ve yüzde yüz objektif olabileceklerini sanmıyorum. Esasen insan beynindeki düşünce ve duygu merkezlerinin birbiri içine girmeden tamamen bağımsız çalışabildiklerini de zannetmiyorum. En fazla objektif olunması gereken alanda da duygular daima işe karışabilir. Bu duygular içinde adına heyecan denilen bir duygu var ki onun işe karışmasının her zaman zararlı olduğu da söylenemez. Ben heyecanı, bizi çalışmaya iten bir enerji olarak düşünüyorum. Eğer bilime ve milletime faydalı olma heyecanını taşımasaydım kendimde bu kitabı da, başka kitaplarımı da yazacak enerjiyi bulamazdım. Okuyucular zaman zaman heyecanımın kitabın bazı satırlarına da yansıdığını görürlerse bu düşüncelerimi hatırlasınlar.

Kitabın yalnız Türkoloji camiasına değil, Türk dil, tarih ve kültürünü merak edenlere de hitap ettiğini sanıyorum. Yalnız meslektaşların değil konuya ilgi duyanların da görüşlerini almak beni memnun edecektir.

Sözlerimi bitirirken kitabın yazılması sırasında bilgisayarda karşılaştığım her problemi çözen ve yazım tekniği hususlarında bana yardım eden oğlum Satuk Buğra Ercilasun'a teşekkür etmek istiyorum. O olmasaydı kitaıbımı bu kadar rahat bir ortamda yazamazdım.

Ahmet B. ERCİLASUN
20.08.2004

GİRİŞ

TÜRK DİLİNİN DÜNYA DİLLERİ ARASINDAKİ YERİ

1. ALTAY DİLLERİ TEORİSİ

Altay dilleri teorisi; Türk, Moğol, Tunguz, Kore ve Japon dillerinin ortak bir kökten çıktığını ve bunların akraba olduğunu kabul eden teorinin adıdır. Başlangıçta sadece Türk, Moğol, Tunguz dillerinin akrabalığı üzerinde durulurken 20. yüzyılın ortalarında ve ikinci yarısında Korece ve Japonca da bunlara katılmıştır. Teoriye göre bu diller ortak bir ata dilden iniyordu. Ortak ata dil, farazî bir dildi ve tabiatıyla bir adı yoktu. Akrabalık teorisine inananlar bu farazi dile **Altay dili (Altayca)** adını verdiler. Altay dilinden zaman içinde ayrılarak bağımsız diller hâline gelen akraba diller topluluğuna da **"Altay dilleri ailesi"** adı verildi. Karşılaştırmalı Altay dilleri bilim alanına **Altayistik,** bu bilim alanıyla uğraşanlara da **Altayist** denildi.

Altay dilleri teorisinin başlangıcı 18. yüzyılın otuzlu yıllarına dek gider. Teori, henüz modern bir bilim disiplini hâline gelmeden önceki ilk çalışmalarda Altay dilleri Ural dilleriyle (Fin, Macar, Samoyed) ve hatta birçok farklı dille birlikte ele alınmış; fakat 19. yüzyılın sonlarından itibaren genellikle, Altay dilleriyle sınırlandırılmıştır.

Ural-Altay dillerine ilk dikkat çeken İsveçli subay Johann Philipp Tabbert (von Strahlenberg) olmuştur. Poltava savaşında Ruslara esir düşünce Güney Sibirya'da Daniel Messerschimidt'in yanında araştırma ile görevlendirilen Strahlenberg Köktürk harfli Yenisey yazıtlarının bulunuşunda ve bilim dünyasına tanıtılışında da ilk önemli isimdi. Esaret hayatı bitip İsveç'e döndükten sonra 1730'da ünlü kitabı *Das Nord und Östliche Teil von Europa und Asia 'yı* neşretti. Bu eserde 32 dilden ve lehçeden 35 kelimenin karşılıklı bir listesi bulunmaktadır. Liste, *tanrı, gök, ana* gibi kelimelerden ve sayılardan oluşuyordu. Strahlenberg, **Tatar** adını verdiği bu 32 dil ve lehçeyi altı gruba ayırdı:

1. Fin-Uygur (Ugor yerine kullanılmıştır.): Macar, Fin, Vogul, Çeremis, Permyak, Votyak, Ostyak.
2. Türk-Tatar: Tatar, Yakut, Çuvaş.
3. Samoyed
4. Moğol-Mançu: Kalmuk, Mançur, Tangut.

5. Tunguz: Tungus, Kamasin, Arin, Koryak, Kuril.
6. Karadeniz'le Hazar Denizi arasındaki halklar. (Caferoğlu 1958: 10).

Bugünkü sınıflandırmalara göre birçok hataları olan bu şema, şüphesiz konuya ilk dikkat çeken araştırma olarak tarihî bir değere sahiptir.

Macar bilgini Gyarmathi, araştırmalarını Ural diline hasreder ve 1799'daki eseriyle Fin-Ugor (Ural) dillerinin ilişkilerini tesbit eder. 19. yüzyılın ilk yarısında araştırmalarını sürdüren Danimarkalı bilgin Rasmus Rask, söz konusu dillerin sahasını çok genişletir. **İskit Dilleri** adını verdiği gruba, Strahlenberg'in karşılaştırdığı dillere ek olarak Arî öncesi İspanya ve Galya, Paleoazyatik, Kuzey Kafkasya, Grönland ve bazı Kuzey Afrika dillerini de katar. Grubu geniş tutanlardan biri de Max Müller'dir. O da Siyam, Güney Hindistan ve Tibet dillerini Ural-Altay dilleri arasına katarak **Turanî diller** terimini kullanır (Caferoğlu 1958: 11-12).

1838'de Estonyalı bilgin F. Wiedemann, Ural - Altay dillerini, Hint - Avrupa dillerinden ayıran özellikleri 14 madde hâlinde tesbit etti. *Über die früheren Sitze der tschudischen Völker und ihre Sprachvervvandtschaft mit den Völkern Mittelhochasiens* (1838) adlı eserinde **Çud halkları** terimini kullanan Wiedemann'ın 14 maddesi şunlardır:

"1. Ses uyumu, bütün Ural-Altay dillerinde müşterek bir esastır.
2. Bu dillerde gramatik cinsiyet yoktur.
3. Artikeller bulunmaz.
4. Tasrif, eklerle yapılır.
5. İsimlerin çekiminde mülkiyet eki kullanılır.
6. Fiil şekilleri zengindir.
7. Hint-Avrupa dillerindeki prepozisyon yerine postpozisyon kullanılır.
8. Sıfatlar isimlerden önce gelir.
9. Sayı sözlerinden sonra çokluk eki kullanılmaz.
10. Mukayese, ablativ (-den hâli) ile yapılır.
11. Yardımcı fiil olarak "habere" (malik olmak) yerine "esse" (olmak, imek) kullanılır.
12. Ural-Altay dillerinin birçoğunda menfî hareket için hususî fiil var dır.
13. Soru eki mevcuttur.
14. Bağlar yerine fiil şekilleri kullanılır" (Temir 2002: 5-6).

Altay dilleri çalışmaları, Alman bilgini W. Schott ile disipline girdi ve ilk ses denklikleri kurulmaya başlandı. Schott, *Versuch über tatarischen Sprachen* (Berlin 1836) adlı eserinde **Tatar dilleri** terimini kullandı ve Türkçe z'nin Çuvaşça *r* sesine, Türkçe ş'nin de Çuvaşça / sesine denk geldiğini buldu. Fin bilgini Gustaf John Ramstedt 1903'te yayımladığı *Über die Konjugation des Khalkha-mongolischen* adlı çalışmada aynı denkliklerin Türkçe ile Moğolca arasında da olduğunu ortaya koydu (Tuna 2002: 47).

Ramstedt'ten önce 19. yüzyılın ortalarında Fin bilgini Matias Aleksanteri Castren, *Über die Personalsuffixe in den altaischen Sprahen* (1850) adlı doktora tezinde Fin, Türk, Moğol ve Tunguz dillerinde zamirlerin ve şahıs eklerinin benzerliğini gösterdi. **Altay dilleri** terimi Castren'le bilim dünyasına yerleşti; fakat bu terimi o, bugünkü Ural-Altay dilleri anlamında kullanıyordu (Eren 1998: 127). Matias Castren bu çalışmasıyla Ural -Altay teorisinin esas kurucusu sayılmıştır (Temir 2002: 4).

Öte yandan 19. yüzyılın ilk yarısında Alman bilgini Klaproth, Siebold ve 19. yüzyılın ortalarında W. Schott, J. Hoffman Japoncayı da Ural-Altay grubu içinde ele aldılar (Caferoğlu 1958: 13).

Matias Castren 1952'de henüz 39 yaşında iken ölmüştü. Eserleri ölümünden sonra yayımlandı. 1862'de yayımlanan *Kleinere Schriften* adlı eserinde Ural - Altay dilleriyle ilgili görüşleri ortaya konmuştur (Eren 1998: 127). O, Ural - Altay dillerini **Altay** terimi altında beşe ayırmıştı:

1. Fin - Ugor
2. Samoyed
3. Türk - Tatar
4. Moğol
5. Tunguzca ve şiveleri

Görüldüğü gibi bu sınıflandırma, modern sınıflandırmanın aşağı yukarı ilk taslağıdır. Bugünkünden farkı Ural ve Altay dillerini ayırmamasıdır. Aslında Castren akrabalığa şüpheyle bakmış; Fin, Samoyed ve Türk dilleri arasındaki benzerliklere daha çok dikkat çekmişti (Caferoğlu 1958: 16).

Altay dilleri teorisinin gerçek kurucusu Gustaf John Ramstedt'tir. Türkçe-Moğolca arasındaki ses denklikleri çalışmaları 1903'te onunla başlar. Ramstedt'in ortaya koyduğu Türkçe *z* Moğolca r, Türkçe *ş* Moğolca / denkliklerinden sonra Macar Zoltan Gombocz bazı ses denklikleri bulur. 1905'teki Macarca bir yazısını genişleterek 1912-1913'te Keleti Szemle adlı ünlü Macar dergisinde yayımladığı *Zur Lautgeschichte der altaischen*

Sprachen yazısında, daha önce Schott ve Anton Boller tarafından"özlem" hâlinde ortaya konan Moğol ve Mançu dillerinde *c-, d-, n-ń*-denkliğim sistemleştirdi. Ardından Ramstedt aynı dergide aynı konulan işledi. Nihayet Nicholas Poppe *Altaisch und Urtürkisch* (1926) adlı yazısında Ana Altayca *d-, c-, y-, n-, n-* Moğolca *d-, c-, y-, n-* Ana Türkçe *y-* denkliği şeklinde, ko-nuyu, Altay dilleri kapsamında bir sistem hâline getirdi.

Altay dilleri teorisinin en büyük isimleri, Fin bilgini Gustaf John Ramstedt (1873-1950), Alman asıllı Nicholas Poppe (1897-1991) ve yine Finlandiyalı Pentti Aalto (1917-»)'dur.

Ramstedt tam bir poliglot (çok dil bilen) idi. Grekçe, Latince, Sanskritçe gibi klasik diller ve İbraniceden başka Türkçe, Moğolca, Korece ve Japonca biliyordu. Mongolist, Türkolog ve Altayist idi. Altay dillerinin konuşulduğu ülkelerin çoğunu dolaşmış ve dil malzemesi derlemişti. Seyahatleri yıllarca sürmüş, Japonya'da on iki yıl kalmıştı. Yalnız Altayistiğin değil Mongolistiğin de gerçek kurucusu odur. Kore ve Japon dillerini inceleyerek bu iki dili diğer Altay dilleriyle ilmî şekilde karşılaştıran da yine Ramstedt'tir. Onun *Altay Dil Bilimine Giriş* eseri ölümünden sonra yayımlanmıştır: *Einföhrung in die altaische Sprachwissenschaft I. Lautlehre:* 1957; //. *Formenlehre:* 1952; ///. *Register:* 1966 (Eren 1998: 269-276).

Nicolas Poppe de bir poliglottu. 1897'de Çin'de doğmuş, 1991'de ABD'de ölmüştü. Altayist, Mongolist ve Türkolog idi. Yüksek öğrenimim ve ilmî kariyerini St. Petersburg'da tamamlayan; 1926-1940 arasında Moğo-listan Doğu Sibirya, Özbekistan, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'da araş-tırma'gezileri yapan Poppe 1943'te Almanya'ya kaçmış, 1949'da ABD'ye yerleşmiştir (Eren 1998: 253-257). Moğolca üzerine birçok kitabı ve araş-tırması bulunan Poppe'nin Altayistik ile ilgili iki önemli eseri vardır.

Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen I. Vergleichende Lautlehre, Wiesbaden 1960. Bu eser Zeki Kaymaz tarafından Türkçeye çevrilmiştir: *Altay Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri - 1. Kısım: Karşılaştırmalı Ses Bilgisi,* İstanbul 1994.

Introduction to Altaic Linguistics, Wiesbaden 1965. 1917'de Finlandiya'da doğan Pentti Aalto Helsinki Üniversitesinde klasik filoloji, karşılaştırmalı dil bilimi, Sanskritçe ve Altay filolojisi okumuştur Ramstedt'in talebesi olan Aalto, Moğolistan, Hindistan, Türkmenistan ve Kore'de ilmî araştırma gezileri yapmıştır. Ramstedt'in birçok eserim yayımlayan Aalto'nun Altayistik ile ilgili çalışmaları, 70. doğum yılı dolayısıyla şerefine çıkarılan bir armağanda toplanmıştır: *Studies in Altaic and Comparative Philology,* Studia Orientalia 59, 1987 (Eren 1998: 103-104). Aalto *Uralisch und Ahaisch* (UAJb 41, 1969) adlı yazısında Ural-Altay teo-

risi üzerinde de durmuş; biçim bilgisi, söz varlığı ve cümle bilgisi benzerliklerini dile getirmiştir (Temir 2002: 6).

Altay dilleri teorisine katkıları olan iki ismi daha zikretmek lâzımdır: Wladislaw Kotwicz (1872-1944) ve Boris Yakovleviç Vladimirtsov (1884-1931). Polonyalı Kotwicz'in *Contributions aux etudes altaiques* (Wilno 1932) ve *Les pronoms dans les langues altaiques* (Krakow 1936) adlı çalışmaları, Altayistik alanına katkılardır (Eren 1998: 195).

Japoncanın Altay dili olarak işlenmesinde iki önemli isim vardır. Samuel E. Martin'in *"Lexical evidence relating Korean to Japanese"* adlı makalesi (Language 42, 1966), "Japoncanın bir Altay dili olarak ele alınışında dönüm noktası" teşkil eder (Tuna 2002: 47). Samuel E. Martin'in konuyla ilgili en önemli eseri 1996'da yayımlanmıştır: *Consonant lenition in Korean and the Macro-Altaic Question,* Honolulu 1996.

İkinci isim Roy Andrew Millerdir. Konuyla ilgili kitabı 1971'de yayımlanmıştır: *Japanese and the other Altaic Languages,* Chicago - London 1971. Bazı Japon bilginleri Japoncayı Altay dillerine bağlarken birçok Japon bilgini de Japonca ile Astronezya dilleri arasında paralellikler bulmuş; P. Benedict ile Kavvamoto ise Japoncayı Astro - Tay dil ailesine dahil etmiştir (Starostinvd. 2003:8-9).

Türkiye'de Altayistikle ilgilenen bilim adamları Ahmet Temir, Osman Nedim Tuna, Talat Tekin ve Tuncer Gülensoy'dur. Temir'in *"Türkçe ile Moğolca Arasındaki İlgiler"* adlı yazısı (DTCFD III, Ankara 1955) konuyu Türkiye'de ilk ele alan araştırmalardan biridir. Osman Nedim Tuna'nın Türk Dünyası El Kitabı'nda çıkan (Ankara 1992) *"Altay Dilleri Teorisi"* adlı uzun araştırması, Türkiye'de konuyu en kapsamlı şekilde ele alan çalışmadır.

Altayistik üzerinde en fazla yayın yapan ise Talat Tekin'dir. onun bilhassa

zetasizm (z'leşme) ve sigmatizm (ş'leşme) üzerine birçok yazısı ve katkısı vardır. Tekin'in bu konudaki yazıları 2003'te toplu hâlde yayımlanmıştır: *Makaleler 1: Altayistik,* Ankara 2003. Tuncer Gülensoy'un *"Altay Dillerinde Akrabalık Adlan Üzerine Notlar"* makalesi (TDAY-Belleten 1973-1974) önemlidir.

Altay dilleri üzerindeki son büyük çalışma Sergei Starostin, Anna Dybo ve Oleg Mudrak'a aittir: *Etymological Dictionary of the Altaic Languages I-III,* Brill 2003. Bu büyük eserin yazarları, yaklaşık olarak yarısı yeni olan 2800 etimoloji yapmışlar; her kelimenin beş Altay dilinde ve lehçelerinde bulunabilen bütün karşılıklarını göstermişlerdir.

Altay dilleri teorisi konusunda bazı bilginler kararsız kalırken bazı bilginler de teoriye şiddetle karşı çıkmışlardır. Teorinin en şiddetli muarızları

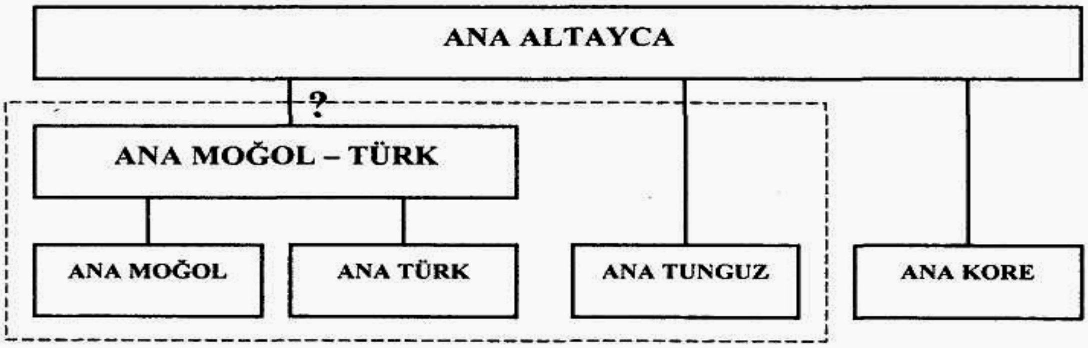
Aorelien Sauvageot, Sir Gerard Clauson, Gerhard Doerfer ve A. M. Şerbak'tır.

Sir Gerard Clauson *"The relationship between Turkish and Mongolian "* adlı yazısında *{Turkish and Mongolian Studies,* London 1962) Tunguz söz varlığının Moğolca ve Türkçeden çok farklı olduğunu ve temel kelimelerin Türkçe Moğolca ve Tunguzcada birbirini tutmadığını belirterek teoriye itiraz eder (Clauson 1962: 216). Clauson Moğolca ile Türkçede ortak olan kelimelerin Türkçeden Moğolcaya giren alıntılar olduğunu ileri sürerek bu kelimelerdeki ses değişmelerinin listesini verir ve daha sonra alıntıları tematik bir gruplandırmaya tâbi tutar (Clauson 1962:216- 247). Clauson' un diğer bir yazısı, temel kelimelerin aynı olmaması hakkındadır. *A Lexicostatistical Appraisal of the Altaic Theory* (CAJ XIII 1969).

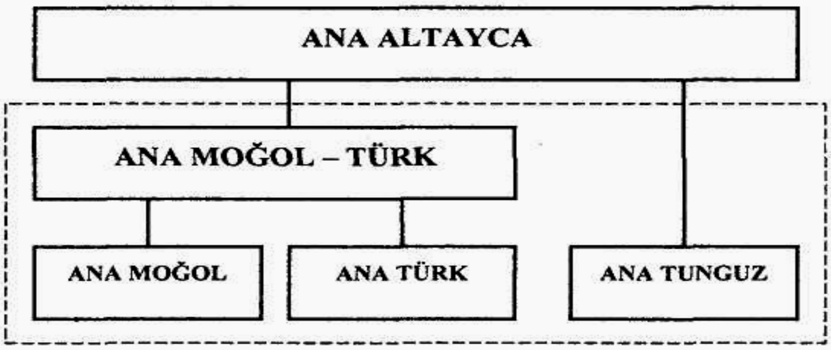
Doerfer'in itirazı da temel kelimeler noktasındadır. O, itirazlarını *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen* adlı büyük eserinin 4 cildinde (Wiesbaden 1975) ve "Zur Venvardschaft der altaıschen Sorachen" (1966), *"Zwei wichtige Probleme der Altayistik"* (1968), *Temel tzcükler ve Altay Dilleri Sorunu"* (TDAY-Belleten 1980-1981) gibi makalelerinde kaleme almıştır. Doerfer de itiraz noktası olarak temel kelimeleri almakla birlikte Clauson'un istatistik metodunu eleştirir. Ona göre kelimelerin niteliklerine de bakmak lâzımdır. İnsan vücuduyla ilgili 11 «ana temel sözcük" *(baş, göz, kulak, burun, ağız, dil, diş, saç, yürek, el, ayak)* ve 5 ara temel sözcük" *(dudak, parmak, diz, sakal, boyun)* seçerek bunları karışık dillerde araştıran Doerfer, ana temel sözcüklerin çok az değiştiğini (odunç-lenmediğini), ara temel sözcüklerin değişme oranının da az olduğunu; takat *kirvik* gibi "yan temel sözcüklerin çok sık değiştiğini yani ödünçlendıgını tespit etmiş; sonunda da bunu Altay dillerine uygulayarak Türkçe, Moğolca ve Tunguzcada ana temel sözcüklerden hiçbirinin aynı olmadığını ortaya koymuştur. Aynı işlemi, akraba olduğu kesin olarak bilinen ailelerde de yapan Doerfer 16 ana ve ara temel sözcükten Samı dillerde 16 sının Hint-Avrupa dillerinde 13'ünün, Dravid dillerinde 10'unun, Ural dillerinde 8 inin aynı olduğunu; Altay dillerinde ise hiçbirinin aynı olmadığını tespit etmiş böylece "Altay dillerinin akrabalığı varsayımını", "çürütülmüş, yok edilmiş saymıştır (Doerfer 1983: 1-16).

Altayistler, Altay dillerinin ortak dilden aynı anda kopup ayrıldığını düşünmezler. Ramstedt, Vladimirtsov, Poppe, Street ve Miller'in birbirinden farklı dallanma şemaları aşağıda gösterilmiştir (Tuna 2002: 31-32).

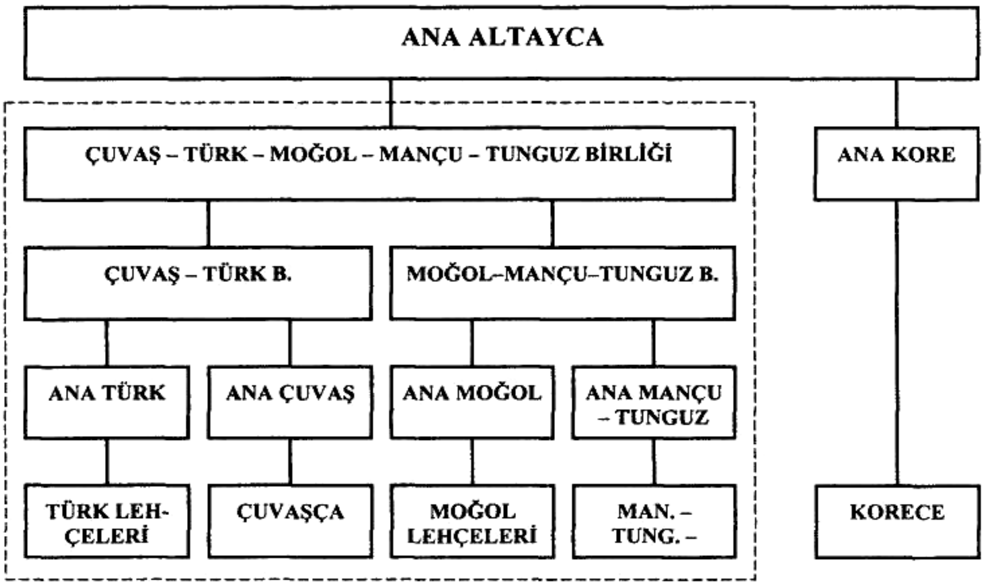
RAMSTEDT'İN ŞEMASI

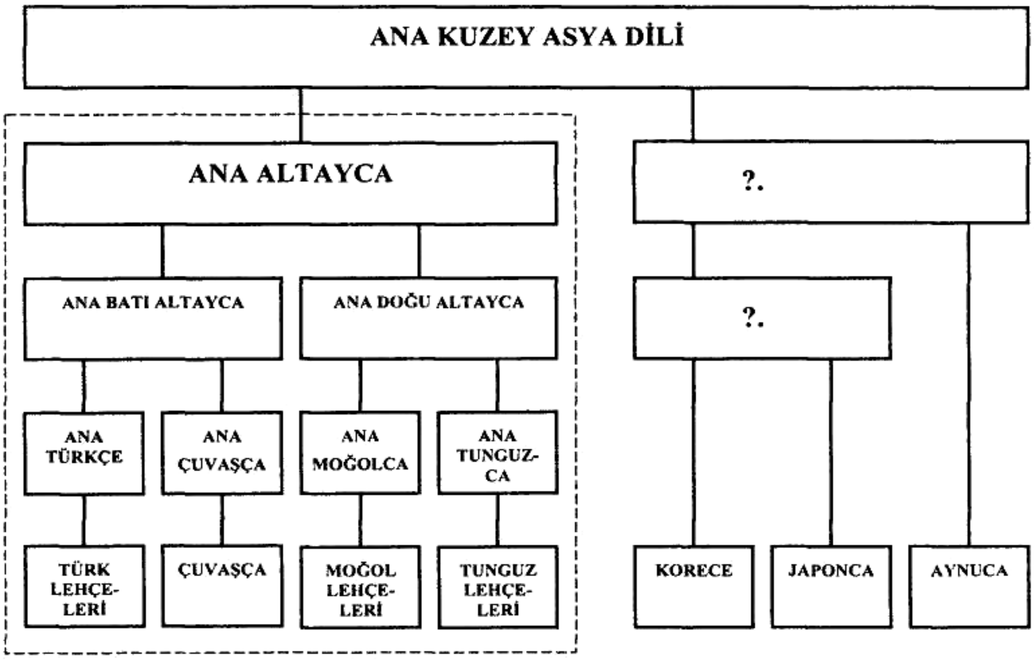
VLADMİRTSOV'UN ŞEMASI

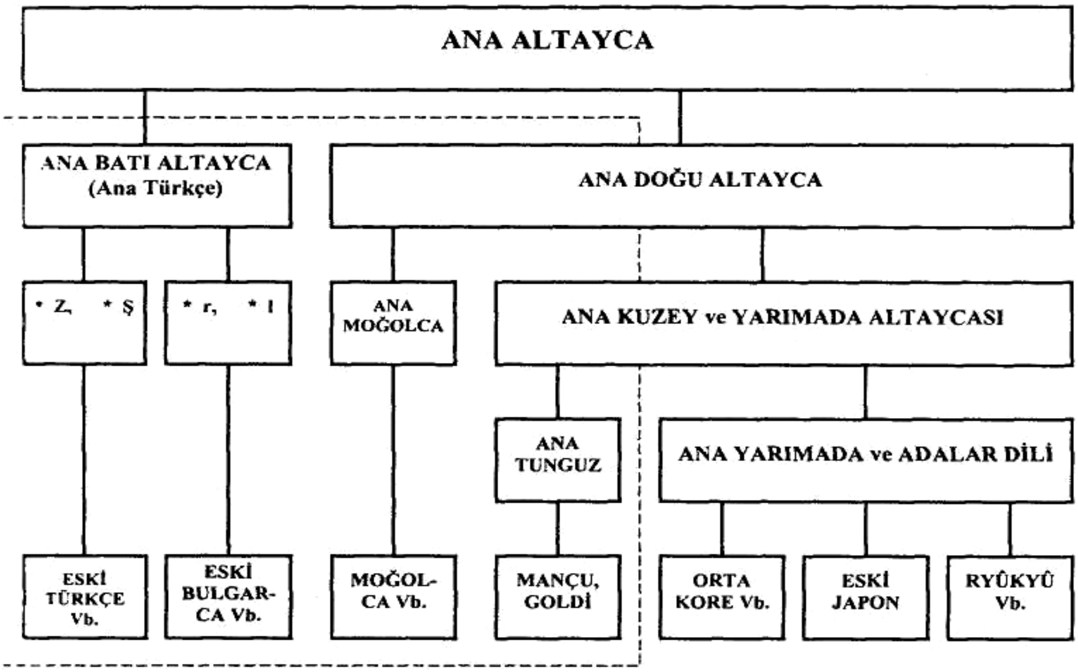
POPPE'NİN ŞEMASI

STREET'İN ŞEMASI

MİLLER'İN ŞEMASI

Altay dilleri akrabalığının temellerinden birini ses denklikleri oluşturur. Başlıca ses denkliklerine ait bazı örnekler Tuna'dan sadeleştirilerek aşağıda gösterilmiştir (Tuna 2002: 22-26).

Alt. *r^2	Türk. z	Moğ. r	Man. r	Jap. R
Alt. *dür^2	Türk. yüz	Moğ. düri (şekil, görünüş, yüz)	Man.durun (aynı)	EJ *yuro(çehre)
Alt. *l^2	Türk. ş	Moğ. l	Man. l	Jap. s
Alt. *dal^2	Türk yaşur-(ört-)	Moğ. dalda(gizli)	Man. dali-(gizle-)	Jap.yasiro(çitle çev.yer)
Alt. *ń	Türk. y	Moğol n	Mar. ń	Kor. ny
Alt. *ńar	ET. yaz(bahar)	Moğ. niray (taze)	Man. Ńarhun (yeni, taze)	Kor. nyerim (yaz)
Alt. *d	Türk y	Moğ. d	Ev. d	s. y
Alt. *dulı	ET yılıg(ılık)	Moğ. dulagan (aynı)	Ev. dul- (ısıt-)	s. yu (sıcak su)
Alt. *c	Türk y	Moğ. c	Ev. c	Jap. y
Alt. *cük	Türk yük	Moğ. cüge- (taşı-)	Ev. cügû- (taşı-)	EJ yuki (sadak)
Alt. *p	Halaç h	Türk Ø	Moğ. Ø	Man. f
Alt. *padak	Halaç hâdâk(ayak)	ET adak (ayak)	Moğ. adag (son)	Man. fatan (alt, taban)

Aşağıda örnek Poppe'den alınmıştır (Poppe 1994: 27):

Türk. t- : Yak. t- : Çuv. ç : Moğ. ç : Kor. t

Türk. taş : Yak. tâs : Çuv. çul :Moğ. çilagun (taş) :Kor. tol (taş)

Ünlülerle ilgili örnekler Caferoğlu'ndan alınmıştır (s. 32-33):

Türk. ilk hece a :Çuv. ilk hece u : Moğ. ilk hece i

Türk. sarı : Çuv. şure (beyaz) : Moğ. sira (sarı)

Türk. ikinci hece ı/u :Moğ. ikinci hece a

Türk. sarı : Moğ. sira (sarı)

ET (Eski Türk.) altun :Moğ. altan (altın)

ET taluy (deniz) : Moğ. dalay

Altay dilleri akrabalığının ölçütü sadece ses denklikleri değildir. Biçim bilgisiyle ilgili pek çok ortaklıklar da vardır. "Yapılan araştırmalar değişik sıralarla, iki, üç, hatta bazen dört dilde ortak, yüze yakın ekin varlığını ortaya çıkarmışsa da, Ana Altay dilindeki şekilleri kesin olarak bilinen eklerin sayısı, bunun üçte birinden bile azdır. Birinci gruptaki ekler için:

+çAK, +çl, +çIK, +d, +DA, +KI, +lAr, +1IG, +msIG, +rU; -Açl, -ç, -G, -GA, -GaçI, -GU, -I, -m, -mA, -n, -r; +d-, +DA-, +GA-, +Kır-, +A-, +1A-, +rA-, +rKA- örnekleri verilebilir."

"Ana Altayca için bulunanlar arasında en önemlileri düşüm (hâl) ekleridir (case suffixes): *+n (genetive, instrumental), +I, *g (accusative), *+A, *+gA (dative), *+dA *+dU (locative), *+rA (directive-locative), *+rU (lative), *+H(prosecutive), *+dI (instrumental), *+ç, *+çA (equative)." (Tuna 2002: 21).

Söz dizimi bakımından da Altay dilleri arasında pek çok ortaklıklar vardır. Konuyu en iyi şekilde Tuna özetlemiştir:

"Ana Altaycada en küçük fiil cümlesi çekimli bir fiildir. Bu, emir cümlesinde sadece (ekli) fiil kök veya tabanından ibarettir. Cümlede öznenin yeri fiilden, belirtenin yeri belirtilenden, ikinci dereceden olan üyelerin yeri birincilerden önce gelir. Fiil, sonda yer alır. Tamlamalarla isim cümleleri arasındaki fark üyelerin sırasına dayanır ve bir cümle meydana getirir (declarative sentence). Böyle bir cümlede koşaç kullanılması mecburiyeti yoktur. İsim ve sıfat arasında kesin bir sınır yoktur. Bu daha çok, bir sıra

meselesidir. Ana altaycada cins (gender) farkı belirtilmez. Bu bakımdan cümlelerde cins farkı dolayısı ile değişiklik de yapılmaz. Tamlamalarda yalnız tamlanan çokluk eki alabilir. Bunlarda çokluk-teklik dengelemesi yapılmaz. **Cümleler, içindeki üyelerin ilgisi bakımından, gelişmekte olan fikirlerin akla geliş sırasına göre ifadesi değil (cursive), tamamlanmış bir fikrin düzenli bir hierarchy halinde (complexive) sunuluşudur.** Bunlardan birinci tip, bir tesbih dizisine, ikinci tip, küçükleri daha büyüklerinin içine yerleştirilmiş, birçok kuruyu içine alan büyük bir kutuya benzetilebilir. Birincisinde, eskileri çıkarmadan tesbihe yeni taneler eklenebilir. İkincisinde ise, büyük kutuyu daha büyüğü ile değiştirmek ve ilâve edilen kutuyu veya kutuları yeniden ve iç-içe koyup en büyük kutuya doldurmak gerekir. Ana Altaycada ön takı (preposition) yoktur. Buna karşı son takılar (postposition) zengindir. Bununla birlikte, olumsuz emir kipleri için Çuvaşçada, Moğol ve Tunguz dillerinde 'olumsuzluk fiilleri'nden ayrı olarak bazı 'particle'lerin kullanıldığı hatırlanmalıdır. Bunlar, eski bir düzenin izleri olabileceği gibi, Altay Dili dışında başka bir kaynaktan da gelmiş bulunabilir" (Tuna 2002: 21-22).

2. BÜYÜK AİLE TEORİLERİ

2.1. NOSTRATİK TEORİSİ

Nostratik teorisi, altı dil ailesinin aynı kökten çıktığını ve dolayısıyla bir "büyük aile" (super family, macrofamily) oluşturduğunu kabul eder. Nostratik büyük ailesini oluşturan altı dil ailesi şunlardır: Samî-Hamî, Kartvel, Hint-Avrupa, Ural, Dravid, Altay (İlliç-Svitıç 1971).

Çağdaş nostratik teorisinin kurucusu olan Vladislav İlliç-Svitıç ilk çalışmalarını 1960'larm başında Moskova'da ortaya koydu; fakat altı dil ailesindeki ortak kelimeleri karşılaştıran sözlüğünü yayımlayamadan 1966'da genç yaşta öldü. Onun hazırladığı sözlükler, Vladimir Dybo tarafından 1971-1984 arasında Moskova'da üç cilt olarak yayımlandı: *Opıt sravneniya nostratiçeskix yazıkov I-III,* Moskva 1971-1984. Eserde, altı dil ailesi arasındaki ilişkiler incelendikten sonra 378 kelimenin, karşılaştırılan dil ailelerinde ve bu ailelere giren dillerde ortak olduğu gösterilmiştir.

Aslında Nostratik terimini ilk kullanan Holger Pedersen'dir. Pedersen bu terimi, 1903 yılında yazdığı *"Türkische Lautgesetze"* (ZDMG, 57) adlı makalesinde Hint-Avrupa ile bağlantılı diller için kullandı. Terim, Latince *nostrates* (bizim ülkenin insanları) kelimesinden geliyordu. Pedersen, Nostratik terimiyle başlangıçta Hint-Avrupa ile Fin-Ugor dillerini bir arada

düşünürken sonradan buna Türk, Moğol, Mançu, Yukagir ve Eskimo dillerini de dahil etmişti (Greenberg 2000: 7).

İlliç-Svitıç ile aynı zamanda (1964, 1965) Rusya'da bir başka Nostratikçi, Aaron Dolgopolsky; Hint-Avrupa, Hamî-Samî, Kartvel, Ural, Altay ve Eskimo-Aleut dil ailelerinin ilişkileri üzerinde durdu (Greenberg 2000: 8).

İlliç-Svitıç ve Dolgopolsky'den başka Rus bilginleri A. N. Golovastikov, Oleg Mudrak, Sergei Starostin ile Rusya dışında Vitaly Shevoroshkin, Alexis Manaster Ramer, Allan R. Bomhard ve Jerome Kerns'tir. Starostin (1990) ve Shevoroshkin-Ramer (1991), Afro-Asyatik (Hamî-Samî) dilleri, Nostratik'ten ayırarak onların daha uzak akraba olduğunu, Nostratik'in "kızı" değil "kızkardeşi" olabileceğini kabul ettiler (Greenberg 2000: 5-6).

2.2. AVRASYATİK TEORİSİ

Greenberg tarafından kurulan Avrasyatik teorisi; Hint-Avrupa, Ural, Altay, Gilyak, Kore-Japon-Aynu, Çukça ve Eskimo-Aleut dil ailelerinin bir "büyük aile" oluşturduğunu kabul eder (Greenberg 2000).

Amerikalı dil bilimci Joseph H. Greenberg Afrika ve Amerika yerli dil ailelerini, dağınıklıktan kurtarıp az sayıda büyük dil ailelerine ayıran çalışmalarıyla tanınmıştır. 1963'te yazdığı ünlü eseri *The Languages of Africa* (Bloomington 1963)'da, kendisinden önce düzinelerce dil ailesine bölünen Afrika dillerini sadece dört aileye ayırır: 1. Hoysan (Güney Afrika), 2. Nijer-Kordofan (Merkezî ve Güney Afrika), 3. Nil-Sahra (Merkezî Afrika), 4. Afro-Asyatik (Kuzey Afrika).

Bir başka ünlü eserinde, *Language in the Americas* 'da (Stanford 1987), kendisinden önce yirmiden fazla, hatta bazen 200'den fazla aileye bölünen Amerikan yerli dillerini (Ruhlen 1994: 13) Greenberg sadece üç aileye ayırmıştır: 1. Amerind (American Indian. Orta ve Güney Amerika ve ABD), 2. Na-Dene (Kanada ve ABD), 3. Eskimo-Aleut.

Joseph Greenberg, ölümünden iki yıl önce yayımlanan bir başka kitabıyla, 1960'lardan beri üzerinde durduğu Avrasyatik teorisinin temel eserini ortaya koymuş oldu: *Indo-European and Its Closest Relatives - The Eurasiatic Language Family, Volume 1. Grammar,* Stanford 2000. Sadece fonoloji ve morfoloji bölümlerini içine alan bu eserde Avrasyatik büyük ailesini oluşturan yedi dil ailesindeki ses ve biçim özellikleri karşılaştırılarak ortak yönler ortaya konur. Greenberg, söz varlığını içine alacak olan ikinci cildi yayımlayamadan ölmüştür. Greenberg, eserinin birinci bölümünde

Altay, Kartvel, Etrüsk problemlerini de tartışmıştır. O, Altay grubuna sadece Türk, Moğol ve Tunguz dillerini alır. Kore ve Japon dillerini Aynu ile birlikte ayrı bir aile olarak değerlendirir (Greenberg 2000: 280-281).

Nostratik teorisi ile Avrasyatik teorisi aslında iç içe geçen ve birbirine yakın olan iki teoridir. Merritt Ruhlen, teoriler hakkındaki son görüşleri esas alarak yaptığı sınıflandırmada iki teorinin iç içe oluşunu şu tablo ile gösterir (Ruhlen 1994: 20):

NOSTRATİK	Afro-Asyatik	
NOSTRATİK	Kartvel	
NOSTRATİK	Elam-Dravit	
NOSTRATİK	Hint-Avrupa	AVRASYATİK
NOSTRATİK	Ural-Yukagir	AVRASYATİK
NOSTRATİK	Altay	AVRASYATİK
NOSTRATİK	Kore	AVRASYATİK
	Japon	AVRASYATİK
	Aynu	AVRASYATİK
	Gilyak	AVRASYATİK
	Çukçi-Kamçatka	AVRASYATİK
	Eskimo-Aleut	AVRASYATİK

3. DÜNYA DİLLERİNİN SINIFLANDIRILMASI

Dünya dillerini birbirleriyle karşılaştırıp dil ailelerini geniş tutan araştırmalar, Altay dilleri teorisi bölümünde de gördüğümüz gibi 19. yüzyılda bir hayli revaçtaydı. Fakat insan dilinin birliği (monogenist) teorisi, Societe de Linguistique de Paris (Paris Dil Bilimi Cemiyeti) tarafından 1866'da yasaklanınca dil bilimciler bu konuya eğilmekten çekindiler. Ancak Alfredo Trombetti (1905), Sapir, Morris Svvadesh (1971) gibi dil bilimciler konuya eğilebildiler. Edward Sapir 1924'teki bir mektubunda Trombetti'de mükemmel fikirler ve malzeme bulunduğunu ifade ediyordu (Ruhlen 1994: 28).

Merrit Ruhlen 20. yüzyıldaki tutumu şöyle özetler:

19. yüzyılın sonlan ile 20. yüzyılın başlarında "uzun zamanlı karşılaştırmalar"a muhalefet başladı. 19. yüzyılda, Hint-Avrupa ve Avrasya dilleri

arasındaki yakınlıklara temas eden dilcilerin çalışmaları unutuldu. "Buna karşılık dil bilimciler Hint-Avrupa dil ailesinin bilinen akrabası olmadığı şeklindeki kolaycı hikâyeyi benimsediler. Bu görüşü benimseyenlere göre karşılaştırmalı metot 5-8 000 yıl için kullanılabilirdi ki bu, Hint-Avrupa dil ailesinin bilinen yaşını içine alıyordu." (Ruhlen 1994: 14).

1980'lerin sonunda genetikte yaşanan gelişmeler ABD'de monogenist teoriye (insan dilinin tek kökenliliği) tekrar itibar kazandırdı. Genetikçilerin insan topluluklarını sınıflandıran araştırmalarıyla dilcilerin sınıflandırmaları örtüşüyordu. Greenberg Amerikan yerli dillerini 1987'de üç gruba ayırmış ve onları da birçok alt sınıfa bölmüştü. 1988'de Luca Cavalli-Sforza ve arkadaşlarının, insan genlerinin dağılımını gösteren araştırması ile Greenberg'in dil tasnifi tam tamına uyuşuyordu. Bu durum, Amerikan dil biliminde monogenist araştırmaları birden bire hızlandırdı. Özellikle Merritt Ruhlen ve John D. Bengston "Global Etymologies" adlı çalışmalarında 27 kelimeyi bütün dünya dil ailelerinde karşılaştırarak büyük bir adım attılar (Ruhlen 1994: 277-328). Merritt Ruhlen kendi çalışmalarını, "Greenberg'in çok yönlü karşılaştırma geleneği içinde çalışarak, bütün dünya dil ailelerinin bağlantısını 27 etimoloji ile kurduk." şeklinde değerlendirmektedir (Ruhlen 1994: 30).

Son olarak Merritt Ruhlen'in 5 000 civarında tahmin edilen dünya dillerini "Greenberg'in buluşları ışığında" önce 23, sonra 12 büyük aileye ayıran sınıflandırmalarını veriyoruz (Ruhlen 1994: 13, 29).

1. Hoysan (Güney Afrika)
2. Nijer-Kordofan (Orta ve Güney Afrika)
3. Nil-Sahra (Orta Afrika)
4. Afro-Asyatik (Kuzey Afrika)
5. (Kuzey) Kafkasya (Güney-Doğu Avrupa)
6. Kartvel (Güney Avrupa)
7. Hint-Avrupa (Güney ve Batı Avrasya)
8. Ural-Yukagir (Kuzey Avrasya)
9. Dravit (Güney Hindistan)

10. Altay (Orta Asya)
11. Yenisey (Merkezî Asya)
12 . Kore-Japon-Aynu (Doğu Asya)
13. Çukçi-Kamçatka (Kuzey-Doğu Asya)
14. Eskimo-Aleut (Kuzey Amerika)

15. Çin-Tibet (Doğu Asya)
16. Astroasyatik (Güney-Doğu Asya)
17. Miao-Yao (Güney-Doğu Asya)
18. Day (=Kaday) (Güney-Doğu Asya)
19. Astronezya (Pasifik Okyanusu)
20. Hint-Pasifık (Yeni Gine)
21. Avustralya (Avustralya)
22. Na-Dene (Kuzey Amerika)
23. Amerind (Kuzey ve Güney Amerika).

Merritt Ruhlen'in diğer sınıflandırmasında Ostrik, Dene-Kafkasya, Avrasyatik büyük ailelerini kabul etmek şartıyla dil ailelerini daha da azaltmaktadır:

1. Hoysan
2. Nijer-Kordofan
a. Kordofan
b. Nijer-Kongo
3. Nil-Sahra
4. Avustralya
5. Hint-Pasifık
6. Ostrik
a. Astroasyatik
b. Miao-Yao
c. Day
ç. Astronezya
7. Dene-Kafkas
a. Bask
b. (Kuzey) Kafkasya
c. Buruşaski
ç. Nahali
d. Çin-Tibet
e. Yenisey

f. Na-Dene

8. Afro-Asyatik
9. Kartvel

10. Dravit
11. Avrasyatik

a. Hint-Avrupa
b. Ural-Yukagir
c. Altay
ç. Kore-Japon-Aynu
d. Gilyak
e. Çukçi-Kamçatka
f. Eskimo-Aleut

12. Amerind.

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKLERİN ANA YURDU VE EN ESKİ KOMŞULARI

Türklerin ataları, M. Ö. 2000-1000 yılları arasında Ural dağları ile Sayan, Altay ve Tanrı dağları arasında yaşıyorlardı. Hazar denizinin kuzey doğusundan başlayıp Aral ve Balkaş göllerini de içine alarak Tanrı, Altay ve Sayan dağlarına dek uzanan bu coğrafya Avrasya'nın orta bölgesi idi. Doğuda Moğol, Tunguz ve Korelilerin ataları bulunuyordu. Batıda ise, kuzey bölgelerinde Fin ve Macarların ataları; güney bölgelerinde Arî kavimler vardı. Avrasya'nın güneyinde, doğudan batıya doğru Çinliler ile Hint-İran kavimlerinin ataları yaşıyordu. Moğol, Fin-Ugor, Hint-Avrupa ve Çin dilleriyle Türkçede görülen bazı ortaklıklar, alış verişler işte bu uzak geçmişteki komşuluğun izleridir.

Hint-Avrupalıların ana yurtları hakkında çeşitli görüşler vardır Orta Avrupa, Baltık bölgesi, Karadeniz'in kuzey batısı, Kafkasların ve Hazar'ın kuzeyi gibi Arî ana yurt görüşleri yanında Hazar'ın güney batısı ile Anadolu'yu da Hint-Avrupa ana yurdu sayanlar vardır. Aslında Hint-Avrupahların Anadolu, Iran, Orta Asya ve Hindistan'a ulaşmaları M. Ö. 2000'den daha eskiye gitmez. Orta Anadolu'ya ulaşmaları M. Ö. 2000, Kuzey Hindistan'a ulaşmaları M. Ö. 1700, İran'a ulaşmaları M. Ö. 1500 kabul edilir. Bu tarihlerden önce Anadolu ve Mezopotamya'da çoğunlukla eklemeli dil konuşan kavimler yaşamıştır. Arî bir kavim olan Hititlerden önce Orta Anadolu'da bulunan Hattilerin, Doğu Anadolu'daki Hurri ve Urartuların, Mezopotam-ya'daki Sümerlerin dilleri eklemeli diller grubundandır. Bugün yaşayan dil aileleri içinde sadece Ural (Fin, Macar) ve Altay (Türk, Moğol, Tunguz, Kore, Japon) dilleri eklemeli yapıdadır.

İKİNCİ BÖLÜM

SÜMERCE-TÜRKÇE İLİŞKİSİ

Sümerce ile uğraşan bazı bilginler Türkçe, Macarca gibi Ural-Altay dilleriyle bu dil arasında ilgi kurmuşlardır. Ancak Türkçe sondan eklemeli bir dil olduğu hâlde Sümercede ön ekler de bulunmaktadır. Buna rağmen Türkçe ile Sümerce arasında kurulan ilgiler son derece ciddîdir ve konu üze-rinde araştırmalar devam etmelidir. Son olarak Türk bilgini Osman Nedim Tuna, Türkçe ile Sümercede 168 kelimenin ortak olduğunu tespit etmiştir. Bunlardan bazıları aşağıda gösterilmiştir.

Sümerce	**Eski Türkçe**
mae, men	men (ben)
zae (sen)	sen
di (konuşmak)	ti- (demek)
dingir (tanrı)	tengri (tanrı)
dug (dökmek)	tök- (dökmek)
iduga	yıdıg (koku)
kur (ülke)	kuru (kara
kur (koruma)	kon- (korumak)
nig (şey)	neng (şey)
sag (iyi)	sag (sağ,
tibira (metal)	temir (demir)
ud (zaman)	öd (zaman)
udi- (uyuma)	udı- (uyumak)
uş (iş)	ış/iş (iş)
zag (sağ taraf)	sag (sağ taraf)
dib (bağ)	yip/ip (ip)
tar (kesmek,	yar- (yarmak)
tir (ülke)	yir (yer)

gaz (ezmek)	ez- (ezmek)
gig (hasta olmak)	ig (hastalık)
gud (öküz)	ud (öküz)
giş (orman, ağaç)	yış (orman)
gişig (kapı)	eşik (kapı)
sig (iyi)	yig (yeğ, iyi)
şeg (yağmur)	yag- (yağmak)
şurim (yarım)	yarım (yarım)
sag (küçük çocuk)	çağa (çocuk)
sipad (çoban)	çopan (çoban)
sud (uzun olmak)	sun- (uzatmak) (Tuna 1997: 5-25).

Osman Nedim Tuna'ya göre bu kadar kelimenin hem sesçe hem anlamca birbirinin aynı veya birbirine çok yakın olması imkânsızdır. Üstelik örtüşen kelimeler arasında üç çift de ikileme vardır:

Sümerce	**Eski Türkçe**
kabkagak (sıvı için kap)	kap kaçak (kap kaçak)
nigname (her şey)	neng neme (her şey)
uşub (kuş yuvası)	kuş eb (kuş evi) (Tuna 1997: 39).

Ünsüz+ünlü+ünsüz (CVC) tipinde olmak şartıyla, H.K.J. Cowan'a göre sadece üç, J. Greenberg'e göre sadece üç dört kelimenin sesçe ve anlamca örtüşmesi, iki dil arasındaki ilişkinin ispatı için yeterlidir (Tuna 1997: 38). Oysa Tuna, Sümerce ile Türkçede 168 kelimenin örtüştüğünü göstermiştir. Ortak kelimeler iki dil arasında iki türlü ilişkinin kanıtı olabilir: 1) köken birliği, 2) alış veriş. Osman N. Tuna, Türkçe ile Sümerce arasındaki ortak kelimelerin daha çok ahş veriş sonucu olduğu görüşündedir (Tuna 1997: 41). Bu alış verişin önemi, zamanımızdan 5500 yıl önce Türkçenin var olduğunu göstermesi ve böylece "yaşayan dünya dilleri arasında en eski yazılı" verilere sahip dilin Türkçe olduğunu kanıtlamasıdır. Bu veriler sayesinde "Türklerin en az M.Ö. 3500'lerde Türkiye'nin Doğu bölgesinde bulunduğu" da "tespit edilmiştir." (Tuna 1997: 49).

Kelimeler dışında bazı eklerde de Türkçe ile Sümerce arasında ilgi çekici benzerlikler vardır:

1. Sümercede -ta eki Köktürkçede olduğu gibi çıkma durumu (-den) ekidir: kur-ta (dağdan), uru-ta (şehirden), e-ta (evden).

2. Sümercede -ke eki Köktürkçede olduğu gibi yönelme durumunu (-e) bildirir: Nin-gır-su-ke (Nin-gır-su'ya), nıg-ke (herhangi bir şeye. Köktürkçe: neng-ke).

3. Sümerce yönelme durumu eki -ra, Köktürkçedeki yön eki -ra'ya benzer: Enlil-ra (Enlil'e).

4. Sümercedeki -şe eki Türkçedeki eşitlik eki -çe gibi "göre, olarak, -e dek" anlamlarını verir: dirig-dirig-şe (tasarılara göre), ar-şe (un olarak), ad-şe (destek olarak), tun-şe (sonuna dek).

5. Sümerce -gim eki Türkçedeki "gibi" anlamını verir: gud-gim (boğa gibi), dingir-mu-gim (tanrım gibi). (Tosun-Yalvaç 1981).

Sümerce ile Elam, Dravid ve Macar dilleri arasında da ilgi kurulmuştur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ESKİ KÜLTÜRLER VE TÜRKLER

Arkeolojik kazılar, Hint Avrupalılar İran, Orta Asya ve Hindistan'a gelmeden önce bu bölgelerde çeşitli kültürler ortaya çıkarmıştır. M. Ö. 4000-1000 arasına tarihlenen Anav kültürü Aşkabat yakınlarında bulunmuştur. Bu kültürün sahipleri tuğladan yapılmış evlerde oturuyor; çiftçilik yapıyor; at, koyun, sığır gibi hayvanlar besliyordu (Koca 2003: 12). Anav kültüründe üç tıp kafatasına da rastlanmaktaydı. (Togan 1981: 24). Brakisefal kafatası ve at besleyiciliği Anav kültüründe Türklerin atalarının da payı olabileceğini düşündürmektedir.

Aynı dönemde Hindistan'da görülen ve karışık ırklardan oluşan Mohenjodaro kültürünün M. Ö. 3000-1300 yılları arasına rastlayan tabakasında "Orta Asya Türk tipinde heykelcikler" bulunmuştur (Togan 1981: 399).

Güney Sibirya'da Yenisey kıyılarındaki Abakan bölgesinde ortaya çıkarılan Afanasyevo kültürü (M. Ö. 2500-1700) ve onu izleyen Andronovo (M. Ö. 1700-1200), Karasuk (M.Ö. 1200-700), Tagar ve Taştık (M.Ö. 700-100) kültürleri, Türklerin bu bölgedeki ataları hakkında fikir vermektedir. Bu kültürlerin insanları çoğunlukla, Moğolsu izler de taşıyan yuvarlak kafalı «brakisefal), beyaz ırktan insanlardı. İbrahim Kafesoğlu'na göre bu tip, Türklerin atalarının prototipi idi ve taş devrinden beri burada yaşıyorlardı (Kafesoğlu 1996: 48; Koca 2003: 13-15).

M.Ö. 2500-1700 arasındaki Afanasyevo kültürünün insanları avcılık ve hayvancılık yapıyor, at ve koyun besliyor, basit çömlekler imal ediyor, ilkel şekilde de olsa tarımla uğraşıyor ve maden işlemeli aletler kullanıyordu. Madenî aletler M.Ö. 2500-2000 yıllarında Yenisey kıyılarında maden devrine girildiğini göstermektedir. Andronovo kültüründe (M.Ö. 1700-1200) bunlara ek olarak tunç ve altından yapılmış eşyalara rastlanıyor, sığır ve deve de besleniyordu. Karasuk kültüründe (M.Ö. 1200-700) demir işçiliği başlamış, derme çadırlarda yaşayan insanlar dört tekerlekli arabalar kullanmışlardı (Koca 2003: 13-15). Dört tekerlekli arabalar kaya resimlerinde görüldüğü gibi mezarlarda da tekerlek kalıntıları bulunmuştu. Üstelik resimlerde, arabaların üzerinde otağ da vardı. Oğuz Kağan Destanına göre arabayı Oğuz Kağan'ın askerlerinden biri icat etmiş ve ona Kanglı adı verilmişti. Kanglı Türkleri arabalı Türkler olarak bilinir. Kaya resimlerinde görülen

otağ biçimindeki ağaçtan evler Tagar-Taştık kültürünün eserleriydi. Kalıntılardan anlaşıldığına göre evlerin bulunduğu yerleşme yerinin etrafı balçıkla sağlamlaştırılmış ağaçtan çitlerle çevriliyordu. Bunlar belki de ilk Türk şehircikleriydi. Nitekim *balık* kelimesi Türkçede hem şehir, hem balçık demektir (Esin 1978: 11-12). Tagar kültüründe bulunan bayrak kalıntılarında gönderdeki dağ keçisi heykelciği ise bu kültürü Köktürklere bağlayan önemli bir tanıktır (Esin 1978: 12). Çünkü Köktürk anıtları üzerine de dağ keçisi şekli oyulmuştur. Tagar ve Taştık kültürlerinde (M.Ö. 700-100) bulunan tunçtan heykeller, kazanlar ve birbirleriyle mücadele hâlindeki hayvan süslemeleri (Esin 1978: 12), sanatta hayvan üslûbuna geçilmiş olduğunu gösterir. Hayvan üslûbu bozkır kültürünün sanattaki en önemli özelliğidir. Ok uçları, bıçak, hançer, kılıç, balta gibi silâhlar bu kültürlerin hepsinde vardı.

BOZKIR KÜLTÜRÜ

Bozkır kültürünün kökeni, bilim dünyasındaki tartışma konularından biridir. Birçok Batılı araştırıcıya göre atı ehlîleştiren, demiri işleyerek ondan alet ve silâh yapan ve böylece bozkır (atlı göçebe = savaşçı çoban) kültürünü yaratanlar Hint-Avrupalıların Avrasya' daki ataları idi. Ancak W. Koppers, O. Menghin, F. Flor, W. Schmidt gibi kültür tarihçileri bu konuda Türklerin tesirini kabul ederler.

Koppers'e göre "atın ehlîleştirilmesi ve atlı-çoban kültürünün ortaya konması ilk Türklere bağlanabilir. İnsanlık tarihinde ulaşılan bu başarı, kavimlerin ve diğer kültürlerin gelişmesinde fevkalâde neticeler doğurmuştur. Tarihî bağlantıların gösterdiği gibi, büyük devlet esası için gerekli şartlar ancak bu sayede belirebilmiştir."

Menghin de "atı ehlîleştirmek ve umumiyetle hayvan yetiştirmek gibi medeniyet tarihindeki çok mühim bir safhanın Türklerin ataları ile yakından ilgili" olduğunu belirtir. Ona göre "Türk kültürünün dünya tarihinde iki bakımdan kesin tesiri" olmuştur. "Bunlardan biri, hayvan besleyiciliği geliştirmek ve yaymak suretiyle ekonomik; öteki, yüksek teşkilâtçılık yolu ile sosyaldir.

Flor'a göre "Türklerin ataları tarafından at ehlîleştirilerek insanlık hizmetine sokulmuş"tur ve "atın binek hayvanı olarak kullanılması, dünya tarihinde, pek mühim ve tarıma bağlı hayvancılığın çok üstünde bir kültür mer-halesi"dir.

Schmidt ise şöyle demektedir: "Orta Asya'da oturan ve çok eski bir zamanda avcılık hayatından hayvanları ehlîleştirmeğe geçen ilk kavim Türkler

Olmuştur. At Türkler tarafından ehlîleştirilmiştir ve Türkler ata binen ilk insanlar olarak görünmektedir." (Kafesoğlu 1996: 207-210).

Batılı araştırıcıların yukarıdaki görüşlerini aktaran İbrahim Kafesoğlu yerleşik kültür ile bozkır kültürünün mükemmel bir karşılaştırmasını yapar:

"Yerleşik kültür, hiç olmazsa kuruluş devresinde, yalnız, dar manada bir ailenin ihtiyacını karşılayacak ölçüde belirli bir toprak parçasını işlemekle yetinmiş iken, Bozkırlı'nın kültürü, aile efradından başka yüz binlerce hayvanı ve geniş otlakları göz önünde tutmak zarureti yüzünden daha başlangıçta 'yaygınlık' vasfına bürünmüştür."

"Yerleşik insan, elindeki küçük arazinin sağladığı imkânlarla sınırlı kalmak mecburiyeti karşısında bir nevi tevekküle bağlanırken (yerleşiklerde dinî tutkunluk burdan doğuyor), bozkırlı, sürülerin karnını doyurmak için yeni yeni otlaklar peşinde iklimden iklime koştuğundan 'dünyayı dar gören' bir tip hâlinde gelişmiştir."

"Ekonomik vasıtayı değerlendirme bakımından yerleşik insan daha çok oturmağa', âtıl kalmağa mahkûm bulunurken, bozkırlı, daima hareketli bir yaşayışın takipçisi olmak durumuna girmiştir."

"Yerleşik insan, bir ailenin sınırlı menfaatleri dışında herhangi bir hak davası gütmeğe ve daha geniş bir cemiyet yapısının gereklerini düşünmeğe ihtiyaç duymazken, bozkırh, kalabalık sürülerini türlü manevralarla kışın ayrı, yazın ayrı ve birbirinden uzak mesafelere götürmek; otlakları ve suyu silâhla muhafaza etmek; hayvanların yaylak ve kışlaklarda barındırılması, çeşitli hastalıklardan korunması, tedavi edilmesi gibi maharetlerde yatkınlık kazanmak; gerektiğinde otlak ve kaynakları ortaklaşa kullanabilme için diğer sürü sahipleri ile anlaşmalar yapmak ve aralarındaki haksızlıkların, anlaşmazlıkların halli için bir hakem heyeti ve başkanlığı tesis etmek; nihayet besicilik-çobanlık zamanla geliştikçe çok geniş arazi üzerine yayılan, şiddetli rekabetlerden bunalan kabilelerin toplanarak müştereken mücadeleye hazır tutulması zaruretinin doğurduğu daha kuvvetli bir teşkilât kurmak, buna meşruiyet' kazandırmak gibi hukukî yollar aramak zorunda kalmıştır."

"Böylece bozkırh, çobanlığın geliştirdiği sevk-idare kabiliyeti ve emretme-itaat alışkanlığını 'hayvan sürülerinden insan kütlelerine intikal ettirmek' suretiyle beşeriyet tarihinde çok etkili bir dinamizm içine girerek bambaşka bir dünya görüşü elde etme şansına erişmiştir."

"Bu durum bütün sosyal, ekonomik, hukukî cepheleri ile tarihte ilk •sosyal organizasyon'un açık belirtisinden başka bir şey değildir" (Kafesoğlu 1996:210-211).

Bozkırlının sahip olduğu bu özelliklerin Türkler açısından meydana getirdiği sonucu da Kafesoğlu şöyle ifade eder:

"Gerçekten Türk siyasî ve sosyal hayatında ata kutluluk derecesinde değer verdiren ve destanlarında, yeminlerinde bağlılığını dile getirdiği demir ve demirciliği de aynı kutsal mertebeye yükselten bu kültür, Türklerin atalarını diğer topluluklardan çok farklı bir dünya görüşü ve yaşayış tarzına götürmüştür. Savaşçılık kabiliyetini iyice güçlendiren demirciliği yanında, otlak ve su için mücadeleler dolayısiyle metaneti artan bozkırlı, aynı zamanda, huzur içinde yaşayabilmek için insanların karşılıklı saygı hissi ile donanması gerektiğini de öğrenmiş ve insan kütlelerini sürekli olarak barış hâlinde tutabilmek için toplulukta herkes tarafından riayeti zarurî bir 'hukuk' düşüncesine ulaşmıştır. Bu, 'devlet' fikrinin doğuşudur. İşte savaşçılığına, hukuk fikrine ilâveten yine at sayesinde sağladığı -iptidaî, uyuşuk 'yerli' kütleleri zihin durgunluğundan kurtararak, insan iradesine sonsuz faaliyet ufukları açan- sür'at kavramı ve maddî araç olarak sahip bulunduğu demir vasıtası ile Türkler, kendilerine bağladıkları insanları idare etmek üzere yeryüzünde ilk siyasî kadroları vücuda getirmiş, ilk kanun koyucu millet olmuştur." (Kafesoğlu 1996: 213).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SAKA-TÜRK İLİŞKİSİ

Arkeolojik kazılardan, dil verilerinden ve efsanevî rivayetlerden çıkan sonuçlara göre Türkler M.Ö. üçüncü ve ikinci binlerde Ural ile Tanrı-Altay-Sayan dağları arasındaki bozkırlarda yaşamakta idiler. Merkezleri Işık Göl ve Çu havzası idi. M.Ö. 800 yıllarında Çin imparatoru Hunların atalarına saldırdı. Hunlar batıya çekildiler ve komşularını da batıya ittiler (Ögel 1981: 42). Tarih boyunca Avrasya bölgesinde çok sık karşılaşılan büyük bir göç dalgası oluştu. Bunun sonucunda Massagetler Sakalan yenerek batıya sürdüler. Böylece Karadeniz'in ve Kafkasların kuzeyinde Sakalar büyük bir güç olarak ortaya çıktı. Bölgede yaşayan Kimmerler Sakaların önünden kaçıp Kafkasları aşarak 8. yüzyılın sonlarına doğru Doğu ve Orta Anadolu'ya girdiler. Sakalar da onları izleyerek Orta Anadolu ve Filistin'e kadar uzanmışlar, M.Ö. 7. yüzyılda Ön Asya'da büyük bir güç olmuşlardır. Urartular, Medler ve Perslerle sürekli savaşmışlar; M.Ö. 585 yıllarında Urartuları orta-ian kaldırmışlar, fakat Perslere yenilerek tekrar Kafkasların kuzeyine çekil-mişlerdir. Pers hükümdarı Dârâ'nın M.Ö. 513'te İstanbul Boğazı'nı geçerek ve Karadeniz'in batısını dolaşarak Sakaların üzerine yürüyüşü meşhurdur.

M.Ö. 7. yüzyılda Sakaların Asurlularla dostane münasebetleri olmuş, Asur kralı Asarhaddon (M.Ö. 680-668) Saka hükümdarı Bartatua'ya kızını vermiştir. Batıdan Gotların, doğudan Sarmatların baskısı altında kalan Sakalar milât yıllarında tarih sahnesinden çekilmişlerdir (Çay-Durmuş 2002: 494-502). Sakalarla Med ve Perslerin mücadeleleri Şehnâme'deki İran-Turan mücadelelerinin esasını teşkil eder. Fars kaynaklarında **Saka,** Yunan kaynaklarında **Skit(ai),** Asur kaynaklarında **Askuz(ai)/İskuz(ai),** Urartu kaynaklarında **İşkıgulu** olarak geçen Sakaların kökeni hakkında fikir birliği yoktur. J. Fressel (1886), W. Tomaschek (1888), A. Herrmann (1921), J. Junge (1939), R. Grousset (1939), P. Golden (1992) gibi batılı bilginlerin birçoğu Sakaları İranî bir kavim kabul eder. Bunlardan bir kısmı Türklerin atalarının da Saka İmparatorluğu içinde yer aldığını düşünür. Bazı Rus bilginlerine göre ise Sakalar Slavların atalarıdır.

19. yüzyılda B. G. Niebuhr, daha sonra K. Neumann (1855), A. D. Mordtmann (1870), H. Kiepert (1878), O. Franke (1904), E. H. Minns (1913), G. W. B. Huntingford (1935) gibi batılı araştırıcılar Sakaların Türk-Moğol olduğunu kabul etmişlerdir. Türk bilim adamlarından Zeki Velidi

Togan (1946), Emel Esin (1978), Taner Tarhan (1979), Yılmaz Öztuna (1990), Salim Koca (1990), Abdülhalûk Çay ve İlhami Durmuş (2002) Sakaların Türk olduğu görüşündedirler (Çay-Durmuş 2002: 483-486).

Saka sözü Türkçe **Yaka** (kıyı, kenar) kelimesinin İran dilinde aldığı biçim olmalıdır. Nitekim bugün de Yakut Türkleri kendilerine **Saha** demektedirler ve **Saha,** Genel Türkçedeki yaka'nm Yakutçadaki karşılığıdır. **Skit** ise **Saka** sözünün Türkçe ve Moğolcada kullanılan +t çokluk ekiyle oluşturulmuş **Sakat** veya **Sakıt** biçiminin (krş. Oglan-oglıt, tarkan-tarkat, Kerey-Kereit) Yunancalaşmış şeklidir. **Askuz(ai)** Asur dilinde, **İşkıgulu** ise Urartu dilindeki çokluk biçimleri olabilir. Zeki V. Togan, Saka boyları olan **Targutae, Skolot** ve Paralat'ların adlarını **Türk, Çigil, Barula** boy adlarıyla birleştirir (Togan 1981: 35). Dikkati çeken nokta her üç boy adında da Skit'te olduğu gibi +t çokluk ekinin kullanılmış olmasıdır. Kavim ve boy adlarında geçen +t çokluk eki, Sakaların bir Altay kavmi olduklarının en önemli delillerinden biridir.

Zeki V. Togan **karım paluk** ve **Temerinda** kelimelerine de dikkat çeker. Bunlardan birincisi Karadeniz İskitleri dilinde bir balık adıdır; ikincisi ise İskitlerde Azak denizinin adıdır ve Plinius Secundus tarafından kelimenin ilk yarısının "deniz" demek olduğu açıklanmıştır (Togan 1981: 35). **Paluk** sözünün Türkçede **balık** ile, **temer** sözünün de eski Bulgar Türkçesindeki **teŋer/teŋir** (deniz) ile aynı olduğu açıkça görülmektedir. "Bütün cesaretlerin başı" anlamına gelen **Artimpaşa** ve "denizin babası"anlamına gelen **Thamimasadas** tanrı adları da (Çay-Durmuş 2002: 489) Türkçe ile açıklanabilir. **Artimpaşa** açıkça **erdem başı'dır.** Erdem, Eski Türkçede "hüner, yiğitlik ve fazilet" demektir. **Thamimasadas,teŋir ata** olarak açıklanabilir,

Teŋir, eski Bulgar Türkçesinde "deniz" demektir. Aynı şekilde Herodot'un İskitlerde "ev ve aile tanrısı" olarak belirttiği **Tabiti** (Çay-Durmuş 2002: 490) ile Türkçe **tap-** fiili arasında açık ilgi vardır. Üstelik aynı fiilden türemiş olan **tabu,** Karaçay-Malkar Türklerinde ocak tanrıçasıdır (Tavkul 1997: 145). Saka veya Massagetlerin kadın hükümdarı **Tomiris** ise P. Wittek'in ihtimal olarak düşündüğü **temir** (demir) kelimesiyle açıkça ilgili olmalıdır (Togan 1981: 409). Sakalardan kalan **cartasis** adı da "kardaş" şeklinde a-çıklanmıştır (Togan 1981: 406).

Sakaların yaşayışları, gelenek ve görenekleri de eski Türklerle hemen hemen aynıdır. Sakaları İranî bir kavim sayan Rene Grousset dahi bu durumu kabul eder: "Fizikî tip ve dil olayları bir tarafa, Yunan tarihçilerinin bize anlattığı veya Yunan-İskit vazolarının bize gösterdiği İskitlerin, Çinli tarihçilerin tasvir ettiği veya Çinli sanatkârların çizdiği Hunlar, Göktürkler ve Moğollara kültür durumu ve umumî yaşayış tarzı bakımından benzediklerini

gördüğümüzde şaşırmamak gerekir. Bu iki grup arasında birçok törenin ortak olduğunu görmekteyiz, bu, gerek aynı hayat tarzının İskitlere ve Hunlara aynı çözüm yollarını sağlamasından (meselâ Hun atlı okçusunda olduğu gibi İskit atlı okçusunda da, Akdenizlinin veya ilkel Çinlinin entarisi yerine pantolon ve çizme ve hatta üzenginin kullanılması), gerekse İskit toplulukları ve Hun topluluklarının aynı kültür sahası ile olan coğrafî temaslarının aynı uygulamaları vermesindendir." (Grousset 1980: 26).

Gerçekten de Hipokrat, Herodot gibi eski Yunan kaynaklarının anlattığı İskitlerin yaşayış tarzları ve kültürleri, eski Türklerinkine çok benzer. Dört tekerlekli arabalarla çekilen keçe evler, kısrak sütünden içki (kımız), at kültürü, domuz beslememe, şarapla kanı karıştırarak ant içme, ölünün arkasından kulak, burun ve yüz yırtma hem Sakalarda, hem de eski Türklerde mevcuttur (Çay-Durmuş 2002: 490-492).

Güney Sibirya kültürleri ile Saka ve Hun sanatında görülen hayvan üslûbu da aynıdır. "İskit veya Hun, Bozkır sanatkârları, çoğunlukla ormanlardaki sarmaşıklar gibi, ölümüne birbirleriyle mücadeleye girmiş hayvanları temsil ediyorlardı. Uzuvların ezilmesi, yırtıcı hayvanların, akbabaların veya ayıların pençelerinde kıvranan geyikler ve atlar dramatik sanatın hoşlandığı konulardı." (Grousset 1980: 32).

Bir başka önemli nokta, eski tarihçilerin Sakalardan hep Türk olarak söz etmeleridir. 6. yüzyılda Bizans tarihçisi Menandros "bugün Türk denilen halk geçmişte Skit/Saka diye anılıyordu" demektedir (Baykara 2002: 388). 8. ve 10. asırlardaki Dakikî, Nesefî, Bel'amî, Narşahî, Sa'lebî gibi Doğu İranlı ravi ve müellifler de milâttan önce Kazak bozkırlarında yaşamış olanları hep Türk sayarlar. Eğer oralarda İranîler asırlarca süren bir imparatorluk kurmuş olsalardı 8-10. asrın bu İranlı müellifleri bunu mutlaka belirtirlerdi (Togan 1981: 409). Nitekim 11. yüzyılın başlarında yazılmış İran destanı Şehname de Med ve Perslerle Sakaların mücadelelerini İranlılarla Turanlıların mücadelesi olarak anlatır.

Almatı'nın 50 km kadar doğusundaki Esik (Issık) kurganında yapılan kazılardaki buluntular da Sakalarla ilgilidir. Esik kurganını bulan Akışev'e göre "Esik mezarı Ala-tağ silsilelerinin kuzey yamaçlarından Ila vadisine ıkan bütün Sakai devri mezarlar ve Altun-yış dağlarındaki Pazırık devri mezarlar ile, ırk ve kültür bakımından, müşterek hususiyetler göstermekte-ir." (Esin 1978: 22). Emel Esin, Akışev'in bu tespitinden hareketle şöyle demektedir: "Pazınk devri Altay mezarlanndaki kısmen europeoid, kısmen mongoloid ırkın Türkler ile eş ırktan olduğu neticesine varıldığını yukarıda kaydettiğimize göre, Esik mezarlığında ve diğer Sakai devri mezarlanndaki

medfun (gömülü) olanlar için de mümasil (benzer) neticelere varmaktayız." (Esin 1978; 22-23).

Esik kurganında, Türkiye'de "altın elbiseli adam" olarak tanınan 16 yaşlarında bir ceset bulunmuştu. Kısa kaftanı ve çizmeleri, üçgen şeklinde altın levhalarla kaplıydı. Sivri başlığında oklar ve kuş tüyleri bulunuyordu. Başlığın "tepesinde, altından bir küçük yabanî keçi heykeli" vardı (Esin 1978: 23). Başlık, elbise ve kemer üzerinde at, dağ koyunu, pars gibi çeşitli hayvanların tasvirleri de bulunmaktaydı. Kurganda, altın elbiseli adamdan başka, altın küpe ve yüzükler, kılıç, kama, ok ve kamçılar, aynalar, altın, gümüş, tunç ve ağaçtan kaplar ve kadehler de vardı. Gümüş kadehlerden birinin üzerinde Köktürk harflerine benzer 24 harften oluşan bir yazı bulunmaktaydı (Esin 1978: 23-24). Bu yazı üzerinde Kazak bilginlerinden O. Süleymanov ve Türk bilginlerinden N. Atsız tarafından Türkçe okuma denemeleri yapılmıştır. Yazının Türkçe olduğu kanıtlandığı takdirde hem kurganın Türklere ait olduğu kesinleşir; hem de Köktürk yazısının geçmişi M.Ö. 5-4. yüzyıla dek eskiye gider.

Altın elbiseli adamın başlığının tepesinde bulunan, altından yapılmış yabanî keçi heykeli de kurganın Köktürklerle ilişkisi olabileceğini düşündürmektedir; çünkü dağ keçisi, Köktürk hanedanının armasıdır ve hanedan üyelerine ait anıtlar üzerinde daima dağ keçisi arması vardır. Ayrıca Esin'in Chavannes'dan aktardığına göre "Kök-Türk devrinde, kama ve kamçı hükümdarlık, ok ise boy timsali sayılıyordu." (Esin: 1978: 191).

ALP ER TONGA DESTANI

Türk kültürü bakımından Sakaların en önemli yönlerinden biri Firdevsî'nin Şehnâmesindeki Turan kahramanı Afrâsiyâb'ın kimliğidir. Destanda Afrâsiyâb, İran hükümdarı Keyhüsrev tarafından hile ile öldürülür (Atsız 1992: 45). Keyhüsrev, Yunan kaynaklarındaki Med kralı Kiyaksarestir. Herodot'a göre Saka hükümdarı Madyes, "Medya kralı Kiyaksares ile iyi geçiniyordu. Kiyaksares kendi askerlerine bu Sakaların askerlik bilgisini öğrettiriyordu; fakat önce babalan çağında kendilerine tâbi olan Şimalî Medya'yı ve Doğu Anadolu'yu Sakaların elinden almak için gaddarane plânlar kuruyordu. Dostluk göstererek itimadını kazandığı Maduva'yı (Madyes'i) ziyafete çağırarak sarhoş edip pusuya koyduğu kuvvetlerle hücum ederek Maduva başta olmak üzere, bütün Saka büyüklerini ele geçirerek öldürdü." (Togan 1981: 167).

Yunan kaynaklarında **Madyes,** Asur kaynaklarında **Maduva** olarak geçen Saka hükümdarı Şehnâme'deki Afrâsiyâb'dır. Afrâsiyâb ise Türk kaynaklarında **Alp** Er **Tonga** veya **Tonga Alp** Er olarak geçer. Cüveynî'deki Uygur destanına göre ise Afrâsiyâb, efsanevî Uygur hükümdarı **Buku Han'dır.**

Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lügati't-Türk'te "Kaz" maddesinde şöyle demektedir: "Kaz: Afrâsiyab'ın kızının adı... Kaz'ın babası olan 'Tonga Aiper' Afrâsiyab demektir." (DLT III 1941: 149).

Yusuf Has Hâcib de Kutadgu Bilig'de aynı bilgiyi verir: *Bu Türk beglerinde atı belgülüg Tonga Alp Er erdi kutı belgülüg* (277)

Bu Türk beylerinde adı belli

Tonga Alp Er idi kutu belli. *Tejikler ayur anı Efrâsiyâb Bu Efrâsiyâb tuttı iller talap* (280)

Tacikler ona Efrâsiyâb derler,

Efrâsiyâb yağmayla tuttu iller. *Tejikler bitigde bitimiş mum Bitigde yok erse kim ukgay anı* (282) (Arat 1947: 43)

Tacikler kitapta yazmışlar bunu,

Kitapta olmasa kim bilir onu?

Afrâsiyâb'ın babasının adı Şehnâme'de "Peşeng"dir (Atsız 1992: 36). Zeki Velidi Togan, Peçenek Türkleriyle Peşeng/Beşenk kelimeleri arasında ilgi kurar (Togan 1972: 151). Afrâsiyâb, Avesta'da **Franrasyan** biçiminde geçer (Esin 1978: 28). Afrâsiyâb kelimesinin ilk iki hecesinde **Alp** Er isim-lerinin bozulmuş biçimlerini bulmak mümkündür. Afrâsiyâb'ın Herodot'taki karşılığı olan **Madyes** ve Asur kaynaklarındaki karşılığı **Maduva** ile **Alp Er Tonga** arasında ilgi kurmak ise mümkün görünmüyor. Ancak Madyes'in babası Herodot'ta **Prototeus,** Asur kaynaklarında **Bartatua'dır.** Özellikle **Bartatua** kelimesi **Alp** Er Tonga'nm bozulmuş biçimine benzemektedir. Destan ve efsanelerde baba ile oğul adının birbirine karışması çok tabiîdir.

Alp Er Tonga ile ilgili destan maalesef bugüne ulaşmamıştır. Ancak Reşîdeddin'in Farsça, Ebülgazi Bahadır Han'ın Çağatay Türkçesiyle naklettiği Oğuz Kağan Destanı'nın ilk tabakasının Alp Er Tonga ile ilgili olduğu

Zeki V. Togan'ca kabul edilmiştir (Togan 1972: 122-124). Gerçekten Afrâsiyâb'ın doğuya ve batıya seferleri, özellikle Madyes'in Kafkasları aşarak Filistin'e kadar uzanması ile Oğuz Kağan'm seferleri birbirlerine çok benzemektedir. Dolayısıyla Oğuz Kağan'ın Ön Asya seferlerini Alp Er Ton-ga'ya ait bir destan parçası kabul edebiliriz. Öte yandan İran destanı olan Şehname, İran kahramanlarının Turan kahramanı Afrâsiyâb'la mücadelelerini esas aldığına göre Alp Er Tonga destanı da Şehnâme'ye yansımış demektir. Dolayısıyla Şehnâme'nin Afrâsiyâb'la ilgili bölümlerini de Alp Er Tonga destanının yansımaları olarak düşünebiliriz. Tabiî ki konu İran gözüyle ele alınmış ve Afrâsiyâb düşman kabul edilmiştir. Buna rağmen Şeh-nâme'deki Afrâsiyâb'ın kahramanlığı hissedilmektedir.

İran kahramanlığını ortaya koymak üzere yazılmış olan Şehnâme'de, ö-zellikle önceki bölümlerde Alp Er Tonga sık sık galip gelmekte, hatta bazen İran'a girip İran tahtına oturmakta, bazen bütün İran'a bazen de Kuzey İ-ran'a hâkim olmaktadır. İranlılar ise hemen her defasında Kâbil hükümdarı Zal veya oğlu Rüstem sayesinde kurtulmaktadırlar. Ancak annesi bir Turan kahramanının kızı olan Keyhüsrev İran tahtına oturduktan sonra durum tersine dönmekte, Turan orduları yenilmekte ve Alp Er Tonga kaçmaktadır. Yine de öldürülüşü hileyle olmuştur. Dikkati çeken noktalardan biri de Ceyhun ötesinin hep Turan ülkesi olarak anılmasıdır. Turan başkenti Gang ise Taşkent'in ötesindedir.

Alp Er Tonga'nın hile ile öldürülmesi Türk halkı arasında çok büyük ü-züntü yaratmış; yoğ töreninde yiğitler kurt gibi uluyup atlarını yoruncaya dek sürmüşler; yakalarını yırtıp benizleri sararıncaya dek feryat etmişler; feleğin işine kahretmişler ve Türk ozanları Alp Er Tonga için yürek paralayan ağıtlar söylemişlerdir. Araştırıcılar tarafından "Alp Er Tonga Sagusu" adı verilen ağıtın dokuz dörtlüğü 11. yüzyılın ikinci yarısında Kâşgarlı Mahmud tarafından tespit edilmiştir. Dîvânü Lügati't-Türk'ün farklı yerlerinde bulunan dörtlükler birleştirilince aşağıdaki sagu (ağıt) ortaya çıkmaktadır.

Alp Er Tonga öldi mü	Alp Er Tonga öldü mü,
Esiz ajun kaldı mu	Kötü dünya kaldı mı,
Ödlek öçin aldı mu	Zaman öcünü aldı mı
Emdi yürek yırtılur	Artık yürek yırtılır.

TÜRK DİLİ TARİHİ

Ödlek yarag közetti Ogrı tuzak uzattı Begler begin azıttı Kaçsa kalı kurtulur

Ulşıp eren börleyü Yırtıp yaka urlayu Sıkrıp üniyırlayu Sıgtap közi örtülür

Begler atın argurup Kadgu anı turgurup Mengzi yüzi sargarıp Körküm angar türtülür

Ödlek arıg kevredi Yunçıg yavuz tavradı Erdem yeme savradı Ajun begi çertilür

Ödlek küni tavratur Yalnguk küçin kevretür Erdin ajun sevritür Kaçsa takı ertilür

Bilge bögü yunçıdı Ajun atı yençidi Erdem eti tınçıdı Yerge tegip sürtülü

Felek fırsat gözetti, Gizli tuzak uzattı, Beyler beyini şaşırttı; Kaçsa nasıl kurtulur?

Uludu erler kurtça, Bağrıp yırttılar yaka, Feryat sesi çıka çıka Yaştan gözler örtülür.

Beyler atlarnı yordular, Kaygıdan perişan oldular, Beniz ve yüz sarardılar, Sanki sarı safran sürülür.

Zamane hep bozuldu, Zayıf kötü güçlü oldu, Erdem ise azaldı, Acun beyi yok olur.

Felek günü davrandırır, İnsan gücünü gevretir, Erden cihanı boşaltır, Ne kadar kaçsa er ölür.

Bilge bilgin yoksullaştı, Acun atı azgınlaştı, Erdem eti çürükleşti, Yere değip sürtülür.

Ögreyüki mundag ok	Onun âdeti hep böyle,
Munda adın tıldag ok	Bundan başkası bahane,
Atsa ajun ograp ok	Acun gelip ok atsa
Taglar başı kertilür	Dağlar başı kertilir.
Könglüm içün örtedi	Gönlüm içini yaktı,
Yatmış başıg kartad	Yatmış yarayı kaşıdı,
Keçmiş ödüg irtedi	Geçmiş günleri aradı;
Tün kün keçip irtelür	Günler geçer, sonra aranır.

BEŞİNCİ BÖLÜM

1. ASYA HUNLARI

Hunların ataları Çin'in kuzeyinde ve kuzey batısında yaşamakta idiler. Ancak o zamanki Çin sınırlan bugünkü kadar kuzeye ve batıya yayılmış değildi. Çin, Sanırmak'ın ve hatta Sarıırmak kıvrımı Ordos'un güneyinde kalıyordu. Batı sınırları da bugünkü Kansu eyaletine kadar uzanıyordu. Sarıırmak'ın kuzeyinde, Ordos'ta ve Kansu'da doğudan batıya doğru Tun-guz ve Moğolların, Hunların ve diğer Türk kavimlerinin ve Tibetlilerin ataları yaşıyordu.

Çin'in en eski hanedanları Hsia (M.Ö. 21-17. yüzyıl), Şang (M.Ö. 17-11. yüzyıl) ve Cou (M.Ö. 1027-256) hanedanlarıdır. M.Ö. 481-256 arası Çin tarininde "Savaşçı Devletler Çağı" olarak adlandırılır. 14 derebeyliğin sü-rekli olarak çekiştiği bu çağın sonunda Çin hanedanı duruma hâkim olur. M.Ö. 206 - M.S. 220 arasında ise Çin, Han hanedanı tarafından yönetilmiş-tir. İlk hanedanlardan beri Çin kültüründe Tibet ve Türk etkisi bazı bilginler-de kabul edilmiştir. M.Ö. 1027-256 arasında hüküm süren Cou hanedanının Türk asıllı olduğu ise bilginler arasında yaygın bir görüştür. Coulara "batı ?çraklılar" adı verilmesi, bu hanedan döneminde "hayvancılık bakanlığı" kurulması, ordunun onlar, yüzler, binler diye ayrılması ve bir tür tımar sis-

temi oluşturulması, önceki hanedanlarda bulunmayan gök inancı ve hüküm-lerinin "göğün (Tanrının) oğlu" kabul edilmesi, Couları bozkır kavimlerine bağlayan özellikler sayılmaktadır (Kafesoğlu 1996: 56; İzgi 2002: 431-432). Savaşçı Devletler Çağı'nda bozkır kavimlerinin tesiri Çin üzerinde kuvvetle hissedilir. Çin hanedanı M.Ö. 5. yüzyıl ortalarında Türklerin tesiriyle savaş arabalanndan atlı birlik düzenine geçer (Ögel 1981: 58). M.Ö. 307'de, Ku-zey Çin'deki Cao devletinde giyim ve silâh reformu da yapılır; Hun elbisele-ri giyilir; at üstünde yay çeken askerler orduya kaydedilir(Ögel 1981: 98-99). Çinli tarihçi Wang Kuo-wei'nin araştırmasına göre giyim reformu yapılırken Cin elbiselerinin birçok bölümleri ile küçük parçalarının adları da yabancı kavimlerden alınmıştı." (Ögel 1981: 104). Böylece "Çinlilerin eskiden beri giydikleri uzun elbiseler, yerlerini tokalı kısa ceketlere" bırakmış, at için uygun olan pantolon ve ayakkabı yerine de çizme yayılmaya başlamıştı. Bunlarla birlikte "Hunların süs eşyalan ile madenden yapılmış silâh ve do-nanım eşyaları da Çin'e gelmiş ve yayılmışlardı." (Ögel 1981: 64-65). Cao hükümdarı Wu-ling kuzey sınırlannda, sonradan Çin seddini oluşturacak uzun duvarlar da yaptırmıştı. Sınırda kurdurduğu pazarlarda bozkır kavimle-ri Çinlilerle alış veriş yapıyorlar, onlara at satıyorlardı.

Eski Çin yıllıklarında geçen **Hsien-yün, Jung, Ti, Hu** gibi terimler Çinli olmayan kavimleri anlatan genel terimler olmakla birlikte, Çin'in kuzey ve kuzey batısındaki kavimler bu terimlerle ifade edildiği zaman çoğunlukla Hunların ve diğer Türklerin ataları anlaşılır.

Eski Çin kaynaklarına göre Hunların atası, Hsia hanedanının son hükümdarının oğlu idi. Bu efsanevî kayda göre Hunlarm başlangıcı M.Ö. 17. yüzyıla kadar gitmektedir. Başka bir Çin kaynağına göre daha önce de kuzeyde **Dağ Jungları, Hsien-yünler** ve **Hun-cular** konar göçer hayat yaşamaktaydılar. Çin kaynaklan, adları **Honu, Hunok, Hunyok** şeklinde de söylenen **Hsien-yün** ve Hun-cu'ların, "Hunlann ataları olduğunda eski çağlardan beri birleşmişlerdi." (Ögel 1981: 19,41).

Çin kaynaklarında doğrudan doğruya "Hun" anlamında kullanılan terim **Hyung-nu'dur.** Soğdakça **Hun/Gun,** Lâtin ve Yunan yazarlarında **Hunni,** Orta Farsçada **Hyon,** Süryanîcede **Hûn,** Ermenicede **Hon-k,** Hintçede **Hûna** adlandırmaları **Hyung-nu'nun** bu dillerdeki biçimleri olarak kabul edilmiştir. Kelime, Türkçede "halk" anlamına gelen **kün** (krş. el gün) sözüyle ilgili olabilir (Golden 2002: 47).

Hyung-nu adı Çin kaynaklarında ilk defa M.Ö. 318'deki bir anlaşma dolayısıyla geçer. Bu tarihte "Savaşçı Devletler"den dördü, gittikçe güçlenen Çin devletine karşı Hunlarla bir ittifak yapar. İşte bu ittifak dolayısıyla Hyung-nu adı ilk defa Çin kaynaklarında anılmış olur (Kafesoğlu 1996: 58). Ancak, daha önce de belirtildiği gibi Çin kaynakları Hunlann çıkışını M.Ö. 1700 yıllanna dek götürürler. İlk Çin tarihleri, Hun hükümdarı Tuman'dan (Teoman) önce binden fazla yıl geçtiğini ve bin yıl süresince Hun devletinin bazen büyüdüğünü bazen de küçüldüğünü belirtirler (Ögel 1981: 117-121). M.Ö. 318 yılı, Asya Hunlarıyla ilgili ilk tarihî kayıttır. Daha önceki dönemi Hun tarihinin efsanevî dönemi olarak kabul etsek bile M.Ö. 318'de Hunlann yazılı tarihe girdikleri kesindir.

M.Ö. 256'da Çin hanedanı, Çin'deki bütün derebeylikleri birleştirerek Çin'i büyük bir imparatorluk hâline getirdi. Bu hanedanın en büyük imparatoru Şi huang-ti (M.Ö. 221-210) kuzeydeki bütün Çin duvarlarını birleştirerek büyük Çin Seddi'ni meydana getirdi. Duvarların birleştirilmesinde yüz binlerce işçiyi zorla çalıştıran Şi huang-ti, rahip ve bilginleri diri diri toprağa gömdüren, kitaplan yaktıran zalim bir hükümdar olarak tanınır (Ögel 1981: 127). Motun'un babası Tuman işte bu hükümdar zamanında Hun tahtında oturmaktaydı. Şi huang-ti'nin kumandanı Meng tien 100 000 kişilik bir orduyla M.Ö. 214'te Hunlan Ordos'un dışına attı. Daha önce Ordos'un güneyinde bulunan Çin Seddi, Sarıırmak boyu izlenerek kuzeye kaydırıldı ve yüzyıllardan beri bozkır kavimlerinin otlağı olan Ordos Çin sınırları içine

alındı. M.Ö. 209 yılında Şi huang-ti'nin ölümüyle Çin hanedanı sona erdi. Çin'de başlayan isyanlar M.Ö. 206'da Han hanedanının başa geçmesiyle son buldu. M.Ö. 209'da Hun tahtına da Motun geçmiş bulunuyordu.

Çin yazısında Motun'un adını gösteren karakter eski Sinologlar (Çin bilimciler) tarafından yanlış olarak **Mete** okunmuş; Türk literatüründe de bu biçim yayılmıştır. Ancak Çince okunuş artık **Mao-du(n)/Motun** şeklinde düzeltilmiştir. Bu adın Türklerce nasıl söylendiği, yani özgün biçiminin ne olduğu konusunda çeşitli görüşler vardır. Kelimenin birinci hecesi Türkçede **baga** veya **boga,** ikinci hecesi **-tur** olabilir. Buna göre **Motun'un** Türkçe söylenişi **Bagatur** veya **Bogatur** olmalıdır.

Motun gençliğinde, üvey annesinin teşvikiyle babası Tuman tarafından Yüeçilere rehin olarak verilmiş; fakat Yüeçilerin elinden kaçarak demir bir disiplinle büyük bir ordu kurmuş, babasına darbe yaparak onu ve üvey annesini ortadan kaldırmış ve M.Ö. 209'da **tanhu** unvanıyla Hun tahtına oturmuştur. Tanhu, Huncada "sonsuz genişlik, ululuk, imparator" demektir Kafesoğlu 1996: 61). M.S. 6. yüzyılda başlayan **kağan** unvanına kadar Türkler **tanhu** unvanını kullanmışlardır.

Motun doğudaki Tunghuları (Tunguzlan), Kansu'daki Yüeçileri yendikten sonra M.Ö. 201'de 320 000 kişilik ordusuyla Çin'i de mağlûp ederek vergiye bağlamış; daha sonra kuzeyde ve Türkistan'da bulunan bütün boylan

ve şehir devletçiklerini de Hunlara tâbi kılmıştır. M.Ö. 174'te öldüğü zaman ülke sınırları Kore ile Hazar denizi arasında uzanıyor, güneyde Vey ırmağına dayanıyordu (Kafesoğlu 1996: 59-60). Bütün Türk, Moğol ve Tunguz ka-vimleri Motun'a tâbi idi; Çin de Hunlara vergi veriyordu.

M.Ö. 209-174 yılları arasında 35 yıl Türk devletini yöneten, "kuzeyde yay çeken bütün kavimleri birleştiren" ve bütün Türkleri bir bayrak altında toplayarak milletimize büyük bir şevket çağı yaşatan Motun, Türklerin hafızasından silinmedi. Çelik bir irade ve disiplinle Türk milleti ve Türk ordusunun âdeta yaratıcısı oldu. Köktürkler ve Uygurlar hep Motun'un Hunlarından inmiş kabul edildiler. Muazzam kudreti ve babası Tuman ile

yaptığı mücadele dolayısıyla Motun, Oğuz Kağan destanının esas tabakasını oluşturdu. Oğuz Kağan adıyla, Selçuklu ve Osmanlılar dahil, sonraki bütün Türk hakanlarının efsanevî atası kabul edildi.

Motun'dan sonra Hunların üstünlüğü 50 yıl kadar devam etti. Hunlar M.Ö. 119'da Ordos'ta Çinlilere karşı ağır bir yenilgiye uğradılar. Bundan sonra gittikçe zayıfladılar. M.Ö. 58'de devlet meclisini toplayan Hun hü-kümdarı Ho han-ye, Çin'in üstün gücü karşısında boyun eğmekten başka çare kalmadığını belirterek Çin himayesine girmeyi teklif etti. Ho han-ye'nin

bu teklifine kardeşi Çi-çi'nin cevabı, Türk tarihine altın harflerle yazılacak bir şeref levhasıdır:

"Hunlar cesareti ve kuvveti takdir ederler. Bağımlı olmak ve kölelik onlara en adi bir şey olarak gelir. At sırtında savaşmak ve mücadele etmek suretiyle devlet kuruldu. Kavimler arasında kuvvet ve otorite kazanıldı. Yiğit cengâverler ölünceye kadar savaşmalı ki varlığımızı devam ettirebilelim. Şimdi iki kardeş taht için mücadele etmektedir. Sonunda ya büyüğü ya küçüğü devlete sahip olacaktır. Gerçi şimdi Çin bizden daha güçlüdür; fakat (bu durumda bile) Hun ülkesini ilhak edemez. Niçin kendimizi Çin'e bağımlı kılalım? Atalarımızın devletini (niçin) Çinlilere devredelim? Bu, ölmüş atalarımıza büyük hakaret olur. Böylece, komşu devletler arasında gülünç duruma düşeriz. Evet, bu suretle (Çin'e bağlanarak) sükûnet tekrar tesis edile-bilse bile, kavimler arasında yeniden üstünlüğümüzü elde edebilir miyiz? Biz ölsek de kahramanlığımızın şöhreti artacak. Oğullarımız ve torunlarımız daima devletin hâkimi olacaklar." (Koca 2002: 562-563). Ünlü Sinolog F. Hirth bu sözlerinden dolayı Çi-çi'yi "milliyet fikirlerini devlet siyasetine temel yapan ilk devlet adamı" kabul eder (Kafesoğlu 1959: 22).

Müzakereler sonunda iki kardeş anlaşamaz; aralarında şiddetli bir taht mücadelesi başlar. M.Ö. 51'de Çi-çi, taraftarlarıyla birlikte batıya çekilmek zorunda kalır. Isık Göl ve Talas civarına yerleşir. Bölgedeki Türk kavimlerini itaat altına alarak güçlü bir hâkimiyet kurar. Talas ırmağı kıyısında, etrafı surlarla çevrili bir şehir kurarak başkent yapar. Ancak Çin bu güçlü oluşumu daha başlangıçta ezmek için harekete geçer. Vu-sunları ve Kang-kü devletini kendi tarafına çeker. Ho han-ye'den de aldığı destekle Çi-çi üzerine 70 000 kişilik bir ordu gönderir. Hun başkentine ve saraya giren Çin kuvvetlerine karşı Çi-çi ve adamları sokak sokak, oda oda şehri ve sarayı savunurlar. "Çi-çi, oğlu ve hatunlar dahil, saray mensuplarından 1518 kişi ellerinde kılıç, devletleri uğruna hayatlarını feda" ederler (Kafesoğlu 1996: 63-64).

Çi-çi'nin kendine bağlı kuvvetlerle Çu ve Talas ırmakları civarına yerleşmesi Hunların, Orhun vadisi ve Altay bölgesine göre epeyi güney batıda olan bir bölgeye ilk yerleşme idi. Pek çok tarihçi, Talas vadisindeki Çi-çi Hunlarını, M.S. 4. yüzyılın sonlarında İdil'i geçen Avrupa Hamlarının nüvesi kabul eder.

Çi-çi'ye karşılık Ho han-ye Çin'e tâbi olarak hüküm sürmeye devam etti. Milât sıralarında Hunlan tekrar güçlendilerse de M.S. 48'de kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayrıldılar. Kuzey Hunları bağımsız olarak yaşadılar. Moğolistan, Güney Sibirya, Yarış (Cungarya) ve Tarım havzasını ellerinde tuttular. Çin tarihinin en büyük komutanlarından biri olan Pan Çao, birinci yüzyılın sonlarına doğru Tarım havzasındaki şehirleri birer birer ele geçirdi.

Böylece ipek yolunun sağladığı geliri kaybeden Kuzey Hunları, doğudan da Siyenpilerin hücumuna uğradılar. M.S. 155'te Kuzey Hun devleti son buldu. Hun halkı, daha önce Çi-çi'nin çekildiği Talaş ve Çu vadilerine göçtü. Güney Hunları Çin'e tâbi olarak yaşadılar. M.S. 216'da Çinlilerce ortadan kaldırıldılar (Kafesoğlu 1996: 64-66). Hunların çağdaşı olan Han hanedanı da 220'de son buldu ve Çin "On Altı Devlet" dönemine girdi.

4. yüzyıl ile 5. yüzyılın ilk yarısında Kuzey Çin'de kısa süreli Hun devletleri kuruldu. 338-557 arasında hüküm süren Tabgaç devleti de Türklerce kurulmuş, fakat sonradan Çinlileşmiştir. Köktürkler çağında Çinlilere Tabgaç denilmesinin sebebi budur. Yalnız Tabgaç devleti değil, milâtten önceki ve sonraki yüzyıllarda yüz binlerce, belki de milyonlarca Türk, Çin potası içinde eriyip gitmiştir. Bu sebeple Kuzey Çin halkı, asıl Çinlilerle Altay kavimlerinin karışmasından oluşmuştur dense yanlış sayılmaz.

Hunların Türk olup olmadığı batı dünyasında tartışılmıştır. J. De Guignes (1757), J. Klaproth (1825), F. Hirth (1899), J. Marquart (1903), P. Pelliot (1920), O. Franke (1930), Gy. Nemeth (1930), McGovern (1939), R. Grousset (1941), W. Eberhard (1942), B. Szasz (1943), L. Bazin (1949), F. Altheim (1953), H. V. Haussig (1954), W. Samolin (1958), O. Pritsak

(1959), G. Clauson (1960) Asya Hunlarını, en azından hâkim unsurlarını Türk kabul ederler. A. Gabain'e göre ise Hunlar Türk-Moğol karışımı olmalıdır(Kafesoğlu 1996: 56-57). H. W. Bailey (1938), Maenchen-Helfen

(1961), E. G. Pulleyblank (1962) gibi bilginler Hunların Türklüğünü kabul etmez. Bailey, bazı Hunca özel isim ve kelimeleri İran diliyle; Pulleyblank ise Yenisey Ket diliyle açıklamak eğilimindedir (Golden 2002: 46-47). P. Golden ise Hunların "biraz Avrupai karışımı olan Moğolsu nüfus"tan doğduğunu düşünmektedir (Golden 2002: 46). Z. V. Togan, İ. Kafesoğlu, B. Ögel gibi Türk tarihçileri ise Hunların Türk olduğundan şüphe etmezler.

OĞUZ KAĞAN DESTANI

Asya Hunlarının Türk kültüründeki en önemli mirası Oğuz Kağan Destanı'dır. Çok eski destanlar tarihin tek bir dönemini, tek bir dönemin şahsiyetlerini, tarihteki tek bir olayı yansıtmazlar. Birbirinden farklı ve uzak dönemlerde geçmiş olaylar, farklı dönemlerin kahramanları destanlarda tek bir kahraman etrafında birleştirilebilir. Bu durum destan araştırmalarında **katman** (tabaka) sözüyle ifade edilir. O hâlde eski bir destanda farklı dönem ve kahramanları yansıtan çeşitli katmanlar bulunabilir. Hatta yalnız tarihî dönem ve kahramanlar değil, bir milletin mitolojisi, kozmogoni (yaratılış) ile ilgili inançları da destanın en eski katmanlarını oluşturabilir. İşte Oğuz Ka-

ğan Destanı da böyle bir destandır. Kanglı, Karluk, Kıpçak boylarının ortaya çıkışı ve Oğuz Kağan tarafından onlara bu adların verilişi destandaki tabakalaşmayı (katmanlaşmayı) çok açık bir şekilde yansıtır; çünkü anılan boyların her biri farklı zamanlarda oluştuğu hâlde destan bunu Oğuz Kağan'ın şahsında aynı zamanda birleştirmiştir.

Türk mitoloji ve kozmogonisi bu destanın ilk katmanını oluşturur. Oğuz Kağan'ın gökten gelen ışık içindeki kızla evlenmesi ve bu evlilikten Kün (Güneş), Ay, Yıltız hanların doğması göğün yaratılışını temsil eder. Hem ışık gökten gelmiştir; hem de güneş, ay ve yıldız gök (uzay) cisimleridir. Oğuz Kağan'in göl ortasında bulunan ağaç kovuğundaki kızla evlenmesi ve bu evlilikten Kök (Gökyüzü), Tağ ve Teŋiz (Deniz) hanların doğması ise yeryüzünün (yer-su) yaratılışını temsil eder. Gök (atmosfer), dağ ve deniz yeryüzüne ait cisimlerdir (Ögel 1971: 139-140). Bu simgeleştirme Köl Tigin bengü taşındaki *"üze kök tengri* - yukarıda mavi gök, *asra yagız yir kılındukda* - aşağıda kara yer kılındığında" ifadesine tam tamına uygun düşmektedir. Öte yandan Oğuz Kağan Destanı'nın 17. yüzyıl varyantı Şece-re-i Terâkime'nin bir yerinde Türk'ün oğlu Tütek'in, bir başka yerinde ise Oğuz'un Keyûmers zamanında yaşadığının belirtilmesi (Ergin: 24,55) ö-nemlidir. Keyûmers, İran efsanesine göre ilk insandır; bir nevi Farslann Âdem'idir. Onunla çağdaş olan Oğuz da Müslümanlıktan önceki Türk anlayışında ilk insan kabul edilmiş olabilir.

Oğuz Kağan Destanı'nın ikinci katmanı, İskit hükümdarları Bartatua - Maduva (=Alp Er Tonga = Afrâsiyâb) ve onların Ön Asya seferleridir. Gerçekten Bartatua ve oğlu Maduva nasıl Kafkasları aşarak Anadolu, Suriye ve Filistin'e dek uzanmışlarsa Oğuz Kağan da Kafkasları aşmış ve aynı bölgelere seferler düzenlemiştir. Oğuz Kağan Destanı'nın üçüncü katmanının asıl kahramanı olan Motun'un ise hiçbir zaman Ön Asya seferi olmamıştır. O hâlde Oğuz Kağan Destanı'ndaki Ön Asya seferleri Alp Er Tonga (Maduva) ile ilgilidir ve bu seferler, destanın ikinci katmanını oluşturur. Oğuz Kağan Destanı'nın Reşideddin varyantını yayımlayan Zeki Velidi Togan bunu kesin şekilde ortaya koymuştur. Ziya Gökalp da daha 1331 yılında Oğuz Han, Afrâsiyâb ve Şah İsmail'in, "aynı menkabenin muhtelif şekilleri gibi" göründüğünü tespit etmiştir (Gökalp 1977: 49).

Oğuz Kağan Destanı'nın üçüncü ve en önemli katmanı, M.Ö. 209-174 arasında Hun yabgusu olan Motun'la ilgilidir. Destan kahramanı Oğuz Kağan ile tarihî şahsiyet Motun'un aynı kişi olduğu, en eski Sinologlardan Joseph de Guignes'den (1757) beri ileri sürülmüş ve bilim dünyasında genel kabul görmüştür. Ziya Gökalp da 1925'te basılan Türk Medeniyeti Tarihi adlı eserinde Mete (Motun) ile Oğuz Han'ın aynı şahsiyet olduğunu çeşitli

karşılaştırmalar yaparak kabul eder (Gökalpl976: 58-59). Gökalp'tan sonraki Türk bilim adamları ve edebiyat tarihçileri de Oğuz-Motun aynılığını genellikle kabul etmişlerdir. Oğuz-Motun ayniyetinin temel motifi baba-oğul mücadelesidir. Bu sebeple Motun'un, babası Tuman ile mücadelesini, en eski Çin tarihlerinden biri olan Han Şu'dan aynen aktarmak yerinde olacaktır:

"(Tou-man) Çan-yü'nün Mo-tu (Motun) adlı (bir) veliahtı vardı. Sonradan sevdiği (bir) Yen-cı'dan oğlu olmuş ve Tou-man, Mo-tu'yu uzaklaştırıp (bu) küçük oğlunu başa geçirmek istemişti; bu sebeple Mo-tu'yu Yüe-cı'lara rehin olarak göndermişti. Mo-tu rehin bulunduğu sırada Tou-man, Yüe-cı'lara ani (bir) saldırı düzenlemişti. (Bunun üzerine) Yüe-cı'lar Mo-tu'yu öldürmek isteyince, Mo-tu onlardan cins (bir) at çalıp kaçarak (ülkesine) geri dönmüştü. Tou-man onu çok güçlü ve cesur bularak on bin atlının komutanlığına getirmişti. Bundan sonra Mo-tu öten oklar yaptırarak atlılarını okçu olarak eğitmiş ve (şöyle) emretmişti: 'Öten okumu attığım yere (ok) atmayanların başı kesilecektir.' (Sonra) ava çıkarak öten okunu attığı (yere) nişan almayanların derhal başını uçurtmuştu. Bundan sonra Mo-tu cins atını oklamış, yanındakilerden bazıları (bu hedefe) ok atmaya cesaret edemeyince hemen (onların) başını vurdurmuştu. Kısa bir süre sonra yeniden öten okunu sevdiği eşine atmış, etrafındakilerin bir kısmı korkup ok atmaya cesaret e-demeyince onların da başını vurdurmuştu. Kısa bir zaman sonra Mo-tu ava çıktığında öten okunu Çan-yü'nün cins atına atınca çevresindekilerin hepsi de (aynı hedefi) vurmuştu. Böylece Mo-tu yanındakilere güvenebileceğine kanaat getirmiş ve babası Tou-man'la birlikte ava çıktığında, Tou-man'a ok atınca çevresindekilerin hepsi de (onu) izleyip Tou-man'ı hedef alarak öldürmüşlerdi. Sonra (Mo-tu) üvey annesini, kardeşini ve kendisine itaat etmeyen ileri gelenleri öldürtmüştü. Böylelikle Mo-tu kendini Çan-yü ilân ederek başa geçmişti (M.Ö. 209)" (Onat vd. 2004: 5-6).

Çin tarihindeki bu anlatım, efsaneyle karışmış olsa da olayın çekirdeğini meydana getiren baba-oğul mücadelesi gerçek olmalıdır. Yukarıdaki metnin kaynağı olan Çin tarihi Han Şu, Pan Ku (M.S. 32-92) tarafından yazılmıştır. Motun'un ölümünden 250 yıl kadar sonra yazılan bu tarihe bazı olay ve motiflerin efsaneleşerek yansımış olması tabiîdir. Söz gelişi Motun'un atını ve eşini öldürterek askerlerini eğitmesi, M.Ö. 209 tarihi için bile kabul edilmesi güç bir olgudur. Türklerdeki bir âdet Çinliler tarafından anlaşılmamış veya rivayet zaman içinde değişikliğe uğramış olabilir. Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânü Lügati't-Türk'üne göre Türkler atına, kızına ok yarışı yaparlardı. *Ol mening birle ok attı kızlaşu* cümlesi, *kızlaşu* kelimesine örnek olarak verilmiştir (DLT II 1941: 221); "o, benimle kızına (kazanan kızı -cariyeyi- almak üzere) ok yarıştırdı" demektir. Divan'daki *ol mening birle ok*

attı atlaşu (DLT II 1941: 226) cümlesi de "o, benimle atına ok yarıştırdı" demektir. Muhtemeldir ki Morun da askerlerini eğitirken at, cariye gibi ö-düller koyarak onlara ok yarışı yaptırıyordu. Bu uygulama zaman içinde (belki de bir tercüme hatasından kaynaklanarak) birlikte kıza ve ata ok atmak şekline dönüşmüş olabilir. Fakat Motun'un çok sıkı bir disiplinle çelik gibi bir ordu yetiştirdiği ve üvey annesinin kandırmasıyla kendisini Yüeçi'lere rehin gönderen babasını muhtemelen bir av sırasında ortadan kaldırdığı gerçek olmalıdır. İşte bu hadise, Oğuz Kağan Destanı'nın ana motifi olmuştur.

14. yüzyıl başında İlhanlı veziri Reşideddin tarafından Farsça, 1660'ta Hive hanı Ebülgazi Bahadır tarafından Çağatay Türkçesiyle tespit edilen Oğuznamelerde Oğuz, olağanüstü güzellikte bir çocuk olarak dünyaya gelir. Annesi Müslüman olmadan sütünü emmez. Bir yaşında konuşmaya başlar ve "benim adım Oğuzdur" der. Yiğit ve hünerli bir genç olarak büyür. Babası Kara Han, kardeşleri Kür ve Küz Hanların kızlarıyla oğlu Oğuz'u evlendirir. Müslüman olma teklifini kabul etmedikleri için Oğuz kızlara yaklaşmaz. Daha sonra su kıyısında üçüncü amcası Or Han'ın kızını görür ve beğenir. Kız, Oğuz'un Müslüman olma teklifini de kabul eder. Oğuz onunla da evlenir. Önceki eşlerinden yine uzak durmaktadır. Bir gün Oğuz yakınlarıyla ava gider. Babası Kara Han verdiği bir toy sırasında Oğuz'un ilk eşlerinden, onun ve üçüncü eşinin Müslüman olduğunu öğrenir. Bunun üzerine bir kurultay toplayıp Oğuz'la savaşmaya karar verir. Küçük gelin durumu Oğuz'a bildirir. Avdan dönüşte Oğuz ile babası Kara Han arasında savaş olur. Kara Han öldürülür, Oğuz tahta oturur.

Görüldüğü gibi baba-oğul mücadelesi ve babanın av sırasında veya av dönüşü yapılan savaşta öldürülmesi, Motun'la ilgili Çin kaynağında da, 14. ve 17. yüzyıl Oğuz rivayetlerinde de aynıdır. İki metin arasındaki en önemli fark, mücadelenin sebebi konusundadır. Birincide üvey annenin kandırmasıyla Motun'un düşmana rehin bırakılması mücadelenin sebebidir. İkincisinde ise Oğuz'un hak dine girmesinin babası tarafından kabul edilmemesi sebep olarak gösterilmiştir. Türklerin Müslüman oluşundan dört ve yedi asır sonraki rivayetlere Müslümanlık motifinin girmesi çok tabiîdir.

Oğuz Kağan Destanı'nın üçüncü bir varyantı daha vardır. En erken 13, en geç 15. yüzyılda yazıya geçtiği tahmin edilen bu varyant Uygur harflidir ve İslâm muhitinin dışında yazılmıştır. Araştırıcılara göre en eski varyant budur ve Türklerin Müslümanlığından önceki biçimi yansıtır. Bu rivayette baba-oğul mücadelesi ve Müslümanlık motifleri yoktur. Destan özet şeklindedir ve baştan da biraz eksiktir.

Ancak sonraki varyantlarda olmayan, Oğuz'un canavarı öldürmesi, ı-şıktan ve ağaç kovuğundan çıkan kızlarla evlenmesi gibi motifler onun değerini arttırır. Bu varyant, Reşideddin ve Ebülgazi Bahadır Han

Oğuznamelerine göre çok kısadır. Bu bakımdan 14 ve 17. yüzyıllara ait olmalarına ve Müslümanlıktan sonraki biçimi yansıtmalarına rağmen onlar da çok değerlidir. Müslümanlıktan sonraki rivayetlerde destan Oğuz'un ölümüyle bitmemekte, Oğuz Han'dan (Motun'dan) sonraki Türk tarihi ile devam etmektedir. Tabiî ki tarih destanlaşarak Oğuznamelere girmiştir. Başka bir ifadeyle, çoğunlukla yabancılar tarafından yazılan, Türkler tarafından yazıldığı dönemlerde de göçeri Türk halkı tarafından yazılı metinlerden öğrenilmeyen Türk tarihi, halkın hafızasında "sözlü tarih" biçiminde yaşamış ve zamanla destanlaşmıştır. Dikkatle incelenince, Reşideddin ve Bahadır Han rivayetlerindeki Hun, Göktürk, Karahanlı, Selçuklu dönemleri seçilebilmektedir (Ercilasun 2002: 26-28). Destan tarihle o kadar iç içe girmiştir ki Aradolu Selçukluları ve Osmanlılar devrinde umumî Türk tarihini ve Oğuz törelerini efsanevî bir şekilde anlatan eserlere **Oğuzname** demek âdet olmuştur. (Ercilasun 2003: 37). Öte yandan Dede Korkut boylan (destanî hikâyeleri) da Oğuzname'nin bir parçası kabul edilmiştir. Oğuz Kağan Destanı ile Dede Korkut boylarının Oğuzname adlı bir eserde toplandığını, Tepegöz hikâyesinin özetini vermek suretiyle, Mısırlı Türk tarihçisi Ebûbekir bin Abdullah bin Aybek ed-Devâdârî 1330'da Arapça olarak yazdığı Dürerü't-Ticân adlı eserde açıkça belirtmiştir.

Devâdârî'nin ifadelerinden anlaşıldığına göre Oğuz Kağan'ı anlatan bölüm de, Tepegöz vb. Dede Korkut boylan da Oğuzname'nin içinde bir arada bulunmaktadır. Aslında Dede Korkut'un birinci boyu olan Dirse Han oğlu Boğaç Han, Oğuz Kağan'dan başkası değildir. Bu boyun esas çekirdeğini de baba-oğul mücadelesi oluşturmaktadır. Ancak Boğaç Han boyunda Türk halk vicdanı oğulun babasını öldürmesini kabul edememiş, oğulu babaya oklatmış; sonunda da oğulu canlandırarak işi tatlıya bağlamıştır. Tarihî bir gerçek olan Motun'un, babası Tuman'la mücadelesi, Batı Türklüğünde Oğuz Kağan Destanı üzerinden Dirse Han oğlu Boğaç Han boyuna, Doğu Türklüğünde ise yine Oğuz Kağan Destanı tesiriyle Manastaki Alman Bet ile babası Kara Han arasındaki mücadeleye kaynaklık etmiştir.

2. ASYA HUNLARI VE TÜRK DİLİ

Hunlara ait birçok kelimenin Çince biçimleri farklı bilginler tarafından Türkçe olarak açıklanmıştır. Talat Tekin "Hunların Dili" adlı kitabında bun lardan 17'sini kendi görüşlerini de ekleyerek belirtmiştir. Çince ve Türkçe biçim ve anlamlarıyla bu kelimeler aşağıda gösterilmiştir:

çeng-li (gök) tengri (gök, tanrı)

ku-tu (oğul) kut(ı) (kut, ilâhî güç; hazretleri)

şan-yü/tanhu (geniş ve büyük) tabgu/yabgu (kağan, imparator)

king-lu (tören kılıcı) kıngrak (eğri kılıç)
yen-çi/yem-çi (hükümdar eşi) eb-çi (eş, zevce)
teu-lo (mezar) toplu/tuplu (mezar)
tieh-fah (demir) temir (demir)
wo-lu-to/ao-tot (karargâh) ordo/ordu (ordu, karargâh)
ko-po-çen (kapı muhafızı) kapagçı (kapıcı)
pi-te-çen (yazıcı) bitigçi (yazıcı)
hsien-çen (ulak) yamçı (ulak)
hu-lo-çen (hükümdarı kuşandıran) kurlagçı (kuşandırıcı)
ho-la-çen (süvari atlıg/atlag (atlı, süvari)
to-po-çen (yaya) tapançı (tabancı)
a-çen (sarayın mutfak bölümü) aşçı (aşçı)
hu-lo (silâh) kural (silâh)
teu-lu/tou-lu (töreye uymak,
sadakat) törü/törö (töre, kanun) (Tekin 1993)

Yukarıdaki sözlerden son dokuzu Tabgaç dönemine (M.S. 338-557) aittir. Çincede *r* sesi bulunmadığı için Türkçe sözlerdeki *r,* ya / ile gösterilir veya hiç gösterilmez: *çeng-li / tengri, king-lu / kıngrak, wo-lu-to / ordu, teu-lu / törii, tieh-fah / temir. İl, tuğ, börü* gibi Türkçe sözlerin de Çince biçimleri, Hunca kelimeler olarak Çin kaynaklarında yer almaktadır (Kafesoğlu 1996: 57). Çin kaynaklarında geçen Hyung-nu (Hun) kelimelerinin sayısı Pulleyblank'a göre 190'dır. Maenchen-Helfen ise yüzlerce kelimeden bahseder (Tekin 1993: 9). Şu hâlde Çin kaynaklarında açıklanması gereken daha pek çok Hunca söz vardır.

Çin sülâlesi tarihinde, M.S. 329'da geçen bir olay vesilesiyle, Çin karakterleriyle tespit edilmiş iki cümle vardır. Çin sülâlesi tarihi Çin-şu, 10 karakterden oluşan bu cümlelerin (beytin) Hunca olduğunu belirttiği gibi her karakterin Çince anlamını da vermiştir. Olay Çin-şu'da şöyle anlatılmıştır:

"Hükümdar Şi Lo, Hsiung-nu'lara mensup Ho kabilesinden geliyordu. Başka bir Hsiung-nu lideri Liu Yao da Şi Lo'nun rakibi idi. Liu Yao, Kuangçu'nun on birinci yılında (329) ordusu ile geldi ve Lo-yang'ı kuşattı. Şi Lo, hemen Liu Yao ile savaşmak istiyordu. Fakat buyruğu altındaki kumandanların hiçbiri bu fikri uygun bulmadı. Şi Lo, bunun üzerine çok sevdi-

ği ve saydığı Hintli rahip Fo-t'u-teng'e danıştı. Fo-t'u-teng daire biçimindeki bir çanı salladı ve çıkan sese göre Ho dilince şu kehanette bulundu:

siu-k'i t'i-li-kang puh-koh kü-t'u-tang

Siu-k'i Ho dilinde 'ordu', *t'i-li-kang* da 'çıkmak' anlamındadır; *puh-koh* Liu Yao'nun ünvanıdır, *kü-t'u-tang* da 'tutmak, yakalamak' demektir. Bu sözcükler toplu olarak 'Ordu savaşmak için çıkacak ve Liu Yao'yu tutacak' anlamına gelir." (Tekin 1993: 37).

Hintli rahip Fo-t'u-teng'in Hun dilindeki kehanetini gösteren Çince karakterler iki ünlü Sinolog tarafından aşağıdaki şekilde seslendirilmiştir (Tekin 1993: 40, 53):

B. Karlgren : *siog tieg t 'iei lied kang b 'uok kuk g 'iu t 'uk-tang* E. G. Pulleyblank: *sux-keh the-let-kang buk-kok goh-thok-tang*

Şiratori (1902), Ramstedt (1922), Bazin (1948), Gabain (1950), Tekin (1993) gibi Türkologlar, 10 karakterlik bu ibarenin Hun Türkçesindeki biçim ve anlamını bulmaya çalışmışlardır.

Ramstedt'in bulduğu biçim ve anlam şöyledir:

Süke tahkıng (talıkang) bü'güg (ügeg) tutang = Savaşa çıkın, bügüyü t düşman hükümdannı) tutun! (Tekin 1993: 39-40).

Talat Tekin'in bulduğu biçim ve anlam ise şöyledir:

Sü:ke tılıkang bugukgı tuktang = Savaşa çıkın, Buguk'u (küçük geyiği veya liderciği) tutun! (Tekin 1993: 46-53).

Gerek Ramstedt, gerek Tekin Doğu Huncaya ait bu ibarenin 1-r (Bulgar-Çuvaş) Türkçesine ait olduğu görüşündedirler; çünkü Köktürkçedeki taş*ıkmak* (çıkmak) kelimesi burada *talıkmak / tılıkmak* biçiminde, yani *ş* yerine / ile geçmektedir (Tekin 1993: 53-55).

Türkler ve Türk dili için bu ibarenin önemini şöyle belirtebiliriz:

1. Çinceleşmiş bir söylenişle de kaydedilmiş olsa, bu iki cümle Türkçe olarak tespit edilmiş bulunan en eski (M.S. 329) cümlelerdir; üstelik kelimelerin anlamları da Çince olarak verilmiştir.

2. Hükümdar Şi-lo'nun Hyung-nu'ların Ho boyundan olduğu ve cümlelerin de Ho dilinde söylendiği Çin kaynağında açıkça ifade edilmiştir. Dört kelimelik iki cümle Türkçe olarak okunup açıklanabildiğine göre Hyung-nu'ların Türklüğünden de şüphe etmeye gerek yoktur.

3. Hükümdar Şi-lo, büyük Hun hanedanı 216'da yıkıldıktan sonra Ku zey Çin'de kurulan küçük ve kısa ömürlü Hun devletlerinden biri olan 2. Cao devletinin hükümdandır. Şi-lo, doğu Hunlarından idi. Demek ki büyük

Hun hanedanından sonraki küçük Hun devletlerinde de Hun Türkçesi kullanılmaya hiç olmazsa bir süre devam etmiştir.

4. Bütün Hunların olmasa bile en azından Doğu Hunlarının Türkçesi bir ***l-r*** Türkçesi idi. ***Ş*** yerine ***l***, *z* yerine ***r*** kullanılması daha sonraki Bulgar ve Çuvaş Türklerinin özelliğidir. Moğolca da bir ***l-r*** dilidir. Bulgar ve Çuvaşlar dışındaki bütün Türklerin dili *ş-z* Türkçesidir.

Tengri, kut, il, törü, yabgu, ordu, sü (ordu), börü (kurt), temir, kural (silâh), kıngrak (kılıç), kapagçı (kapı muhafızı), bitigçi (yazıcı) gibi Türkçe kelimeleri kullandıklarını Çin kaynaklarından tespit ettiğimiz Asya Hunlan Türk devletçiliğinin kurucularıdır. İlk Çin tarihçisi Ssu-ma Çien'e göre daha "M.Ö. 3. yüzyılın ikinci yarısında Hunlar birleşmiş ve kudretli bir millet olarak gözükmeye başlamışlardır." (Grousset 1980: 38). Motun'dan önce oluşmaya başlayan birlik Motun zamanında kesin şekilde tamamlanmıştır. Ölümünden iki yıl önce, M.Ö. 176'da Çin imparatoruna gönderdiği bir mektupta Motun şöyle demektedir:

"Göğün yardımı ile yetenekli askerlerimiz ve güçlü atlarımız sayesinde Yüeh-chih'ları ağır (bir) hezimete uğratarak hepsini ya öldürdük, ya da tâbi kıldık ve böylece bu meseleyi hallettik. Lou-lan, Wu-sun, Hu-chieh ve yakınlarındaki yirmi altı ülkenin hepsi artık Hsiung-nu oldu. Yay çeken halkların hepsi tek (bir) aile içinde toplanmış, (böylece) kuzey bölgelerinde huzur sağlanmıştır." (Onat vd. 2004: 14).

Mektuptan açıkça anlaşıldığına göre yay çeken bütün halklar (bozkır kavimleri) "Hun" adı altında tek bir aile oldular. Bu ifadeler âdeta bir milletin oluşumunu anlatmaktadır. Motun kurduğu sağlam ve disiplinli yapıyı millî ruhla da doldurmasını bilmiş, bir aile olarak gördüğü milletine toprak ve vatan duygularını aşılayarak tarihte kayıtlı ilk milliyetçilik ilkesini ortaya koymuştur: **Ne kadar değersiz olursa olsun toprak devletin temelidir; hiç kimseye verilemez.**

Motun'un şahsî serveti yüzünden ülkesini savaşa sokmayan, fakat devlete ait bir toprak parçası söz konusu olduğu zaman asla müsamaha göstermeyen tutumu Çin tarihlerinde ayrıntılı olarak kaydedilmiştir:

"Mo-tu (Motun) başa geçtiği sırada Tung (Doğu) Hu'lar güçlüydü. Mo-tu'nun babasını öldürerek hükümdar olduğunu duyunca elçi gönderip Mo-tu'ya şöyle demişlerdi: 'Tou-man'ın Çien Li Ma olarak bilinen atını

işitiyoruz.' Mo-tu devletin ileri gelenlerine sorunca, hepsi 'bu, Hiung-nu'ların değerli (bir) atıdır, verilemez' diye cevaplamışlardı. Mo-tu; 'nasıl olur da (bir) kişi (bir) atı komşusundan daha çok sevebilir?' diyerek (atı) vermişti. Kısa bir süre sonra, Tung Hu'lar Mo-tu'nun kendilerinden korktuğunu düşünerek (ona) elçi gönderip; 'Çan-yü'nün Yen-cıh'larından birini istiyoruz' demişlerdi. Mo-tu yine çevresindekilere sorunca hepsi öfkeyle; "Tung Hu'lar terbiyesizce davranarak hâlâ Yen-cıh istiyorlar! İzninizle onlara saldıralım' diye cevap vermişlerdi. Mo-tu; 'nasıl olur da (bir) kimse (bir) kadını komşusundan daha çok sevebilir?' diyerek sevdiği Yen-cıh'yı Tung Hu'lara vermişti. (Bunun üzerine) Tung Hu'ların hükümdarı gittikçe kibirlenerek batısındaki (topraklan) istilâ etmişti. Hiung-nu'larla aralarında kimsenin oturmadığı boş bırakılmış bin li'den (415 km) daha fazla (büyüklükte bir) toprak (parçası) vardı. Her iki (kavim) bu (toprak parçasının) sınırında ou-tou (gözetleme yeri) oluşturarak oturmaktaydı. Tung Hu'lar elçi göndererek Mo-tu'ya; 'Hiung-nu'lar bizimle sınır olan ou-tou'larının ötesindeki terk edilmiş topraklara gelemezler. Biz buraya sahip olmak istiyoruz' demişti. Mo-tu devlet büyüklerine sorunca bazıları, 'burası terk edilmiş (bir) topraktır, verelim' diye cevap vermişlerdi. Bunun üzerine Mo-tu öfkelenip, 'toprak devletin temelidir, nasıl olur da verilebilir?' diyerek verilmesini söyleyenlerin hepsinin başını vurdurmuştu. Mo-tu atına atlayıp ülkesinde (kendisine katılmakta) gecikenlerin başının vurulmasını emretmiş ve doğuya yönelerek aniden Tung Hu'lara saldırmıştı. Tung Hu'lar baştan beri Mo-tu'yu küçüm-semiş ve (savunmak için bir) tedbir almamıştı. Mo-tu ordusuyla gelerek Tung Hu hükümdarını büyük (bir) yenilgiye uğratmış, halkım, malını ve mülkünü ele geçirmişti." (Onat vd. 2004: 6-7).

Motun'un sağlam temeller ve millî ülkü üzerine oturttuğu Hun birliği, 100 yıldan fazla bir süre kudretli bir dönem yaşamış; bozkırların bu mutlu ve şaşaalı döneminde, daha sonra Türk adını alacak olan gururlu millet doğmuştur. Hiç şüphesiz Çi-çi'nin, ağabeyi Ho han-ye'nin Çin himayesine gir-rneyi teklif eden sözlerine karşı verdiği "devlet at sırtında savaşmak ve mücadele etmek suretiyle kuruldu. Bağımlı olmak ve kölelik Hunlar için en âdi *bir* durumdur" cevabı, Motun'un devletin temeline koyduğu millî ülkü ve bağımsızlık ruhunun tezahürüdür.

Hunlardan kalan sağlam devlet geleneği ve milliyetçilik şuuru destan-larla da beslenerek yüzyıllarca Türk maşerî vicdanını idare etti. Artık bütün devlet başkanları, yabgular, kağanlar, hakanlar, sultanlar ve padişahlar Oğuz Han'ın (Motun'un) çocukları oldular.

Adı ister yabgu, ister kağan olsun Türk hükümdarı, hükmetme, dünyayı yönetme yetkisini Gök Tanrı'dan almakta idi. Hun hükümdarı "göğün (Tan-

rı'nın) yükselttiği şanyü" idi (Ögel 1981: 439, Golden 2002: 52). Tıpkı Tan-rı'nm İlteriş Kağan'ı tepesinden tutup yükselttiği gibi. Unvanın daha geniş biçimi de Çin kaynaklarında kayıtlıdır: "Yer ve gökten doğmuş; güneş ve ayın takdir ettiği büyük şanyü" (Kafesoğlu 1996: 237, 244; Golden 2002: 52). Hükümdarın kut'unu (güç ve karizmasını) Tanrı'dan alması, Türk kültürünün, ilk defa Hunlarda görülen çok önemli bir unsurudur.

Ülkenin sol (doğu) ve sağ (batı) bilge tiginler ve onların altındaki yöneticilerce idare edilmesi şeklindeki iki kanatlı teşkilât (Kafesoğlu 1996: 241, Grousset 1980: 39); 24 tümenden (boydan ?) oluşan ordu (Golden 2002: 53) ve bu orduların 10 000 (tümen), 1000, 100 ve 10'lu birliklere ayrılması (Kafesoğlu 1996: 270, Golden 2002: 53), Hunlarm Türk kültür ve yönetim miraslarının en önemlileridir. Tunghu'ların toprak istemesi ve Ho han-ye ile kardeşi Çi-çi arasındaki tartışma örneklerinde görüldüğü gibi, önemli işlerin devlet meclisinde (toy=kurultay) görüşülmesi de (Kafesoğlu 1996: 247) Türk devlet geleneğinde bir Hun mirasıdır.

Hunlarda görülen Gök Tanrı ve yer-su inancı; atalar kültü; dağ, kaya, su, ağaç gibi tabiat unsurlarının ruh taşıdığına inanılması vb hususlar; Maniheizm, Budizm ve Müslümanlık'tan önceki Türk din kültürünün önemli öğeleri idiler. "Asya Hunlan yılın ilk ayında Tanhu'nun sarayında ve ilkbaharda (5. ayda, bizim takvime göre Haziranda) Lung Çeng (Ongin nehri bölgesinde)'de... sonbaharda Tai-lin'de Gök-Tanrı'ya, atalara, tabiat kuvvetlerine at ve koyun kurban ederlerdi... Hükümdar tanhu, gündüz güneşe, gece tolunaya tazim ederdi." (Kafesoğlu 1996: 289).

ALTINCI BÖLÜM

TÜRKİSTAN, AFGANİSTAN VE HİNDİSTAN'DA TÜRKLER

Tarihin çeşitli dönemlerinde Asya'nın doğusundan batısına ve Avrupa'ya doğru muhtelif göç dalgaları olmuştur. Bunlardan biri de M.Ö. 170 yıllarında başlayan göç dalgasıdır. Bunun sebebi de Hunlardır. Hunların ve Usunların Yüeçileri, Yüeçilerin de Sakaları batıya ve güneye doğru itmeleri, Türkistan, Afganistan ve Hindistan'da birtakım yeni oluşumlara yol açtı. Bu oluşumlar içinde Türklerin izleri de açıkça görülmektedir.

Motun ömrünün son yıllarında, kuzeybatı Kansu'da yaşayan Yüeçileri ağır bir yenilgiye uğratmıştı. Daha sonra Motun'un oğlu Lao Şang (Kök Han da Yüeçilere son darbeyi vurdu ve onları Kansu'dan çıkardı. M.Ö. 170 yıllarındaki bu olay, birkaç yüzyıl sürecek olan göç ve oluşumların başlangıcıdır. Yüeçilerin Kansu'dan atılmasının ilk etkisi Usunlar üzerinde görüldü. U-sunlar, İli vadisi ve Isık Göl taraflarında, keçe çadırlarda yaşayan, et yeyip kımız içen konar göçer bir Türk halkı idi. Kansu'dan çıkarılan Yüeçiler İli

vadisine gelerek Usunları ağır bir yenilgiye uğrattılar; hükümdarlarını öldür-düler. Usun hükümdarının küçük oğlu bir bataklığa atıldı. Dişi bir kurt çocuğu emzirdi. Hunlar bunu görünce çocuğun Tanrı tarafından kutsandığını düşündüler. Hun yabgusu çocuğu eğitip büyüttü. Adı Kun-mo idi; yiğit bir komutan oldu; dağılmış olan halkının başına geçti. Hun yabgusundan izin alarak M.Ö. 130 civarında Yüeçilerin üzerine yürüdü. Böylece Yüeçiler Isık Göl'ü de terk etmek zorunda kaldılar (Ögel 1981: 486-489). Çin tarihlerinin kaydettiği bu olay iki önemli hususu göstermektedir: 1) Tarihî Çin'in kuze-yinde ve Orhun vadisinde Hunlar yaşarken bugünkü Batı Türkistan'ın İli

vadisi ve Isık Göl havzasında da Usun Türkleri yaşamaktaydı. 2) Köktürklerin türeyişiyle ilgili Bozkurt efsanesi, çekirdek motifi (kurt tarafının emzirilen çocuk) itibarıyla Köktürklerden çok eskiye, Usunlara dek u-zanmaktaydı.

Usunların önünden kaçan Yüeçilerin baskısı, Kâşgar-Fergana arasındaki

Sakaları yerinden oynattı. 20. yüzyıl başlarında Hotan'da bulunan eserlerden

anlaşıldığına göre bu bölgedeki Sakalar, bilginlerin Hotan Sakacası adını

verdikleri bir Doğu İran dili konuşmaktaydılar (Grousset 1980: 48).

Yûeçilerin önünden kaçan Sakalar M.Ö. 130'larda Baktriya krallığını yıktı-

lar. Strabon'a göre Baktriya'nın yıkılışında Usunlar da yer almış olmalıdırlar

Golden 2002: 41-42). Belh civarındaki Baktriya krallığı, Büyük İskender

Kuşanları bir Hint-Avrupa kavmi kabul ederler. E. Chavannes, F. Hirth ve sanat tarihçisi M. Rostovtsev ise Kuşanları Türk sayar (Togan 1981: 419). Türk tarihçilerinden Togan (Togan 1981: 39) ve Konukçu ile sanat tarihçisi E. Esin (Esin 1978: 44) de Kuşanları Türk saymaktadırlar.

4. yüzyılın ortalarında Mâverâünnehir'de yeni bir güç ortaya çıktı: **Akhunlar.** Altay dağlarından çıkan ve Çin kaynaklarında **İ-ta,** Ye-ta, **Hua** gibi adlar alan Akhunlar, Hint kaynaklarında **Hûna** ve **Şveta Hûna** (Akhun), Fars kaynaklarında **Heftal/Heftalit,** Grek kaynaklarında **Hunnoy, Abdelai,** Arap kaynaklarında **Haytal** olarak adlandırılırlar (Kafesoğlu 1996: 81; Konukçu 2002: 583). Bizans tarihçileri ise onlar için **Akhun** adını kullanmışlardır (Grousset 1980: 82; Kafesoğlu 1996: 81). Bu adlandırmalarda (H)eftal ve (Ak)hun şeklinde iki ayrı kelime görülmektedir. "Eftalit paraları üzerinde görülen **Heftal-khion"** ibaresinde de bu iki kelime göze çarpmaktadır. W. Samolin'in tahmin ettiği gibi bunlardan birincisi sülâle adını, ikincisi kavim adını göstermiş olmalıdır (Kafesoğlu 1996: 81).

K. Czegledy'ye göre 350'lerde Juan-juan devletinden ayrılan **Uar** ve **Hun** boylan (Akhunlar) Güney Kazakistan'a gelerek daha önce buralarda yaşayan Hunları İdil'e doğru sürmüşler, sonra da güneye yönelmişlerdir 'Kafesoğlu 1996: 82). Akhunlar 5. yüzyıl başlarında da Ceyhun'u geçerek Kuşan hükümdarını Peşâver'e sürdüler. Daha sonra bütün Afganistan ve Kuzey Hindistan'a hâkim olarak Kuşanları ortadan kaldırdılar (Cöhce 2002:

533).

Mes'ûdî'ye göre Sâsânî padişahı Behram Gûr (420-438) zamanındaki Akhun hükümdarı **Hakan el-Türk** unvanını taşıyordu. Ceyhun'u geçerek Sâsânîlerle savaşan Hakan el-Türk, Behram Gûr tarafından öldürülmüştü Konukçu 2002: 584). 5. yüzyılın ortalarına doğru, eski Kuşan sahası olan Baktriya, Kâbil ve Kandehar bölgeleri Akhunların eline geçmişti (Grousset .980: 83). 5. yüzyılın ikinci yarısındaki Akhun hakanının adı **Ahşunvar** idi. 3u kelime Türkçede **Akşunkar** veya **Aksungur** olarak söylenir (Gömeç 1997: 20). Aksungur, Sâsânîlerin iç işlerine karışacak ve Fîruz'u şah yapacak kadar kudretli idi. Aksungur'dan sonra da bu kudret devam etmiş, İ-ran'daki Mazdek isyanı bastırılmış ve 498'de Kubad'ın İran tahtına oturması sağlanmıştı. Akhunlar, bütün Türkistan'a hükmeden selefleri Kuşanlar gibi Kuzey Hindistan'a da hâkim olmuşlardı. "520 yılında Akhun hanını yazlık merkezi Bedahşan'da, sonra 'tegin'i de Gandara'da" ziyaret eden Çinli Song-yun Akhunları şöyle anlatmaktaydı:

"(Akhunlar) şehirlerde oturmuyorlardı; hükümetlerinin merkezi seyyar bir karargâh idi. Elbiseleri keçedendi. Su ve otlak aramak için yer değiştiriyorlar, yazın serin yerlere, kışın ılımlı bölgelere göçüyorlardı. Hükümdarları kenarı 40 adım uzunluğunda bir kare şeklinde büyük bir çadır diktirmişti; her tarafında duvarlarda yün halılar serilmişti. Hükümdar işlemeli ipekten elbi-

seler giymişti. Ayaklan dört altından anka kuşu ile temsil edilen altın bir yatakta oturuyordu. Hanımı da aynı şekilde işlemeli ipekten bir elbise giymiş olup etekleri üç ayak boyunca yerde sürünüyordu. Başının üzerinde beş ayrı renkte kıymetli taşlarla süslü sekiz ayak yüksekliğinde uzun bir boynuz taşıyordu." (Grousset 1980: 84).

Kuzey Hindistan'ı hakana bağlı tiginler yönetiyordu. 500-515 yılları arasında Toraman, 515-550 arasında Mihrakula, Hindistan'ı yönetmişti. Toraman, Bîrûnî'de Hun racası olarak geçmekteydi. Mihrakula ise Grousset tarafından (Grousset 1980: 85) "Hindistan'ın Attilası" olarak nitelenmekteydi (Konukçu 2002: 584-585). Akhunlar, selefleri Kuşanların aksine Budizm'e karşı düşmanca davranmışlar, manastır ve stupalarını yıkmışlardı (Grousset 1980: 84-85).

Akhunlarm Afganistan'daki varlığına 557'de, Batı Köktürk yabgusu İstemi ile Sâsânî hükümdarı Nûşirevan ittifakı son verdi. Bu ittifak sonunda öldürülen son Akhun hükümdarının adı Taberî'de **Wrz** olarak geçmektedir (Golden 2002: 66-67). Bu ismin açılımı Warz, Türkçesi **Bars** olmalıdır.

7.yüzyılın başlarında Hindistan'daki Akhunlar da racalar tarafından ortadan kaldırıldı. Birçoğu Hint halkı içinde eridi. Türkşâhîler adlı bir grup ise Afganistan - Hindistan arasında 870'lere kadar yaşadı (Cöhce 2002: 574).

Kökleri Yüeçilere dayanan ve Türk olmaları muhtemel bulunan Kuşanların tarihteki en önemli rollerinden biri, Budizm'in Orta Asya ve Çin'e yayılmasına vesile olmalarıdır. Bilindiği gibi Budizm Çin kültürünü etkileyecek ve Doğu Türkistan'daki Uygurlar arasında da 500 yıl kadar geçerli din olacaktı. Tabiî ki bu sürecin başlangıcı, Motun ve oğlu tarafından Yüeçilerin, Kansu bölgesinden çıkarılmasına kadar gider. Kuşanların tarihteki bir başka rolü, Afganistan ve Kuzey Hindistan'da Akhunlara zemin hazırlamış olmalarıdır. Asya Hunlarından ayrılmış bir kol olan Akhunlar, Kuşanlardan boşalan Afganistan ve Kuzey Hindistan'a 5. yüzyılda yerleştiler. Akhunlarm Türklüğünden genellikle şüphe edilmemektedir. "Aksungur, Toraman" gibi hükümdar adları,"hakan el-Türk, tegin" gibi unvanlar onların Türk olduğunun kanıtıdır. İsimlerinin başındaki ak onların, Asya Hunlarının batı kolundan olduklarını gösterir; çünkü Türklerde ak, batı yönü için kullanılır. Gerek Kuşanlar, gerek Akhunlar, İran devletlerinin Afganistan ve Hindistan'a yayılmasına engel olmuşlar; bu bölgelerde kendilerinden sonraki Türk oluşumlarına (Köktürkler, Gazneliler, Gurlular, Babürlüler) zemin hazırlamışlar ve Afganistan, Pakistan, Hint kültürlerinde bugün de görülen Türk tesirlerinin ilk tabakasını teşkil etmişlerdir. Özellikle, Sâsânîlerle iş birliği yaparak 557'de Akhunları yıkan Batı Köktürklerinin, Mâverâünnehir ve Afganistan bölgesindeki hâkimiyetinde, kendilerinden önceki Akhunlarm bıraktığı Türk varlığının önemli rolü olmalıdır.

YEDİNCİ BÖLÜM

1. AVRUPA HUNLARI

Balamir önderliğindeki Hunların 374'te İdil'i geçmesi, Karadeniz'in kuzeyindeki Germen kavimlerini yerinden oynatması ve birkaç yıl içinde Doğu ve Batı Roma sınırlarına dayanması Avrupa tarihinin dönüm noktalarından biridir. 1000 yıl kadar sürecek olan kavimler göçünü başlatan bu hareket, Batı Roma'nın yıkılmasında ve Avrupa'nın etnik şekillenmesinde birinci derecede rol oynayacaktır. Roma İmparatorluğunun 395'te ikiye bölünüşü, 100 yıl geçmeden, 476'da Batı Roma'nın yıkılışı ve böylece Orta Çağ'ın başlaması, Hunların ve onların yerinden oynattığı Germen kavimlerinin hareketlerinin sonucudur.

Balamir 374'te İdil'i geçti ve onun önderliğindeki Hunlar, Ostrogotları ağır bir yenilgiye uğrattı. Yenilen boyların bir kısmı batıya gitti, bir kısmı Balamir'e katıldı. 375'te Dnyepr kıyısında Vizigotlar da hezimete uğradılar ve batıya kaçtılar. 378'de Hun öncü kuvvetleri Tuna'yı geçti (Kafesoğlu 1996: 70). 380 sıralarında Hunlar Macaristan'a ulaştılar (Rasonyi 1988: 69). 381'de Vizigotlar, 386'da Ostrogotlar Roma topraklarına girdiler.

Hunların batı bölgesi hükümdarı Uldız'ın 400 yılına doğru Tuna kıyılarında görünmesi Germen kavimlerini tekrar hareketlendirdi. Vizigotlarla Vandallar İtalya topraklarına girdiler. Hunların önünden kaçan Germen kavimleri, Radagais'in önderliğinde birleşerek Roma için büyük bir tehlike oluşturdular. Roma'ya yardıma giden Uldız, Floransa'nın güneyinde Germen kavimlerini yenerek Roma'yı kurtardı; Germen kavimleri Galya'ya (Fransa'ya) sürüldü (Kafesoğlu 1996: 71; Kurat 1972: 16; Rasonyi 1988: 69). Galya'daki çekişmelerde 417'de Vizigotlar Alanları İber yarımadasına ittiler. 429'da Alan ve Vandallar Kuzey Afrika'ya geçtiler; Kuzey Afrika'da Vandal Devleti kuruldu (Kurat 1972: 16).

Uldız, 404-405 ve 409 yıllarında Tuna'yı geçerek Bizans topraklarına girdi; Bizans'ı tehdit etti; 410 sıralarında öldü (Kafesoğlu 1996: 71). Uldız'ın batıdaki faaliyetleri sırasında Avrupa Hunlarının büyük hükümdarı Karaton İdil civarındaki başkentinden ülkeyi yönetmekteydi. Bizans kaynakları 412'de bir elçilik heyetinin Karaton'a gittiğini kaydeder.

422'de Hunların hükümdarı Rua'dır. Kardeşleri Aybars ve Oktar'la birlikte devleti yönetmektedir. Dördüncü kardeş Muncuk (Attila'nın babası) ölmüştür. Rua 422'de Bizans üzerine yürüdü ve onları yıllık vergiye bağladı. 423'te Roma işlerine karışan Rua 60 000 kişilik atlı birliğiyle İtalya'ya

girdi ve Batı Roma'yı Bizans saldırısından kurtardı (Kafesoğlu 1996: 71-72). 429-430'da Oktar, Ren nehrinin sağ sahilinde bulunan Burgundlar üzerine yürüdü; ancak bu sefer sırasında öldü (Baştav 2002: 615). 434'te Rua da öldü. Devlet, Muncuk'un oğulları Bleda ve Attila'ya kaldı. Aynı yıl Attila Bizans'ı tekrar yıllık vergiye bağladı. 435'te Attila ülkenin doğu bölgesini teftişe çıktı; İdil'de ayaklanmaya kalkışan Şaragurları (Sarı Ogur) bastırdı (Kafesoğlu 1996: 73). 441-442'de Birinci Balkan Seferine çıkan Attila Belgrad ve Niş'i geçerek Trakya'ya yürüdü. Bizans'la yapılan anlaşma sonunda Tuna kıyısındaki kaleler Hunlara bırakıldı (Kafesoğlu 1996: 75). 445'te Bleda öldü; Attila ülkenin tek hâkimi oldu ve 447'de İkinci Balkan Seferine çıktı. Balkan şehirlerini alarak Büyük Çekmece'ye kadar ilerledi. İstanbul'u kuşatmaktan vazgeçerek Bizans'la anlaşma yaptı. Bizans, savaş tazminatı ödemek, yıllık vergisini üç katına çıkarmak, Tuna güneyini tamamen askerden arındırmak gibi çok ağır şartları kabul etmek zorunda kaldı (Kafesoğlu 1996: 75-76). 448'de Bizans, Attila'nın bugünkü Macaristan'da bulunan başkentine bir elçilik heyeti gönderdi. Heyette, Hun tarihi hakkında en önemli bilgileri bırakan kâtip Priskos da vardı. Heyetin asıl maksadı ise bir suikast ile Attila'yı ortadan kaldırmaktı. Ancak Attila bunu tespit etti ve Bizans hükümdarı Theodosios'a şu mesajı gönderdi: "Theodosios, Attilâ gibi, asil bir babanın oğludur. Attilâ babası Muncuk'tan aldığı asaleti muhafaza etmiş, fakat Theodosios Attilâ'nın haraç-güzârı (haraç vereni) olmakla köle durumuna düşmüştür. Theodosios kölelik haysiyetini de koruyamamış-tır, çünkü efendisi olan Attilâ'nm canına kıymak istemiştir." (Kafesoğlu 1996: 76). 449'da Attila Azak bölgesindeki Akatzirler üzerine sefer yaptı ve onları da devlete bağladı (Baştav 2002: 621).

Bizans'ı yenerek ağır vergilere bağlayan ve doğu sınırlarının güvenliğini sağlayan Attila nihayet Batı Roma'ya yöneldi. 449 sonlarında, Batı Roma imparatorunun kızkardeşi Honoria'yı istedi. Honoria'nın çeyizi olarak imparatorluğun yarısını veya Roma yönetimine ortak olmayı talep etti (Baştav 2202: 623; Kafesoğlu 1996: 77). Tabiî ki bu teklif reddedildi ve Attila 451 başlarında Galya'ya girdi; Nisan ayında Paris yakınlarındaki Orleans'a ulaştı. Roma ordusu da Aetius'un komutasında Galya'ya geldi. Aetius, Hun yardımıyla Roma'da yükselmiş bir kumandan ve devlet adamıydı. Her biri 200 000 civarında askerden oluşan iki ordu 20 Haziran 451'de Champagne ovası yakınlarındaki Katalaun'da karşılaştı. 24 saatlik savaşta on binlerce ölü verildi. Yenişemediler ve Attila çekildi (Kafesoğlu 1996: 77).

452 baharında Attila Alpleri geçti ve doğrudan doğruya İtalya üzerine yürüdü. Akileya kalesini aldı. Buradan kaçanlar daha sonra Venedik şehrini kuracaklardır. ?? Attila, Po ovasına girdi ve başkent Ravenna'ya yaklaştı. Roma senatosu Attila'ya Papa 1. Leo başkanlığında bir heyet gönderdi. Pa-

pa, Attila'dan Roma İmparatorluğunu esirgemesini rica etti. Attila ricayı kabul ederek ülkesine döndü; 453'de bir gerdek gecesinde ağzından burnundan kanlar boşanarak öldü (Kafesoğlu 1996: 78).

Attila öldüğü zaman Avrupa Hun İmparatorluğunun sınırları, Balkanların da büyük bir bölümünü içine alarak Orta Avrupa'dan İdil'e dek uzanmaktaydı. Manş ve Kuzey Denizine dek Batı Avrupa da Hun nüfuzu altındaydı. Rasonyi'ye göre "Hun devleti sınırları Danimarka, Ren nehri çevresinden İran'a, belki de Altaylara kadar uzanıyordu." (Rasonyi 1988: 69). İmparatorluk, çoğunluğu Germenlerden oluşan 45'e yakın kavmi içinde barındıran büyük bir konfederasyondu.

Attila'dan sonra konfederasyon çözüldü. Germen kavimleri ayaklanarak 454'te Attila'nın oğlu İlek'i öldürdüler. Mücadeleye devam eden diğer oğul Dengizik 469'da Bizanslılar tarafından öldürüldü; kesik başı Sultan Ahmet Meydanında teşhir edildi (Grousset 1980: 92). Üçüncü oğul İrnek ve ona bağlı Hunlar doğuya çekildi; Karadeniz'in kuzeyine gelen yeni Türk dalgası Bulgarlarla karıştı (Rasonyi 1988: 72).

Kısa süren hâkimiyetlerine rağmen Avrupa Hunlarının önemi, bugünkü Avrupa'nın etnik haritasında oynadıkları rolden ileri gelir. Türk kültür, dil ve tarihi için de Avrupa Hunları çok önemlidir. Karadeniz ve Kafkasların kuzeyi ile İdil-Ural bölgesi Türklüğünün temeli Avrupa Hunları tarafından atılmıştır. Doğu ve Batı Roma ile ilişkileri dolayısıyla daha çok Avrupa'daki faaliyetlerinden haberdar olduğumuz Hunların asıl kitlesinin Karadeniz'in kuzeyinde ve İdil'de olduğu anlaşılıyor. Hiç olmazsa Rua'ya kadar (422) devletin merkezi İdil bölgesindeydi. Nitekim 412'de Bizans, İdil'deki büyük hükümdar Karaton'a bir elçilik heyeti göndermişti. Attila'nın oğlu İrnek ve ona bağlı Hunlar ise Karadeniz'in kuzeyine çekilmişlerdi. 460'larda Karadeniz'in kuzeyine gelen Bulgar hanları da bu sebeple şecerelerini İrnek üzerinden Attila'ya çıkarırlar (Rasonyi 1988: 72).

Avrupa Hunlarının yaşayış tarzları ve kılık kıyafetleri Asya Hunlarından ve diğer bozkır kavimlerinden farklı değildir. Onlar da at üzerinde uzun mesafeleri aşmışlar ve konar göçer bir hayat tarzı içinde olmuşlardır. Şair "Claudianus'a göre Hunlar atlarına yapışmış gibidirler. Sidonius'a göre daha anasının yardımından yeni kurtulan bir Hun çocuğu eyerlenmiş bir at ile baş başadır. Hun kavmi at sırtında yaşar. At sırtında alışveriş yapar, yer içer ve atın boynuna sarilarak uyuyabilir ve güzel rüyalar görürlerdi. At sırtında müzakerelerde bulunur ve mühim kararlar alırlardı. Devamlı at sırtında yaşadıklarından Hunlar yaya yürümeyi sevmezlerdi." (Baştav 2002: 607). En önemli silâhları ok ve yaydı. Yardımcı kuvvet olarak Hun müfrezelerinden yararlandıkları için Romalılar Hun teçhizat ve kıyafe-

tini bilmekte idiler. Viyana civarındaki kazılarda "Hunlara ait olması gereken kafatasları ve silâhlar ile Doğu Asya yay tipleri bulunmuştur. Bu yay tipini geç Roma şairi Claudianus da övmektedir. Roma süvarisinin Hun örneği üzre teşkilâtlandırılması, yetiştirilmesi ve silâhlandırılması dolayısıyla bu yay tipi Roma imparatorluğunun en ücra köşelerine; Güney İngiltere'deki Wales'teki Gaerleon'a kadar ulaşmıştır. Orada bir Roma taburunun barındığı yerde, V. yüzyıldan kalan bir yay imalâthanesinde Hun tarzı takımlara rastlanmıştır. Alföldi'ye göre özellikle 'Batı Roma İmparatorluğunun tekmil sevkulceyş kavrayışı 440'tan sonra daha çok Hun yardımcı taburları esasına göre kurulmuştur.' Daha sonra erken Bizans çağı kumandanı Belizar da süvarilerini Hun örneği üzerine yetiştirmekle ve Hun müttefikleri sayesinde Doğu Gotlarını hezimete uğratabilmiştir." (Rasonyi 1988: 69). Ok ve yay dışında Hunların kılıç, hançer, mızrak ve kement kullandıkları muhakkaktır. Büyük Şarl (Şarlken), "Mavritan kralına yazdığı bir mektupta" "Hun kılıcı"ndan bahsetmektedir (Caferoğlu 1958: 68). Giyim tarzları da bozkırlıdır: "Kışın ormanlarda yaşayan ufak av hayvanlarının postlarını giyerlerdi. Yazın ise yün, ipek ve daha hafif malzemelerden yapılmış elbiseleri vardı ve bunları renkli işlemelerle alacalı bir hâle getirirlerdi. Önden açılan, dizlerle baldırlara kadar uzanan bir manto giyerlerdi. Genellikle keçi derisinden yapılmış bir pantolon giymişlerdir ve bunun paçalarını topuklarda büzerek çarıkların içine sokarlardı. Başlarını tepeli ve öne doğru bükülen bir serpuş örterdi. Hun zenginleri iyi giyinmişlerdir. Eşyayı kıymetli taşlarla süslemek âdetti. Sıradan Hunların giysileri gösterişsizdi. Bir defa giydikleri elbiseleri par-çalanıncaya kadar değiştirmemişlerdir." (Baştav 2002: 607).

Hunların tipleri de bozkırlı Türk tipine uygundur: "Geniş omuzlar, nispeten kısa boy, koca kafa, kalın boyun, çıkık yuvarlak göğüs, bodur ve u-zunca bir gövde, kısa bacaklar." (Baştav 2002: 605). Şair Sidonius'a göre Hunlar güzel insanlardı; at üzerinde uzun boylu görünürlerdi. Hâlbuki tarihçi Ammianus'a göre "Hunlar, güzellikten yoksundular. Sakalları çıkmadan ihtiyarlar, tıknaz, kuvvetli, boyunları kalın insanlardır." (Baştav 2002: 605, 600). Şüphesiz Hunlar, Germen kavimlerine göre esmer tenli idiler. Hunlara ait antropolojik malzeme %20-25 oranında Moğolsu tip gösteriyor (Baştav 2002: 605). Bütün bu tasvirler Sibirya kültürlerindeki Türk tipine uygundur. Jordanes'e göre Attila da "kısa boylu, geniş omuzlu, iri başlı ve ufak gözlü, seyrek sakallı, yassı burunlu idi." (Baştav 2002: 600).

Diğer bozkır Türk kağanları gibi Attila da gücünü Tanrı'dan aldığına i-nanmaktaydı; "kılıcını ilâhî bir ilhamın idare ettiğine ve kendisini kozmik kuvvetlerin kavimlerin üzerine çıkardığına inanıyordu." (Baştav 2002: 612). Köktürk kağanları gibi Tanrı "yarlıkadığı" (buyurduğu) için ve "kut"u olduğundan dolayı hükümdar olmuştu.

Got tarihçisi Jordanes, Attila'nın cenaze törenini ve ardından söylenen ağıtı şöyle anlatmaktadır:

"Kağanın nâşını, ordugâhın ortasına konan ipek bir çadırda tabuta yerleştirdiler; bunun etrafında görülmeğe değer törenler yapıldı. Hunların en seçkin atlıları bunun etrafında dolandılar. Bu esnada ölünün icraatı, yası yöneten yaşlılar tarafından dile getirildi." "Muncuk'un oğlu büyük kağan Attila, bütün kaharman kavimlerin hâkimi, sen, tek başına daha önce hiç kimsenin yapamadığı tarzda Hunların ve Cermenlerin ülkesinde hüküm sürdün, sen iki imparatorluğu korku içinde bıraktın, onların şehirlerini zaptettin. Onların hepsi senin kölen olmadan önce onların yalvarışlarına acıdın ve onlardan yıllık vergi aldın. Sen bütün bunları başarı ile tamamladıktan sonra arkanda acı yaralar bırakmadın ve adamlarının kininden uzak kaldın. Halkına himaye sağladın. Arkanda hiç acısı olmayan neşeli dostlar bıraktın. Bunu kim ölüme lâyık bulur, hiç kimse intikam düşünür mü?" "Matem türküleri söyledikten sonra mezarın üzerinde bir toy düzenlediler, büyük içki âlemi yaptılar. Bir abartmadan diğerine geçerek matem ve şenlik birbirini kovaladı. Geceleyin nâşını gizlice toprağa verdiler. Nâşı önce altın, sonra gümüş ve ardından da demir bir tabuta koydular. Bu suretle bu üç sağlam maddenin kudretli hükümdar ile sembolleştiğini düşündüler. Demir yenik kavimlerden, altın ve gümüş de her iki imparatorluktan kazanılmıştı. Muharebelerde düşmandan elde edilen silâhlar, kıymetli taşlarla süslü at takımları ve hükümdarlık alâmetleri onunla beraber gömüldü ve bunlar onun sarayının süsleri idiler. Büyük hazineyi insanların hırsından uzak tutmak maksadıyla mezar kazıcılarını menfur bir tarzda öldürdüler; onların hepsi acımasızca öldürüldü." (Baştav 2002: 649-650).

Tıpkı Alp Er Tonga'nın veya Köl Tigin'in yoğunda olduğu gibi yiğitler atlarıyla ölünün erafında dolaşıp saçlarını kestiler, yüzlerini yoldular.

Attila, Avrupalılarca "Tanrı'nın kırbacı" olarak kabul edildi; hakkında pek çok efsane oluştu. Ressamlara, heykeltraşlara, romancılara ve tiyatro yazarlarına konu oldu; "adına bir düzineye yakın opera" bestelendi; hakkında pek çok kitap yazıldı (Kafesoğlu 1996: 78). Bugünkü Belçika topraklarında, Romalı komutan Aetius'un Hun birliklerinden yardım alarak 436 yılında Burgundları yenmesi ve Burgund kralı Gundikar'ın öldürülmesi, Almanların ünlü Nibelungen destanına konu olmuş ve bu destanda Attila, **Etzel** adıyla olumlu bir kahraman olarak yer almıştır (Baştav 2202: 616; Kafesoğlu 1996: 74).

2. AVRUPA HUNLARI VE TÜRK DİLİ

Avrupa Hunları hiç şüphesiz çok dilli bir konfederasyondu. Devlete dahil olan Alanlar, Germen, Slav ve Fin-Ugor kavimleri kendi dillerini konu-

şuyorlardı. Doğu ve Batı Roma ile ilişkiler dolayısıyla Lâtince de geçerli bir dil olmalıydı. Ancak devlette hâkim unsur olan Hunların dilinin Türkçe olduğu kesindir. Hunlardan kalan pek çok ismin açık bir şekilde Türkçe olması bunu göstermektedir. Açıkça Türkçe olduğu teşhis edilen isimler şunlardır (Caferoğlu 1958: 71; Golden 2002: 72-74):

Muncuk (Priskos'ta Mundiukhos, Jordanes'te Mundzucus): Attila'nın babası. Türkçe **boncuk.**

Aybars (Priskos'ta Oibars): Attila'nın amcası. Türkçe **Ay+pars.**

İlek (Priskos'ta İlek, Jordanes'te Ellac): Attila'nın oğlu. Uygur ve Karahanlı metinlerinde **ilig** "hükümdar" demektir.

Dengizih (Priskos'ta): Attila'nın oğlu. "Küçük deniz" anlamında. **Atakam** (Priskos'ta): Hun devlet adamı. Türkçe **ata+kam. Eşkam** (Priskos'ta): Hun devlet adamı. Türkçe **eş+kam. Uldis (=Uldin):** Hun hükümdarı. Türkçe **Uldız** (yıldız). **Haraton** : Hun hükümdarı. Türkçe **Kara ton** (kara elbiseli). **Basıh** (Priskos'ta Basih). Hun başbuğu. Türkçe **Barsıg** (pars gibi). **Kursih** (Priskos'ta Kursih). Hun başbuğu. Türkçe **Kürsig** (yiğitçe).

Ayrıca Attila'nın karısının adı olan **Kreka/Hrekan** kelimesi de **Arıg kan** (temiz kan) olarak açıklanmaktadır (Golden 2002: 70). Attila'nın amcası **Oktar** ile oğlunun adı olan **İrnah/Hernach** (Bulgar hanları listesinde **İrnik)** da Türkçeyle açıklanabilecek kelimelerdir. O. Pritsak'a göre **İrnek, eren +** küçültme eki **ek** (Golden 2002: 74); S. Gömeç'e göre **r-k** seslerinin yer değiştirmesiyle **İrkin/Erkin** olarak açıklanabilir. Attila'nın ağabeyinin adı **Bleda** sözü de **Bilde<Bilge** olarak açıklanmıştır (Golden 2002: 72).

Hun ileri gelenlerine az da olsa Hint-Avrupa unvanları verilmiştir. Hint-Avrupa dillerinde "hükümdar" anlamına gelen **Rua/Ruga** bunlardan biridir. Rua, Attila'nın amcasının adı değil unvanı olmalıdır. "Hükümdar" anlamına gelen Türkçe **ilek<ilig** de aynı şekilde Attila'nın oğlunun unvanı olsa gerektir.

Attila adı ise Türkçe **Etil** (İdil=Volga) ile ilgili görülmektedir. Kelime sonundaki **a** Macarca küçültme ekidir. "Türk ad verme geleneğine göre bu nehir (Etil/İdil) kıyısında doğan cihangire **Etil** adı verilmiştir." (Rasonyi 1988: 70).

Dengizik adındaki z, Nemeth ve Caferoğlu'na göre Avrupa Hunlarının, Bulgarlarınki gibi r-1 Türkçesi değil, z-ş Türkçesi konuştuklarını gösterir (Caferoğlu 1958: 71.)

Avrupa Hunlarının, Çin kaynaklarında Hyung-nu olarak geçen asya Hunlarıyla ilişkisi de tartışılmıştır. Oysa Çin kaynaklarında Hyung-nu olarak belirtilen Orta Asya halklarının, milât sıralarındaki coğrafyacı Strabon, 125'te ölen tarihçi Plinius, 1. asır sonlarındaki Orosius ve 2. asrın ünlü coğrafyacısı Batlamyus gibi Grek yazarlarınca **Hun** olarak adlandırılması bu konuda şüpheye yer bırakmamaktadır (Kafesoğlu 1996: 68). Güney Kazakistan bozkırlarındaki Hunların 355-365 yıllarında Aral-Hazar arasındaki Alan ülkesini işgal edişleri hem Çin kaynağı Wei-şu'da, hem de Lâtin yazarı A. Marcellinus'ta geçmektedir. Alan ülkesini işgal edenler Çin kayanağında **Hyung-nu,** Marcellinus'ta **Hun** olarak geçmiştir. Ünlü Sinolog Hirth'in tespit ettiği bu ayniyet bütün şüpheleri ortadan kaldırmaktadır (Kafesoğlu 1996: 68). Benzer bir delil 311'deki bir olay vesilesiyle yazılan bir Soğdak mektubunda da vardır. 311'de Hyung-nu'lar Lo-yang şehrini aldılar. Lo-yang'ı alanlar Çin kaynaklarında **Hyung-nu,** Soğdak mektubunda ise **Khun** olarak geçmektedir. Henning'in bulduğu Soğdak mektubuyla da Hyung-nu -Hun ayniyeti bir kere daha ispatlanmıştır (Rasonyi 1988: 68). Böylece Avrupa Hunları, Asya Hunlarına bağlanmış olmaktadır. Avrupa Hunlarının hükümdarları da geriye doğru Asya Hun yabgularına ve dolayısıyla Motun'a, ileriye doğru Bulgar hanlarına bağlanmaktadır. 765 yılına kadarki kronolojiyi içine alan ve Slav vak'anüvislerince tespit edilen yazmalar arasında bulunan (Caferoğlu 1958: 86) Bulgar Hanları Şeceresine göre Attila'nın oğlu İrnek, Bulgar hanlarının atasıdır. Büyük Bulgar devletinin kurucusu Kurt, **Dulo** sülâlesindendi ve O. Pritsak'a göre **Dulo** sülâlesi, Asya Hun yabgulan sülâlesi **Tuko** ile aynıydı (Kafesoğlu 1996: 191). Şecerede İrnek'ten 300 yıl önce hüküm sürdüğü belirtilen **Avitokhol,** Kafesoğlu'na göre Siyenpilerin ortadan kaldırdığı Kuzey Hunlarının son yabgusudur (Kafesoğlu 1996: 65, 191). Bulgar Hanları Şeceresinde r-1 Türkçesiyle geçmesi tabiî olan bu Asya Hun yabgusunun adı **Apa Tokuş** olarak açıklanabilir. Öte yandan Macarların Arpad sülâlesi de kendisini Attila'ya bağlamaktadır (Rasonyi 1988: 72).

SEKİZİNCİ BÖLÜM

KÖK TÜRKLERDEN ÖNCE KUZEY ÇİN VE ORTA ASYA

Asya Hunlarının M.S. 48'de Kuzey ve Güney olmak üzere ikiye bölünmelerinden sonra gittikçe güçlenen Doğu Moğolistan'daki Siyenpiler 89-91 yıllan arasında Kuzey Hunlarını ağır yenilgilere uğrattılar; 155'te tamamen ortadan kaldırdılar. Moğol asıllı oldukları tahmin edilen Siyenpiler, 147-156 yılları arasındaki hükümdarları Tan şi-huay zamanında Kuzey Moğolistan'dan başka Güney Sibirya ve Yarış ovasına da hâkim olmuşlardı (Grousset 1980: 69; Kafesoğlu 1996: 65). Bölgedeki Türk boylarının da Siyenpi hâkimiyeti altında bulunduğu muhakkaktır.

Çin himayesinde yaşayan Güney Hunları da 216'da Çin tarafından tamamen ortadan kaldırıldı. Çin'in güçlü Han hanedanı da dört yıl sonra, 220'de son buldu. Hem Güney Hunlarının, hem de Han hanedanının aynı yıllarda yıkılışı, şimdiki Kuzey Çin'de büyük bir boşluk doğurdu. Çin, On Altı Devlet Dönemine girmiş oldu. Kuzeyde Siyenpi baskıları devam ediyordu. 3. yüzyılın 2. yarısında birçok Hun boyu, Siyenpi baskısından kaçıp Kuzey Çin'e girmişti (Onat 1987: 30). Böylece daha da kalabalıklaşan Hunlar 4. ve 5. yüzyıllarda Kuzey Çin ve Kansu'da kısa süreli devletçikler kurdular. On altı devletten dördü aşağıdaki Hun devletleri idi (Onat 1987: 31):

1. Ön Cao veya Han (304-329),
2. Arka Cao (319-351),
3. Kuzey Liang (401-439),
4. Hsia (407-431).

Kuzey Çin'deki Türklerin kurduğu en güçlü devlet ise Çinlilerin Topa dediği Tabgaç devletidir. 3. yüzyıldan beri Şansi'nin kuzeyinde yerleşmiş bulunan Tabgaçlar (Grousset 1980: 76) bu bölgede 338-376 arasında Tay devletçiğini oluşturmuşlardı (Golden 2002: 59). 386'da, Çin hanedan adı olan Wei ismini benimseyen Tabgaçlar, en büyük hükümdarları Tay-wu (424-452) zamanında bütün Kuzey Çin'i birleştirdiler. İç Moğolistan, Kansu ve Doğu Türkistan da Tabgaç topraklarına katıldı (Kafesoğlu 1996: 86-87; Golden 2002: 60).

Kuzey Moğolistan'da 400'lerin başında Siyenpilerin yerini Juan-juanlar almıştı (Rasonyi 1988: 76). Tabgaç hükümdarı Tay-wu, 429'da Juan-juanları da yenmiş ve İç Moğolistan'a hâkim olmuştu (Golden 2002: 60). Budizm'i baskı altında tutan Tay-wu'dan sonra Budizm üzerindeki baskı kalktı ve hatta bu din teşvik edildi. Budist rahibi olmak için tahttan feragat eden Tabgaç hükümdarları bile olmuştur. Tabgaç dönemi Budist heykeltraşlığı da çok ileri gitmiş ve o dönemden birçok heykel kalmıştır (Grousset 1980: 78-79).

Tabgaçlar kısa zamanda Çin dil ve kültürünü benimseyerek Çinlileşti-ler. Bu konuda o kadar ileri gidildi ki 5. yüzyılın son çeyreğinde Tabgaç dili, isimleri ve millî giyimi dahi yasaklandı (Golden 2002: 60). "Bozkır İmpara-torluğu"nun yazarı Rene Grousset, "başlangıçta ilk Tabgaç krallarında son derece keskin olan Türk kudretinin Çin kütlesi içinde gevşediği, eridiği ve boğulduğu"ndan hayıflanarak bahseder (Grousset 1980: 80). "Tamamen Çin kültürünü ve Buda dinini benimseyen Tabgaçlar Türk atalarının kudretli askerî hasletlerini" ve "Türk eneŋisini" gittikçe kaybederek 534 yılında ikiye bölünmüşler ve 550'lerde yıkılmışlardır (Grousset 1980: 79-80).

DOKUZUNCU BÖLÜM

1. KÖKTÜRKLER

M.S. 401 yılında Kansu bölgesinde kurulan Kuzey Liang devletinin Türk tarihinde özel bir önemi vardır. Devleti kuran Meng Hsün'ün ataları, Asya Hun devletinde önemli bir mevki olan "sol cü-çü" mevkiini işgal ediyorlardı. Çin kaynaklarına göre M.S. 200'lerde Cü-çü'ler 19 Hun boyunun en asili idi (Gömeç 1997: 10). Meng Hsün, Kansu'da devletini kurarken "dedelerinin bu topraklarda oturmuş olduklarından ve kendilerinin de buralarda doğup büyüdüklerinden" bahsetmiştir (Onat 1987: 32). Bu ifadelere göre Cü-çü ailesi uzun zamandan beri Kansu'da oturuyordu. Kuzey Liang devleti, Tabgaç hükümdarı Tay-wu tarafından 439 yılında yıkıldı (Taşağıl 2002: 654). Bunun üzerine Aşina önderliğinde 500 ailelik bir grup Juan-juanlara sığındı ve bir süre sonra Altay dağlarına yerleşti (Kafesoğlu 1996: 92; Taşağıl 2002: 654). Tay-wu tarafından 439'da Kuzey Liang devletinin yıkılışını ve Aşina önderliğinde 500 ailelik bir grubun kaçarak Altay dağlarına yerleşmesini tarihçilerin bir bölümü Bozkurt efsanesiyle birleştirir.

Aşina önderliğindeki grup, Altay dağları civarında yaşayan çeşitli Türk boylarıyla genişleyerek Köktürkleri oluşturdu. Köktürkler Juan-juanlara tâbi idi ve onlar için demir silâhlar üretiyorlardı. 534 yılında başlarında Bumın bulunuyordu. Bumın, büyük yabgu Tu-wu'nun oğlu idi. Tu-wu'nun babası ise A-hsien-şi (Bilge Şad) unvanını taşıyordu (Kafesoğlu 1996: 93; Golden 2002: 96).

Bumm 534'te Batı Tabgaç devletiyle ilişki kurmuş, 542'de Çin'e akın yapmıştı. Batı Tabgaç devleti 545'te Köktürklere Soğdak asıllı bir elçi gönderdi. Köktürkler bundan büyük bir memnuniyet duyarak elçiyi "imparatorluktan nezdimize heyet geldi, devletimiz bundan gurur duyar" sözleriyle karşıladılar. Ertesi yıl kendileri de Tabgaçlara elçi gönderdiler (Kafesoğlu 1996: 93; Taşağıl 2002: 655). Böylece Köktürkler bölgelerinde uluslar arası ilişkilere girmiş bulunuyorlardı. Bu sırada Tölisler, Juan-juanlara baş kaldırmıştı. Bumın bu ayaklanmayı 546 yılında bastırdı ve 50 000 ailelik bir Tölis grubunu kendine bağladı. Juan-juan hükümdarı A-na-kuey'e elçi göndererek kızını istedi. Bu hareket A-na-kuey'i çok öfkelendirdi; "sen benim demir işlerimde çalışan bir kölemsin, nasıl böyle bir teklifte bulunabilirsin?" mesajıyla Bumm'a elçi gönderdi. Bumm elçiyi derhal öldürdü ve Juan-juanlarla ilişkisini kesti (Taşağıl 2002: 655). 552 baharında âni bir baskınla Juan-juan devletini ortadan kaldırdı. İl Kağan unvanıyla Ötüken'de impara-

Juan-juan devletini ortadan kaldırdı. İl Kağan unvanıyla Ötüken'de imparatorluğunu ilân etti. Ancak Bumın aynı yıl vefat etti. Yerine geçen oğlu Kara Kağan da uzun yaşamadı. 553'te kağan olan Bumın'ın diğer oğlu Mukan ve Batı'da devleti idare eden Bumın'ın kardeşi İstemi zamanında Köktürk Kağanlığı gücünün zirvesine ulaştı (Kafesoğlu 1996: 93 vd; Taşağıl 2002: 655-656); Çin, Sâsânî ve Bizans gibi, Orta Çağ başlarının en büyük üç yerleşik gücünün kuzeyinde, Mançurya'dan Karadeniz kıyılarına dek uzanan büyük bir imparatorluk hâline geldi.

Köktürk anıtlarında **Bumın** olarak geçen kurucu kağanın adı Çin kaynaklarında **Turnen** şeklindedir. Bu, büyük bir ihtimalle Türkçe **Tuman** (duman) kelimesidir. Tuman Kağan'ın oğlu **Mukan/Muhan** ise Türkçe **Buka+n** (boğa) olmalıdır. Köktürk tarihçisi Klyaştomi'nin fikrine göre **Bukan** ile **Tümen** kelimeleri, bu kağanların 160-180 yıl sonraki torunları (Bilge Kağan ve çağdaşları) tarafından karıştırılmış ve anıttaki **Bumın** adı bu karıştırma sonucu ortaya çıkmıştır. Köktürk anıtlarında Bumın ve Mukan'ın ayrı ayrı adlarının geçmemesi bu fikri desteklemektedir. Çünkü biri kurucu, diğeri kağanlığı zirveye ulaştıran bu şahsiyetlerin ikisinin de anıtlara yansıması beklenirdi. Öyle anlaşılıyor ki 160-180 yıllık sözlü gelenek iki büyük şahsı, tek bir **Bumın** isminde birleştirmiştir. **Tuman** (duman) ve **Bukan** adlarının, Asya Hunlarının iki büyük hükümdarı **Teoman** (Tuman) ve **Motun** (Boğa+tur) ile aynı olması da Türk kültür devamlılığı açısından son derece dikkat çekicidir. Müslümanlıktan önceki Orhun merkezli iki büyük hanedanın kurucu baba ve oğulu, **Tuman** ve **Boğa** adlarını taşımışlardır.

Kağanlığın batı kanadını Tanrı Dağlarındaki Ak Dağ (Ek Tag) bölgesinde oturan (Kafesoğlu 1996: 95) İstemi Yabgu yönetiyordu. Köktürk anıtlarında adı **İstemi (İştemi** ?) şeklinde geçen bu büyük devlet adamı, Arap kaynaklarında **Sincibû Hâkan,** Bizans kaynaklarında **Silzibul** olarak geçer (Golden 2002: 103). Arap ve Bizans kaynaklarındaki şekil, Türkçe **Sir** Yabgu'nun karşılığıdır. **Sir/Sır** kelimesi *sı-* fiilinden gelir ve "kıran, muzaffer" demektir (Ercilasun 2002: 28). Reşideddin Oğuznâmesindeki **İnal Sır Yavkuy Han,** Şecere-i Terâkime'deki **İnal Yavı Han,** Bumın'ın kardeşi **İstemi Yabgu** ile aynı şahsiyettir (Ercilasun 2002: 28). Anıtlardaki **İstemi** adı, **Sir Yabgu**'nun Çinceleşmiş biçimi olabilir. Esasen İstemi kelimesi Çin kaynaklarında, benzer şekilde **Şi-tien-mi** ve **Se-ti-mi** olarak geçmektedir (Taşağıl 2002: 703).

İstemi, önce Sâsânîlerle ittifak yaparak 557 yılında Akhun devletini yıktı; Akhunlardan alınan toprakların Ceyhun'a kadar olan bölümüne Köktürkler sahip oldular. İttifak dolayısıyla İstemi'nin kızı Fakim (Taşağıl 2002: 671), Sâsânîlerin ünlü hükümdarı Nûşirevan'la evlendi. **Fakim** keli-

mesi Türkçe **Begim** olmalıdır. Bu evlilikten doğan Sâsânî hükümdarı Hürmüz, **Türkzâd** (Türk'ten doğma) lâkabıyla anıldı. Fars ve Türk edebiyatının ünlü mesnevilerinden Hüsrev ü Şîrin'in kahramanı **Hüsrev,** Hürmüz'ün oğludur. Hürmüz'ün ana tarafından dedesi İstemi Kağan olmaktadır.

Sâsânîlerle Köktürkler arasındaki ittifak uzun sürmedi. Nûşirevan, İstemi'nin elçilerini öldürtünce İstemi bu defa Bizans'la ilişki kurdu. 567 yılında İstanbul'a, Soğdak tüccar Maniak başkanlığında bir elçilik heyeti ve bu heyetle birlikte İskitçe (Türkçe) bir mektup gönderdi (Kafesoğlu 1996: 95). Elçilik heyetindeki Türk atlıları 567 sonlarında İstanbul sokaklarında dolaştı. 569 yılında Bizans da Zemarkos başkanlığında bir elçilik heyetini İstemi Kağan'a gönderdi. Zemarkos'la İstanbul'a giden Köktürklerin ikinci elçilik heyetinin başkanı Tagma Tarkan idi (Golden 2002: 105). **Tagma Tarkan,** İstanbul'da, Türkçe adını bildiğimiz ilk Türk elçisidir.

Bizans'la İstemi Kağan arasındaki diplomatik münasebetler kısa zamanda meyvasını verdi. Sâsânîlerle Bizans arasında 20 yıl sürecek olan (571-591) savaşlar başladı (Grousset 1980: 96). Güneybatıda Ceyhun ırmağına dayanan İstemi Kağan, kuzeybatıda da Sabir ve Bulgar Türklerini hâkimiyeti altına alarak Kırım yarımadasına dayanmıştı. 572'de doğudaki büyük kağan Mukan, 576'da İstemi öldü.

İstemi'nin ölümü sırasında Bizans imparatoru 2. Tiberius Köktürklere, Valentinos başkanlığında bir elçilik heyeti göndermişti. Valentinos'u Aral gölü civarında Türk Şad adlı bir Köktürk şehzadesi (muhtemelen İstemi'nin oğlu) karşılar. Ancak Bizanslılar Köktürklerle yaptıkları anlaşmaya aykırı olarak Avarların Panonya'ya (Doğu Macaristan'a) yerleşmelerine müsaade etmişler ve Kafkasların güneyinde de Sabirleri dağıtmışlardı. Bu sebeple Türk Şad, Valentinos'u ağır hakaretlerle karşıladı. Parmağını ağzına sokarak "on diliniz var ama hileniz bir" dedi. "Kılıçlanarak değil, atların ayakları altında karınca gibi ezilerek öldürülmeyi hak eden" Avarlara nasıl barınacak yer verdiklerinin ve Sabirleri dağıtmalarının hesabını sordu ve şöyle devam etti: "Ben, esirlerimiz olan Uar-Huni'lerin (Avarların) hangi yoldan Bizans'a gittiklerini biliyorum. Dinyeper'in, Meriç'in nerede olduğunu, Tuna'nın nereye aktığını da biliyorum. Gün doğusundan gün batısına kadar ülkeler bize diz çökmüştür, Bize karşı gelmek cesaretini gösteren Alanları, On-Ogurlan görüyorsunuz. Roma'ya da geleceğiz." Üstelik Valentinos ve heyeti İstemi Kağan'ın ölümü dolayısıyla Türklerin yas içinde olduğunu da düşünmemiş ve saygısızlık etmişti. Türk Şad onlara zorla yoğ törenini izletti. Sonra da Ek Tağ'da bulunan ve İstemi'nin yerine geçmiş olan Tardu'nun yanına gönderdi. Valentinos'un dönüşünde de Türk Şad'ın kumandanlarından Bukan (Boğa), Kırım'da Bizans'a ait Kerç kalesini zaptetti (Kafesoğlu 1996:

96, 98; Taşağıl 2002: 663; Golden: 2002: 105-106). Bu, anlaşmaya uymayan Bizans'a ciddî bir gözdağı idi.

Türk Şad'ın 576 yılındaki bu sözleri Türklerin hâkimiyet anlayışını ve geniş ufukluluğunu (vizyonunu) göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Hele "gün doğusundan gün batısına kadar ülkeler bize diz çökmüştür" cümlesinin 156 yıl sonra Köktürk anıtlarında, kuzey ve güney yönlerini de içine alacak şekilde aynen tekrar edilmesi, Türk hâkimiyet anlayışının devamlılığı açısından hayret vericidir. 732 yılında, Köl Tigin bengü taşında, Bilge Kağan aynen şöyle diyor: *"İlgerü kün togsıkka* - Doğuda gün doğusuna, *birigerü kün ortusıŋaru* - güneyde gün ortasına, *kurıgaru kün batsıkıŋa* - batıda gün batısına, *yırıgaru tün ortusıŋaru* - kuzeyde gece ortasına kadar, *anta içreki bodun* - bu sınırlar içindeki milletler, *kop maŋa körür* - hep bana itaat eder." (KT G 2).

553-572 yılları arasında ülkenin asıl (doğu) kanadını idare eden büyük kağan Mukan 555'te Juan-juanlara son darbeyi vurmuş, doğudaki Moğollarla kuzeydeki Kırgızları kendisine bağlamış, 558'de Tibet'in kuzeydoğusundaki Tu-yü-hun'ları yağmalamıştı (Kafesoğlu 1996: 94; Taşağıl 2002: 657; Golden 2002: 103). Çi ve Batı Wei (557'den sonra Cou) olarak parçalanmış bulunan Çin devletlerine sürekli akınlar yaparak onları baskı altında tutmuş, Cou devletini yılda 100 000 top vergiye bağlamış ve Cou başkentinde 1000 kişilik bir askerî üs bulundurmuştur (Taşağıl 2002: 658-659).

Çin kaynaklarına göre Mukan "zeki, bilgili, sert tabiatlı... askerî mücadelelerde çok haşin" bir kişiliğe sahipti. Yüzü geniş ve kızıl renkli, gözleri cam gibi donuk gri idi (Taşağıl 2002: 659).

Köktürk bengü taşlarında Bumın (Tuman), İstemi (İnal Sir Yabgu) ve Mukan (Bukan=Boğa) dönemi şöyle anlatılır:

Üze kök teŋri asra yagız yir kılındukda,
Yukarıda mavi gök, aşağıda kara yer yaratıldığında,

İkin ara kişi oglı kılınmış.
İkisi arasında kişi oğlu yaratılmış.

Kişi oglınta üze Kişi oğlu üzerine

Eçüm apam Bumın Kagan İstemi Kagan olurmış. Atalarım Bumın Kağan, İstemi Kağan hükümdar olmuş.

Olurupan Türk bodunuŋ ilin törüsin Oturarak Türk milletinin ilini, töresini

Tuta birmiş iti birmiş. Tutmuş, düzenlemiş.

Tört buluŋ kop yagı ermiş.
Dört yan hep yağı (düşman) imiş.

Sü sülepen tört buluŋdakı bodunug Ordu yürütüp dört yandaki milletleri

Kop almış kop baz kılmış. Hep almış, hep tutsak kılmış.

Başlıgıg yüköndürmiş tizligig sökürmiş. Başlıyı eğdirmiş, dizliyi çökertmiş.

İlgerü Kadırkan yışka tegi, Doğuda Kadırkan ormanına dek,

Kirü TemirKapıgka tegi konturmış. Batıda Demir Kapı'ya dek kondurmuş.

İkin ara idi oksuz Kök Türk ençe olurur ermiş.
İkisi arasında tam bağımsız Köktürk huzur içinde otururmuş.

Bilge kagan ermiş alp kagan ermiş.
Bilge (çok bilgili) kağan imiş, yiğit kağan imiş.

Buyrukı yime bilge ermiş erinç alp ermiş erinç. Vezirleri de elbette bilge imiş, yiğit imiş.

Begleri yime bodunı yime tüz ermiş. Beyleri de milleti de düz (dürüst, âdil) imiş.

Anı üçün ilig ençe tutmış erinç.

Tabiî onun için ülkeyi (devleti) rahatça tutmuş (muhafaza etmiş).

İlig tutup törüg itmiş.

Ülkeyi tutup töreyi (teşkilât ve kanunları) düzenlemiş.

Özi ence kergek bolmış.

Kendisi huzur içinde şahin gibi uçmuş (vefat etmiş).

Yogçı sıgıtçı öŋre kün togsıkda Bökli Çöllüg il, Yoğcu, ağlayıcı olarak gün doğusundan Kore ili,

Tabgaç, Töpüt, Par, Apa Urum, Kırkız,

Çin, Tibet, İran, Büyük Roma (Bizans), Kırgız,

Üç Kurıkan Otuz Tatar Kıtay Tatabı, Üç Kurıkan, Otuz Tatar, Hıtay, Tatabı,

Bunça bodun kelipen sıgtamış yoglamış. Bunca millet gelerek ağlamış, yoğ yapmış.

Antag külüg kagan ermiş.

O kadar ünlü kağan imiş. (KT D 1-4).

Bazı araştırıcılara göre (Kafesoğlu 1996: 97; Sertkaya 1995: 144) metinde bahsedilen yoğ (cenaze töreni) Mukan'a ait olmalıdır. Yoğ töreninin, Bumın'a ait olmadığına kesin gözüyle bakabiliriz. Çünkü Bumın'ın öldüğü 552 (553?) yılında doğuda Kadırkan ormanlarına ve batıda Demir Kapı'ya ulaşılmamıştı. Tabiî ki Bumın'ın şöhreti de Doğu Roma'ya (Bizans'a) dek ulaşmamıştı. Ancak yoğ, Mukan'a ait olabileceği gibi 576'da ölen İstemi Kağan'a ait de olabilir. Nitekim Valentinos başkanlığındaki Bizans elçilik heyetinin tam da İstemi'nin ölümü sırasında geldiği ve Türk Şad tarafından bu heyete yoğ töreninin izlettirildiği Bizans kaynaklarından bilinmektedir. Daha büyük bir ihtimalle burada hem Mukan, hem İstemi Kağan'ın yoğundan bahsedilmektedir.

İstemi ve Mukan Kağanların 160 yıl sonraki torunu ve Köl Tigin bengü taşının yazarı Bilge Kağan'a göre Bumın, İstemi ve Mukan dünyanın dört köşesini alıp başlıya baş eğdirmişler, dizliye diz çöktürmüşler. Türk ordusunu doğuda, Mançurya'daki Kadırkan ormanlarına, batıda Afganistan'daki Demir Kapı'ya dek kondurmuşlar. Demir Kapı, Köktürk ülkesinin güneybatı sınırıdır. Kuzeybatı sınırı, İstemi Kağan'ın ölümü sırasında Kırım yarımadasına dek uzanmıştı.

Mukan Kağan'dan sonraki Doğu Köktürk kağanları sırasıyla şunlardır:

Tapar Kağan: 572-581
Işbara Kağan: 581-587
Tulan Kağan: 588-600
Tardu Kağan: 600-603
Kimin Kağan: 603-609
Şipi Kağan: 609-619
Çulo Kağan: 619-621
İl Kağan: 621-630.

Tapar Kağan çağında Köktürklerin haşmeti devam etti. Çin'e akınlar yapıldı; iç çekişmelerden yararlanılarak Çin'in iç işlerine müdahale edildi. Çin hükümdarları Köktürklerin himayesi altına girdi. Ancak Tapar Kağan Burkan (Buda) dinini kabul etmişti. Ülkede bir Burkan pagodası (mabedi) yaptırttı ve 575 yılında Nirvana Sutra adlı Burkan kutsal kitabını Türkçeye çevirtti (Taşağıl 2002: 660). Bugün elde bulunmayan bu tercüme, tarihin kaydettiği Türkçe ilk tercüme eserdir. Tapar çağında ünlü Burkan (Buda)

rahibi Jinagupta ve müritleri Köktürk ülkesine sığınmışlar, mabetler yaptırmışlar ve Türkleri de Burkan dinine sokmaya çalışmışlardır (Gömeç 1997: 24-25).

Işbara Kağan çağında devlet zayıfladı. Işbara, Çang sun-şeng adlı bir Çin diplomatını dost edinmişti. Köktürklerin bütün sırlarını ve coğrafyasını öğrenen Çang sun-şeng, Çin imparatoruna verdiği bilgilerle Çin politikasını etkiledi (Taşağıl 2002: 663-664). Bu bilgiler sayesinde Çinliler, Köktürk ileri gelenlerini birbirlerine düşürerek devleti ikiye böldüler. İstemi Kağan'ın 576'da ölümü üzerine oğlu Tardu, devletin Batı kanadının yabgusu olmuştu. 582'de Tardu, Doğu'dan ayrılarak bağımsızlığını ilân etti. Gücünü gittikçe kaybeden Işbara, Çin'den yardım istedi. Çin imparatoru Wen-ti 584 yılında Çang sun-şeng ve diğer bir diplomat başkanlığında bir heyeti Köktürk merkezine gönderdi. Çinli heyet Işbara'yı **çen** (kul) ilân ederek iyice aşağıladı; Doğu Köktürkleri böylece Çin himayesine girmiş oldular. Çinliler daha da ileri giderek Köktürklerin, Çin âdetlerini kabul etmesini, Çinliler gibi giyinmelerini ve Çince konuşmalarını istediler. Işbara buna dayanamamış ve 585'te Çin imparatoruna gönderdiği mektupta şöyle demişti:

"Size bağlı kalacak, haraç verecek, kıymetli atlar hediye edeceğim. Fakat dilimizi değiştiremem, dalgalanan saçlarımızı sizinkine benzetemem, halkıma Çinli elbisesi giydiremem, Çin âdetlerini alamam. İmkân yoktur, çünkü bu bakımlardan milletim fevkalâde hassastır, âdeta çarpan tek bir kalp gibidir." (Kafesoğlu 1996: 100).

Tulan Kağan çağında (588-600) Köktürkler yine güçlendiler. Batı Köktürklerinin kağanı Tardu ile Doğu Köktürklerinin kağanı Tulan arasındaki neticesiz savaşlara son verilerek barış yapıldı. Tardu, Tulan'a destek verdi. Tulan, Çin'e verilen haracı kesti; Çin'e başarılı akınlar yaptı. Ancak Çin entrikaları sonunda, ülkenin asıl ahalisini oluşturan Tölesler ayaklandılar. Tulan bu isyanlar sırasında öldü. Tardu 600 yılında kendini Doğu Köktürklerinin de kağanı ilân etti. Ancak Köktürk coğrafyasını çok iyi bilen Çinli diplomat Çang sun-şeng, Köktürk ordu ve sürülerinin su kaynaklarını zehirleterek onları yenilgiye uğrattı. Tuyuhunlara sığınan Tardu'dan, 603'ten sonra haber alınamadı (Taşağıl 2002: 668).

Kimin, Tulan'a isyan etmiş, sonra da Çin'e sığınmıştı. Çin imparatoruna bağlı olarak Doğu Köktürklerini 609 yılına dek yönetti (Taşağıl 2002: 668). 607 yılında Çin imparatoruna gönderdiği bir mektupta imparatorun "âciz bir bendesi" olduğunu ve "Türk kavmini Çinliler gibi yapmağa -giyim, âdet ve dilde Çinlileştirmeye- hazır bulunduğunu" bildirmişti (Kafesoğlu 1996: 100).

609-619 yılları arasında kağanlık yapan Şipi, Kimin'in oğluydu; fakat babasından çok farklı idi. Köktürkleri tekrar toparladı. Tibet'ten Amur ırmağına dek ülkeyi itaat altına aldı. Çin'e gönderilen yıllık vergiyi de kesti (Kafesoğlu 1996: 100-101).

615'te Şipi Kağan, kuzey eyaletlerini gezmekte olan imparator Yang-ti'ye anî bir baskın yaptı. Şipi Kağan'ın İ-çeng Katun adlı Çinli bir karısı vardı. Baskını Çinlilere haber verdi. Yang-ti çekilmek istediyse de Yen-men kalesinde kuşatıldı. Kalenin 41 burcundan 39'u Köktürklerce ele geçirilmişti. Yang-ti üzüntüsünden ağlıyordu. İ-çeng Katun yine imdadına yetişti; Köktürk merkezinde isyan çıktığı haberini göndererek Şipi'nin geri dönmesini sağladı (Kafesoğlu 1996: 101; Taşağıl 2002: 669).

İmparator Yang-ti'nin düştüğü durum Çin'de karışıklıklara yol açtı. Şipi, umumî valilerden Li yüan'ı destekledi. Li yüan 618 yılında Sui hanedanını devirerek Tang hanedanını kurdu. Köktürk himayesini ve yıllık vergi vermeyi kabul etti. 906'ya dek hüküm süren Tang hanedanı Çin'in en büyük hanedanlarından biridir (Kafesoğlu 1996: 101).

Şipi Kağan 619'da Çin'e yaptığı bir akın sırasında öldü. Yerine geçen kardeşi Çulo Kağan da 620'de Çin'e akın yapmaya hazırlandı; fakat İ-çeng Katun tarafından zehirlendi ve 621'de öldü (Kafesoğlu 1996: 101; Taşağıl 2002: 669).

Çulo'nun kardeşi İl Kağan (621-630) hükümdarlığının ilk yılında Çin'e başarılı akınlar yaptı. Fakat o da karısı İ-çeng Katun'un etkisindeydi. Bazı Çinlileri ve Soğdakları yüksek mevkilere getirmiş; onlar da Köktürk törelerini bozmuşlardı. 627'deki ağır kış ve kıtlık büyük bir iktisadî buhrana yol açmıştı. İl Kağan ağır vergilerle buhranı atlatmayı düşündü. Ekonomik sıkıntı içindeki çeşitli Türk boylan, Çin'in de kışkırtmasıyla ayaklandılar. Sir Tarduşlar kendi kağanlıklarını ilân etiler. Kıtlık, soğuk ve isyan dolayısıyla güneye giden İl Kağan pusuya düşürüldü ve yakalanıp Çin başkentine götürüldü. Böylece 630 yılında Doğu Köktürkleri bağımsızlıklarını kaybederek Çin tutsaklığına düşmüş oldular.

Mukan'dan sonraki kağan ve yöneticilerin durumu, Çin entrika ve kışkırtmaları, 732 yılında dikilen Köl Tigin bengü taşında Bilge Kağan tarafından şöyle anlatılır:

Anta kisre iniii kagan bolmış erinç.

Ondan sonra kardeşleri kağan olmuş.

Oglıtı kagan bolmış erinç.
Oğulları kağan olmuş.

Anta kisre inisi eçisin teg kılınmaduk erinç.
Ondan sonra kardeşi, ağabeyi gibi yaratılmamış.

Oglı kaŋın teg kılınmaduk erinç.
Oğlu babası gibi yaratılmamış.

Biligsiz kagan olurmış erinç.
Bilgisiz kağanlar tahta oturmuş.

Yablak kagan olurmış erinç.
Kötü kağanlar tahta oturmuş.

Buyrukı yime biligsiz erinç yablak ermiş erinç. Vezirleri de bilgisiz imiş, kötü imiş.

Begleri bodunı tüzsüz üçün,
Beyleri, halkı dürüst olmadığı için,

Tabgaç bodun tebligin kürlüg üçün armakçısın üçün,
Çin milleti fitneci ve hilekâr olduğu için, aldatıcı olduğu i-çin,

İnili eçili kiŋşürtükin üçün.
Kardeşle ağabeyi birbirine düşürdüğü için,

Begli bodunlıg yoŋşurtukın üçün
Beylerle halkın arasını açtığı için *Türk bodun illedük ilin ıçgınu ıdmış;*
Türk milleti kendi kurduğu devletini (ülkesini) elden çıkarmış;

Kaganladuk kaganın yitürü ıdmış.

Kendi başa geçirdiği kağanını yitirmiş.

Tabgaç bodunka beglik un oglın kul boltı;

Çin milletine, beylik erkek evlâdı kul oldu;

İşilik kız oglın küŋ boltı.

Hanımlık (hanım olacak) kız evlâdı cariye oldu.

Türk begler Türk atın ıtı..

Türk beyleri Türk adlarını bıraktı.

Tabgaçgı begler Tabgaç atın tutupan

Çin'e gitmiş beyler Çin adları alarak

Tabgaç kaganka körmiş.

Çin kağanına tâbi olmuş. (KT D 4-8)

1.1. BATI KÖKTÜRKLERİ

576'da İstemi Kağan'ın ölümünden sonra Batı Köktürklerini aşağıdaki kağanlar idare ettiler:

Tardu Yabgu/Kağan:	576-603
Çulo Kağan:	603-611
Şi Kuey Kağan:	611-618
Tong Yabgu:	618-630

Tardu, Altay dağlarından Kırım'a dek uzanan toprakların hâkimi idi. 580'lerin başlarında Batı Köktürk orduları bir yandan Kafkaslardaki Der-bent'i kuşatıyor, bir yandan da Kırım'daki Sivastopol önlerine kadar ilerliyordu (Taşağıl 2002: 670). 582'de Tardu, Çin imparatorunun Köktürkleri parçalamak üzere gönderdiği kurt başlı sancağı kabul ederek bağımsızlığını ilân etmiş ve Doğu'dan kopmuştu. 590'lara kadar Batı ve Doğu Türkistan'daki bütün şehir devletleri Tardu'ya bağlandı (Taşağıl 2002: 671). 588'de Tardu Sâsânî-Bizans savaşlarına karıştı. İki ülke arasındaki savaş

571'den beri devam ediyordu ve İstemi Kağan'ın Bizans'la yaptığı iş birliğinin bir sonucu idi. Tardu da babasının yolunda giderek Sâsânîlere saldırmış; Baktriya ve Toharistan'ı alarak Herat'a dek uzanmıştı. Ancak Batı Köktürk ordusu 589'da Herat'ta yenildi. Bu savaşın galibi olan komutan Behram Çûpîn, daha sonra Sâsânî hükümdarı Hürmüz'e isyan ederek onu devirmiş ve Hürmüz'ün oğlu Hüsrev'i tahta çıkarmıştı. Hüsrev'in kaçması üzerine kendisini şehinşah ilân eden Behram Çûpîn, bu defa Bizans'a yenilmiş ve Tardu'ya sığınmak zorunda kalmıştı (Kafesoğlu 1996: 103). Tardu'nun Doğu Köktürkleriyle barış yapması ve Çin'e karşı Tulan Kağan'a destek vermesi Köktürkleri tekrar güçlendirmiş ve Batı Köktürk orduları 598'de İran içlerine, Rey ve İsfahan'a kadar girmişlerdi (Togan 1981: 72). Hüsrev Perviz'le Behram Çûpîn arasındaki iktidar mücadelesinde Türkler Behram Çûpîn'in yanında yer alarak İran'ın iç işlerine müdahale etmiş oluyorlardı (Taşağıl 2002: 671).

Güneybatıda Herat'a, kuzeybatıda Sivastopol'a dek uzanan ve 600'lere doğru İran'ın iç işlerine müdahale eden Tardu 598'de Bizans imparatoruna yazdığı bir mektuba "dünyanın yedi ırkının büyük başbuğu ve yedi ikliminin hükümdarı Hâkan'dan Roma İmparatoru'na" ifadeleriyle başlıyor (Kafesoğlu 1996: 103) ve kendisini dünyanın hâkimi olarak görüyordu. Doğu Köktürk kağanı Tulan'ın 600 yılında ölümü üzerine kendisini Doğu'nun da kağanı ilân eden ve **Bilge** unvanını alarak kısa süre de olsa Doğu ve Batı Köktürk Kağanlıklarını birleştirmiş olan Tardu, gerçekten de çağının en büyük gücü idi. Ancak Bilge Tardu Kağan'ın sonu hiç de iyi olmadı. 580 yılında Işbara Kağan'ın dostluğunu kazanarak Köktürk coğrafyasını ve Köktürkler hakkındaki pek çok sırrı öğrenen Çin casusu Çang sun-şeng, Çin ordularına meydan savaşlarında ağır kayıplar verdiren Tardu'yu hileyle bozguna uğrattı. "Göktürk ordusunun ve sürülerinin su içeceği kaynaklara gizlice zehir akıtarak büyük bir katliâma sebep oldu." Azalan askerleriyle yine de savaşa devam eden Tardu, Çin kışkırtmalarına kapılan Töleslerin isyanına dayanamayarak "603 yılında Tibet'in kuzeydoğusundaki Tuyühunlara" sığınmak zorunda kaldı (Taşağıl 2002: 668). Bu tarihten sonra kaynaklar artık Tardu'dan bahsetmemektedir.

Tardu'dan sonra Batı Köktürklerinin başına geçen Çulo ağır vergiler koydu. Tölesler ve Sir Tarduşlar ayaklandı. Çulo 611'de Çin hükümdarına sığındı (Taşağıl 2002: 672).

Tardu'nun torunlarından Şi Kuey devleti yeniden güçlendirdi. Altaylardan Hazar'a dek olan bölgede tam hâkimiyet kurdu. 618'de Şi Kuey'in ölümü üzerine kardeşi Tong Yabgu kağan oldu. Tong Yabgu çağında (618-630) Batı Köktürkleri tekrar eski şevketlerine ulaştı.

Tong Yabgu önce kuzeydeki Tölesleri itaat altına aldı. 619'da Sâsânîlere hücum ederek Rey ve İsfahan şehirlerini zaptetti. Ülkesinin başkentini, Kuça'nın kuzeyindeki San-mi dağlarından Talas yakınlarındaki **Ming Bulak'a** taşıdı. Batı Türkistan, Doğu İran ve Afganistan'a **ilteber** denilen genel valiler ve **tudun** denilen vergi memurları tayin etti. 623'te Hazarlar ve Bizans'la iş birliği hâlinde Sâsânîlere tekrar hücum etti. Sâsânîler o kadar büyük bir hezimete uğradılar ki 624 yılında isyan eden sınırdaki Araplara dahi yenildiler. Eski Çağ sonlan ile Orta Çağ başlarının en büyük imparatorluklarından biri olan Sâsânîlerin, 642'deki Nihâvent savaşında Hz. Ömer'ce ortadan kaldırılmasında; Köktürk, Hazar ve Bizans'ın 623'teki bu darbesinin çok önemli rolü vardır (Togan 1981: 72-73; Kafesoğlu 1996: 104; Taşağıi 2002: 673; Golden 2002: 110).

Batıda Sâsânîlerle savaş hâlinde olan Tong Yabgu, doğuda Çinlilerle ittifak yapmıştı. Çin, Tang hanedanının ikinci imparatoru Tay-sung (627-649) tarafından yönetiliyordu ki bu hükümdar Çin tarihinin en büyük yöneticilerinden biridir. Tong Yabgu, Doğu Köktürkleriyle de sürekli çekişme hâlindeydi. Muhtemelen Doğu Köktürk hükümdarı İl Kağan'ın teşvikiyle 627'de Karluklar isyan etti. 630'da Tong Yabgu bir iç mücadele sonunda amcası Bagatur Şad tarafından öldürüldü (Kafesoğlu 1996: 104-105; Golden 2002: 110).

Çin kaynağı Tang-şu'ya göre İstemi'nin emrinde on boy vardı ve İstemi on boy beyine kumanda ediyordu (Salman 1998: 3). Bir başka Çin kaynağı olan Sui-şu'ya göre Çulo Kağan (603-611) Batı Köktürk ülkesini Batı ve Doğu Küçük Kağanlıkları olmak üzere ikiye ayırmıştı (Salman 1998: 3). İstemi çağından beri devam eden on boyun, Çulo döneminde Batı ve Doğu olmak üzere ikiye ayrıldığı tahmin edilebilir. Tong Yabgu döneminin sonlarına, 630'a doğru da iki boy topluluğunun bir iç mücadeleye girdikleri ve bu mücadele sonunda, amcası Bagatur Şad tarafından Tong Yabgu'nun öldürüldüğü anlaşılmaktadır. İç mücadele şiddetle devam etti. Bagatur, Altay Dağlarına kaçtı. Sonunda Batı Köktürk kağanı olan Işbara (634-639), 635 yılında ülkesini 10 idarî bölgeye ayırıp her bölgeye bir şad tayin etti. Boy beyleri, boylarını yönetmeye yine devam ediyordu. Her boy beyine bir ok verildi. Ok, boyların kağana tâbi olduğunu göstermekteydi. Bundan dolayı on boya, On Ok denilmiştir. Işbara, On Okları sağ ve sol olmak üzere ikiye ayırdı. Çor'larca yönetilen beş boya Çin kaynaklarında **Tulu** (sol kol), **Erkin**'lerce yönetilen beş boya ise **Nuşepi** (sağ kol) denilmiştir. Tulular Tokmak'in doğusunda, Nuşepiler ise batısında oturmakta idiler (Salman 1998: 6; Sümer 1999: 29; Taşağıl 2002: 678). Tulu'nun Türkçe söylenişi **Tuglug** (tuğ sahibi), Nuşepi'nin Türkçe söylenişi **İni Yabgu** (küçük yabgu) olabilir. Buna

göre Tulular esas, Nuşepiler tali boylar olmalıdır. Nitekim daha sonra Tulu-lar, **Sarı Türgiş;** Nuşepiler, **Kara Türgiş** olarak anılacaklardır.

Beş Tulu boyu şunlardır: **Çu-mu-koen, Hu-lu-u, Şe-şo-ti, Tu-ki-şi, Şu-ni-şe.**

Beş Nuşepi boyu ise şunlardır: **A-si-kie, Ko-şu, Pa-sai-kan, A-si-kie, Ko-şu** (Salman 1998: 7-8; Sümer 1999: 29-30; Golden 2002: 110).

Tu-ki-şi'nin Türkçe söylenişi Türgiş'tir. Türgişlerin de beş oymağı vardır: **Mo-ho, Sou-ko, A-li-şe, Ko-şu, Kiu-pi-şe** (Salman 1998: 12). Eberhard, **Şa-to, Ta-pa, Tu-hu-lo** oymaklarını da Türgiş oymaklarından sayar (Salman 1998: 12).

İstemi Kağan'dan beri on boy hâlinde var olan ve 635'te sol-sağ olmak üzere iki kola ayrılan On Oklar, Oğuz Türkleridir. 766 yılında Kartukların baskısıyla Sırderya boylarına göçmüşlerdir. Göç sırasında ve Sırderya boylarında yaşarken 24 boya ulaşmışlardır.

On Oklar, Oğuz Türklerinin nüvesi olduğuna göre yukarıdaki beş Tulu ve beş Nuşepi boyu ile sekiz Türgiş oymağını 24 Oğuz boyundan bazılarıyla eşleştirebiliriz.

Beş Tulu'dan:
Hu-lu-u = **Üregir**
Şu-ni-şe = **Çepni**
Beş Nuşepi'den:
A-si-kie = **Yazgır**
Pa-sai-kan = **Peçenek**
Türgiş oymaklarından:
Sou-ko = **Salgur**
A-li-şe = **Ala Ebçi** (Alkaevli)
Kiu-pi-şe = **Kara Ebçi** (Karaevli)
Tu-hu-lo = **Töger**

635'te On Okları, sağ ve sol olmak üzere ikiye ayıran Işbara Kağan, hükümdarlığının son yıllarında Tulu ile mücadele etmek zorunda kaldı. 639'da İli ırmağı iki taraf arasında sınır oldu. İli'nin doğusu Tulu'ya, batısı Işbara'ya kaldı. Aynı yıl Işbara ölünce bütün Batı Köktürk arazisi Tulu'ya kaldı. 640'ta Turfan'ın Çinlilerce işgali üzerine pek çok Turfanlı, Tokmak tarafına sürüldü. On Oklar daha batıya kaymak zorunda kaldılar.

651 'de Aşina Holu, Batı Köktürk kağanı oldu. Pek çok isyanı bastırarak ülkeyi biraz toparladıysa da 656'da başlayan Çin hücumlarına karşı direnişi sonunda kırıldı; 659'da Çinlilerce esir edildi. Bu tarihte Batı Köktürk devleti de tamamen Çin hâkimiyeti altına girmiş oldu (Salman 1998: 6-7, 13; Taşağıl 2002:678).

1.2. KÖKTÜRKLERİN TUTSAKLIK DÖNEMİ - KÜRŞAD İTİLÂLİ

Doğu Köktürkleri 630-682 arasında 52 yıl, Bat, Köktürkleri 659-690 a-rasında 31 yıl Çin tutsaklığında kaldılar.

Doğu Köktürklerinin 630'da Çin tutsaklığına düşmeleri üzerine kağan-lığa bağlı Türk halkı üç parçaya bölündü. Birinci parça, 627'de Orhun vadisinde bağımsızlığını ilân eden Sir Tarduşlara katıldı. Bir süre bağımsız olan Sır Tarduşlar 646'da dağıldı ikinci parça, batıya giderek Doğu Türkistan şehir devletlerine yerleşti. Doğu Köktürklerinin son hükümdar, olan İl Ka-

ğan'la birlikte hareket eden yüz binlik kitle ise Çin'de tutsak edildi (Taşağıl 2002: 675) Çin tutsağı Türkler çeşitli garnizonlara yerleştirilerek Çin ordusu .çm çalıştılar. Köktürk hanedan üyeleri, bir kısım boy beyleri ve aileleriyle on bin kişilik bir Türk kitlesi ise başkent Çaŋan'a yerleştirildi. İleri gelen Türklere generallik rütbesi verildi ve sarayda muhafız olarak istihdam edildi. Çin sarayı muhafız generallerinden biri de Köktürk şehzadesi Ci si-**şuay** idi. Kimin (Tulu) Kağan'ın küçük oğlu, Çulo ve İl Kağanların karde şiydi. Çin sarayını, ele geçirmek ve Türklere bağımsızlıklarını kazandırmak üzere Köktürk ileri gelenlerinden oluşan kırk kişilik gizli bir örgüt kurdu. Çin prensi Li, ci, gece dolaşmaya çıktığı zaman açık kapıdan girerek impa ratoru yakalayıp sarayı ele geçirmek üzere bir plân yaptılar. Plân uygulama ya konduğu gece şiddetli bir fırtına koptuğu için Li ci, her zamanki gezisine çıkmadu. Fakat artık harekete geçilmişti ve geri dönüş mümkün değildi Sa ray, basarak yüzlerce Çinli öldürdüler. İmparator Tay-sung'un kaldığı böl meye yaklaştıkları s,rada dışarıdan gelen kalabalık Çin birliklerine karşı koyamadılar. Saray ahırını basıp ele geçirdikleri atlarla Vey ırmağına yönel-diler. Vey ırmağını geçebilirlerse bozkırda izlerini kaybettirip bağımsızlık savaşını sürdürebilirlerdi. Ancak sınırdaki kalabalık devriyeler tarafından yakalanıp öldürüldüler (Taşağıl 2002: 676-677). Kendisi de bir şehzade ol duğu ve hareketin başında bulunduğu hâlde Ci şi-şuay kağanlığı kabul et memiş ve başardıkları takdirde yeğeninin kağan olması konusunda anlaş-mışlardı. y

639 baharındaki bu hadise Çin sarayını çok korkuttu. Başkentteki on bin Türk' ün büyük bir tehlike oluşturduğuna karar verdiler ve Türkleri Çin'in

kuzeyindeki sınır eyaletlerine yerleştirdiler. Çin'de korku yaratan olay Türkler arasında ise bağımsızlık ülküsünü canlı tuttu; Köktürkler bağımsız olma duygu ve düşüncesini gönüllerinden ve zihinlerinden çıkarmadılar.

Doğu Köktürklerinin gittikçe zayıflayarak Çin'e tutsak olması ve Çi şi-şuay'ın 39 arkadaşıyla 639'da Çin sarayını basması, Türk yazarı Nihal Atsız tarafından 1300 yıl sonra **Bozkurtların Ölümü** adıyla romanlaştırıldı. Çi şi-şuay, **Kürşad** adıyla âdeta yeniden diriltildi. Kürşad ve arkadaşlarının adları Cumhuriyet Türkiyesinde yüzlerce Türk çocuğuna ad olarak verildi. Bozkurtların Ölümü, Köktürklerin mensur destanı oldu. Türk destan şairi Niyazi Yıldırım Gençosmanoğlu romanı, **Bozkurtların Destanı** ? adıyla nazma çekti; 639'daki baskın **Kürşad ihtilâli** adıyla 1300 yıl sonra büyük bir ün kazandı. Azerbaycan şair ve yazarı Bahtiyar Vahabzade, Bozkurtlarm Ölümü'nü tiyatro eseri hâline getirdi; eser Türkiye, Azerbaycan ve Ahmet Yesevî Üniversitesi tiyatrolarında sahneye kondu. Nihal Atsız'ın romanı 1990'dan sonra Azerbaycan, Özbek, Kırgız ve Türkmen Türkçelerine aktarılarak bütün Türk dünyasına mal oldu. Kürşad ve arkadaşları Türk kültür bütünlüğü içinde ölümsüzleşti.

Kürşad ihtilâli, tutsaklık döneminin tek bağımsızlık hareketi değildir. Doğu ve Batı Köktürkleri daha başka bağımsızlık teşebbüslerinde de bulundular.

Köktürk şehzadelerinden Çepi 630'ların sonlarında birkaç bin kişilik a-damıyla Altay dağlarına sığınmıştı. Her yanı dağlarla çevrili, dar bir geçitle girilen düz ve geniş bir ovaya gelmişti. Burası belki de bir zamanlar atalarının yaşadığı **Ergenekon** idi. **Ergenekon,** Köktürkler için yeniden doğuşu simgeleyen bir ana rahmi gibiydi. Çepi, 30 000'lik güce ulaşınca kağanlığını ilân etti. Bu yeni bir bağımsızlık hareketiydi. Bir kısım Karluk ve Kırgız da onun kağanlığını kabul etmişti. Çinliler bu bağımsızlık ateşini de söndürmeye karar verdiler ve her zamanki gibi Türk boylan arasına fitne soktular. Karluk ve Uygur gibi boylar Çin tarafını tutunca Çepi yalnız kaldı ve 650'de tutsak edildi (Taşağıl 2002: 678).

Bağımsızlık ilân eden bir başka Köktürk şehzadesi Tuce idi. Tibetlilerle ittifak yapmış ve On Okların başına geçerek kağanlığını ilân etmişti. 676'daki bu hareket de 678'de bastırıldı; Tuce hileyle tutsak edildi (Kafesoğlu 1996: 102; Salman 1998: 15). 682'de bir başka On Ok önderi, Ki-pu Çor da bağımsızlığını ilân etti; fakat o da başarısız oldu (Salman 1998: 15).

1.3. BAĞIMSIZLIK VE KÖKTÜRKLERİN İKİNCİ DÖNEMİ

Doğu Köktürklerinin 679'da başlattıkları bağımsızlık savaşları, sonunda başarıya ulaşmıştır. Önce Aşite Wenfu ile Aşite Fengci adlı iki önder ayaklandı. Aşina Nişufu'nun kağan olmasına karar verdiler. Köktürklerden kurulu garnizonların bulunduğu 24 eyaletin önderi de onlara katıldı. Çinliler ancak 300 000 kişilik bir ordu çıkararak bu ayaklanmayı bastırabildiler. Aşite Fengci yakalanmış, Aşina Nişufu ise maiyetindekiler tarafından öldürülmüştü. Kurtulan Köktürkler Altaylardaki Kurt Dağı'na sığındı. Birinci isyanın önderlerinden Aşite Wenfu 681'de yeniden harekete geçti. Aşina Funien, kağan olarak kabul edildi. Çin ordularını art arda yendiler; fakat Çin fitnesi yine araya girdi. İki önderin arası açıldı ve karışıklık çıktı. Çinli kumandan teslim oldukları takdirde öldürülmeyecekleri vaadiyle 54 Köktürk beyini teslim aldı ve hepsini de Çaŋan'da idam ettirdi (Taşağıl 2002: 679).

Başarıya ulaşamayan bu bağımsızlık hareketlerini Tonyukuk şöyle anlatır:

Türk bodun Tabgaçka körür erti.

Türk milleti Çin'e bağımlı idi.

Türk bodun kanın bulmayın Tabgaçda adrıltı kanlantı.

Türk milleti hânını bulamayınca Çin'den ayrılıp hanlandı.

Kanın kodup Tabgaçka yana içikdi.

(Fakat) hânını bırakınca yine Çin'e bağlandı. (Burada Aşina Nişufu'nun kendi adamlarınca öldürülmesi kastediliyor olmalı.)

Teŋri ança timiş erinç:

Tanrı şöyle demiş:

Kan birtim kanıŋın kodup içikdin.

Han verdim, hânını bırakıp tutsak oldun.

İçikdük üçün teŋri ölütmiş erinç.

Tutsak olduğun için Tanrı öldürdü.

Türk bodun ölti alkıntı yok boltı.
Türk milleti öldü, mahvoldu, yok oldu.

Türk sir bodun yirinte bod kalmadı.
Muzaffer Türk milletinin yerinde boy kalmadı.

Köktürkler durmadılar, tekrar ayaklandılar. 681 sonlarındaki yeni hareketin önderi İl Kağan'ın torunlarından Kutluğ Şad idi. Bundan sonrasını onun oğlu Bilge Kağan'dan dinleyelim:

Üze Türk Teŋrisi Türk ıdukyiri subı anca itmiş:
Üstte Türk Tanrısı, Türk'ün kutsal yer suyu şöyle yapmış:

Türk bodun yok bolmazun tiyin,
Türk milleti yok olmasın diye,

Bodun bolçun tiyin
Millet olsun diye

Kaŋım İltiriş Kaganıg,
Babam İlteriş Kağan'ı,

Ögüm İlbilge Katunug
Anam İlbilge Katun'u

Teŋri töpüsinte tutup yügerü kötürmiş erinç.
Tanrı tepesinden tutup yukarı kaldırdı.

Kaŋım kagan yiti yigirmi erin taşıkmış.
Babam kağan on yedi erle isyan etti.

Taşra yorıyur tiyin kü eşidip
Dışarı yürüyor diye haber alan

Balıkdakı tagıkmış tagdakı inmiş.
Şehirdekiler dağlara çıktı, dağdakiler indi.

Tirilip yitmiş er bolmış.
Toplanıp yetmiş er oldular.

Teŋri küç birtük üçün
Tanrı güç verdiği için

Kaŋım kağan süsi böri teg ermiş;
Babam kağanın askeri kurt gibi idi;

Yagısı kony teg ermiş.
Düşmanı koyun gibi idi.

İlgerü kurıgaru sülep tirmiş kubratmış.
Doğuya ve batıya doğru sefer edip (milleti) derledi, toparladı.

Kamagı yiti yüz er bolmış.
Hepsi yedi yüz er oldular.

Yiti yüz er bolup Yedi yüz er olup

İlsiremiş kagansıramış bodunug,
Devletsizleşmiş, kağansızlaşmış milleti,

Küŋedmiş kuladmış bodunug;
Cariye olmuş, kul olmuş milleti;

Türk törüsin ıçgınmış bodunug
Türk töresini (yasasını) yitirmiş milleti

Eçüm apam törüsinçe yaratmış boşgurmış.
Atalarımın yasalarına göre (yeniden) oluşturdu, yetiştirdi.

681 sonunda Kutluğ ve onun çevresinde toplanan Türkler Sararmak dir-seğinin kuzeydoğusundaki Çogay (Çince: Yinşan) dağlarının kuzey eteklerine geldiler. 682'de Toğla ırmağı yakınlarında Dokuz Oğuzlan (Uygurları) yenerek Ötüken'e hâkim oldular. Orhun vadisindeki Ötüken, Hunlardan beri Türklerin kutsal devlet merkezi, *il tutsıkyir* (devleti tutacak yer) idi. Kutluğ, Türk devletini yeniden bağımsızlığa kavuşturdu ve **İlteriş Kağan** unvanını aldı. Çin'e art arda seferler yapıp Türk devletini eski sınırlarına kavuşturmaya ve Çin'deki tutsak Türkleri kurtarmaya çalıştı. Başbakan ve başkomutanı, büyük devlet adamı ve ilk Türk tarihçisi **Bilge Tonyukuk** idi. İlteriş Kağan döneminde doğuda Onon ve Kerulen ırmaklarına, kuzeyde Kögmen (Tannu-ula) dağlarına, batıda Altaylara ulaşılmış, 689'da Türgişler üzerine de sefer yapılmıştı. (Kafesoğlu 1996: 107-108; Taşağıl 2002: 679-681).

692'de İlteriş Kağan öldüğü zaman Bilge sekiz, Köl Tigin yedi yaşında idi. İlteriş'in 27 yaşındaki kardeşi Kapgan, kağan oldu. Kapgan, 692'den 716 yılına dek 24 yıl kağanlık yaptı. Türk tarihinin en büyük hükümdarlanndan biridir. Köktürklerin birinci döneminde Mukan ne ise ikinci döneminde de Kapgan odur.

İlteriş Kağan'ın son yıllarında Batı Köktürkleri de bağımsız oldular. 689'da İlteriş'in Batı Köktürklerine hücumu sonunda, Çin tarafından tayin edilen sözde kağan kaçmış; bundan yararlanan Türgiş boyu önderi Uçele, duruma hâkim olarak 690'da kağanlığını ilân etmişti. Tokmak bölgesinde başkentini kurarak kısa zamanda Tulu ve Nuşepi boylarını, yani bütün On Okları toparlamış; devletin sınırlarını doğuda Turfan ve Beş Balık'a, batıda Seyhun'a, kuzeyde Balkaş'a, güneyde Doğu Türkistan içlerine ulaştırmıştı (Salman 1998: 15-17). Hiç şüphesiz Uçele'nin başarısında, Doğu Köktürklerinin Çin üzerinde kurduğu baskının rolü vardı. İlteriş ve Kapgan'ın sürekli akınları dolayısıyla Çin artık rahat değildi ve hâkimiyetini Batı Köktürklerine (Türgişlere) ulaştırma imkânı yoktu. Türkleri birbirlerine

düşürmekten başka yapacak bir şeyi kalmamıştı. Doğudaki Köktürklere karşı Kırgızlar ve Türgişlerle ittifak yaptı.

Öte yandan Kapgan Kağan, devleti eski gücüne kavuşturmayı ve bütün Türkleri bir bayrak altında toplamayı gaye edinmişti. Bu uğurda ihtiraslı ve haşindi. Başbakan Tonyukuk ise gerekli tedbirleri almış ve ülkenin her tarafına casuslar yerleştirmişti. Bundan sonrasını olayların baş kahramanı ve ilk Türk tarihçisi Tonyukuk'tan dinleyelim:

Tabgaç kagan yagımız erti.
Çin kağanı düşmanımız idi.

On Ok kaganı yagımız erti.
On Ok kağanı (Uçele) düşmanımız idi.

Artukı Kırgız küçlüg kagan yağımız boltı.
Üstüne, Kırgızların güçlü kağanı da düşmanımız oldu.

Ol üç kagan ögleşip
O üç kağan fikirleşip

AItun Yış tize kabışalım timiş.
Altın Ormanı'nda (Altay'da) buluşalım demişler.

Ança ögleşmiş:
Şöyle anlaşmışlar:

Öŋre Türk kagangaru sülelim timiş.
Doğuda Türk kağanına (Kapgan'a) doğru sefer edelim demişler.

Aŋaru sülemeser kaçan neŋ erser ol bizni,
Onun üzerine sefer yapmazsak, ne zaman olsa o bizi,

-Kaganı alp ermiş ayguçısı bilge ermiş-
-Kağanı yiğit imiş, danışmanı (Tonyukuk) çok bilgili imiş-

Kaçan neŋ erser ölürteçi kök.
Ne zaman olsa (bizi) mutlaka öldürecektir.

Üçegün kabışıp sülelim.
Üçümüz birlikte, buluşup sefer edelim.

İdi yok kılalım timiş.
Tamamıyla yok edelim, demişler.

Türgiş kagan ança timiş:
Türgiş kağanı (Uçele) şöyle demiş:

Beniŋ bodunum anta erür timiş.
Benim milletim oradadır, demiş.

Türk bodunı yime bulganç ol timiş.
Türk milleti ise karmaşa içindedir, demiş.

Oguzı yime tarkınç ol timiş.
Oğuzlar (Uygurlar) ise sıkıntı içindedir, demiş.

Ol sabin eşidip
(Uçele'nin) o sözlerini işitince

Tün yime udısıkım kelmez erti;
Geceleri uyuyasım gelmez oldu;

Kün yime olursıkım kelmez erti.
Gündüzleri oturasım gelmez oldu.

Tonyukuk, casusları sayesinde Çin, Kırgız ve Türgiş kağanlarının anlaşmalarını ve hatta konuşmalarını kelimesi kelimesine öğrendi. Bunun üzerine Köktürkler, düşmanlarından önce harekete geçerek Kırgızlar üzerine anî bir baskın yaptılar. Kırgızlardan sonra Türgişler üzerine yönelen Tonyukuk, Altay dağlarını aşarak, İrtiş ırmağını geçerek Yarış (Cungarya) ovasındaki Bolçu bölgesine geldi. Türgiş ordusu

100 000 kişi idi ve Köktürk ordusundan epeyi kalabalıktı. Bolçu'da çetin bir savaş oldu. Türgiş kağanı Uçele tutsak edildi; yabgu ve şadları öldürüldü; bunun üzerine On Ok beyleri ve halkı gelip Köktürklere baş eğdiler (Tonyukuk I kuzey, II batı yüzü).

698'deki Bolçu savaşı, Türk tarihinin önemli savaşlarından biridir. 582'de Tardu'nun bağımsızlık ilânından sonra, 600-603 arasındaki kısa süre hariç, Doğu ve Batı Türkleri Bolçu savaşı sonunda ilk defa birleşmişlerdir. Kapgan Kağan'ın, Altay dağlarında beklenilmesi buyruğuna karşı gelerek Tonyukuk orduyu bizzat yürütmüş ve savaşı idare etmiştir. Bolçu savaşından sonra Tonyukuk, Köktürk ve Türgiş ordularıyla birlikte sefere devam ederek Seyhun'u geçmiş, Demir Kapı'ya kadar ulaşmış, orada bulunan Emevî Araplanna da baş eğdirmiş ve sayısız ganimetler elde ederek geri dönmüştür. Bütün bu zafer ve kazanımlara rağmen 701 'den sonra Tonyukuk'un, Kapgan tarafından kenara çekildiği anlaşılmaktadır (Giraud 1999: 74, 95). Türgiş kağanı Uçele yerinde kalmış ve 706'da ölünceye dek, Köktürklere tâbi olarak ülkesini idare etmiştir.

Bolçu savaşından sonra Kapgan, oğullarından birini İni (Küçük) İl Kağan ilân etmiş; Çumukunlarla On Okların idaresini ona vermişti. 14 yaşındaki Bilge, sağ kanat şadı (Tarduş Şad), Kapgan'ın kardeşi To-si-fu (Tuğ Yabgu) ise sol kanat şadı idi (Sertkaya 1995: 82-83). İni İl Kağan, On Okları da yönettiği için Batı Kağanı unvanını da taşıyordu. Kapgan, **kağanlar kağanı** (büyük imparator) idi. 700'lerin başında, oğlu İni İl Kağan, kardeşi To-si-fu Şad, yeğenleri Tarduş Şad (Bilge) ve Köl Tigin'den oluşan muhteşem bir kadro ile kağanlığı idare ediyordu. Kapgan Kağan, imparatoriçe Wu'ya şart koşarak Çin'deki Türklerin iadesini sağlamış, Batı ve Doğu Kök Türklerini birleştirmiş; Uygur, Kırgız, Çik, Basmıl, Karluk gibi birçok Türk boyunu da kağanlığa bağlayarak Türk birliğini kurmuş; dört bir yana sayısız seferler düzenleyip ordular göndererek başlıya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüştü. Umumî tabloyu Bilge Kağan'dan dinleyelim:

Eçim kağan birle ilgerü Yaşıl Ögüz,

Amcam kağan ile doğuda Sarınmak

Şantuŋ yazıka tegi süledimiz.
(ve) Şantung Ovası'na dek sefer ettik.

Kurıgaru Temir Kapıgka tegi süledimiz.
Batıda Demir Kapı'ya dek sefer ettik.

Kögmen aşa Kırkız y iriŋ e tegi süledimiz.
Kögmen (dağını) aşarak Kırgız yerine dek sefer ettik.

Kamagı biş otuz süledimiz.
Tam yirmi beş sefer yaptık.

Üç yigirmi süŋüşdümüz.
On üç (kez) savaştık.

İlligig ilsiretdimiz;
İlliyi (devleti olanı) ilsizleştirdik; *Kaganlıgıg kagansıratdımız;*
Kağanlıyı kağansızlaştırdık;

Tizligig sökünümüz;
Dizliye diz çöktürdük;

Başlıgıg yüküntürtümüz.
Başlıya baş eğdirdik. (KTD 17-18)

Çin kaynaklan Kapgan Kağan'ın topraklarının 10 000 li'den fazla (4500 km kadar) olduğunu ve "bütün barbarların onun emri altında" bulunduğunu yazmakta idiler (Kafesoğlu 1996: 111). "Barbarlar", Çin'in kuzeyindeki bütün bozkır kavimleri idi ki bu ifade Kapgan çağında Türk birliğinin sağlanmış olduğunu gösteriyordu.

Türk birliği sağlanmıştı ama bunu sürdürmek hiç de kolay değildi 706'da ölen Uçele'nin yerine Türgiş kağanı olan oğlu Soko, Doğu Türkistan bölgesindeki sınırlarını genişletmeyi başarmış ve Çin'le ilişkiye girmişti. Bu ilişkiyi hoş karşılamadığı anlaşılan Kapgan, Soko'nun kardeşi Çenu'nun kendisine sığınmasından da yararlanarak 710 yılında Türgişler üzerine yürümüş, onları itaat altına almış ve Çenu'ya "siz ve kardeşiniz birbirinizi karşılıklı desteklemeyi bilemediniz. Peki, bana tam bir sadakatle nasıl hizmet edebileceksiniz?" diyerek iki kardeşi de öldürtmüştü Aynı yıl Bars Bey Turgış kağanı ilân edilmiş ve Bilge'nin kızkardeşiyle evlendirilmişti (Salman 1998: 32-35). Bilge Kağan şöyle diyor:

Bars beg erti.

Bars (Pars), bey idi.

Kağan at bunta biz binimiz.

Kağan unvanını burada biz verdik.

Simlim kunçuyug birlimiz.

Kızkardeşim kunçuyu (prensesi) verdik. *Özi yaŋıltı kağanı ölti.*

(Halkın) kendisi yanıldı ve kağanları öldü.

Bodunı küŋ kul bolu.

Milleti cariye ve kul oldu. (KT D 20)

Yanılan, Kırgızlar, Azlar ve Türgişlerdir. 711 yılında Bilge ve Köl Tigin önce Kırgız üzerine yürümüş; "süngü batımı karı sökerek, Kögmen dağlarını aşarak Kırgızları uykuda basmış"; Soŋa ormanındaki savaşta Kırgız kağanını öldürerek ülkelerini almışlardır. Aynı yıl "Altay dağlarını aşarak, İrtiş ırmağını geçerek" Türgişlerin üzerine yürümüşler ve onları da uykuda basmışlardır. Yine Bolçu'da cereyan eden savaşta Türgiş kağanının ordusu "ateş gibi, bora gibi" saldırmış; fakat Köl Tigin'in kahramanlıkları sayesinde Türgiş kağanı, yabgusu ve şadı öldürülmüş; ülkeleri alınmış ve Kara Türgişler tâbi kılınarak Tabar'a yerleştirilmiştir (KT D 35-38; BK D 26-28).

705 yılında Kuteybe bin Müslim, Emevîlerin Horasan valisi olmuştu. "Üstâdı Haccac gibi Kuteybe de hiçbir şeyden çekinmez"; "cesaretten fayda olmadığını anlayınca hile ve desise" kullanırdı. Çeşitli hilelerle, şehir devletleri arasındaki anlaşmazlıklardan yararlanarak Mâverâünnehir'de hâkimiyet kurmayı başarmıştı (Barthold 1990: 200). Kuteybe 712'de Soğdak ülkesini de almış ve Merv'e geri dönmüştü. Kuteybe'nin dönüşünden sonra Soğdaklar Araplara isyan etmişler ve Türklerden yardım istemişlerdi. Köktürkler bu daveti kabul ederek Köl Tigin kumandasındaki bir orduyu 712 sonlarında Semerkant tarafına gönderdiler. Köl Tigin Semerkant dışında bütün Soğdak ülkesini alarak Demir Kapı'ya ulaştı. Fakat "713 ilkbaharında Kuteybe, Türklerin bulundukları zor durumdan faydalanarak onları Mâverâünnehr'i terke mecbur etti." (Barthold 1990: 200-202; Giraud 1999: 72). Türklerin içinde bulunduğu zor durum Kara Türgişlerin isyanıdır. Bu olaylar Bilge Kağan tarafından Köl Tigin bengü taşında şöyle anlatılır:

Sogdak bodun iteyin tiyin
Soğdak milletini düzenleyeyim diye

Yinçü ögüzüg keçe
İnci (Seyhun) ırmağını geçerek

Temir Kapıgka tegi süledimiz.
Demir Kapı'ya dek sefer ettik.

Anta kisre Kara Türgiş bodun yagı bolmış.
O sırada Kara Türgiş halkı düşman oldu.

Keŋeres tapa bardı.
Keŋeres'e doğru gitti.

Biziŋ sü atı tonik azukı yok erti.
Bizim askerin atları zayıftı, azığı yoktu.

Yablak kişi er... alp er biziŋe tegmiş erti.
Kötü insanlar... yiğit erler bize saldırmışlardı.

Antag ödke ökünüp

Böyle zamana lânet ederek

Köl Tiginig az erin irtürü ıttımız.

Köl Tigin'i az erle gönderdik.

Ulug süŋüş süŋüşmiş.

Büyük bir savaş yapmış.

Alp Şalçı ak atın binip tegmiş.

(Köl Tigin), Alp Şalçı (adlı) kır atına binip saldırmış.

Kara Türgiş bodunug anta ölürmiş almış.

Kara Türgiş halkını orada öldürüp almış. (KT D 39-40)

Bu seferde Bilge yoktur. Çünkü Bilge Kağan bengü taşında Bilge'nin 2. Bolçu savaşına katıldığı anlatıldıktan sonra Beş Balık seferine geçilmiştir (BK D 28). Herhangi bir isyandan bahsedilmeden "Soğdak milletini düzenlemek" ifadesinden Soğdaklann bir davetinin söz konusu olduğu anlaşılıyor. Bengü taşta Köl Tigin'in Araplara yenildiği ve Mâverâünnehir'i terk etmek zorunda kaldığı belirtilmemiş; fakat Kara Türgişlerin isyanı (yağı olması) yüzünden Türgişler üzerine yüründüğü, dolayısıyla Mâverâünnehr'in terk edildiği ifade edilmiştir. Ancak zamana lânet edilmes(ökünüp), atların zayıflığından ve azıksızlıktan bahsedilmesi Mâverâünnehir'de Araplara karşı zor duruma düşüldüğünü düşündürmektedir.

714'te Bilge, Beş Balık'a sefer etti, altı kez savaşarak Beş Balık'ı aldı (BK D 28).

Kapgan Kağan'in sağladığı birlik 715'ten itibaren bozulmaya başladı. İlk önce Karluklar isyan etti. Hiçbir sıkıntıları olmadığı *{buŋsuz)* hâlde, istedikleri yere ulaşıp gittikleri *(erür barur)* hâlde düşman oldular. Kutsal Tamag tepesindeki savaşta Bilge ve Köl Tigin, Karluk isyanını bastırdı (BK D 29; KT K 1-2). Ardından Basmıllar, Azlar, İzgiller isyan ettiler. Hepsi de Bilge ve Köl Tigin'ce bastırıldı. İzgil isyanı öncesi, Bilge Kağan tarafından *eçim kagan ili kamşag boltukınta bodun ilig ikegü boltukınta* (amcam kağanın devleti karmaşa içine düştüğünde, milletle hükümdar ikiye bölündüğün-

de) ifadeleriyle anlatılır ki (KT K 3) bu tam bir halk isyanı tasviridir. İzgil isyanı da bastırılmıştır ama bu defa Dokuz Oğuzlar ayaklanmışlardır. Bilge Kağan bu isyanı çok acı ifadelerle tasvir eder:

Tokuz Oguz bodun meniŋ bodunum erti.

Dokuz Oğuz milleti benim milletim idi.

Teŋri yir bulgakın üçün,

Gök ve yer bulandığı için,

Ödiŋe küni tegdük üçün yagı boltı.

Ödlerine kıskançlık değdiği (içlerine kıskançlık girdiği) için düşman oldular. (BK D 29-30)

Dokuz Oğuzlarla bir yılda beş kez savaştılar: Togu Balık'ta, Kuş Algak'ta, Bolçu'da, Çuş Başı'nda ve Ezgenti Kadız'da.

Togu Balık (Doğu Kent) savaşı Toğla ırmağı yakınlarında oldu. Bilge, askerlerini ırmaktan yüzdürerek geçirdi. Köl Tigin, Azman adlı kır atına binip boğa gibi saldırarak altı eri mızrakladı; ordular göğüs göğüse gelince de yedinci eri kılıçladı.

Kuş Algak savaşı Edizlerle yapılmıştı. Köl Tigin bu defa Az adlı yağız atına binmiş, bir eri mızraklamış, dokuz eri de kuşatarak kılıçlamıştı. Bu savaşta Ediz halkı öldü.

Bolçu savaşı Oğuzlarla yapıldı. Köl Tigin yine Azman adlı kır atına bindi; düşmana saldırıp onları mızrakladı. Oğuz ordusu mızraklanıp ülkesi alındı.

Kuş Algak ve Bolçu'daki savaşlarda Bilge yoktu. Çuş Başı'ndaki dördüncü Oğuz savaşında Bilge ile Köl Tigin yine birliktedir. Savaşın başında Köktürk ordusunda karışıklık oldu. Az kalsın perişan olacaklardı. Köktürk ordusunu yarıp dağıtarak gelen Toŋra'ları Bilge ile Köl Tigin geri püskürttüler ve pek çok Köktürk'ü ölümden kurtardılar. Toŋralardan on kişilik yiğit bir mangayı kuşatarak yok ettiler.

Ezgenti Kadız'da yapılan beşinci savaşta Bilge ile Köl Tigin, Oğuz ordusunu mızraklayıp bozguna uğrattı. Köl Tigin yine Az adlı yağız atma binmişti. İki eri mızraklamış ve çamura batırmıştı (KT K 4-8; BK D 30-31).

715-716 kışı Amga kalesinde geçirildi. Şiddetli bir kıtlık oldu. Baharda yine Oğuzlar üzerine yüründü. Köl Tigin, ailelerin de bulunduğu karargâhın başına bırakılmıştı. Üç Oğuz ordusu ise ikiye ayrılarak baskın yaptı. Kıtlıkta Köktürk atları ölmüş, Köktürkler atsız kalmışlardı. Üç Oğuzlar, Köktürklerin güçsüz ve yaya olduğunu düşünerek onları yenmek üzere geldiler. Yarısı karargâhı yağmalamaya gitmiş, yarısı da Bilge'nin kumanda ettiği ordu ile savaşmaya gelmişti. Üç Oğuzlar karargâha baskın yapınca Köl Tigin Ögsüz adlı kır atına binip dokuz eri rmzrakladı ve karargâhı düşmana vermedi. Eğer Köl Tigin olmasaydı anneleri, kızkardeşleri, gelinleri ve bütün kunçuylar (prensesler) ya ölerek yollarda yatıp kalacaktı; ya da yakalanıp cariye olacaklardı. Öte yandan kaleden çıkmış olan Bilge'nin ordusu da hem az, hem perişan idi. "Tanrı güç verdiği için" Üç Oğuzları mızraklayıp dağıttılar (KT K 8-9; BK D 31-32).

716 yılında Bayırkular da isyan etmişlerdi. Onların üzerine doğrudan doğruya Kapgan Kağan yürümüş ve Toğla ırmağı civarında Bayırkuları bozguna uğratmıştı. Ancak Ötüken'e dönerken, 22 Temmuz 716 tarihinde bir kısım Bayırku tarafından pusuya düşürülüp öldürüldü ve başı Çin'e götürülerek başkent Çaŋan'da bir direğe asılıp halka teşhir edildi (Kafesoğlu 1996: 115; Sertkaya 1995: 88).

Muhteşem Kapgan Kağan çağı felâketle son bulmuştu; ancak devlet kargaşadan henüz kurtulmuş değildi. Ötüken'de İni İl, kağanlığını ilân etmişti. Oysa kağanlık İlteriş'in oğlu Bilge'ye ait olmalıydı. Köl Tigin tarafından yönetilen şiddetli bir darbe ile İni İl Kağan tahttan indirildi; taraftarları öldürüldü ve aynı yıl (716) Bilge, Köktürk tahtına oturdu (Sertkaya 1995: 15-16; 87-89).

Genel bir değerlendirme içinde Kapgan çağı, Kapgan'ın ölümü ve Bilge'nin kağan olması, Bilge Kağan tarafından şöyle anlatılır:

İlgerü Kadırkan yışıg aşa

Doğuda Kadırkan (Kingan) dağlarını aşarak

Bodunug ençe konturtumuz ençe itdimiz.

Milleti huzur içinde yerleştirdik, huzur içinde düzenledik.

Kurıgaru Keŋü Tarmanka tegi

Batıda Kengü Tarman'a değin

Türk bodunug ençe konturtumuz ençe itdimiz.
Türk milletini huzur içinde yerleştirdik, huzur içinde düzenledik.

Ol ödke kul kullug bolmış erti;
O devirde kul, kullu olmuştu;

Küŋ küŋlüg bolmış erti.
Cariye, cariyeli olmuştu.

İnisi eçisin bilmez erti;
Kardeş, ağabeyini tanımazdı;

Oglı kaŋın bilmez erti.
Oğul babasını tanımazdı.

Ança kazganmış ança itmiş
O kadar kazanılmış, o derece düzenlenmiş

İlimiz törümüz erti.
Devletimiz ve yasalarımız vardı.

Türk Oguz begleri bodun eşidiŋ !
Türk Oğuz beyleri, millet, işitin!

Üze teŋri basmasar,
Üstte gök basmadıkça,

Asra yir telinmeser
Altta yer delinmedikçe

Türk bodun iliŋin törüŋin
Türk milleti, devletini, yasalarını

Kem artatı udaçı erti?
Kim bozabilirdi?

Türk bodun ertin ökün !
Türk milleti, kabul et ve pişman ol!

Küregüŋin üçün igidmiş bilge kağanıŋa,
Dönekliğin yüzünden, (seni) beslemiş olan bilgili kağanına,

Ermiş barmış edgü iliŋe
Mükemmel ve muhteşem devletine

Kentü yaŋıltıg yablag kigürtüg.
Kendin yanıldın ve felâket getirdin.

Yaraklıg kantan kelip yanya iltdi?
Silâhlılar nereden gelip (seni) dağıttı?

Süŋüglüg kantan kelipen süre iltdi?
Mızraklılar nereden gelerek (seni) sürdü?

Iduk Ötüken yış bodun bardıg!
Kutsal Ötüken yaylalarının halkı, gittin!

İlgerü barıgma bardıg!
Doğuya gidenler, gittiniz!

Kungaru barıgma bardıgl
Batıya gidenler, gittiniz!

Barduk yirte edgüg ol erinç:
Gittiğin yerde kazancın şu oldu:

Kanıŋ subça yügürti;
Kanın su gibi aktı;

Süŋüküŋ tagça yatdı;
Kemiklerin dağ gibi yattı;

Beglik urı ogluŋ kul boltı;
Beylik erkek evlâdın kul oldu;

İşilik kız ogluŋ küŋ boltı.
Hanımlık (hanım olmaya lâyık) kız evlâdın cariye oldu.

Bilmedük üçün yablakıŋın üçün
Bilgisizliğin yüzünden, fenalığın yüzünden

Eçim kagan uça bardı.
Amcam kağan (Kapgan) uçup gitti (vefat etti).

Başlayu Kırkız kaganıg balbal tikdim.
En başta Kırgız kağanını balbal olarak diktim.

Türk bodunug atı küsi yok bolmazun tiyin
Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye

Kaŋım kaganıg ögüm katunug kötürmiş teŋri,
Babam kağanı, anam katunu kaldırmış olan Tanrı,

İl birigme teŋri,
Devlet veren Tanrı,

Türk bodun atı küsi yok bolmazun tiyin,

Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye,

Özümin ol teŋri kagan olurtdı erinç.

İşte beni o Tanrı kağanlığa oturttu. KT D 21 -26; BK D 17-21)

Bilge Kağan tahta oturduktan sonra ülkeyi yeniden toparlamaya çalıştı. Köl Tigin'i "sol bilge ilig"lik makamına getirdi ve başkomutan yaptı. Tonyukuk'u yeniden "ayguçılık" makamına (Devlet Meclisi başkanlığına) getirdi (Kafesoğlu 1996: 116). Fakat 717 yılında Oğuzlar, Dokuz Tatarlarla birleşip baş kaldırdılar. Agu'daki iki büyük savaşta Bilge Kağan, Oğuz ve Tatar ordusunu bozguna uğrattı. Dokuz Oğuzlar yerlerini yurtlarını bırakıp Çin'e gittiler; adları sanları yok oldu (BK D 34-36). Çin kaynakları Çin'e giden boyları Bayırku, Uygur, Toŋra, Hsi ve Buğu olarak sayar (Sertkaya 1995:88).

Aynı yıl Uygurlar da toplanıp baş kaldırdılar; Selenge ırmağı kıyılarındaki Kadagan geçidinde bozguna uğradılar. Bilge Kağan, *Türk bodun aç erti ol yılkıg alıp iğittim* (Türk milleti aç idi; -Uygurların at sürüsünü- alıp -aç kalmış olan Türkleri- doyurdum) diyor (BK D 37-38). 717 yılında Köktürk ülkesinde bir kıtlık veya hayvan hastalığı olduğu anlaşılmaktadır (Giraud 1999: 85).

718'de Oğuzlar yine kaçıp Çin'e gittiler. Bilge Kağan'ın canı sıkıldı; askerle artlarından gidip çocuk ve kadınları geri getirdi (BK D 38).

Bu arada Tatabılar da Çin'e bağlanmışlar ve Ötüken'e elçi göndermez olmuşlardı. Bilge Kağan onlar üzerine de sefer ederek bozguna uğrattı; Tatabıları Kadırkan (Kingan) dağlarındaki yurtlarına yerleştirdi. 718'de Karluklar da tekrar devlete bağlandı (BK D 39-41).

Bilge Kağan, hükümdarlığının ilk yıllarındaki güçlük ve mücadeleleri şöyle anlatır:

Neŋ yılsıg bodunka olurmadım.

Hiç de zengin bir millete hükümdar olmadım. İ*çre aşsız taşra tonsuz,*

Kursağında aş olmayan, sırtında giyecek bulunmayan,

Yabız yablak bodunta üze olurtum.

Sefil ve perişan bir millet üzerine hükümdar oldum.

İnim Köl Tigin birle sözleşdimiz.
Kardeşim Köl Tigin ile sözleştik.

Kaŋımız eçimiz kazganmış bodun
Babamızın, amcamızın kazandığı milletin

Atı küsi yok bolmazun tiyin
Adı ve şöhreti yok olmasın diye

Türk bodun üçün
Türk milleti için

Tün udımadım küntüz olurmadım.
Gece uyumadım, gündüz oturmadım.

İnim Köl Tigin birle iki şad birle
Kardeşim Köl Tigin ile, iki şad ile

Ölü yitü kazgantım.
Ölüp yiterek kazandım.

Ança kazganıp biriki bodunug
Böylece kazanarak, birleşmiş milleti

Ot sub kılmadım.
Ateş ile su kılmadım (birbirine düşman etmedim). (KT D 26-27).

Bilge Kağan, amcasının son yıllarında ortaya çıkan isyanları bastırmayı başarmış, dağınıklığı gidermiş ve birliği tekrar sağlamaya başlamıştı. Bunu gören ve daha önce Çin'e gitmiş bulunan bazı beyler de geri döndüler. Çin'e giden ve Çinlileşmeyi reddederek isyan eden halkın bir kısmı da geri döndü (Taşağıl 2002: 686).

Bilge Kağan bu olayları ve buna benzer toparlanmaları şöyle anlatmaktadır:

Men özüm kagan olurtukuma

Ben kağan olduğum zaman

Yir sayu barmış bodun

Her yere dağılmış olan millet *Ölü yitü yadagın yalıŋın yana kelti.*

Ölüp yiterek, yayan yapıldak dönüp geldi. (KT D 27-28) Gidenler geri döndüğüne ve birlik az çok sağlandığına göre Çin'e de a-kın yapılabilirdi. Ancak Tonyukuk, henüz yeteri kadar güçlenilmediği gerekçesiyle buna engel oldu. Bilge Kağan bu defa da Orhun vadisinde, Çinliler gibi, etrafı surlarla çevrili bir başkent yaptırmak ve içine de Budist ve Taoist tapmaklar inşa ettirmek istedi. Bu talebe karşı Türklerin "koca kurt"u Tonyukuk'un cevabını Çin kaynaklarından öğrenmekteyiz:

"Göktürkler Çinlilerin yanında bire yüz bile değillerdir. Otlak ve sulak yerleri ararlar, avlanırlar, sabit evleri yoktur ve daima muharebe talimi yaparlar. Kendilerini güçlü hissettikleri anda ileri atılırlar. Kendilerini zayıf hissettiklerinde kaçarlar ve saklanırlar. Böylece Çinlilerin sayıca üstünlüklerini, ki bu onlara hiçbir şey sağlamaz, telâfi ederler. Eğer Göktürkleri surlarla çevrili bir şehre yerleştirirseniz ve bu defa Çinlilere yenilirseniz onların tutsağı olursunuz Buda ve Lao-Tsö'ye gelince, bunlar insanlara yumuşaklık ve tevazu öğretirler; böyle şeyler savaşçılara göre değildir." (Grousset 1980: 119).

Ancak Köktürklerin tekrar güçlenmesi Çin'i harekete geçirdi. Doğuda Kıtay ve Tatabılarla, batıda Basmıllarla, kuzeyde Kırgızlarla anlaştılar. Hatta bazı Köktürk asilleriyle de gizlice ittifak yaptılar. 300 000 kişilik bir müttefik ordusu toplandı. Tonyukuk'un tavsiyelerini dinleyen Bilge hücuma geç-meyip bekledi. Basmılların 721 güzünde sonuçsuz kalan yürüyüşlerinden sonra Bilge Kağan, Kansu bölgesini yağmaladı; 721 kışında Kıtayları, 722 baharında Tatabıları bozguna uğrattı. Böylece müttefikleri birbirinden ayırıp tek tek yenmiş oldu (Taşağıl 2002: 686-687; BK G 1-3).

Köktürklerin başarıları üzerine Çin durumu kabul etmek zorunda kaldı. İmparator Hsüan-tsung'un sarayında yapılan müzakerelerde "Bilge Kağan'ın iyi bir idareci olduğu, insanları iyi yönettiği ve dost canlısı kişiliğe sahip olduğu vurgulanırken, kardeşi Kül Tegin'in mükemmel bir savaşçı, iyi bir komutan, Tonyukuk'un ise çok cesur, yaşlı, bilgili, tecrübeli biri olarak Çin için tehlikeli oldukları" belirtilmekteydi (Taşağıl 2002: 687-688).

725 yılında Çinlilerin gönderdiği elçi Ötüken'de büyük bir ihtişamla karşılanmış; Bilge Kağan, katun (kraliçe), Köl Tigin, Tonyukuk ve Köktürk ileri gelenleri tarafından kabul edilmişti (Kafesoğlu 1996: 117; Taşağıl 2002: 688). Kaynaklarda, Bilge Tonyukuk'la ilgili olarak yer alan son haber budur (Kafesoğlu 1996: 117). Tonyukuk'un bu yıllarda vefat ettiği tahmin edilebilir.

Çin elçilik heyetine karşılık Bilge Kağan da veziri Buyruk Çor'u elçi olarak gönderdi. İki ülke arasında anlaşma yapıldı. Köktürkler Çin sınırlarındaki askerî faaliyetlerini durdurdular. Buna karşılık Çin, her yıl yüz binlerce top ipekli göndermeyi kabul etti. Ayrıca Şo-fang'da iki ülkenin ticaret yapabileceği bir serbest pazar kuruldu (Taşağıl 2002: 688).

Çin ile yapılan anlaşmayı Bilge Kağan şöyle ifade etmektedir:

Bu yirte olurup Tabgaç bodun birle tüzültüm.

Burada (Ötüken'de) oturup Çin milletiyle anlaşma yaptım.

Altun kümüş işgiti kutay buŋsuz ençe birür.
Altın, gümüş, ipek ve ipeklileri sorun çıkarmadan, rahatça vermektedir. (KT G 4-5)

Bilge Kağan'a göre Çin'e gitmek son derece tehlikelidir:

Tabgaç bodun sabı süçig,

Çin milletinin sözü tatlı,

Agısı yımşak ermiş.

Armağanları yumuşak imiş.

Süçig sabın yımşak agın arıp

Tatlı sözlerle, yumuşak armağanlarla aldatıp

Irak bodunug ança yagutır ermiş.

Uzak milletleri o şekilde yaklaştırırmış.

Yaguru kontukda kisre
Yaklaşıp konduktan sonra

Anyıg bilig anta öyür ermiş.
Kötü bilgiyi (fitne ve fesadı) o zaman düşünürmüş.

Edgü bilge kişig,
Çok bilgili kişileri,

Edgü alp kişig yontmaz ermiş.
Çok yiğit kişileri yürütmezmiş.

Bir kişi yaŋılsar
Bir kişi yanılsa

Oguşı bodunı,
Soyu, halkı,

Ebi eşükiŋe tegi kıdmaz ermiş.
Evi eşiğine dek sınır tanımazmış (öldürürmüş).

Süçig sabıŋa yımşak agısına arturup
Tatlı sözlerine, yumuşak armağanlarına kanıp

Üküş Türk bodun öltügl
Türk milleti, çok öldün!

Türk bodun ölsikiŋ!
Türk milleti, öleceksin! (KT G 5-6)

Köktürk ve Dokuz Oğuzlardan birçok kişinin Çin'e gittiğini; orada adlarının sanlarının yok olduğunu ve hatta 718'de Bilge Kağan'ın, Çin'e kaçan Oğuzların ardından giderek çocuk ve kadınlarını geri getirdiğini Bilge Kağan kendi ağzından ifade eder. Yukarıdaki satırlarda Bilge Kağan uyarılarını yapmakta; "ben Çin ile anlaştım; Çin'e gitmene ve yok olmana gerek yok" demekte ve eklemektedir:

Ötüken yir olurup

Ötüken'de oturup

Arkış tirkiş ısar

Mal ve kervan gönderirsen *Neŋ buŋug yok.*

Hiç sıkıntın olmaz. (KT G 8)

725'te Çin'le anlaşma yapılmış, Şo-fang'da serbest pazar da kurulmuştur. "Çin'e gidip yerleşmene gerek yok; satmak istediğin atları, kürkleri götürüp sat; incik boncuk, ipekli kumaş... ne istersen al!..." Bilge Kağan'ın demek istediği budur.

Koyun yılının 17. günü, 27 Şubat 731'de Köl Tigin öldü. Koyun yılının 9. ayının 27'sinde, 1 Kasım 731'de yoğ töreni yapıldı.

Bilge Kağan 'ı derin bir ızdıraba sevk eden bu hadiseyi onun ağzından dinleyelim:

İnim Köl Tigin kergek boltı.

Kardeşim Köl Tigin şahin olup uçtu (vefat etti).

Özüm sakıntım.

Ben düşünceye daldım.

Körür közüm körmez teg,

Görür gözüm görmez gibi,

Bilir biligim bilmez teg boltı.

Bilir aklım bilmez gibi oldu (delirecek gibi oldum).

Özüm sakıntım.

Ben düşünceye daldım.

Öd teŋri yaşar;

Zamanı (ebedî olarak) Tanrı yaşar;

Kişi oglı kop ölgeli törümiş
İnsanoğlu hep ölmek için yaratılmış.

Ança sakıntım.

Böyle düşündüm.

Közde yaş kelser tıda,

Gözden yaş gelse önleyerek,

Köŋülte sıgıt kelser yanturu sakıntım.
Gönülden feryat gelse bastırarak düşünceye daldım.

Katıgdı sakıntım.
İyice düşündüm.

İki şad ulayu iniygünüm,
İki şad ve kardeşlerimin,

Oglanım, beglerim, bodunum

Oğullarım, beylerim ve milletimin

Közi kaşı yablak boltaçı tip sakıntım.
Gözü kaşı perişan olacak diye düşündüm. (KT K 10-11)

Yoğ törenine gelenler tek tek sayılır:

Yogçı sıgıtçı Kıtany Tatabı bodun başlayu
Yoğcu (yasçı) ve ağlayıcı olarak Kıtay, Tatabı milletlerini temsilen

Udar Seŋün kelti.
General Udar geldi.

Tabgaç kaganta İşiyi Likeng kelti.
Çin kağanından İşiyi ile Likeng geldi.

Bir tümen agı,
On bin top kumaş,

Altun kümüş kergeksiz kelürti.
Altın, gümüş eksiksiz getirdi.

Töpüt kaganta Bölön kelti.
Tibet kağanından Bölön geldi.

Kurıya kün batsıkdakı
Geride, gün batısındaki

Sogud Berçik er Bukarak uluş bodunta
Soğdak, İranlı, Buhara ülkesi halklarından

Nek Seŋün Ogul Tarkan kelti.
General Nek ve Oğul Tarkan geldi.

On Ok oglum Türgiş kaganta
On Ok oğlum Türgiş kağanından

Makaraç tamgaçı Oguz Bilge tamgaçı kelti.
Makaraç damgacı (mühürdar) ile Oğuz Bilge damgacı geldi.

Kırkız kaganta Tarduş Inançu Çor kelti.
Kırgız kağanından Tarduş Inançu Çor geldi.

Bark itgüçi,

Bark (ev, türbe) yapıcı,

Bediz yaratıgma,

Resim ve süsleme yapan, *Bitig taş itgüçi*

Yazılı taş yapıcı (olarak)

Tabgaç kagan çıkanı

Çin kağanının yeğeni

Çaŋ Seŋün kelti.

General Çang geldi. (KT K 11-13)

General Çang'ın başkanlığında Çin'den gelen sanatkârların da katılımıyla Köl Tigin için kaplumbağa kaide üzerine 3,75 metre yüksekliğinde bir bengü taş diktirilmiş; iç duvarları resimlerle bezenmiş ve içinde Köl Tigin'le karısının heykellerinin de bulunduğu bir bark yaptırılmış; bengü taş ile bark arasında, Köktürklerin ileri gelen bey ve hanımlarının insan boyunda heykelleri dikilmiş ve bütün bu alan parke taşlarıyla döşenerek etrafı alçak bir duvarla çevrilip **anıt mabet** hâline getirilmiştir. Doğudan batıya doğru balballarıın arasında uzanan yolu izleyerek, etrafı da balballarla çevrelenmiş anıt mabede gelen Türkler, iki koç heykeli arasındaki kapıdan bahçeye girip önce bengü taş üzerindeki yazılara bakarlar; orada Türk'ün başına gelenleri, acı günleri ve zaferleri, Köl Tigin'in yiğitliklerini okurlar; Köl Tigin'in vefatı sırasında Bilge Kağan'ın dökemediği göz yaşlarını döküp hıçkırıklara boğulurlar; sonra dalgın ve düşünceli heykeller arasından geçerek barka girer; duvarlardaki resimlerde kır ve yağız atlar üzerinde Köl Tigin'in mızrak atışını ve kılıç çalışını seyrederler; iç mabedi dolaşarak Köl Tigin ve karısının bağdaş kurmuş heykellerine elleriyle dokunurlar; daha sonra barkın kapısından çıkarak arkaya dolaşır, oradaki sunak taşı üzerinde kurbanlarını keserek bu yiğit atalarını anarlardı.

Köl Tigin bengü taşındaki metnin yazarı Bilge Kağandır. Kağan söylemiş, yeğeni Yollug Tigin not etmiştir. Taş ve duvarlar hazır hâle gelince Yollug Tigin 20 gün oturup daha önce Bilge Kağan'ın belki de nutuk şeklinde irat ettiği sözleri (Ercilasun ?) bengü taş ve duvarlar üzerine oyarak yaz-

mıştır (KT KD). Bengü taş bugüne dek kalmış, fakat duvarlar ve bark yüzlerce yıl önce yıkılıp yok olmuştur.

Köl Tigin'in ölümünden sonra anıtlarda bir tek olay kaydedilir. Buna göre 734 yılında Kıtaylardan ayrılan Tatabılar başkaldırıdan Bilge Kağan Tatabıların 40 000 kişilik ordusunu Tönker dağında bozguna uğratır (BK G 7-8).

İt yılının 10. ayının 26'sında (25 Kasım 734'te) Bilge Kağan da uçup gitti (vefat etti). Oğlu Teŋri Kağan tarafından domuz yılının 5. ayının 27'sinde (22 Haziran 735'te) büyük bir yoğ töreni yaptırıldı. Törene birçok yerden katılanlar oldu. Sadece General Lisun-tay başkanlığında gelen heyet 500 kişiden oluşuyordu. Bu heyet eksiksiz altın gümüş getirmiş, birçok tütsüyü de her yana dikmişti. Atlarla cenazenin bulunduğu çadırın etrafında dolaşan heyetler ve halk saç ve kulaklarını keserek mateme katılmışlar; cins atlarını, kara samurlarını, gök sincaplarını eksiksiz olarak getirip bırakmışlardı (BK G 11-12).

735 yılında, oğlu Teŋri Kağan tarafından Bilge Kağan için de Köl Tigin anıtının yakınında büyük bir anıt mabet yaptırıldı. Yine balballar, bengü taş, heykeller ve içi dışı duvar resimleriyle bezenmiş bark. Doğrudan doğruya Türk beyleri ve halkı kağanlarının anıt mabedi için gereken ağır taşları ve kalın ağaçlan yontup biçimlendirerek getirdiler. Kağanın yeğeni Yollug Tigin, bengü taşa Bilge'nin sözlerini kazıdı. Onun nezaretinde heykeller, resimler ve bark yapılıp anıt mabet inşa edildi. Bütün bunlar 34 gün içinde tamamlandı (BK G 15 ve GB).

50 yaşında uçup giden Bilge, tam 19 yıl şadlık (698-716), 19 yıl da kağanlık (716-734) yaptı.

Bilge Kağan Türk halkını doyurmak ve refaha kavuşturmak için kuzeyde Oğuzlara, doğuda Kıtay ve Tatabılara, güneyde Çinlilere tam 12 sefer düzenlemiş, ölecek milleti diriltip beslemiş, çıplak milleti giydirmiş, yoksul milleti zenginleştirmiş, az milleti çoğaltmıştır. Dört bucaktaki milletleri kendine bağlayarak ülkesini çok güçlü bir devlet ve kağanlık hâline getirmiştir (BK D 23-24).

Bilge'nin şadlığı ve kağanlığı sırasında ülkenin ulaştığı sınırları bizzat onun ağzından dinleyelim:

İlgerü Şantuŋ yazıka tegi süledim;

Doğuda Şantung ovasına dek sefer ettim;

Taluyka kiçig tegmedim.
Okyanus'a az değmedim.

Birigerü Tokuz Ersinke tegi süledim;
Güneyde Tokuz Ersin'e dek sefer ettim; *Töpütke kiçig tegmedim.*
Tibet'e az değmedim.

Kungaru Yinçü ögüz keçe
Batıda İnci ırmağını (Seyhun'u) geçerek

Temir Kapıgka tegi süledim.
Demir Kapı'ya dek sefer ettim.

Yırıgaru Yir Bayırku yiriŋe tegi süledim.
Kuzeyde Yir Bayırku denilen yere dek sefer ettim (KT G 3-4).

Şantung ovası Pekin'in epeyi güneyinde, Sarıırmak'm denize döküldüğü yerdedir. Giraud'nun dediği gibi Pekin'in hemen dışındaki Hopei kasabasında olsa bile (Giraud 1999: 250) Pekin ile okyanus arasındaki ovalık bölgedir. Pekin'i geçip Şantung ovasına dek sefer eden Türk ordularının, bu ovanın bittiği nokta olan okyanusa ulaşmamış olmaları mümkün değildir. Dolayısıyla *"...kiçig tegmedim"* ibaresine bugüne kadar yapıldığı gibi, "değmeme az kaldı, neredeyse değmek üzereydim" gibi Türk cümle yapısını zorlayan anlamlar verilmesine gerek yoktur. *Kiçig* yerine, onun anlamlarından biri olan *az* kelimesini koyduğumuz zaman Türkiye Türkçesindeki *"az değmedim";* yani *"çok değdim"* yapısı hiç zorlanmadan ortaya çıkar. *Değmek,* Eski Türkçede "ulaşmak" anlamına da gelir. Köktürk orduları Şantung ovasına dek gitmişler ve birçok kez de ovanın kıyısındaki Büyük Okyanus'a ulaşmışlardır. Buna göre ülkenin güneydoğu sınırları, Kore yarımadasının batısında kalan Sarıdeniz'in Çin kıyılarıdır. Güneyde ise ülkenin sınırları Tibet'e dek varmıştır. Tokuz Ersin'e sefer edilmiş ve birçok defa Tibet'e ulaşılmıştır. Tokuz Ersin, Tibet'e yakın bir bölge veya halk olmalıdır.

Ülkenin batı sınırı Demir Kapıdır. Demir Kapı, Kuzey Afganistan'daki Belh şehrinin kuzeyinde ve Özbekistan sınırındadır. Bilge Kağan zamanında

Türgişler bağımsızdırlar; fakat Bilge, *On Ok oglum* diyerek Türgişleri de kendine bağlı saymaktadır. Bilge'nin çağdaşı olan Türgiş kağanı Sulu ise Demir Kapı'yı da aşmıştır. Yukarıdaki ibarede Bilge, muhtemelen amcası Kapgan çağında Demir Kapı'ya dek yapılan seferlere atıfta bulunmaktadır.

Ülkenin kuzeydoğu sınırı ise Yir Bayırkudur. Bayırkuların yeri muhtemelen Kerulen ırmağının yukarı bölgesindedir (Grousset 1980: 118). Kırgızlara yapılan seferde Kögmen (Tannu Ula) dağları aşılmış, Yenisey ve Abakan ırmaklarına ulaşılmıştır.

Yukarıya aldığımız parçada belirtilen sınırlar, Bilge'nin şadlık döneminde yani Kapgan Kağan çağındaki sınırlardır. Bilge Kağan isyanları bastırarak ülkeyi yeniden toparlamışsa da Kapgan çağındaki sınırlara ulaşamamıştır. Bilge Kağan nutkunun hemen başındaki şu ifadeler ise görkem ve büyüklüğün mecazî anlatımıdır:

îlgerü kün togsıkka,
Doğuda gün doğusuna,

Birigerü kün ortusıŋaru,
Güneyde gün ortasına,

Kurıgaru kün batsıkıŋa,
Batıda gün batısına,

Yırıgaru tün ortusıŋaru...
Kuzeyde gece ortasına...

Anta içreki bodun kop maŋa körür.
Bu sınırlar içindeki halklar hep bana bağlıdır. (KT G 2)

1.4. TÜRGİŞLER

Çin tarafından tayin edilen Hu-şe-lo Kağan, Doğu Köktürklerinin baskısından yılarak Çin'e kaçınca U-çe-le, 690 yılında Batı Köktürklerinin kağanı oldu. Uçele'nin kağan olmasıyla Batı Köktürkleri bağımsız Türgiş devletini kurmuş oldular. Uçele kısa zamanda devletin sınırlarını doğuda Turfan'a,

batıda Seyhun'a dek genişletti. Ancak Türgişlerin Kırgızlarla birlikte Çin ile ittifak yapmaları Bolçu savaşının çıkmasına yol açtı. 698 yılındaki savaşta Doğu Köktürkleri galip geldi ve 706'ya kadar Uçele, Doğu Köktürklerine bağlı olarak Türgişleri yönetti.

706-710 yılları arasında Türgiş kağanı, Uçele'nin oğlu Soko'dur. Soko'nun bağımsız davranışları ve Çin'le temasları üzerine Doğu Köktürkleri Türgişlere tekrar saldırdı. 710'daki ikinci Bolçu savaşında Soko öldürüldü; Türgişler yeniden Doğu'ya bağlandı; Bars Bey kağan yapıldı.

O sıralarda Emevîlerin Horasan valisi Kuteybe bin Müslim'in Mâverâünnehir'e hâkim olması üzerine Araplara isyan eden Soğdaklara yardıma giden ve Demir Kapı'ya ulaşan Köl Tigin, 712 yılında Kara Türgişlerin isyanı dolayısıyla geri dönmek zorunda kalmış ve Kara Türgiş isyanını bastırmıştı. İsyan sonunda Kara Türgişler bulundukları yerden daha batıya itildiler. 710'ların ortalarında Kara Türgişler (Nuşepiler) ile Sarı Türgişler (Tulular), Çu ve Talaş ırmakları arasında sıkışıp oturmak zorunda kaldılar (Salman 1998: 37). Ancak 715'ten itibaren Doğu Köktürklerinin durumu da bozulmaya başladı; ülkenin her yanında isyanlar çıktı. Nuşepiler (Kara Türgişler), Sulu Çor etrafında birleştiler. Kapgan Kağan'ın Bayırkularca öldürülmesinden sonra, 716 yılının 8. ayında Sulu kendisini Türgişlerin kağanı ilân etti (Salman 1998: 41).

716-737 yılları arasında 21 yıl Türgişleri idare eden Sulu Kağan, döneminin en büyük hükümdarlarından biridir. Aynı yıl Doğu Köktürk kağanı olan Bilge, Sulu'nun yönetimindeki Türgişleri kendisine bağlayamamış; fakat kızını Sulu ile evlendirmişti. Sulu, Tibet kralının kızıyla da evlenmiş ve Çin'e tâbi olan Doğu Türkistan şehirlerine saldırmıştı. 717'de Aksu'yu kuşattı; Çin'in "Dört Garnizon" olarak adlandırdığı Karaşar, Kuça, Kâşgar, Hotan şehirlerine akınlar düzenledi (Grousset 1980: 123). Çin bu akınlara doğrudan karşılık vermedi. Türgişleri, kendine tâbi olan Karluklarla karşı karşıya bıraktı. Çin'in bu politikasını Çin imparatorunun müşavirleri şöyle ifade ederler:

"Türgişler, Kartuklara karşı isyan ettiler. Burada birbirini yok edecek olan barbarlardır. Bu, imparatorluk sarayının bir meselesi gibi görünmüyor. En büyüğü yaralanacak, en küçüğü ise yok olacak ve bizim için her iki şık da avantajlıdır."

Bu sözler üzerine imparator, Dört Garnizon'a yardım için asker gönderme kararından vazgeçti (Salman 1998: 44).

Sulu Kağan 719'da Tokmak'ı aldı. 722'de Çinliler, Batı Köktürklerinin kendilerine sığınmış kağanının kızı Kia-ho'yu prenses unvanıyla Sulu'ya eş

olarak gönderdiler (Salman 1998: 45). Böylece Çinliler ile Türgişler arasında barış yapıldı (Golden 2002: 114).

Sulu Kağan'ın bundan sonraki faaliyet alanı Mâverâünnehir oldu. Emevî valilerinin ilerleyişini, önce komutanlarından Köl Çor'u göndererek durdurdu. Ancak Köl Çor'un geri dönmesinden sonra, Emevîlerin Horasan valisi el-Haraşî, Türgişlere yardım eden yerli ahaliyi öldürtmeye başladı. Halk da canını kurtarmak için Türgişlere sığındı. Bunun üzerine Sulu Kağan Mâverâünnehir üzerine sefere çıktı. Horasan'ın yeni valisi Said el-Kilâbî de Fergana'ya doğru sefere çıkmıştı. Fergana'ya ulaşan el-Kilâbî, Sulu'nun geldiğini duyunca ric'ate başladı. Ancak sekiz günde Seyhun'a ulaşabildi. Fergana, Taşkent ve Türgiş orduları karşısında büyük kayıplar vererek Hocend'e çekildi. 724 yılında cereyan eden ve Arap tarihlerinde **yevmü'l-atş** (susuzluk günü) olarak adlandırılan bu muharebeden sonra Emevîlerin Türkistan'daki ilerleyişi durdu. Sulu Kağan karşısında tam 15 yıl savunmada kaldılar (Salman 1998: 49-50).

727"de Emevîlerce Horasan valiliğine tayin edilen Eşres bin Abdullah es-Sülemî, bütün Mâverâünnehir halkını Müslümanlaştırmaya niyetlendi. Müslüman olanlardan vergi alınmayacağına dair söz verdi. Sonra sözünden dönerek sadece "sünnet olan, İslâm'ın farzlarını yerine getiren ve Kur'an'dan bir sure okuyabilenlerin vergiden muaf tutulmalarını emretti." Bunun üzerine Mâverâünnehir halkı ayaklandı (Barthold 1990: 205-206). Türgiş ordularının da desteğiyle, Araplar Amuderya'dan çıkarıldılar. Amuderya'yı geçmeye çalışan Eşres, Türgiş ordusunun buna izin vermemesi yüzünden "üç ay yerinde çakılı kaldı." Daha sonra Arap orduları nehri geçmeyi başarınca Sulu Kağan, Semerkant yakınlarındaki Kemerce'yi kuşattı. 728 yılındaki kuşatma 58 gün sürdü. Bu kuşatmada Sulu'nun takip ettiği siyaset son derece ilgi çekicidir. Sulu Kağan önce, Sâsânî hanedanının vârislerinden Yezdigerd'in oğlu Hüsrev'i göndererek şehrin teslim olmasını istedi. Hüsrev şehir halkına şöyle söyledi:

"Ey Arap cemaati, kendi kendinizi niçin öldürüyorsunuz? Memleketimi geri almak için hakanın yardımını ben istedim. Ben sizin için hakandan a-man isteyeceğim."

Bu çağrı etkisiz kalınca Sulu, mahallî bilginlerden Bazgrî'yi elçi gönderdi. Bazgrî şehrin temsilcilerine şunları söyledi:

"Hakan beni size elçi olarak gönderdi. Hakan sizden maaşı 600 dirhem olanların maaşlarını 1000'e, 300 olanların maaşlarını 600'e çıkaracak, size ihsanlarda bulunacak."

Bu tekliften de sonuç alamayan Sulu, sonunda Kemercelilere şu haberi gönderdi:

"Bir şehir üzerine yürüdüğümüz zaman o şehri fethetmeden veyahut a-halisini oradan çıkartmadan geri dönmek bizim âdetimiz değildir."

Bunun üzerine Kemerceliler, serbestçe şehirden ayrılmak şartıyla şehri teslim ettiler (Salman 1998: 53-56).

Burada Sulu'nun Sâsânî mirasına sahip çıkışı son derece ilgi çekicidir. Şehir halkının ekonomik durumlarını düzeltmeyi teklif etmesini ilgi çekici bir başka nokta olarak kaydetmeliyiz. Nihayet, Emevî valisinin şehre yardıma gelemeyişi de Sulu'nun gücünü göstermesi bakımından dikkate şayandır.

731 yılında Sulu, Semerkant'a yeni bir sefer düzenledi. Semerkant civarında Arap ordularıyla yapılan savaşta Araplar büyük zayiat vererek kurtulmayı başardılar. Semerkant ve Buhara hariç bütün Mâverâünnehir Türklerin eline geçti (Barthold: 1990: 206; Salman 1998: 58-61). 736 sonlarına dek bölge, Türgişlere bağlı mahallî yöneticiler tarafından idare edildi.

Aslında Batı Türkistan ve Mâverâünnehir'deki yerli yöneticilerin büyük bir kısmı Türk idi. Bunlardan **"Fergana Tarkanlığı,** 627 sıralarından onuncu asra kadar devam etti." "Yedinci ve sekizinci asırda Huttal ilinde **tarkan** ve **bek** unvanlı sülâleler" vardı. **"Kara Tigin** ilinde, bir **Tarduş** devleti 642 ile 758 tarihleri arasında kaynaklarda geçmektedir. Amuderya'nın kaynak çevresinde 656 ile 758 arasında bahsedilen **Şikinân** Türkleri de İslâmî bir hüviyete girerek, 875'te **Humar Tigin** idaresinde idiler. Toharistan yabgu sülâlesinin bir kolu, Amuderya kuzeyinde, Çaganiyan'da bulunuyordu (650-717 sıraları). Yine Amuderya kaynağı çevresi kuzeyinde, 630'dan önce ve sekizinci yüzyılın ortasına kadar, Oğuz neslinden sanılan iki Türk beyliği vardı. (Bugünkü Tokuzkale yakınında, Kafırnihan ırmağı vadisinde) Beşinci ilâ sekizinci asırlar arasında, Soğdak ilinde beylikleri olan **İhşid** unvanlı soy, aslen Türk veya Türkleşmiş **Kengeres** kavmından idiler. Altıncı ilâ sekizinci asırlarda mevcut **Pencikent Tarkanları, Halaç** Türklerinden idiler. Buhara ili altıncı asırdan beri, **Köktürk** sülâlesinin **Kara Çurin** Türk (belki Tardu Kağan) kolunun hâkimiyetinde idi. Bunların daha sonra **Buhârhudât** unvanını aldığı anlaşılır. **Taşkent Tudun Devleti** (605- VIII. asır) İslâmdan sonra, Abbasî hilâfeti valisi Sâmânîlere bağlı bir beylik olarak belirdi. **Sayram -İspîcab Türk Beyliği** de, ilk büyük İslâmî Türk merkezlerinden biri olarak onuncu asırda yerini aldı." (Esin 1987: 80-81).

737 yılında Sulu, Cüzcan bölgesinden ülkesine çekilirken saygı gördüğü yerli yöneticilerden biri **"Usruşana hâkimi Kara Buğra"** idi. Sulu'nun ölümünden sonra, onu öldüren Baga Tarkan'a yardım eden Taşkent hâkimi **Bagatur Tudun,** Keş hâkimi **Se-kinti (Erkin** ?) ad ve unvanlarını taşıyordu (Salman 1998: 66, 71).

Batı Türkistan ve Mâverâünnehir'deki Türk yönetimlerinin başlangıcı Asya Hunları, Vusunlar ve özellikle Akhunlar dönemine kadar geri gider. Yukarıda sözü geçen yönetimlerden bazılarının, 7. yüzyılın ortalarında Batı Köktürklerinin bölgedeki hâkimiyetlerinin kaybolmasından sonra ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

734 yılında Hâris bin Sureyc "Allah'ın kitabı ve peygamberin sünneti adına siyah bayrak" açarak "Müslümanlardan haraç alınmayacağını ve hiç kimseye zulüm yapılmayacağını" vadetti (Barthold 1990: 206). Haris, Abbasî taraftarıydı ve Sulu Kağan "Fârab şehrini kendisine ikametgâh olarak verip" gelirini de ona tahsis etmişti. Hâris de "bütün maiyeti ile Türgişlerin emrine" girmişti (Salman 1998: 63-64). Emevîlerin yeni Horasan valisi Esed bin Abdullah, Hâris ve adamları üzerine yürüyünce Sulu Kağan 706'da tekrar Mâverâünnehir seferine çıktı. Sulu, Arap ordularını önce geri püskürttüy-se de Cüzcan yakınlarında Esed'e yenildi. 737'de ülkesine çekilirken mahallî yöneticilerden büyük saygı gördü.

737 yılında Sulu Kağan, kendi adamlarından Köl Çor (Baga Tarkan) tarafından öldürüldü. Sulu'nun öldürülüşü, Çin kaynağı Çiu Tang-şu'da şöyle anlatılmaktadır:

"Sulu'nun karakteri çok cömertti. Her savaştan sonra ele geçirdiği ganimetin hepsini komutanları, askerleri ve boyları arasında paylaştırırdı. Em-rindekiler onu severdi ve onun için çok çalışırlardı. Gizlice Tibetlilere elçi gönderdi. Doğuda Göktürklere bağlıydı. Göktürklerin ve Tibetlilerin her ikisi de Sulu'ya kız verdiler. Böylece üç ülkeden kızı, katun ilân etti. Aynı zamanda birçok oğluna yabguluk verdi. Masraflar gittikçe arttı. Böylece stok kalmadı. Ömrünün son yıllarında ele geçirilen hazineyi kendine ayırdı ve paylaştırmadı. Ayrıca soğuk algınlığına yakalandığı için bir kolu felç oldu. Emri altındaki çeşitli boylar gittikçe ondan soğudular. Büyük lider Mo-hı Tarkan ve Tu-mo-tu iki boyun en güçlü önderleri idiler. Halkları da San ve Kara olarak ikiye ayrılmıştı. Birbirlerine karşı şüpheyle bakıyorlardı. 738 yılının yazında Mo-hı Tarkan askerlerinin başında geceleyin Sulu'ya saldı-rarak onu öldürdü." (Ercilasun 2002: 29).

Sulu Kağan'ın ganimeti paylaştırmaması sonucu kendi adamlarınca öldürülmesi ve halkının da Sarı ve Kara olarak ikiye ayrılması, Dede Korkut Kitabı'nın 12. boyu olan "İç Oğuz'a Dış Oğuz'un Asi Olduğu" boya (destanî hikâyeye) benzer. Dede Korkut Kitabı'nın asıl kahramanı olan Salur Kazan, büyük ihtimalle Sulu Kağandır.

Çin kaynağında geçen Sulu Kağan'ın cömertliği, Şecere-i Terâkime'de yer alan Salur Kazan'la ilgili şiirde şöyle anlatılır:

Bir kazanga kırk bir atnıŋ etin saldı Ol kazarını sol eliği birlen aldı Sag eligi birlen ilge üleştürdi

Alplar bigler kören bar mu Kazan kibi (Kononov 1958: 66). Sulu Kağan'ın, zalim Emevî valilerine karşı Mâverâünnehir halkına ve özellikle Abbasî taraftarlarına yardımı da bu şiirde şöyle ifade edilir: *Türk ve Türkmen Arab Acem raiyyetler Kazan kıldı Müsülmanga terbiyetler Kâfirlerni kırdı uşal köp fursatlar*

Alplar bigler kören bar mu Kazan kibi (Kononov 1958: 66). Reşideddin ve Bahadır Han Oğuznamelerinde Dede Korkut'un yaşadığı dönem, İnal Sır Yavkuy Han'la başlayıp Ula Demür Yavkuy Han'la biten "yabgu hanlar" dönemidir. Söz konusu Oğuznamelerdeki hanedanlar; açıkça teşhis edilebilen Rum Türkmenleri (Anadolu beylikleri), Salgurlular, Harezmşahlar, Gazneliler, Sâmanoğulları ve Selçuklulardan geriye doğru takip edilince "yabgu hanlar" dönemi, Köktürkler çağına denk gelmektedir (Ercilasun: 2002: 25-26). Esasen yabgu **kağan** (han), Köktürklerin "batı kısmının yöneticisi İştemi ve haleflerine verilen unvan"dır (Golden 2002: 103). Ayrıca İstemi Kağan'ın Arap kaynaklarındaki adı **Sincîbû Hâkan** ile Bizans kaynaklarındaki adı **Silzibul'un Sir Yabgu (Kağan)**'dan geldiği açıkça bellidir. **İstemi Kağan,** Arap kaynaklarındaki adıyla **Sincîbû Hâkan,** Reşideddin Oğuznamesindeki **İnal Sır Yavkuy** Han'dır. Oğuznamelerdeki **"yabgu han"lar** dönemi Batı Köktürklerini ve onların devamı olan Türgişleri içine alır. Bu dönemde Salur Kazan'la en çok benzeşen hükümdar, 716-737 yılları arasında Türgişleri idare eden Sulu Kağandır. Dede Korkut'taki Oğuz-Kıpçak, Bahadır Han'daki Oğuz-Peçenek savaşlarının ilk tabakası da Türgişlerle Doğu Köktürkleri arasındaki Bolçu savaşlarıdır. Uygurların ikinci kağanı Bayan Çor'un diktirdiği Şine-Usu anıtına göre Doğu- Köktürkleri "tür...bçk"lardır (Orkun 1936: 164). Klyaştornıy, silinmiş harfleri tamir ederek buradaki kelimeleri "Türk Kıbçak" olarak okumuştur (Klyaştornıy 1986: 153). Bütün bunlardan çıkan sonuçlara göre Doğu Köktürkleri, Türk Kıpçaklar; Batı Köktürkleri (Türgişler) ise Türk Oğuzlardır. Onlar arasındaki Bolçu savaşları Türklerin hafızasında uzun yıllar yer etmiş; daha sonraki Oğuz-Peçenek ve Oğuz-Kıpçak savaşlarının hatıraları da bunlara eklenerek Oğuznamelere ve Dede Korkut boylarına yansımıştır. Köktürk bengü taşlarını Doğu Köktürklerinin **yazılı-resmî tarihleri** kabul edebileceğimiz gibi, Oğuznamelerle Dede Korkut boylarını da Batı Köktürkleri ile Türgişlerin (On Okların = Oğuzların) **sözlü halk tarihi** kabul edebiliriz. İnal Sır

Yavkuy Han (İstemi Kağan) çağında iki Türk boyu bir kökte birleşmekte ve dip kökler Boğaç Han = Oğuz Kağan (=Motun) ile Hunlar çağına, M.Ö. 3. yüzyıl sonlarına ulaşmaktadır.

Sulu Kağan'ın ölümü, Asya ve Türk tarihinde bir dönüm noktasıdır. Sulu zamanında Mâverâünnehir'i geçemeyen Araplar "onun ölümünden sonra, Nasr bin Seyyar (738-748) ile ... Seyhun'u aşmaya" başlamışlar; Çinliler de 748'de Tokmak'ı almışlardır. Türk ve dünya tarihini değiştiren 751'deki Talas savaşı işte bu gelişmelerin sonucudur (Salman 1998: 70).

Sulu'nun ölümünden sonra Türgişler arasında iç savaş çıktı. Çinlilerin yönlendirdiği ve yerli yöneticilerin de karıştığı savaşlarda Türgiş ileri gelenleri birbirlerini öldürdüler. Kara ve Sarı Türgişlerin (İç Oğuzlarla Dış Oğuzların) birbirine düştüğü iç savaşlarda Türgişler çok yıprandılar. Her biri ancak birkaç yıl kağan olabilen Türgiş hükümdarları 751'e kadar hep Çin'e tâbi oldular. 751'deki Talas savaşında Çinlilerin Müslüman Arap ordusuna yenilmesi, bölgedeki etki ve nüfuzlarını ortadan kaldırdı. Çinliler bu yıllarda bir yandan da An-lu-şan isyanı ile uğraşıyorlardı. 751'den sonra Uygurların bölgeye kısmen hâkim oldukları anlaşılıyor. Uygurlar önünden kaçan Karluklar 756'dan itibaren Türgiş topraklarına yerleşmeye başladılar. 766-779 yıllarında ise Tokmak ve Talas tamamen Kartukların eline geçti. Türgişler ise kuzeybatıya göçerek Seyhun boylarındaki Oğuz Yabgu Devle-ti'ne vücut verdiler (Salman 1998: 70-86). İstemi Kağan'dan beri Isık Köl ve Talas bölgesinde yaşayan On Oklar (Batı Köktürkleri, sonra Türgişler) böylece Seyhun-Aral bölgesine yerleşerek 24 Oğuz boyunu oluşturdular.

2. KÖKTÜRKLER VE TÜRK DİLİ

Köktürklerin Türk kültür tarihindeki en önemli yeri, Türkçenin bilinen en eski yazılı metinlerinin sahibi olmalarıdır. Orhun vadisinde bulunan bengü taşlar üzerindeki esrarlı yazının 25 Kasım 1893 tarihinde, Danimarkalı bilgin V. Thomsen'ce okunması üzerine, Köktürklerin Kürkçeyi yazı dili olarak kullandıkları anlaşıldı. 1825'ten beri Türkçenin en eski yazılı metni olarak bilinen Kutadgu Bilig'in yerini, 25 Kasım 1893'te Köktürk bengü taşları aldı. Kutadgu Bilig 1069'da yazılmıştı; bengü taşlardan Köl Tigin anıtı ise 21.08.732'de dikilmişti. Böylece Türk yazı dilinin tarihi 337 yıl geriye gitmiş oluyordu.

Köktürklerden kalan Türkçe anıtlar, hanedanın 682'de kurulan ikinci dönemine aittir. Köktürklerin birinci dönemine ait, bugüne ulaşan herhangi bir Türkçe metin yoktur. 580 civarında, Tapar Kağan zamanında dikilmiş olan Bugut anıtı Soğdakçadır. Bugut anıtının Soğdakça olması, birçok batılı bilgin tarafından Köktürklerin birinci döneminde Türkçenin yazı dili olarak

kullanılmadığı şeklinde yorumlanmaktadır. Oysa tarihteki pek çok devletin iki veya dahaçok farklı dilde eserler bıraktığı bilinmektedir. Yine Tapar Kağan zamanında, 575 yılında Nirvâna Sutra'nın Türkçeye çevrildiği Çin kaynaklarında kayıtlıdır. "Kuzey Ch'i imparatoru, 'dört bir yandaki barbarların dilini' bilen Liu Shih-ch'ing'den Nirvâna Sûtra'yı Türkçeye çevirmesini istemiştir. Bu, Türk kağanına gönderilmiştir." (Golden 2002: 123). Ayrıca Jinagupta adlı bir Budist rahibin Tapar Kağan döneminde "yoğun bir çeviri faaliyetinde bulunduğu", aynı dönemde "belli Buddhist sûtra'ların Türkçeye çevrildiği, hatta Taspar Kağan için yazıldığı bilinmektedir." (Özönder 2002: 461-462). Çin kaynaklarındaki bu haberler, mütercimler Türk olmasa da Köktürklerin birinci döneminde Türkçenin yazı dili olarak kullanıldığını kesin şekilde göstermektedir. Bizans kaynakları da İstemi Kağan'ın 567'de İstanbul'a gönderdiği elçilik heyetiyle birlikte İskitçe bir mektup yolladığını kaydederler (Kafesoğlu 1996: 95; Golden 2002: 123). Bizans kaynakları, İskitlerden sonra karşılaştıkları Türk kavimlerinden uzun süre "İskit" diye söz ettikleri için buradaki **İskitçe** kelimesi de **Türkçe** olarak yorumlanmalı-dır. Zaten o tarihte İskitler artık ortada yoktur. O hâlde Köktürklerin daha ilk hükümdarları zamanında Türkçeyi bir yazı dili olarak kullandıklarını söyle-yebiliriz.

Köktürk anıtlarındaki yazılar taş üzerine kazınmıştır. "Taş üzerine yazı yazmak" fiili için Köktürkler *biti-, ur-, tokı-* fiillerini kullanmışlardır. *Biti-,* Çince *biet* kelimesinden Türklerce türetilmiş bir fiildir. *Biet,* Çincede "fırça" demektir. Çinliler yazıda fırça kullandıkları için "yazmak" fiili bu kelimeden yapılmıştır. Çince bir isimden bir ekle (-i eki) fiil türetmek için Türklerin yazma işini uzun zamandan beri biliyor olmaları gerekir. Aslında bu bir tahmin de değildir. Çin kaynaklarında Çinceleşmiş biçimiyle geçen Tabgaçlara ait *pi-te-çen* kelimesi Paul Pelliot'dan beri araştıncılarca *bitigçi* şeklinde yorumlanmaktadır. Bu veri Tabgaç Türklerinin, henüz dilleri Çinceleşmeden önce, 3-4. yüzyıllarda *bitigçi* kelimesini kullandığını gösterir. *Bitigçi, biti-* fiilinden iki yapım ekiyle türetilmiş bir sözdür; *-g* ile "yazı" anlamında *bitig* yapılmış, oradan da *-çi(n)* ile "yazıcı" anlamında bir meslek ismi (bitigçi) türetilmiştir. Anılan türevlerin ortaya çıkması için *biti-* fiilinin 3-4. yüzyıllardan önce de kullanılmış olması gerekir. Aynı mülâhazalarla Şinasi Tekin *bit+i-* fiilinin Türkler tarafından milât sıralarında türetilmiş olabileceğini düşünür (Ş. Tekin 2001: 60). Çeşitli kaynaklarda Türklerin ayrı bir yazısı olduğu da kaydedilmiştir. Çin yıllıklarına göre "Uygurların ataları Kao-kü'ler Çince yazarlar, fakat Hunca da yazarlardı." "Priskos hatıralarında (5. asır ortası), Hun kâtiplerin ayrı bir yazı ile hazırladıkları metinleri Attilâ'ya okuduklarını söyler." "Bizanslı tarihçi Prokopios'a göre (6. asır) Ogur boylan kendi yazılarını da kullanırlardı." "Gök-Türklerden önce Ak-

Hunların yazıları vardı ve bu, Gök-Türklerinki gibi idi." (Kafesoğlu 1996: 322).

Tokı- fiili, vurma sesini arlatan *tok* yansıma ismine dayanmaktadır. *Tok* ismine *+ı-* eki getirilerek *tokı-* fiili türetilmiştir; anlamı "vurmak"tır. Türklerin "(taşa) yazı yazmak" için "vurmak" anlamındaki *ur-* ve *tokı-* fiillerini kullanması, yazı yazma işleminin vurarak yapıldığını göstermektedir. Muhtemelen keskiye benzer bir demir parçasının sivri ucu taşa tutuluyor; tepesine çekice benzer bir cisimle vuruluyor ve böylece harfler taşa kazınıyordu.

2.1. KÖKTÜRK YAZILI METİNLERİ

2.1.1. KÖKTÜRK BENGÜ TAŞLARI

Köktürklerin ikinci döneminden kalmış olan bengü taş ve yazıtlar şunlardır:

1. Çoyr
2. Hoytu Tamir
3. Ongin (Işbara Tamgan Tarkan)
4. İhe-Huşotu (Köl İç Çor)
5. İhe-Aşete (Altun Tamgan Tarkan)
6. Bayın Çokto (Tonyukuk)
7. Birinci Orhun (Köl Tigin)
8. İkinci Orhun (Bilge Kagan)
9. İhe-Nûr

lO.Hangiday (Sertkaya 1984: 67-85; Ercilasun 1985: 57).

Tarihi bilinen ve bugüne ulaşan en eski Türk yazıtı Çoyr yazıtıdır. Bir Köktürk erinin İlteriş'e katıldığını anlatan yazıt 687-692 yıllan arasında dikilmiştir; 6 satırdan oluşmaktadır (Sertkaya 1995: 318).

Hoytu Tamir bölgesinde bulunmuş olan metinler diğerlerinden farklı olarak, taş üzerine kazınarak değil, kayalar üzerine boya ile yazılmıştır. 34 parçadan oluşur; yayımlanmış olan 21 parça yazıtta toplam 42 satır vardır. Metinlerde Tarduşlarm başı Köl İç Çor'un Türgişlerle savaşması ve Beş Balık'a yapılan seferden bahsedilmektedir. Louis Bazin ve Osman Sertkaya Hoytu Tamir metinlerini 753-756 tarihlerine, dolayısıyla Uygurlara ait kabul

etmekte ise de biz bu yazıların 717-720 tarihleri arasında yazıldığını tahmin etmekteyiz (Ercilasun 1985: 59; Sertkaya - Harcavbay 2001: 313-346).

719-720 tarihlerinde dikilmiş olan 19 satırlık Ongin anıtı, Bilge Işbara Tamgan Tarkan adlı bir beyin ve babası İl İtmiş Yabgu'nun, İlteriş ve Bilge Kağan zamanlarında Türk milleti için nasıl çalıştıklarını ve düşmanla savaştıklarını anlatır. Bu anıtta "kağana bağlılık" fikri veciz bir şekilde işlenmiştir. Işbara Tamgan Tarkan, kardeşlerine ve oğullarına "babamız İlteriş Ka-ğan'dan ayrılmadı ve yanılmadı; biz de semavî Bilge Kağan'dan ayrılmayalım, şaşırmayalım" diyerek öğüt vermektedir. Metinde keskin bir üslûp ve kahramanca bir eda vardır. Meselâ Bumın Kağan'in fetihleri, "ecdadımız Yamı (Bumın?) Kağan, dört bir yanı kısmış, yığmış, yaymış, basmış" şeklinde dört fiille, en kısa, veciz ve kesin bir ifadeyle anlatılmıştır (Ercilasun 1985: 59; Sertkaya 1995: 318).

Köl İç Çor anıtı 723-725 yılları arasında dikilmiştir; 29 satırdır. Tarduşların başı olan Işbara Bilge Köl İç Çor'un savaşlardaki yiğitliğini anlatmaktadır. Işbara Bilge Köl İç Çor, Bilge Kağan zamanında Tarduşlar üzerine şad olarak tayin edilmiştir ve bu husus Bilge Kağan anıtında da yer almaktadır. Köl İç Çor'un savaşlardaki yiğitliğini anlatan satırlar, Köl Tigin bengü taşındaki tasvirlere çok benzemektedir. Köl İç Çor da Köl Tigin gibi "atma binip boğa gibi hücum etmekte ve düşman erlerini mızraklamaktadır." Bengü taşın sonunda, Karluklarla yapılan savaşta Köl İç Çor'un öldüğü ifade edilmektedir. Satırlardaki pek çok eksik yerlere rağmen Köl İç Çor'un yoğ merasiminde şehzadelerin ve birçok kavmin temsilcilerinin bulunduğu anlaşılmaktadır (Ercilasun 1985: 59; Sertkaya 1995: 319).

İhe-Aşete yazıtı, Altun Tamgan Tarkan adına, tahminen 724 yılında di-kilmiş 10 satırlık küçük bir yazıttır (Sertkaya 1995: 319).

Umumî olarak "Orhun Abideleri" diye adlandırılan Tonyukuk, Köl Tigin ve Bilge Kağan bengü taşlan, Köktürk edebiyatının en uzun ve en mükemmel örnekleridir.

Tonyukuk bengü taşı 725-726 yılları arasında dikilmiştir. 725 yılında Çinlilerin gönderdiği elçilik heyetine verilen ziyafette Tonyukuk da vardı (Sertkaya 1995: 115-116). Çin kaynaklarında Tonyukuk'la ilgili en son haber budur (Kafesoğlu 1996: 117). O hâlde 725'te Tonyukuk, yaşlı bir devlet adamı olarak görev başındadır; ancak daha sonra kendisinden bahsedilmediğine göre kısa zaman sonra ölmüş olmalıdır. Tonyukuk bengü taşının son satırında *Türk Bilge Kagan Türk sir bodunug Oguz bodunug igidü olurur* (Türk Bilge Kağan, muzaffer Türk milletini, Oğuz milletini besleyerek tahtta oturmaktadır) denildiğine göre Tonyukuk anıtının, Bilge Kağan'ın hükümdarlık dönemi olan 716-734 tarihleri arasında dikildiği muhakkaktır. 725

yılında görev başında bulunduğuna göre anıtını bu tarihle ölüm tarihi arasında dikmiş olmalıdır. Bu da tahminen 725-726 yılları olabilir. T. Tekin, Tonyukuk anıtının 720-725 yıllan arasında dikildiğini tahmin etmektedir (Tekin 2000: 15). Çeşitli bilginlerin tarihlendirme tahminlerini kaydeden Osman Sertkaya kendi görüşü olarak 732-734 yıllarını verir. Ona göre Köl Tigin anıtında Tonyukuk'tan ve hizmetlerinden bahsedilmemiş olması yüzünden Tonyukuk anıtta yazılanlara cevap vermiştir (Sertkaya 1995: 113-128). Ahmet Caferoğlu da Tonyukuk'un, Köl Tigin anıtında yazılanlara cevap verdiği fikrinde idi (Caferoğlu 1958: 104-105). Oysa Tonyukuk'un zımnen muhatap aldığı kişi Bilge Kağan değil, kendisini göreyden alan Kapgan Kağandır; sitemi Bilge'ye değil Kapgan'adır. Şöyle diyor:

İlteriş Kagan kazganmasar yok erti er ser,
İlteriş Kağan kazanmasa, var olmasaydı,

Bilge Tonyukuk kazganmasar ben yok ertim erser,
Bilge Tonyukuk kazanmasa, ben olmasaydım,

Kapgan Kagan Türk sir bodun yirinte
Kapgan Kağan'ın muzaffer Türk milleti'nin yerinde

Bod yeme bodun yeme kişi yeme idi yok erteçi erti.
Boy da, millet de, insan da hiç olmayacaktı.

İlteriş Kagan Bilge Tonyukuk kazgantuk üçün
İlteriş Kağan, Bilge Tonyukuk kazandığı için

Kapgan Kagan Türk sir bodun yorıduku bu.
Kapgan Kağan'ın muzaffer Türk milletinin yürümesi (yaşaması) bundandır. (T II Kl-3)

698'deki Bolçu savaşında Tonyukuk, Kapgan Kağan'ın, Altay dağlarında beklenilmesi buyruğuna karşı gelerek Köktürk ordusunu Batı Türkistan'a yürütmüş ve birçok zaferler kazanmıştı. Ancak Kapgan'a karşı geldiği için 701 yılında görevden alınmıştı (Giraud 1999: 74, 95). Tonyukuk'un

sitemi, hatta öfkesi bunadır. "İlteriş Kağan ve ben olmasaydım ne Türk milleti olurdu ne de Kapgan Kağan" demesi bundandır. Anıtlarda Bilge ve Köl Tigin'in adı zikredilerek yapılmış tek bir sitem yoktur. 1925'te Çin heyetine verilen ziyafette Tonyukuk'un da bulunması onun, Kapgan zamanında gözden düşmüş olmasına karşılık Bilge Kağan zamanında gözde olduğunu gösterir. Nitekim Bilge Kağan, hükümdarlığının ilk dönemindeki karışıklıklar üzerine, kayınpederi Tonyukuk'u yeniden göreve çağırır ve ona plânlamacılık görevini verir (Taşağıl 2002: 686). 722 yılı civarında Çin sarayında yapılan bir müzakerede, Köktürklerin başındaki üç devlet adamı değerlendirilir ve Tonyukuk'un "çok cesur, yaşlı, bilgili, tecrübeli biri olarak Çin için tehlikeli" olduğu ifade edilir (Taşağıl 2002: 687-688). Demek ki Tonyukuk 716-725 yılları arasında aktif olarak görev başındadır. Bir hatıra ve tarih niteliği taşıyan anıtını bu tarihten sonra dikmiş olmalıdır.

Bengü taşı diktiren ve üzerindeki yazıları yazdıran doğrudan doğruya Bilge Tonyukuktur. Bengü taşta Türk milletinin Çin tutsaklığından kurtuluşu ve İlteriş Kağan zamanı ile Kapgan Kağan'ın ilk yıllarında Köktürklerin Oğuzlarla, Kırgızlarla, Türgişlerle ve Çinlilerle yaptığı savaşlar anlatılmakta; bütün bu olaylarda Tonyukuk'un rolü bilhassa belirtilmektedir.

Bilge Tonyukuk tahminen 645-650 yıllarında Çin'de doğmuş (Sertkaya 1995: 115); Köktürklerin 679'da başlayan ve 682'de İlteriş'le başarıya ulaşan istiklâl hareketlerinin liderlerinden biri olmuş; İlteriş'in kağanlığı ile Kapgan'ın kağanlığının ilk yıllarında başvezirlik ve başkomutanlık yapmış; Bilge Kağan döneminde, 716-725 yılları arasında başmüşavir ve stratejist olarak görevde bulunmuş; tahminen 725-726 yıllarında uçup gitmiş (vefat etmiş) büyük bir devlet ve siyaset adamıdır. Türk istiklâlini sağlamak ve Türk devletini büyütmek için kağanlarla omuz omuza çarpışmış kahraman bir asker (alp), Türk devletinin politikasına uzun zaman yön vermiş akıllı ve hikmet sahibi (bilge) bir devlet adamıdır.

Bilge Tonyukuk, Türk hatıra edebiyatının ilk temsilcisi ve ilk Türk tarihçisidir. İki parça hâlindeki 62 satırlık bengü taşında, içinde bulunduğu olayları sade ve sanatsız bir şekilde, halk diliyle anlatır. Zaman zaman ayrıntılar üzerinde durmakla beraber genellikle vak'aları sözü uzatmadan, ana çizgileriyle verir; yeri geldikçe milletin ders alması için öğütlerde bulunur; bazen de atasözlerine ve deyimlere başvurur.

Köl Tigin bengü taşı 21 Ağustos 732 tarihinde Bilge Kağan tarafından diktirilmiştir (Sertkaya 1995: 323; Tekin 1995: 12). Köktürklerin birinci dönemdeki şevket devrini, daha sonra nasıl zayıflayıp Çin'e tutsak olduklarını, Çin esaretinden nasıl kurtulduklarını ve nihayet Köl Tigin'in kahramanlıklarla dolu hayatını anlatır. Köl Tigin, İlteriş Kağan'ın oğlu ve Bilge Kağan'ın kardeşidir. Amcaları Kapgan Kağan'ın ölümünden sonra Köl Tigin tertiplediği bir ihtilâlle Kapgan'ın oğullarını mağlûp ederek 716'da ağabeyi

Bilge'yi Türk tahtına oturtmuştur. Bilge Kağan çağında Türk orduları başkomutanı olan ve Büyük Okyanus'tan Afganistan'daki Demir Kapı'ya, Tibet'ten Sibirye bozkırlarına kadar uzanan geniş alandaki pek çok kavim üzerine yapılan 20'yi aşkın seferi idare eden; düşman orduları içine dalıp daima ön safta vuruşan Köl Tigin Türk tarihinin en büyük kahramanlarından biridir. Dokuz Oğuzlarla yapılan bir savaşta, 27 Şubat 731 tarihinde 47 yaşında iken kuş olup uçmuştur (vefat etmiştir).

71 satırdan oluşan Köl Tigin bengü taşının yazarı Bilge Kağandır. Olaylar Bilge Kağan tarafından anlatılmaktadır. Bengü taş ve barkın duvarları üzerine yazıyı bizzat yazan veya yazılmasına nezaret eden, Köl Tigin'le Bilge'nin yeğeni Yollug Tigindir. Muhtemelen Bilge Kağan metni daha önce hazırlayıp Yollug Tigin'e vermiş (Tekin 1995: 13-14), hatta belki de Bilge Kağan tarafından nutuk olarak irat edilen metin Yollug Tigin tarafından not edilmiş; sonra da taşlar üzerine kazınmıştır.

Köl Tigin bengü taşı, Türk edebiyatının san'atkârane üslûpla yazılmış ilk eseridir. Muharrem Ergin'in belirttiği "yalın ve keskin üslûp, hükümdarâne eda ve ihtişamlı hitap tarzı" anıtta hemen kendini hissettirmektedir. *"Teŋri teg teŋride bolmış Türk Bilge Kagan "* diye başlayan ilk satırdan itibaren âdeta göklerden gelen muhteşem bir sesleniş asırları delip geçerek ruhumuzu titretir. *"Üze kök teŋri asra yagız yir kılındukda ikin ara kişi oglı kılınmış "* cümlesiyle başlayan satırları okuyunca semavî bir yücelik benliğimizi sarar. Köl Tigin'in ölümü üzerine Bilge Kağan'ın söyledikleri ise trajik bir çığlıktır. "Görür gözüm görmez gibi, bilir aklım bilmez gibi oldu... Gözden yaş gelse önleyerek, gönülden feryat gelse bastırarak düşünceye daldım... İki şad ve kardeşlerimin, oğullarım, beylerim ve milletimin gözü kaşı perişan olacak diye düşündüm" ifadeleri, lirik ve trajik unsurların iç içe girdiği şaheser bir üslûbu yansıtmaktadır. Bilge Kağan, Türk milleti için olduğu kadar kendisi için de çok büyük bir mana ve değer ifade eden kahraman kardeşi Köl Tigin'in ölümü üzerine gözünden yaşlar dökmek, haykırıp feryat etmek istemekte; fakat işgal ettiği kağanlık mevkii, bütün yakınlarının, beylerinin ve milletinin üzerindeki sorumluluğu buna mani olmaktadır. Böyle bir trajik hâlin birkaç kelime içinde bu kadar veciz şekilde anlatılması, edebiyatımızın ilk yazılı örnekleri için çok yüksek bir edebî değer ifade eder.

Fuat Köprülü 1926'da yayımlanan "Türk Edebiyatı Tarihi"nde Köl Tigin ve Bilge Kağan anıtlarını şu şekilde değerlendirmektedir:

"Üslûp bazı yerlerde biraz kuru, muttarit, hatta ekseriyetle 'tahkiye'de dürüst bir mantık tertibinden mahrumdur. Lâkin buna rağmen, bazı parçalarda eda o kadar canlı ve ahenkli, o kadar samimî ve derin tahassüslere mâkestir ki (duygulanmaları yansıtır ki), işte buralarda çok kuvvetli 'maşerî

bir lirizm,, 'destanı bir ruh' kendini kuvvetle hissettiriyor; burada, hatta alelâde nakil ve hikâyenin fevkinde (üstünde) 'bediî bir gaye' de takip edilmektedir: Kısa lâkin kat 'î ve vâzıh cümleler, tasvirlerinde sahtelikten tamamen uzak sade ve kuvvetli bir ifade, birbiriyle ahenktar bir surette telif edilmiş fiiller, arada ifadeyi yeknesaklıktan kurtarmak için fiillerin değiştirilmesi, tekrarlar, hülâsa bütün bu gibi beyan incelikleri, bu kitabeleri alelâde bir lisan ve tarih vesikası şeklinden kurtarıyor...Göktürkçenin bu kadar muntazam ve güzel, imlâsı mazbut bir nesir lisanı olabilmesi için, herhâlde uzun tekâmül devirleri geçirdiği muhakkaktır. "(Köprülü 1926: 43).

Nihal Atsız "Türk Edebiyatı Tarihi"nde Köl Tigin bengü taşını şöyle değerlendirmektedir:

"Cümlelerin bazan kısa, bazan uzun oluşu; mânâya kuvvet vermek için bazan aynı kelimenin birbirine yakın yerlerde tekrarlanması, yani bir nevi 'tekrir' sanatı yapılması; bazan ise aksine olarak, mânâsı birbirine yakın kelimelerin aynı cümlede veya birbiri ardınca gelen cümlelerde kullanılması bu yazıta oldukça yüksek bir edebî değer verdirmektedir. Yuluğ Tigin bu yazıtta Bilge Kağan ağzından Türk milletine hitap ederken ne kadar lirik ve romantik ise tarihî vak'aları anlatmakta da o kadar realisttir. Bu yazılarda yalan, mübalega, boşuna öğünme yoktur. Türk milletinin bütün ahlâkî safiyeti, bütün değerleri ve kusurları apaçık göze çarpmaktadır. " (Atsız 1992: 121).

Bilge Kağan bengü taşı 24 Eylül 735 tarihinde, oğlu Teŋri Kağan tara fından diktirilmiştir (Tekin 1995: 12-13). Bilge Kağan anıtının büyük bölü mü Köl Tigin anıtındaki metinle aynıdır. Sadece Köl Tigin'in bulunmadığı olaylar Bilge Kağan anıtında farklıdır; bunlar da çok azdır. Talât Tekin'e göre "anıtın güney yüzündeki yazıtın 10.-15. satırları ile batı yüzündeki altı satırı okunabilen küçük yazıt anıtı diktiren Tengri Kağana aittir." (Tekin 1995: 13). " '

Bilge Kağan bengü taşında da Bumın ve İstemi Kağan zamanlarındaki şevket devri, Çin'e nasıl tutsak olunduğu, Çin esaretinden nasıl kurtulunduğu, Bilge Kağan'ın savaşları ve Türk milleti için yaptıkları anlatılır.

İlteriş Kağan'ın oğlu, Kapgan Kağan'ın yeğeni, Tonyukuk'un damadı ve Köl Tigin'in ağabeyi olan Bilge Kağan 698-716 yılları arasında 19 yıl şadlık, 716-734 yılları arasında 19 yıl kağanlık yapmış olan bir devlet adamıdır. Türk tarihinin en büyük hükümdarlarından biri ve Türk hitabet edebiyatının ilk büyük ismidir. Türk edebiyatının ilk isimleri olan Tonyukuk hatıra türünün, Bilge Kağan ise hitabet türünün ilk örneklerini vermişlerdir.

Tonyukuk, Köl Tigin ve Bilge Kağan bengü taşlarındaki ilk edebî metinlerimizi Muharrem Ergin, "Orhun Abideleri" adlı eserinde mükemmel bir şekilde değerlendirmektedir:

"Türk adının, Türk milletinin isminin geçtiği ilk Türkçe metin.. İlk Türk tarihi.. Taşlar üzerine yazılmış tarih.. Türk devlet adamlarının millete hesap vermesi, milletle hesaplaşması.. Devlet ve milletin karşılıklı vazifeleri.. Türk nizamının, Türk töresinin, Türk medeniyetinin, yüksek Türk kültürünün büyük vesikası.. Türk askerî dehasının, Türk askerlik san'atının esasları.. Türk gururunun ilâhî yüksekliği.. Türk feragat ve faziletinin büyük örneği.. Türk içtimaî hayatının ulvî tablosu.. Türk edebiyatının ilk şaheseri.. Türk hitabet san'atının erişilmez şaheseri.. Hükümdarâne eda ve ihtişamlı hitap tarzı.. Yalın ve keskin üslûbun şaşırtıcı numunesi.. Türk milliyetçiliğinin temel kitabı.. Bir kavmi bir millet yapabilecek eser.. Asırlar içinden millî istikameti aydınlatan ışık.. Türk dilinin mübarek kaynağı.. Türk yazı dilinin ilk, fakat harikulâde işlek örneği.. Türk yazı dilinin başlangıcını milâdın ilk asırlarına çıkartan delil.. Türk ordusunun kuruluşunu en az 1250 sene öteye götüren vesika.. Türklüğün en büyük iftihar vesilesi olan eser.. İnsanlık âleminin sosyal muhteva bakımından en mânalı mezar taşları.. Dünyanın bugün belki de en büyük meselesi olan Çin hakkında 1250 sene evvelki Türk ikazı.. " (Ergin 1970: Ön Söz).

Kök Türk bengü taşlan üzerinde en çok çalışanlardan biri olan Talat Tekin'in değerlendirmesi de şöyledir:

"Orhon yazıtları yalnızca siyasî ve askerî olayların oluş sırasıyla hikâye edildiği kuru bir harp tarihi değildir. Tam tersine, bu yazıtların özellikle Bilge Kağanın beylerine ve halkına seslendiği ve onları Çinlilerin entrikalarına ve anayurdu bırakıp uzak diyarlara gitmelerinin doğuracağı felâketlere karşı uyardığı bölümleri son derece etkili bir anlatım gücüne ve güzelliğine sahiptir. Bu bakımdan Orhon yazıtlarının Türkçenin en eski ve en güzel hitabet örnekleri olduğu söylenebilir." (Tekin 1995: 15).

Îhe-Nûr yazıtı 6 satırlık küçük bir yazıttır. 730 civarında dikildiği tahmin edilmektedir (Sertkaya 1995: 324).

Hangiday yazıtı, Hangiday dağında kaya üzerine yazılmıştır ve 4 satırdır.

"Köktürk alfabesi, Köktürk yazısı" gibi kullanımlar bazen yanlış anlamalara yol açmakta ve bu alfabeyle yazılmış bütün metinler sadece Köktürklerden kalmış sayılmaktadır. Oysa Köktürk harfli metinler sadece Köktürklerden kalmış değildir. Bulgar Türklerinden, Avarlardan, Uygurlar-

dan, Kırgızlardan, Türgişlerden, Oğuzlardan, Peçeneklerden ve Kıpçak-Kumanlardan da Köktürk harfli yazıtlar kalmıştır. Köktürk harfli anıt ve yazıtların bulunduğu alan Moğolistan ve Sibirya içlerinden Romanya, Macaristan ve Bulgaristan'a dek uzanmaktadır. Yazıtların Moğolistan'dan sonra en yaygın olarak bulundukları alan Güney Sibirya'da Yenisey ve kollarının suladığı alandır. Bu bölgedeki Köktürk harfli metinler bilim dünyasında ilk tanınan metinlerdir ve **Yenisey Yazıtları** olarak anılırlar. Moğolistan'da bulunan antlardan bir kısmı ise Uygurlardan kalmıştır. Uygurlan bu anıtlara **belgü** ve **bitig** dedikleri için onları da **Uygur Bitigleri** olarak adlandırmak doğru olur. Bu çalışmada Köktürk bengü taş ve yazıtları dışındaki metinler **Uygur Bitigleri, Yenisey Yazıtları, Diğer Yazıtlar** başlıkları altında ele alınacaktır.

2.1.2. UYGUR BİTİGLERİ

Uygurlar çağma ait bitigler şunlardır:

1. Taryat (Terh - yanlış olarak Terhin)
2. Tes
3. Şine-Usu
4. Somon-Sevrey
5. Suci
6. Karabalgasun bitigleri
7. Ar Hanin
8. Gürbelcin
9. Somon-Tes

lO.Mutrın Temdeg.

Taryat bitigi, 1969-1970 yıllarında, Arhangay aymağı (eyaleti), Taryat bölgesinde, Terh ırmağı civarında bulunmuştur. Hâlen üç parça hâlinde Ulaan Baatar'daki Tarih Müzesindedir. 29+1 satırdan oluşur. İkinci Uygur kağanı Moyun Çor tarafından 753 tarihinde diktirilmiştir. Yazarı Bilge Kutlug Tarkan Seŋün'dür. Bazı satırları Şine-Usu yazıtı ile ayrıdır. Bitigde Moyun Çor ile babası Köl Bilge'nin savaşları anlatılmaktadır (Ercilasun 1985: 60; Sertkaya vd. 2001: 229).

Tes bitigi 1976'da Hövsgöl aymağı (eyaleti), Övörbulag mevkiinde bulunmuştur. Hâlen Ulaan Baatar Tarih Müzesindedir. 22 satırdır. 757 yılı

civarında Moyun Çor tarafından diktirildiği tahmin edilen bitigde Uygurların atalarından bahsedildiği sanılmaktadır (Ercilasun 1985: 60; Tika 2003: 355).

Şine-Usu bitigi, 1909 yılında Arhangay ile Bulgan aymagları sınırında, Mogoyn Şine-Usu bölgesinde bulunmuştur. Hâlen iki parça olan bitig, Uygur anıtlarının en büyüğüdür; 51 uzun satırdan oluşur. Bazı yerleri Taryat bitigi ile ayrıdır. Şine-Usu bitigi, 760 yılında Teŋride Bolmış İl İtmiş Bilge Kagan (Moyun Çor) adına dikilmiştir. Şine-Usu bitiginde 740'lardan Moyun Çor'un öldüğü 759 tarihine kadar geçen olaylar anlatılır. Uygurların Köktürklerle nasıl ölüm kalım savaşına giriştiklerini ve Köktürklerin Uygurlar tarafından yok edildiğini anıtın daha ilk satırlarından öğreniriz. Bitigde daha sonra Karluklarla, Sekiz Oğuzlarla, Dokuz Tatarlarla, Çiklerle, Kırgızlarla ve Basmıllarla yapılan savaşlar anlatılmıştır. Moyun Çor bitigi üslûp ve hikâye ediş bakımından Köktürk bengü taşlarına benzer. Ancak Köl Tigin ve Bilge Kağan bengü taşlarındaki yüksek heyecan, millî şuur ve lirizm bu anıtta yoktur. Bitigde Köktürklerden **Türk (Kı)bçak** olarak bahsedilmesi (Klyaştornıy 1986: 153) Köktürk tarihi ve Kıpçaklar açısından çok önemlidir. Ayrıca Köktürklerden "üç tuglug (tuğlu) Türk bodun" şeklinde bahsedilmesi de ilgi çekicidir (Orkun 1936: 163-185); Ercilasun 1985: 60-61; Sertkaya vd. 2001:237).

Somon-Sevrey bitigi, Güney Gobi'de, Somon-Sevrey mevkiinde bulunmuştur. 7 satırdan oluşur. Üzerinde 7 satırlık Soğdakça bir metin daha vardır. Bitigde Bögü Kağan'ın 762'de Çin'e yaptığı seferden bahsedilir (Ercilasun 1985: 61; Sertkaya 1995: 328).

Suci bitigi, Kuzey Moğolistan'da Ar-Aşatu dağı, Dolon-Huduk civarında bulunmuştur. 11 satırlık anıt, Boyla Kutlug Yargan adına dikilmiştir. Metinde geçen *Kırkız oglı men* (Kırgız oğluyum) ibaresi anıtın bir Kırgız adına dikildiği konusunda şüphe bırakmıyor. Ancak ilk satırdaki *Uygur yirinte Yaglakar kanta keltim* (Uygur yerinden, Yaglakar Han'dan geldim) ibaresi, Kırgız oğlu Boyla Kutlug Yargan adına dikilse de anıtın Uygur döneminden kaldığını göstermektedir. Sertkaya'ya göre Uygur Yaglakar hanedanından bir kağan, Boyla Kutlug Yargan'ı Kırgızlara elçi olarak göndermiştir; dolayısıyla anıt Uygurlara aittir ve 745-780 arasında dikilmiş olmalıdır (Sertkaya 2001: 309). Anıtta Boyla Kutlug Yargan'ın, Kutlug Baga Tarkan'ın "öge buyruk"u (müşaviri) olduğu, ününün gün doğusundan gün batısına dek yayıldığı, sayısız at sürülerine sahip bulunduğu anlatılır. Sonunda oğullarına, tarkana hizmet etmeleri öğütlenir (Orkun 1936: 155-159; Ercilasun 1985: 61).

Karabalgasun bitigleri, Uygurların başkenti Karabalgasun (Bugünkü Moğolcada Harbalgas) civarında bulunmuş üç ayrı anıttır. Karabalgasun,

Arhangay aymağına bağlı Hutunt sumda, Köktürk bengü taşlarının 28 km güneybatısındadır.

Birinci Karabalgasun bitigi 5 satırdır; bugün parçalanmış hâldedir.

İkinci Karabalgasun bitiği Hotont sumdaki Serentey ırmağı kıyısında bulunmuş, 1976'da Ulaan Baatar Tarih Erstitüsüne götürülmüştür. 12 satırdır (Sertkaya vd. 2001: 199-219).

Aynı bölgede bulunan üçüncü Karabalgasun bitiği 1896'dan beri bilinmektedir. Tahminen 810 yıllarında dikilmiştir. Şu anda 9 parça halindedir. Parçalarda Türkçe yanında Soğdakça ve Çince metinler de vardır. Türkçe bitigin başındaki *bu Teŋriken Ay Teŋride Kut Bulmış Alp Bilge Teŋri Uygur Kaganıŋ bitigi"* ibaresi okunabilmekte, asıl metin ise çok yıprandığından okunamamaktadır (Orkun 1936: 8; Orkun 1938; 31-47; Ercilasun 1985: 61; Sertkaya vd. 2001:222).

Ar Hanin bitigi, Bulgan aymağında Hişig Önder sumdadır; 3 satırdır (Tika 2003: 343).

Gürbelcin bitigi Hugunu-han dağında, Gürbelcin mevkiindedir; 1929'da bulunmuştur. Kaya üzerine yazılmış 3 satırdan oluşur. Her satırda *Teŋri kulı bitidim* yazmaktadır. Hüseyin N. Orkun bu ibarenin kendisine, Kâşgarlı Mahmud'da geçen Kulbak adlı zahidi hatırlattığını belirtir. (Orkun 1938: 163). Gerçekten de Kâşgarlı'daki **Kulbak** maddesiyle bu bitig arasındaki benzerlik son derece ilgi çekicidir. Kâşgarlı Mahmud, "Kulbak" maddesinde şöyle diyor: "Bir Türk tapganının, din ulusunun adıdır. Balasagun dağlarında bulunurdu. Anlattıklarına göre bir gün sert bir kaya üzerine *Teŋri kulı Kulbak* diye yazar; yazı, apak meydana çıkar; bir de bir ak kaya üzerine bu yazıyı yazar; yazı kara olarak belirir. İzleri bugüne kadar durmakta imiş." (DLT I 1941: 474-475). Bizce bu benzerlik tesadüf olamaz. Gürbelcin bitiginde aynı cümlenin üç defa alt alta kaya üzerine yazılmasının bir anlamı olmalıdır. Kâşgarlı'nm Türk din ulusu Kulbak hakkında anlattıkları bunu izah eder. Kulbak, kaya üzerine iki defa (aslında birçok defa) *Teŋri kulı Kulbak* yazıyor ve Hugunu-han dağında bulunan kaya üzerinde üç defa alt alta *Teŋri kulı bitidim* yazılıyor. Kâşgarlı'nm dediği gibi izleri bugüne kadar da duruyor. Gürbelcin bitiginde üç defa tekrar edilen cümleyi bizce Kulbak yazmıştır. Ancak Kâşgarlı Mahmud muhtemelen Karabalgasun'u bilmediği için Karabalgasun yerine, Karahanlıların yazlık başkenti olan ve bugün Kırgızistan'da bulunan Balasagun şehrinin adını yazmıştır. Kaldı ki *Balasagun* ile *Balgasun* aynı kelimedir. Asıl biçim *balgasun* olup *balasagun"da g* ile *s* yer değiştirmiştir; *balgasun* kelimesi içinde "şehir" anlamına gelen *balık* kelimesi vardır. Gürbelcin bitiginin bulunduğu yer Karabalgasun'a çok yakındır. Bizce Gürbelcin bitigi, "Kulbak'ın bitigi"dir.

Somon-Tes bitigi tek satırdır.

Mutrın Temdeg yazıtı, üzerinde *kutlug* yazılı, bakırdan bir mühürdür (Tika 2003: 346-347).

2.1.3. YENİSEY YAZITLARI

Yenisey yazıtları, Güney Sibirya'da bugünkü Hakas ve Tuva Cumhuriyetleri içinde kalan Yukarı Yenisey vadisinde, bu ırmağa veya kollarına dökülen Tes, Tuba, Uybat, Abakan; Kemçik, Çaa Köl, Bayın Köl, Uyuk, Turan Elegest gibi akarsuların yakınlarında bulunan Köktürk harfli yazıtlardır. Üzerlerinde tarih bulunmadığı için ne zaman yazıldıkları tartışmalıdır. V. Thomsen Yenisey yazıtlarındaki harflerin daha ilkel olması sebebiyle, alfabenin Yenisey bölgesine Köktürk bengü taşlarından önce, 6. veya 7. yüzyılda ulaşmış olduğu görüşündedir. Ancak Uygurlardan (840'tan) sonra da buralarda kullanılmış olabileceğini tahmin etmektedir (Thomsen 2002: 77). W. Radloff a göre yazıtlar 7. yüzyıl sonu ile 8. yüzyıl başına; P. M. Melioranski'ye göre ise 5-7. yüzyıllara aittir (Şükürlü 1993: 27). H. N. Orkun ve A. Caferoğlu da harflerin iptidaîliği sebebiyle Yenisey yazıtlarının Köktürk bengü taşlarından önce meydana getirildiğini düşünürler (Orkun 1940: 18; Caferoğlu 1958: 116). Ancak L. Bazin'in tarihlendirme çalışmalarından sonra (Bazin'e bak !) Yenisey yazıtlarını 9-10. yüzyıl ürünü kabul eden görüş yaygınlaşmıştır. A. M. Şerbak ve İ. Kormuşin bu yazıtları 9. yüzyıla; L. R. Kızlasov ise 9-10. yüzyıllara ait kabul eder (Şükürlü 1993: 27). T. Tekin de Yenisey yazıtlarının 9-10. yüzyıllara ait olduğunu düşünür (Tekin 2000: 17).

Yenisey yazıtları çoğunlukla Kırgızlara ait kabul edilir. Bunun sebebi, eski Kırgızların bu bölgede yaşamış olmasıdır. Ancak bütün Yenisey yazıtlarının Kırgızlara ait olduğu konusunda kesin kayıtlar yoktur. Yazıtların hiçbirinde Kırgızlara aidiyeti belirten bir ifade bulunmamaktadır. Aksine diğer Türk boylarına ait olduğu anlaşılan yazıtlar vardır. Tuba yazıtlarında "Türgiş kavminin içinde ben beğ idim"; Barık yazıtlarında "Altı Oğuz kavminden on üç (yaşımda) ayrıldım" gibi ifadeler geçmektedir(Orkun 1940: 18). Bunlara bakarak Yenisey yazıtlarının çoğunlukla Kırgızlara ait olduğuru; ancak bazılarının da Türgiş, Oğuz gibi diğer boylara ait olabileceğini söyleyebiliriz.

Yukarı Yenisey vadisi, Köktürk harfli metinlerin en bol bulunduğu bölgedir. Köktürk harfli metinler, Köktürk bengü taşlarından çok önce bu bölgede keşfedildiği gibi, keşifler bugün de devam etmekte ve yazıtların sayısı sürekli artmaktadır. Bu sebeple Yenisey yazıtlarına ad yanında numara vermek özellikle son yayınlarda yaygınlaşmıştır. Yazıtları ilk defa okunuşları ve tercümeleriyle yayımlayan (1895) Radloff'ta 40 Yenisey yazıtı vardır. Bu

sayı Hüseyin N. Orkun'da (1940) 47'ye, Sergey Malov'da (1952) 51'e çıkmıştır. D. D. Vasilyev'in Korpus'unda (1983) 145 Yenisey yazıtı tavsif edilmektedir (Sertkaya 1995: 200-201). Özönder 185 Yenisey yazıtının adını vermektedir (Özönder 2002: 468-469).

Yenisey yazıtlarının birçoğu üzerinde çalışılmış; fakat henüz tamamı işlenmemiştir. Biz Orkun, Malov, Vasilyev ve Kormuşin tarafından işlenen yazıtların adlannı alfabetik olarak vermekle yetineceğiz:

1. Abakan
2. Açura
3. AkYüs
4. Altın Köl (2 adet)
5. Barık (4 adet)
6. Bayan Köl
7. Bay Bulun (2 adet)
8. Begre
9. Çaa Köl (11 adet)

lO.Çerbi

11. Çer Çarık
12.Demir Sug
13.ElBajı
14.Elegest (4 adet)
15.Eerbek(2adet)
16.Eerkal(9adet)
17.Hadınnıg
18.İyme(2adet>
19.Kanmııldık Kovu
2O.Kara Bulun (3 adet)
21.Kara Sug
22.Kara Yüs (2 adet)
23.Kaya Ucu (Kemçik Kayabaşı)
24.Kemçik Bom
25.Kemçik Çırgak

26.Kerbis Baan
27.Kezek Küre
28.Kızıl Çıraa (2 adet)
29.Köjeelig Kovu
30.Köl Kem (Aldıı Bel - 2 adet)
31.KütenBuluk
32.Malinovka
33.Minusinsk
34.0rtaa Kem
35.0rtaa Tey
36.0ttuk Daş (Tuva B - 3 adet)
37.0ya
38.Oznaçennoye (2 adet)
39.Podkuninsk
4O.Saglı
41.Samagaltay
42.Sargel Aksı
43. Saygın
44.Suglug Adır Aksı
45.Şançi (3 adet)
46.Taşeba
47.Telee
48.Tepsey (11 adet)
49.Tes
50. Tuba (3 adet)
51.Tugutüp 52.Turan 53.Tuva D 54.Tuva G 55.Uybat (8 adet) 56.Uyuk Arhan

57.Uyuk Oorzak (3 adet) 58.Uyuk Tarlak 59.Uyuk Turan 6O.Yur Say ır (2 adet).

Yukarıdaki listede aynı bölgede birden fazla yazıt varsa parantez içinde kaç adet olduğu gösterilmiştir. Söz gelişi Tuba'da 3 ayrı yazıt vardır. Bilim dünyasında bunlar "Tuba I, Tuba II, Tuba III" diye adlandırılır. Buna göre yukarıda 60 değil 120 yazıtın adı verilmiş olmaktadır.

Yenisey yazıtlarının bazıları birkaç kelimelik, bazıları birkaç satırlıktır. Ancak içlerinde bir hayli uzun olanları da vardır. Bunları satır sayılarıyla birlikte aynca göstermek yararlı olacaktır:

Abakan: 15 satır
Açura: 13 satır
Altın Köl I: 9 satır
Altın Köl II: 8 satır
Bay Bulun I: 8 satır
Begre: 10 satır
El Bajı 6 satır
Elegest I (Elegeş): 12 satır
Eerbek I: 5 satır
Eerbek II: 6 satır
Kara Bulun III: 4+20+3+1+1=29 satır (çok tahribata uğramış.)
Kaya Ucu: 10 satır (son 3 satın silinmiş.)
Kemçik Çırgak: 11 satır
Kerbis Baarı: 9 satır
Kızıl Çıraa I: 5 satır
Kızıl Çıraa II: 6 satır
Köjeelig Kovu: 10 satır
Minusinsk: 8 satır
Uybat III: 15 satır
Uybat VI: 7 satır
Uyuk Arhan: 5 satır
Uyuk Turan: 6 satır.

Yenisey yazıtları sade ve mübalâğasız bir dille yazılmıştır. Çoğunlukla yazıt sahibinin kendi ağzından kısa hâl tercümesini ve aile efradına, akrabalarına, arkadaşlarına, hükümdarına, ülkesine ve milletine doyamadan bu dünyadan ayrıldığını anlattığı yazıtlarda oldukça samimî bir ifade vardır (Ercilasun 1985: 61).

2.1.4. DİĞER YAZITLAR

Bu bölümde, Moğolistan'da kimlere ait olduğu bilinmeyen yazıtlarla, Moğolistan ve Yenisey bölgesi dışındaki yazıtlar hakkında bilgi verilecektir.

2.1.4.1. Moğolistan'daki Diğer Yazıtlar

Moğolistan'daki Köktürk harfli bengü taş ve yazıtların sayısı 56'yı bulmuştur (Battulga 2001: 47). Köktürk veya Uygur devirlerine ait olan; fakat tarihleri belirlenemeyen diğer yazıtlar alfabetik sırayla aşağıda gösterilmiştir:

1. Akbaş dağı: 2'si birer satırlık, diğeri 3 satırlık 3 adet yazıt.
2. Aru Bogdo: 1 satır.
3. Aru Han: 3 satır.
4. Baga Oygor: Bayan Ölgiy aymağında 1 satır.
5. Beger: 4 veya 5 satır.
6. Del Uul: 4 yazıtta toplam 13 satır (Dund Govi aymağı).
7. Deluun sum: Bayan Ölgiy aymağında 1 satır.
8. Ereen Harganat: Bayan Ölgiy aymağında 1 satır
9. Gurvan Mandal: Bayanhongor'da 6 satır.
10. Har Mangay: 1 satır.
11. Hatuu Us: 1 satır.
12. Hentey: Biri 2, diğeri 1 satırlık 2 yazıt.
13. İh Biçigt: Dund Govi aymağında 1 satır.
14. KutukUla:4satır.
15. Olon Nuur: Bayan Ölgiy aymağında 1 satır.
16. Or juk Kaya: Hubsgul'da 4 satır.
17. Öbör Dörölci: 1 satır (şu anda kayıp).
18. Övörhangay: 1 satır.

19.Tsetsuuhey: Dund Govi aymağında 1 satır.
20.Ulankom: 4 satır.
21. Yamanı Us: 2 satır.
22.Zurh Uul: Bayan Ölgiy aymağında 1 satır.

23.Zuun Oroy: Bayan Ölgiy aymağında 1 satır (Sertkaya 1995: 329-333; TİKA 2003: 348, 360-362, 364-365; Battulga 2001: 47; Bold 2001: 65-68).

2.1.4.2. Dağlık Altay Cumhuriyetindeki Yazıtlar

1. Katanda
2. Tuyahta
3. Kuray: 2 adet
4. Çarış
5. Mendur Sokon: 5 adet
6. Biçiktu Boom: 3 adet
7. Koş Agaç
8. Taldu Ayrı
9. İnya

lO.Jalgıs Tübe: 2 adet (Kızlasov 1994: 84) 1 l.Kalbak Taş: 20 adet (Vasilyev: 1995: 91).

2.1.4.3. Kırgızistan Yazıtları

Türgişlerden kaldığı tahmin edilen Kırgızistan yazıtları Talas ve Koçkor bölgelerinde bulunmaktadır. Talas yazıtlarının ilk beşi 1896-1898 yıllarında bulunmuştur. Bunların bir kısmı sonradan kaybolmuş, uzun yıllar sonra yeniden bulunmuştur. Talas yazıtlarının sayısı 1977'de Çetin Cumagulov'un Tınbas mevkiinde bulduğu yazıtla 14'e yükselmiştir. Bunlar arasında 11 satırlık Talas II, en uzun yazıt olarak dikkati çeker. Açıktaş yazıtı da denilen ve 1932'de bulunan **Talas çubuğu (Talas VII),** ağaç üzerine yazılı tek metin olması ve harf karakterlerinin Sekel alfabesindeki harflere benzemesiyle bilim dünyasının dikkatini çekmiştir. Ancak çubuğun tamamı duvar içinden çıkarılmadığından yazıt eksiktir ve bu yüzden okunması zordur (Orkun 1938, 1940; Cumagulov 2001).

Koçkor yazıtları, Isık Köl'ün güneybatısındaki Koçkor rayonunun Kök Say mevkiinde bulunmuştur. 1996'da Kubat Tabaldıyev başkanlığındaki bir

arkeoloji heyeti tarafından bulunan yazıtlar iri kayalann düz satıhları üzerine yazılmış, birer satırlık 9 metindir. Metinlerde *er atım adıg (asıg ?) On Ok* (erlik adım Adıg -Asıg- On Ok) ibaresi tekrarlanmaktadır. Bu ibareden, metinlerin On Oklardan (Türgişlerden) Adıg (Ayı) veya Asıg (fayda) adlı bir beye ait olduğu anlaşılmaktadır. Daha uzun olan bazı satırlardaki son iki kelimeyi Klyaştornıy *yer yarışımız* okumakta ve dolayısıyla Koçkor mevkiini, Köktürklerle Türgişlerin savaştıkları Yarış ovası olarak yorumlamaktadır (Klyaştornıy 2001: 192-196; Alimov 2001: 5-10).

14 Talas ve 9 Koçkor yazıtı dışında Kırgızistan'da bulunmuş başka yazıtlar da vardır. Bunlar Kuru Bakayır dağ geçidi yazıtları (2 adet), Isık Köl civarındaki Koy Sarı yazıtı (kayıp) ve diğerleridir. Kırgızistan'daki yazıtların sayısı bugün 30'u geçmiştir (Cumagulov 2001: 69-74).

2.1.4.4. Türkistan'daki Diğer Yazıtlar

Kazakistan'da bulunan küçük yazıtların sayısı 30 civarındadır (Amancolov 1995: 115). Özbekistan ve Tacikistan'da da, sayıca az olmakla beraber küçük yazıtlar bulunmaktadır. Türkistan yazıtlarının önemi, Moğolistan ve Yenisey-Altay bölgesi ile Doğu Avrupa arasındaki köprüyü oluşturmasıdır. Merkezî Asya'da bulunan Talas çubuğu gibi yazıtların harfleri, Orhun_Yenisey anıtlarındaki harflerden çok Doğu Avrupa runiformlarma benzemektedir. Asya'da bulunan ve Doğu Avrupa runiformlarına benzeyen yazıtların sayısı 30'u aşmıştır; Fergana, Kızılkum, Sırderya ve Aral bölgesindeki buluntularla köprü tamamlanmakta ve merkezî Asya yazıtları; İdil boyu, Kuzey Kafkasya, Azak denizi ve Tuna havzasına bağlanmaktadır (Vasilyev 1995: 61-66).

2.1.4.5. Kuzey Kafkasya Yazıtları

Kuzey Kafkasya'da bulunan yazıtların önemlileri alfabetik sırayla aşağıda verilmiştir (Doğan 2000):

1. Azov Müzesi kemik mızrak ucu yazıtı: 25 civarında karakter var.
2. Hazar su testisi yazıtı: 30 civarında karakter var.
3. Humara kalesi yazıtları: Hâlen Çerkesk Müzesinde.
4. İnal Deresi kayı yazıtları
5. Kalej yazıtı
6. Karakent taş yazıtları

7.Sarkel 1 numaralı su kabı yazıtı

8. Sarkel 2 numanalı su kabı yazıtı: Sarkel, Hazarların başkentidir. 1930-1950 yılları arasında arkeolojik kazıların yapıldığı şehir 1952'de Don-Volga kanalı inşa edilince sular altına gömülmüştür. Hazarlardan kalmış olan su kaplan ve su testisi hâlen Novoçerkask Müzesindedir.

9. Sıntıtepe mağara yazıtları

lO.Teşikler mağara yazıtları

1 l.Zelençük-Başkır kaya yazıtları

İ2.Zelençük-Kray kaya mezarları yazıtları.

Özellikle mızrak ucu yazıtı ile Hazarlardan kalan kaplar üzerinde birçok okuma denemesi yapılmış; fakat henüz bilginlerce uzlaşılan sonuçlara ulaşılamamıştır.

Kafkasya'nın güneyinde, Azerbaycan'ın Mingeçevir bölgesinde bulunan sütun yazıtları ile seramik yazıtlar ve İsmayıllı'da Ali İsa Şükürlü tarafından bulunan ağırşak yazıtı okunabilirse, Köktürk harfli yazıtların yayılma alanı bu bölgelere kadar genişletilmiş olacaktır.

2.1.4.6. Kırım, Balkanlar ve Macaristan'da Bulunan Yazıtlar

17 karakterden oluşan Sudak kalesi kemik yazıtı ile 6 karakterden oluşan Sarıkaya yazıtı Kırım'da (Doğan 2002: 30, 45); kurt başı ve kaya yazıtları 1931'de Romanya'nın Faltiçeni ilinin Buneşti köyünde bulunmuştur (Doğan 2002: 91, 224). Ancak Romanya'nın en önemli buluntuları Murfatlar'dadır. 1957'de, Köstence'ye bağlı Murfatlar köyünde 4 galeriden oluşan bir yer altı kilisesi bulunmuştur. Grek ve Kiril harfli yazıların da yer aldığı Murfatlar köyü yazıtlarının 9-10. yüzyıllardan kalmış olabileceği tahmin edilmektedir. Bazı bilginler bu yazıtlar üzerinden okuma denemeleri yapmışlardır (Doğan 2002: 63-91, 216-217).

Transilvanya'nın Torontal vilâyetinde, Nagy Szent-Miklos mevkiinde bir evin bahçesinde 1799'da bulunan 23 parça altın eşya önceleri "Attila'nın definesi" olarak tanınmışsa da bugün bilim dünyasında **"Nagy Szent-Miklos definesi"** olarak bilinmektedir. Altın sürahi, kadeh, tas ve tabaklardan oluşan hazine bugün Viyana Sanat Tarihi Müzesindedir. Altın eşyanın bir kısmı üzerinde çeşitli yazılar vardır. Bunlardan biri Grek harfleriyle Türkçedir. Köktürk harfli Türkçe yazıt adedi ise 18'dir. Hepsi de birkaç kelimelik yazıtlardır.

Nemeth'e göre Nagy Szent-Miklos definesi Peçeneklere aittir; çünkü define Peçeneklerin yaşadığı bölgede bulunmuştur. Ayrıca yazılarda geçen *Botaul Çoban* adında, Bizans kaynağı Konstantinos Porphyrogennetos'ta

geçen Peçenek hükümdarı Bata'nm adı bulunmaktadır. Botaul (Bota oğul), Bata'nın oğludur ve 900-92- arasında hüküm sürmüştür. O hâlde define de bu tarihlerden kalmıştır (Orkun 1938: 189, 198). Nemeth'in Peçenek tezi, Malov, Şerbak, Menges, Ligeti, Orkun gibi bilginlerce kabul görmüştür. .

V. Thomsen, Grek harfli Türkçe metinde geçen *tagrugı* kelimesinin, "takdığı sözünün Bulgar Türkçesine göre telâffuz şekli olduğunu" ileri sürerek definenin Tuna Bulgar Türklerine ait olduğunu kabul etmiştir (Orkun 1938: 192).

Thomsen gibi, O. Pritsak da Nagy Szent-Miklos definelerini eski Bulgar Türklerine ait kabul eder. Pritsak definelerin dilinde Bulgar Türkçesine ait başka özellikler de bulmuştur (Tekin 1987: 27).

Bulgar tezini kabul edenlerden biri de Talat Tekindir. Tekin, Pritsak'ın 1955'teki görüşlerini olduğu gibi kabul eder; arcak Köktürk harfli metinlerden bazılarını yeniden okuma denemesinde bulunur. Ona göre içki kadehlerinden birinde *Bıylo Çoban, içurgi. ayak* yazmaktadır ve anlamı "has (saraya mensup) Buylo Çoban(ın) içki kadehi"dir. *Ayak,* "içki kadehi" demektir; *içurgi,* Köktürk anıtlarında geçen *içreki* 'ye benzer bir kelimedir ve "saraya mensup, has" demektir (Tekin 1987: 31). Tekin'in en önemli buluşu, birkaç kadehte tekrarlanan üç kelimelik bir ibareyi *asparuk içu ayak* okumasıdır. "Asparuk'un içki kadehi" anlamına gelen bu ibaredeki **Asparuk** ünlü Bulgar Türk hükümdarıdır. Asparuk, 7. yüzyılın ikinci yansında hükümdarlık yaptığına göre defineler de Tuna Bulgarlarına ve 7. yüzyılın ikinci yarısına aittir (Tekin 1987: 33).

Rona-Tas ? ve I. Vasary ise Nagy Szent-Miklos definelerini, 1983'te Szarvas şehrinde bulunan kemik iğnelikle birlikte Geç Avar dönemine, 8. yüzyıla ait kabul etmektedirler (Vasary 1995: 58).

Macaristan'ın Kecskemet vilâyetinde 1932'de bulunan iki gümüş yüzükte de Köktürk harfleri vardır. Bir kadın mezarından çıkarılan yüzüklerin Kumanlardan kaldığı ve dolayısıyla 13. yüzyıla ait olduğu kabul edilmektedir. Bu yüzüklerin önemi Kumanlarda da Köktürk yazısının kullanıldığını ve bu kullanımın 13. yüzyıla kadar devam ettiğini göstermesidir (Orkun 1938: 153).

2.1.4.7. Sekel Yazısı

Köktürk yazısından alınmış bir yazı Sekeller tarafından 17. yüzyıla kadar Macarca için de kullanılmıştır. Sekeller, Romanya'nın Erdel (Transilvanya) bölgesinde oturan Macarlaşmış Avar (?) Türkleridir. Eski kaynaklarda Attila Hunlarından inmiş kabul edilirler.

Sekellerin ayrı bir yazısı olduğu 13. yüzyıldan beri kayraklarda zikredilmektedir. 15. yüzyıl kaynaklarınad Sekel yazısından "İskit harfleri", 16. yüzyıl kaynaklarınad ise "İskit" veya "Hun" olarak bahsedilir. Hepsinde de yazının tahta çubuklara çentilerek yazıldığı ifade edilir. Sağdan sola yazıldığı ve az harfle çok anlam ifade edildiği de kayıtlar arasındadır.

1598'de Thelegdi Janos adlı bir Sekel "Hun harfleri" dediği Sekel yazısı hakkında bilgi veren altı sahifelik bir eser yazmıştır. "Hunların Eski Dilinin Rudimentası (Temeli)" adını taşıyan eserde Sekel harflerinin sayısı ve adları, telâffuzları, bazı imlâ kuralları ve kısaltmaları hakkında bilgi verilir. Thelegdi'nin yazdığına göre Sekellerin 32 harfi vardır ve bunlar *a, eb, ecs, ed, e, ef...* harfleridir. Thelegdi'nin eseri birkaç yazma nüsha hâlinde kalmış; ancak 18. yüzyılda bilim dünyası eserden haberdar olmuştur.

Sekel harflerini içine alan başka yazmalar da bulunduğu gibi çeşitli yazıtlar da vardır. Bunlardan biri İstanbul yazıtıdır.

İstanbul yazıtı Çemberlitaş'taki Elçi Hanı duvannın taşlarından biri üzerinde bulunmuştur. Sekel harfleriyle Macarca olarak yazılmış olan metnin tercümesi şöyledir: "Bin beş yüz on beş senesinde bunu yazdılar. Kral Laslo'nun beş sefirini burada beklettiler. Bilayi Barlabaş iki sene burada idi... Hükümdar; Kedeyi Sekel Tamaş bunu yazdı. Hükümdar Selim Beğ buraya yüz at ile koydu."

"Selim Beğ", Yavuz Sultan Selimdir. Bilayi Barlabaş başkanlığındaki Macar elçilik heyetini Yavuz Sultan Selim 1512'den 1518'e dek Çemberlitaş'taki Elçi Hanı'nda bekletmiş; bu arada Çaldıran ve Mısır seferlerine götürmüş, sonra ülkelerine göndermiştir. İşte bu bekleme sırasında, 1515'te, bir Sekel olduğu anlaşılan Kedeyi Sekel Tamaş, taş üzerine bu yazıyı yazmıştır.

Elçi Hanı 1865 yılında yandığı için bu taş bugün maalesef yoktur. Ancak Köktürk yazısından çıkmış Sekel yazılı bir taşın 1515-1865 arasında 350 yıl Çemberlitaş'taki Elçi Hanı'nda bulunduğu kesindir. Bir başka Macar elçilik heyeti 1553'te Kanunî Sultan Süleyman nezdine gelmiş, aynı handa kalmış ve bu heyet içinde bulunan Deraschwam, Sekel yazılı taşı görerek kaydetmiştir. 1563 yılında yazdığı bir esere İstanbul yazıtının kopyasını da koyan Dernschwam'ın bu kaydı Alman bilgini Babinger'in dikkatini çekmiş ve böylece 1910'larda bilim dünyası İstanbul yazıtından haberdar olmuştur. Bu yazıtın önemi, Macarca için kullanılmış olsa da Köktürk yazısından a-lınmış bir yazının İstanbul'a kadar ulaştığını göstermesidir (Orkun 1940: 249-319).

2.2. KÖKTÜRK YAZILI METİNLERİNİN BULUNUŞU, OKUNUŞU VE ÜZERLERİNDE YAPILAN ÇALIŞMALAR

13. yüzyılda Târîh-i Cihangüşâ'yı yazan İlhanlı tarihçisi Alâeddin Ata Melik Cüveynî Köktürk yazılı metinleri görmüştür. Cüveynî şöyle diyor:

"Bir Uygur efsanesine göre, onların dünya yüzüne çıktıkları ilk yer Orhon nehrinin kıyısıdır. Bu nehir, Karakorum denilen bir dağdan çıkar...Bunlardan başka bir nehrin kenarında eskiden Ordu-Balık, sugün ise Mavu-Balık denilen bir şehir vardır. Bu şehrin yakınında bulunan kayalara yazılar yazılmıştı. Ben onları gördüm." (Öztürk 1988: 116).

Cüveynî'nin bahsettiği şehir Karabalgasun'dur; gördüğü yazılı kayalar da büyük bir ihtimalle Karabalgasun yazıtlarıdır.

Ünlü tarihçi İbni Arabşah da Köktürk harflerinden bahseder. 15. yüzyılın ilk yarısında yazdığı "Acâibü'l-Makdûr fi Nevâib-i Teymur" adlı eserinde şöyle diyor:

"Çin'de onların (Türklerin) **dulbercin** diye adlandırılan yazıları vardır. Ben gördüm, 41 harfi var. Çokluğunun sebebi şudur ki onlar kalın ve inceleri ayıran işaretleri harf saymaktadırlar. Neticede ilâveler ve ek harfler meydana çıkmıştır." (Kahire Halk Kütüphanesi 3543 nu.lu yazmanın 286a sahifesinden naklen Abdurahmanov-Rustemov 1982: 12). •

Batıda Yenisey yazıtlarından ilk bahseden Romen seyyah ve şarkiyatçısı Nicolaie Gavriloviç Milescu'dur. Rus elçisi olarak Çin'e giderken 1675 yılı Temmuzunda Yenisey kaya yazıtlarını görmüş ve "kayanın üzerinde taşa kazılmış, bilinmeyen bir yazı" olduğunu günlüğünde ifade etmiştir. Gh. I. Constantin'e göre bu kaya yazıtı Kara Yüs olmalıdır (Constantin 1989: 3-6).

Batıda Yenisey yazıtlarından ikinci olarak bahseden, Amsterdam Belediye Başkanı Nicolaes Witsen'dir. Rusya'da uzun seyahatlerde bulunan, 1687'de Rusya ve Sibirya haritasını çizen Witsen, 1692'de yayımladığı *Noord-en Oost Tartarye* (Kuzey ve Doğu Tataristan) adlı eserinde "Tobol'a dökülen Tura nehri üzerindeki Verhoturye kasabası civarında rastladığı kaya üzerine yazılı meçhul harflerden bahsetmektedir (Temir 1991: 37).

1721 yılının son günleridir. Güney Sibirya'da, Yenisey ırmağının ve kollarının suladığı Abakan bölgesinde genç bir doktor ve genç bir harita subayı, dağ bayır dolaşarak araştırmalar yapmaktadırlar. Bölgede yaşayan hayvan ve bitkilerden toprağın altındaki madenlere; yerli kavimlerin dil, âdet ve an'anelerinden mezar taşlarına kadar her şeyi inceliyorlar, örneklerini topluyorlar, resimlerini yapıyorlar, adlarını defterlerine yazıyorlardı. Genç doktor; Danzig'in Rus çarı 1. Petro tarafından işgali üzerine Rus hizmetine giren ve 1719 yılı sonlarında Moskova'dan hareket ederek Kazan'a uğradık-

tan sonra Tomsk şehrine gelen, 4 Mayıs 1721'de Tomsk'tan hareketle Abakan bölgesine ulaşan Almanyalı bilgin Daniel Gottlieb Messerschimidt idi. Genç subay ise Poltava savaşında, 8 Temmuz 1709'da Ruslara esir düşerek Sibirya'da ikamete mecbur tutulan İsveçli yüzbaşı Johann Philipp Tabbert (von Strahlenberg) idi.

Genç bilginler araştırmalarına devam ederken, 1721 yılının 31 Aralığında Messerschimidt'in yanına bir Kazak köylüsü gelerek bazı taşlardan ve heykellerden bahseder. Ocak ayının (1722) ilk günlerinde, anlatılan yere giden doktor Daniel Messerschimidt; Yenisey'e dökülen Uybat ırmağının kollarından Bey nehri kıyısında, Çarkov köyü yakınlarındaki bir tepeciğin üstünde, 53,5 derece kuzey enlemiyle 90,5 derece doğu boylamının kesiştiği yerde 3.20 metre yüksekliğinde yere yatık bir taş görür. Üzerinde tuhaf yazılar bulunan bu taş, Yenisey bengü taşlarından Üçüncü Uybat yazıtıdır. Messerschimidt Abakan şehrine dönünce, dostu yüzbaşı Johann Tabbert'e heyecanla bu keşfini anlatır. İki arkadaş yeni taşlar bulmak ümidi içinde merakla araştırmalarına devam ederken yine bir Kazak köylüsünden insan boyundaki bir taş heykelin haberini alırlar. 1722 yılının 24 Ocağında yüzbaşı Tabbert birkaç yardımcısı ile birlikte Yenisey'i atlarla geçerek Tes ırmağı kıyılarına gelir. Burada, yüzü doğuya dönük, 1.76 metre boyunda, bıyıklı bir yaşlı adam heykeli vardır. Heykelin arkasında yine o tuhaf yazılar. İkinci olarak keşfedilen bu taş Yenisey-Tes yazıtıdır.

Yüzbaşı Johann Tabbert'in esaret hayatı 1722'de sona erer ve memleketi İsveç'e döner. Güney Sibirya bozkırlarının yorulmaz araştırıcısı Messerschimidt'in notlarının yayımlanmasını sabırsızlıkla bekler. Fakat ne notlar yayımlanır, ne de Messerschimidt'ten bir haber gelir. Aslında genç doktorun topladığı bütün malzeme Petersburg İlimler Akademisindedir. Notların ancak bir kısmı, 1729'da Akademi mazbatalarında yer alır. Bu notların tamamı ancak 1960'larda Berlin'de altı cilt hâlinde yayımlanacaktır. Messerschimidt'ten hiçbir haber alamayan Johann Tabbert von Strahlenberg, Stockholm'de 1730 yılında meşhur eserini neşreder: *Das Nord und Östliche Teil von Europa und Asia.* Eserde, Yenisey kıyılarında bulunan iki taştaki yazılar ile madenî bir ayna üzerindeki tek satırın kopyaları da vardır. Romanyalı elçi Milescu ve Holandalı yönetici Witsen'in kayıtları pek dikkati çekmemiştir. Strahlenberg'in yayını ise belgelidir ve haklı olarak Batı bilim dünyasının dikkatini çekmiştir.Taşlar üzerindeki bu meçhul yazı, böylece ilim âlemine sunulmuş oluyordu. Şimdi artık, Avrupalı âlimler çeşitli tahmin ve nazariyeler yürütmeğe başlar. Kimilerine göre bu yazılar eski Prusyalılara, kimilerine göre eski Yunan ve Romalılara, kimilerine göre Gotlara aitti. Strahlenberg ise bunların İskit yazısı olduğu fikrindeydi. Ön Asya kültür ve dilleri uzmanı Theophil Bayer'e göre (1729) bu yazılar Kelt yazısıydı. Bir

yandan yazıların hangi millete ait olduğu üzerinde fikirler yürütülürken, bir yandan da yeni ilmî seferler tertipleniyor ve yeni taşlar keşfediliyordu. 18. yüzyılın büyük gezgini ve tabiî ilimler bilgini Peter Simon Pallas, 1793'te yayımlanan seyahatnamesinde, Uybat'ta bulduğu IV. ve V. taşların kopyasına yer vermişti. Sibirya tarihi üzerinde çalışan Grigoriy Spasskiy 1818'de "Sibirya'nın Eski Eserleri Üzerine Notlar" adlı kitabını yayımlıyor ve burada iki yeni metni tanıtıyor, birçok metnin de resimlerini veriyordu. Spasskiy'nin konuyla ilgili bir makalesinin Latinceye çevrilmesiyle meçhul yazı üzerindeki tartışmalar birden bire hızlandı. Oryantalist Olaus G. Tychsen aynı yıl yazıların Got yazısı olduğunu ileri sürmüş; hatta buna göre okuma denemelerinde bile bulunmuştu. Spasskiy'nin eseri üzerine tenkit yazan Abel Remusat yazıtların, eski Türklerin yaşadıkları yerlerde bulunduğunu söylemekten kendini alamamıştı; ama ona göre bu yazıtlar Got asıllı olan Usunlara aitti. Spasskiy ise buralarda Türklerin yaşamadığını söylüyor, yazıtların Moğol veya Kalmuklara ait olabileceğini ileri sürüyordu. Rommel ise bu yazıların İskit kökenli olabileceğini düşünüyordu. Ancak tanınmış oryantalist Heinrich J. Klaproth 1824'te yazıtların Türkçe olabileceğini ifade ediyordu; yazı ise ona göre Grek-Runik kökenli olmalıydı. 1847'de Finlandiyalı ünlü Ural-Altay bilgini Matthias A. Castren de bölgeye seyahat etmiş; Tuba I ve Oznaçennoye yazıtını bulmuştu. Artık keşifler birbirini kovalıyor, köylüler de buldukları yazılı taşları ilgililere haber veriyorlardı. Bölge valilerinden N. A. Kostrov 1857'de Acura yazıtını, bir Hakas köylüsü ise 1878'de Altın Köl I-II yazıtlarını bulmuştu. Sonraki yıllarda arka arkaya Kemçik Kayabaşı (Kaya Ucu), Oya, Uybat II, Tuba II ve Ak Yüs yazıtları keşfedilir. Tanınmış Fin arkeologları Johan R. Aspelin ile Aarne M. Tallgren 1870 ve 1880'lerde yazıtların Hunlara ait olduğunu, Türk ve Moğollar arasında yayıldığını ileri sürmüşlerdi. Yüzyılın sonlarına doğru araştırmalar daha da ciddileşmiş, bölgeye ilmî seferler düzenlenmeğe başlanmıştı. 1888'de Aspelin'in başkanlığında bir Fin sefer heyeti Altaylara doğru yola çıkmış, önce Çaa Köl yazıtlarını, daha sonra Ottuk Daş ve nihayet o güne kadar bulunanların en uzunu olan 12 satırlık Elegest yazıtını keşfetmişti. Yola devam eden heyet, Uyuk Arhan, Uyuk Tarlag, Tuba yazıtlarını da bulduktan sonra, Finlandiya'ya döner. Yeni keşiflerle ve eski keşiflerin mükemmel yeni kop-yalarıyla dönen heyetin bu çalışması 1889'da Helsinki'de neşredilir: *Inscriptions de l'Ienissei recueillies et publiees par la societe finlandaise d'archeologie* (Finlandiya Arkeloji Derneğince Toplanan ve Yayımlanan Yenisey Yazıtları). Bu neşirde Yenisey'deki 32 yazıtın kopyası yer almıştır. İlim adamlarının elinde şimdi bu tuhaf ve meçhul yazının yeni ve mükemmel kopyaları vardır. Hararetle yazıyı çözmeye koyulurlar. Hattâ Fin bilgini Otto Donner 1892'de kelimeler arasına konan üst üste çift noktalardan hareketle

bu bilinmeyen yazının indeksini bile yapar: *Wörterverzeichniss zu den Inscriptions de l'Ienissei.* Fakat nafile! Meçhul harfler bir türlü kendilerini ele vermemektedirler.

1889 yılındaki yeni bir haber, bilginleri heyecanlandırır ve ümitlerini yükseltir. "Rus Coğrafya Cemiyeti Doğu Sibirya Bölümü tarafından ilmî bir sefer heyetinin başında Moğolistan'a" gönderilen etnograf ve gazeteci Nikolay M. Yadrintsev, Moğolistan'da araştırmalar yaparken aynı meçhul yazıyı taşıyan daha büyük taşlar bulmuştur. N. M. Yadrintsev, 1889 yılının 18 Temmuzunda, Orhun ırmağının suladığı mukaddes topraklarda, Ulan Bator'un 400 km kadar batısındaki Koşo-Çaydam gölü yakınlarında, 47,5 derece kuzey enlemiyle 103 derece doğu boylamının kesiştiği yerde, kaplumbağaya benzer bir taş heykelin yanına uzanmış 3.75 metre boyunda beyaz mermerden bir abide görür. Abidenin üzerinde, bir vakitten beri şu Yenisey boylarında bulunan kitabelerdeki o tuhaf yazılar vardır. İşte bu abide, daha sonra Köktürk şehzadelerinden kahraman Köl Tigin'e ait olduğu anlaşılan bengü taştır. Bir kilometre mesafede, üç parçaya bölünmüş, bir kısmı kumlar altında kalmış gri granitten yapılma bir abide daha vardı. Yadrintsev'in bulduğu bu ikinci abide Köktürklerin büyük hükümdarı Bilge Kağan'a aitti.

Yadrintsev'in aynı yıl Rusça olarak yayımlanan raporu hemen İngilizce ve Fransızcaya çevrilmiş ve haber Avrupa bilim çevrelerinde duyulmuştu. Fin bilginleri de 1890'da, Moskova'daki bir arkeoloji kongresinde haberi duymuşlardı. Haberi duyar duymaz Finliler, filolog ve etnograf Axel O. Heikel'in başkanlığında bir heyeti Moğolistan'a göndermişlerdi. Heyet 15 Mayıs 1890'da hareket etmiş ve 1891 Haziranında dönmüştü. Ruslar da W. Radloffun başkanlığında bir ilim heyetini Moğolistan'a gönderdiler. Heyet 1891 baharında hareket etmiş ve 2,5 ay Moğolistan'da çalışmıştı. Radloff, Pekin'e uğrayıp Çince metinlerin tercümesini yaptırmış ve deniz yoluyla St. Petersburg'a dörmüştü. Her iki heyetin seyahatinin neticesi 1892'de neşredildi: *Inscriptions de L'Orkhon* (Orhon Abideleri) Helsingfors, 1892 *ve Atlas der Alterthümer der Mongolei* (Moğolistan'daki Eski Abidelerin Atlası), St. Petersburg, 1892. Bu arada Yadrintsev, Moğolistan'daki araştırmalarına devam etmiş, 1891'de, İşbara Tamgan Tarkan'a ait olan Ongin bengü taşını da keşfetmişti. Başka bir araştırıcı, D. A. Klementz de Moğolistan'a gitmiş ve 1893 yılında Hoytu-Tamir kaya yazıtlarını bulmuştu (Orkun 1936: 18-19; Caferoğlu 1958: 107-108; Ligeti II 1970: 3-6; Ercilasun 1985: 62-63; Temir 1991: 37-43; Sertkaya vd. 2001: XI-XIII).

Köl Tigin ve Bilge Kağan bengü taşlarının bulunuşu, yazıyı çözmeye çalışan bilginlere yeni ufuklar açar. Bir kere yeni elde edilen yazılar, öyle

birkaç satır değil, oldukça hacimlidir. Üstelik her iki bengü taşın batı cephelerinde birer Çince metin vardır. Bu metinler okunmuş, tercüme ettirilmiş ve abidelerin Köktürklere ait olduğu anlaşılmıştır. Finlandiya Fin-Ugur Cemiyetinin ve Rus İlimler Akademisinin neşrettiği mükemmel fotoğraflar ve atlaslar üzerinde âlimler heyecanla çalışmaya koyulurlar. Ömrünü, Türk dünyasını araştırmakla geçiren, Sibirya'dan Asya içlerine kadar uzanan uçsuz bucaksız topraklar üzerindeki Türk kavimlerini adım adım dolaşan, Türkolojinin babası, daha sonra Sultan 2. Abdülhamid tarafından mecidiye nişanıyla taltif edilecek olan büyük bilgin Wilhelm Radloff; o sıralarda üzerinde çalışmakta olduğu Uygur harfli Kutadgu Bilig'i bırakmış ve Türklerin bu esrarlı yazılarının anahtarını bulmaya girişmiştir. Kopenhag'da bir başka âlim, Danimarka Kraliyet İlimler Akademisi âzası, ondan fazla dil bilen ünlü mukayeseli diller profesörü Vilhelm Thomsen de aynı esrarlı yazıların anahtarını keşfetmeye çalışmaktadır. İki bilgin arasında heyecanlı bir yarış başlamıştır. Yazının sağdan sola mı, soldan sağa mı yazıldığı bile meçhuldür. Eldeki fotoğraflar bir o yana yatırılır, bir bu yana yatırılır; fakat bir türlü netice elde edilemez. Thomsen, Köl Tigin ile Bilge Kağan anıtlarındaki benzer metinlerden yararlanarak satırların sağdan sola sıralandığını anlar. Nihayet en çok kullanılan işaretlerin, özellikle iki yanında aynı işaret bulunan üş işaretli kelimenin ortasındaki işaretin ünlü (sesli) olacağını düşünerek bunlardan üç tanesini ayırır. İkisini doğru tahmin eder: *i, o/u.* Fakat aslında *ö/ü* olan üçüncüsünü *e* tahmin ederek yanılır ve bu yüzden çıkmaza girer. Sonra başka bir yol dener. Çince metinde geçen şahıs adlarını aramaya başlar. Yazının içinde sık sık tekrarlanan harf kümelerinin bu şahıs adlarına ait olabileceğini düşünmektedir. Fakat Çince metinde geçen Türk kişi adları, bütün diğer Çin kaynaklarında olduğu gibi anlaşılmaz bir vaziyettedir. Meselâ Bilge'nin adı *Pi(t)-kia,* Köl Tigin'in adı *K'iueh-ti(k)-k'in* şeklindedir. Yine de anıtlarda sık geçen kelimelerin kişi adları olduğunu düşünerek onları a-raştırmaya devam eder. Yenisey yazıtlarında da çok sık geçen dört harflik bir kelimenin peşine düşer. Üstelik bu kelimenin sonundaki *i* harfini de önceden keşfetmiştir. Şimdi gazete bulmacalarını çözerken yapıldığı gibi, diğer üç işaretin yerine çeşitli harfler tatbik ederek kelimenin ne olduğunu bulmaya çalışır. Sonunda o mukaddes kelimeyi yakalar: *Teŋri* (Tanrı). Şimdi elinde *t, ŋ, r* harfleri de vardır. Çok geçen başka bir harf kümesinin *Türk,* bir diğerinin de *Kül/Köl Tigin* olduğunu keşfeder. Böylece *e* zannettiği harfin *ö/ü* olduğunu da anlar. Arkası çorap söküğü gibi gelir. Danimarkalı dil bilimci esrarlı harflerin sırrını artık çözmüştür: 25 Aralık 1893 (Thomsen 2002: 12-17). Mukayeseli diller profesörü Vilhelm Thomsen, 1893 Aralığının 15'inde Danimarka Kraliyet İlimler Akademisi'nde bir toplantı ile bu meçhul ve esrarlı yazıları nasıl çözdüğünü anlatır. 171 yıldan beri ilim adamlarını uğraştı-

ran bu taştan abidelerin Türklere ait olduğunu bütün dünyaya duyurur. As-lında Thomsen alfabeyi çözdüğü sırada Radloff da çözüme çok yaklaşmıştı. Nitekim 22 Kasım 1893'te Thomsen'e yazdığı bir mektupta o da üç harfin ünlüleri gösteren harfler olduğunu ve birinin de i'yi karşıladığını belirtiyordu. (Thomsen 2002: 9). Harflerin esrarını çözmedeki gecikmesini kapatmak isteyen büyük bilgin Radloff hemen harekete geçmiş ve 19 Ocak 1894'te Köl Tigin anıtını 50 nüsha olarak neşretmiştir: *Die alttürkischen Inschriften der Mongoloi. I. Das Denkmal zu Ehren des Prinzen Kül Tegin.* Aynı yılın Mart, Mayıs ve Ekim aylarında Radloff, Koşo-Çaydam anıtlarını üç fasikül hâlinde yayımladı ve yıl sonunda hepsini tek cilt hâlinde tekrar bastırdı. Bu ciltte metin ve açıklamalar vardı. Aynı yıl bastırdığı ikinci ciltte ise sözlük, indeks ve yazıtların Çince bölümü yer almaktaydı. 1895'te çıkan üçüncü ciltte düzeltmeler, ilâveler ve notlar yanında ilk defa olarak Yenisey yazıtları da yayımlanmıştı (Temir 1991: 46). Bu ilk ve acele yayınlarda pek çok yanlışlar bulunmaktaydı. Nitekim Radloff un kendisi de sonraki yayınlarında bazı düzeltmeler yapıyordu. Vilhelm Thomsen de yazıyı çözdükten sonra hemen metinlerin neşri işine girişmiş; fakat kendisinin Kopenhag'da, basım işinin Helsinki'de olması yüzünden yayın gecikmiştir. 1894 Eylülünün başlarında Cenevre'de toplanan X. Şarkiyatçılar Kongresinde sunulmak üzere eserinin ilk bölümünden çok az sayıda bastırabilmiş ve bu ilk teslim nüshalarını bazı meslektaşlarına ulaştırabilmiştir. Daha sonra ağır bir hastalık geçiren Thomsen eserini tam olarak ancak 1896'da bastırabilmiştir: *Inscriptions de l'Orkhon Dechiffrees par Vilh, Thomsen,* Helsinki 1896 (Thomsen 2002: 295-296). Thomsen'in 1896'daki bu titiz ve mükemmel neşri, daha sonraki yayınlara daima örnek ve kaynak olmuştur.

47,5 derece kuzey enlemiyle 107,5 derece doğu boylamında, Tola ırmağının yukarı mecrasındaki Baym Çokto bölgesinde ve Köl Tigin ile Bilge Kağan abidelerinin 360 km doğusunda bulunan Tonyukuk bengü taşı, 1897'de botanikçi Yelizaveta Klements tarafından keşfedilir. Bu abideyi de ilk önce Radloff neşreder: *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei von Dr. W. Radloff. Zweite Folge. W. Radloff, Die Inschrift des Tonjukuk,* St. Petersburg 1899 (Temir 1991: 46). "Radloff 1894 ile 1899 yılları arasında, 40 Yenisey, 10 Hoytu Tamir ve 6 Moğolistan (Köl Tigin, Bilge Kağan, Ongin, İhe Aşete, ihe Hanin Nur ve Tonyukuk) olmak üzere, toplam 56 yazıtı ilk okuyan, ilk tercüme dene, sözlüklerini ve gramerini yapar, yeni anıtları çeşitli yönleriyle değerlendiren bir usta, bir öncü bir rehberdir. Bugün belki bazı kelimelerini yanlış okumuş olması ve metni yanlış tercüme etmiş olması, 80-90 yıl önceki imkânlarla ve malzemelerle çalıştığı göz önüne alındığında onun çalışmalarının değerini asla küçültmemektedir." (Sertkaya vd. 2001: XXVIII).Talas yazıtlarının ilki öğretmen Gastev ile Evliya ata

nahiyesinin başkanı V. A. Kallaur tarafından 1896'da bulunur. 5 Mayıs 1898'de Kallaur aynı bölgede üç yazıt daha bulur. 1898'de bölgeye gelen Heikel de beşinci Talas yazıtını bulmuştur (Cumagulov 2001: 69-70). 1889'da M. Melioranskiy Köl Tigin anıtının okunuşunu ve Rusça tercümesini ayrıca yayımlar. Suci bengü taşı 1900'de, Şine-Usu bengü taşı 1909'da ünlü Altay bilgini Finli Ramstedt tarafından keşfedilir. Ramstedt bu iki âbideyi mükemmel fotoğraflarıyla birlikte 1918 yılında neşreder. İhe-Huşotu bengü taşı, Kotwicz tarafından bulunur ve 1928'de Kotvvicz ve Samoyloviç tarafından fevkalâde fotoğraflarla yayımlanır.

Türkiye'de Köktürk anıtlarını ilk tanıtan bilim adamı Necip Âsımdır. İkdam gazetesinin 17 Şubat 1895 tarihli nüshasında, imzasız olarak çıkan "Hutût-ı Kadîme-i Türkiyye"(Eski Türk Yazılan) başlıklı uzun makalesinde Necip Âsım (?), Köktürk anıtlarından ve özellikle Köktürk harflerinden ve onların kökeninden baseder. Yazı aslında Thomsen'in 1896'da çıkacak olan eserinin ilk bölümünün ilk teslim nüshasını tanıtır. Henüz bütünüyle çıkmadan, daha 1895 yılı başında, kitabın, İkdam gazetesinde uzun bir makaleye konu teşkil etmesi ilgi çekicidir (Bilge Ercilasun 1997: 331-338).

Müsteşrikler Kongresinde Ahmed Midhat Efendi, Thomsen'i tanımıştır. Thomsen, meşhur kitabından Ahmed Midhat'a da bir nüsha armağan etmiş, Ahmed Midhat da eseri Necib Asım Bey'e vermiştir. Thomsen'in meşhur eserinin alfabeyle ilgili kısmından istifade eden Necib Âsım, 1897 yılında *Pek Eski Türk Yazısı* adıyla İkdam Külliyatı arasında küçük bir risale neşreder ve böylece ülkemizde Köktürk harfleri ve abideleri hakkında ilk kitap yayımlanmış olur. Aynı risale Türk Derneği tarafından 1911 'de tekrar basılır. Necib Âsim 12 Rebîülevvel 1315 (1897) tarihinde bu risaleye yazdığı mukaddimenin sonuna Köktürk harfleriyle "Necib" yazarak imzasını atar.

Necib Âsım, Thomsen'in eserini Şemseddin Sami'ye de göstermiştir. Şemseddin Sami, Orhun abidelerini bizde neşretmeye teşebbüs eden ilk a-damdır. 1903 tarihinde 104 sayfalık bir deftere, Köl Tigin bengü taşının doğu cephesini, orijinal harfleriyle, transkripsiyonu ve tercümesiyle kaydetmiştir. Fakat Ş. Sami, bu defteri tertip etmeye başladıktan bir yıl sonra vefat eder ve iş yarım kalır (Levend 1969: 97-98).

Vilhelm Thomsen'in eseri 1910'larda Türkiye'nin bilim çevrelerinde tanınmaktadır. 1915'te, Millî Tetebbular Mecmuası'ndaki yazılarında Ziya Gökalp ve Fuat Köprülü Thomsen'e sık sık atıflarda bulunurlar (Bilge Ercilasun 1997: 348).

Köktürk bengü taşlarının kısmen de olsa ilk tercümesi bir hikâyecimize aittir ve bir roman içinde yer almaktadır. Ahmet Hikmet Müftüoğlu'nun "Gönül Hanım" romanı. Birinci Dünya Savaşında Ruslara esir düşen Türk ve

Macar roman kahramanları iki Tatar genciyle Orhun bölgesine seyahat ederler ve anıtları okuyup tercüme ederler. Müftüoğlu bazı parçaların yerlerini değiştirmekle ve yer yer san'atkârane üslûbunu katmakla beraber aslına oldukça sadık bir tercüme yapmış, hatta bazen de orijinal biçimleri dip notlarda vermiştir. Tabiî ki bu anıtların tamamının tercümesi değil, kısmî bir tercümedir. Eserin Tasvîr-i Efkâr gazetesinde tefrika edildiği, dolayısıyla tercümenin yapıldığı tarih 1 Şubat 1920 - 13 Nisan 1920'dir (Bilge Ercilasun 1997: 380-390).

Köktürk harflerini bizde ilk tanıtan Necib Âsim olduğu gibi, Orhun abidelerini ilk defa neşretme şerefi de ona aittir. Darülfünun Türk Lisanı Müderrisi Necib Âsım Bey'in 1925'te Maarif Vekâleti neşriyatı arasında yayımladığı *Orhun Âbideleri* adlı eser, hem Köl Tigin ve Bilge Kağan bengü taşlarının metin ve tercümelerini, hem de Orhun Türkçesinin gramerini içine alır.

Köprülüzade Mehmed Fuad (Fuat Köprülü), 1928'de yayımladığı *Türk Edebiyatı Tarihi'nde* anıtlardan kısaca bahseder ve onları üslûp yönünden değerlendirerek, özellikle Köl tigin anıtının yüksek bir edebî değere sahip olduğunu ifade eder.

Ragıp Hulusi'nin Thomsen'den çevirdiği üç büyük taşa ait tercüme, *Moğolistan 'daki Türkçe Kitabeler* adı ile Türkiyat Mecmuası'nın üçüncü cildinde, 1935 yılında yayımlanır.

Türkiye'de bengü taşlan en geniş ölçüde işleyen, büyük tarihçi Hüseyin Namık Orkun'dur. Eserini çıkardığı yıllara kadar yapılmış olan bütün neşriyatı ve fotoğrafları masasının üzerine yayan H. N. Orkun, hem Yenisey, hem Orhun bengü taşlarının en mükemmel neşirlerinden birini meydana getirmiştir. 1936-41 yıllarında 4 cilt olarak çıkan *Eski Türk Yazıtları* adlı bu âbidevî eser, o yıllara kadar bulunmuş olan Köktürk harfli ne varsa, tek kelimelik mühürlere, kemer tokalarına varıncaya kadar her metni fotoğraflarıyla, transkripsiyon ve tercümeleriyle, izahlarıyla, sözlüğüyle verir. Türklüğe ve Türk'ün semavî atalarının ebediyete miras bıraktığı bengü taşlara aşk derecesinde bağlılık duyan bu yüce yaradılışlı insan, tıpkı Köl Tigin ve Bilge Kağan gibi, tıpkı Tonyukuk gibi "gece uyumamış, gündüz oturmamış, ölesiye bitesiye" çalışmış, abidelerin bulunduğu mukaddes yerlerin adını adına eklemiş ve bu dört ciltle, 1200 yıl önce uzak doğunun bozkırlarından yükselen "gönlümde ne kadar söz varsa bu ebedî taşlara yazdırdım. En uzaktaki ferdine kadar bütün Türk milleti! Bu taşlara bakınız ve ona göre hareket ediniz" sözlerini altı bin kilometre mesafedeki Köktürk çocuklarının dimağlarına yeniden nakşetmiştir.

1943'te Nihal Atsız *Türk Edebiyatı Tarihi* adlı eserinde Tonyukuk ve Köl Tigin bengü taşlarının bugünkü Türkçeye çevrilmiş şekillerini verir.

Muharrem Ergin'in ilk baskısı 1970'te neşredilen Orhun Âbideleri üç büyük bengü taşın yeni okunuş ve tercümelerini ihtiva etmektedir. Bugüne kadar 30 baskı yaparak Köktürk çocuklarının ellerine ulaşan bu kitap; ön sözünde Orhun âbidelerini en mükemmel şekilde vasıflandıran ateşten ifadeleriyle, ebedî ve mukaddes seslenişi yüz binlere duyurmayı başarmıştır.

Şimdi Muharrem Ergin'in talebesi Osman F. Sertkaya bir kuyumcu titizliğiyle abideler üzerinde çalışmakta; konuyla ilgili olarak dünyanın dört bir yanında çıkan neşriyatı ısrarla takip etmekte; hâlâ meçhul ve tereddütlü kalan bazı noktaları vukufla aydınlatmakta ve bu çözüm çalışmaları yerli-yabancı milletler arası dergilerde yayımlanmaktadır. 1985 yılında *Büyük Türk Klasikleri* dizisinin 1. cildinde, "Bengütaş Edebiyatı" başlığıyla Ahmet B. Ercilasun da Köl Tigin ve Tonyukuk anıtlarının yeni bir aktarımını vermiş, anıtları özellikle edebî yönden değerlendirmiştir.

Amerika'dan Japonya'ya kadar bütün dünya Türkologları hâlâ heyecanla bengü taşlar üzerine eğilmekte, her gün yeni bir problemi halletmektedirler. Japon bilginlerinden H. Onogavva, 1950'de Toru Haneda armağanında Ongin bengü taşını yayımlar. Bütün bengü taşlar üzerinde en çok uğraşan bilginlerden biri de Rus Türkoloğu Sergey E. Malov'dur. Malov 1951 'deki *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti* (Eski Türk Abideleri) adlı kitabında Köl Tigin, Tonyukuk, Talas ve Suci bengü taşlarını; 1952'deki *Yeniseyskaya pis 'mennost' tyurkov* adlı eserinde Yenisey yazıtlarını yayımlar. 1959'da *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii* (Moğolistan ve Kırgızistan'daki Türk Abideleri) adlı eserini neşreder.

Türkçe ve Moğolca İncelemeleri adlı kitabının baş tarafına Yûsuf Has Hâcib'in

Kiming yaşı altmış tüketse sakış / Tatıg bardı andın yayı boldı kış (Kimin yaşında tükenirse altmış / Tadı gider onun, yazı olur kış) beytini alarak, altmış yaşına girdiğine dokuz yüz sene önce yaşamış bir Türk gibi hayıflanan, hayatının sonunda eski Türk dilinin en mükemmel etimolojik sözlüğünü hazırlayan İngilizlerin asil bilgini Sir Gerard Clauson, İşbara Tamgan Tarkan (Ongin) bengü taşının en mükemmel neşrini de ("The Ongin Inscription" *JRAS,* 1957) bize armağan ederek milletimizin haklı minnet duygularını kazanmıştır. Aynı asil adam; bu defa bir başka Türk dostu ile, Moğolistan'a yaptığı seferlerde bengü taşların perişan hâlini görerek onların korunması için dünya kültür kuruluşlarını ikaz eden Polonyalı Edward Tryjarski ile birlikte Köl İç Çor (İhe-Huşotu) bengü taşının harikulade bir neşrini yapar ("The Inscription at Ikhe-Khushotu", *ROXXXIV/1,* Varşova 1971).

Çekoslovakyalı Lumir Jisl, 1958'de Moğolistan'daki arkeolojik araştırmalarının neticelerini mükemmel fotoğraflar ve plânlarla neşreder. Bu yayının Türkçesi "Kül Tegin anıtında 1958'de yapılan arkeoloji araştırmalarının sonuçlan" adıyla TTK - Belleten XXVII/107'de (Ankara 1963) çıkar. Jisl'in neşri bize, Köl Tigin ve Bilge Kağan bengü taşlarının nasıl bir anıt mabet ve heykeller külliyesi içinde yer aldığını öğretir.

İ. A. Batmanov 1959'da Yenisey yazıtlarının dili üzerindeki eserini yayımlar: *Yazık yeniseyskih pamyatnikov drevnetyurkskoy pis 'mennosti,* Frunze 1959. Batmanov'un bir başka önemli yayını Talas yazıtları hakkındadır: *Talasskiye pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti,* Frunze 1971. V. M. Nasilov anıtların dili üzerindeki çalışmasını 1960'ta neşreder: *Yazık orhono-yeniseyskih pamyatnikov,* Moskva 1960.

Orta Asya Türk tarihi mütehassıslarından olan Fransız Türkoloğu Rene Giraud 1961'de Tonyukuk abidesinin mükemmel bir neşrini hazırlar: *l'Inscription de Bain-Tsokto,* Paris 1961. Rus şarkiyatçılarından Sergey G. Klyaştornıy, abideleri tarihî kaynak olarak değerlendiren fevkalâde bir çalışma ortaya koyar: *Drevnetyurskiye runiçeskiye pamyatniki kak istoçnik po istorii Sredney Azii,* Moskva 1964. Bugut ve Taryat bengü taşlarını ilk tanıtanlardan biri de yine Klyaştornıy'dir. İ. V. Stebleva, 1965'te neşrettiği eserle abidelerin manzum olduğunu ispat etmeye çalışır: *Poeziya tyurkov VI-VIII vekov,* Moskva 1965.Talât Tekin, Amerika'da hazırladığı doktora tezini, 1968'de neşreder: *A Grammar of Orkhon Turkic,* Bloomington 1968. Bu eserde, Köl Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongin ve Köl İç Çor bengü taşlarının metinleri ve İngilizce tercümelerinden başka teferruatlı bir gramer ve gramatikal indeks vardır. Abidelere büyük emek veren bir diğer Türkolog Fransız Louis Bazin'dir. 1974'te yayımladığı Türk takvimlerine ait değerli eseri, bilhassa yazıtların tarihlerinin tespiti bakımından önemlidir: *Les Calendriers Turcs Anciens et Medievaux,* Lille 1974. Son olarak ünlü Rus türkologu A. N. Kononov, 1980'de Leningrad'da yayımladığı *Grammatika yazıka tyurkskih runiçeskih pamyatnikov (VH-IX* vv.XVII.-IX. Asırlardaki Türk Runik Âbidelerinin Dili) adlı eseriyle bengü taşların yeni bir gramerini meydana getirmiştir. 1980'lerde Dimitriy Vasilyev Yenisey yazıtları üzerinde çok önemli bir çalışma ortaya koyar: *Korpus turkskih runiçeskih pamyatnikov basseyna yeniseya,* Leningrad 1983. Eser 145 Yenisey yazıtını içine alan muazzam bir korpustur. Aynı yıl Vasilyev ikinci önemli eserini yayımlar: *Grafiçeskiy fond pakyatnikov tyurkskoy runiçeskoy pis 'mennosti aziatskogo areala,* Moskova 1983. Avrupa'daki Köktürk harfli metinlerin bir bakıma korpusu sayılabilecek eser ise Karaçay bilgini S. Ya. Bayçorov tarafından 1989'da yayımlanır: *Drevnetyurkskiye runiçeskiye pamyatniki Yevropı,* 1989. Bu eser Muvaffak Duranlı tarafından *Avrupa'nın Eski Türk*

Runik Abideleri adıyla Türkçeye çevrilmiş ve 1996'da Kültür Bakanlığı tarafından yayımlanmıştır.

Son yıllarda Moğollar da abideler üzerinde çalışmaya başlamışlardır. Moğol alimi Emhetgev Rinçen'in yayımladığı bir albüm, yeni bulunmuş birçok küçük yazıtın fotoğraflarını verir: *Mongol Nutag dah hadnı biçees* (Moğolistan'daki taş yazıtlar), Ulaanbaatar 1968. İlk parçası 1957'de, ikinci ve üçüncü parçalan 1970'te bulunan Taryat bengü taşını da ilk defa bir Moğol bilgini, M. Şinehüü tanıtır (1975). 1976'da Moğolistan'ın kuzeyinde Tes ırmağı kıyısında bulunan Tes yazıtı da Kazak bilgini Harcavbay ve Moğol Şinehüü tarafından neşredilir.

Sovyetlerde yaşayan Türkler de son yıllarda abideleri büyük bir aşkla incelemeye başlamışlardır. Bunların en büyüğü Kazak Türk bilgini Gubeydulla Aydarov'dur. Başta Kazakça olmak üzere muhtelif Türk lehçelerinde ve Rus dilinde bengü taşlar hakkında pek çok makale yazan Aydarov, 1966'da neşrettiği Bilge Kağan abidesiyle dikkati çeker. Fakat Aydarov'un en büyük eseri, 1971'de Alma Ata'da yayımladığı *Yazık orhonskih pamyatnikov drevnetyukskoy pis 'mennosti VIII v.* (Sekizinci Asırdaki Eski Orhun-Türk Abidelerinin Dili) adlı eserdir. Aydarov'un senelerini verdiği bu büyük eserde; Köl Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Köl İç Çor, Moyun Çor ve Suci bengü taşlarının fotoğrafları, Köktürk harfli metinleri, transkripsiyonları ve Rusça tercümelerinden başka fevkalâde sistemli ve teferruatlı bir gramer de yer almaktadır. Bengü taşlara büyük bir hayranlık duyduğu anlaşılan Aydarov, kitabının sol iç kapağına Köktürk harfleriyle "Orkun Bitigleri" başlığını koymuş ve alt tarafa da yine Köktürk harfleriyle "Almatı (Alma Ata)" yazmıştır. Aydarov, iki meslektaşıyla birlikte Kazakistan yazıtlarını da yayımlar: G. Musabayev - A. Mahmudov - G. Aydarov, *Epigrafika kazahstanay,* Alma ata 1971. Köktürk yazılı anıt ve yazıtlar üzerinde çalışan Kazakistan'ın önemli araştırıcılarından biri de Altay Amanjolov'dur. Eski Türk antlarının tarihi üzerine malzeme ve açıklamalarını 1975'te neşretmiştir: *Materialı i issledovaniya po istorii drevnetyurkskoy pis'mennosti,* Alma-Ata 1975.

Kırgızistan'daki yazıtların en önemli uzmanı Çetin Cumagulov'dur. O, Köktürk harfli olmayanlar da dahil, Kırgızistan'daki bütün yazıtları fotoğrafları, çizimleri, okunuş ve tercümeleriyle üç cilt hâlinde yayımlamıştır: *Epigrafika Kirgizii 1, II, III,* Frunze 1963, 1982, 1987. Kırgızistan İlimler Akademisi 1971'de Frunze'de (Bişkek'te) "Eski Türk Diyalektleri Ve Çağdaş Dillerdeki Akisleri" adıyla çok değişik bir çalışma ortaya koydu. Batmanov'un başkanlığında Akılbekova, Aşiraliyev, Osmanaliyeva, Sıdıkov ve Asanaliyev adlı Kırgız bilginlerinin müştereken hazırladıkları bu eserde,

gerek Moğolistan, gerek Yenisey bölgesindeki bütün bengü taşlarda geçen 1680 kelimenin çeşitli listeleri verilmiştir.

Azerbaycan'daki çalışmalar 1970'lerde başlar. Alisa Şükürov ile A. A. Meherremov'un 1976'da Bakû'da bastırdıkları *Gadim Türk Yazık Abidelerinin Dili,* bugün yeryüzünde yaşayan bütün Türk kavimleri hakkında kısa bilgiler verdikten sonra Köl Tigin ve Tonyukuk bengü taşlarının Köktürk harfleriyle metinlerini, transkripsiyonlarını ve Azerbaycan Türkçesine tercümelerini vermektedir. Eserde kısa bir gramer de vardır. Azerbaycanlı diğer bir dilci, Ebülfez Recebov ise Köktürk grameri üzerinde çalışmıştır. Yunis Memmedov'un *Orhon-Yenisey Abidelerinde Adlar* adlı eseri ise iki cilt hâlinde 1979 ve 1981'de Bakû'da basılmıştır.

Özbekistan'daki en önemli çalışma G Abdurahmanov ile A. Rustemov tarafından yayımlanmıştır: *Kadimgi Turkiy Til,* Taşkent 1982. Eserde Tonyukuk, Köl Tigin, Bilge Kağan, Ongin anıtlarının okunuşu, Özbekçe aktarmaları ve Eski Türkçenin grameri vardır.

70 000 nüfuslu küçücük Hakas Muhtar Vilâyetinde yaşayan Abakan Türkleri dahikendi ülkeleri içinde bulunan Yenisey yazıtlarını 1970 yılında *"Hakasiyanıng Purunğı Piçikteri* (Eski Hakas Yazıtları)" adıyla yayımlamışlardır. Görüldüğü gibi bengü taşların bir başka adı olan "bitig" kelimesi, Hakas Türkçesinde "piçik" şeklinde yaşamaktadır. Subrakova ve Batmanov'ca hazırlanan bu eserde Tuba, Oya, Abakan, Altın Köl (I-II), Uybat (I-II), Taş Oba, Açura ve Oznaçennoye bitiglerinin fotoğrafları, transliterasyonları, transkripsiyonları, Hakasça ve Rusça tercümeleri ve çeşitli izahlar yer almaktadır.

1990 yılından itibaren Köktürk anıtları üzerindeki çalışmalar Türkiye'de büyük bir ivme kazandı. Daha önce 1982 yılında İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü tarafından düzenlenen Milletler Arası Türkoloji Kongresinin bir bölümü, Köl Tigin bengü taşının dikilişinin 1250. yıl dönümü dolayısıyla Köktürk anıtlarına ayrılmış ve kongrede Köktürk yazısının okunuşunun 100. yılınaa hazırlanılması temennisi dile getirilmişti. SSCB tarafını Tofig Melikov'un, Türkiye tarafını Osman F. Sertkaya'nın eş başkan olarak temsil ettikleri Türk-Sovyet kollokyumları da 1988'de Bakû'da başlamış ve ilk konu olarak Dede Korkut seçilmişti. 8-14 Haziran 1990'da Almatı'da yapılan "III. Sovyet-Türk Kollokyumu"nun konosu ise "Göktürk Anıtları" idi. Bu toplantıdaki bildiriler TDAY - Belleten 1990'da yayımlandı.

Dağcı ve cerrah Mecit Doğru'nun teşebbüsüyle Türkiye Radyo Televizyon Kurumu "Altaylar" adlı bir dizi yapmak üzere 1990 yazında Tonyukuk, Bilge Kağan ve Köl Tigin külliyelerinde çekimler gerçekleştirmiş ve yönetmenliğini İsmail Çoruh'un yürüttüğü 12 bölümlük dizi TRT'de birkaç defa

yayımlanmıştı. Dizinin danışmanları Mecit Doğru, Ahmet B. Ercilasun ve Osman F. Sertkaya idi. Moğolistan dönüşü Köktürk anıtları hakkında Ercilasun'un Kültür Bakanı Namık Kemal Zeybek'e verdiği rapor devlet katında ilgi uyandırmıştı. Ercilasun 60 günlük izlenimlerini daha sonra *Moğolistan ve Çin Günlüğü* adıyla yayımladı (Ankara 1991).

100. yıl hazırlıkları ilerliyordu; 1991'de Türk Dil Kurumu, Ahmet Temir'in *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri* adlı eserini yayımlamıştı.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından ve bağımsız Türk cumhuriyetlerinin ortaya çıkmasından sonra T.C. Dışişleri Bakanlığına bağlı olarak kurulan Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA), Köktürk anıtları konusuna büyük önem verdi. TİKA Başkanı Büyük Elçi Umut Arık, 1993'te Mehmet Saray, Sema B. Özönder ve Sadettin Gömeç'ten kurulu bilim heyetine bir rapor hazırlatmış ve rapor 9. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'e sunulmuştu.

Aynı yıl, 15-16 Aralık 1993'te Türk Dil Kurumunca Ankara ve İstanbul'da "Okunuşunun 100. Yılı Dolayısıyla Göktürk Anıtları Toplantısı" yapıldı ve milletler arası toplantıdaki bildiriler TDAY - Belleten 1993'te yayımlandı.

Türk dil Kurumu, Köktürk yazısının okunuşunun 100. yılına yetiştirilmek üzere Thomsen'in ilk bildirisinin ve eserinin tercümesini Vedat Kö-ken'e ısmarlamış ve bu tercüme *Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü, İlk Bildiri - Çözülmüş Orhon Yazıtları* adıyla 1993'te yayımlanmıştı. 2002'de *Orhon Yazıtları Araştırmaları* adıyla ikinci baskısı yapılan esere Thomsen'in bir makalesi ile *Turcica* adlı kitapçığının tercümesi de eklendi.

1994 yılında Türk Dil Kurumu tarafından bir proje daha başlatıldı. Devlet Plânlama Teşkilâtının desteklediği proje "Göktürk (Runik) Yazılı Belge, Yazıt ve Anıtların Albümü" adını taşıyordu.

TİKA'nın başlattığı faaliyet, "1994 yılında TİKA ile Moğolistan Aydınlanma Bakanlığı arasında imzalanan anlaşma ile hayata geçirildi."

1995'te TİKA, *Moğolistan Tarihi Eserleri Atlası (Seçilmiş Sayfalar)* adlı büyük boy bir albüm neşretti. Böylece 100 yıl sonra Radloff atlasının bir bölümü canlandırılmış oldu.

Osman F. Sertkaya'nın araştırma ve incelemelerini bir araya getiren *Göktürk Tarihinin Meseleleri* adlı eseri 1995'te yayımlayan Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü de 100. yıl çalışmalarına katılmış olur.

Türkiye Cumhuriyetinin 9. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel 10-12 Eylül 1995'te Tonyukuk, Bilge Kağan ve Köl Tigin anıtlarını ziyaret etti. Bu, Köl Tigin bengü taşının dikilişinden 1263 yıl sonra bir Türk devlet baş-

kanı tarafından gerçekleştirilen ilk ziyaretti ve ziyarette Moğolistan Devlet Başkanı da vardı. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in heyetinde Reşat Genç, Oluş Arık, Ahmet B. Ercilasun, Yusuf Halaçoğlu, Osman F. Sertkaya gibi bilim adamları ve gazeteciler de bulunuyordu.

Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in gezisi tesirini gösterdi ve 1996 Aralığında Türkiye Cumhuriyeti ile Moğolistan Halk Cumhuriyeti arasında Teknik İşbirliği Analşması imzalandı. Anlaşma 1997 Nisanında, beş yıllık çalışma programını içine alan bir protokolla somutlaştırıldı. Protokol TİKA ile Moğolistan aydınlanma Bakanlığı arasında imzalanmıştı.

1997 yazında çalışmalar başladı. Oluş Arık başkanlığındaki ilk heyet 15 Haziran ile 24 Temmuz arasında bölgeye giderek ön hazırlıkları yaptı.

1997'de "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi" için TİKA Başkanı Tugay Özçeri, Atatürk Yüksek Kurumu Başkanı Reşat Genç, Türk Tarih Kurumu Başkanı Yusuf Halaçoğlu ve Türk Dil Kurumu Başkanı Ahmet B. ercilasun'dan meydana gelen bir "üst kurul" oluşturuldu.

1998'da Kültür Bakanlığının da projeye bilimsel ve teknik katkılarını sağlamak üzere bir protokol imzalandı.

Tonyukuk külliyesi ile Bilge Kağan - Köl Tigin külliyelerinde 1998'de inşasına başlanan çelik konstrüsiyonlu koruma ve müze binaları 1999 Şubatında TİKA tarafından teslim alındı.

1999 Mayısında TİKA, Devlet Bakanlığına bağlandı ve tarih profesörü Abdülhalûk Çay, TİKA'dan sorumlu Devlet Bakanı oldu. 1999 Eylülünde "proje üst kurulu" üyeliklerine TİKA Başkanı Öner Kabasakal, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdür Yardımcısı Abdulkadir Karaoğlu, Atatürk Yüksek Kurumu Başkanı Reşat Genç, Türk Tarih Kurumu Başkanı Yusuf Halaçoğlu, Türk Dil Kurumu Başkanı Ahmet B. Ercilasun, İstanbul Üniveristesi öğretim üyesi Osman F. Sertkaya ve Atatürk Üniversitesi öğretim üyesi Cengiz Alyılmaz getirildi. Proje Başkanlığını ise Gazi Üniversitesi öğretim üyesi Hakkı Acun'un yürütmesi kararlaştırıldı. 1999 Güzünde Devlet Bakanı Abdülhalûk Çay bilim adamları ve uzmanlardan oluşan bir heyetle bölgede incelemelerde bulundu.

23-30 Nisan 2000'de TİKA ile İ. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü tarafından İstanbul'da "II. Milletler Arası Göktürk Anıtları ve Yazıtları Kollokyumu" düzenlendi. Milletler arası kollokyumun bildirileri TDAY -Belleten 2000'de yayımlandı.

4.7.2000-5.8.2000 tarihleri arasında Hakkı Acun başkanlığındaki heyet bölgede "kazı, çizim, topografya, arkeometri, fotogrametri, jeofizik, tarih, koruma (konservasyon), restorasyon, epigrafi" çalışmaları yaptı. Heyette

yaklaşık olarak 50 Türk ve Moğol bilim adamı bulunuyordu. İlgili alanlardaki birçok çalışma yanında, yere yatık vaziyette bulunan Bilge Kağan bengü taşı kaldırılarak müzeye taşınmış; anıtın kaplumbağa kaidesi ortaya çıkarılmış; birçok heykel, balbal ve çeşitli objeler müzeye kaldırılarak koruma altına alınmıştır.

2000 yılında Türk Dil Kurumunda Ahmet B. Ercilasun ve Osman F. Sertkaya tarafından yürütülen albüm projesinin ilk eseri de yayımlandı: İsmail Doğan, *Kafkasya 'daki Göktürk (Runik) İşaretli Yazıtlar,* Ankara 2000.

18.6.2001-20.8.2001 tarihlerinde bölgede "kazı, jeofizik, harita-fotogrametri, taş koruma, dil ve tarih, epigrafi, replika, müze" çalışmaları yapan ekibin başında Sadettin Gömeç vardı. 2001 çalışmalarında, üç parça hâlindeki Bilge Kağan anıtı birleştirilerek, takviye edilmiş kaplumbağa kaidesi üzerine oturtulmuştur. 2001 kazılarının en önemli sonucu, Bilge Kağan külliyesinde gümüş bir kutu içinde binlerce küçük parçadan oluşan bir hazinenin bulunmasıdır. Hazinede altın bir taç, iki gümüş geyik heykelciği, altın ve gümüşten maşrapa, sürahi, tabak, kemer tokaları ve çeşitli objeler yer almaktadır.

Bölgede TİKA'nın yürüttüğü çalışmalar hâlen devam ederken, çalışmalarla ilgili ayrıntılı bilgi, belge, resim ve çizim ihtiva eden bir albümle iki hacimli rapor kitap hâlinde yayımlanmıştır: *Moğolistan 'daki Türk Anıtları Projesi Albümü,* Ankara 2001; *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2000 Yılı Çalışmaları,* Ankara 2002; *Moğolistan 'daki Türk Anıtları Projesi 2001 Yılı Çalışmaları,* Ankara 2003.

2002'de Türk Dil Kurumu projesinin ikinci albümü de yayımlandı: İsmail Doğan, *Doğu Avrupa'daki Göktürk (Runik) İşaretli Yazıtlar,* Ankara 2002 (Sertkaya 2001: III-VII; Sertkaya vd. 2001: XXI-XXXIII; TİKA 2002; TİKA 2003).

Projeler dışında özellikle Talat Tekin'in çalışmaları dikkati çekmektedir. Tekin 1988'de *Orhon Yazıtları* (Kül Tigin ve Bilge Kağan), 1994'te *Tunyukuk Yazıtı,* 1995'te *Orhon Yazıtları (Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk)* ve 2000'de *Orhon Türkçesi Grameri* adlı eserlerini yayımlamıştır. Tekin ayrıca Elegest I ve altın Köl II yazıtlarını da makalelerinde işlemiştir.

1990'dan itibaren Türkiye dışında da çalışmalar hızlanmıştır.

Japon Kültür Bakanlığı ile Moğol Bilimler Akademisi arasında 1994'te bir iş birliği sözleşmesi imzalanmış; 1996-1998 yıllarında eski yazıt ve kalıntılar üzerinde araştırmalar yapılmış; Köktürk harfli birçok yazıt yerinde incelenip belgelenmiş ve çalışmaların sonuçları bir ön rapor hâlinde yayım-

lanmıştır: Takao Moriyasu - Ayudai Oçir, *Mongolı-koku genzoniseki hibunçousa kenkyû houkoku* (Moğolistan'da Bulunan Yazıtların İnceleme ve araştırma Ön Raporu), The Society of Central Eurasian Studies 1999 (Osawa 2001:277-286).

1990'dan sonra Türkiye dışında yayımlanan başlıca eserler şunlardır:

L. Bold, *BNMAU-ın Nutag Dah Hadnı Biçees (Tureg Biçgiyn Dursgal),* Ulaanbaatar 1990.

M. A. Devlet, *Listı Kamennoy Knigi Ulug-Kema,* Kızıl 1990.

İ. L. Kızlasov, *Drevnetyurskaya runiçeskaya pis'mennost Yevrazii,* Moskva l990.

L. Bazin, *Les Systemes chronologiques dans le monde turc ancien,* Budapest, Paris 1991.

E. Recebov - Y. Memmedov, *Orhon Yenisey Abideleri,* Bakı 1993. Elisa Şükürlü, *Gadim Türk Yazılı Abidelerinin Dili,* Bakı 1993. G. Aydarov, *Yazık pamyatnika Kül-Teginu,* Almatı 1993.

İ. L. Kızlasov, *Drevnaya pis'mennost' Sayano-Altayskih tyurkov,* Moskva 1994.

İ. L. Kızlasov, *Runiçeskiye pis 'mennosti Yevraziyskih stepey,* Moskva 1994.

İ. V. Kormuşin, *Tyurkskiye yeniseyskiye epitafii,* Moskva 1997. A. M. Şerbak, *Tyurkskaya runika,* Sankt-Peterburg 2001.

Sagalı Sıdıkov - Kadıralı Konkobayev, *Bayırkı Türk Cazuusu,* Bişkek 2001.

Köktürk yazılı metinler üzerindeki gramer çalışmalarını toplu olarak ayrıca gösteriyoruz:

Annemarie von Gabain, *Alttürkische Grammatik,* Leipzig 1941. Köktürk ve Uygur dönemi metinlerinin gramerini birlikte veren bu eserin 1974'teki üçüncü baskısı Mehmet Akalın tarafından Türkçeye çevrilmiştir: *Eski Türkçenin Grameri,* TDK, Ankara 1988.

Annemarie von Gabain, "Das Alttürkische", PhTF (Fundamenta) I, Wiesbaden 1959. Bu araştırma Mehmet Akalın tarafından Türkçeye çevrilmiştir: "Eski Türkçe", *Târihî Türk Şiveleri,* Ankara 1979.

Talat Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic,* Bloomington 1968.

Gubeydulla *Aydarov,Yazık orhonskih pamyatnikov drevnetyukskoy pis'mennosti VIII v.,* Alma-Ata 1971.

A. N. Kononov, *Grammatika yazıka tyurkskih runiçeskih pamyatnikov (VII-IX vv.),* Leningrad 1980.

Marcel Erdal, *Old Turkic Word Formation I-II,* Wiesbaden 1991 (Eski Türkçenin yapım ekleri üzerinde ayrıntılı bir çalışma).

Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri,* Ankara 2000.

2.3. KÖKTÜRK YAZISI

Köktürk alfabesi 38 harften oluşur. Bunlardan 4'ü ünlü, 31'i ünsüz, 3'ü çift ünsüz sesler için kullanılır.

Ünlüler için kullanılan harfler ikişer ünlüyü gösterir:

𐰀	a, e
𐰃	ı, i

𐰆	o, u
𐰇	ö, ü

Ünsüzler için kullanılan 31 harften 20'si kalın ve ince sesler için ayrı ayrıdır:

Kalın

𐰉	ab-ba
𐰑	ad-da
𐰍	ag-ga
𐰴	ak-ka
𐰞	al-la
𐰣	an-na
𐰺	ar-ra
𐰽	as-sa
𐱃	at-ta
𐰖	ay-ya

İnce

𐰋	eb-be
𐰓	ed-de
𐰏	eg-ge
𐰚	ek-ke
𐰠	el-le
𐰤	en-ne
𐰼	er-re
𐰾	es-se
𐱅	et-te
𐰘	ey-ye

Ünsüzler için kullanılan 31 harften 7'si kalınlık incelik bakımından yansız (nötr) harflerdir:

𐰲	Ç
𐰢	M
𐰭	Ŋ
𐰪	Ń
𐰯	P
𐱁	Ş
𐰔	Z

Ünsüzler için kullanılan 31 harften 4'ü çoğunlukla ünlü-ünsüz veya ünsüz-ünlü değerindedir:

𐰸	ok, uk, ko, ku
𐰜	ök, ük, kö, kü
𐰶	ık, kı
𐰱	iç, çi

Çift ünsüz için kullanılan üç harf ise şunlardır:

𐰡	lt
𐰨	nç
𐰦	nt

Alfabede ünlülerin azlığı, ünsüzlerin fazlalığı ile telâfi edilmiştir. 10'u kalın, 10'u ince ses için kullanılan 20 ünsüzden kalınların bulunduğu kelimedeki 𐰀 işareti *a*, incelerin bulunduğu kelimedeki 𐰀 işareti *e* okunur. Aynı şekilde 𐰃 işareti, kalın ünsüzlü kelimelerde *ı*, ince ünsüzlülerde *i* okunur. Böylece *a, e, ı, i* sesleri birbirine karışmaz. Ancak yuvarlak ünlüler için aynı açıklık yoktur. Yuvarlak ünlüleri gösteren harflerde kalın ile incenin ayrılmasına karşılık, geniş ile dar ayrılmamıştır. 𐰆 işareti *o* ve *u*'yu, 𐰇 işareti *ö* ve *ü*'yü gösterir. Bu da 𐰆 işaretini ne zaman *o* ne zaman *u*, 𐰇 işaretini ne zaman *ö*, ne zaman *ü* okumak gerektiği konusunda karışıklık yaratır. Bu yüzden bazı kelimelerin okunuşunda Türkologlar arasında birlik sağlanamamıştır. *Köl Tigin ~ Kül Tigin, yog ~ yug (cenaze töreni), tog ~ tug, barduk ~ bardok* gibi farklı okuyuşların sebebi budur. 20 ünsüzü, 10 kalın (velar), 10 ince

(palatal) olmak üzere ayıran; bu sayede kalın ve ince ünlü karışıklığını ortadan kaldıran bir sistemin *o* ile u'yu ve *ö* ile *ü'yü* birbirinden ayırmaması şaşırtıcıdır. Bu durum, tıpkı bugünkü Tatar ve Başkurt Türkçelerinde olduğu gibi Köktürkçede de *o* ile *u,* ve *ö* ile *ü* arasındaki fonetik farkın (telâffuz farkının) hissedilemeyecek kadar az olmasıyla açıklanabilir (Ercilasun ?).

Köktürk harfleri çoğunlukla dikey ve çapraz (verev) çizgilerden oluşur. Kavisli çizgiler düz çizgilerden daha az kullanılmıştır. Yatay çizgi ise yok denecek kadar azdır. Harflerin bu karakterleri, sert cisimler üzerine kazıyarak yazma tekniğinin tabiî bir sonucudur.

2.3.1. Köktürk Alfabesinin Kökeni

Köktürk alfabesinin kökeni konusunda bilim adamları arasında ittifak yoktur. Metinlerin bulunuşundan bugüne dek çeşitli görüşler ileri sürülmüş; fakat bu görüşlerin herhangi birinde ortaklık sağlanamamıştır. Alfabenin kökeniyle ilgili görüşleri aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür.

1. Özellikle ilk gezgin ve bilginler Köktürk alfabesinin, Karya, Likya, Hitit vb. Anadolu yazılarından çıktığını düşünmüşlerdir: Tihsen (1786), Otto Donner (1896). Küçük Asya veya eski Samî: Altay Amanjolov (1976, 1978).

2. Eski bir görüş de Köktürk harflerini İskandinav runlarma dayandırır: A. Heikel(1892).

3. Ya Pehlevî, Soğdak gibi İran yazıları aracılığıyla ya da doğrudan doğruya Aramî kökenli olduğunu kabul edenler: Vilhelm Thomsen (1896), H. Pedersen (1962), Kari Menges (1969), A. Rona-Tas (1987).

4. Harflerin eski Türk damgalarından çıktığını kabul edenler: N. N. Aristov (1896), N. G. Mallitskiy (1897-1898).

5. Köktürk harfleri Aramî asıllıdır; fakat Türk damgaları şekline sokula rak millîleştirilmiştir diyenler: N. D. Sokolov (1904).

6. İskandinav Run yazısından da etkilenmiş Aramî köken kabul edenler: W. Radloff(1908).

7. Türk dinî ayinlerine ait şekil ve sembolleri Köktürk alfabesinin köke ni kabul edenler: Savenkov (1910).

8. Soğdak yazısını köken olarak kabul edenler: R. Gauthiot (1911), Fr. Altheim (1949), S. G. Klyaştorniy (1958), V. A. Livşiç (1978).

9. Harflerin Türk damgalarından çıktığını; fakat Aramî, Soğdak ve Pehlevî yazılarından da etkilendiğini ileri sürenler: E. D. Polivanov (1925).

10. Pehlevî kökeni kabul edenler: H. Jensen (1925).

11. Part-Pehlevî kökeni kabul edenler: J. G. Fevrier (1948).

12. Soğdak-Grek kökeni kabul edenler: G. Clauson (1970), I. Vasary (1995). (Caferoğlu 1958: 113-116; Kafesoğlu 1996: 323; Guzev - Klyaştornıy 1995:29).

13. Türkler tarafından icat edilmiştir; ideogramlardan çıkmıştır: Hüse yin Namık Orkun: (1936, 1938), Ahmet Cevat Emre (1938), Ahmet Caferoğlu (1958), A. Mahmutov (1969) (Orkun 1936: 16, 1938: 22' Caferoğlu 1958: 116-118; Guzev-Klyaştornıy 1995: 30).

14. Köktürk harflerinin kökeni alfabetik değildir; hecelere dayanır; o hâlde alfabetik sistemli Aramî yazısından gelemez. Hece sistemli daha eski bir Samî alfabeden veya bilinmeyen bir alfabeden çıkmış olmalıdır: O Pritsak (1980), İ. L. Kızlasov (1994). (Kızlasov 1994: 322- Guzev-Klyaştornıy 1995:29).

15. Taklit yoluyla Türk icadı: V. G. Guzev - S. G. Klyaştornıy 1995 2001). . '

Yukarıdaki görüşler arasında en yaygın olanı Köktürk alfabesini Pehlevî, Soğdak, Part gibi İranî bir alfabeye ve onlar kanalıyla Aramî alfabesine bağlamak yahut doğrudan doğruya daha eski bir Samî yazısına dayandırmaktır. Eski Anadolu ve İskandinav Runik alfabesiyle ilgili görüşler tutunamamıştır. Köktürk harfleri şekilce İskandinav Runlarına çok benzedikleri hâlde, hatta batı literatüründe bu benzerlikten dolayı runik alfabe diye adlan-dırıldığı hâlde, benzer biçimdeki harflerin farklı seslere karşılık olması dolayısıyla, kurulan irtibat kabul görmemiştir.

İkinci yaygın görüş, Köktürk alfabesinin Türkler tarafından icat edildiği görüşüdür. Aristov ile Mallitskiy Türk damgalarını, Savenkov ise Türklerin dinî ayinlerdeki jest ve sembollerini, harflerin kökeni olarak görürler. Polivanov da Türk damgaları tezine taraftardır; ancak yabancı etkileri de kabul eder. Polivanov, D ve ↓ işaretlerinin ünlü olmadan da *ay* ve *ok* kavramlarını verdiğini, I (*süŋüg*) örneğinde ise söz konusu harfin, temsil edilen kelimenin ilk sesini karşıladığını bulur (Guzev-Klyaştornıy 1995: 28). Orkun da Thomsen ve Polivanov'un örneklerine dayanarak Köktürk alfabesinin "ideogramdan çıkma olup Türkler tarafından icat edilmiş bir alfabe" olduğunu savunur (Orkun 1938: 214). İran ve Aramî köken taraftarlarından Thomsen, Sokolov, Clauson gibi bilginler de Türk tesirini tamamen reddetmezler; yabancı kökene rağmen Köktürk alfabesinin millîleştirildiğini; hiç olmazsa birkaç harfin Türkler tarafından icat edildiğini kabul ederler. Thomsen bazı harflerin (D = ay, ↓ = ok, ᛟ = eb) "aslında yeni ve bağımsız oluşumlar olabileceği kanısını" belirtmekten kendini alamaz (Thomsen 2002: 75). Hatta daha da ileri gidip "az çok fantastik sayılabileceklerinden

kuşkusunu dile getirerek 'faraziye olarak' birkaç örnek daha verir": ϒ = er, Y = el, ≎ = at, ꓧ = en (inmek), Ƴ = ag (balık ağı), ^ eşik (kapı) (Guzev-Klyaştornıy 1995: 28). Rona-Tas da X işaretinin Türklerde mülkiyet damgası olarak kullanıldığını ve aynı işaretin verdiği *ed* seslerinin "mülkiyet, evcil hayvanlar" anlamında bir kelimeyi karşıladığını keşfeder (Guzev-Klyaştornıy 1995: 29).

Yukarıdaki görüşlerin birçoğunu özetleyen Ahmet Caferoğlu, Savenkov'un dinî jest ve semboller teorisiyle Aristov, Polivanov gibi bilginlerin Türk damgaları teorisini birleştirerek Köktürk alfabesinin Türk kökenli olduğunu savunur. Ahmet Caferoğlu'na göre yazının gelişmesinhde ilk basamak göz devresi (optik devre), ikinci basamak ise kulak devresidir (fonetik devre). Köktürk harfleri de "ikinci devre mahsulü olup, yazı san'atının ses, yani fonetik devresini temsil etmiş ve ayrıca kendi başına yeniden sillâbik (hece) ve alfabetik gibi, iki mühim tekâmül devresini daha yaşamıştır." Yine Caferoğlu'na göre Yenisey harfleri, Orhun bölgesindeki Köktürk harflerinden daha eskidir. Yenisey yazıtlarındaki harfler optik (göz) devreyi, Köktürk harfleri ise fonetik (kulak-ses) devresini temsil ederler. Ona göre Yenisey harflerinin sayısının çok fazla (140-159 arası) olması da eskiliğinin delilidir. "Türk Dili Tarihi" adlı eserinde Caferoğlu 5 Köktürk harfini ele alır ve alfabenin Türklerce icat edildiğine delil olarak gösterir.

1. D : Bu harf yay resminden başka bir şey değildir; kalın *y, ya* ve *ay* seslerini verir. Tek başına olduğu zaman *ya* okunur. Zaten Eski Türklerle bugünkü Sibirya Türk kavimleri bilinen silâha *yay* değil *ya* derler. Ayrıca "Altay Türkleri ile eski Kırgız damgalarından biri" de **ya tamga**'dır. Aynı harf aynı zamanda bir ay resmidir ve *ay* sesini de verir. "Kırgızlardan Soldu kabilesinin damgası" da **ay tamga**'dır. "Eski Kanglıların ve bugünkü Altay Türklerinin damgaları keza ay olmuştur."

2. ↓ : Bu işaret açıkça bir ok resmidir. Köktürk yazısında *ok, uk, ko, ku* seslerini verir. Tek başına olduğu zamansa daime *ok* kavnamını karşılar. Üstelik Fenike alfabesinde de ok işareti, onların dilindeki "ok" kavramını karşılamaktaydı. İki farklı alfabe sisteminde "ok" kavramı için ok resminin kullanılması bir tesadüf değildir. Demek ki Fenikeliler de Türkler de aynı yoldan hareket etmişler ve kendi dillerindeki "ok" kelimesi için ok resmini kullanmışlardır; o hâlde bu harf onların kendi icatlarıdır.

3. I : Düz bir elife benzeyen bu işaret Köktürk anıtlarında defalarca geçen süngüyü temsil eder.

4. ≎ : Bu harf bir dağ zirvesini gösterir. Belki de bir damgadır. "Dağ" kavramı Köktürkçede *tag* şeklinde söylenir ve söz konusu harf de kalın *t* sesini verir.

5. 𐰋: Bu işaret de bir çadır resmidir. Çadır Eski Türkçede *eb* (bugünkü *ev)* kelimesiyle ifade ediliyordu. Söz konusu harf de ince *b* ve *eb* seslerini vermektedir (Caferoğlu 1958: 116-123).

Ahmet Caferoğlu ve ondan öncekilerin *ya* (yay-ay), *ok, eb* (ev) kavramlarını gösteren harflerle ilgili görüşleri genellikle kabul görmektedir Ancak Thomsen'in de ileri sürdüğü (Thomsen 2002: 77) Yenisey yazıtlarının eskiliği görüşü bugün pek de kabul görmemektedir. Bu yazıtlardaki harflerle ilgili varyantların çokluğuna karşılık Köktürk harflerinde görülen istikrar, bengü taşların devlet eliyle, özenli bir şekilde meydana getirilmesine bağlıdır. Yenisey yazıtları çoğunlukla 8-10. yüzyıllardan kalmadır.

Köktürk harflerini yabancı kökene bağlayanlar bir noktayı unutmaktadırlar. Thomsen'in de belirttiği gibi "birçok ünsüzün aynı sesi veren ikizinin bulunmasına karşılık, işaretlerden çok azı (üçü) ünsüz birleşimlerine aittir. Bilebildiğimiz ve aşağı yukarı aynı dönemde olduğunu söyleyebileceğimiz komşu alfabelerde, bu niteliklerden hiçbirini göremiyoruz" (Thomsen 2002-75). Bunu biraz açalım. Köktürk alfabesi, köken olarak sözü geçen alfabelerden tamamen farklı bir sistem üzerine kurulmuştur. 20 harf ikizdir; 10'u kalın, 10'u ince ünsüzler için kullanılmaktadır. 4 harf ünlü-ünsüz değerinde, 3 harf ise çift ünsüz değerindedir. Diğer komşu alfabelerde görülmeyen bu sistem Köktürk alfabesini tamamen orijinal kılmaktadır. Aslında kalın ve ince ünsüzler için ayrılan 20 harfi de *ab, eb, ad, ed...* şeklinde ünlü-ünsüz değerinde kabul edebiliriz. Nitekim A. von Le Coq tarafından yayımlanan kâğıda yazılı Köktürk alfabesinde harflerin adları *up, an, iç, ip, ag, it...* şeklinde verildiği gibi (Sertkaya 1995: 285), Köktürk alfabesinden çıkmış olan Sekel yazısında da harflerin adları *eb, ecs, ec' ed, ef...* şeklindedir (Orkun 1940: 309). Harflerin *eb, ok gibi* anlamlı kelimelere karşılık olması, sistemin böyle bir temel (ideogram temeli) üzerine kurulduğunu ve fikri ifade eden bazı resimlerin stilize edilmiş dahi olsa Köktürkler çağında hâlâ seçilebildiğini göstermektedir.

Ahmet Caferoğlu'nun *tag* (dağ) olarak yorumladığı 𐱃 harfi daha çok *at* ile ilgili olmalıdır. Bunlardan başka *er* seslerini veren 𐰼 harfi "er"e, *ag* seslerini veren 𐰍 harfi "ağ"a (DLT'de *ag:* iki bacak arasındaki boşluk), *'ip* seslerini veren 𐰯 harfi "ip"e, *ant* seslerini veren 𐰦 harfi ant içilen kaba (ant içilirken kap içinde kan içme âdeti vardır) benzemektedir. Köktürk harfleri arasında bulunmayan; fakat Yenisey yazıtlarında geçen ve *aş* seslerini veren D harfi aş kabına; sadece Irk Bitig'de rastlanan ve *ot* seslerini veren [illegible] harfi tepede biten "ot"a benzemektedir. *İç* seslerini veren 𐰲 harfi, biri diğerinin içine girmiş bir nesneyi andırmaktadır. Birkaç harfin de hareketle ilgili olduğu sezilmektedir. *Al* seslerini veren 𐰞 harfi, "al!" diyen bir insanın hareketi-

ne, *eg* seslerini veren 𐰏 harfi eğilmiş bir nesneye, *as* seslerini veren 𐰽 harfi ise asılmış bir nesneye benzemektedir. Bugün için açıklanamayan diğer harfler, unutulmuş kelime ve kavramlarla veya unutulmuş bazı âdetlerle ilgili olabilir.

Son iki paragrafta ifade edilen görüşler bize aittir. Viktor G. Guzev ile Sergey G. Klyaştornıy'nin 1993'te ortaya koydukları ve Guzev'in 2000'de sunduğu bir bildiri ile geliştirip sistemleştirdiği teori ise bizce konuyu çözmüş ve Köktürk alfabesinin Türk icadı olduğunu kesin şekilde ispat etmiştir. Köktrk alfabesinin kökeni konusunda en sistemli yaklaşımı gösteren bu önemli teoriyi özetleyerek veriyoruz.

J. Friedrich'in "Geschichte der Schrift" (1966) adlı eseriyle I. J. Gelb'in "A Study of Writing" (1974) adlı eserindeki yazının tarihi ve gelişmesiyle ilgili teorik görüşleri de esas alan Guzev'in fikirlerini, onun yaptığı gibi maddeler hâlinde vermek konuyu daha anlaşılır kılacaktır:

1. Bir alfabede harflerin "sayısının çok olması hem kelime, hem de hece yazılarına özgüdür." Köktürk alfabesinin harfleri de çoktur (38-40). 26 fonem, dolayısıyla 26 harf Köktürkçeyi ifadeye kâfidir. Eğer yazı tam alfabetik olsaydı 26 harfle idare edebilirdi.

2. Ünlülerin kelime başında yazılmayışı da hece yazısı ihtimalini kuvvetlendirir.

3. Gelb'e göre her yazının temelinde resim vardır. Köktürk yazısında da "en az beş tartışmasız resim işareti (piktogram) vardır: 𐱃 /at/ ; 𐰖 /ay/; 𐰋 /eb/ (göçebe çadırı, oba); 𐰼 /er/; 𐰸 /ok/." Şu harfler de muhtemel resim işaretleridir: 𐰍 /ag/ (ağ, balık ağı); /art/; 𐰽 /as/("saç" sözcüğünden); 𐰓 /ed/("mülkiyet" bildiren Tür tamgasından); 𐰞 /el/; 𐰤 /en/(iniş); 𐰾 /es/("süngü" ? sözcüğünden); /eş/("eşik" sözcüğünden) 𐰃 /ı/(ağaç); 𐰶 /ık/(iğ); 𐰲 /iç/(içmek).

Bu işaretlerin verdiği sonuca göre "bütün kendiliğinden doğma yazı sistemlerinde olduğu gibi" Köktürk yazısı da kelime yazısı (logografi) olarak başlamış ve alfabetik yazı öncesi evrim basamaklarından geçmiştir.

4. Gelb'e göre bir işaretin (harfin) temsil ettiği kelimeden bağımsız olarak fonetik bir değer kazanması, gerçek bir yazı sistemine geçiş demektir. Çağdaş kullanımda buna "rebüs yazılışı" denir. "Gözdağı" kavramının "göz resmi + dağ resmi + ı" ile verilmesi bir rebüs yazılışıdır. İşte alfabeler de böyle gelişip "fonetizasyon" kazanır. Örnek olarak Köktürk yazısındaki 𐰋 /eb/, önce "ev"i ifade ederken zamanla herhangi bir kelimenin içindeki *eb* seslerini ifade eder olmuştur: 𐰇𐰼𐰋 /ebirü/ (evirerek, dolanarak).

5. Yazının gelişmesinin farklı evrelerini yansıtan yöntemlerin yanyana bulunması onun "kendiliğinden doğma" olduğuna delildir. Bu evreleri Köktürk yazısında görebiliriz.

𐱃 /at/, 𐰋 /eb/, 𐰸 /ok/ gibi örnekler fonetik değildir; resim işaretlerinin kalıntısıdır; yani ilk evredir.

𐰋𐰼𐰇 /ebirü/, 𐰖𐰸 /yok/, 𐰼𐰢𐱁 /ermiş/ (imiş) örneklerinde 𐰋, 𐰸, 𐰼 işaretleri artık "ev", "ok" ve "er" kavramlarını değil, kelimeler içindeki *eb* (*ebirü*), *ok* (*yok*), *er* (*ermiş*) seslerini vermektedir. Rebüs yazılışı gerçekleşmiş, fonetikleşmeye adım atılmıştır. Bu evreye "fonetik silabografi" (fonetik hece yazısı) denebilir.

Yukarıda anlatılan evrede *ebirü* (evirerek) içindeki *eb* seslerinin "eb" (ev) kavramıyla ilgisi kalmamıştır ama 𐰋 şeklindeki tek işaret hâlâ iki sesi birden (*eb*) vermektedir. Sonraki evrede ünlü de aradan kaldırılır: 𐰇𐰠 /öl/ (<ö+el), 𐰆𐰞 /ol/ (<o+al), 𐰆𐱃𐰔 /otuz/ (<o+at+az).

Daha sonraki evrede *ok, ük* gibi heceler ters çevrilebilir: 𐰸𐰆𐰑𐰃 /kodı/ (<ok+o+ad+ı), 𐰜𐰇𐰤 /kün/ (<ük+ü+en).

Ünlü-ünsüz değerindeki harflerin sadece ünsüzünün değerini koruyup ünlünün, başka bir ünlüyle değişmesi de alfabetikleşme yolunda bir başka evredir: 𐰶𐰃𐰔𐰞 /kızıl/ (*al* değerindeki son işaret *ıl* seslerini karşılıyor.)

Son evre tamamen alfabetik -fonemografik- olma (her harfin bir sese karşılık olması) evresidir: 𐰋𐰃𐰤𐰃 /bini/ (beni), 𐰚𐰃𐱁𐰃 𐰆𐰍𐰞𐰃 /kişi oglı/ (kişi oğlu).

6. Köktürk yazısının kendiliğinden doğma olduğunun önemli delillerinden biri de büyük ünlü uyumuna göre ayrılan ikiz ünsüzlerdir: 𐰉 /ab/ - 𐰋 /eb/, 𐰑 /ad/ - 𐰓 /ed/..."Teorik fonoloji ve genel yazı teorisi açısından bu grafemler" "harf değil, kalın ve ince sıradan iki dizi heceden ibaret olan 'ünlü-ünsüz' tipli kelime veya hece değerlerine malik birer işaret"tir.

7. Eğer bunlar ünsüzleri gösteren harf değil de birer kelime veya hece i-se -ki öyledir- o zaman V. V. İvanov'un bu durumu, Tohar yazısının etkisine bağlayan tahmini, şüpheli duruma düşer.

8. Köktürk alfabesinde, tipik Türk hece türlerinden olan tek ünlülü heceyi temsil eden harf vardır: 𐰃 /ı/ (ağaç). Köktürk yazısının ünlü sistemi büyük ünlü uyumunun dayandığı kalın ve ince ünlüleri de bir dereceye kadar ayırır: *a-e, ı-i, o-u, ö-ü*. Kapalı *e* ünlüsüyle birlikte Köktürkçede ünlüler için 5 işaret vardır. Samî sistemde bunların hiçbiri yoktur. Tek ünlüden kelime yoktur; ünlülerde kalınlık-incelik ayrımı yoktur ve ünlüler 5 değil 3'tür (*a, i, u*). Dolayısıyla Köktürk yazısı Samî kökene dayandırılamaz.

9. Köktürk alfabesinin esası ünlü-ünsüz değerindeki grafemlerdir: *ay, eb, ok/uk, ök/ük, ık, iç*. Oysa Samî yazı sisteminin temeli "ünsüz + mümkün olan harbir ünlü" şeklindedir: *ba, bi, bu; ta, ti, tu*... Köktürk yazı sistemini "belirli ünlü + belirli ünsüz" olarak ifade edebiliriz: *ay (ey* değil), *eb (ab* değil), *ok/uk (ök/ük* değil),*ık (ik* değil). Kuruluşu tamamen farklı bir temele dayanan Samî alfabesi Köktürk yazısının kökeni olamaz.

10. Nasıl başka yazı sistemlerinin tarihinde *k* için farklı harfler (Etrüskçede *c* /ke/, *k* /ka/, *q* /ku/) varsa ve bunlar hece yazısına delâlet ediyorsa Köktürk yazısında da *k* için beş ayrı grafem vardır ve bunlar Köktürk yazısının kelime-hece evresine delâlet eder: 𐰴 /ak/, 𐰚 /ek/, 𐰸 /ok/, 𐰜 /ök-ük/, 𐰶 /ık/.

11. "Köktürk yazısını alfabe yazısı olarak yorumlama, Türkolojik runolojiye büyük bir zarar vermiştir." *nt, lt, nç, rt* ünsüz çiftlerini ligatür (iki harf işaretinin birleşmesinden oluşan harf) kabul etmek bu anlayışın bir so nucudur ve iki sebepten eleştirilebilir: 1) Ligatürün birleşimine katılan işa retlerin harf, yani fonem işareti olduğu aksiyom olarak peşinen kabul edil mektedir; oysa bu konu kanıtlanmış değildir; aksine örnekler yukarıdaki maddelerde görüldüğü gibi çoktur. 2) Ünsüz çiftlerinin ilkinin akıcı (n, *l*, *r)* ikincisinin patlayıcı *{t, ç)* olması, "eski Türkçenin morfonolojik yapısına pek uygundur." Yani bu ünsüz çiftleriyle biten kelimeler bugünkü Türkçede olduğu gibi Köktürkçede de vardı. Bu husus da onların ünlü-ünsüz-ünsüz tipinde kelime veya heceleri temsil etmiş olması ihtimaline güç kazandırır.

12.Köktürk yazısının hece kuruluşunu gösteren "bir dış kayrak vardır. O da 1905 yılında Toyok'ta (Turfan'da) keşfedilmiş A. v. Le Coq tarafından yayımlanmış olan *ad, as, ık* vb, tipindeki 19 Göktürk işaretinin ses değerleri ni Mani harfleriyle aktaran el yazması parçasıdır."

13.Köktürkçenin morfonolojik yapısı, bir "kelime-hece yazısı" oluşma sına çok uygundur.

Köktürklerde bir hayli tek heceli kelime vardır. Yazının gelişimiyle uğraşan M. Dyakonov, J. Friedrich gibi bilginler tek heceli kelimelerin çokluğunun hece yazısının doğuşunda önemli olduğunu vurgulamışlardır.

Köktürkçede ünsüz kümeleşmeleri *{lt, nç...)* sınırlı idi; ünlü kümeleşmesi ise hiç yoktur. Bu da Köktürkçenin "basit hece kuruluşuna sahip" olduğunu gösterir.

Köktürkçenin VK (ünlü-ünsüz), V (ünlü), VKK (ünlü-ünsüz-ünsüz) tipindeki heceleri, bu heceleri temsil eden grafemlerle tam tamına uyuşmaktadır. Ancak Köktürkçede KV, KVK, KVKK tipinde heceler de vardır ve ya-

zıyı yaratanların neden ilk üç hece tipini tercih ettiği sorusu ortada durmaktadır.

14. Yukarıdan beri sıralanan özelliklere göre Köktürk yazısı hem keli me, hem hece, hem ses birimlerini eş zamanlı olarak bünyesinde bulunduran karmaşık bir yapıya sahiptir. Friedrich, Gelb gibi yazı teorisyenlerine göre bu yapıdaki alfabeler; "daha gelişmiş güçlü yazılara sahip olan uygarlıkların şiddetli baskısı altında meydana gelir ve tabiî sistemlerin evrimine has evre lerin hiçbirini atlamayarak gayet çabuk bir biçimde gelişir." Nitekim "19. ve 2. yüzyılda Amerika, Afrika, Sibirya gibi çeşitli dünya mıntıkalarında taklidi yoldan meydana gelen yeni yazılar" aynı yapıdadır.

15. Köktürklerin de 6 - 7. asırlarda taklidi yoldan "millî" bir yazı oluş turmaları için yukarıdaki maddede belirtilen şart ve diğer ön şartlar vardı. Milâttan sonraki bin yılın ilk yarısında ve ortalarında Türklerin Çin ve Samî-İran medeniyetleriyle temasları artmıştı. Türklerin bazı temsilcileri "çoğun lukla logografik Çin ve alfabetik Soğd yazı sistemlerini öğrenmişlerdi." Büyük Türk devletlerinin iletişim ihtiyacı artmıştı ve nihayet "Köktrkler, görevi sınırlı olan resim veya runlara benzer ön yazı haberleşme vasıtalarını (resim işaretlerini, 'kesmeleri', tamgaları) kullanıyorlardı."

16. "Yazı tarihi ve teorisi, yazıların geriye doğru değiştiğine tanık ol mamıştır." Köktürk yazısı eğer Soğdak yazısından alınmış olsaydı onun da alfabetik olması gerekirdi ve geriye doğru gidiş olamayacağından tabiî ki Köktürk yazısındaki kelime ve heceye tekabül eden işaretleri açıklamak da imkânsız olurdu.

17. Köktürk yazısının kökenini ararken yazının yapısına değil harflerin şekline bakmak aslında doğru olmamıştır. Ancak bu bakış da Türk işaretleri nin, Soğdak harflerinden çok damga ve resimlere benzediğini gösterir ve "kendiliğinden doğma" fikrine hak kazandırır. Genel yazı teorisindeki "yeni bir yazı uydulurken mucidin, uygarlığın mevcut resim fonuna başvurduğu savma" da "uygun düşer."

18. Sonuç olarak Köktürk yazısı; resim ve damgalan içine alan "yazı öncesi durumu, kelime, hece ve harf evrelerini kapsayan bütün kendiliğinden doğma yazı sistemlerine özgü doğal evrim yolunu" katetmiş ve "8. yüzyılın başında harf yazısına" dönüşmeye başlamıştır. Ancak anılan bütün evrim basamaklarını bünyesinde eş zamanlı olarak bulunduran karmaşık bir yapıya sahiptir. Bu nitelikler "bu yazının, gelişmiş yabancı medeniyetlerin yoğun şekilde hızlandırıcı tesiri koşulları altında taklit yoluyla yaratılan kendiliğin den doğma (otokton) yazı sistemlerine mensup" olduğunu gösterir.

Guzev bu mükemmel teorisinin sonunda Köktürk alfabesini verirken o-nu alfabetik olarak sunma yerine, işaretlerin fonem değerleriyle birlikte ke-

lime ve hece değerlerini de göstererek sunmanın uygun olacağını belirtir ve kendisi böyle bir liste sunar (Guzev 2001: 209-220).

Bizce Guzev'in teorisinde eleştirilecek iki nokta vardır.

1. Genel yazı teorisinin belirttiği, komşu uygarlıkların yoğun baskısı al tında taklit yoluyla icat edilen karmaşık yazılar; "Amerika, Afrika, Sibirya" gibi bölgelerdeki ilkel toplumlara aittir ve bunların hiçbiri Hunlar, Köktürkler gibi imparatorluklara sahip olmamıştır. En az Hunlardan beri Çin'le temas hâlinde olan ve Çin imparatorlarına mektuplar gönderen Türk lerin durumu Amerika, Afrika yerlilerinin durumundan farklıdır.

2. Türkler milâttan sonraki ilk bin yılın birinci yarısında dağınık, küçük ve sürekli olmayan devletçikler hâlinde yaşadılar. Ancak 550'lerde bir yanı İran ve Bizans'a, bir yanı Çin'e dayanan büyük bir imparatorluk hâline gel diler. Yazının icadını 550'den sonraki kısa zamana dayandırmak ise, Köktürk yazısının Tuna boylarına ve özellikle oradaki Bulgar Türklerine dek uzanan yayılışını açıklamaya yetmez. Türklerin milâttan önceki 2. yüzyıl başlarında da (Motun çağında) büyük bir imparatorluk kurduklarını ve İran sınırlarına dek ulaştıklarını biliyoruz.

* *
*

Bizce Guzev'in çözümünü sonraya bıraktığı, KV, KVK, KVKK yapısındaki hecelerin değil neden VK, V, VKK yapısındaki hecelerin tercih edildiği sorusunun cevabı verilebilir. Türkçede KV yapısında kelime yok denecek kadar azdır; yazı kelimelerden çıktığına göre ilk Türkçede kelime olarak bol örneği bulunan diğer yapılara (VK, V, VKK) başvurulması gayet tabiîdir. KVK, KVKK yapısındaki kelimeler ise çoğunlukla türemiştir. İlk işaretlerin türemiş kelimelerder çok kök kelimelere dayanması da tabiîdir.

2.3.2. Köktürk Yazısında İmlâ

Köktürk yazısında bütün ünlüler gösterilmez. Ünlülerin gösterilmediği durumlar şunlardır:

l.a, e ünlüleri, kelime sonu hariç, genellikle gösterilmez. Bu durum, kalın ünsüzlerin *ab-ba, ad-da, ag-ga, ak-ka, al-la, an-na, ar-ra, assa, at-ta, ay-ya* seslerini; ince ünsüzlerin *eb-be, ed-de, eg-ge, ek-ke, el-le, en-ne, er-re, esse, et-te, ey-ye* seslerini birlikte verebilme özelliğinden kaynaklanır.

2. ***ok, uk, ko, ku*** **seslerini veren 𐰸 harfi;** ***ök, ük, kö, kü*** **seslerini veren 𐰜 harfi;** ***ık, kı*** **seslerini veren 𐰶 harfi;** ***iç,çi*** **seslerini veren 𐰱 harfi bulunduğu zaman yanlarındaki ünlüler yazılmaz.**

Birinci ve ikinci maddelerde belirtilen harflerin bu özellikleri, onların iki sesli *ok, ya (yay), at, er, ag, aş* gibi anlamlı kelimelerden çıktıkları, bu kelimelerin temsil ettiği nesnelerin resimlerinden oluştukları görüşünü destekler.

3. İlk hecelerden sonraki hecelerde bulunan *ı, i* genellikle yazılmaz. İlk hecedeki *ı, i* ünlülerinin yazılmadığı da olur.

Köktürk yazısında noktalama işareti olarak sadece üst üste konan iki nokta kullanılmıştır. İki nokta kelimeleri veya kelime gruplarını ayırır.

2.4. KÖKTÜRKÇENİN DİL ÖZELLİKLERİ

2.4.1. SES ÖZELLİKLERİ

Bugünkü Türkçede bulunan seslerden *c, f, ğ, h, j, v* sesleri Köktürkçede yoktur. Buna karşılık bugünkü ölçünlü (standart) Türkçede bulunmayan; fakat pek çok ağız ve lehçede mevcut olan ŋ sesi Köktürkçede de vardır. Ayrıca bugün sadece Saha (Yakut) Türkçesinde bulunan *n* sesi de Köktürkçede bulunur. Buna göre Köktürkçede 8 ünlü (bazı bilginlere göre kapalı *e* ile birlikte 9 ünlü), 19 ünsüz vardır.

Köktürkçenin ünlüleri şunlardır: *a, e, ı, i, o, ö, u, ü.*

Köktürkçenin ünsüzleri şunlardır: *b, ç, d, g, g, k, k, I, m, n, ŋ, ń, p, r, s, ş, t, y, z.*

Bütün ünlüler kelimenin her yerinde bulunabilir. Ünsüzlerin tamamı kelime içi ve sonunda olabilir. Ancak birçok ünsüz kelime başında bulunamaz.

Kelime başında bulunabilen ünsüzler şunlardır:

b-: bar (var), biş, bıç-, bilig, boz, böri.
ç- : çabış (başkomutan), çıgań (yoksul), çorak, çöl.
k- : kentü (kendi), kişi, kör- (görmek), küç (güç).
k-: kagan, kırk, kork-, kul.
s- : saç, sen, sıgıt (feryat), siz, sözleş-, sub (su), sür-.
t-: taş, ter, tıŋla- (dinlemek), tirig (diri), tok, tört, tut-, Türk.
y-: yagız, yelme (öncü), yıl, yir (yer), yok, yurt, yüz.

Bunların dışında kalan *d, g, g, I, m, n, ŋ, ń, p, r, ş, z* ünsüzleri kelime başında bulunmaz. Aşağıdaki örnekler, kelime beşında bulunmama kuralına istisna teşkil eder:

g: gü (soru edatı).

g : gu (soru edatı).

I: lagzın (domuz - Çinceden), Liken (Çince kişi adı), Lisün (Çince kişi adı).

m : mag (övgü), Mançud (Mançular), matı (sadık), men (ben) ve türevleri, mu (soru edatı).

n : ne, Nek (yabancı kişi adı), neke (niye), neŋ (şey, herhangi bir), nençe (nice).

ş : şad (şehzadelik unvanı), şadapıt (şada bağlı beyler), Şalçı (kişi adı), Şantun (Çince yer adı).

Köktürkçenin bunlann dışındaki başlıca ses özellikleri şunlardır:

1. Aslî uzunluklar korunur: *âç (aç), ât (ad), bûka (boğa), köök (mavi), yook (yok).* Köktürk yazısında aslî uzunlukları gösteren kesin bir imlâ kuralı yoktur. Ancak ünlü-ünsüz değerindeki harflerde genel olarak ünlüler yazıl mazken bazı sözlerde ünlülerin yazılması, Köktürk imlâsında uzunluğu gös teren bir özellik olarak yorumlanmıştır (Tuna ? ; Tekin 2000: 25, 33-34).

2. Kelime başı k-'leri korunur: *keç- (geçmek), kel- (gelmek), kir- (gir mek), köl (göl), kör- (görmek), köz (göz), küç (güç), kümüş (gümüş), kün (gün).*

3. Kelime başı t-'leri korunur: *tag (dağ), taş (dış), tebi (deve), teg- (değmek), temir (demir), ti- (demek), tir- (dermek), tod- (doymak), tokuz (dokuz), tört (dört), tuy- (>duymak), tüz (düz).*

4. Kelime içi ve sonundaki b-ler korunur: *eb (ev), ebir- (evirmek), kabış- (kavuşmak), sab (>sav), sebin- (sevinmek), tabışgan (tavşan), tebi (deve), yabız (>yavuz).*

5. ç-'ler korunur: *çabış (>çavuş), bunça (bunca), oçuk (ocak), uçuz (u-cuz), üçünç (üçüncü).*

6. İlk hece sonardaki *g* ve g'lar korunur: *ag- (ağmak, yükselmek), beg (bey), egri (eğri), oglan (oğlan), ög- (öğmek-övmek), tag (dağ), teg- (değ mek), tog- (>doğmak), yıg- (yığmak), yig (yeğ).*

7. İkinci ve daha sonraki hecelerin sonunda bulunan *g* ve g'lar korunur: *adgırıg (aygırı), arıg (an, temiz), atlıg (atlı), başlıg (başlı), bilig (>bilü), bitig (biti), elig (el), elig (elli), kullug (kullu), küçlüg (güçlü), sarig (sarı), tügünlüg (düğümlü), yadag (yay).*

8. İkinci ve daha sonraki hecelerin başında bulunan *g* ve g'lar korunur: *edgü (iyi), ilgerü (ileri), kazgan- (kazanmak), tabışgan (tavşan), algalı (>a-lalı), ölgeli (>öleli).*

9. d'ler korunur: *adak (ayak), adgır (aygır), adrıl- (ayrılmak), bod (>boy), edgü (iyi), yadag (yaya).*

10. İlk hecedeki i'ler korunur: *bir- (vermek), biş(beş), il (ülke, devlet), ir- (ermek, ulaşmak), it- (etmek), ti- (demek), tir- (dermek), yi- (yemek), yig (yeğ), yir (yer), yiti (yedi).* Bazı araştırıcılar, Türkiye Türkçesindi *e* olan ilk hece i'erinin Köktürkçede *i* değil kapalı *e* olduğu fikrindedirler.

11. Türkiye Türkçesinde v ile başlayan üç kelime Köktürkçede *b*'lidir: *bar (var), bar- (varmak), bir- (vermek).*

12. *Bol- (olmak)* fiilindeki *b* sesi korunur: *bol-, bolma-.*

13. Köktürkçede kalınlık-incelik uyumu (büyük ünlü uyumu) tamdır: *aytıgma (denilen), bedizet- (süsletmek), süŋüglüg (mızraklı), başlıgıg (başlı yı), yirgerü (yere doğru), Tabgaçgı (Tabgaç'taki, Çin'deki), balıkdakı (şe hirdeki), yorıyur (yürür), kagansıratmış (kağansızlaştırmış), yüküntürtimiz (baş eğdirdik), sabımda (sözümde).*

14. Köktürkçede düzlük-yuvarlaklık uyumu (küçük ünlü uyumu) tam değildir. Yardımcı ünlülerle bazı ek ünlüleri düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyar.

Yardımcı ünlüler: *tir-i-l- (derilmek), tüz-ü-l- (anlaşmak), bilig-i-m (ak-lım), köz-ü-m (gözüm), kan-ı-ŋ Kanın), sünük-ü-ŋ (kemiğin), kagan-ı-g (kağanı), bodun-u-g (bodunu, milleti), sab-ı-n (söz ile), ok-u-n (ok ile), bar-ı-p (varıp), olur-u-p (oturup), olur-u-pan (oturarak), kel-i-gme (gelen), kör-ü-gme (gören).*

Sahiplik eki: *baş-lıg (başlı), tiz-lig (dizli), küç-lüg (güçlü), ton-lug (elbi-seli).*

Soyut isim ve sıfat yapma eki: *beg-lik, öz-lük (kendisine ait).*

Üçüncü şahıs dışındaki bilinen geçmiş zaman ekleri: *kıl-tım, süle-dim (sefer ettim), ur-tum (vurdum), ölür-tüm (öldürdüm), yaŋıl-tıg (yanıldın), içik-diŋ (tâbi oldun), öl-tüg (öldün), al-tımız (aldık), sözleş-dimiz (sözleştik), boz-dumuz (bozduk), ölür-tümüz(öldürdük).*

Köktürkçede düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmeyen kelime ve ekler bir hayli çoktur. Başlıcaları aşağıda gösterilmiştir.

Kelimeler: *altım, başgu (alnı akıtmalı at), eçü (ata), edgü (iyi), katun (>kadın), böri (kurt), kodı (aşağı), küni (kıskançlık), urı (erkek evlât), yorı- (yürümek).*

Teklik üçüncü şahıs iyelik eki: *kü-si (şöhreti), sü-si (askeri), buyruk-ı (amiri, komutanı), ülüg-i (bölüğü), boguz-ı (boğazı).*

Yön eki: *il-gerü (doğuya doğru), kurı-garu (batıya doğru), yış-garu (ormana doğru).*

Ettirgen çatı eki: *yarat-ur- (yaptırmak), kel-ür- (getirmek), aş-ur-, teg-ür- (ulaştırmak), tir-gür- (diriltmek).*

Bilinen geçmiş zaman 3. şahıs eki: *bol-tı (oldu), kör-ti, öl-ti, olurt-dı(oturttu), ur-tı(vurdu), altuz-dı (aldırdı), kelür-ti (getirdi), tüş-di.*

Öğrenilen geçmiş zaman eki: *bol-mış (olmuş), kör-miş, tut-mış, kon-mış, ölüt-miş~ölür-miş (öldürmüş), kontur-mış.*

Üçüncü şahıs emir eki: *bolma-zun (olmasın), kalma-zun, yorıma-zun (yürümesin).*

Yuvarlak ünlülü geniş zaman eki: *bir-ür (verir), yorı-yur (yürür), yaşa-yur (yaşar), kazgan-ur men (kazanırım).*

Yuvarlak ünlülü zarf-fiil eki: *yi-yü (yiyerek), süle-yü (sefer ederek), yit-ü (yiterek), eşid-ü (işiterek), opla-yu (boğa gibi saldırarak).*

Sıfat-fiil eki: *bar-duk yir (varılan yer), ille-dük il (devlet hâline getirilmiş ülke), kaganla-duk kagan (kağan hâline getirilmiş kağan).*

15. Köktürkçede tonlu-tonsuz uyumu yoktu. *c-ç* ünsüz çiftinden *c* sesi Köktürkçede zaten bulunmadığı için eşitlik eki daima ç'lidir: *ança (onca), bunça, ot-ça (ateş gibi), bor-ça (bora gibi), tag-ça (dağ gibi), elig-çe (elli kadar).*

g-k ünsüz çiftinde de tonlu-tınsuz uyumu söz konusu değildir. Bu seslerle başlayan eklerde seslerden biri tercih edilmiştir. Söz gelişi yönelme hâli eki daime k'lidir: *yazı-ka (ovaya), yıl-ka (yıla, yılda), ögüz-ke (ırmağa), öd-ke (zamana, zamanda), taş-ka (taşa), balık-ka (şehre).* Buna karşılık yön eki daima g'lidir: *il-gerü (doğuya doğru), yış-garu (ormana doğru).*

d-t ünsüz çiftinin her ikisi de ek başında kullanılır. Ancak ek başındaki ekin *d* mi *t* mi olacağını tonluluk-tonsuzluk belirlemez. /, *n, r* (nadir olarak z) seslerinden sonra *t,* diğer seslerden sonra *d* kullanılır.

/, *n,* r'den sonra: *bol-tı (oldu), kel-ti (geldi), bul-tum, öltüg (öldün), kal-taçı biz (kalacağız), öl-teçi sen (öleceksin), yol-ta, kısıl-ta (vadide); kanlan-tı (kanlandı), kılın-tım, kazgan-tuk, bin-tür-, kon-tur-, anta, bunta, bodun-ta; er-ti (idi), ölür-ti (öldürdü), bir-ti (verdi), ölür-teçi (öldürecek), olur-taçı sen (oturacaksın), ur-tur- (vurdurmak).*

Diğer seslerden sonra: *içik-di (tâbi oldu), kelme-di, süŋüş-dümüz (savaştık), tüş-di (düştü), yorıt-dım (yürüttüm), sanç-dım (hatırdım), teg-dük, yurt-da, yış-da (ormanda), balık-da (şehirde), illig-de (devletliden).*

Köktürkçenin başlıca ses özellikleri bunlardır. Bu özellikler bilinince Köktürkçe'deki söylenişi bulmak hiç de zor değildir. Kökeni Türkçe olan bir kelimenin Köktürkçe'deki söylenişini bulmak için bir Türkiye Türkünün yapacağı işlemler basittir. Bu işlemlerin en gerekli olanlarını şöylece sıralayabiliriz.

1. c'leri *ç* yapacak: *anca ança, bunca bunça, ucuz uçuz, ocak oçuk, töresince törüsinçe.*

2. v'leri *b* yapacak: *ev eb, sebin- sevin-, yavuz yabız, var bar, var- bar-, ver- bir-.*

3. g-'leri *k-* yapacak: *gel- kel-, gör- kör-, göz köz, gün kün.*

4. d-'leri *t-* yapacak: *dil til, diz tiz, dağ tag, dile- tile-, dök- tök-.*

5. ğ'leri *g* yapacak: *dağ tag, bey~beğ beg, eğ- eg-, öğ- ög-, ağır agır, ağrı- agrı-.*

6. Sonunda *ı, i, u, ü* bulunan kelimelerde büyük bir ihtimalle *g* düşmüş olabileceğini düşünerek bu sesi ekleyecek: *arı (temiz) arıg, diri tirig, ölü ölüg, sevi sebig, katı katıg.* Sahiplik ifade eden *+lı* ekinin Köktürkçe'de dai ma g'li olduğunu aklından çıkarmayacak: *başlı başlıg, dizli tizlig, güçlü küçlüg.*

1. Olmak fiilinin *b* ile, *vurmak* fiilinin v'siz söylendiğini unutmayacak: *ol- bol-, vur- ur-.*

8. Sınırlı sayıdaki kelimede ilk hece e'lerinin Köktürkçede i olduğunu

bilecek: *beş biş, ver- bir-, ye-yi-, de- ti-, yet-yit- (ulaşmak), yer yir, yedi yiti.*

9. Sınırlı sayıdaki kelimede bulunan .y'lerin Köktürkçede *d* olduğunu

bilecek: *ayak adak, yadag yaya, giy- ked-, giyim kedim, doy- tod-, iyi edgü, aygır adgır, ayrıl- adrıl-.*

Yukarıdaki dokuz maddede önemli ve sık geçen farklılıklara dokundum. Bir Türkiye Türkü bu farklılıklara dikkat ederek, kelimelerin Köktürkçedeki biçimini tasarlayabilir. Tabiî, bir kelimede bu farklılıkların birkaçının birden bulunabileceğini unutmamak gerekir. Söz gelişi *ayı* kelimesinin Köktürkçedeki biçimini tasarlarken sonda *g* düşmüş olabileceğini, y'nin de d' den dönüşmüş olabileceğini hatırlamalıdır: *ayı adıg. Dizli, dişli, donlu, damlı* gibi örneklerde hem d' yi *t* yapmalı, hem de sona *g* eklemelidir: *tizlig, tişlig, tonlug, tamlıg.*

2.4.2. BİÇİM ÖZELLİKLERİ

2.4.2.1. YAPIM

2.4.2.1.1. YAPIM EKLERİ

İsimden İsim Yapma Ekleri

+çl : Meslek ve uğraşma isimleri yapar. *c 'li* ve yuvarlak biçimleri yoktur: *yir+çi* (kılavuz), *yagı+çı* (savaşçı), *yog+çı* (cenaze töreninde ağlayıcı), *sıgıt+çı* (ağlayıcı).

+lXg : Sahip olma bildirir: *baş+lıg* (başlı), *tiz+lig* (dizli), *at+hg* (atlı), *yarık+lıg* (zırhlı), *kerekü+lüg* (çadırlı), *ton+lug* (elbiseli).

+sXz : Sahip olmama bildirir: *yol+suz, keçig+siz* (geçitsiz), *buŋ+suz* (kedersiz), *yagı+sız* (düşmansız).

+GI: Aitlik bildirir: *önjre+ki* (öndeki), *yanta+kı, buluŋda+kı* (köşedeki), *tagda+kı* (dağdaki), *Tabgaç+gı* (Çin'deki), *çöl+gi* (çöldeki).

+(X)nç : Sayılarda sıralama bildirir: *üç+ünç* (üçüncü), *tört+ünç, biş+inç, yiti+nç.*

İsimden Fiil Yapma Ekleri

+IA-: *baş+la-, sü+le-* (orduyu yürütmek, sefer etmek), *yog+la-* (cenaze töreni yapmak), *il+Ie-* (devletli hâle getirmek), *kagan+la-* (kağanlı hâle getirmek). *—n-, -ş-, -t-* fiilden fiil yapma ekleriyle genişletilmiş biçimleri de vardır: *kan+lan-* (han, hükümdar sahibi olmak), *ög+leş-* (danışmak), *söz+leş-, sü+let-, yog+lat-.*

+(A)d- : "Olma" bildiren fiiller yapar: *kul+ad-* (kul olmak), *küŋ+ed-* (cariye olmak), *yok+ad-* (yok olmak), *buŋ+ad-* (bunalmak).

+Ik-: iç+ik- (içeri girmek, tâbi olmak), *taş+ık-* (dışarı çıkmak, tutsaklıktan kurtulmak), *tag+ık-* (dağa çıkmak, isyan etmek).

+sIrA- : "+sızlaşmak" anlamında fiiller yapar: *il+sire-* (devletsizleşmek), *kagan+sıra-* (kağansızlaşmak), *urug+sırat-* (uruksuzlaştırmak, kökünü kurutmak).

Fiilden İsim Yapma Ekleri

-(X)g : *bil-ig* (bilgi), öl-üg(ölü), *tir-ig (din), biti-g* (yazı).

-(X)m : *öl-üm, ked-im* (giyim), *bat-ım.*

-(X)ş : ük-üş (çok. *ük-:* yığmak), *teg-iş* (değme, çatışma).

-(X)nç : *er-inç* (pekiştime, bildirme işlevinde. *er-:* olmak), *öt-ünç* (rica), *bulga-nç* (karışıklık, kaos), *unç* (mümkün. *u-:* gücü yetmek).

Fiilden Fiil Yapma Ekleri

-d- : Pekiştirme işlevindedir; *d* bugün y'ye dönmüştür: *ko-d-, ı-d-* (göndermek), *to-d-* (doymak).

-(X)l- : Edilgen çatı ekidir: *ad(ı)r-ıl-* (ayrılmak), *tir-il-* (derilmek, toplanmak).

-(X)n- : Dönüşlü çatı ekidir: *kıl-ın-, tut-un-, kubra-n-* (toplanmak), *sebin-* (sevinmek), *tel-in-* (delinmek).

-(X)ş- : İşteş çatı ekidir: *kab-ış-* (kavuşmak, birleşmek), *ögle-ş-* (danışmak), *sözle-ş-.*

-Ur- : Ettirgen çatı ekidir; düz biçimleri yoktur: *öl-ür-* (öldürmek), *teg-ür-* (değdirmek, ulaştırmak), *tüş-ür-, kel-ür-* (getirmek), *yit-ür-.*

-tUr- : Ettirgen çatı ekidir; düz biçimleri yoktur: *bin-tür-, ag-tur-* (yükseltmek), *yan-tur-* (geri döndürmek), *ur-tur-.*

-(X)t- : Ettirgen çatı ekidir; ünlü ve *r* ile biten fiillerin dışında da kullanılabilir: *yorı-t-* (yürütmek), *süle-t-, biti-t-, yagu-t-* (yaklaştırmak), *olur-t-*(tahta oturtmak), *bas-ıt-* (baskına uğramak), *ak-ıt-* (akın etmek), *yüz-üt-*(yüzdürmek).

-mA- : Olumsuzluk ekidir: *kel-me-, kork-ma-, teg-me-, kılın-ma-, bilme-.*

2.4.2.2. ÇEKİM

2.4.2.2.1. İSİM

Çokluk Ekleri

Köktürkçede düzenli çokluk eki yoktur. Türkçede belirlilik-belirsizlik kategorisi olmadığı için nesneler "belirli bir nesne" ve "herhangi bir nesne"

olarak adlandırılmamıştır; "nesnenin türü" adlandırılmıştır. Söz gelişi *ıgaç* (ağaç) denildiği zaman "belirli bir ağaç" veya "herhangi bir ağaç" kastedilmez; "ağaç türü" kastedilir (Grönbech 2000: 52). Bu sebeple dilin başlangıcında çokluğa gerek duyulmamıştır. Nesnenin çokluk olduğu, cümle içinde kendiliğinden anlaşılır: *Ida taşda kalmışı kubranıp yiti yüz boltı* (Ormanlarda, kayalıklarda kalmış olanları toplanıp yedi yüz oldu), *kiyik yiyü tabışgan yiyü olurur ertimiz* (yabanî hayvanları, tavşanları yiyerek oturuyorduk), *edgü bilge kişig, edgü alp kişig yontmaz ermiş* (çok bilgili kişileri, çok yiğit kişileri yürütmezmiş).

Köktürkçede sadece insan belirten kelimelerde kullanılan çokluk ekleri vardır. Bunlar aşağıda gösterilmiştir.

+lAr : *beg+ler, konçuy+lar* (hanım sultanlar), *ö'g+ler* (analar). *+An : og(u)l+an* (oğullar), *er+en* (erler).

+(X)t : *og(u)l+ıt* (oğullar), *tarkat* (tarkanlar), *yılpagu+t* (alpagular, yiğitler).

+gUn : ini-y-gün (küçük kardeşler), *keliŋün <kelin+gün* (gelinler), *tay+gun* (taya benzer oğullar).

İyelik Ekleri

Köktürkçede iyelik ekleri bugünkü gibidir. Ses bakımından tek fark ikinci şahıslardaki sesin diş değil, damak ŋ'si olmasıdır. Köktürkçede çokluk olmadığından çokluk üçüncü şahıs iyelik için ayrı bir ek bulunmaz; 3. şahıs iyelik eki tekliği de çokluğu, da ifade edebilir. İyelik ekiyle ilgili örnekler aşağıda gösterilmiştir.

+(X)m : öz+üm (kendim), *kut+um* (talihim), *kaŋ+ım* (babam), *ög+üm* (annem), *ini-m* (küçük erkek kardeşim), *il+im, kagan+ım.*

+(X)ŋ : og(u)l+uŋ, kan+ıŋ, süŋük+üŋ (kemiğin).

+(s)I: Yuvarlak biçimleri yoktur: *sab+ı* (sözü, sözleri), *agı+sı* (hediyesi, hediyeleri), sü+si(askeri, ordusu), *yagı+sı* (düşmanı, düşmanları), *kü+si* (şöhreti), *boguz+ı* (boğazı, karnı). Özel isimlerle yapılan tamlamalarda büyük çoğunlukla iyelik eki kullanılmaz: *Türk bodun* (Türk milleti), *Tabgaç bodun* (Çin milleti), *Türk begler* (Türk beyleri), *Ötüken yış* (Ötüken ormanı, yaylası), *Çogay yış* (Çogay ormanı), *Yarış yazı* (Yarış ovası), Ş*antuŋ) yazı* (Şantuŋ ovası).

+(X)mXz : *Türk+ümüz, kaŋ+ımız* (babamız), *eçi+miz* (amcamız), *il+imiz, törü+müz, sü+müz* (askerimiz), *yagı+mız.*

+(X)nXz : *oglan+ıŋız, taygun+unuz* (oğullarınız).

Hâl Ekleri

İlgi hâli eki

Ünsüzle biten kelimelerden sonra *+Iŋ* biçimindedir: *ben+iŋ* (benim), *biz+iŋ* (bizim), *siz+in, bodun+ıŋ, kagan+ıŋ.* Ünlüyle biten kelimelerden sonra *+nIŋ* biçimindedir: *Bayırku+nıŋ.*

Yükleme hâli eki

İyelik eki almamış isimlerden sonra *+(X)g* biçimindedir: *bodun+ug bay kıltım* (milleti zenginleştirdim), *kişi+g yontmaz ermiş* (kişiyi yürütmezmiş), *sab+ıg alıp* (sözü alıp), *il+ig tutmış* (devleti muhafaza etmiş), *törü+g itmiş* (kanunları düzenlemiş), *bedizçi+g ıttı* (bezekçiyi gönderdi).

İyelik eklerinden sonra *+(I)n* biçimindedir: *sabım+ın eşidgil* (sözümü i-şit), *kanıŋ+ın kodup içikdiŋ* (hânını bırakıp tutsak oldun), *eligi+n tuttı* (-onun- elini tuttu), *içi+n taşı+n urturtum* (içini dışını yazdırdım). İyelik eklerinden sonra gelen *+(I)n,* bazı edatlarla bağlantı kurmak için de kullanılır: *eçisi+n teg* (amcası gibi), *yarlıkadukı+n üçün* (buyurduğu için), *kaganı+n birle* (kağanı ile).

İşaret ve şahıs zamirlerinden sonra *+nI* biçimindedir: *bu+nı, *a+nı, biz+ni. Ben* ve *sen* zamirlerinde «'nin biri düşmüştür: *bini, sini. +nI* yükleme hâli eki bazı edatlarla bağlantı kurmak için de kullanılır: *anı üçün* (onun için), *antag <anı teg* (onun gibi, öyle).

Yönelme hâli eki

Köktürkçede yönelme hâli eki *+kA* biçimindedir: *yazı+ka* (ovaya), *taluy+ka* (denize), *kapıg+ka* (kapıya), *kagan+ka, öd+ke* (zamana, zamanda), *yaşım+ka* (yaşımda).

Yönelme hâli eki 3. şahıs iyelik ekinden sonra *+ŋA* biçimindedir: *yiri+ŋe, sabı+ŋa, agısı+ŋa, başı+ŋa.*

Teklik 1. ve 2. şahıs eklerinden sonra çoğunlukla *+A* biçimindedir: *Tür-küm+e, bodunum+a, kaganım+a, kagamn+a, ebin+e* (-senin- evine).

Bulunma-çıkma hâli eki

Köktürkçede çıkma hâli için ayrı bir ek yoktur. *+DA* eki hem bulunma, hem çıkma hâlini karşılar: *tenri+de* (gökte), *il+te* (ülkede), *yir+de* (yerde), *sabım+da* (sözümde), *bunta* (bunda, burada), *yış+da* (ormandan), *Tabgaç kagan+ta* (Çin kağanından), *töpüsin+te* (tepesinden).

Eşitlik hâli eki

+çA biçimindedir; "gibi, göre, kadar" anlamlarını verir: *ot+ça* (ateş gibi), *bor+ça* (bora gibi), *ört+çe* (ateş gibi), *köŋlüŋ+çe* (gönlüne göre), *törüsin+çe* (töresine göre), *bunça* (bunca), *elig+çe* (elli kadar), *yüz+çe* (yüz kadar).

Vasıta hâli eki

Köktürkçede vasıta hâli eki *+(X)n'dvr,* "ile, olarak" anlamlarını verir: *ok+un* (ok ile), *süŋüg+ün* (mızrak ile), *er+in* (erle), *sab+ın* (sözle), *agı+n* (hediyeyle), *yol+un* (yol ile, yoldan), *yadag+ın* (yaya olarak, yayan), *ya-lıŋ+ın* (çıplak olarak), *yolsuz+un* (yolsuz olarak, yol olmadan), *keçigsiz+in* (geçitsiz olarak).

Yön hâli eki

Köktürkçede iki yön eki vardır: 1. *-gArU: il-gerü* (ileriye, doğuya doğru), *kurı-garu* (batıya doğru), *yırı-garu* (kuzeye doğru), *yir-gerü (yere doğru), eb+gerü* (eve doğru), *Türk kagan+garu* (Türk kağanına doğru). Ek, 3. şahıs iyelikten sonra *+ŋArU* biçimini alır: *ortusı+ŋaru* (ortasına doğru). Şahıs zamirlerinde de aynı şekilde kaynaşma vardır: *bayanı, aŋaru* (ona doğru). 2. *+rA: iç+re, taş+ra* (dışarı, dışa doğru), *öŋ+re* (öne doğru), *şad+ra* (şada doğru).

Köktürkçede Soru

Köktürkçede soru için iki edat kullanılır:
1. *mu : kagan mu bar mu* (var mı).
2. *gU: bar gu, begler gü* (beyler mi).

2.4.2.2.2. FİİL

Şahıs Ekleri

Köktürkçede iki türlü şahıs eki vardır:

1. Bilinen geçmiş zaman ve *-sIk* ekiyle yapılan gelecek zamanda kullanılan şahıs ekleri: *-m, -g—g, -Ø, -mXz, -yXz~ -gXz, -Ø.* Bunlar iyelik eklerinden geliştiği için iyelik ekleriyle aynıdır.

2. Geniş ve gelecek zamanlarda kullanılan şahıs ekleri: *men, sen, Ø, biz, siz, Ø.* Bunlar da şahıs zamirlerinden geliştiği için şahıs zamirleriyle aynıdır. Köktürk döneminde henüz ekleşmeyip zamiriiklerini korudukları da söylenebilir. Üçüncü şahıslarda anlamı pekiştirme amacıyla bazen *erinç* (-DXr) e-datı kullanılabilir.

Emir çekiminde şahıs ifadesi, kip içindedir. Şahıs eklerinin durumu kipler bahsinde örnekleriyle birlikte daha açık görülecektir.

Kipler

Bilinen Geçmiş Zaman

1. ve 2. şahıslarda *-DX,* 3. şahısta *-DI* ekiyle kurulur. /, *n, r* ile biten fiil tabanlarından sonra ekin *-t'li,* diğer durumlarda -d'li biçimi kullanılır: ti*dim* (dedim), *birtim* (verdim), *sakıntım* (düşündüm), *ötüntüm (arz ettim); içikdiŋ* (tâbi oldun), *öltüg* (öldün), *bardıg* (vardın, gittin), *yaŋıltıg* (yanıldın); *sıdı* (kırdı), *ölti, körti, kalmadı; aşdımız* (aştık), *intimiz* (indik), *süŋüşdümüz* (savaştık), *korkmadımız* (korkmadık); *bardıgız* (vardınız), *ertigiz* (idiniz).

Öğrenilen Geçmiş Zaman

-mlş ekiyle kurulan öğrenilen geçmiş zamanın bengü taşlarda sadece 3. şahsına rastlanır: *timiş* (demiş), *ögleşmiş* (danışmış), *sökürmiş* (çöktürmüş), *yüküntürmiş* (eğdirmiş), *tutmış erinç* (tutmuştur).

Geniş - Şimdiki Zaman

Köktürkçede geniş ve şimdiki zaman ayrılmamıştır. Bu kip sözün gelişine göre bazen geniş, bazen şimdiki zamanla Türkiye Türkçesine aktarılır. Olumlu geniş zaman eki *—Ar* ve *-Ur;* olumsuz geniş zaman eki *-mAz'dır. -Ur* yerine nadiren *—Ir* da kullanılır. Olumlu geniş zamanda ekin ne zaman *-Ar,* ne zaman *-Ur* olacağı kuralla bilinmez. Çok heceli fiillerde çoğunlukla *-Ur* kullanılır. Ünsüzle biten tek heceli fiillerde ek tercihi çoğunlukla Türkiye Türkçesindeki gibidir. Ünlüyle biten fiillerde *-r* de *-(y) Ur* da kullanılabilir: *birür men* (Veririm, veriyorum), *kazganur men* (kazanırım, kazanıyorum,), *sakınur men* (düşünürüm, düşünüyorum), *tir men (derim, diyorum); ömez sen* (düşünmezsin, düşünmüyorsun); *körür* (görür, görüyor), *birür* (Verir, veriyor), *yorıyur* (yürür, yürüyor), *yagutır* (yaklaştırır, yaklaştırıyor); *korkur biz* (korkarız, korkuyoruz,); *bilir siz* (bilirsiniz, biliyorsunuz/

Gelecek Zaman

Köktürkçede gelecek zaman iki türlü kurulur. *-DaçI* ekiyle kurulan gelecek zamanın örnekleri daha çoktur: *ölteçi sen* (öleceksin), *olurtaçı sen* (oturacaksın); *tideçi* (diyecek), *boltaçı* (olacak), *ölürteçi* (öldürecek); *kaltaçı biz* (kalacağız); *yaŋıltaçı siz* (yanılacaksınız). Olumsuz çekimde ek, *-çl* biçimindedir: *yaramaçı* (yaramayacak).

-sIk ekiyle kurulan gelecek zamanın örnekleri azdır. Gelecek zamanın bu türünde iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır: *ölsikiŋ* (öleceksin), *ölsikig* (öleceksin).

Emir Kipi

Emir kipinde her şahıs ayrı bir ekle gösterilir. Emir eki teklik birinci şahısta *-(A)yln,* teklik ve çokluk 3. şahısta *-zU(n),* çokluk 1. şahısta *-(A)llm,* çokluk 2. şahısta *-(X)ŋ* biçimindedir. Teklik 2. şahısta ek kullanılmaz; fiil tabanı doğrudan doğruya teklik 2. şahsı ifade eder: *tegeyin* (ulaşayım), *tüşeyin* (düşeyim, ineyim), *yoglatayın* (yoğ törenini yapayım), *konayın, ıdmayın* (göndermeyeyim); *ay* (söyle), *eşid, tıŋla* (dinle), basıtma (baskına uğratma); *yorımazun* (yürümesin), *barzun* (gitsin), *bolmazun* (olmasın); *kabışalım* (kavuşalım, birleşelim), *sülelim* (asker sevk edelim), *yotılım* (yürüyelim); *barıŋ* (gidin), *oluruŋ* (oturun), *eşidiŋ)* (işitin), *biliŋ.* Teklik 2. şahısta pekiştirme amacıyla -gll eki kullanılabilir: *aygıl* (söyle), *urgıl* (vur), *eşidgil* (işit).

Birleşik Çekim

Köktürkçede birleşik çekimin hikâye ve rivayet şekilleri vardır. Hikâye, *er-* fiilinin bilinen geçmiş zamanıyla, rivayet *er-* fiilinin öğrenilen geçmiş zamanıyla yapılır. *Er-, i-* fiilinin Köktürkçedeki aslî biçimidir; başka bir deyişle *i-* fiili *er-* 'den çıkmıştır.

Hikâye: *bolmış erti* (olmuştu), *tegmiş erti* (değmişti); *kelürür ertim* (getirirdim), *yorıyur ertig* (yürüyordun), *körür erti* (görürdü), *kalur erti* (kalırdı), *kelmez erti* (gelmezdi), *olurur ertimiz* (oturuyorduk), *bayur ertimiz* (bağlıyorduk); *erteçi erti* (olacaktı), *boltaçı erti* (olacaktı), *kaltaçı ertigiz* (kalacaktınız), *ölteçi ertigiz* (ölecektiniz).

Rivayet: *yorıyur ermiş* (yürüyormuş), *yagutır ermiş* (yaklaştırırmış), *yontmaz ermiş* (yürütmezmiş), *olurur ermiş* (oturuyormuş).

2.4.2.2.3. SIFAT-FİİLLER

Köktürkçede aşağıdaki Sıfat-fiil ekleri kullanılır.

-mlş: kalmışı (kalmış olanı), *konmış tiyin* (konmuş diye), *tegmiş yok ermiş* (ulaşmış olanı yokmuş), *ilsiremiş bodun* (devletsizleşmiş millet), *kuladmış bodun* (kul olmuş millet) *kötürmiş teŋri* (yükseltmiş olan Tanrı), *tutmış yir* (tuttuğu yer).

-dUk: barduk yir (gidilmiş yer), *birtük üçün* (verdiği için), *içikdük üçün* (tâbi olduğu için), *yarlıkaduk üçün* (buyurduğu için).

-XgmA: uduzugma (sevk eden), *keligme* (gelen), *körügme* (tâbi olan), *bitigme* (yazan), *barıgma* (giden), *ölügme* (ölen).

-(X)r ~ -Ar: sir <sı-r (kırar, muzaffer), *körür köz* (gören göz), *bilir bilig* (bilen akıl).

-mAz: bilig bilmez kişi (bilgi bilmez kişi, cahil), *körmez teg* (görmez gibi), *bilmez teg* (bilmez gibi).

-sIk: udısıkım (uyuyasım), *olursıkım* (oturasım), *tutsıkıŋın* (-senin- tutacağını).

-DaçI: kelleçimiz (gelecek olanımız), ölteçi bodun (ölecek millet).

2.4.2.2.4. ZARF-FİİLLER

Köktürkçede aşağıdaki zarf-fiil ekleri kullanılır.

-A: aşa (aşarak), *keçe* (geçerek), *süre* (sürerek), *bintüre* (bindirerek), *Uda* (engel olarak).

-(y)U: yiyü (yiyerek), *tutunu* (tutunarak), *yubulu* (yuvarlanarak), *ölü* (ölerek), *körü* (bakarak), *tirgürü* (dirilterek), *yanturu* (geri çevirerek).

-(X)p: kodup (koyup), *eşidip, yayılıp, olurup* (oturup), *alıp, barıp, tutup, binip, sülep* (asker sevk edip), *yorıp* (yürüyüp).

-(X)pAn: olurupan (oturup), *kelipen* (gelip), *tutupan, söküpen, sülepen, yorıpan.*

-mAtI(n): udımatı (uyumadan), *olurmatı* (oturmadan), *sakınmatı* (düşünmeden), *almatın* (almadan).

-yln: bulmayın (bulmayıp), *tiyin* (diye).

-sAr: Köktürkçede şart kipi henüz oluşmamıştır. *-sAr* eki şahıslara bağlanmadan kullanılan bir zarf-fiil ekidir: *bir todsar âçsık ömez sen* (bir doysan -aslında 2. şahıs eki yok- açlığı düşünmezsin), *ol yirgerü barsar Türk bodun ölteçi sen* (o yere doğru gitsen -aslında 2. şahıs eki yok- Türk milleti, öle-

ceksin), *bu yolun yorısar yaramaçı tidim* (bu yolla yürüsek -aslında 1. şahıs eki yok- yaramayacak dedim), *ben özüm kazganmasar* (ben kendim kazanmasanı -aslında 1. şahıs eki yok).

-gAlI: "-AlI" ve "-mAk için" anlamlarını verir: *kılıngalı* (kılmalı, yaratılalı), *olurgalı* (oturalı), *ölgeli* (ölmek için), *süŋüşgeli* (savaşmak için).

-DUkdA: kılmtukda (kılındıkta, yaratıldığı zaman), *olurtukda* (oturduğu zaman), *uçdukda* (vefat ettiğinde).

2.4.2.3. BİRLEŞİK FİİL

Köktürkçede iki türlü birleşik fiil vardır.

1. İsim + yardımcı fiil. Geçişsiz fiiller için *bol-,* geçişli fiiller için *kıl-* yardımcı fiili kullanılır: *kul bol-, küŋ bol-* (cariye olmak), *yok bol-; baz kıl-* (tâbi kılmak), *bay kıl-, üküş kıl-* (çoğaltmak), *kul kıl-.*

2. Fiil + zarf-fiil eki + tasvir fiili.

Fiil + -A~-I/-U + bir- . Kesinlik bildirir. *Ver-* tasvir fiili Türkiye Türkçesinde tezlik bildirir. Köktürkçede tezlik değil kesinlik bildirdiği için Türkiye Türkçesine *ver-* ile aktarmamak gerekir: *Tuta birmiş* (tutmuştur), *iti birmiş* (düzenlemiştir), *süleyü birmiş* (sefer etmiş), *alı birmiş* (almış), *tike birtim* (diktim).

Fiil + -I/-U + u- . Yeterlik bildirir: *kem artatı udaçı erti* (kim bozabilecek idi), *itinü yaratunu umaduk yana içikmiş* (teşkilâtlanamadığı için tekrar tâbi olmuş).

Fiil + -U + ıd- . Oluşun, hareketin tamamlandığını bildirir: *ıçgınu ıdmış* (elden çıkarmış), *yitürü ıdmış* (kaybetmiş).

Fiil + -A~-U~(X)p + bar- . Oluşun, hareketin tamamlandığını bildirir: *uça barmış*

(uçup gitmiş, vefat etmiş), *yokadu barır ermiş* (yok olup gidermiş), *tezip bardı* (kaçıp gitti).

2.4.3. KÖKTÜRKÇEDE İSİM CÜMLESİ

Köktürkçede isim cümlesi iki türlü kurulur.

1. Cümlenin sonuna doğrudan doğruya isim soylu bir kelime (isim, sıfat, zamir, *erinç, bar, yok, mu, gu, ne, kanı)* getirilerek: Bilge *Tonyukuk ben* (-Ben- Bilge Tonyukuk'um), *tokurkak sen* (tok gözlüsün), *Türk bodunı yeme bulganç ol* (Törk milleti de kaos içindedir), *Bilge Tonyukuk ańıg ol* (Bilge Tonyukuk kötüdür), *barduk yirde edgüg ol erinç* (gittiğin yerde kazancın

şudur), *ol yolun yorısar unç* (o yolla gitsek mümkün), *sabı antag* (sözü şöyle), *sabı bir* (sözleri aynı), *arıg ubutı yig* (temiz -olmanın- utancı yeğ), *Türk sir bodun yorıdukı bu* (muzaffer türk milletinin yürümesi bu -sebepledir-), *ol anttı ańıg yok* (artık kötülük yok), *ilte buŋ; yok* (ülkede sıkıntı yok), *neŋ buŋug yok* (hiç sıkıntın yok), *azu bu sabımda igid bar gu* (yoksa bu sözümde yalan var mı), *iki üç biŋ sümüz kelteçimiz bar mu ne* (iki üç bin üskerimiz, gelecek olanımız var mı acaba), *ilim amtı kanı* (devletim şimdi nerede).

2. *Er-* fiili ile. Türkiye Türkçesindeki i- fiili er-'den çıkmıştır. Bugün olduğu gibi Köktürkçede de isimleri yüklem hâline getirmek için aynı fiil kullanılır. Bilinen geçmiş zaman için *erti* (idi), öğrenilen geçmiş zaman için *ermiş* (imiş), geniş zaman için *erür* (-dır) kullanılır: *bodun boguzı tok erti* (milletin karnı tok idi), *Tabgaç kagan yagımız erti (Çin kağanı düşmanımız idi), illig bodun ertim (devlet sahibi millet idim), biz iki biŋ ertimiz* (biz iki bin idik); *kaganı alp ermiş* (kağanı yiğit imiş), *Tabgaç süsi bar ermiş* (Çin askeri var imiş), tört buluŋ kop yagı ermiş (dört yan hep düşman imiş), *antag külüg kagan ermiş* (öyle ünlü kağan imiş), *buyrukı yeme bilge ermiş erinç* (vezirleri de bilge imiş); *beniŋ bodunum anta erür* (benim milletim oradadır).

2.4.4. BENGÜ TAŞLARDAKİ SÖZ VARLIĞI

Köktürk bengü taşlarındaki yazılar yukarıdan aşağıya doğru yazılmış ve satırlar sağdan sola doğru sıralanmıştır. Bir satırda yer alan kelime sayısı taşların yüksekliğine göre değişmektedir. Bilge Kağan anıtının bir satırında ortalama 40-45, Köl Tigin'de 28-30, Tonyukuk anıtının birinci taşında 20-25, ikinci taşında 14-15 kelime bulunmaktadır. Bugünkü küçük boy kitaplarda bir satırda ortalama 6-7, büyük boy kitaplarda 9-12 kelime bulunduğunu düşünürsek anıtlardaki satırların uzunluğu hakkında fikir edinebiliriz. Bilge Kağan anıtı 79, Köl Tigin 71, Tonyukuk anıtı ise birinci taşı 35, ikincisi 27 olmak üzere 62 satırdan oluşur. Üç metin küçük boy bir kitapta, söz gelişi Muharrem Ergin'in 1991 yayınında 34 sayfa, Talat Tekin'in 1995 yayınında 30 sayfa tutmaktadır. 30-34 sayfalık üç metinde geçen kelime sayısı 6 000 civarındadır. Farklı kelimelerin sayısı ise 840'tır. Bunlardan 147'si yer, kavim, kişi ve at isimleridir. Bu özel isimleri çıkarırsak Köl Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk anıtlarındaki tekrarlanmayan kelime sayısını 693 olarak tespit ederiz. Şu hâlde Köktürklerden bize aşağı yukarı 700 kelimelik bir sözlük kalmış demektir. Ancak bu sözlüğün, anlatılan konunun gerektirdiği kelimelerden oluştuğunu, en temel bazı kelimelerin bile anıtlarda geçmediğini unutmamak gerekir. Dil bilimci Morris Swadesh'in, insan dillerinin en temel kelimeleri olarak düşündüğü yüz kelimeden 36'sının Köktürk antlarında

geçmediğini söylersek konu daha iyi anlaşılacaktır. Swadesh listesinde olup Köl Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk bengü taşlarında geçmeyen 36 kelime şunlardır:

Burun, ağız, diş, göğüs~meme, tırnak, karın, kıl, deri, karaciğer, kuyruk, boynuz, ay (gök cismi), yıldız, kuş, balık, yağmur, içmek, ısırmak, (cıyakta) durmak, yüzmek, yanmak~yakmak, duman, soğuk, et, dolu, yeni, yuvarlak, kuru, yumurta, çekirdek, yaprak, kök, bit, kabuk, kül, şişman.

Yukarıdaki kelimeler elbette Köktürklerin dilinde vardı. Ancak konu gerektirmediği için metinlerde geçmemiştir. Meselâ *yüzmek* sözü metinlerde bulunmaz; fakat ondan türemiş *yüzütmek* (yüzdürmek) fiili bulunur. *Yuvarlak* yoktur ama "yuvarlanmak" anlamındaki *yubul-* vardır. O hâlde *burun, ağız, diş, içmek, yakmak, ay, yıldız, kuş, balık, soğuk, yeni* gibi kelimelerin Köktürklerin dilinde olmadığı düşünülemez. Nitekim bu kelimeler Köktürklerden hemen sonraki Uygur metinlerinde vardır.

Morris Swadesh'in 100 temel kelimelik listesinden 64'ü Köktürk bengü taşlarında geçer:

*Bu, ol~*a (o), ben~men, sen, yok~ermez(değil), biz, kişi, er~urı, tişi, kim~kem, ne, bir, iki, baş, köz (göz), kulkak (kulak), til (dil), boguz (boğaz), elig (el), tiz (diz), adak (ayak), saç, kan, süŋük (kemik), köŋül, yir (yer), sub (su), kün (güneş), tün (gece), ı~ıgaç (ağaç), bulıt, taş, tag (dağ), kum, yi-(yemek), yon-(yürümek), olur- (oturmak), yat-, kör- (görmek), eşid- (işitmek), ay-~ayt-~ti-(demek), bir- (vermek), udı- (uyumak), kel- (gelmek), öl-, ölür-~ölüt- (öldürmek), bil-, uç-, ot (ateş), ulug (büyük), kiçig (küçük), üküş~kop (çok), kamag (bütün, her), edgü (iyi), isig (sıcak), at (ad), kara, ak, kızıl, yaşıl (yeşil), sarig (sarı), uzun, yol, ıt (köpek).*

Swadesh'in 100 kelimesi, "iyne, balta, kap kacak, boncuk vb." insan e-linden çıkmış en basit kültür unsurlarını ve bunlarla ilgili fiilleri dahi içine almayan bir listedir. Söz gelişi "bıçak" gibi bir alet gerektirdiğinden *kes-* fiili dahi bu listede yoktur. Swadesh'in listesini insan ve tabiatla ilgili diğer nesneleri ve ilk kültür nesne ve kavramlarını da içine alacak şekilde genişletirsek daha pek çok temel kelimenin Köktürk bengü taşlarında yer aldığını görürüz. Bunları aşağıdaki şekilde gruplandırarak vermek Köktürk anıtlarının söz varlığı hakkında daha sağlam fikir edinmemizi sağlar.

İnsanın temel hareket ve oluşlarını gösteren **fiiller:** *yi- (yemek), yorı-(yürümek), olur- (oturmak), yat-, kör- (görmek), eşid-, ayt-~ti- (demek), bir-(vermek), udı- (uyumak), kel- (gelmek), öl- (ölmek), ölür-~ölüt- (öldürmek), it-(etmek, düzenlemek), kıl-, yarat- (yapmak), al-, kod- (koymak), kötür-(yukarı kaldırmak), tut-, teg- (değmek, ulaşmak), ur-~tokı- (vurmak), aç-, kir- (girmek), kigür- (sokmak, girdirmek), taşık- (dışarı çıkmak), bar- (git-*

mek), sür-, sök-, tik- (dikmek), ebir- (çevirmek), egir-, ba- (bağlamak), tököt-(dökmek), sı- (kırmak), üz- (koparmak, kesmek), bıç- (biçmek, kesmek), bul-, ıd- (göndermek), elt- (iletmek), bas-, başla-, yükün- (eğilmek), yügür- (koşmak), adrıl- (ayrılmak), yan- (geri dönmek), keç- (geçmek), tüş- (düşmek, inmek), in-, bin-, tog- (doğmak), törü- (türemek), yaşa-, tiril-(dirilmek, yaşamak), âç-(acıkmak), to— tod- (doymak), agrı- (ağrımak), u- (gücü yetmek).

İnsanın duygu, düşünce ve isteklerini gösteren fiiller: *ö- (düşünmek), bil-, sâ- (düşünmek, saymak, istemek), sakın- (düşünmek, endişelenmek), tile-(istemek), sebin-~ögir- (sevinmek), kız-, buŋad- (bunalmak, sıkılmak), tuy-(hissetmek), any-~kork-, aŋıl- (şaşırmak), ög-, korı-(korumak).*

Varlıkların oluş ve hareketlerini gösteren fiiller: *bol—er- (olmak), kal-, tog- (doğmak), bat-, ag- (yükselmek), uç-, kon-, yag-, yara-, yit-, yokad-(yok olmak).*

Zaman kavramıyla ilgili kelimeler: *öd~ogur (zaman), kün (gün), küntüz, tün (gece), taŋ, ödüş (24 saatlik tam gün), ay, yıl, yaz (ilkbahar), yay (yaz), kış, kışın, kışla-, kaçan (ne zaman), bödke (bu devirde).*

Yer ve yön kavramıyla ilgili kelimeler: *yir, öŋre (ön, ön taraf), berüki (beriki), yan, ortu (orta), yügerü (yukarı), üze (üstte), kodı (aşağı), iç, taş (dış), içre (içe doğru), taşra (dışa, dışa doğru), tegre (çevre), uç, içik- (içeri girmek), taşık- (dışarı çıkmak), kün togsık (doğu), ilgerü (ileri, doğuya doğru), kün batsık (batı), kurı (batı), biri (güney), yırı (kuzey), kanı (nerede), kantin (nereden).*

Tabiatla ilgili kelimeler: *yir (yer), sub (su), teŋri (gök), kün (güneş), taş, kum, tag, bulıt, ı~ıgaç (ağaç), yış (orman, ormanlı dağ), töpü (tepe), yazı (ova), balık (çamur), çöl, çorak, ögüz (ırmak), köl (göl), kölek (küçük göl), taluy (deniz, okyanus), taluy ögüz (deniz, okyanus, kısıl (dağ geçidi, vadi), keçig (geçit), kuz (dağın kuzey yanı), kar, bor (bora, fırtına), yut (kıtlık, kıran), isig (sıcak), altun, kümüş, temir, yinçü (inci), çıntan (sandal ağacı).*

Hayvanlarla ilgili kelimeler: *at, adgır (aygır), başgu (alnı akıtmalı at), yılkı (at sürüsü), taygun (taylar), bûka (boğa), iŋek, kony (koyun), tebi (deve), ıt (köpek), böri (kurt), kiyik (büyük av hayvanı), sıgun (geyik), lagzın (domuz), tabışgan (tavşan), teyeŋ (sincap), kiş (samur), biçin (maymun), kölük (yük hayvanı), toruk (zayıf), semiz, bin-, bintür-, tüş- (inmek), tüşür-(indirmek), yel-(dört nala sürmek), tögün (damga).*

Renkler: *kara, yagız (yağız, siyah), ak, ürüŋ (beyaz), kızıl, yaşıl (yeşil), sarig (sarı), kök (mavi), boz, torug (doru).*

Akrabalıkla ilgili kelimeler: *kaŋ (baba), ög (ana), ogıl (evlât), kız ogıl (kız çocuk), un ogıl (erkek çocuk), kız, oglan, oglıt (oğullar), taygun (oğullar), eçi (ağabey), eke (abla), ini (erkek kardeş), iniygün (kardeşler), siŋil (kızkardeş), yotuz (zevce), apa~ eçü (ata, ecdat), atı (yeğen), çıkan (kuzen), kelin (gelin), keliŋün (gelinler), yurç (kayınbirader), koduz (dul kadın), oguş (sülâle, oymak), ok~bod (boy, kabile), bodun (millet, halk, kavim), kara bodun (halk tabakası).*

Sayılar: *bir, iki, üç, tört, biş, altı, yiti, sekiz, tokuz, on, yigirmi, otuz, kırk, elig(50), yitmiş, yüz, biş yüz, bıŋ~biŋ, iki biŋ, üç biŋ, tümen (10 000); yiti yigirmi (17), biş otuz (25), altı otuz (26), yiti otuz (27), otuz artukı üç (33), otuz artukı sekiz (38), kırk artukı yiti (47); ilk, ikinç (ikinci), ikinti (i-kinci), ikegü (her ikisi), üçünç (üçüncü), üçegü (her üçü, üçü birlikte), bişinç, yitinç (yedinci), onunç.*

Zamirler: *ben~men, beniŋ-meniŋ (benim), bini (beni), baŋa~maŋa, baŋaru (bana doğru); sen, sini, saŋa—seŋe; ol, anı (onu), aŋar (ona), anta (onda, ondan), ança (onca), antag~anteg (onun gibi, öyle), anın (onunla), aŋaru (ona doğru); biz, biziŋ (bizim), bizni (bizi), biziŋe (bize), bizinte (bizde, bizden); siz; öz, özüm (kendim, ben), özi (kendisi, o); kentü (kendi); bu, bunı, bunta (bunda, bundan), bunça, büntegi(böylesi).*

Köktürk bengü taşlarında temel kelimeler dışında birçok kültür kelimesi ile insan ve toplum hayatının çeşitli görünüşlerini ve hatta karmaşık kavramları anlatan kelimeler de vardır. Bunları da sınıflandırarak verelim.

İnsan ömrü, karakteri ve nitelikleriyle ilgili kelimeler: *u (uyku), yaş (gözyaşı), ter, tirig (diri, hayat), ölüg (ölü), yaş (yaş, ömür), karı (ihtiyar, yaşlı; muhterem), ödsig (yaşlı, muhterem), âç (aç), tok, âçsık (açlık), tosık (tokluk), tokurkak (tokuğa aldırmayan), toruk (zayıf), semiz, tüz (dürüst, âdil), igid (yalan), küç (güç), erklig~küçlüg (güçlü), uz (maharet), ubut (u-tanma, hayâ), umug (umut, destek), beŋgilig (mutlu, sevinçli), bilig (bilgi), biligsiz (cahil), bilge (derin ve geniş bilgili, vizyon sahibi), anyıg bilig (fitne, fesat), alp (yiğit, kahraman), matı (sadık), buŋ (sıkıntı), buŋsuz (sıkıntısız, dertsiz), buŋad- (sıkılmak, bunalmak), ökün- (pişman olmak), edgü (iyi), yabız~yablak (kötü, fena), kü (ün, şöhret), külüg (ünlü), yazın- (yanılmak, hata etmek), yaŋıl-, yaŋıluk (hata), tarkınç (huzursuzluk, rahatsızlık), küregü (disiplinsizlik, itaatsizlik), bulganç (karışık, düzensiz), bulgak (karmaşa, kaos), tüzsüz (dürüst olmayan), suk (kıskançlık), küni (kıskançlık), üz (aksi, inatçı), armakçı (aldatıcı), kür (hile), kürlüg~teblig (hilekâr).*

Ev, giyim ve yaşamayla ilgili kelimeler: *kerekü (çadır), kerekülüg (çadırlı, göçebe), eb (ev, çadır), tâm (duvar), bark (ev, bina; türbe), kapıg (kapı), eşük (eşik, kapı), oçuk (ocak), yurt (yaşanan yer), iş, aş, azuk, aşsız,*

ton (elbise), tonlug (elbiseli), tonsuz (elbisesiz, çıplak), kedimlig (giyimli), yalma (kaftan), kin (ipek), kutay (ipek), işgiti (ipekli kumaş), kırgaglıg (kenarları kıvrık elbise), yadag (yaya), atlıg (atlı), kul, kullug (köle sahibi), küŋ (cariye), küŋlüg (cariye sahibi), bay (zengin), çıgany (yoksul), yıpar (misk, kokulu mum), kokılık (ıtriyat, parfüm), kinlig (kokulu).

Savaş, askerlik ve devlet yönetimiyle ilgili kelimeler: *er (er, erkek), eren (erler), sü (asker, ordu), süŋiş (savaş), süŋüş- (savaşmak), buyruk (komutan, amir), baş (lider), başla-~başad- (liderlik, komutanlık etmek), uduz-(sevk etmek, liderlik etmek), ötün- (arz etmek), ötüg~ötünç (rica), yagı (düşman), yagıçı (savaşçı), alp (yiğit, kahraman), alpagu (yiğit savaşçı), süle-(sefer etmek), sület- (sefere çıkarmak), yorı-~yont- (sevk etmek), akıt- (akın etmek), bas-(baskın yapmak), basit- (baskına uğramak), basın- (yenilmek), yul-~yulı-(yağmalamak), yadag (yaya, piyade), atlıg (atlı, süvari), ok, kılıç, kılıçla-, süŋüg (mızrak), sanç- (batırmak, mızraklamak), yarık (zırh), köbürge (davul), yaraklıg (silâhlı), kedimlig (giyimli, zırhlı), ordu (orda, karargâh), korıgan (sığınak, kale), arkuy (müstahkem mevki), kargu~karguy (gözetleme kulesi), tug (engel), korıgu (muhafız), yirçi (kılavuz), yelme (öncü, keşif kolu), yolagçı (öncü), körüg (casus, haberci), tıl (düşman hakkında bilgi alınan tutsak), yulıgçı (yağmacı), baz (esir, tâbi), baz kıl- (tâbi, bağımlı kılmak), içger- (tâbi kılmak), kör- (tâbi, bağımlı olmak), içik- (tutsak, bağımlı olmak), kulad- (köle olmak), küŋed- (cariye olmak), il (ülke, devlet), il tut- (devlet kurmak ve korumak), il tutsık yir (devlet tutulacak yer, devlet merkezi), beŋgü il tut- (devleti ebediyen yaşatmak), törü (töre, kanun), törü it- (kanun yapmak), it- (düzenlemek, teşkilâtlandırmak), itin-~yaratun- (teşkilâtlanmak), yir sub (yer su, vatan), turgak (vatan), uluş (şehir), yarlıka-(Tanrı buyurmak), ıduk (kutsal, Tanrı tarafından gönderilmiş), kut (talih, Tanrı 'nın verdiği güç, karizma), ülüg (kısmet), barım (mal, servet), arkış tirkiş (kervan), kalıŋ (baç, haraç), ilsire-(ülkesiz, devletsiz kalmak), ilsiret-(ülkesiz, devletsiz bırakmak), kagansıra-(kağansız kalmak), kagansırat-(kağansız bırakmak), urugsırat- (soyunu tüketmek, soy kırımı, jenosit), kon-(konmak, yerleşmek), kontur- (yerleştirmek, iskân etmek), taşık- (bağımlılıktan kurtulmak), tagık- (dağa çıkmak, isyan etmek), kabış- (buluşmak, ittifak yapmak), tüzül- (barış anlaşması yapmak), yagısız (dost, düşmansız), tat (yabancı).*

Unvanlar: *kagan (imparator), katun (imparatoriçe), ilteriş (imparatorluk unvanı), ilbilge (imparatoriçelik unvanı), kan (han, kral), ilig (hükümdar), bilge (hükümdarlık unvanı, yüksek bir unvan), bögü (hükümdarlık unvanı), ini il (veliaht), tigin (şehzade, prens), şad (şehzadelik unvanı), yabgu (şehzadelik unvanı), kunçuy (prenses), çor (boy başı - Sarı Türgişlerde), irkin (boy başı — Kara Türgişlerde), ulug irkin (Bayırkuların başı), köl irkin*

(büyük irkin ?), beg (boy başı), işi (boy başının eşi, beg ailesinden hanım), tarkan (general), seŋün (Çin generali), apa tarkan (büyük komutan, maraşal?), baga tarkan (general), boyla baga tarkan (genel kurmay başkanı?), çabış (başkomutan), şadapıt (şada bağlı beyler), buyruk (amir, komutan, vezir), bölün (vezir), ilteber (genel vali), tutuk (askerî vali), ayıgma (kağan -devlet-sözcüsü), ınançu (başmüşavir?), yargan (başyargıç?), tamgaçı (mühürdar), yalabaç (elçi).

Yazı ve sanatla ilgili kelimeler: *biti- (yazmak), bitit- (yazdırmak), bitig (yazı), ur- (kazıyarak yazmak), urtur- (yazdırmak), tokı- (kazıyarak yazmak), tokıt- (yazdırmak), beŋgü taş (ebedî taş, yazılı anıt), bark (türbe, anıt mabet), yarat- (yapmak), yaratur- (yaptırmak), yaratıt- (yaptırmak, inşa ettirmek), itgüçi (yapan, inşa eden), bediz (resim, süs), bedizçi (ressam, süslemeci), bedizet- (resim ve süsleme yaptırmak), uz (süs, desen), balbal (öldürülen düşmanı temsilen dikilen taş).*

Manevî hayat ve ölümle ilgili kelimeler: *Teŋri (Tanrı), Türk Teŋrisi (Türk Tanrısı), Türk ıduk yiri subı (Türk kutsal yer su ruhları), Umay (Tanrıça), köŋül (gönül), öl-, ölüg (ölü), uç- (ruhun uçması, vefat etmek), uça bar- (ruhun uçup gitmesi, vefat etmek), kergek bol- (ruhun kuş olup uçması, vefat etmek), yog (cenaze töreni), yogla- (cenaze töreni yapmak), yoglat-(cenaze töreni yaptırmak), yogçı (törende yas tutucu, ağlayıcı), sıgıt (cenaze sırasındaki feryat), sıgta- (cenazede feryat etmek), sıgıtçı (feryatçı).*

Bir dil için gerekli olan sıfat, zarf, bağlaç, edat gibi kelime türlerinin sayısı da Köktürk metinlerinde az değildir. Bengü taşlarda geçen bu tür kelimeler de aşağıda gösterilmiştir.

Sıfatlar: *kalın, yogun (kalın), yinçge (ince), yuyka (yufka, ince), yımşak (yumuşak), kiçig (küçük, az), ulug (büyük), az, akınya (azıcık), üküş (çok), neŋ (herhagi bir), ırak, uzun (uzak), yaguk (yakın), egri, tüz (düz, dürüst), semiz, toruk (zayıf), arıg (temiz), edgü (iyi), yig (daha iyi, yeğ), anyıg (fena), yabız-yablak (fena), agır (ağır, değerli), uçuz (ucuz, kolay), süçig (tatlı), kamag (bütün), sıŋar (yarım), âç (aç), tok, aşsız (aç), tonsuz (çıplak), yalıŋ (yalın, çıplak), buŋsuz (kedersiz), alp (yiğit, cesur), külüg (ünlü), atsız (adsız, unvansız), bay (zengin), yılsıg (zengin), çıgany (yoksul), erklig~küçlüg (güçlü), tizlig (dizli, güçlü), karı (yaşlı), sansız (sayısız), beŋgü (ebedî, son-suz), unç (mümkün), beglik (bey olmaya lâyık), işilik (hanım olmaya lâyık).*

Zarflar: *eŋ, kop (hep, çok), kopın (hepsi birden), idi (hiç, tamamıyla), neŋ (her, hiç), ti (pek, pek çok), ertiŋü (pek çok), ertiŋüti (fevkalâde çok), tüketi (sonuna dek, tamamıyla), kalısız (bütünüyle), kergeksiz (bol bol), edgüti (iyice), yigdi (daha iyice), katıgdı (katıca, dikkatle), yolı (kez, defa), amtı (şimdi), yana (tekrar), yiçe (yeniden), küntüz (gündüzün), tün (gecele-*

yin), kışın, bödke (bu devirde), içre (içeri), taşra (dışarı), üze (üstte) asra (altta).

Bağlaçlar: *başlayu (önce, ilkin), ulayu (önce, ve), artukı (ve) takı (ve dahi), yeme (ve, dahi), udu (ve), azu (yoksa).*

Edatlar: *ok~ök~kök (pekiştirme), mu~gu (soru), birle (ile), üçün (için) teg (gibi), ara (arasında), kodı (aşağı), sayu (her), tapa (-A doğru), tiyin~tip (diye), tegi (-A kadar), üze (üzerine, -A göre), ötrü (sonra), kisre (sonra).*

Yukarıda tematik olarak ayırmaya çalıştığımız söz varlığı üzerinde çeşitli incelemeler yapan Doğan Aksan, "Köktürkçenin VIII. yüzyıldan çok daha önceye uzanan, daha başka ürünleri bulunması gereken bir dil niteliği

taşıdığı ve bir yazı dilinin başlangıç çağı olmadığı"düşüncesini ortaya koyar (Aksan 1976: 141). Aksan'a göre bir yazı dilinin ne kadar geriye götürülebileceğinin ölçütleri şunlardır: 1) İleri ögeler, 2) Soyut kavramlar 3) Çok anlamlılık 4) Tam eş anlamlılar, 5) Anlatımbilim (stilistik) - leksikoloji özellikleri (Aksan 1976: 133). Çeşitli yazılarında ve *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi* (Ankara 1971) kitabında bu ölçütleri Köktürk anıtlarının söz varlığına uygulayan Aksan, yukarıda alıntıladığımız kanaate varmıştır Söz gelişi, bizim "kaos" anlamı, verdiğimiz *bulgak,* tamamen soyut bir kelimedir *Bulga-* gibi herhangi bir nesneyi bulamak, karıştırmak" anlamındaki somut bir kelimeden toplumun karışıklığını ifade eden bir sözün türetilmiş olması kelimenin böyle bir soyut anlam kazanması uzun zamana ihtiyaç gösterir' Aksarı bu tür soyut kelimeleri "ileri öğeler" olarak adlandırıyor *Kamşag* (sarsılmış, karışıklığa uğramış), *adınçıg, topla-* (kabul etmek, uygun gör mek), *otun-* (dilemek, rica etmek, saygı göstermek), *sakın-* (düşünmek) gibi kelimeleri Köktürkçenin ileri ögelerine örnek olarak gösteriyor (Aksan 1983-18-21). Aksan'a göre Köktürkçedeki soyut kelimelerin oranı %33'rür ve konu itibarıyla daha çok savaşlardan bahseden, hacmi itibarıyla da sınırlı sayıda kelimeye sahip olan metinler için bu oran hiç de az değildir (Aksan 1976:140)

ONUNCU BÖLÜM

1. OGUR VE BULGAR TÜRKLERİ

Ogur sözü, Çin kaynaklarında geçen Wu-kie (Wu-çie) boy adı ile bir-leştiri lmiştir. Hirth'e göre Wu-kie, Ugır kelimesinden gelmektedir. Buna göre Ugır/Ogur boyları M.Ö. 3. yüzyıl sonlarında Altay dağlarının güneyinde, Tarbagatay ve Kobdo bölgelerinde oturuyorlardı. Güneylerinde Usunlar vardı. M.Ö. 3. yüzyılda Ogur boylarının en önemlilerinden biri Ting-lingler idi (Kafesoğlu 1996: 187). Ting-lingler, milâdın ilk yüzyıllarında Kazakistan bozkırlarıyla Batı Sibirya'da bulunan Onogur, Ogur ve Şaragurların ataları olmalıydılar (Kurat 1972: 109; Zimonyi 2002: 205). Aslında adı geçen bütün bu boylar Sakalardan kalmış olmalıdır. 8. yüzyıl Ermeni tarihçisi Horenli Moisey (Musa), M.S. 3. yüzyılda yaşayan Suriyeli Mar-Abas-Katinu'ya dayanarak M.Ö. 149-127 yıllarında Bulgarlaren, Kafkasların kuzeyinde bulunduklarını yazar (Kurat 1972: 108). Hatta bunlardan bir kısmı "Derbend yoluyla Azerbaycan'a geçerek şimdiki Kars ve Pasin ovalarına" gelip yerleşmişlerdir (Togan 1981: 168). Grek coğrafyacısı Batlamyus (Ptoleme), M.S. 160-170 yıllarında Yayık nehrinin adını Daix (Dayix) olarak tespit etmiştir (Kafesoğlu 1996: 187). Başta *y* yerine *d* bulunması Bulgar Türkçesinin bir özelliğidir. Bu durum, Bulgar Hanları Şeceresi'nde yılan yılının adının dilom şeklinde geçmesinden (Pritsak 2002: 181-182) açıkça anlaşılmaktadır. O hâlde Bulgar Türklerinin ataları M.S. 2. yüzyılda, Yayık (Ural) ırmağının döküldüğü Hazar Denizi'nin kuzeyinde, "İdil'e doğru uzanan bozkırlarda" yaşamakta idiler (Kafesoğlu 1996: 187). Yine Batlamyus'a göre 2. yüzyılda Hunlar da Don ile Dinyeper ırmakları arasında idiler (Kurat 1972: 12). Aslında Batlamyus'un eserinde, M.S. 160-170 yıllarında Yayık'ın adının Bulgar Türkçesindeki söylenişle Dayix olarak geçmesi, Bulgarların buralarda çok önceden beri mevcut olduklarını gösterir. Buna göre Horenli Musa'nın M.Ö. 149-127 yıllarında, yani Batlamyus'tan aşağı yukarı 300 yıl kadar önce Kuzey Kafkasya'da Bulgarların yaşadığından bahsetmesi çok da şaşırtıcı değildir. Demek ki Türklerin Ogur-Bulgar boylan, milâttan önceki asırlardan beri Altayların güneyinden Karadeniz'e dek uzanan bozkırlara yayılmışlardı. Bu konuda, bölgenin daha önceki sakinleri olan Sakaların rolünü unutmamak gerekir. Kazakistan bozkırlarında milât sıralarına kadar hayatlarını devam ettiren Sakaların bizce Ogur-Bulgar boylarıyla ilgisi vardır. Sakalarda Azak denizinin adı olan Temerinda kelimesinin ilk yarısının "deniz" anlamına geldiği Plinius Secundus tarafından açıklanmıştır (Togan 1981: 35). Temer, teŋiz kelimesinin Bulgar Türkçesindeki biçiminden başka

bir şey olamaz. Eski Türkçedeki z'nin Bulgar Türkçesinde *r* olduğu, Tuna Bulgarcasında da dilom-yılan örneğinde görüldüğü gibi *n* yerine *m* kullanılabildiği malûmdur. Bu örnek Sakaların, hiç olmazsa bir bölümünün, Bulgar Türkleri gibi *r* Türkçesiyle konuştuğunu göstermektedir. Buna dayanarak Ogur-Bulgar boylarının milâttan önceki asırlardan beri anılan bölgelerde Sakaların devamı olarak yaşadıklarını söyleyebiliriz. Motun'un oğlu Kün Han'ın M.Ö. 170'lerde Yüeçileri kuzeybatı Kansu'dan çıkarması, Yüeçilerin de Usunları yenmesi ve ardından meydana gelen göç olayları, Kazakistan bozkırlarında yaşayan Ogur-Bulgar boylarında da bir hareketlenme yaratmış olabilir.

Horenli Musa'nın kaydına göre M. ö. 2. yüzyıldan beri Kafkasların kuzeyinde, Kuban boylarında bulunan Bulgarların doğu kollarının da Güney Kazakistan bozkırlarında olduğu muhakkaktır. Teofılaktos Simokatta'nın 7. yüzyıl başlarında yazılan eserinde Onogurların Soğdak ülkesinde Bakat adlı bir şehirlerinin olduğu dahi kaydedilmiştir. Bakat şehri, İslâm kaynaklarında geçen "Semerkant'ın kuzeydoğusundaki Fagkat şehri ile aynı"dır (Zimonyi 2002: 205).

458-459 tarihlerinde Tabgaçlara yenilerek kuzeybatıya kaçan Juan-juanların Sabirleri, Sabirlerin de Güney Kazakistan'daki Ogur boylarını batıya itmeleri üzerine yeniden büyük bir Ogur kitlesi Kuzey Kafkasya'ya gelir. Bizans tarihçisi Priskos (5. yy) şöyle diyor: "463 dolaylarında Şaragur, Urog (Ogur) ve Onogur halkları, Sabirlerle savaşa tutuştuktan ve kaçmak zorunda kaldıktan sonra Bizans'a elçi gönderdiler. Sabirleri yerlerinden Avarlar kovaladılar; onları göçe zorlayanlar Okyanus kıyısı halklarıydı." (Zimonyi 2002: 204). 482 yılında Bizans kaynaklarında ilk defa Bulgar adının geçmesi bu olayların sonucu olmalıdır. Bu tarihte Bizans imparatoru Zenon, Doğu Gotlarına karşı Bulgarlardan yardım ister (Kurat 1972: 109; Kafesoğlu 1996: 185). Attila'nın oğlu İrnek yönetiminde Karadeniz'in kuzeyine çekilen Hunların, bölgeye yeni gelen Bulgarlara katıldıkları muhakkaktır.

5. yüzyılda Priskos, Sabirlerin önünden kaçıp Bizans'a elçi gönderen kavimler olarak şunları sayıyordu: Şaragur, Urog (Ogur), Onogur. 6. yüzyılın ortalarında yazılan Zaharyas'ın eserinde ise şu kavimlerin adları geçmektedir: Onogur, Ogur, Burgar, Kutrigur, Sarurugur...(Golden 2002: 78). Zaharyas'ın eserinde Kafkasların kuzeyinde gösterilen Bulgarlar Jordanes'e göre 6. yüzyıl ortalarında Karadeniz'in kuzeyinde oturmaktaydı (Zimonyi 2002: 208). Bu kayıtlar 6. yüzyıl ortalarında Bulgarların Kafkaslarla Karadeniz'in kuzeyine yayıldıklarını göstermektedir. 7. yüzyılda bir Lâtin kayna-

ğı Azak yakınlarındaki toprakları patria onogoria (Onogur yurdu) olarak belirtir (Golden 2002: 82; Zimonyi 2002: 208).

Ogur, tıpkı Oğuz gibi "oklar" yani "kabileler, boylar" demektir. Bulgar Türkleri, diğer Türklerdeki *z* yerine *r* kullandıkları için Oguz yerine Ogur demişlerdir, z Türkçesi kullanan Türklerin bazı boy birlikleri On Ok, Sekiz Oguz, Tokuz Oguz diye anıldığı gibi, *r* Türkçesi kullanan Türklerin boy birlikleri de sayılarla anılmıştır: On Ogur, Utrigur < Otur Ogur (Otuz Oğuz), Kutrigur < Kotur Ogur < Tokur Ogur (Dokuz Oğuz). Zeki V. Togan'a göre Bulgar kelimesi de Bel Ogur'dan gelir; bel, Bulgar Türkçesinde "beş" demektir (Togan 1981: 155); çünkü *ş* sesinin karşılığı Bulgar Türkçesinde /'dir. Türkologların çoğu farklı düşüncededir. Onlara göre Bulgar, bulga- fiilinden *r* ile yapılmış bir sıfat-fiildir; bulgar, "bular", yani "karıştırır, karıştıran" demektir. Şaragur ise Sarı Ogur demektir; Çuvaşçadaki şura'nın "ak" anlamında olmasından dolayı buradaki "sarı"nın "ak" anlamında olduğu ve batı yönünü ifade ettiği kabul edilmektedir (Golden 2002: 78). Buna göre Şaragurlar, Ogur boylarının en batıdaki kollarından olmalıydılar.

482'de Bizans kaynaklarında ilk defa zikredilen Bulgar Türkleri bundan sonra Bizans ve Avrupa kaynaklarında sık sık geçecektir. Son Hun başbuğu İrnek'in soyundan gelen bir hükümdar tarafından yönetilen Bulgarlar Karadeniz'in kuzeyinde büyük bir konfederasyon oluşturmuşlardı. Bazı Bizans kaynaklarında Onogur-Bulgar adıyla geçen konfederasyon genel olarak Büyük Bulgarya şeklinde adlandırılıyordu. Kutrigurlar Don ırmağının batısında, Utrigurlar ise doğusunda yerleşmişlerdi. Onogurlar Azak Denizi ile Kuban arasındaydılar (Tekin 1987: 1; Zimonyi 2002: 208). Bulgarlar Bizans ile bazen barış hâlinde olmuşlar; bazen de onlarla çetin savaşlar yapmışlar ve onları vergiye bağlamışlardır. Bizans ordusunda ücretli asker olarak görev alan Bulgarlar da sık sık kaynaklarda zikredilir.

550'lerde Köktürklerden kaçan Avarlar Karadeniz kuzeyine gelirler; 560-562 arasında Onogurlar, Kutrigurlar ve Utrigurları hâkimiyetleri altına alırlar (Zimonyi 2002: 209). Don'un doğusunda kalan Bulgarlar 570'lerle 590'lar arasında Köktürk hâkimiyetine girerler. 602'de Avarlar tekrar Bulgarları hâkimiyetleri altına alır. Ancak 626'dan sonra Avarların nüfuzunun azalması ve 630'da Köktürklerin Çin hâkimiyetine girmesi Bulgar Türklerini rahatlatır; 630'da Büyük Bulgar Devleti yeniden büyük bir güç olarak ortaya çıkar; hükümdarları Bulgar Hanları Şeceresi'nde Kurt olarak geçen Kuvrat'tır. istanbul'da eğitim gören Kuvrat 605-665 arasında tam 60 yıl, Kafkaslar ve Karadeniz'in kuzeyinde uzanan Büyük Bulgar Devleti'ni idare etmiştir. Kuvrat'ın merkezi, Kiyev ile Karadeniz arasında bir yerdeydi; burada ortaya çıkan buluntularda Grek harfleriyle Kovrakoy patrikoy yazılı bir mühür yüzük bulunmuştur. Bizans imparatoru Herakliyos'la müttefik olan

Kuvrat 641'de Herakliyos'ım ölümü üzerine Bizans tahtına müdahale girişiminde bulunacak kadar güçlüydü. Ancak 665'te Kuvrat'ın ölümünden sonra Hazar baskısına dayanamayan devlet dağıldı. Kuvrat'ın beş oğlu vardı ve babalan asla birbirlerinden ayrılmamalarını öğütlemişti; fakat öğüt tutulmadı; oğulların her biri bir yana dağıldı. En büyük oğul Bat Bayan ana yurtta kaldı; bir süre bağımsız yaşadıktan sonra Hazarlara tâbi oldu. İkinci oğul Kotrag Don'un batısında yerleşti. Üçüncü oğul Asparuk Tuna kıyılarına gitti. Dördüncü oğul Macaristan'a giderek Avar hâkimiyetine girdi. Beşince oğul İtalya'ya yerleşti (Zimonyi 2002: 212).

Asparuk 679'da Tuna'yı geçti ve Dobruca'ya yerleşerek Tuna Bulgar Devleti'ni kurdu. 680'de Bizans ordusunu hezimete uğrattı. 681'de Bizans, Asparuk'la anlaşma yapmak zorunda kaldı; böylece Tuna Bulgar Devleti resmen tanınmış oldu (Kafesoğlu 1996: 191; Zimonyi 2002: 213). Tuna Bulgarlarının Kutrigurlardan oluştuğu genellikle kabul edilir; fakat onların Onogundur olduklarına dair de kuvvetli deliller vardır (Zimonyi 2002: 210). Tuna Bulgar Devleti hanları sırasıyla aşağıda gösterilmiştir:

Asparuk	679-702
Tervel	702-718
Tvirem	718-721
Sevar	721-736
Kormisoş (Kurmış)	737-754
Sovineh	754-760
Teleç	760-763
Savinos	763-765
Umor, Bayan, Tokto	765-770
Telerig	770-777
Kardam	777-803
Kurum	803-814
Omurtag	814-831
Malamir	831-836
Persiyan	836-852
Boris	852-889
Vladimir	889-893
Simeon	893-927 (Tekin 1987: 5-10).

Devletin merkezi Şumnu yakınlarında idi. Yukarıdaki hanlar içinde Asparuk, Tervel, Kurum, Omurtag, Boris ve Simeon dönemleri önemlidir.

Asparuk devletin temellerini atmıştır. Tervel 705'te İstanbul'a girip 2. Justinyanus'u tahta çıkaracak kadar güçlü idi. 717-718'deki Arap kuşatmasına karşı İstanbul'u Bizans ordusuyla birlikte savunmuştu. Kardam çağında Makedonya Slavları devlete bağlandı ve Bizans ordusu yenilgiye uğratıldı. Kardam döneminde başlayan yükseliş, Kurum Han zamanında devam etti. Kurum Han, Güney Macaristan ile Erdel'i (Transilvanya) ülke sınırlarına kattı. Topraklarına saldıran Bizans ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattı; Bizans imparatoru savaş meydanında can verdi. 809'da Sofya'yı, daha sonra Niş ve Belgrad'ı aldı; 813'de Edirne'ye ulaştı; 814 baharında İstanbul'u kuşattı; kuşatma sırasında birden ağzından burnundan kan boşaldı ve öldü.

Omurtag Han Tuna, Sava, Drava havzalarını ve Üsküp'ü aldı; böylece Selânik'i Belgrad'a bağlayan ticaret yollarına sahip oldu. Bizans'la 30 yıllık bir ticaret anlaşması imzaladı. Omurtag Han çağı Tuna Bulgar Devleti'nin altın çağıdır. Birçok şehirler kuruldu, saraylar ve anıtlar yapıldı, su yollarıyla ülke imar edildi. Devlet ekonomik ve kültürel bakımlardan zirveye ulaştı.

Persiyan ve Boris zamanında Makedonya ile Trakya'nın fethi tamamlandı. Ülkede Hristiyan nüfus iyice çoğaldı. Güney İslavları içinde zaten azınlıkta olan yönetici ve asker Bulgar Türkleri iyice azınlıkta kaldı. Boris 864'te Hristiyanlığı kabul ederek Mihael adını aldı. Bu hadise Tuna Bulgarlarının tarihinde dönüm noktasıdır. Hristiyan papazlar halkı vaftiz ettiler. Boris, Papa ile de ilişkiler kurarak Bulgar kilisesinin İstanbul'dan bağımsız olmasını sağladı. Din kitaplarını eski Kilise Slavcasına çevirtti. Ünlü Bizanslı papaz kardeşler Kiril ve Metodi, onun zamanında "Bulgar din ve edebiyat okulunu" kurdular.

Simeon zamanında Slavlaşma ve Hristiyanlaşma tamamlandı (Kafesoğlu 1996: 191-195; Tekin 1987: 5-10). 10 yüzyıl başlanndan itibaren Tuna Bulgar Devleti artık Slav Bulgarları tarihinin bir konusudur.

Güney Slavlarını teşkilâtlandırıp onlara bir devlet kazandıran; Bulgaristan'daki Slav halkına Bulgar adını miras bırakan ve onları diğer Slav halklarından ayrı bir millet hâline getiren işte bu Tuna Bulgar Türkleridir.

Büyük Bulgar Devleti 670'lerde dağıldıktan sonra kurulan diğer bir Türk Bulgar siyasî teşekkülü İdil Bulgar Devleti'dir. Bulgarların Orta İdil boyuna ne zaman göçüp yerleştikleri kesin olarak bilinmemektedir. Hazarların baskısından kaçarak en geç 7. yüzyıl sonu ile 8. yüzyıl başlarında Orta İdil bölgesine yerleştikleri tahmin edilmektedir (Kurat 1972: 110). İdil bölgesine giden Bulgarlar, Kuvrat'ın ikinci oğlu olup Don'un batısında yerleşen Kotrag'ın yönetimindeki Bulgarlar olmalıdır. Zimonyi'ye göre Bulgarların

İdil bölgesine göçü 8. yüzyılın ilk yarısındadır (Zimonyi 2002: 215). İdil Bulgarlarını oluşturan asıl Bulgar kitlesi büyük ihtimalle Utrigurlardır. Ancak bölgeye daha önce yerleşen Hun ve Sabirleri de bünyelerine katmışlardır (Kurat 1972: 111); Kafesoğlu 1996: 195). Kurat'a göre Orta İdil boyu 3. yüzyıldan beri Türkleşmişti (Kurat 1972: 111). Zimonyi'ye göre devleti kuran ve Türkçe konuşan boylar şunlardır: Bulgar, Eskel, Barsula/Bersil, Suvar/Sabir, Barancar/Balancar (Zimonyi 2002: 215). Kafesoğlu, İdil Bulgarlarının başlangıçta birer han idaresinde Bulgar, Suvar, Barsula, İskil'lerden meydana gelen dört ayrı hanlık hâlinde olduğunu, 10. yüzyıl ortalarından itibaren tek han idaresinde birleştiklerini kaydeder (Kafesoğlu 1996: 196). Ana kitlesinin Bulgar Türklerinden oluştuğu şüphesiz bulunan idil Bulgarları, bölgede yaşayan Udmurt (Çeremis), Mari, Mordva, Votyak, Zuryen gibi Fin-Ugor kavimlerini de hâkimiyetleri altına aldılar ve belki de bunlardan bir kısmını özümsediler (Kurat 1972: 111).

İdil Bulgarları tarım ve ticaretle uğraşıyorlar, özellikle kürk ticareti yapıyorlardı. Bizans'a kadar ulaşan Bulgari türü sahtiyan (Kafesoğlu 1996: 195) bugün bile bu adı taşımaktadır. Ülke, İdil (Volga), Kama, Ak İdil gibi nehirlerin sağladığı ulaşım imkânıyla Kafkaslar, İran ve Türkistan'ı kuzey ülkelerine ve Avrupa'ya bağlayan önemli ticaret yolları üzerinde bulunuyordu. Ticaret İdil Bulgarlarını kalkındırmış, medenî ve müreffeh bir toplum hâline getirmişti. Özellikle nehir kıyılarında birçok şehirler kurulmuştu: Bulgar, Büler, Suvar, Cüke Tav, Oşal, Tetiş, Züye, Kaşan, Kermencük, Kazan (Kurat 1972: 113); Kafesoğlu 1996: 195-196). Devletin merkezi olan Bulgar şehri, İdil ile Kama'nın birleştiği yerin 100 km kadar güneyinde, İdil'e 6 km mesafedeydi; 9-12. yüzyıllar arasında Doğu Avrupa'nın en önemli ticadet merkezi olmuştu (Kurat 1972: 113). Bulgar şehrindeki eserlerin bir kısmı bugün de mevcuttur. Kazan ise 1177'de kurulmuş bir sınır şehriydi (Kafesoğlu 1996: 196). Altın Ordu hanı Polat Temür'ün 1361'de, Aksak Temür'ün de 1391'de Bulgar şehrini tahrip etmeleri üzerine halkın Kazan'a göçtüğü ve şehrin şenlendiği anlaşılıyor (Kurat 1972: 118).

İdil Bulgar hanı Şelkey oğlu Almış Han 922'de Müslüman oldu. Aslında İdil Bulgarları arasında İslâmiyet, Müslüman tüccarların etkisiyle 9. yüzyıl başlarında yayılmaya başlamış ve aynı yüzyılın sonlarında büyük ölçüde kabul edilmişti (Yazıcı 2002: 670). Almış Han Abbasî halifesinden din bilginleri ve mimarlar istemiş; halife Muktedir Billâh'ın gönderdiği kalabalık heyet, Oğuz ve Peçenek ülkelerinden geçerek 922'de Bulgar'a gelmişti (Kurat 1972: 115). Heyette bulunan İbni Fadlan'ın yazdığı seyahatname, hem kervanın güzergânırdaki türk kavimleri, hem de Bulgar Türkleri hakkında gözleme dayalı bilgiler veren en önemli kaynaktır.

Almış Han'ın 922'de Müslüman olması, İdil Bulgar tarihinde bir dönüm noktasıdır. Abbasî halifesi ve Bulgar hanı adına paralar basılmış; Bulgar'da saraylar, camiler ve çeşitli binalar yapılmıştır (Kurat 1972: 115).

İdil Bulgar Devleti 1236'ya kadar bağımsız olarak yaşadı. 13. yüzyılın **ilk** çeyreğinde bile Magna Bulgaria (Büyük Bulgarya) olarak anılan devlet (Kafesoğlu 1996: 197) Batu Han ordularının il hedeflerinden biri oldu. 1236'da Bulgar şehri tahrip edildi ve İdil Bulgar Devleti'nin bağımsızlığı son buldu. Batu Han'ın ünlü seferi bittikten sonra, 1241 'de Avrasya'da Altın Ordu Devleti kuruldu. İdil Bulgar Devleti de Altın Ordu'ya tâbi olarak 1437'de Kazan Hanlığı'nın kuruluşuna kadar devam etti. Altın Ordu döneminde İdil Bulgarları Kıpçak Türkleriyle karışarak Kıpçaklaştılar.

2. BULGARLAR VE TÜRK DİLİ

Bulgarların Türk dili tarihinde özel bir yeri vardır. Bulgar Türklerinden kalan dil malzemesi çok olmamasına rağmen eldeki malzeme bazı önemli özellikleri belirlemeye ve Bulgar Türkçesinin, bugün yaşamakta olan Çuvaş Türkçesiyle ilişkisini ortaya koymaya yetmektedir. Bulgar Türkçesiyle onun bugünkü temsilcisi sayılan Çuvaş Türkçesi, diğer Türk lehçelerinin hiçbirinde bulunmayan bazı özellikleriyle Türk lehçeleri arasında farklı ve özel bir yer tutar. Bu özelliklerden bir kısmının Moğolca ile de ortak olması, Bulgarca ve Çuvaşçanın Altay dilleri teorisi içinde önemli bir yer tutmasını sağlar.

Omeljan Pritsak, "Hun-Bulgar" adını verdiği Türkçe kolunun "Doğu Türkçesi"nden farklılaşan özelliklerini yedi madde hâlinde verir (Pritsak 2002: 181-182).

	Hun-Bulgar	Doğu Türk
1.	R'leşme: Ver (Çuvaş: Var)	Z'leşme: Özi
2.	L'leşme	Ş'leşme
3.	**tia-**>ça->çu-	ta-
4.	d- : dilom	y- : yılan
5.	şi- : şegor	si- : sıgır
6.	-m : dilom	-n : yılan
7.	ve->va- : Ver (Çuvaş: Var)	ö- : Özi

Peter Golden, Çuvaşçadan ve Macarcadaki alıntılardan da örnekler vererek "Ortak Türkçe" ile "Proto-Bulgarca"nın farklarını şöyle ortaya koymuştur (Golden 1971: 148).

Ortak Türkçe	Proto-Bulgarca Batı Türkçesi	Çuvaşça	Macarcadaki Alıntılar
z	r	r	r
yüzük	*cürüg	śere	gyűrű
yüz	*cür	śĕr	
y	dh>c	ś (*c, d)	gy(dy) sz(s)
yel	*cel/śel	śil	szél
yoğur-	*coğur-	śĕr-/śer-	gyúr-
yılan	d'ilom	śĕlen	
ş	l	l	l
tüş (güney)	*dül		dél
taş		çul	
s-	ş-	ş-	s-(ş-)
süpür-	*şipir-	séBér-	seper-
sarığ (sarı)	*şarığ, şarga	śurĕ (ak)	sárga
n, ŋ	m	m, n	m, n
san (sayı)	sam	sum	szám
siŋek		şăna	szúnyog
ü	ve	vi	
üç		viz'ĕ	
üçüncü	veçem	viz'em	

Bilim adamlarınca bazen Hun-Bulgar, bazen (Eski) Batı Türkçesi, bazen Proto-Bulgar olarak adlandırılan Türkçenin bu kolu, Türkiye'de çoğunlukla Bulgar Türkçesi terimiyle ifade edilir. Bulgar Türkçesi de eldeki malzemeye göre başlıca iki bölgeye ayrılarak incelenir: 1. Tuna Bulgarcası, 2. İdil (Volga) Bulgarcası.

2.1. BULGAR TÜRKLERİNDEN KALAN METİNLER

2.1.1. TUNA BULGARLARINDAN KALAN METİNLER

Talât Tekin, Tuna Bulgarlarından kalan dil malzemesini şöyle tasnif e-der:

1. Bulgar Hanları listesindeki Proto-Bulgarca kelime ve ibareler
2. Tudor Doksov'un haşiyesindeki Proto-Bulgarca ibare
3. Nagy Szent-Miklos hazinesindeki Proto-Bulgar yazıtları
4. Proto-Bulgar kitabelerindeki Türkçe kelime ve ibareler
5. Bizans kaynaklarındaki Bulgar Türkçesi etnik adlar
6. Eski Kilise İslavcasındaki Proto-Bulgarca ödünç kelimeler (Te kin 1987: 12).

"Bulgar Hanları Şeceresi" de denilen liste, Ellinskiy Letopisets (Elen Vak'anüvisi) adı verilen bir el yazması içindedir. Bizans Rumcasmdan Eski Kilise İslavcasına çevrilmiştir. Moskova ve Peterburg'da birkaç nüshası vardır. 765 Haziranına kadar gelen Bulgar hanlarını içine alır. Hanların ve mensup oldukları boyların adlarını verir. Tahta çıkış tarihlerini, o yılı bildiren Türkçe hayvan adıyla ve ayı ifade eden Bulgar Türkçesi sıra sayısıyla belirtir. Örnek olarak Attila'nın oğlu İrnek'i verebiliriz: *"İrnik':* 150 yıl yaşadı; kabilesi *Doulo* (idi) ve (tahta çıkış) yılı *dilom' tvirem'* (idi)" (Tekin 1987: 12).

Listedeki kişi ve boy adlan, hayvan adları ve sıra sayıları Bulgar Türkçesine ait verilerdir. Şecere üzerindeki önemli çalışmalar şunlardır:

J. J. Mikkola, "Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren", JSFOu, XXX, 1915. Türkçesi: Zakir Kadirî, "Tuna Bulgarlarının Kronolojisi (Türk Kitabeleri)", Türk Yurdu, 1930, sayı: 27-28).

Omeljan Pritsak, *Die bulgarische Fürstenliste und die sprache der Proto-bulgaren,* Wiesbaden, 1955.

Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi,* İstanbul 1958, s. 85-91.

Louis Bazin, *Les calendriers turcs anciens et medievaux,* Lille 1974.

Talât Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri,* Ankara 1987.

Tudor Doksov, Boris'in yeğenidir ve rahiptir. Bir vaaz kitabının haşiye-sindeki Bulgarca ibare sadece iki kelimedir: *yeth' behti. Yeth',* "it"; *behti,*

"beşinci" demektir ve bu not Bulgar hanı Boris'in Bulgar Türklerini Hristiyan yaptığı tarihi bildirmektedir: İt yılının beşinci ayı (Tekin 1987: 24).

Nagy Szent-Miklos defineleri 1799'da Macaristan'ın Torontal vilâyetinde, Nagy Szent-Miklos mevkiinde, bir köy evinin bahçesinde bulunmuştu ve 23 parça altın kaptan oluşmaktaydı (Orkun 1938: 187). Kapların bazıları üzerinde Köktürk, bazıları üzerinde Grek harfleriyle Türkçe kısa yazıtlar vardır. Németh'e göre Peçeneklere ait olan defineler Thomsen'in fıkrince Tuna Bulgarlarından kalmıştır. Vilhelm Thomsen Grek harfli yazıttaki *tagrugı* kelimesinde bulunan *d~r* denkliğine (~tak-duk-ı) dikkat ederek defi-nelerdeki yazıtın Tuna Bulgarcasını yansıttığını ileri sürmüştür (Orkun 1938: 192). Yukarıda anılan eserinde Pritsak da aynı görüşü kabul etmiş ve definelerin hiç olmazsa bir kısmının dilini Bulgarca saymıştır.

Nagy Szent-Miklos definelerindeki Köktürk harfli yazıtlardan daha önce bahsetmiştik. 21 numaralı kapta bulunan Grek harfli Boyla Çoban Yazıtı; V. Thomsen, Gy. Németh, O. Pritsak ve T. Tekin gibi Türkologlar tarafından okunup yorumlanmıştır. Son olarak Tekin yazıtı *Buyla Jopan düge(r)tögi, Butaul Jopan tagrogi. İçigi tesi* şeklinde okumuş ve "Buyla Çoban tası doldurdu, Butaul Çoban (mezara) taktı (=astı). İçki tası" şeklinde manalandırmıştır (Tekin 1987: 29).

Proto-Bulgar yazıtları, "Bulgaristan'ın muhtelif yerlerinde, özellikle Pliska, Preslav ve Madara gibi Tuna Bulgarlarının eski merkezlerinde bulunmuş", 8-9. yüzyıllardan kalma 90 civarında yazıttır. Çoğu Grekçedir; "sadece iki tanesi Tuna Bulgar Türkçesi iledir.": 1. Preslav yazıtı, 2. Çatalar yazıtı (Tekin 1987: 34).

Bulgaristen yazıtları üzerinde en kapsamlı yayın Veselin Beşevliyev'e aittir: "Die protobulgarischen Inschriften, Text und Komentar", *Annuaire de I'Université de Sofia, XXXI,* 1935, s. 1-62; *Spätgrechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien,* Berlin 1974.

Bir kilisedeki mermer sütun üzerinde bulunan Çatalar yazıtı kırıktır ve ancak birkaç kelimesi okunabilmektedir.

Granit bir sütun üzerine kazılan Preslav yazıtı ise 10 satırlıktır. Yazıtta Boyla Jitko'ya ait zırh ve miğferler sayılmaktadır; *küpe* (zırh), *tulşi* (tulga), *tourtouna* (dördü ile birlikte) gibi kelimeler dikkati çekmektedir (Tekin 1987: 34-42).

Türkçe olmayan Bulgarca yazıtlarda birçok unvan, kişi adı, boy ve kavim adı geçmektedir: *kana* (han, hükümdar), *sübigi < sü begi* (ordu beyi, komutan), *boyla, içirgu boyla* (has, saraya mensup boyla), *kawhan/kaphan* (kapgan), *ük boyla, kolovr* (kılavuz), *tarkan/trakan; Bayan/Boyan, Barsa*

(pars), *Bagatur/Bogatur, Çepa, Krum, Omurtag (omurt* "kartal" + *ak* küçültme eki), *Sivin Jupan* (Sevinç Çoban), *Tuko/Çuko, Turdaçi, Hsun, Boris <Bars* (pars); *Kuviar, Kürigir, Çakarar, Ermiar, Duar; Taŋra* (tanrı), *şigor* (sığır), *śarak* (silâh); *Bulgar, Onogur, Onogundur, Şaragur, Utigur/Uturgur, Kutrigur/Kuturgur* (Caferoğlu 1958: 91-92; Tekin 1987: 42-66).

Eski Kilise islavcasında geçen birkaç kelime ise şunlardır: *beleg/bileg* (belgi, işaret), *bel'çug/belçüg* (bilezik), *doh'tor'* (yastık), *kap* (resim, put. Eski Türkçe: *kip* "benzer), *san* (şeref. DLT: *san* "sayı, itibar"). (Tekin 1987: 66-68).

2.1.2. İDİL (VOLGA) BULGARLARINDAN KALAN METİNLER

İdil Bulgarlarından kalan dil malzemesi 13. ve 14. yüzyıllara ait mezar kitabeleridir. 18. yüzyılın başlarından itibaren bilim dünyasının dikkatini çeken ve tamamı Arap harfleriyle yazılmış bulunan idil mezar kitabelerinin büyük çoğunluğu Kıpçak Türkçesiyledir. 100 civarında kitabe idil Bulgarcasıyla, 3 kitabe Arapçayla yazılmıştır. Bulgar Türkçesiyle yazılanların en eskisi 1281 tarihlidir; en yenisi ise 1357-1358 tarihine aittir; doğuda Ufa'dan batıda Çuvaşistan'ın başkenti Şubaşkar'a kadar uzanan bir alan içinde bulunmuşlardır. Büyük boyda olanları ortalama 2 m, orta boyda o-lanları 1,20 m, küçük boyda olanları 1/2 m yüksekliğindedir (Tekin 1988: 6-10).

Kitabeler altı bölümden meydana gelir. Kur'an'dan alınmış kısa ibarelerden oluşan "açılış" ve "giriş" bölümlerinden sonra Bulgar Türkçesiyle yazılmış "künye" bölümü gelir. Burada kitabenin kime ait olduğu kayıtlıdır. Dördüncü bölüm olan "rahmet dileme"de Arapça kısa formüllerle Allah'tan rahmet dilenir. Daha sonraki "vefat bildirme" bölümü de Bulgar Türkçesiyledir; kısa bir cümle ile kişinin vefat ettiği, bu dünyadan öbür dünyaya göçtüğü bildirilir. "Tarih" bölümünde Bulgar Türkçesiyle vefatın yılı, ayı ve günü yazılır. Burada birçok sayı adlarının İdil Bulgarcasındaki biçimlerini buluruz. Altınca ve son bölüm olan; fakat kitabelerin çoğunda bulunmayan "kapanış" bölümünde Arapça veya Bulgar Türkçesiyle ölene rahmet dilenir (Tekin 1988: 7-10).

1722'de 1. Petro Bulgar şehri harabelerini ziyaret ederek bunların incelenmesini emreder. Tatar bilginleri yazıtları kopyalar ve ilk incelemeler başlar. 19. yüzyılda diğer Avrupalı bilginler de İdil mezar kitabeleriyle ilgilenir. Kitabelerin dili üzerine en önemli buluş, Tatar bilgini Hüseyin Feyizhanov'a aittir; *yüz* yerine *cür* yazılmasından hareketle 1863 yılında, yazıtlardaki dilin Çuvaşçayla ilgisini ortaya koyar. Bunun üzerine İlminskiy

"Çuvaşçanın Bulgarcadan çıktığı yolundaki ünlü teorisini ortaya atar." (Tekin 1988: 1-2).

1851'de N. İlminskiy, 1852'de İ. Berezin, 1863'te H. Feyizhanov, 1877'de S. M. Şpilevskiy, 1897'de Ş. Mercanı birçok mezar kitabesini yayımlar. N. İ. Aşmarin bu yayınlardaki 93 kitabeyi 1902'de topluca neşreder: *Bolgarı i çuvaşi,* Kazan 1902. G. Ahmarov 1908'de, N. İ. Vorob'yev 1925'te yeni kitabeler neşrederler (Tekin 1988: 1-3). Ali Rahim ile A. Aziz'in 1925'te Kazan'da bastırdıkları *Tatar Edebiyatı Tarihi* nde de bazı kitabe metinlerine yer verilir (Caferoğlu 1958: 93).

Tataristan'da kurulan bir komisyon 1941-1942 arasında yaptığı incelemeleri üç ciltlik bir albüm hâlinde yayımlar. Albümde 253 kitabenin fotoğraf ve okunuşları yer alır; bunların bir kısmı Bulgar-Tatar kitabeleridir (Tekin 1988: 3-4).

İdil Bulgar Kitabeleri üzerinde çalışan en önemli bilgin, Tatar araştırıcısı G. V. Yusupov'dur. Onun 1950'lerin başında başlayan ve çeşitli makalelerle devam eden çalışmaları 1960'ta meyvesini verir: *Vvedeniye* v *bulgaru-tatarskuyu epigrafiku,* Moskva-Leningrad 1960. Burada 88 Bulgar kitabesinin metinleri ve Rusça tercümeleri verilmiştir. 1972'deki bir çalışmasıyla Yusupov bunlara 16 kitabe daha eklemiştir (Tekin 1988: 4-6).

1. Petro döneminden beri araştırılıp bilim adamlarınca neşredilen mezar kitabelerinin bir kısmı zamanla kaybolmakta; kaybolanların bir kısmı da sonradan tekrar bulunmaktadır. 1940'larda İdil boylarında araştırmalar yapan A. B. Bulatov, daha önce Şahabeddin Mercanî ve G. Ahmarov'un bulduğu 21 kitabeden 14'ünü tekrar bulmuş ve 1963'te yayımlamıştır (Tekin 1988: 5). Ahmarov'un 1244-1245 yılına ait olduğunu belirttiği ve bilinenlerin en eskisi olması gereken kitabe ile Şahabeddin Mercanî'nin bahsettiği 1262 tarihli kitabe (Caferoğlu 1958: 93-94) her hâlde bulunamayanlar arasında olacaktır.

A. B. Bulatov 1967'de Kama bölgesinden 15 kitabe daha yayımlar. 1986'da Ferid S. Hekimcanov İdil Bulgar kitabelerine iki yeni kitabe daha ekler (Tekin 1988: 5,189).

A. Rona-Tas ile S. Fodor 1973'te yayımladıkları eserde 52 Bulgar kitabesinin Arap harfli metinlerini, Lâtin harfli transkripsiyonlarını ve Macarca tercümelerini neşrederler: *Epigrafica Bulgarica: A. Volgai bolgár-török feliratok.* Szeged 1973 (Tekin 1988: 6).

1987'de D.G. Muhametşin ile F.S. Hakimcanov Bulgar şehrindeki taş yazıtları genel olarak ele alan bir eser neşrederler: *Epigrafiçeskiye pamyatniki goroda Bulgara* (Kazan 1987).

Türkiye'de İdil Bulgar kitabeleriyle ilgili tek eser Talât Tekin'e aittir. Tekin, *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası* (Ankara 1988) adlı eserinde 91 kitabenin Arap harfli metnini, transkripsiyonunu ve Türkçe aktarımını verir. Tekin'in eserinde ayrıntılı bir gramer, sözlük ve konuyla ilgili araştırmaların tarihçesi de yer almıştır. Kitabelerin dili hakkında somut bir fikir edinilmesi amacıyla bu eserden bazı yazıtların Bulgar Türkçesi bölümlerinin metinleri aşağıda verilmiştir.

1281-1282 (H. 680) tarihli, 1 numaralı kitabe:

ḥācī... ağur...belüwi kü k... tāriẖa altı cūr sekir wān cāl eti. = Hacı Agur... mezar taşıdır. Tarihte altı yüz seksen(inci) yıl idi.

1325 (H. 725) tarihli, 7 numaralı kitabe:

aḥmad ağan ılğıcisi ötey ziyārati bu...Wafāti baltuwi tāriẖa ciyeti cūr cīrem biyelim cāl muharam cīrem sekir küwen eti. = Ahmet Ağa'nın yılkıcısı Ötey'in mezarıdır... Vefat etti. Tarihte yedi yüz yirmi beşinci yıl, Muharrem(in) yirmi sekiz(inci) gün(ü) idi.

1309 (H. 709) tarihli, 86 numaralı kitabe:

awran awli wurum alıb belüwi kü...dunyāran sefer tanruwi tāriẖa ciyeti cūr toẖır cāl receb ayẖi wānım küwen eti. = Evren oğlu Vurum Alp(ın) mezarıdır... Dünyadan sefer eyledi. Tarihte yedi yüz dokuz(uncu) yıl, Recep ayı(nın) onuncu gün(ü) idi.

1308 (H. 708) tarihli, 90 numaralı kitabe:

'ulāmasemne seven mescidsemne 'amāret tanan ekil hayrātlu elüwi berekātlu mūn suwār yāli ... 'alī ẖowāce awli atrac ẖowāce awli abū-beker ẖowāce awli alıp ẖowāce belüwi kü dunyāran köweçrüwi tāriẖa ciyeti cūr sekir cāl camādi-l- ūla ayẖi cīrim ekiş küwen eti. = Bilginleri seven, mesçitleri inşa eden, çok hayır sahibi, eli bereketli, Mun Suwar eli(nden) – boyu(ndan)- ...Ali Hoca oğlu Atraç Hoca oğlu Ebubekir Hoca oğlu Alıp Hoca(nın) mezarıdır. Dünyadan göçtü. Tarihte yedi yüz sekiz(inci) yıl, Cemaziyelevvel ayı(nın) yirmi ikinci gün(ü) idi.

2.2. BULGAR TÜRKÇESİNİN DİL ÖZELLİKLERİ

2.2.1. TUNA BULGARCASININ DİL ÖZELLİKLERİ

Sınırlı sayıda malzemeye rağmen Tuna Bulgarcasının bazı dil özellikleri tespit edilebilmektedir. Tuna Bulgarcasının (TB) dil özelliklerini Eski Türkçe (ET) ile karşılaştırarak ve Talât Tekin'in *Tuna Bulgarları ve Dilleri* kitabındaki malzemeye dayanarak aşağıdaki şekilde sıralayabiliriz.

2.2.1.1. SES ÖZELLİKLERİ

TB *r* ~ ET *z* : *Ogur~Oguz, twir(em)~tokuz, kolowr~kolaguz* (kılavuz)

TB *l* ~ ET *ş* : *beh(ti)<*bel'h~biş* (beş)

TB *r* ~ ET *d* : *tagrogi~tak-duk-ı* (taktı)

TB *c* ~ ET *y* : *citi(m)~yiti*

TB *d* ~ ET *y* : *dilom~yılan*

TB *m* ~ ET *n, ŋ* : *dilom~yılan, somor~suŋur* (gelincik)

TB *ş-* ~ ET *s-* : *şegor~sıgır, şiḫ(tim)~sekiz, Şaragur~Sarıg Ogur*

TB *ḫ* ~ ET *k* : *tōḫ~taguk* (tavuk)

TB *w, Ø* ~ ET *g* : *tōḫ~taguk, twir(em)~*toguz<tokuz, kolowr~kolaguz*

TB *w-* ~ ET *Ø-* : *weç(im)~üç*

TB *Ø* ~ ET *r* : *töüt(öm)~tört, bile~birle* (ile)

TB düz ~ ET yuvarlak : *weç(im)~üç, tivir(em)~tokuz* (dokuz)

TB yuvarlak ~ ET düz : *dilom~yılan, şegor~sıgır, alto(m)~altı, kolowr~kolaguz, boyan~bayan, bogatur~bagatur, Boris~bars.*

2.2.1.2. BİÇİM ÖZELLİKLERİ

Sıra Sayı Eki

TB *+m* ~ ET *+(X)nç* : *weçim~üçünç* (üçüncü), *töütöm-t—rtünç, altom/altem~altınç, citim~yitinç.*

İsimden İsim Yapma Eki

TB *+gi* ~ ET *+GI*: *içurgi~içerüki* (veya *içreki).*

Fiilden İsim Yapma Eki

TB *-u* ~ ET *-(X)g : içu~içig* (içme, içki).

Sıfat-Fiil Eki

TB *-daçi* ~ ET *-DaçI: Turdaçi* (kişi *adı)~turdaçı* (duracak olan).

İyelik Eki

TB *+i* ~ ET *-(s)I*: *sübigi~sü begi* (ordu beyi, komutan).

+gi, -daçi, +i ekleri Tuna Bulgarcasında birer örnekle tespit edilmiştir. Elbette _+gi_ ekinin k'li, _-daçi_ ekinin /'li, _+i_ ekinin s'li ve her ekin ses uyumuna uygun biçimlerinin de Tuna Bulgarcasında bulunduğu tasavvur edilebilir.

2.2.2. İDİL BULGARCASININ DİL ÖZELLİKLERİ

Tuna Bulgarcasına göre İdil Bulgarcasının dil malzemesi bir hayli fazladır. Ancak yine de malzemenin sınırlı olduğu ve mezar taşlarındaki kalıp ifadelere dayandığı unutulmamalıdır. İdil Bulgarcasının (İB) dil özelliklerini Eski Türkçe (ET) ile karşılaştırarak ve Talât Tekin'in _Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası_ eserine dayanarak aşağıdaki şekilde sıralayabiliriz.

2.2.2.1. SES ÖZELLİKLERİ

İB _r_ ~ ET _z : hĭr~kız, sekir~sekiz, toḫur~tokuz, wotur~otuz, cǖr~yǖz._

İB _l_ ~ ET _ş : biel(im)~bīş_ (beş), _cāl_ (yıl)_~yāş._

İB _c-_ ~ ET _y-_ : _cieti~yīti, cǖr~yǖz._

İB _r_ ~ ET _d_ : _kȫçrüwi_(göçtü)_~kȫçdüki, tanruwi_(etti)_~itündüki, dunyaran~dunyadan._

İB _t_ (_l, r_'den sonra) ~ ET _t_ (_l, r_'den sonra) : _balti~boltı_ (oldu), _welti~ölti, batuwi_(gitti)<_bartuwi~*bartukı_ (vardığı).

İB _ş_ ~ ET _ç_ : _altış~altınç_ (altıncı), _ekiş~ikinç, cietiş~yitinç._

İB _ḫ, h_ ~ ET _k_ : _ḫan~kan_ (han), _ḫırıḫ~kırk, toḫur~tokuz, hīr~kız._

İB _-w-_ ~ ET _-k-_ : _baltuwi_ (oldu)_~boltukı._

İB _w, Ø_ ~ ET _g_ : _awli~oglı, elü~elig_ (elli), _kiçi~kiçig_ (küçük).

_İB ie_ ~ ET _ī: biel(im)~bīş, cieti~yīti._

İB _öe_ ~ ET _ȫ_ : _töet(im)~tȫrt._

İB _üe_ ~ ET _ǖ : küen~kǖn._

İB _a_ ~ ET _o : awli~oglı, bal-~bol-_ (olmak), _wān~on._

İB _ı, i_ ~ ET _u_ : _şıw~sub_ (su), _dinyā~dunyā._

İB _e_ ~ ET _ü_ : _weç(im)~üç._

İB _e_ ~ ET _ö_ : _wel-~öl-._

İB _ō_~ ET _agu_ : _tōḫ~taguk_ (tavuk).

İB _i_ ~ ET _igi_ : _cirem/cīrem~yigirmi_ (yirmi).

İB *w-* ~ ET *Ø-* : *wan~on, wotur~otuz, weç(im)~üç, welti~ölti.*

İB *t* ~ ET *rt* : *töet(im)~tȫrt, batuwi~*bartukı, eti~erti* (idi).

İB *ş* ~ ET *nç* : *altış~altınç, ekiş~ikinç, ciermiş~yigirminç* (yirminci).

2.2.2.1.1. İdil Bulgarcasında Uyum Bozuklukları

İdil Bulgarcasında Aşağıdaki eklerin yalnız ince biçimleri vardır.

Meslek adı yapma eki: *ılgıçisi~yılkıçısı, tōẖçi~tagukçı.*

Sıra sayısı eki: *altışi* (altıncı).

3. şahıs iyelik eki: *awli~oglı, 'ayāli.*

3. şahıs eki + yönelme-bulunma hâli eki : *baçne~başıŋa* (başında), *şıwne~subıŋa* (suyuna).

3. şahıs geçmiş zaman eki I : *balti~boltı* (oldu).

3.şahıs geçmiş zaman eki II: *baltuwi* (oldu)*~boltukı, tanruwi* (etti)*~itündüki.*

2.2.2.2. BİÇİM ÖZELLİKLERİ

2.2.2.2.1. Sıra sayısı ekleri: Üç türlüdür.

1. *+Im* : *birim* (birinci), *weçim* (üçüncü), *wanım* (onuncu).
2. *+ş : ekiş* (ikinci), *altış, cietiş* (yedinci).
3. *+şi: ikişi* (ikinci), *altışi* (altıncı), *dermişi* (yirminci).

Seyrek olarak *+inç* ve *+inçi* biçimlerine de rastlanır: *birinç, belinçi* (beşinci).

2.2.2.2.2. Çokluk eki: *+sem: mescidsem* (mesçitler).

2.2.2.2.3. İyelik eki: +(s)i : *awli~oglı, 'ayāl+i, hīr+i~kız+ı, ılgıçi+si~yılkıçı+sı.*

Hâl Ekleri

İlgi hâli eki *+n, +ın : Ya 'kūt+ın belüwi* (Yakut'un mezar taşı), *A√mad Aga+n ılgıçisi* (Ahmet Ağa'nın yılkıcısı).

Yükleme hâli eki *+ne : mescidsem+ne* (mesçitleri).

Yönelme-bulunma hâli eki *+A : tārīḫ+a* (tarihte), *āḫirat+a* (ahirete), *cāl+a* (yılda).

3.şahıs emir eki: *-tur: Allāh raḥmat tan-tur ma* (Allah rahmet eylesin).

Bilinen geçmiş zaman: İki farklı ekle yapılır.

1. –ti (nadiren –çi): *bal-ti~boltı, wel-ti~ölti, eti/eçi~erti* (idi).

2. *–tUwi* (*l, r, n*'den sonra), *-rUwi* (diğer durumlarda): *bal-tuwi* (ol-du)~*boltukı, batuwi<*bar-tuwi* (vardı)~**bartukı, tan-ruwi* (etti)~*itündüki, köç-rüwi~köçdüki.*

Zarf-fiil ekleri: İdil Bulgar yazıtlarında iki zarf-fiil ekine rastlanmıştır.

1. *–sA: Cermesen şıwne bar-sa welti* (Cermesen suyuna gidip öldü).

2. *–sAn: fānī dunyāran köwelçi-san bāķī āḫirata batuwi* (fani dünyadan göçüp baki ahirete gitti).

2.2.2.3. SÖZ VARLIĞI

İdil Bulgar kitabelerindeki Türkçe kökenli kelimelerin çoğu sayı ve sıra sayı isimleridir: *eki, altı, cieti* (yedi), *sekir* (sekiz), *tohur, wan* (on), *wan sekir* (on sekiz), *cirem* (yirmi), *cirem cieti* (yirmi yedi), *wotur* (otuz), *hırıh, hırıh sekir* (kırk sekiz), *elü* (elli), *sekir wan* (seksen), *tohur wan* (doksan), *cür* (yüz), *altı cür* (altı yüz), *birim/birinç* (birinci), *weçim* (üçüncü), *be-lim/bielim/belinç/belinci* (beşinci), *altış/altışi* (altıncı), *cietiş* (yedinci) *wanım* (onuncu), *ciermiş* (yirminci).

Sayı isimleri dışındaki Türkçe kökenli kelimeler, mezar kitabelerindeki tarihlerle ve kalıp ifadelerle sınırlıdır: *bu* (bu, -dır), *kü* (bu, -dır), *ekil* (çok), *bitig* (kitabe, mezar taşı), *belüw* (mezar taşı), *küwen* (gün), *hān küwen* (Çar-şamba), *kiçierne küwen* (Perşembe), *ayuh* (ay), *cā l* (yıl), awıl (oğul), *hīr* (kız), *yā l* (el, boy), *hān* (han), şıw (su, nehir), *baç* (baş) *ılgıçi* (yılkıcı), *işne* (içinde), *bal-* (olmak), *tan-* (etmek), *wel-* (ölmek), *ba(r)* – (-öbür dünyaya-gitmek), *köç-/köweç-/köwelçi-* (-ahirete- göçmek).

Mezar kitabelerindeki söz varlığından, 13-14. yüzyıllarda İdil Bulgar Türkçesine birçok Arapça kelimenin girdiği anlaşılıyor. Hemen hemen A-rapça ay adlarının tamamı kitabelerde vardır: *Receb, Şa'ban, Ramadan, Şawal, Zelhicce, Rebîulawwal, Rebîul'âhir... Fânî, bâkî, dunyâ, âhirat, rahmat, wafat, rihlet, hicret, sefer, marhûm, hâcî, ziyârat* (mezar), *Allah, mubârek, târîh* gibi Arapça asıllı kelimeler de mezar taşlarında görülür. Bir de Farsçadan geçmiş kelime vardır: *îrne<âdîne* (Cuma). Bu kelime Türkçe *kiçi* (gece) ile birleşerek "Cuma gecesi, Perşembe" anlamında bir söz de yaratmıştır.

Tabiî olarak mezar kitabelerinde birçok kişi adı da yer almıştır. Bunların bir kısmı Türkçe asıllıdır. Türkçe asıllı erkek adları şunlardır: *Buldas, Ötey, Atraç, İnal, Satılmuş, Armaş, Toktar, Tatar, Tokaç, Beltük, Beltülek, Yelbe, Tatar, Balah, Alıp* (Alp), *Alıptay, Wurum Alıp, Berke.* Türkçe asıllı kadın adı olarak *Altın Bürti, Akça, Ayvu* sözlerini buluyoruz.

Arapça kökenli erkek ve kadın adları da çoktur. Erkek adları: *Ali, Muhammad, Ya'kub, Ahmad, Hamdullah, Yûsuf, Huseyn, İbrahim, Usman, Ramadan, Munci, Süleyman, Sâlih, Muhsin, İsmâil, Hasan, Memduh, Yûnus, Abûbeker, İlyas, İshak, Mahmud.* Kadın adları: *Ya 'kut, Mercan, A 'maş, Sâra, Cevher, Kemâli, Hacime, Fâtima, Mihri.* Bazı isimler ise Türkçeleşmiştir: *Muhamat/Mamat, Amat, İbram, Maharam, Asya* (Asiye), *Mamali.*

ON BİRİNCİ BÖLÜM

1. UYGUR TÜRKLERİ

Çağdaş Çin tarihçisi Wang kuo-wei'ye göre Şang hanedanı (M.Ö. 17 - M.Ö. 11. yy) döneminde Çin'in kuzeyinde yaşayan en eski Türk kavimlerinden biri **Kung-fang'lar** idi. Kung-fang'lar ok ve yay yapmada son derece ileri idiler. Bu silâhlan yalnız kendileri için imal etmiyorlar, Çinlilere de satıyorlardı. Çinlilerle sürekli savaş hâlindeydiler. M.Ö. 8. yüzyılda ortaya çıkan Ti kavmi, işte bu Kung-fang'lardan iniyordu (İzgi 2002: 429-430).

M.S. 386-581 yıllarını anlatan Kuzey Devletleri Tarihi'ne göre Kao-çe'ler (Yüksek Arabalılar), Kızıl Ti'lerin soyundan gelmekte idi. Çin tarihi şöyle diyor: ""Kao-ch'eler, çok eski zamandaki Kırmızı Tilerin soyundandır. İlk adı Ti-li'dir. Kuzeyliler T'ieh-le diyorlardı. Çin bölgesindekiler ise Kao-ch'e veya Ting-lin diyorlardı. Dilleri Hunlarınkine benziyordu. Bu kavimde Ti, Yuan-hu (Uygur), Hu-lü, Yi-chin gibi etnik gruplar vardı." (İzgi 2002: 434).

Kao-çe, "yüksek tekerlekli arabalı" demektir ve Oğuz Kağan Destanı'nda arabayı icat ettikleri için Kaŋlı adını alan Türklerin Çincedeki adıdır. Çin kaynağı, kuzeylilerin, yani Türk kavimlerinin onlara Tie-le dediklerini yazıyor. Bu isim de Köktürk bengü taşlarında geçen Tölis ile aynıdır. Çin kaynağına göre Uygurlar (Yuan-hu) işte bu kavim (Kao-çe/Tölis) içindeki etnik gruplardan biriydi.

Kao-çe'ler 3. yüzyılda Siyenpilere bağlı idiler. 389 yılında Tabgaçlar tarafından ağır bir yenilgiye uğratılan Kao-çe'lerin o sırada 37 boyu vardı. 5. yüzyıl başlarında Kao-çe'lerin bir kısmı Juan-juan hâkimiyetine girdi. Juan-juanlar zayıflayınca tekrar Tabgaçlara tâbi oldular. Kuzey Moğolistan'daki bazı Kao-çe boylan ise "481'de Tanrı Dağlarının güneydoğu etekleri ve Turfan'a geldiler." Fu-fu-lo boyu, 485-486'da Tanrı ve Altay dağları arasında, A-fu-ci-lo idaresinde bir devlet kurdu (Taşağıl-boylar 2002: 78-79). "Afuculo ile kardeşi Çünçi kendilerini Ulug Teŋri Oglı ve İzbasar Kagar adı ile kağan ilân ettiler." (Sertkaya 1995: 309). Ancak çok kısa zamanda bu devlet Akhunlar ve Juan-juanlar tarafından dağıtıldı. 536'daki Juan-juan yenilgisinden sonra Çin kaynakları bir daha Kao-çe adından bahsetmez. Bundan sonra artık Tie-le (Tölis) olarak anılacaklardır (Taşağıl-boylar 2002: 80).

Bahaeddin Ögel'e göre Kao-çe'ler 5. yüzyılda "Orkun nehrinden başlayıp, Güney Rusya'da Volga nehrine kadar uzanan büyük bir kavimler top-

luluğu idi. Köktürkler de, Uygurlar da bu topluluk içinden çıkmıştı (Ögel 1971: 16). Kao-çe'ler bu geniş alanda Juan-juanlarla Akhunlar arasında bazen bağımsız, bazen bu güçlerden birine tâbi olarak bozkır hayatı sürdürüyorlar, dinî törenlerde kurt ulumasına benzeyen şarkılar söylüyorlardı. Çünkü Çin kaynaklarının belirttiğine göre ataları kurt idi (Ögel 1971: 17).

Kao-çe'ler içindeki Uygur boyunun kurucusu, Çin kaynağı Wei-şu'ya göre Hun hükümdarının kızının veya yeğeninin oğlu idi (Golden 2002: 126). Yine bir Çin kaynağına göre Hun hükümdarının kızı ihtiyar bir kurt suretine giren Tanrı ile evlenmiş ve Kao-çe'ler bu evlilikten türemişti (Ögel 1971: 17-18).

Bizce bu efsane Köktürkler ile Uygurları birbirlerine bağlamaktadır. Hun hükümdarının kızının evlendiği kurt bizce Köktürk'ü temsil etmektedir; çünkü Köktürkler kendilerini kurt kabul ederlerdi. Esasen hem Köktürkler, hem Uygurlar Kao-çe'ler içinden çıkmışlardı.

Kao-çe'lerin devamı olar Tölislerin adı ilk olarak 550'lere doğru kaynaklarda görülür. Bu tarihlerde Bumın, Tölisleri yenmiş ve 50 000 Tölis ailesini kendisine bağlamıştır (Taşağıl 2002: 655). Bu tarihten itibaren Tölisler, Köktürklerin güçlü dönemlerinde devlet içinde yerlerini alacaklar, zayıf dönemlerinde ise bağımsız hareket edeceklerdir. Aslında Çin kaynakları Tie-le'yi (Tölis'i), Moğolistan'daki Kerulen ırmağından Karadeniz'in kuzeyine dek uzanan bozkırdaki bütün Türk kavimlerinin genel adı olarak kullanmışlardır (Taşağıl-boylar 2002: 82-83). Uygurlar, Kao-çe'ler içinde Yü-an-ho, daha sonraki Tölisler içinde de 605 yılından sonra Wei-ho arıyla anılırlar Taşağıl-uygur: 2002: 712).

Çin tahriklerine kapılan Tölisler 600 yılı civarında isyan etmişlerdi. İsyan Köktürk ülkesini büyük bir sarsıntıya uğratmış ve başarılı Köktürk hükümdarı Tulan, isyanlar sırasında hayatını kaybetmişti. Batı Köktürk hükümdarı Tardu kendisini doğunun da kağanı ilân etmiş; fakat Çinli casus ve diplomat Çang sun-şeng'in 603 yılında Köktürk ordu ve sürülerinin su kaynaklarını zehirletmesi üzerine Köktürkler ağır bir yenilgiye uğramışlardı (Taşağıl 2002: 668). Yeni Köktürk kağanı Kimin âciz idi ve Çin imparatoruna bağlılığını bildirmişti (Kafesoğlu 1996: 100). Bu olaylar üzerine Tölisler serbest kalmışlardı. Batı Köktürk kağanı Çulo onlara saldırıp birliklerini dağıttı. Bir daha birleşmelerini önlemek üzere de 605 yılındaki bir ziyafette Tölis ilerigelenlerinden birkaç yüzünü öldürttü (Ş. Tekin 1976: 8; Sertkaya 1995: 310). Bu hadise Uygur tarihinde önemli bir dönüm noktasıdır. Tölislerden beş boy Yukarı Selenge ve Toğla ırmakları civarında bir birlik oluşturdular. Uygur, Bugu, Toŋra, Bayırku; Fulo boylarından oluşan birliğin yöneticisi Uygur boyu idi ve gittikçe genişleyecek olan birliğin başında Uy-

gur "irkin"i bulunuyordu (Ş. Tekin 1976: 8; Kafesoğlu 1996: 123; Taşağıl-uygur 2002: 712).

Muhtemelen 627'ye kadar birliği İrkin Tigin yönetti. Yerine geçen oğlu Pusa (Bodisatva), ya Burkan (Buda) dinine mensuptu; ya da bu dinin koruyucusu idi (Ş. Tekin 1876: 8). Pusa 630'a doğru Köktürkleri ağır bir yenilgiye uğrattı ve Alp İlteber unvanını aldı. Bu zafer sayesinde Uygurların itibarı arttı. Çin kaynakları Pusa'yı şöyle anlatır: "Mükemmel harp planları yapıyordu. Savaşta askerlerin önüne geçip hücum ederdi. Az askerle çok iş yapıyordu. Askerî talimler yapıyor, ok atıyor, askerle beraber avlara gidiyordu. Annesi de halkın şikâyetlerini dinliyor, davalarına bakıyordu. Kanun ve nizamları bozanları cezalandırıyordu. Bu suretle kabilelerin düzeni muntazam yürüyordu. Pu-sa zamanı Uygurların refah devridir (Çandarlıoğlu 2002: 10). Pusa, Çinlilerin vergi ödemesini sağlayacak kadar güçlenmişti (Ş. Tekin 1976: 9). Annesi Vu-lo-hun (Ulug Kün ?) töreyi titizlikle uygulayarak ülkeyi düzene sokmuştu.

Yukarı Selenge ve Toğla boylarında Uygurlar hüküm sürerken Orhun kıyılarında da Tölislerden Sir Tarduşlar bağımsız olarak yaşıyorlardı. Sir Tarduş kağanı Bilge İnan 628'de bağımsızlığını ilân etmiş ve Köktürklerden sonra bozkırın en büyük gücü hâline gelmişti (Taşağıl 2002: 677). Uygurlar, Sir Tarduşları ortadan kaldırmaya çalışan Çin ordularına yardımcı oluyorlardı. Başlarında Pusa'nın oğlu Kutlug (Tu-mi-tu) vardı; 646'da Sir Tarduşları yıkmışlar ve onların topraklarını ellerine geçirmişlerdi ama artık Çin'e tâbi idiler (Ş. Tekin 1976: 10).

682'de Köktürkler İlteriş Kağan ile Tonyukuk'un önderliğinde yeniden bağımsız oldular ve ilk iş olarak Uygurların elindeki Orhun bölgesini geri aldılar. Tonyukuk, Dokuz Oğuzlar (Uygurlar) üzerine yürüyüşlerini, Orhun bölgesini geri alışlarını ve Uygurların yeniden Köktürklere bağlanışını ayrıntılı olarak anlatır. Buna göre Dokuz Oğuzlar üzerine bir kağan oturmuş; Çirliler ve Kıtaylarla anlaşarak Köktürkleri yok etme teşebbüsünde bulunmuştur. Casusları vasıtasıyla bu bilgiyi öğrenen Tonyukuk, kağandan izin alarak hemen harekete geçmiş, 2000 kişilik ordusunu Ötüken'e doğru yürütmüş ve İŋek Gölü yakınlarındaki savaşta 6000 kişilik Uygur ordusunu yenerek Ötüken'i almıştır. Bunun üzerine Uygurlar Köktürklere tâbi olmuşlardır (Tl G 1-10).

Tonyukuk'un bahsettiği Uygur kağanı Çin kaynaklarındaki Tu-ki-çi olmalıdır. Tu-ki-çi döneminde "Uygur boyları arasında anlaşmazlık çıkmış, Toŋra ve Bugu boyları birlikten ayrılmışlardı." 697 yılında Kapgan Kağan'ın baskısıyla bir kısım boylarla Uygurlar vatanlarını terk etmek zorunda kal-

mışlar ve "bozkırı geçerek Kan-su yöresine" yerleşmişlerdi (Ş. Tekin 1976: 10).

715 yılında Köktürk ülkesinde karışıklık çıkmış; Basmıllar, Azlar ve İzgillerden sonra Dokuz Oğuzlar da baş kaldırmıştı. Bilge Kağan, *Tokuz Oguz bodun kentü bodunum erti* (Dokuz Oğuz milleti kendi milletim idi) diyordu; ancak "gökle yer bulandığı için", Uygurların "ödlerine kıskançlık girdiği için" düşman oldular. Köktürkler, Uygurlarla bir yılda beş kez savaştılar. Togu Balık'ta, Edizlerle Kuş Algak'ta, Oğuzlarla Bolçu'da, Toŋralarla Çuş Başı'nda ve Oğuzlarla Ezgenti Kadız'da (KT K 4-8; BK D 30-31).

716'da Uygur birliğinden olan Bayırkular da ayaklanmıştı. Toğla kıyısında Kapgan Bayırkuları bozguna uğratmış; fakat dönüş yolunda Bayırkuların kurduğu pusuya düşmüş ve öldürülmüştü (Taşağıl 2002: 685).

Bilge'nin kağanlığının ilk yılında Oğuzlar yine ayaklandılar. 717 yılındaki Agu savaşlarında yenilen Dokuz Oğuzlar yer sularını bırakıp Çin'e doğru gittiler. Çin'e gidenler yok oldular; kalanlar Bilge Kağan'a tâbi oldular. Bilge, Selenge'yi takip ederek Karagan geçidinde Uygurları da bozguna uğrattı. Uygur ilteberi yüz adamıyla doğuya doğru kaçtı. 718'de Oğuzlar tekrar kaçıp Çin'e gittiler. Bilge Kağan'ın canı sıkıldı; sefer edip çocuklarını ve kadınlarını aldı (BK D 34-38).

Köktürk bengü taşlarındaki ifadelerden anlaşılacağı üzere, Oğuz veya Dokuz Oğuz denilen Uygurlar, kağanlığın güçlü zamanlarında Köktürk teb'ası olmuşlar; fakat en küçük bir karışıklık anında ayaklanmaktan geri kalmamışlardır.

Nihayet 742 yılındaki isyan başarıya ulaştı. Uygurlar, Basmıl ve Kartuklarla ittifak yaparak Köktürk kağanı Kutlug'u öldürdüler. Basmıl başbuğu kağan oldu. Kartuklar batı, Uygurlar doğu kanat yabguluklarını aldılar ve Çin tarafından tanındılar. Köktürk kağanlığına getirilen Ozmış'ı da 743 yılında öldürdüler (Taşağıl-Uygur 2002: 713).

Hadiseleri ikinci Uygur kağanı Bayan Çor'un bitiginden izleyelim. *Kara Kum aşmış*

Kara Kum'u aşarak *Kögürde Kömür tagta Yar ögüzde*

Kögür'de, Kömür Dağı'nda, Yar Irmağı'nda *Üç tuglug Türk bodun...*

Üç tuğlu Türk (Köktürk) kavmi (üzerine) *Ozmış Tigin kan bolmış.*

Ozmış Tigin han olmuş.

Koń yılka yorıdım.
Koyun yılında (743) yürüdüm. *İkinti süŋüş eŋ ilki ay*
İkinci savaş (yılın) ilk ay(ında oldu.) *Altı yaŋıka tokıdım...*
Altı defa vuruştum. *Tutdum katunın anta altım.*
Tuttum, hatununu orada aldım. *Türk bodun anta ıngaru yok boltı.*
Türk (Köktürk) kavmi orada tamamen yok oldu (BÇ K 8-10).

Bayan Çor babası Köl Bilge tarafından doğu kanadına binbaşı olarak tayin edilmiş; koyun (743) yılının ilk ayında Ozmış Kağan üzerine yürüyerek onu mağlûp etmiş ve hatununu da almıştır. Bayan Çor (Şine Usu) bitigine göre tavuk (745) yılında Karluklar kötü olacağını düşünüp batıya doğru kaçmışlar ve On Oklara sığınmışlardı. Bayan Çor domuz (747) yılında onlarla savaşmış, aynı yıl babası uçmuştu (vefat etmişti). (BÇ K 11-12).

Bitigden anlaşıldığına göre Kartuklarla Uygurların arası açılmış ve 745'te Karluklar bertaraf edilmiştir. Kartuklardan önce Basmılları da bertaraf eden Uygurlar böylece tavuk (745) yılında bağımsız kağanlıklarını kurmuş oldular.

Dokuz boydan oluşan Dokuz Oğuzlara yönetici olarak Uygur boyunun eklenmesiyle on boy hâline gelen Uygurlara On Uygur denmiştir. Dokuz Oğuz boyu şunlardır:

1. Bugu
2. Kun
3. Bayırku
4. Toŋra
5. İzgil
6. Çi-pi
7. A-pu-se
8. Ku-lun-vu-ku
9. Ediz.

Yukarıdaki dokuz boya Uygur'un da eklenmesiyle On Uygur birliği oluşmaktaydı. Köktürk anıtlarında *Oguz* veya *Tokuz Oguz* olarak geçen bu boyların, Selçuklu ve Osmanlı'yı çıkaran Oğuz boyu ile bir ilgisi yoktur. Uygur birliğini oluşturan Dokuz Oğuzlar görüldüğü gibi 24 Oğuz boyundan tamamen farklı boylardır. Her iki grup için Oğuz kelimesinin kullanılmasının sebebi "Oğuz"un "oklar, kabileler" anlamına gelmesidir. Nitekim *r* Türkçesi kullanan Bulgar Türklerinde de *Tokur Ogur, On Ogur, Otur Ogur* (Otuz Oğuz) adlarını taşıyan boy birlikleri vardı. 24 Oğuz boyu ise Türgişler zamanında 5 Nuşepi, 5 Tulu boyu olarak görülen Batı Köktürklerinin 10 okuna (boyuna) dayanır. Bu 10 boya daha sonra bazı Uygur boylarının da katılmış olması ihtimal dahilindedir.

Dokuz Oğuz'u yöneten Uygurlar da kendi içinde dokuz uruğa ayrılıyordu. Uygurların dokuz uruğu şunlardır:

1. Yaglakar (kağan uruğu)
2. Hu-tu-ku (Dodurga ?)
3. Hu-lo-vu / Tu-lo-vu
4. Mo-ko-si-ki
5. A-vu-çe (Avşar)
6. Ko-sa (Kasar-Hazar)
7. Hu-vu-su
8. Yo-vu-ko
9. Hi-ye-vu (Eymür).

Bayan Çor adına dikilen Tes, Taryat ve Şine Usu bitiglerine göre ilk Uygur hanlığı 200 (Tes'te 300), ikinci Uygur hanlığı 80 yıl sürmüştür (Sertkaya 1995: 309). Şine Usu'ya göre daha sonra da 50 yıl Türk Kıbçak oturmuştur (BÇ K 4). Uygur Kağanlığının kuruluşunun ilk yıllarında Bayan Çor tarafından Uygurların eski tarihi bu şekilde özetlenmiştir. Bunu, Uygurların 850'lerde kendi tarihlerine bakış açısı olarak değerlendirebiliriz. Buna göre Türk Kıpçakların oturduğu (hâkim olduğu) 50 yıl en yakın dönemdir ve 682-742 arasındaki ikinci Köktürk çağını ifade etmektedir. Bu dönemde Uygurlar sık sık isyan çıkarmalarına rağmen genel olarak Köktürk hâkimiyetinde kalmışlardır. Uygurlar belki de kendilerini 732'den itibaren bağımsız kabul ediyorlardı. 80 yıllık ikinci Uygur hanlığı dönemi 603-682 arasındaki dönemdir. İrkin Tigin' le başlayıp Tu-ki-çi zamanında Köktürk hâkimiyetine

girdikleri tarihe kadar süren bu dönemde Uygurlar genellikle bağımsız olmakla birlikte çoğu zaman Çin kontrolü altında bulunmuşlardır. Bayan Çor Uygurlarının, bu dönemi bağımsız bir hanlık olarak kabul ettikleri anlaşılmaktadır. İlk Uygur hanlığı olarak kabul edilen 200 veya 300 yıllık dönem ise Bayan Çor döneminden epeyi geride kalmış ve 850'lerde artık efsanevî-leşmiş olan bir dönemdir. Bunu da 552'deki ilk Köktürk kuruluşundan önce yaşanan Kao-çe/Tölis dönemi olarak yorumlayabiliriz.

Bayan Çor'un diktirdiği Tes, Taryat ve Şine Usu bitiglerindeki Uygur bakışı, görülüyor ki tamamen Köktürklere göre ayarlanmış; birinci ve ikinci Köktürk dönemleri, bir bakıma Uygur hanlığını inkıtaya uğratan dönemler olarak kabul edilmiştir.

1.1. ORHUN UYGUR KAĞANLIĞI

745'te Orhun bölgesinde kurulan Uygur Kağanlığına 840'ta Kırgızlarca son verilmiştir. 745-840 arasındaki Uygur kağanları şunlardır:

1. Kutlug Bilge Köl Kagan: 745-747
2. Bayan Çor Kagan ; 747-759
3. Bögü Kagan : 759-779
4. Tun Baga Kagan : 779-789
5. Külüg Bilge Kagan : 789-790
6. Kutlug Bilge Kagan : 790-795
7. Alp Ulug Bilge Kagan : 795-805
8. Alp Külüg Bilge Kagan : 805-808
9. Alp Bilge Kagan : 808-821
10. Alp Küçlüg Bilge Kagan : 821-824
11. Kazar Bilge Kagan : 824-832
12. Alp Külüg Bilge Kagan : 832-839
13. Kazar Kagan : 839-840

(Çandarhoğlu 2002:11-31).

Burada yer alan isimlerin hemen hemen tamamı gerçek ad olmayıp unvandır. Uygurlann kendi kaynaklarında yer alan ve bir kısmı daha da uzun olan bu isimler bu bakımdan birbirlerine çok benzemektedir.

Yaglakar boyundan olan Kutlug Bilge Köl Kağan döneminde dört yana elçiler gönderilerek Uygur Kağanlığının kurulduğu bildirildi. Ülkenin sınır-

ları doğuda Su-wei'den batıda Altay Dağlarına dek genişledi; Gobi kontrol altına alındı. Orhun kıyılarında Ordu Balık (Kara Balgasun) şehri kuruldu.

Bayan Çor Kağan önce iç işleriyle uğraştı. Muhalifleri tarafından kağan yapılan Tay Bilge Tutuk'u bertaraf etti. Ona yardım eden Kitan ve Tatarları ağır yenilgilere uğrattı. 750'de Yukarı Yenisey'deki Çikler ve Kırgızlara sefer etti; bölgeyi kendine bağladı. 752'de Kartuklar ve Türgişler üzerine yürüdü; onları mağlûp ederek ülke sınırlarını Seyhun'a dek genişletti.

751'deki Talas savaşında Çinliler, Müslüman arap ordularına yenilmiş ve Tarım havzasından çekilmek zorunda kalmışlardı. Bu yenilgi ve ardından 755'te ortaya çıkan An Lu-şan isyanı Çin'i iyice sarstı. Uygurlar Çin'e yardım ettiler. Başkent Çaŋan'ı ve Loyaŋ'ı isyancılardan geri aldılar. İmparator, kağana ağır armağanlar gönderdi; öz kızını da gelin olarak yolladı. Yılda 20 000 top ipekli kumaşı vergi olarak ödemeyi kabul etti. Bayan Çor, Orhun ve Selenge ırmaklarının birleştiği yerde, Soğdak ve Çinlilere Bay Balık şehrini yaptırttı.

Bögü Kağan döneminde Çin'de yine isyan vardır. İmparator yine Uygurlardan yardım ister. 762'de Bögü, başkent Çaŋan'ı ve Loyaŋ'ı asilerden geri alır. Uygur askerleri Loyaŋ'ı üç gün yağma eder. Bögü Kağan dört Mani rahibiyle Ordu Balık'a döner. Mani rahipleriyle yaptığı iki günlük müzakereden sonra Maniheizm'i 762 sonlarında resmen kabul eder.

Bu olay Türk kültür tarihi açısından son derece önemlidir. Ordu Balık ve Bay Balık gibi şehirlerle evlerde oturmaya, yerleşik hayata alışmaya başlayan Uygurlar, şimdi de hayvan eti yemeyi, kımız içmeyi yasaklayan, savaşçılık ruhuna aykırı bir dine girmiş oluyorlardı. Maniheizm "ışık dini" idi ve bu dine girenler sıcak kan içme âdetini bırakıp yemek pişirmeyi öğreniyorlar; şehirlileşiyorlar; "mukatele (öldürüşme) şehrinden çıkarak bir fazilet diyan"na giriyorlardı.

Maniheizm 3. yüzyılda İran'da doğmuş; Mazdeizm, Hristiyanlık ve Budizm karışımı bir din idi; Soğdak tüccarlar vasıtasıyla Türkistan'a ve Çin'e kadar uzanmıştı. Mensuplarına *zındık* denmekteydi. 762'de Bögü Kağan'ın kabul ettiği Mani dini sebebiyle Soğdak tüccarların da Uygur yönetimi nezdinde itibarı artmıştı. Maniheizm başlangıçta halk kitlesine yayılmamıştı; fakat sonradan halk tabakalarına kadar girdiği görülmektedir. "821 civarında Uygurları ziyaret eden Tamîm bin Bahr, onların başkenti 'büyük bir şehirdir; tarımda zengindir; hep ekili bahçelerle ve birbirine yakın uzanan köylerle çevrilidir... Halkı içinde Zındıklar çoğunluktadır.' demektedir." Ancak Maniheizm, Uygurlar dışında herhangi bir Türk boyu tarafından kabul edilmiş değildir. Bögü Kağan Maniheizm'i iyice benimsemiş ve Çin'de bile Mani mabetleri açılmasını sağlamıştı.

765'te Uygurlar Çin'e yine yardım ettiler. İsyan eden 100 000'den fazla Tibetliyi mahvederek hem Çin'i kurtardılar, hem de zengin ganimetler elde ettiler.

Çin, âdeta Uygurların himaye ve kontrolüne girmişti. Uygurlara verilen hediye ve vergilerden dolayı hazine boşalmıştı. Çin kaynağı Tang-şu, "Tang hazineleri bomboş iken ve saray memurları maaşlarını alamazken" Uygurlara 100 000 parça ipek verildiğini kaydeder.

Uygurlar Çin pazarına da alışmışlardı. 758'den itibaren her yıl alış veriş yapmak üzere atlarıyla Çin'e geliyorlar; bir ata karşılık 40 top ipekli alıyorlardı. Çinliler için bu zoraki bir alış verişti; fakat başka çareleri yoktu. Uygurlar kızdıkları zaman atlarına binip şehrin kapısına hücum ediyorlar; imparatorun gönderdiği elçiler vasıtasıyla zorla ikna ediliyorlardı. Tabiî bütün bunlar aynı zamanda Uygurların şehir hayatına alışması anlamına geliyordu. 773 yılı Temmuzunda Uygurlar, Çin başkenti Çaŋan'dan, hediye ve eşyalarla yüklü 1000'den fazla araba ile Orhun vadisine dönmüşlerdi. Uygur tüccarların bir kısmı da Çaŋan'da kalıyordu. 778'de imparator "başkentte kalan Uygurlar ve diğer barbarlar kendi elbiselerini giysinler. Çinli elbisesi giymelerine lüzum yok" diye ferman çıkartınca 100 Uygur tüccarı kendi elbiselerini giymişti. Demek ki Uygurlar Çin elbiseleri de giymeye alışıyorlardı. Çinli kızlarla evlenip Çinlileşenleri de çoktu.

779 yılında çıkan bir anlaşmazlık dolayısıyla Bögü Kağan, amcası oğlu ve veziri Tun Baga Tarkan'ca vldürüldü. Alp Kutlug Bilge Kagan unvanıyla tahta oturan Tun Baga Tarkan muhtemelen Maniheizm'e karşı idi. Bögü Kağan'ın adamları olan Maniheist Soğdak tüccarları da öldürtmüştü. Kır-gızları yeniden itaat altına alarak devletin gücünü korudu. Ancak Şatolarla birleşen Tibetlilerin Beş Balık'ı almalarına engel olamadı.

795'te Uygur hanedan boyu değişti. Kağanlık, Yaglakarlardan Edizlere geçti. Alp Ulug Bilge unvanıyla tahta oturan ve 10 yıl Uygurları idare eden bu kağanın dönemi, Uygurların en parlak dönemidir. Alp Ulug Bilge, Karluk isyanını bastırmış ve Kırgızlar üzerinde büyük bir zafer kazanmıştı. "Yayının vızlamasıyla" birlikte Kırgız kağanı "ölü olarak yere seril"mişti. 400 000 kişilik Kırgız ordusu perişan edilmiş; vadiler terk edilmiş at ve öküzlerle dolmuş; Kırgızların bıraktığı silâhlar dağ gibi yığılmıştı. Kırgız devleti yok olmuş; Kırgız yurdunda adam kalmamıştı. Yukarı Yenisey'de Kırgızlarca işletilen ve uzak ülkelere ihraç edilen demir madeni Uygurların eline geçmiş; bu sayede ülke zenginleşmişti. Kağan, Kuça, Karaşar, Turfan bölgelerini de Tibetlilerden kurtarmış ve ipek yolunu eline geçirmişti.

Uygur Kağanlığı'nın gücü 820'lere kadar devam etti. 821 civarında Uygur ülkesine gelen Tamîm bin Bahr'ın anlattığına göre Uygurlarda 17 baş-

buğ vardı. Kağanın 12 000, her başbuğun da ayrı ayrı 13 000 kişilik ordusu bulunuyordu. Üstelik bu kuvvetler içinde kadın askerler de vardı. Demek ki 820'lerde Uygurların ordu mevcudu 230 000'i geçiyordu. Kağanla birlikte 18 başbuğ, Dokuz Oğuzların 9 boyu ile Uygurların 9 uruğuna komuta eden boy beyleri olmalıdır. 821'den sonra devlet zayıflamaya başladı. Çin ile ticarî ve diplomatik iyişkiler devam ediyordu. Ancak bir yandan da Çin ertrikalarıyla Uygur önderlerinin arası açılıyordu. Kazar Bilge Kağan 832'de yeğeni veya vezirlerinden biri tarafından öldürüldü. Onun yerine tahta oturan Alp Külüg Bilge Kagan da 839'da, Şatolarla birlik olan kendi vezirlerinden birinin hücumuna uğradı ve intihar etti.

839 kışında yut oldu; hayvan sürüleri kırıldı. Ülkede açlık ve kıtlık başladı. Kağanın ölümüne sebep olan vezir Kürebir, Kazar Tigin'i kağanlığa getirmişti. Ancak bu sırada merkezde olmayan komutanlardan Külüg Baga bu işe çok kızdı ve 840'ta 100 000 kişilik Kırgız atlısıyla Uygur başkentine saldırdı. Başkent harap olru; Uygurlar katliamdan geçirildi. Ölümden kurtulanlar dört bir yana dağıldılar (Orkun 1938: 40-44; Caferoğlu 1958: 146-147; Ş. Tekin 1976: 12-17; Kafesoğlu 1996: 123-126; Çandarlıoğlu 2002: 11-31; Taşağıl-Uygur 2002: 713-720).

Uygur Kağanlığı'nm sonu olan bu hadise Göç Destanı'na temel olan hadisedir. Kutlu dağ parçalanmış, kut gitmiş, hayvanlar kırılmış, kıtlıktan insanlar aç kalmış, kurtlar kuşlar "göç, göç..." diye bağırmış ve Uygurlar dört bir yana göç etmiştir.

Uygur göçü hanedan üyelerince yönetildi. Asıl grup 840'ta Üge Tigin'i kağan seçti ve 13 boy hâlinde güneye göçtü. 15 boyluk diğer grup ise güneybatıya yöneldi.

1.2. KANSU UYGUR DEVLETİ

Güney'e göçenler Kansu'da yerleşerek Kansu Uygur Devleti'ni kurdular. 905'e kadar Çin'in Tun-huang ordusuna bağlı oldular. Bu ordunun komutanı 905'te Çin'e isyan edip otonom bir devlet kurdu ve Uygurlar üzerine baskı uyguladı. Uygurlar da onlara başkaldırıp 911'de Tun-huang'ı ele geçirdiler ve bu asi devleti yıktılar. Bu sırada başlarında Jen-mei Kağan vardı. Kansu Uygurlarının Tun-huang'ı ele geçirmesi Hoço Uygurları açısından da önemlidir; çünkü onlar da bu olay sayesinde bağımsız oldular.

906'da Çin'de Tang hanedanı yıkılmış ve Beş Sülâle Dönemi (906-960) başlamıştı. Bu dönemde Kansu Uygurlarının Çin ile ticarî ve diplomatik ilişkileri devam etti. 924'te Tigin, 926'da A-to-yü kağan oldu. 928-933 arasında kağan Jen-yü'dür. 933'te Jen-mei kağan oldu. En son 939'da Jen-mei

Kağan'ın adı Çin kaynaklarında görülür. Bu tarihten sonra Kansu Uygur kağanlarının adları Çin kaynaklarında görülmez. Kansu Uygur Devleti 940'ta Kitanların, 1028'de Tangutların hâkimiyeti altına girdi. Kitanlar, Uy-gurlara eski ülkelerine (Orhun'a) dönmeleri için bir davet göndermişler; fakat Uygurlar bunu kabul etmemişlerdi; çünkü artık bozkır hayatını unutmuşlar; yerleşik hayata ve ticarete alışmışlardı. Kansu Uygurları Çin'e yeşim taşı, amber, amonyak tuzu, antilop boynuzu, keçe ve pamuklu kumaş satıyor; karşılığında ipekli kumaşlar alıyordu.

1028'de Tangutlar Kansu Uygurlarının başkentini zaptettiler; 1036'da devletin bütün topraklarını ele geçirdiler. Bu sırada Tun-huang mağara manastırlarında bulunan Burkan (Buda) rahipleri kaçmak zorunda kaldılar. Kaçarken yüzlerce dinî kitabı bir mağaraya toplayıp önünü duvarla ördüler ve böylece kitapları koruma altına aldılar. Tangut baskını sırasında Kansu Uygurlarının başında bulunan Yaglakar Kagan intihar etmişti. 1226'da Kansu Uygurları Çengizlilerin hâkimiyeti altına girdi. Kansu Uygurlarının bundan sonra bağımsız bir devletleri olmadı. Burkancı (Budist) olarak hayatlarını devam ettirdiler. Onlardan çok küçük bir grup Sarı Uygurlar adıyla Çin'in Kansu eyaletinde bugün de yaşamaktadır (Ligeti II 1970: 101; Kafesoğlu 1996: 126-127; Çandarlıoğlu 2002: 31-32; Golden 2002: 135-136).

1.3. HOÇO UYGUR DEVLETİ

Güneybatıya giden 15 Uygur boyundan bir kısmı Tibetlilere bağlandı. Asıl büyük grup ise Beş Balık, Karaşar, Hoço ve Turfan şehirlerine yerleşerek Hoço Uygur Devletini kurdular. Orhun bölgesindeki son Uygur kağanının yeğeni Meŋli'yi 856'da kağan seçtiler. Beş Balık yazlık, Hoço kışlık başkentleri oldu. Kâşgarlı Mahmud'a göre (DLT I: 379) Beş Balık Uygurların en büyük şehridir. Ayrıca Yaŋı Balık adlı bir şehirleri daha vardır. Kâşgarlı (DLT I: 113) Can Balık ve Sülmi'yi de Uygur şehirleri olarak sayar. Uygur hükümdarları, eski bir Basmıl unvanı olan **İdikut** < ıduk kut (mukaddes kut) unvanıyla anılıyorlardı. Bu sebeple başkente de İdikut şehri denilmişti.

Tibet'e karşı Çin, Hoço Uygur Devletini hemen tanıdı. Uygurlar hâkimiyetlerini doğuda Hami'ye, batıda Kâşgar'a dek genişlettiler. Hint-Avrupa kavimleri olan Tohrılar (Toharlar) ile Soğdaklar eskiden beri bu bölgede yaşıyorlardı; fakat aynı zamanda burası eski bir Uygur (Kao-çe/Tölis) yurdu idi. Köktürkler ve Orhun Uygur Kağanlığı döneminde de buraya birçok Uygur göçmüştü. 840 göçünden sonra gelen kalabalık Uygurlarla Turfan, Hoço, Beş Balık, Hami ve Kâşgar'da Türk çoğunluğu sağlanmış ve Doğu Türkistan dediğimiz ülke tam anlamıyla bir Uygur devleti olmuştu. Güneyde Tibet'le, batıda Kartuklarla sınırdaş idiler. 870'lerin başında kağanları muhtemelen

Buku Cin idi. Kansu Uygurlarının 911'de Tun-huang'ı almalarıyla Hoço Uygur Devleti bağımsız oldu. 940'larda kağanları Alp Arslan Kutlug Köl Bilge'dir. 948'de Bögü Kağan tarafından idare ediliyorlardı. 981-983 arasında ise Beş Balık tahtında Arslan Han oturuyordu (Kafesoğlu 1996: 128-129; Çandarlıoğlu 2002: 32-33; Golden 2002: 133-134).

M.S. 2. yüzyıl başlarında Kuşanları yöneten kudretli hükümdar Kanişka, M.Ö. 6. yüzyılda ortaya çıkan Burkancılığı himayesine almış; bu dinin Hindistan'dan çıkıp Orta Asya ve Çin'e yayılmasına vesile olmuştu. Bu sırada Budizm'in Mahâyâna (büyük sal) mezhebi doğmuş ve eski mezhep de Hînayâna (küçük sal) adını almıştı. Her iki mezhep de milâdın ilk yüzyıllarında Doğu Türkistan'a girmişti. Türklerin, Köktürk hükümdarı Tapar Kagan (572-581) çağından beri Burkancılıkla ilgilendiklerini hem Çin kaynaklarından hem de Bugut yazıtından biliyoruz. Tapar Kağan zamanında Türk ülkesinde Burkan mabetleri inşa edilmiş ve Nirvâna-sûtra gibi kitaplar Türkçeye çevrilmişti. Batı Köktürkleri de Burkancılığa ilgisiz kalmamışlardı. Bir Batı Köktürk katunu (kağan eşi) 591'de bir Burkan manastırı vakfetmişti. Bu kayıtlardan Köktürklerin ilk döneminde çok az da olsa Burkancılığa ilgi duyulduğu; ancak bunun hanedan üyeleriyle sınırlı kaldığı anlaşılıyor. İkinci dönemde Bilge Kağan'ın Burkancı eğilimine Tonyukuk'un engel olduğunu biliyoruz. 720'lerde Fergana civarındaki bir Türk hükümdarı da teb'asıyla birlikte Burkancı olmuştu (Ş. Tekin 1976: 21-24).

630'larda Uygurları yöneten Alp İlteber'in adı Pusa, "Bodisatva" anlamına geliyordu. Bodisatva ise "Buda adayı" demekti. Taşıdığı isme göre Pusa, belki de Burkan dininde idi. Ancak 762'de Uygur hükümdarı Bögü Kağan'ın Mani dinine resmen girdiğini biliyoruz. 840 göçünden önce Doğu Türkistan'da bulunan Uygurlardan bir kısmının Burkan dinine girdiğini tahmin edebiliriz. 840 göçüyle gelenlerin bir kısmı ise Manici idi. Daha büyük çoğunluğun eski Türk dininde olması muhtemeldir. Burkancılık 9. yüzyıldan itibaren yeni ülkelerinde Uygurlar arasında yayılmaya başladı. 10. yüzyıl başlarından kalma Burkancılıkla ilgili Uygurca eserlerden anlaşıldığına göre 900'lerde bu din Uygurlar arasında epeyi yayılmıştı. Ancak Manicilik de henüz devam ediyordu. Maniciliğin gittikçe azalarak 12. yüzyıla dek sürdüğü tahmin edilmektedir. 10. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hem Kansu, hem Hoço Uygurları arasında hâkim din Burkancılık idi. 11. yüzyılın ikinci yarısında Kâşgarlı Mahmud, Uygur şehirlerinde Burkan evlerinin (mabetlerinin) bulunduğunu ve Müslümanların İli ırmağını geçerek Uygur şehirlerini tahrip ettiğini anlatın bir şiiri aktarır. Müslüman Karahanlılar ile Burkancı Uygurlar arasındaki bu savaşın ne zaman olduğunu bilmiyoruz; ancak DLT'nin yazıldığı tarih olan 1070'lerden önce vuku bulduğu kesindir. 11. yüzyılın ilk yarısında veya ortalarında cereyan etmiş olabilir. Şiirin bazı dörtlükleri şöyledir.

Kimi içre oldurup	Gemi içre oturup
Ila suwın keçtimiz;	ili suyunu geçtik;
Uygur tapa başlanıp	Uygurlara yönelip
Mıŋlak ilin açtımız. (DLT III: 235)	Mıŋlak elini açtık.

Beçkem urup atlaka,	Beçkem vurup atlara,
Uygurdakı tatlaka,	Uygurdaki tatlara,
Ogrı yawuz ıtlaka	Hırsız, kötü itlere
Kuşlar kibi uçtımız. (DLT I: 483)	Kuşlar gibi uçtuk.

Kelŋizleyü aktımız,	Seller gibi aktık,
Kendler üze çıktımız,	Kentler üstüne çıktık,
Furhan ewin yıktımız,	Burkan evini yıktık,
Burhan üze sıçtımız. (DLT I: 343)	Burkan üstüne sıçtık.

Bu şiirden Müslüman Karahanlılar ile "Tat" denilen Uygurlar arasında savaşlar olduğunu; Uygurların Burkan dininde olup şehirlerinde Burkan mabetleri bulunduğunu; Karahanlıların Uygur şehirlerini ve Burkan mabetlerini tahrip ettiğini öğreniyoruz. Yine bu şiirden İli ırmağının Karahanlılar ile Uygurlar arasında sınır olduğunu tahmin edebiliriz. Aslında DLT'de *Küsen* ve *Tarım* maddelerinde, Tarım ırmağı yakınlarındaki Küsen, diğer adıyla Küçe şehrinin Uygur sınırında olduğu kayıtlıdır. Şu hâlde kuzeyde yukarı İli ve onun güneyinde Tarım ırmaklarının Karahanlı-Uygur sınırı olduğunu düşünebiliriz. Demek ke 11. yüzyılda Uygurların batı sınırı Karahanlılar lehine değişmiş ve bir hayli doğuya kaymıştır. Yine DLT'deki bir kayıttan (DLT I: 28) anlaşıldığına göre Uygurlar, Çomullar ile Tangutlar arasındadır; yani Karahanlılar ile Uygurlar arasında da Çomullar vardır. Şiirde "Tat" denilen Uygurlar Kâşgarh'ya göre "en katı kâfirlerdir." (DLT I: 113). Böylece 11. yüzyılın ikinci yarısında Uygurların "kâfir" Burkancılar olduğunu Kâşgarlı'dan öğrenmekteyiz.

Hoço Uygurları arasında Burkancılık 14. yüzyıl sonlarına dek devam etmiştir. Bunu, 14. asırda Uygurcaya çevrilen Burkan eserlerinden anlıyoruz. Müslümanlığın da yine bu yüzyılda Uygurlar arasında yayılmaya başladığını ve 15. yüzyılda Hoço Uygurları arasında hâkim din hâline geldiğini tahmin edebiliriz. Kansu Uygurlarının Burkancılıkta devam ettiklerini ise yukarıda görmüştük.

Hoço Uygurları arasında çok az da olsa Hristiyanlığın Nesturi mezhebine bağlı bulunanlar da vardı. Turfan yakınlarındaki Bulayık'ta bulunan Uygurca Hristiyan metinlerinden bunu anlıyoruz (Tezcan 1978: 305).

Hoço Uygur Devleti 1120'lerin ortalarında Kara Hıtay hâkimiyeti altına girdi (Grousset 1980: 167). Cüveynî'ye göre Kara Hıtayların Hoço'daki yöneticisi Şavkem, idikuta ve Uygur halkına çok eziyet etmekteydi. Halk da ondan nefret ediyordu. İdikut Barçuk'un emriyle halk Şavkem'i yakalayıp hapsetti; Kara Hıtaylara başkaldırdı ve elçiler göndererek Çengizlilere bağlılıklarını bildirdi (Öztürk 1988: 110). Böylece Hoço Uygur Devleti 1209'da gönüllü olarak Çengizlilere tâbi oldu. Çengiz'in Nayman, Harezmşah ve Tangut seferlerinde idikut Barçuk, ordusuyla hep Çengiz Han'ın yanında yer aldı. Çengiz Han da kızını onunla nişanladı (Öztürk 1988: 110-111).

Uygurlar 1260'a kadar Çengizlilerin merkezî devletine, Karakurum'a; 126=ta Çağatay Hanlığına bağlı oldular (Grousset 1980: 313-314). 1368'de Çinlilerin Ming hanedanı tarafından Hoço Uygur Devletine son verildi.

2. UYGURLAR VE TÜRK DİLİ

2.1. UYGURLARDAN KALAN ESERLER

Uygurlardan kalan eserleri dört gruba ayırarak inceleyebiliriz.

1. Manici çevreye ait metinler
2. Burkancı (Budist) çevreye ait metinler
3. Hristiyan çevreye ait metinler
4. Müslüman çevreye ait metinler.

2.1.1. MANİCİ ÇEVREYE AİT METİNLER

2.1.1.1. MANİCİ EDEBİYATTA NAZIM

Manici edebiyatta "nazım, manzume, şiir" için Hintçeden geçme *şlok* ve Türkçe *takşut* kelimeleri kullanılmıştır. Bu iki kelime metinlerde çoğu defa eş manalı olmak üzere bir arada geçer. *Küg* kelimesi de şiir ve nazım için kullanılmıştır. Bu kelime muhtemelen nazmın ezgisini de ifade ediyordu. Soğdakçadan geçen *baş* ve *başik* kelimeleri de Manici edebiyatta ilâhî manasındadır (Arat 1965: XI-XX).

Manici çevreden kalma sekiz şiir bilinmektedir. Bunlardan ikisinin şairi Aprın Çor Tigin'dir. Adındaki *tigin* unvanından bir şehzade olduğu anlaşılan Aprın Çor Tigin, Türk edebiyatı tarihi açısından son derece önemli bir isimdir; çünkü o, adı bilinen ilk Türk şairidir; bir başka ifadeyle şairi belli olan ilk şiirler ona aittir. Aprın Çor Tigin'in şiirlerinden biri Mani'ye övgüdür. "Sevgili" adını verebileceğimiz diğer şiiri ise edebiyatımızın ilk aşk şiiridir. Şinasi Tekin'e göre Aprın Çor Tigin'in şiirleri 8., en geç 9. yüzyıla aittir (Ş.Tekin 1965: 64).

Manici şiirin nazım birimi umumiyetle dörtlüktür. Bazen beşlikler de nazım birimi olabilmekte, iki veya üç mısralı birlikler ise daha çok bağlantı maksadıyla kullanılmaktadır. Manici şiirin en mühim hususiyeti, mısra başı kafıyesidir. "Kıt'a aliterasyonu" ve "Altay aliterasyonu" da denilen mısra başı kafiyesinde, kıt'alardaki dört mısraın başında da aynı ses bulunur. Eğer baştaki ses ünsüz (sessiz) ise ondan sonra gelen ünlü de aynıdır. Ancak ünlülerin ayniyetinde *o* ile *u* ve *ö* ile *ü* mısra başı kafiyesini bozucu sayılmazlar ve birbirlerinin yerlerine gelebilirler. Örnek olarak "Sevgili" şiirinde ilk dörtlük *ka-,* ikinci dörtlük *ö-,* üçüncü dörtlük *ba-*, dördüncü dörtlük *ki-,* beşinci dörtlük *ya-,* altıncı dörtlük *kü-/kö-* ile başlamaktadır.

Mani şiirinde mısra başı kafiyesinden başka ahenk unsurları da vardır. Bunlar çeşitli tekrarlar ve aliterasyonlardır. Mısra başı kafiyesi, bazan mıs-raların içinde de tekrarlanarak bir "iç aliterasyon" meydana getirilir. "Ölüm" şiirinde mısra başı kafiyesi olarak kullanılan t'lerin mısralar içinde de çok sık tekrarlanarak nasıl bir iç aliterasyon yarattığı ve Şinasi Tekin'in ifade ettiği gibi "Cehennemin uğultu ve gürültülerini; ölüm meleklerinin takırtılarını, tarrakalarını aslında patlayıcı bir ses olan *t* aliterasyonu ile" okuyucuya nasıl duyurduğunu görmek mümkündür (Ş. Tekin 1965: 46). Mani şiirinde mısra sonlarında kafiye çok seyrek olarak görülür. Bazen de eklerin ve kelimelerin tekrarlanması suretiyle "redife başvurulur. Kelimelerin ve mısraların tekrarı da ahenk unsuru olarak kullanılmıştır. Bu tip tekrarlarla muhteşem bir ahenk meydana getiren "Tan Tanrı" ilâhisi, Reşid R. Arat'ın ifadesiyle âdeta bir "davul senfonisi" intibaı uyandırmaktadır (Arat 1965: 3).

Hece sayısı bakımından Mani şiirinde belli bir düzen yoktur. Şiirde mısralar, farklı sayıda heceye sahip olabilmektedir. Mısralarda hece sayısı üçten on beşe kadar değişir. Bazen eşit sayıda heceli mısralar art arda getirilerek, bazen de fasılalarla eşit heceli mısralar kullanılarak hece sayısı bakımından belli belirsiz bir ahenk yaratılır. Bazen bu ahenge durakların da iştirak ettiği olur. Meselâ "Ölüm" şiirinde x + 4 şeklinde bir durak düzeni dikkati çekmektedir.

Manici şiirlerden üçü, bugünkü karşılıklarıyla aşağıda yer almaktadır.

Hakana Arz

Kök böri teg sini birle yorıyın, Kara kuzgun teg toprak üze kalayın. İgke Kömüri, Bilegüke Yarı teg bolayın.

Bozkurt gibi seninle yürüyeyim, Kara kuzgun gibi toprakta kalayım. Kirmana Kömür Dağı, Bileği taşına Yar Suyu gibi olayım.

Erklig ulug iligimiz erür siz,
Altunça tommış,
Tomlunça tommış
Kutlug bilge begümüz erür siz.

Güçlü, ulu hakanımızsınız, Altın gibi toplanmış, Top gibi toplanmış Kutlu, bilge beyimizsiniz.

Yeme kalın kara bodunuŋuznı
King koyuŋuzda,
Uzun etekiŋizde
Küyü küzedü tutup açınu igdür siz (Zieme 1969: 47).

Yine kalabalık halkınızı
Geniş koynunuzda,
Uzun eteğinizde
Koruyup gözetir, acıyıp beslersiniz.

Manici şiirlerin hemen hemen hepsinde bulunan baş kafiye bu şiirde yoktur. Ahenk, redif, aliterasyon ve tekrarlarla sağlanmıştır. Şiirde geçen *kök böri* (bozkurt) kelimesi son derece ilgi çekicidir. Şiirin yazarı hakanın yanında bozkurt, yani kılavuz olmak istemektedir; büyük ihtimalle bir Uygur beyidir. Şiirin ilk dörtlüğündeki *ig, kömür, yar* kelimeleri araştırıcılar tarafından "hastalık, kömür, tükrük" olarak manalandırılmıştır. Oysa "hastalık" ile "bileği taşı" arasında bir paralellik yoktur. Bayan Çor (Şine Usu) bitiginin kuzey cephesi sekizinci satırında Karakum aşıldıktan sonra *kömür tagta yar ögüzde üç tuglug Türk bodun* (Kömür Dağı'nda, Yar Irmağı'nda üç tuğlu Türk milleti) ibaresi geçmektedir. "Bileği taşı"na paralel olarak *ig* kelimesine de "iğ, kirman" anlamını verirsek Kömür Dağı'ndaki madenin kirman için, Yar Irmağı'ndaki suyun da bileği taşı için bazı iyileştirici özellikler taşıdığını veya o zamanki insanların böyle inandığını düşünebiliriz. Kömür Dağı ve Yar Irmağı, Orhun civarında olduğuna göre bu şiirin de 840 göçünden önce yazıldığını tahmin edebiliriz (Ercilasun 1985: 89).

Tan Tanrı
Taŋ teŋri kelti,
Taŋ teŋri özi kelti;
Taŋ teŋri kelti,
Taŋ teŋri özi kelti.
Turuŋlar kamag begler kadaşlar,
Taŋ teŋrig ögelim.

Tan Tanrı geldi,
Tan Tanrı kendisi geldi;
Tan Tanrı geldi,
Tan Tanrı kendisi geldi.
Kalkınız, bütün beyler, kardeşler,
Tan Tnrı'yı övelim!

Körügme kün teŋri, Siz bizni küzediŋ! Körünügme ay teŋri, Siz bizni kurtgarıŋ!

Gören Güneş Tanrı, Siz bizi koruyun! Görünen Ay Tanrı, Siz bizi kurtarın!

Taŋ teŋri,
Yıdlıg yıparlıg,
Yaruklug yaşuklug
Taŋ teŋri!
Taŋ teŋri! (bent bir defa daha tekrarlanıyor.)

Tan Tanrı,
Güzel kokulu, misk kokulu,
Parıltılı, ışıltılı
Tan Tanrı!
Tan Tanrı! (Arat 1965: 8-9).

Sevgili

Kasınçıgımın öyü kadgurar men; Kadgurdukça Kaşı körtlem, Kavışıgsayur men.

Yavuklumu düşünüp dertlenirim; Dertlendikçe Kaşı güzelim, Kavuşmak isterim.

Öz amrakımın öyür men, Öyü evirür men ödü...çün Öz amrakımın Öpügseyür men.

Öz sevgilimi düşünürüm. Düşünüp dururum... Öz sevgilimi Öpmek isterim.

Barayın tiser Baç amrakım; Baru yime umaz men Bagırsakım.

Gideyim desem
Güzel sevgilim;
Gidemem ki
Sadık yarim. *Kireyin tiser Kiçigkiyem; Kiril yime umaz men Kin yıpar yıdlıgım.*

Gireyim desem
Küçücüğüm;
Giremem ki
Misk amber kokulum. *Yaruk teŋriler Yarlıkazunın. Yavaşım birle Yakışıpan adrılmalım.*
Işıklı tanrılar
Buyursun.
Yavaş huylum ile
Birleşip ayrılmayalım.

Küçlüg priştiler
Küç birzünin.
Közi karam birle
Külüşüpen külüşügin oluralım. (Ş. Tekin 1965: 43)
Güçlü melekler
Güç versin.
Gözü karam ile
Gülüşüp oturalım.

2.1.1.2. MANİCİ EDEBİYATTA NESİR

Mani muhitinde meydana getirilen mensur eserler sayıca ve hacim bakımından çok değildir. Küçük boyutlu yazmalar hâlindeki eserler "çok güzel ve özenli yazılmıştır, kimileri minyatürlerle süslüdür." Çoğu dinî metinler ve dualardır. Tövbe duaları, manastır yönetmeliği gibi parçalar da vardır. Din dışı metinler olarak bir fal kitabı, bir atasözü derlemesi ve Ezop hikâyeleri de dahil olmak üzere çeşitli hikâyeler bulunmaktadır (Tezcan 1978: 301-305).

Uygurların üçüncü hükümdarı Bögü Kağan 762'de, Uygurlar daha Orhun bölgesindeyken Mani dinine girmişti. Onun bu dine girişini anlatan bir metin, Manici nesrin en önemli örneklerinden biridir. Baştan ve sondan eksik olan bu metinde Bögü Kağan'ın Mani rahipleriyle konuşması, dinin i-caplarına aykırı hareketlerden dolayı duyulan pişmanlık ve tebeasının sadık bir ümmet olması için Bögü Kağan'ın yaptığı teşebbüsler anlatılır. Metinde derin bir iman ve dinî bir vecid sezilmektedir. Bazı yerlerde kısa cümlelerden meydana gelmiş mükâleme üslûbu dikkati çekmektedir (Çağatay ??).

Tahminen 930 yılında ve Köktürk harfleriyle kaleme alınmış olan Irk Bitig (Fal Kitabı), Mani muhitinde yazılmış önemli bir metindir. İçinde dine ait unsurlar bulunmakla beraber dinî bir eser değildir; bir fal kitabıdır. Her biri ayrı bir fal olarak yorumlanan 65 paragraftan meydana gelmiştir. Her falın (paragrafın) başında siyah mürekkeple çizilmiş küçük daireler vardır. Her faldaki daireler üç dizi hâlindedir. Her dizide, sayıları 1-4 arasında değişen daireler vardır. Böylece her fal, üç rakamlı bir sayı ile numaralanmış gibidir. Meselâ, bir paragrafın başındaki birinci dizide 2, ikinci dizide 2, üçüncü dizide 4 daire varsa bu fal 2 2 4 numaralı faldır. Falına bakmak isteyen insan, muhtemelen dört yüzünden her biri bir sayıya delâlet eden aşık

kemiğini üç defa atmak suretiyle kaç numaralı falın kendisine isabet ettiğini tespit eder (Orkun 1938: 71-72).

Irk Bitig'in son derece ilgi çekici bir yapısı, dili ve üslûbu vardır. Her fal; "şöyle bilin(iz) iyidir" veya "şöyle bilin(iz) kötüdür" şeklinde bir hükümle bitmekte, hüküm cümlesinden önce "der (bazen demiş)" kelimesi bulunmaktadır. Asıl fal, işte bu "der" kelimesinden önce yer alan ve birkaç kısa cümleden meydana gelen küçük bir metindir. Cümleler arasındaki tenazur (simetri), metni âdeta şiirleştirmekte, ona bediî bir yön kazandırmaktadır. Bu küçük eserde çeşitli âdetler, inanışlar ve masal unsurları da yer almakta, günlük dilin kelimeleri de bolca kullanılmaktadır.

Turfan'da bulunan Huastuanift adlı eser Mani dinine ait uzunca bir tövbe duasıdır. Pek çok nüshası bulunan bu metin, maniciliğe ait birçok kavramı ihtiva etmesi bakımından mühimdir. Eserde çok sık kullanılan şartlı birleşik cümlelerin bazen uzamasına rağmen cümle yapısının sağlam olarak kalması ilgi çekicidir: *Teŋrim, bilip bilmelin etöz sevigince yorıp yavlak iş tuş adaş kudaş savın alıp köŋülin körüp yılkıka baramka bulup azo muŋumuz takımız tegip bu on cahşapatıg sıdımız erser.. neçe egsütümüz kergetimiz erser.. amt(ı) teŋrim yazukda boşunu ötünürbiz* (Le Coq 1941: 37-38) (Tanrım, bilerek bilmeyerek, beden sevgisiyle hareket edip eş dost, ahbap sözüne ve aklına uyarak sürülere servetlere nail olup, bütün arzu ve ihtiyaçlarımıza ulaşıp bu on emri yerine getirmediysek..ne kadar eksiğimiz noksanımız var ise., şimdi Tanrım, günahlardan boşanıp sana yakarıyoruz.). Görüldüğü gibi Manici tövbe duası, "eğer benim elimden ve dilimden...bilerek veya bilmeyerek" diye başlayan İslâmî tövbe duasına da benzemektedir.

Tarım havzasında bulunmuş diğer Mani metinleri arasında "İki Yıltız Nom (İki Kök Kanunu)" adlı Manihaizmin felsefesi ile ilgili bir eser de vardır.

Manici edebiyattan nesir örneği:

IRK BİTİG (FAL KİTABI)

Metin ve aktarmasını, Orkun ve Malov neşirleri ile Marcel Erdal'ın "Irk Bitig Üzerine Yeni Notlar" (TDAY, Belleten, 1977) makalesini karşılaştırarak tespit ettiğimiz, ketebe kaydında James Hamilton'un "Le colophon de l'Irq Bitig" (Turcica VII, 1975) adlı makalesinden faydalandığımız Irk Bitig metnini Manici edebiyatın nesir örneği olarak aşağıda veriyoruz.

1 Tensi men. Yarın kiçe altun örgin üze olurupan meŋileyür men. Ança biliŋler: Edgü ol.

1 Ben Tensi'yim. Sabah akşam altın taht üzerinde oturarak eğlenirim. Biliniz ki bu iyidir.

2 Ala atlıg yol teŋri men. Yarın kiçe eşür men. Utru iki yılıg kişi oglın sokuşmış. Kişi korkmış. Korkma timiş. Kut birgey men timiş. Ança bilin: Edgü ol.

2 Alaca atlı yol tanrısıyım. Sabah akşam yürürüm. Karşıda iki çekingen insan oğluna rastlamış. İnsan korkmuş. "Korkma" demiş, "ben saadet veririm" demiş. Bilin ki bu iyidir.

3 Altun kanatlıg talim kara kuş men. Tanım tüsi takı tükemezken taluyda yatıpan tapladukumın tutar men. Sebdükümin yiyür men. Antag küçlüg men. Ança biliŋler: Edgü ol.

3 Altın kanatlı talim kara kuşum. Vücudumun tüyü daha bitmemişken denizde yatarak dilediğimi tutarım; sevdiğimi yerim. O kadar güçlüyüm. Biliniz ki bu iyidir.

4 Örüŋ esri togan kuş men. Çıntan ıgaç üze olurupan meŋileyür men. Ança biliŋler.

4 Beyaz tekir renkli doğan kuşuyum. Sandal ağacı üzerine oturarak eğlenirim. Şöyle biliniz.

5 *Beg er yontıŋaru barmış; ak bisi kulunlamış. Altun tuyuglug adgırhk yaragay. Tebesiŋerü barmış; örüŋ iŋeni botulamış. Altun budlalıg bugralık yaragay. Ebiŋerü kelmiş; üçünç kunçuyı urılanmış. Beglik yaragay, tir. Meŋilig beg ermiş. Ańıg edgü ol.*

5 Beğ kişi, atlarına varmış; ak kısrağı kulunlamış. Ona altın damgalı aygırlık yaraşır. Develerine varmış; beyaz devesi yavrulamış. Ona altın burunluklu buğralık (erkek develik) yaraşır. Evine gelmiş, üçüncü olarak karısı da bir oğlan doğurmuş. Ona beğlik yaraşır, der. Bahtiyar beğ imiş. Bu, çok iyidir.

6 Adıglı toŋuzlı art üze sokuşmış ermiş. Adıgıŋ karnı yarılmış, toŋuzıŋ azıgı sınmış, tir. Ança biliŋ: Yablakol.

6 Ayı ile domuz dağda kapışmışlar. Ayının karnı yarılmış, domuzun azı dişleri kırılmış, der. Bilin ki bu kötüdür.

7 Er terkleyü kelir. Edgü söz sab iletü kelir, tir. Ança biliŋler: Edgü ol.

7 Adam koşarak gelir. İyi haber getirir. Biliniz ki bu iyidir.

8 Altun başlıg yılan men. Altun kurugsakımın kılıçın kesipen özüm yul intin, başımın yul ebintin, tir. Ança biliŋler: Yablak ol.

8 Altın başlı yılanım. Altın kursağımı kılıçla kesip özümü inden, başımı evinden kurtar. Biliniz ki bu kötüdür.

9 Ulug eb örtenmiş. Katıŋa tegi kalmaduk, bükiŋe tegi kodmaduk, tir. Ançа biliŋler: Yablak ol.

9 Büyük bir ev yanmış. Kıyısına bucağına kadar hiçbir yer kalmamış. Biliniz ki bu kötüdür.

10 Esnegen bars men. Kamuş ara başım. Antag alp men, erdemlig men. Ançа biliŋler.

10 Esneyen parsım. Kamış arasında başım. O kadar yiğit ve erdemliyim. Şöyle biliniz.

11 Sarig atlıg sabçı, yazıg atlıg yalabaç edgü söz sab ileti kelir, tir. Ançа biliŋ: Ańıg edgü ol.

11 Sarı atlı haberci, serbest atlı elçi iyi haber getirir. Biliniz ki bu çok iyidir.

12 Er abka barmış. Tagda kamılmış. Teŋride erklig, tir. Ançа biliŋler: Yabız ol.

12 Adam ava gitmiş. Dağda düşmüş. Güçlü tanrı göktedir. Biliniz ki bu kötüdür.

13 Teŋrilig kurtga yurtda kalmış. Yaglıg kamıç buluŋın yalgayu tirilmiş, ölümde ozmış, tir. Ançа biliŋler.

13 Dindar bir ihtiyar çadırda kalmış. Yağlı bir kaşığın kenarını yalayarak canlanmış, ölümden kurtulmuş, der. Şöyle biliniz.

14 Kuzgunug ıgaçka bamış. Katıgtı ba, edgüti ba, tir. Ançа biliŋler.

14 Kuzgunu ağaca bağlamış. Sıkıca bağla, iyice bağla, der. Şöyle biliniz.

75 *Üze tuman turdı; asra toz turdı Kuş oglı uça aztı, kiyik oglı yügürü aztı; kişi oglı yorıyu aztı. Yana teŋri kutınta üçünç yılta kop esen tükel körüşmiş; kop ögirer, sebinür, tir. Ançа biliŋler: Edgü ol.*

15 Üstte duman kalktı; aşağıda toz kalktı. Kuş yavrusu uçarak yolunu şaşırdı; geyik yavrusu koşarak yolunu şaşırdı; kişi oğlu yürüyerek yolunu şaşırdı. Tanrının verdiği talihle üçüncü yılda, tekrar hepsi esen olarak buluşmuşlar. Hepsi memnun olurlar ve sevinirler. Şöyle biliniz ki bu iyidir.

16 Toruk at semiriti yirin öpen yügürü barmış. Utru yirde ogrı sokuşup tutupan minmiş. Yiliŋe, kudursugıŋ(nın)a tegi yagrıpan kamşayu umatın turur, tir. Ançа biliŋ: Yablak ol.

16 Bir zayıf at semizleşince, yerini hatırlayıp koşarak gitmiş. Karşıdaki yerde bir hırsız rastlayıp tutup binmiş. Memelerine, kuyruğuna kadar zehirlenip kıpırdayamadan kalır. Şöyle bilin ki bu kötüdür.

17 Özlük at öŋ yirde arıp oŋup turu kalmış. Teŋri küçiŋe tag üze yol sub körüpen yiş üze yaş ot körüpen yorıyu barıpan sub içipen, yaş yipen ölümde ozmış, tir. Ança biliŋler: Edgü ol,

17 Bir binek atı güneşin altında yorgun argın kalakalmış. Tanrının kudretiyle dağ üzerinde yol ve su görüp, ormanlıkta taze ot görüp yürüyerek gidip su içip, taze ot yeyip ölümden kurtulmuş. Şöyle biliniz ki bu iyidir.

20 Titir bugra men. Örüŋ köpükümin saçar men. Üze teŋrike tegir, asra yirke kirür, tir. Udıgmag odguru, yatıglıg turguru yorıyur men. Andag küçlüg men. Ança biliŋler: Edgü ol.

20 Dişi deve buğrası (erkeği)yım. Beyaz köpüğümü saçarım. Yukarıda göğe ulaşır, aşağıda yere girer, der. Uyuyanı uyandırarak, yatanı kaldırarak yürürüm. O kadar güçlüyüm. Şöyle biliniz ki bu iyidir.

22 Uzun tonlug küzüngüsin kölke ıçgınmış. Yarın yaŋrayur, kiçe keŋrenür, tir. Ança biliŋler: Muŋlug ol, ańıg yablak ol.

22 Bir papaz çanını göle düşürüp kaybetmiş. Sabah hafifçe çalar, akşam kulağı tırmalarcasına çalar, der. Şöyle biliniz ki bu sıkıntı vericidir, çok kötüdür.

26 Taŋ taŋlardı. Udu yir yarudı. Udu kün togdı; kamag üze yaruk boltı, tir. Ança biliŋ: Edgü ol.

26 Şafak söktü. Arkasından dünya aydınlandı. Ardından güneş doğdu, herşey üzerine ışık geldi, der. Şöyle bilin ki bu iyidir.

28 Kan olurupan ordu yapmış. İli turmış. Tört buluŋtakı edgüsi uyurı tirilipen meŋileyür, bedizleyür, tir. Ança biliŋler: Edgü ol.

28 Han tahta oturarak payitaht yapmış. Ülkesi kalkmış. Dört yandaki iyi ve muktedir insanları toplanıp eğlenirler, bezenirler, der. Şöyle biliniz ki bu iyidir.

32 Bir tabılku yüz boltı. Yüz tabılku miŋ boltı. Miŋ tabılku tümen boltı, tir. Ança biliŋler: Asıgı bar, edgü ol.

32 Bir gül yüz oldu. Yüz gül bin oldu. Bin gül on bin oldu, der. Şöyle biliniz: Faydası var, iyidir.

34 Kan süke barmış, yagıg sançmış; köçürü, konturu kelir. Özi, süsi ögire sebinü ordusıŋaru kelir, tir. Ança biliŋler: Edgü ol.

34 Han savaşa gitmiş, düşmanı yenmiş, göçürüp kondurarak geliyor. Kendisi de, askerleri de sevinç içinde payitahtına doğru geliyor, der. Şöyle biliniz ki bu iyidir.

35 *Er süke barmış. Yolta atı armış. Er kugu kuşka sokuşmış. Kugu kuş kanatına urup anın kalıyu barıpan ögiŋe, kaŋıŋa tegürmiş. Ögi, kaŋı ögirer, sebinür, tir. Ança biliŋler: Edgü ol.*

35 Bir er savaşa gitmiş. Yolda atı hastalanmış. Er, bir kuğu kuşuna rastlamış. Kuğu kuşu, kanadına bindirip onunla havalanarak gitmiş ve anasına, babasına ulaştırmış. Anası babası memnun olup sevinir, der. Şöyle bilin ki bu iyidir.

47 Er ömeleyü barmış, teŋrike sokuşmış, kut kolmış. Kut birmiş. Agılınta yılkıŋ bolzun, özüŋ uzun bolzun timiş. Ança biliŋler: Edgü ol.

47 Er emekliyerek varmış, tanrıya rastlamış, ondan kısmet dilemiş. Tanrı kısmet vermiş. Ağılında atların olsun, ömrün uzun olsun demiş. Şöyle biliniz ki bu iyidir.

52 Er busuşlug, teŋri bulıtlıg. Bulıt ara kün togmış. Busanç ara meŋi kelmiş, tir. Ança biliŋler: Edgü ol.

52 Adam elemli, gök bulutlu. Bulut arasından güneş doğmuş, elem arasından mutluluk gelmiş, der. Şöyle biliniz ki bu iyidir.

53 Boz bulıt yorıdı, bodun üze yagdı. Kara bulıt yorıdı, kamag üze yagdı. Tarıg bişdi; yaş ot öndi; yılkıka, kişike edgü boltı, tir. Ança biliŋler: Edgü ol.

53 Boz bulut yürüdü, halkın üzerine yağdı. Kara bulut yürüdü, herşeyin üzerine yağdı. Ekinler oldu; taze otlar bitti; atlara, insanlara faydalı oldu, der. Şöyle biliniz ki bu iyidir.

54 Kul sabı begiŋerü oturur. Kuzgun sabı teŋriŋerü yalbarur. Üze teŋri eşidti, asra kişi bilti, tir. Ança biliŋ: Edgü ol.

54 Kul sözü beğine arzda bulunur. Kuzgun sözü tanrıya yalvarır. Yukarıda tanrı işitti, aşağıda insan bildi, der. Şöyle biliniz ki bu iyidir.

56 Ögüriŋe kutlug adgır men. Yagak ıgaç yaylagım, kuşlug ıgaç kışlagım. Anda turupan meŋileyür men, tir. Ança biliŋler: Edgü ol.

56 Tavlada mutlu bir aygırım. Ceviz ağacı yaylağım, kuşlu ağaç kışlağım. Orada durup eğlenirim, der. Şöyle biliniz ki bu iyidir.

58 Oglı öginte, kaŋınta öbkelepen tezipen barmış. Yana sakınmış, kelmiş. Ögüm ötin alayın, kaŋım sabin tınlayın tip kelmiş, tir. Ança biliŋler: Edsü ol.

58 Oğlu, annesine ve babasına öfkelenip kaçıp gitmiş. Tekrar düşünmüş ve gelmiş. Annemin öğüdünü alayım, babamın sözünü dinliyeyim deyip gelmiş, der. Şöyle biliniz ki bu iyidir.

60 Tokuz aralı (?) sıgun kiyik men. Bediz tiz üze önüpen müŋreyür men. öze teŋri eşidti, asra kişi bilti. Andag küçlüg men, tir. Ança biliŋler: Edgü ol.

60 Dokuz aralı (?) bir sığınım. Benekli dizlerim üzerine kalkarak böğürürüm. Yukarıda tanrı işitti, aşağıda insan bildi. O kadar güçlüyüm, der. Şöyle biliniz ki bu iyidir.

Amtı amrak oglanım, ança biliŋler: Bu ırk bitig edgü ol. Ançıp alku kentü ülügi erklig ol.

Bars yıl, ikinti ay, biş yigirmike Taygün-tan manıstantakı kiçig dintar burua guru eşid(ip) eçimiz isig Saŋun İt Açuk üçün bitidim.

Şimdi sevgili oğullarım, şöyle biliniz: Bu ırk bitig (fal kitabı) iyidir. Böylece herkesin kendi kısmeti ne ise o olur.

Pars yılının, ikinci ayının on beşinde (17 Mart 930) Taygün-tan manastırındaki küçük (hakîr) rahip (ben) burua guru (kâhinlerin falını) işitip ağabeyimiz sevimli Saŋun İt Açuk için yazdım.

2.1.2. BURKANCI ÇEVREYE AİT METİNLER

2.1.2.1. BURKANCI EDEBİYATTA NAZIM

Burkancı edebiyatta "nazım, manzume, şiir" kavramı için Türkçe *koşug* ve *takşut;* Sanskritçe *şlok* ve *padak* tabirleri kullanılır, I*r* kelimesi ise daha çok "şarkı" mânâsına gelir (Arat 1965: XI-XX). Reşid Rahmeti Arat'ın bir araya getirdiği 25 şiirin mısra sayısı "1400'ü bulmaktadır. Bunlara Arat'tan sonra muhtelif araştırıcılar tarafından yayımlanan 15 manzume ile Zieme tarafından yayımlanan 60 parça da eklenirse Budist Uygurlardan kalma manzum eserlerin ve manzume parçalarının büyük bir sayıya ulaştığı anlaşılır." (Tekin 1986: 18-19).

Hemen hemen tamamı dinî ve pek çoğu özgün, bir kısmı ise tercüme olan Burkancı şiirde nazım birimi çoğunlukla dörtlüktür; ancak zaman zaman sekizliklerden meydana gelen şiirler de görülür. Burkancı şiirde de en önemli ahenk unsuru, Mani şiirinde olduğu gibi mısra başı kafiyesidir. Mısra sonu ahenk unsurları, Burkancı şiirde daha ileri bir derecededir. "Gramer aliterasyonu" da denilen eklerle yapılan redif, bu şiirde çok sık görülür. Burkancı şiirde yer yer mısra sonu kafiyesine de rastlanmaktadır. Peter Zieme

tarafından yayımlanan şu dörtlükte mısra sonu kafiyesi çok açık bir şekilde görülmektedir:

Tört tavip yirdinçünüŋ köri
Tüdrüm teriŋ taluy ögüznüŋ türki
Törttin sıŋarkı taglarnıŋ börki
Tüz yagız yir üzteŋiniŋ örki. (Zieme 1979: 566)
Dört tavip dünyasının haşmeti,
Derin derin denizlerin kudreti,
Dört bir yandaki dağların börkü
Düz ve kara yer yüzünün zirvesi.

Yukarıdaki dörtlükte de farkedildiği gibi "iç aliterasyon" Burkancı şiirde de görülen bir ahenk unsurudur. Fakat Burkancı şiirde ahenk bakımından asıl mühim nokta, kıt'aların, son mısralarda tekrar edilen ek, kelime veya kelime gruplarıyla birbirine bağlanması ve böylece koşma çatısının kurulmasıdır. "İnanç" şiirinde *ınanur men, tapınur men, okunur men* kelimeleri; "Öyle Yerlerde" şiirinde *anı teg orunlarta* kelime grubu kıt'a sonlarına gelerek kıt'aları birbirine bağlamaktadır.

Burkancı şiirde hece sayısı çok değişiktir. 7 heceli mısralar bulunduğu gibi 20 heceli mısralar dahi bulunabilmektedir. Ancak art arda gelen mısralarda hece sayısı eşitliği (hece vezni), ufak tefek sapmalarla Burkancı şiirde evcut sayılabilir. Kısa mısralı şiirlerde 4 + 3 duraklı hece veznine sıkça rastlanır.

Burkancı şiirde "hüner" sayılabilecek bazı ahenk unsurları da zaman nan kullanılmıştır. Meselâ Reşid Rahmeti Arat'ın Eski Türk Şiiri eserinde r alan bir manzumede (Arat 1965: 102-115) mısra başı kafiyeleri, Soğdak besi sırasına göredir. Bu, divan edebiyatındaki elifnâmelerde görülen bir hususiyettir (Çelebioğlu 1980). Dokuz mısralık bir başka şiirde her mısra t kelimeden meydana gelmekte ve her kelime *t* ile başlamaktadır (Zieme »79: 571).

Burkancı edebiyatta mensur eserler içinde de manzum parçalara rastlamaktadır. Bilhassa Altun Yanık'ta pek çok manzum parça vardır. Ancak Altun Yaruk'taki manzumelerde, bütün Uygur şiirinin karakteristik vasfı olan mısra başı kafiyesi (kıt'a aliterasyonu) görülmez. Bu manzumeleri ne-nesirden ayıran en önemli özellik, yüklemin nesneden önce gelmesidir. Daha f olarak hissedilen bir başka özellik de 4 + 3'lük hece veznidir. İnsadi n'da rastlanan manzum kısımlarda ise mısra başı kafiyesi mevcuttur.

"Öyle Yerlerde" adı verilen şiir; konu bakımından bir bütünlük arz etmesi, mısra başı kafiyesinin ve diğer ahenk unsurlarının son derece çarpıcı olması, tabiat ile insan ruhu arasındaki münasebeti ustalıkla işlemesi, Burkancı zahidlerin inzivaya çekildikleri dağlık ve ağaçlık yerlerle akar su ve göl kenarlarını canlı bir şekilde tasvir etmesi gibi sebeplerle Burkancı şiirlerin en güzel örneği kabul edilmektedir.

Burkancı Uygurlardan adı bize kadar ulaşan şâirler şunlardır: Pratya-şiri, Çısuya Tutung, An-tsang Hanlin Keyşi, Ki-Ki, Şıngku Şeli Tutung, Asıg Tutung, Çinaşiri (Arat 1965: XX-XXII; Tekin 1986: 19). Bunlar arasında bilhassa Pratya-Şiri dikkate değer. "Her zaman söylenmek için, başkalarına gerek olur düşüncesiyle, canlılara faydalı olsun ve burkan olsunlar" diye bizzat nazmettiğini ifade ettiği 10 kadar manzum parçası bilinmektedir ki hepsi 321 mısra tutmaktadır. Ruhanî zümreye mensup olduğu anlaşılan bu şâirin asıl adı bilinmemektedir. İfadesinden ve şiirlerinden dile hâkim bir san'atkâr olduğu anlaşılmaktadır (Arat 1965: XXI). Onuncu asırda yaşadığı tahmin edilen Beş Balıklı Şıngku Şeli Tutung ise Altun Yaruk tercümesiyle dikkati çeker. Bu eserdeki manzum parçalarda Şıngku Şeli Tutung yer yer lirik bir söyleyişe ulaşır.

Burkancı şiirlerden bazıları aşağıya alınmıştır.

Anı Teg Orunlarta

Adkaşu turur kat kat tagta amıl aglak aranyadanta, Artuç sögüt altınınla akar suvlukta, Amrançıkın uçdaçı kuşkıalar tirinlik kuvraglıkta Adkagsızın meŋi tegingülüg ol anı teg orunlarta.

Sıralanıp duran kat kat dağlarda, sakin ve ıssız Âranyadan'da,
Ardıç ağaçları altındaki akar sularda,
Sevinçle uçuşan kuşçukların toplandığı yerde
Her şeyden uzak, huzura ermeli öyle yerlerde.

İç teriŋ kat bük tagta irteki söki aranyadanta, İdiz tikim kayalık basguklug erip idi tikisizte, İmirt çogurt sögüt arasınta inçgekie suv kıdıgınta İlinmeksizin dyan olurgulug ol anı teg orunlarta.

Derin, sarp, kat kat kıvrılan dağlarda, önceki, eski Âranyadan'da, Yüksek, dik kayalıkların çöktüğü derin sessizlikte, İmirt, çoğurt (?) ağaçları arasında, incecik su kıyısında (Dünyaya) ilgisiz, dyâna düşüncesine dalmalı öyle yerlerde.

Seŋir buluŋ teriŋ tagta seviglig aranyadanta,
Sermelip akar suvlug erip sep sem aglakta,
Sekiz türlüg yiller üze tepremetin serilip anta
Sere yalŋuzın nom meyisin tegingülüg ol anı teg orunlarla. Yamacı, yanı sarp dağlarda, sevgili Âranyadan'da, Süzülüp akan su boylannda, ıpıssız tenha yerlerde, Sekiz türlü yellerle, kımıldanmadan uzanıp oralarda Sabırla, yapayalnız, şeriat huzurunu bulmalı öyle yerlerde.

Kökerip turur körklüg tagta köŋül yaraşı aglak orunta, Köp yigi telim sögütlüg erip köpirip turur kögmen suvlukta, Köz başlap kaçıgların yıgınıp közünmiş bililmişçe orunlarla Küsençigsizin meŋi tegingülüg ol anı teg orunlarta. (Arat 1965: 66) Göğerip duran görklü dağlarda, gönüle yaraşır ıssız yerlerde, Çok sık, yoğun ağaçlar arasında köpürüp duran göl sularında, Başta göz, duyulardan sıyrılıp görünmüş, bilinmiş gibi yerlerde Arzulardan uzak huzur bulmalı öyle yerlerde.

"Anı Teg Orunlarta" şiiri Arat yayınında sekizer mısralı dört bent hâlindedir. Şinasi Tekin ise şiiri dörder mısralı dört bent hâlinde vermektedir (Ş.Tekin 1965: 55-56).

Uygur Elimiz

Alkışlıgın adrulmış, Alkatmış Uygur ilimiz e! Alpın kutın yigedmiş

Arslan bilge hanımız a! Alnın ılılur tamdulur, Adruklug Uygur bizniŋ ilimiz e!

Övgülerle seçkinleşmiş,
Övülmüş Uygur elimiz hey!
Yiğitlikle, kutla üstün olmuş
Arslan Bilge Hanımız hey!
Alnı yanan, ışıldayan
Bizim seçkin Uygur elimiz hey!

Utaryigedür edremlig Orta törümiş hanımız a! Uyur üküş bodunlug Onlar Uygur ilimiz e! Ut..ta idi biliglig Orta törümiş hanımız a!

Muzaffer, üstün, erdemli,
Âdil (?) yaratılmış hanımız hey!
Kudretli, çok kabileli
On Uygur elimiz hey!
Muzaffer (?), çok bilgili,
Âdil (?) yaratılmış hanımız hey!

Bogta bogur bodunlug Bo..bir Uygur ilimiz e! Bod kötürme(çe)n(iŋ) erkligi, Bodistv uguşlıg hanımız a!

Kutsal ve çok kabileli,
..Biricik Uygur elimiz hey!
Boylan yücelten (?), güçlü,
Bodisatva soylu hanımız hey!

Taluy ügüz teg atlıg, Taŋlançıg Uygur ilimiz el Taglar hanı teg adruklug, Taglar hanı teg agırlıg Tavçaŋ basuruklug hanımız a!

Okyanuslar kadar ünlü,
Hayranlık uyandırıcı Uygur elimiz hey!
Dağlar hanı gibi seçkin,
Dağlar hanı gibi itibarlı,
Tavçaŋ köklü hanımız hey!

Yayıtta semrimiş
Yagışlıg Uygur ilimiz e! (Tekin 1986: 32-34)
Yaylalarda semirmiş
Kurbanlıkları bol Uygur elimiz hey!

2.1.2.2. BURKANCI EDEBİYATTA NESİR

Burkancılığa ait kutsal kitaplar üç **sepet** adı altında bir araya toplanmıştır: Vinayalar, Sûtralar, Abidarmalar (Tekin 1965: 36). Bunların dışındaki eserleri de dikkate alarak Burkancı (Budist) Uygurların mensur metinlerini dörde ayırarak incelemek gerekir:

1. Vinayalar
2. Sûtralar (Uygurca: sudur)
3. Abidarmalar
4. Diğerleri.

2.1. 2. 2.1. Vinayalar

Vinayalar, Burkancı "rahip ve rahibelerin hayatını, günlük yaşamlarını düzenleyen kuralları içine alır." Sayıları çok değildir. *Karmavâcana* adlı vinaya, manastır kıyafetinin kullanılışına dair bir metindir. *Pravâranâ,* bir Burkan rahibinin yağmurlu bir mevsimde çekildiği inzivayı anlatır. *Vinayavibhańga* adlı metin manastır kurallarıyla ilgilidir (Özönder 2002: 474V

2.1. 2. 2. 2. Sudurlar

"Uygurcada *nom, nom sudur, nom bitig* ve *sudur* adı verilen bu mukaddes kitap türünde, gerek târihî Burkan'ın ve gerekse bütün burkanların verdikleri veya vermiş olduklarına inanılan 'vaazları' bir araya toplanmıştır." Sudurlarda önce vaazın verildiği yer tasvir edilir. Sonra müritlerden biri bir soru sorar. Burkan da bu soruya dayanarak vaazını verir. Çok defa vaaz manzum olur. Bazen nazarî olarak soruya cevap verilir. Bazen de burkanlardan birinin hayatıyla ilgili bir masal (çatik) anlatılarak soru cevaplandırılır. Vaaz bittikten sonra dinleyicilerden iki kişi konuyu kendi aralarında tartışırlar. Sonuca ulaşamazlarsa tekrar burkana sorarlar. Böylece vaaz sürüp gidebilir (Ş.Tekin 1965: 36-37). Görüldüğü gibi sudurlarda anlatım tarzı olarak diyalog ve tahkiye kullanılmaktadır. Tabiî ki tahkiye, çatik'te kullanılan bir anlatım tarzıdır.

Uygurcaya çevrilmiş en hacimli sudur **Altım Yaruk'tur.** Altun Yanık, "altın ışık" manasına gelir. Beş Balık'lı Şıngku Seli Tutuŋ tarafından Çinceden Uygurcaya çevrilmiş olan eser, "tercümeden ziyâde müstakil bir adaptasyon"dur. Şıngku Seli Turuŋ birçok ilâvelerle eseri genişletmiştir. Hüen-Tsang'ın ünlü seyahatnamesini de Uygur Türkçesine çeviren ve bu tercümede kullandığı "kavi" üslûbu dolayısiyle Reşid Rahmeti Arat tarafından eski Türk şâirleri arasında zikredilen Şıngku Seli Tutuŋ, Uygurlar çağı Türk edebiyatının en mühim simalarından biridir. Altun Yaruk'ta yer yer lirik bir eda taşıyan ve ağıtları andıran şiirler, Şıngku Seli Tutuŋ'un orijinal ve kuvvetli bir şâir olduğunu da gösteriyor. 10. yüzyılın ilk yarısında yazıldığı tahmin edilen Altun Yaruk'un istinsahı 17. asırdadır. Birkaç nüshası bulunan ve oldukça hacimli (Radloff ve Malov neşrinde 707 sayfa) olan Altun Yaruk; burkancılığın esaslarını, felsefesini ve Buda'nın menkıbelerini anlatan bir eserdir. İçinde çatikler ve şiir parçaları da bulunmaktadır. Bur-kancılığa ait konular eserde geniş izahlarla ve sarih bir üslûpla anlatılır. Bilhassa Türkçeden yapılmış ıstılah ve tâbirlerin kullanılması, halk dilindeki bazı basit kelimelere dinî manalar yüklenmesi eserin üslûbu bakımından dikkate değer (Çağatay'dan mı?)

Araştırıcılar tarafından en iyi işlenmiş metinlerden biri olan **Sekiz Yükmek** (Sekiz Tomar) adlı sudur, Uygurlar arasında çok yayılmış olan dinî bir eserdir. Çinceden çevrilmiş olan Sekiz Yükmek, Burkancılığa ait dinî-ahlâkî inanışlarla bazı pratik bilgileri ihtiva eder. Kısa cümleleri, açık ve samimî ifâdesi, zengin kelime hazinesi ile dikkate değer bir üslûbu vardır

(Nereden?)

Şinasi Tekin tarafından işlenen **Kuanşi İm Pusar** (Ses İşiten İlâh), "A-sil Dinin Nilüfer Çiçeği" adlı sudurun bir bölümüdür. Eserin konusu, Kuanşi

İm adlı bir Bodisatva'nın (Burkan adayının) canlı varlıkların sıkışık anlarında Hızır gibi yetişerek onlara yardım etmesi ve Nirvâna yolunu göstermesidir. Çinceden çevrilen eserin nerede ve kim tarafından tercüme edildiği bilinmemektedir. Tercüme ve istinsah tarihleri 13. asırdan önce olmalıdır (Ş:Tekin 1960: 4-5).

Çinceden çevrildiği tahmin edilen ve Semih Tezcan tarafından işlenen **İnsadi Sudur,** "rahiplerin karşılıklı olarak birbirlerine günahlarını anlatma" törenleri ile ilgilidir. Eserde Sundarî Kız adlı bir çatik de vardır. 1328'de Çinceden çevrilen, tahta baskılan da bulunan **Yitiken Sudur** büyü ile ilgili bir metindir (Tezcan 1978: 295-296). **Kşanti Kilguluk Nom Bitig** adlı sudur ise bir günah çıkarma kitabıdır (Özönder 2002: 476)

Burkancı Uygurlardan kalma daha birçok sudur vardır; bir kısmı henüz işlenmemiştir.

2.1. 2. 2. 3. Çatikler

Sudurlar içinde yer alan ve Uygurların **çatik** dediği **jâtaka** türü, Uygur dil ve edebiyat metinleri arasında özel bir yere sahiptir; çünkü bunlar bazen bir hayli uzun masallardır. Çok defa da sudurlardan ayrı kitaplar hâlinde yazılmışlardır. Çatik adı verilen parçalar, Buda'nın hayatlarından herhangi birini anlatır. Bilindiği gibi Burkancılıktaki tenasüh inancına göre canlılar birçok defa dünyaya gelirler. Bazen tanrılar âleminde, bazen cinler âleminde, bazen insanlar veya hayvanlar âleminde birçok defa yeniden doğarlar. Yeniden doğuşlar, nirvânaya ulaşıncaya kadar devam eder. Buda'nın bizzat kendisi de birçok defa dünyaya gelmiştir. İşte çatikler, burkanların çeşitli hayatlarını anlatan, olağanüstü vak'alarla süslü masallardır. İslâmî edebiyattaki menkıbeleri hatırlatırlar. Çatiklerin bazen mûsikî refakatinde anlatıldığı, bazılarının da piyes yapısına sahip olduğu ve temsil edildiği tahmin edilmektedir (Ş.Tekin 1965: 31-33).

Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesi adıyla meşhur olan **Edgü Ögli Tigin ile Ayıg Ögli Tigin** (İyi Düşünceli Şehzade ile Kötü Düşünceli Şehzade) en tanınmış çatiklerden biridir. Kansu vilâyetindeki Bin Buda mabetlerinde bulunan bu eserde, iyi yürekli bir şehzadenin bütün canlılara yardım etmek ve canlıların birbirlerini öldürmelerine engel olmak üzere çok değerli bir mücevheri ele geçirmek için çıktığı maceralı yolculuk anlatılır. Gemilerle yapılan yolculukta bin bir türlü tehlike vardır. İyi yürekli şehzadenin zorlu bir yolculuktan sonra sahip olduğu mücevher, kötü yürekli kardeş tarafından gözleri oyularak çalınır. Fakat sonunda hak yerini bulur ve iyi yürekli şehzade Buda olur. Aslı Çince olan ve 10. yüzyılda Uygurcaya çevrildiği tahmin edilen eserde çok canlı bir tahkiye üslûbu vardır. Olaylar

çok akıcı bir dille anlatılmakta, yer yer görülen canlı tasvirler çok kısa tutulmakta, yine yer yer rastlanan karşılıklı konuşmalar üslûbun akıcılığını bir kat daha artırmaktadır.

Altun Yaruk içinde bazı çatikler de vardır. Bunların en meşhurlarından biri **Şehzade ile Aç Pars Hikâyesi'dir.** Çatikte açlıktan ölmek üzere olan bir parsı kurtarmak isteyen fedakâr şehzade anlatılır. Parsın ölmemesi için şehzade kendisini ona yem eder. Çatiğin sonunda Buda, şehzadenin, kendisi olduğunu ifade eder. Bu hikâye de çok canlı ve akıcı bir üslûba sahiptir. Şehzadenin ölümü üzerine söylenen şiirlerde ise tam bir ağıt havası vardır.

Dantipali Beğ hikâyesinde ise kendini feda eden bir geyiktir. Geyikler beyi emrindeki geyikleri kurtarmak için kendini öne atar. Geyiği öldüren Dantipali Beği ise korkunç alevler yutar. Tahkiye üslûbunun hâkim olduğu bu çatikte de çok canlı tasvirler yer almaktadır.

Çaştani Beğ hikâyesinde Çaştani Beğ'in, ülkesinde yaşayan insanlara hastalık ve belâlar getiren şeytanlarla mücadelesi anlatılır. Şeytanların tasviri son derece canlıdır. Eseri Şilazin adlı bir mütercim Toharcadan Türkçeye çevirmiştir.

Toharcadan çevrilen bir başka eser de **Maytrisimit'tir.** Prajnâraksita adlı İl-Balık'lı (Bugünkü Kulca yakınlarında) bir Türk tarafından tercüme edilen eserde Maitreya Burkan'ın menkıbevî hayatı anlatılır. Maitreya, müslümanların Mehdisi gibi, istikbalde gökten yere inip insanları nirvânaya ulaştıracak olan bir Burkan'dır. "Ülüş" adı verilen bölümlerden meydana gelen Maytrisimit dramatik özelliği ile dikkati çeker. Her "ülüş", "bu hâdiseyi falan yerde tasavvur etmek lâzımdır" sözleriyle başlar. Bu bir nevi sahne tasviridir. Gerek Gabain, gerek eseri ilmî olarak neşreden Şinasi Tekin, Maytrisimit'in bir tiyatro eserine benzediğini ve muhtemelen sahnelendiğini belirtmektedirler. Esasen eser, "körünç (görülecek şey, piyes?)" olarak adlandırılmıştır.

Burkancı Uygur edebiyatında daha pek çok çatik vardır. Bunların bir kısmı Almanlar tarafından *Uigurica* ve *Türkische Turfantexte* gibi dizi yayınlar içinde neşredilmiştir. Bir kısmı ise hiç yayınlanmamıştır.

~~2.1. 2.~~ 2. 4. **Abidarmalar**

Abidarmalar, Burkancılığın metafizik yönünü işleyen eserlerdir. "Kuru, sıkıcı, ağır bir ifade"ye sahip olan abidarmalar, "Türkçenin ilim ve felsefe dili olarak da kullanıldığını ve dilin imkânlarının zenginliğini gözler önüne sermektedir." (Özönder 1998: 9). **Abidarim Kınlig Koşavarti Şastir** adlı abidarma Çinceden tercüme edilmiş hacimli bir eserdir. Eserin birinci bölü-

münün **Üç İtigsizler** kısmı Sema Barutçu Özönder tarafından işlenmiştir. Vapşı Bakşı adlı bir Uygur tarafından yazılan ve Tun huang'da bulunmuş bir şiir mecmuasında yer alan 30 sahifelik abidarma ise "cümlelerinin kısalığı ve kullanılan teşbihlerinin bolluğu ile dikkati çekmektedir." (Ş.Tekin 1965: 38). Uygur Türkçesine çevrilmiş daha başka abidarma parçaları da vardır.

2.1. 2. 2. 5. Diğerleri

Küentso (Hüen-Tsang) Biyografisi adıyla tanınmış eserin Burkancı Uygurlardan kalan eserler arasında önemli bir yeri vardır. Bu eser, Küentso adlı Çinli bir Burkan rahibinin 630-645 yılları arasında Türkistan üzerinden Hindistan'a yaptığı seyahati ve Çindeki hayatını anlatan bir seyahatname ve biyografidir. Küentso'nun öğrencileri tarafından Çince olarak yazılan eser, Şıŋku Şeli Tutuŋ tarafından tahminen 10. yüzyılın birinci yarısında Uygurcaya çevrilmiştir. Eser 7. asırdaki Türk ülkeleri hakkında müşahadeye dayanan bilgileri dolayisiyle bizim için çok mühimdir. Küentso biyografisinin mütercimi, Uygurların meşhur yazar, şâir ve mütercimi olan Şıngku Şeli Tutung'dur. Mütercim, bu tercümede denediği, şiirle nesir arası "kavi" üslûbuyla dikkati çeker.

Burkancı edebiyattan nesir örneği:

İYİ DÜŞÜNCELİ ŞEHZADE İLE KÖTÜ DÜŞÜNCELİ ŞEHZADE (EDGÜ ÖGLİ TİGİN İLE AYIG ÖGLİ TİGİN)
(Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesi)

(Metin kısmı, küçük bazı değişiklikler yapılarak James Russel Hamilton'un Le Conte Bouddhique du Bon et du Mauvais Prince en Version Ouigoure (Paris, 1971) adlı eserinden alınmıştır. Uygurca metinde eksik olan ve Çince metinden tamamlanan özetlerde Hüseyin Namık Orkun'un Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesinin Uygurcası (İstanbul, 1940) adlı eserinden faydalanılmıştır. Özel isimler Uygurca metindeki şekilleriyle alınmıştır.)

Uygurca metinde hikâyenin baş tarafı eksiktir. Çincesine göre hikâyenin başı şöyledir:

[Burkan (Buda) der ki: Çok eskiden, binlerce binlerce yıl önce Baranas adlı bir devlet vardı. Burada Vipaçyin adlı bir Burkan zuhur etmişti.

Baranas ülkesinin mihracesi çok akıllı ve iyi idi. Halkı iyi kanunlarla ve adaletle idare ederdi. Altmış küçük beğliği, sekiz yüz kalesi, beş yüz beyaz fili, yirmi bin karısı vardı. Fakat oğlu yoktu. Bir gün mihrace halka, dağ,

ırmak, göl ve ağaç tanrılarına dua etmelerini ve kurban sunmalarını emretti. On iki yıl sonra mihracenin birinci ve ikinci karısı hamile kaldı. Sonra da birer oğlan doğurdular. Mihrace müneccimleri çağırarak çocuklarının istikbalini sordu ve onlara birer ad vermelerini istedi. Müneccimler, çocuklar doğarken zuhur eden alâmetleri sordular. Birinci çocuk doğmadan önce annesinin huyu fenalaşmış, sinirli ve kibirli olmuştu. Doğum sırasında ise huyu güzelleşmişti. Müneccimler bu çocuğa Edgü Ögli Tigin (İyi Düşünceli Şehzade) adını verdiler. İkinci çocuk doğmadan önce annesinin huyu iyi, sözleri yumuşak idi. Doğum sırasında ise huyu fenalaşmıştı. Müneccimler bu çocuğa Ayıg Ögli Tigin (Kötü Düşünceli Şehzade) adını verdiler. İyi Düşünceli Şehzade sevimli ve akıllı idi. Babası ve annesi onun üzerine titrerdi; Kötü Düşünceli Şehzade ise tamamen aksi idi. Annesi babası onu görmek bile istemezlerdi.

Bir gün İyi Düşünceli Şehzade maiyeti ile dolaşmağa çıktı, Kendisine çalgıcılar ve şarkıcılar refaket ediyor, etrafında büyük bir kalabalık bulunuyordu.]

(Fransız Milli Kütüphânesi'nde 3509 numaradaki Uygurca metin buradan başlar.)

1 Taşgaru ilinçüke atlanturdı erti. Balık taştın tarıgçüarıg körür erti: Kurug yirig suvayu, öl yirig tarıyu, kuş kuzgun sukar, yorıyur, sansız tümen özlüg ölürür. Tarıg tarıyu emeri tınlıglarıg kuşçı keyikçi balıkçı avcı torçı tuzakçı 2 bolup ayıg kılınç kılur tınlıglarıg ölürür. Emeri tınlıglar çıgan eŋirer, yuŋ eŋirer. kentir eŋirer; böz bertetip kars tokıyur. Takı yime adruk uzlar kentü kentü uz işin işleyür; adruk adruk emgek emgenür. Takı yeme kördi: Emeri tınlıglar; 3 yunt, ud çokar, koy, lagzın ulatı tınhglarıg ölürür; terisin soyar, kan ögüz akıtar, etin, kanın satar; anın öz igidür. Yime bodısavat tigin bu uluş bodun ayıg kılınçlar kılmışın körüp ertüŋü busuşlug kadgulug 4 bolup ıglayu balıkka kirdi. Ol ödün makarıt illig, Edgü Ögli Tiginig busuşlug körüp inçe tip yarlıgkadı: Amrak oğlum, ne üçün busuşlug keltiŋiz? Tigin kam kanka inçe tip ötünti ıglayu: Bu ne emgeklig yir ermiş, negülük 5 togdum men? Kam kan inçe tip ayıttı: Neke ıglayu busuşlug keltiŋ? Tigin inçe tip ötünti: Taştın ilinçüke önmiş erdim, üküş yok çıgay emgeklig tınhglarıg körüp ıgladım. Kam kan inçe tip yarlıgkadı: Amrak ögüküm; yir, teŋri törümişte 6 berü bay yime bar, yok çıgay yime bar, kayusıŋa emgekte ozgurgay sen? Tigin inçe tip ötünti: Kaŋım kutı, meni sever mü siz? Kaŋı illig inçe tip yarlıgkadı: Amrak ögüküm, seni inçe sever men, ayadaki yinçü monçuk teg, közdeki. 7 Köŋülçe birdi. Ol edgü kü, at tört buluŋda yadıltı. Küniŋe kolguçılar üzülmedi. Takı adın aglık koltı, yime birdi. Küniŋe, ayına munçulayu birip aglıktaki agı barım azgına kaltı.

1 Dışarıda dolaşmak için ata binmişti. Şehrin dışında çiftçileri görüyordu: Kuru yeri sular, nemli yeri sürerlerken kuşlar ve kuzgunlar gagalayıp yürüyorlar, sayısız canlıyı öldürüyorlar. Tarla sürülürken kuşçular (kuş avlayanlar), geyikçiler, balıkçılar, avcılar, ağcılar, tuzakçılar 2 kötü işler yapıyorlar, pek çok canlıyı öldürüyorlar. Birçok insanlar ise çıkrık çeviriyor, yün eğiriyor, kendir eğiriyor, bezleri sıkıştırıp yünlü kumaş dokuyorlar. Bunlardan başka birçok zanaatkâr da kendi zanaatlarıyla ilgili işlerini işliyorlar, türlü türlü zahmetler ve eziyetler çekiyorlar.

Ayrıca şunları gördü: Birçok canlılar 3 atları ve öküzleri kesiyor; koyunları, domuzlan ve diğer canlıları öldürüyor; derilerini soyuyor; ırmak gibi kan akıtıyor; etlerini, kanlarını satıyor; onlarla kendilerini besliyorlar. Şehzade Bodısavat (Buda adayı), ülke halkının böyle kötü işler yaptığını görüp son derece üzüntülü ve kaygılı 4 bir vaziyette ağlıyarak şehre girdi. Mihrace, İyi Düşünceli Şehzade'yi üzüntülü görünce şöyle sordu: Sevgili oğlum, niçin üzüntülü geldiniz? Şehzade han babasına, ağlıyarak şunları arz etti: Bu ne ızdıraplı yer imiş; niçin 5 doğdum ben? Han babası şöyle sordu: Niye ağlıyarak üzüntülü geldin? Şehzade şöyle arz etti: Dışarıda dolaşmağa çıkmış idim. Nice yoksul ve ızdıraph canlılar görüp ağladım. Han babası şöyle dedi: Sevgili yavrum: yer ve gök yaratılalı 6 beri zengin de var yoksul da var; hangi birini ızdıraptan kurtaracaksın? Şehzade şöyle arz etti: Babam hazretleri, beni seviyor musunuz? Han babası şöyle dedi: Sevgili yavrum, seni öyle seviyorum ki, avuç içindeki inci boncuk gibi, gözdeki (ışık gibi). (Babasının hazinesinden muhtaç olanlara) 7 dilediği kadar verdi. Bu iyi şöhret ve ad, dört bir yana yayıldı. Günler geçtikçe dilencilerin ardı arkası kesilmedi. Şehzade daha başka hazineler istedi, babası yine verdi. Günler ve aylar ilerledikçe böyle verile verile hazinedeki servet azıcık kaldı.

Bunun üzerine hazinedar başı hükümdara, hazinenin tükenmekte olduğunu söyler. Hükümdar; "baba oğlu için kazanır, ne isterse verin" diye emir buyurur. İyi şehzade ne isterse vermeğe devam ederler. Bunu duyan beğler, vezirler hükümdara, "haşmetmeâb; ülkeyi, töreyi tutan hazinedir; hazine biterse ülke ve töre nasıl muhafaza edilir?" derler. Hükümdar "ben sevgili oğlumun gönlünü nasıl kırarım? En iyisi, hazinedarlar bir süre ortada görünmesinler, oğlum kendi kendine durumu anlasın" diye cevap verir. Dilenciler gelince iyi şehzade hazinedarları bulamaz. Bunun üzerine bizzat kendisinin zengin olması gerektiğine karar verir. İleri gelenlere nasıl zengin olunacağını sorar.

13 Öŋi öŋi kazganç kılmak ayu birdiler. Biri ayur: Kazganç neŋ tarıg tarımakda edgü yok kergek. Bir tarısar miŋ tümen bolur. Biri ayur: Koy, yılkı igidser yılıŋa aşılur, bay bolur. Biri ayur: Öŋtün kidin satıgka 14

Yulugka barsar bay bolur. Yime bir bilge, nom bilir er inçe tip tidi: Tavar kazganmak neŋ taluy ögüzke kirip köŋülteki küsüşin kanturgalı sakınsar bulunçusuz çintemeni erdini bulsar kamag yirtünçüdeki 15 tınlıglarnıŋ küsüşin inçip.

13 Türlü türlü kazanç yollarını söylediler. Biri şöyle der: Kazanç için tarlayı ekip biçmekten iyisi yoktur. Bir ekilse binlerce olur. Biri şöyle der: Koyun ve at beslense yıldan yıla çoğalır, zengin olunur. Biri şöyle der: Doğuya ve batıya ticaret için 14 gidilse zengin olunur. Yine bir bilge, kanun bilir bir kişi şöyle dedi: Mal kazanmak için okyanusa girilip gönüldeki arzuların tatmin edilmesi düşünülse ve bulunmaz çintemeni mücevheri bulunsa, bütün yeryüzündeki 15 canlıların arzusu böylece (yerine getirilir).

Sonuncu fikir şehzadenin hoşuna gitti. Babasına denize açılmak istediğini söyledi. Han babası çok üzüldü; "benim malım senin malın değil mi, niçin kendini ölüme atıyorsun?" dedi ve devam etti:

Beş türlüg 17 ada bar. Bir ada ol erür: Talim balık odug erken saklanmadın tuşar, alkunı kemi birle siŋürür. İkinti: Suvda suv öŋlüg taglar bar kemi susup sınur, kişi alku ölür. Üçünç: Suvda yekler urup kemi suvka çomurur. Törtünç: Ulug tegzinç 18 k(emi)ke kigürür, suv egrikşelür, sokuşur. Bişinç: Teŋri topınar, korkınçıg yil turur, kemi aktarılur ölür. Bu munça korkınçıg adaka kirip ölgey siz, bizni irinç kılgay siz.

Beş türlü 17 tehlike var. Bir tehlike şudur: Yırtıcı balık uyanıkken dikkatsizlikle ona rast gelinir, herkesi gemi ile birlikte yutar. İkincisi: Suyun içinde su renginde dağlar var, gemi çarpıp parçalanır, herkes ölür. Üçüncüsü: Sudaki şeytanlar vurup gemiyi sulara gömerler. Dördüncüsü: Büyük girdaplar 18 gemiye girer, su döner ve çarpışır. Beşincisi: Gök yarılır, korkunç bir fırtına kopar, gemi devrilir, herkes ölür. Bunca korkunç tehlikelere girip öleceksiniz ve bizi betbaht edeceksiniz.

Bu sözlere rağmen şehzade gitmek istedi. Han babası müsaade etmeyince yemek yemedi. Altı gün geçince anası, babası ve devlet erkânı ağlayarak geldiler. Sonunda hükümdar razı oldu. "Denize açılmak isteyen gemiciler ve kılavuzlar gelsin, şehzadeye katılsın ve onu sağ salim getirsinler" diye ferman çıkardı. Fermanı duyan beş yüz satıcı geldi. "Biz şehzadeye kul oluruz, ölse birlikte ölürüz, gelse birlikte geliriz" dediler. Baranas kavmi içinde bir iyi ve yiğit denizci vardı. Beş yüz defa denize girmiş ve sağ salim dönmüştü. Fakat seksen yaşında idi ve gözleri görmüyordu. Beş yüz kişi, bu gözü görmez kılavuza başvurdular. Şehzade kılavuzu ve adamları han babasına götürdü. Hükümdar, "biricik, sevgili oğlumu sizlere emanet ediyorum, onu sağ salim geri getirin" diye buyurdu. Yaşlı kılavuz, "haşmetmeâb, niçin böyle gökler gibi, mücevher gibi

oğlunuzu Ölüme gönderiyorsunuz? Bu korkunç denizde nice canlılar öldüler" dedi. Hükümdar, "ne yaptımsa ona mani olamadım, artık siz ona kılavuzluk edin" buyurdu. Han babası şehzadeyi hazırladı. Beş yüz adamın da aşı, suyu, herşeyi hazırlandı ve yola salındı. Kötü şehzade bunları duyunca "annem, babam zaten benden nefret ediyor, şimdi ağabeyim mücevheri getirirse daha da kıymetli olacak, iyisi mi ben de birlikte gideyim" diye düşündü ve babasından müsaade istedi. Babası onu zaten sevmediği için "gidersen git" dedi.

Hükümdar ve bütün millet ağlayıp feryat ederek iyi şehzadeyi uğurladılar.

Kaltı taluy ögüzke tegip yiti kün turup kemi yarattı. Yiti temir sua kemi solap turgurdı. Yitinç kün taŋ taŋlayur erken Edgü Ögli Tigin ulug küv (32) rüg tokıtıp inçe tip yarlıgkadı: Taluy ögüzke kirür sizler, kim ölüm adaka korksar aşnurak yorıŋlar. Men sizlerni küçep ilitmez men. Ötrü yarlıgın eşidip kim neŋ ün(te)mediler. Küniŋe 33 munçulayu küvrüg tokıp, yarlıg yarlıgkap kim neŋ üntemeser yitinç kün temir sua açtı, temir ışıg yorıdı. Tigin kutı ülügi üçün, adasız tudasız kaç kün içinte erdinilig otrukka tegdiler. Yiti kün anta 34 tıntılar. Yitinç kün taŋ adınçıg erdini, yinçü kemike tükegüçe urup.. Tigin., inçe tip yarlıgkadı: Amtı men bu erdini birle barsar men kamag tınlıglarka artuk asıg tusu kılu umagay men. Sizler harıŋlar; men bu muntu (35)da yigrek çintemeni erdini algalı barayın kim kayu tınlıglarka tözü tüketi asıg tusu kılu usar men. Ötrü kadaşı Ayıg Ögli Tiginig ötlep kemi tutuzup yanturu ıdtı. Tigin, yirçi avıçka birle 36 ikigü kaltılar. Ol ödün Edgü Ögli Tigin, yirçi avıçka kolin yetip, yiti kün bilçe, boguzça suvda yorıp kümüşlüg otrukka, tagka tegdi. Yiri, kumı alku kümüş. Ötrü tınturgalı sakıntı. İnçip 37 avınçka arukı yitti, küçi alŋudı, tepreyü yorıyu umadı. Ötrü tiginke inçe tip ötünti: Oglum, muntuda ınaru, öŋtün yıŋak altun tag bar, közünür mü, körüŋ tip tidi. Avıçka inçe tip tidi: Ol altun 38 tagka tegser siz kök linhua körgey siz. Ol linhua sayu birer agulug yılan bar; agu tını ıraktın ançulayu közünür, kaltı linhua sayu tütün tüterçe ol erser, ol erser ertiŋü alp ada titir. 39 Ol linhua yolug yoguru usar siz, ötrü luu kanı erdinilig balıkka orduka teggey siz. Ol balık tegre yime yiti kat karam içinte alku agulug luular, yılanlar yatur. Anı yoguru usar siz, içgerü balıkka kirgey siz; luu 40 kanıŋa közüngey siz; erdini bulgay siz. Men amtı ölür men; siz yalŋukıya kalır siz. Teŋrim, korkmaŋ, busanmaŋ, esen tükel teggey siz. İnçip kayu kün burkan kutın mini ütmeŋ. Edgü köni yolçı, yirçi bolup. 41 ınga tegdi. Kapıgda iki arıg kızlar turur, elgi erdinilig yip em'rer elginde. Ötrü tigin, kim sizler, tip ayıttı. Ol kızlar, kapıgçı biz, tip tidi. Ötrü tigin balık içiŋe kirdi. Öŋtün 42 kapıgka tegdi. Ötrü (ört körkle kırkın, yürüŋ kümüş yip em'rer, bu kapıg közedü tururlar. Tigin ayıtsar, kapıgçı kırkın biz, tidiler. Ötrü takı içgerü kirdi.

Ordu kapıgka tegdi. Ol kapıgda sekiz körkle 43 taŋ arıg kızlar sarig altun yip eŋirerler. Tigin körklerin taŋlap, sizler luular kanı kunçuyı mu sizler, ayıtsar, biz ordu kapıg közetçi biz, tip tidiler. Ötrü tigin içgerü inçe ötüg 44 birdi: Bu Çımbudvıp yir suvdakı Baranas ulustaki kan oglı Edgü Ögli Tigin kelip kapıgda turur, içgerü közüngeli tip. Ol ödün ol kapıgçı kırkınlar içgerü kirip ötüntiler.

Okyanusa varınca yedi gün durup bir gemi yaptırdı. Yedi demir zincir ile gemiyi bağlayıp hareketsiz durdurdu. Yedinci gün şafak sökerken İyi Düşünceli Şehzade, ulu davullar 32 çaldırtıp şöyle ferman buyurdu: Okyanusa giriyorsunuz; kim ölüm tehlikesinden korkuyorsa önceden yürüyüp gitsin. Ben sizleri zorla götürmüyorum. Fermanı işitenlerden hiç kimse sesini çıkarmadı. Her gün 33 böyle davul çaldırıp ferman buyurdu; hiç kimseden ses çıkmayınca yedinci gün demir zinciri açtı, demir halatlar yürüdü. Şehzadenin talihi ve kısmeti olduğu için, kazasız belâsız, nice gün sonra mücevherli adaya ulaştılar. Yedi gün orada 34 dinlendiler. Yedinci gün harika ve nadide mücevherleri, incileri bitirinceye kadar gemiye yüklediler. Şehzade şöyle buyurdu: Şimdi ben bu mücevherlerle gitsem bütün canlılara fazla fayda sağlayamıyacağım. Sizler gidiniz; ben de bunların hepsinden 35 daha üstün olan çintemeni mücevherini almaya gideyim ki bütün canlılara eksiksiz, sonuna kadar fayda sağlıyabileyim. Sonra kardeşi Kötü Düşünceli Şehzade'ye öğüt vererek ve gemiyi ona emanet ederek geri gönderdi. Şehzade, ihtiyar kılavuz ile 36 yalnız kaldı. O zaman İyi Düşünceli Şehzade, ihtiyar kılavuzun kolundan tuttu; yedi gün bellerine ve boğazlarına kadar suda yürüyerek gümüşlü adaya ve dağa ulaştılar. Yeri, kumu tamamen gümüş. Biraz dinlenmek istediler. 37 İhtiyarın mecali kalmamış, gücü tükenmişti. Kıpırdanıp yürüyemedi. Bunun üzerine şehzadeye şöyle arzda bulundu: Oğlum, bundan sonra, doğu tarafında altın dağ var, görünüyor mu, bakın dedi. İhtiyar şöyle devam etti: O altın 38 dağa ulaşırsanız mavi lotus çiçekleri göreceksiniz. O lotusların her birinde birer zehirli yılan var; zehirli solukları uzaktan öyle görünür ki her lotustan duman tüter gibidir. Bu ise çok büyük tehlike demektir. 39 O lotuslar yolunu geçebilirseniz ejderler hakanının mücevherli başkentine ulaşırsınız. O şehrin çevresindeki yedi kat hendek içinde hep zehirli ejderhalar ve yılanlar yatmaktadır. Onları geçebilirseniz iç şehre girersiniz; ejderler 40 hakanının huzuruna çıkarsınız ve erdini mücevherini bulursunuz. Ben şimdi ölüyorum, siz yalnız kalıyorsunuz. Yüce efendim, korkmayınız, üzülmeyiniz, sağ salim ulaşacaksınız. Burkan (Buda) talihine hangi gün ulaşırsanız beni unutmayınız. Ben iyi ve doğru bir rehber ve kılavuzum. *41* (Şehzade şehrin surlarına) ulaştı. Kapıda iki temiz kız duruyor, ellerindeki mücevherden ipleri eğiriyorlardı. Şehzade "kimsiniz?" diye sordu. Kızlar "kapı bekçisiyiz"

dediler. Sonra şehzade şehrin içine girdi. Doğudaki 42 kapıya vardı. Dört güzel kız, beyaz gümüşten ip eğiriyor ve bu kapıyı gözetiyordu. Şehzade sorunca "kapıyı koruyan kızlarız" dediler.Sonra daha içeriye girdi. Sarayın

kapısına ulaştı. O kapıda sekiz güzel 43 ve harikulade saf kız, sarı altından ip eğiriyorlardı. Şehzade güzellikleri karşısında hayran kalıp "siz ejderler hakanının karıları mısınız?" diye sorunca "biz saray kapısının gözeticileriyiz" dediler. Sonra şehzade içeriye şöyle arzda 44 bulundu: Çımbudvıp yerindeki Baranas ülkesi hükümdarının oğlu İyi Düşünceli Şehzade gelmiştir ve huzura çıkmak için kapıda beklemektedir. Kapı gözeticisi kızlar içeri girip arz ettiler.

Ejderler hakanı "eğer bu, ulu ve güçlü bir bodısavat (Buda adayı) olmasaydı buraya kadar gelemezdi" diye düşündü ve şehzadeyi karşıladı; onu mücevherlerle süslü bir taht üzerine oturttu. Şehzade, ejderler hakanına tatlı, lâtif din hükümlerini anlattı, sadaka vermenin faydalarını anlattı. Ejderler hakanı çok sevindi; şehzadeye geliş sebebini sordu. Şehzade, bütün canlılara faydalı olmak üzere çintemeni mücevherini zekât olarak rica etmeğe geldiğini söyledi. Ejderler hakanı, "yedi gün bize dînî hükümler hakkında bilgi verin, yedinci gün mücevheri alıp gidin" dedi. İyi Düşünceli Şehzade yedi gün ejderlere hizmet etti. Yedinci gün Narata adlı ejderler hanı, kulağındaki çintemeni mücevherini söküp şehzadeye verdi; ondan baht diledi; "eğer Burkan talihini bulursanız beni de unutmayınız; sizin talihinizle biz de bu günahkâr bedenden kurtulalım" dedi. Ejderler hakanı, şehzadeyi deniz kıyısına kadar götürdü. Orada şehzade kardeşine kavuştu. Kavuşup öpüştüler, kucaklaştılar, ağlaştılar, feryat ettiler. Sonra memnun olup sevindiler. İyi şehzade, kardeşinden, beş yüz adamın ne olduğunu sordu. Kötü Düşünceli Şehzade, hepsinin talihsiz sular içinde yok olduğunu söyledi. Şehzade çok üzüldü ve ağladı. "Sen nasıl kurtuldun?" diye sordu. O da bir gemi parçasına tutunarak kurtulduğunu söyledi. Sonra ağabeyinden mücevheri bulup bulmadığını sordu. İyi Düşünceli Şehzade "buldum" diye cevap verdi. Daha sonra küçük kardeş ağabeyine "siz yorgunsunuz, biraz uyuyun, ben mücevheri tutarım" dedi. O da mücevheri kardeşine verip uyudu. O zaman Kötü Düşünceli Şehzade'nin gönlüne şeytan düşüncesi geldi. "Annem, babam öteden beri beni sevmiyor. Şimdi ağabeyim bu mücevherle giderse mavi göğe yükselecek, ben ise boş yere dolaşmış olacağım. İyisi mi bunun gözlerini oyayım, kendi kendine ölsün" diye düşündü. İki kamışı şiş yapıp ağabeyinin gözlerine saplayarak kaçtı. İyi Düşünceli Şehzade "kardeşim, neredesin; hırsızlar gözlerimi oydular" diye inleyerek, balık gibi debelenerek hıçkıra hıçkıra ağladı. Bir yer-su cini hırsızın kardeşi olduğunu ve kendisini ülkesine ulaştırabileceğini söyledi.

Bu arada Kötü Düşünceli Şehzade ülkesine varmıştı. Yalnız kendisinin kurtulduğunu babasına arz etti. (Hükümdar, İyi Düşünceli Şehzade'nin öldüğünü duyunca):]

Ol ödün kaŋı kan bu sav eşidip kök teŋri tapa ulıdı, sıktadı; yüksek ediz orunluktın kodı öz kemişti, ögsiredi, taltı. Ölüg teg kamılu tüşti. 62 Ür kiç timin öglenti. Ötrü ol ödün Baranas uluş bodunı alku busantı; ıgladılar.

Ol ödün kaŋı kan ayıg kılınçlıg ak oglın inçe tip sizinti. Amrak oglum ölü erser 63 munuŋ yüzin yime körmeyin. Oglum savı edgü yavlak belgürginçe kınlıkta yatzun tip yarlıg boltı. Elgin adakın beklep kınlıkta urdılar.

Ol ödün Edgü Ögli Tigin 64 kentüniŋ kutı ülügi üçün, kutı Vahşiki uduzup öz kadını yiriŋe tegdi kim kaŋı kan, ol illig kan kızın Edgü Ögli Tiginke kolmış erti; tüŋür büşük bolmış erti. Kaltı balık kapıgda 65 olurur erken kan udçısı biş yüz ud süre önti. Bukası aşnu önüp tiginig yumburu yatgurup tört adakın iŋleyü kölitdi, turdı. Süriig ud kamag öntükte tilin yalgap iki közinteki şışın alıp 66 Kodtı. Ötrü kapıkçı er turgurup yoka öŋi olgurtı. Udçı er körüp inçe tip ayıttı: Siz kişide adruk begrek er (çözünür siz; siz negülük inçe irinç yarlıg bolluŋuz? Tigin inçe tip sakınç sak (67) ıntı; Tözümin, oguşumın belgürti sözleser inim ölgey. Ötrü tigin, toga yok çıgay, poşıçı men tip tidi.

O zaman han babası bu sözü işitip mavi göğe doğru uludu, feryat etti; yüksek tahtından kendini aşağı attı, şuurunu kaybedip bayıldı. Ölü gibi uzanıp kaldı. 62 Uzun zaman sonra kendine geldi. Sonra Baranas ülkesinin bütün halkı üzüldü ve ağladı.

O zaman han babası kötü işli oğlundan şüphelendi. "Sevgili oğlum öldüyse 63 bunun da yüzünü görmeyeyim. Oğlumun haberi, iyi veya kötü, gelinceye kadar zindanda yatsın" diye ferman buyurdu. Elini ayağını bağlayıp zindana attılar.

O sırada İyi Düşünceli Şehzade, 64 kendi talihi ve bahtı olduğu için ve koruyucu meleği sayesinde kayın pederinin toprağına ulaştı. Han babası o hükümdarın kızını İyi Düşünceli Şehzade'ye istemişti; dünür olmuşlardı. Şehzade şehrin kapısında 65 otururken hükümdarın sığırtmacı, beş yüz sığın sürüp çıktı. (Şehzade ezilmek üzereydi ki) sürünün boğası öne çıkıp şehzadeyi yere yatırdı ve dört ayağı ile sıkıca yere basıp üzerinde durarak onu korudu. Sürü tamamen geçtikten sonra dili ile yalayıp iki gözünden şişleri alıp 66 bıraktı. Sonra kapı muhafızı onu kaldırıp yolun ötesine oturttu. Sığırtmaç bakıp şöyle dedi: "Siz diğer insanlardan farklı ve asil görünüyorsunuz; nasıl böyle bedbaht ve perişan oldunuz?" Şehzade şöyle

düşündü: Soyumu sopumu belirtip söylersem kardeşim ölür. Sonra, "doğuştan fakir ve dilenciyim" dedi.

Sığırtmaç şehzadeyi evine götürdü, ailesine emanet etti. Sığırtmacın ailesi bir ay şehzadeye çok iyi baktı. Bir ay sonra sızlanmaya başladılar. Bunun üzerine şehzade gitmek istedi. Sığırtmaç kalması için ısrar ettiyse de dinlemedi; bir kopuz alarak şehrin ortasında, kalabalık bir yol ağzına oturdu.

Tigin kopuzka ertiŋü uz erti. 71 Elgi kopuz ıtıgu, agzı yırlayu olurdı. Uluş bodun alku kuvradı; yırıg taŋlayu, esirkeyü, ıglayu tegre tolı tururlar erti. Küniŋe taŋ adınçıg tatıglıg aş içkü kelürüp tapınurlar erti. Takı ol ulusta neçe irinç yarlıg 72 koltguçılar bar erser alku anta kuvradı. Biş yüz koltguçı tigin anta igidti; alku meŋilig boltılar.

Şehzade kopuzda çok usta idi. 71 Eliyle kopuz çalarak, ağzıyla şarkı söyleyerek orada oturuyordu. Bütün memleket halkı yığıldı; şarkısına hayran olup acıyarak ve ağlayarak etrafını çevirmiş duruyorlardı. Her gün nefis ve lezzetli yiyecekler ve içecekler getirip ona hizmet ediyorlardı. Ülkede ne kadar zavallı ve 72 sefil dilenci varsa, hepsi oraya toplandı. Beş yüz dilenciyi şehzade orada besledi; hepsi mes'ut oldular.

[O sırada kaynatası olan hükümdarın bahçıvanı şehzadeyi gördü. "Sarayın bahçesindeki meyveleri kuşlar mahvediyor, bu yüzden devamlı cezaya uğruyorum; bu adam bahçeyi gözetsin" diye düşündü ve onu alıp götürdü. Şehzade, etrafındaki beş yüz dilenciye veda etti; "sizleri bir daha göremem, Burkan talihini bulursam hepinizi kurtarırım" dedi.]

Ötrü 77 ol ödün ol biş yüz koltguçılar bu savıg eşidip ulıdılar, sıktadılar. Kaltı buzakusın intürmiş iŋek teg ulıyu inçe tip ötüntiler: Ögsüz ögi, kaŋsız kaŋı siz boltunguz: anıtı bizni irinç 78 Yarlıg kılıp kançı barır siz? Ol ödün tigin inçe tip yarlıkadı: Bu yirtünçü törüsi antag ol. Amrak yime adrılur, sevig yime serilür, tip tidi. Ötrü tigin ol bor (79) lukçı er birle bardı. Borlukta tegmişte borlukçı erke inçe tip tidi: Kaç kereklig yimiş sögütiŋ üze birer çıŋratgu asıŋ; bir sögüt üze birer çıŋratgu asıŋ; 80 ışıg baŋ; kamag ışıg başın birgerü bap miniŋ eligde urung. Kuş kuzgun konsa ışıgıg tartyag men, sögüt tepregey, kuşlar konmagay, yimişiŋiz artamagay tip tidi.

11 O zaman bu beş yüz dilenci bu sözü işitip uludular, feryat ettiler. Buzağısını indirmiş inek gibi uluyarak şöyle yalvardılar: Öksüzlerin anası, babasızların babası siz oldunuz; şimdi bizi zavallı 78 ve perişan bir vaziyette bırakıp nereye gidiyorsunuz? O zaman şehzade şöyle buyurdu: Bu yeryüzünün töresi böyledir. Sevgili ayrılır, seven sabreder dedi. Sonra şehzade o bahçıvan 79 ile gitti. Bahçeye vardıkları zaman bahçıvana şöyle dedi: Gereken meyva ağaçlarının üzerine birer çıngırak asm; bir ağaç üzerine

bir çıngırak asın, 80 ip bağlayın, bütün iplerin uçlarını beraberce bağlayıp benim elime verin. Kuş kuzgun konunca ipi çekerim, ağaç sallanır, kuşlar konmaz, meyvalarınız çürümez, dedi.

(Fransız Millî Kütüphanesi, 3509 numaradaki Pelliot metni burada biter. Çincesine göre hikâyenin devamı şöyledir:)

Şehzade bir yandan ipi çekerek kuşları ürkütmeye, bir yandan kopuz çalmaya devam etti. Hükümdarın kızı bahçede dolaşırken şehzadeyi gördü ve ona âşık oldu. Babasına bu kör dilenciyle evlenmek istediğini söyledi. Hükümdar razı olmadıysa da kız ısrar etti. Bunun üzerine kör şehzadeyi saraya getirdiler. Kız, şehzadenin yanından hiç ayrılmadı. Bir gün kız, kocasının yanından ayrıldı; bir müddet sonra döndü. Şehzade, "niçin haber vermeden çıktınız, neredeydiniz?" diye sordu. Kız da saklayacak hiçbir şeyi olmadığını söyledi. Şehzade "o hâlde neredeydiniz?" diye ısrar edince kız şöyle dedi:

(Hikâyenin Uygurca küçük bir parçası da British Muzeum'da Or.8212 (118) numarada bulunmaktadır. Bu parçaya göre bundan sonrası şöyledir:)

"Eğer yanıldımsa gözünüz hiç iyileşmesin; fakat günahım yoksa bir gözünüz aydınlansın, gün görün". Bunun üzerine şehzadenin bir gözü açıldı. Kız, "şimdi inandınız mı?" diye sordu. Şehzade "inandım" dedi. Bunun üzerine kız, "siz ne kadar nankör bir insanmışsınız, ben bir han kızı olarak size hiç yüksünmeden hizmet ettim; fakat siz yalancı diyerek bana inanmadınız" dedi. Şehzade dayanamayarak kendisinin de Baranas hükümdarının oğlu olduğunu söyledi. Kız, "siz ne kadar aptalmışsınız; böyle sözler ağzınızdan nasıl çıkar? Baranas hükümdarının oğlu denizde kayboldu; siz nasıl o benim dersiniz?" diyerek şehzadeyi yine itham etti. Şehzade, "ben doğduğumdan beri hiç yalan söylemedim" diye cevap verdi. Kız "sizin yalan mı doğru mu söylediğinizi kim bilecek? Size hiç inanmıyorum" dedi.]

(British Muzeum'daki parça burada biter. Çincesinde hikâye şöyle devam eder:)

[Şehzade, "yalan söylüyorsam gözlerim asla iyileşmesin; doğru söylüyorsam gözlerim eski hâline dönsün" dedi. Bunun üzerine şehzade iyileşti. Kız durumu babasına anlattı. O da şehzadeyi görünce hayretler

içinde kaldı.

Baranas hükümdarının sarayında yabani bir kaz vardı. Bir gün hükümdarın karısı kaza "siz hep şehzadeyle beraber bulunurdunuz; şimdi öldü mü, kaldı mı belli değil, onu hiç düşünmüyor musunuz?" dedi. Kaz da "müsaade ederseniz onu arayayım" diye cevap verdi. Hükümdarın karısı,

boynuna bir mektup bağlayarak kazı gönderdi ve ondan haber beklemeye başladı.

Kaz denizler üstünde uçtu, her yanı aradı, bir şey bulamadı. Sonunla Li-şe-pa ülkesinden geçerken sarayın önünde şehzadeyi gördü ve yanma geldi. Şehzade mektubu okudu. Kendisi de başından geçenleri yazarak kazın boynuna bağladı. Baranas hükümdarı ve karısı mektubu alıp şehzadenin hayatta olduğunu öğrenince çok sevindiler. Bütün fenalıklara sebep olan Kötü Düşünceli Şehzade'yi kelepçeye vurarak hapsettiler. Li-şe-pa hükümdarına bir mektup yazarak niçin oğlunu alıkoyup kendilerini üzdüğünü sordular. Li-şe-pa hükümdarı korktu, hemen kızını nişanladı ve İyi Düşünceli Şehzade'yi törenlerle ülkesine yolladı.

Annesi, babası ve bütün Baranas halkı şehzadeyi büyük törenlerle, sevinçlerle karşıladılar. Mihrace ve karısı süslü bir file binmişti. Çalgıcılar saz çalıyor, şarkıcılar şarkı söylüyordu. İyi Düşünceli Şehzade kardeşini sordu; "hapiste cezasını çekiyor" dediler. Onu görmek istedi. Kardeşinin zincirlerini çözerek mücevherin nerede olduğunu sordu. Kötü Düşünceli Şehzade, üç defa tekrarlanan soruya üç defasında da "herhangi bir yerde" cevabını verdi. İyi Düşünceli Şehzade babasının ve annesinin yanına gelerek "eğer bu mücevher insanı arzusuna hakikaten kavuşturuyorsa annemin ve babamın gözleri açılsın" dedi. Annesinin ve babasının gözleri açıldı.

Ayın on beşinci günü sabahleyin şehzade, yıkanarak ve güzel elbiseler giyerek yüksek bir kuleye çıktı. Elinde bir buhurdan tutuyordu. "Bütün canlılara iyilik etmek için kıymetli mücevheri tedarik etmek üzere büyük zahmetlere katlandım" dedi. Tam bu sırada doğudan bir rüzgâr koptu; her taraf temizlendi; gökten güzel elbiseler, inciler, altınlar, gümüşler, canlılara gereken her şey yağmaya başladı.

Bunun üzerine Burkan (Buda), Ananda'ya şöyle dedi: Bundan böyle büyük Baranas hükümdarı, benim babam Çudodana'dır. Karısı da benim annemdir. Kötü Düşünceli "Şehzade bundan böyle Devadatta'dır. İyi Düşünceli Şehzade de bugünden sonra benden başkası değildir.]

Burkancı veya Manici Uygurlardan kalan daha pek çok eser ve vesika vardır. Bize kadar ulaşan bazı mektup örneklerindeki "iyi misiniz, esen misiniz; biz esenlik ve selâmet içindeyiz" gibi ifadelerin bugünkü mektup ifade-

lerini andırması son derecede mühimdir. Uygurlardan kalma hususî mektuplardan başka resmî ve ticarî mektuplar da vardır. Astronomi, sağlık bilgisi konularında da Uygurlar bazı belgeler bırakmışlardır.

Uygurlardan kalma birçok hukuk belgesi de bulunmaktadır. Sayıları 400'ü geçen hukuk belgelerini Arat, fertler arasındaki ilişkileri düzenleyenler, fertle devlet arasındaki ilişkileri düzenleyenler olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Birinci gruba vasiyetname, vakıf senedi, arazi satışı ve kiralanması, hayvan kiralanması, köle alım satımı, evlâtlık verme, ortak işletme, ipotek etme gibi konularla ilgili belgeler; ikinci gruba nüfus sayımı, vergiler, iş mükellefiyetleri gibi işlemlerle ilgili belgeler girmektedir. Belgeler, *bitig* (belge), *baş bitig, öŋ bitig, çın bitig* (asıl belge), *idiş bitig* (geçici yararlanma belgesi), *vuçuŋ bitig* (aslın yerine geçen belge), *ata bitigi* (vasiyetname), *ölüg bitig* (dilekçe), *yarlıg* gibi adlar taşımaktadır. Bazı manastır vakıfları ağaç kazıklar üzerine yazılmış ve binanın temeline konmuştur. Bunların 8-9. yüzyıllara ait oldukları tahmin edilmektedir. Hukuk belgelerinde genellikle "tarih, anlaşma yapan kişilerin adları, anlaşmanın sebepleri, anlaşmanın konusu ve bedeli, bedeli ödemenin usul ve şartları, kefillerin belirlenmesi, anlaşmanın nasıl korunacağı ve anlaşmaya kimler tarafından itiraz edilebileceği, anlaşmayı bozmak isteyenlere karşı alınacak tedbirler, taraflar ve şahitlerin adları, metni kaleme alan kişinin adı, imza ve damgalar" bulunur (Arat 1987: 518-536). Aşağıda iki hukuk belgesinin metni ve bugünkü Türkçeyle karşılıkları verilmiştir.

Köleler hakkında:

l Bars yıl tokuzunç ay altı otuzka 2 biz Utuznuŋ Baltur atlıg temirçi 3 karabaş Toyınçuknuŋ Aysılıg 4 atlıg ebçi karabaş bözçi bu ikegu 5 begileriŋe ayıtmatın er ebçi 6 bolmışlar. Kin men Toyınçuk 7 utuz bilen eşitip atırmatın 8 Toyınçuknuŋ ebçi karabaşnıŋ 9 birtin Toyınçuk ok alır men. 10 Men Utuznuŋ temirçi karabaşnıŋ 11 birtin men Utuz ok alır men. Men 12 Utuz kulumnuŋ negü erser bar 13 tip Toyınçukka ebçike çam kılmaz 13 men. Men Toyınçuk meniŋ küŋnüŋ negü 15 erser bar tip Utuzka kulka 16 çam kılmaz men. Tanuk Sarig, tanuk Çaysu, 17 tanuk Ötüken, Temür. Bu tamga biz ikegül8nüŋ ol. Men Moŋul Buka ayıtıp bitidim.

1 Kaplan yılı, dokuzuncu ayın yirmi altısında, 2 biz, Utuz'un Baltur adlı demirci 3 kölesi ile Toyınçuk'un Aysılıg 4 adlı dokumacı kadın kölesi, bu ikisi 5 beylerinden izin almadan, koca ve karı 6 olmuşlar. Sonra biz, Toyınçuk ile 7 Utuz, bundan haberdar olunca, onları birbirlerinden ayırmadan, 8 Toyınçuk'un kadın kölesinin 9 vergisini ben Toyınçuk 10 ve Utuz'un demirci kölesinin 11 vergisini de ben Utuz almağa karar verdik. 12 Ben Utuz

kulum hakkında Toyınçuk'a ve 13 kölesine karşı herhangi bir iddiada bulunmam. 14 Ben Toyınçuk da kölem hususunda Utuz'a ve kölesine 15 karşı herhangi bir iddiada bulunmam. 16 Şahit Sarig, şahit Çaysu, 17 şahit Ötüken, (şahit) Temür. Bu mühür bizim 18 ikimizindir. Ben Mongul-Buka sorup yazdım. (Arat 1987: 559-560).

Nüfus (vergi) sayımı hakkında:

1 Iduk kut teŋrikenimizke 2 ülçi 3 tümen ilçi beglerke 4 men Sevinç bitig birür men. 5 Ulug tefterete bitidmiş 6 negü kimimtin taş negüme 7 yok bar tip ayıg önüp sözi 8 çın bolsar öz başım ölür men. 9 Bu nişan meniŋ ol. 10 Yılan yıl üçünç ay tokuz 11 yaŋıka.

1 Iduk Kut hazretlerine 2 ülçi 3 bütün elçi beylere 4 ben Sevinç senet veriyorum. 5 Büyük defterde yazdırılan 6 kimselerimden başka herhangi bir 7 var yok diye lâf çıkar ve bu söz 8 doğru olursa, kendi ölümüme razıyım. 9 Bu nişan benimdir: 10 Yılan yılı üçüncü ayın 11 dokuzunda. (Arat 1987: 560-561).

2.1.3. HRİSTİYAN ÇEVREYE AİT METİNLER

Uygurlar arasında Burkancılık ve Maniheizm'den başka Hristiyanlığın Nesturi kolu da göze çarpar. Turfan çevresinde İncil'den Uygurca'ya çevrilmiş bazı parçalar bulunmuştur. "Aziz Georg'un çektiği ölüm acılarını anlatan bir parça Le Coq tarafından yayımlanmıştır. Ayrıca Yedisu bölgesinde bulunan ve 13-14. yüzyıllardan kalan bazı mezar taşlarında da Süryanî yazılı Türkçe satırlar yer almaktadır (Tezcan 1978: 305).

2.1.4. MÜSLÜMAN ÇEVREYE AİT METİNLER

13. yüzyıldan itibaren Hoço ve civarında Müslümanlığın yayılmaya başladığını biliyoruz. İşte bu Müslüman Uygurlardan da bazı şiirler kalmıştır. Reşid Rahmeti Arat'ça *Eski Türk Şiiri* 'nde neşredilen bu şiirler, şekil bakımından Manici ve Burkancı şiirlerden daha mazbuttur. Bir kısmında mısra başı kafiyesi bulunmaktadır. Kıt'aların benzer yapıdaki mısralarla birbirlerine bağlanması, mısra sonlarındaki ahenk unsurları ve bilhassa 4 + 4 veya 4 + 3'lük hece vezinleriyle bu şiirler, Divânü Lûgati't-Türk'teki şiirlere paralel bir görünüş arz ederler. Konularının ahlâkî ve beşerî olması dolayısıyla da Manici ve Burkancı Uygurların dinî konulu şiirlerinden farklıdırlar (Arat 1965: 245-267). Bu şiirlerden ikisi aşağıda verilmiştir.

Ağıt

Aklar bulıt örlep kükirep Alkuka mu kar yagurur? Ak bir saçlıg karı anam Açıyu mu yaşların akıdur?

Ak bulutlar çıkıp gürleyip
Her yana mı kar yağdırır?
Ak saçlı ihtiyar anam
Acıyla mı yaşını akıtır?

Karalar bulut örlep kükirep Kar mu yagmur ol yagurur? Karı yaşlıg ol anam Kayguda mu yaşın akıdur?

Kara bulutlar çıkıp gürleyip
Kar mı yağmur mu yağdırır?
Kocamış yaşlı anam
Kaygıda mı yaşını akıtır?

Yazkı bulut yaşlap kükürep Yagmurlar mu olyagudur? Yaşı kiçig alganlarım Yaşların mu akıdur?

Yaz bulutu çakıp gürleyip
Yağmurlar mı yağdırır?
Yaşı küçük aldıklarım
Yaşlarını mı akıtır?

Küzki bulıt kükürep örlep
Köp mü yagmur ol yagıdur?
Köŋül taşım iki kiçig
Köz yaşların mu ol akıdur? (Arat 1965: 248)

Güz bulutu gürleyip çıkıp Çok mu yağmur yağdırır? Gönüldaşım iki küçük Göz yaşlarını mı akıtır?

Ayrılış

Adaylarım kaçma kulun Atam kayda ter mü erki? Amrak togmış ini kelin Agam kayda ter mü erki?

Yavrularım, kaçak kulun,
Babam nerede der mi ki?
Sevgili doğmuş, kardeş, gelin
Ağam nerede der mi ki?

Belde turgan biş on oglan Begim kayda ter mü erki? Bezeklikte kızlar kırkın Berter mü köŋülin erki?

Belde duran elli yiğit
Beyim nerede der mi ki?
Haremde kızlar, cariyeler
Gönlünü paralar mı ki?

Katta turgan kaç ol oglan
Kayda begim ter mü erki?
Kaguşgulug künni küsep
Kaygu erki? (Arat 1965:252)
Katımda duran yiğitler
Nerede beyim der mi ki?
Kavuşma gününü özleyip
Kaygı (geçer) der mi ki?

2.2. UYGUR METİNLERİNİN BULUNMASI VE ÜZERLERİNDE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Yıl 1890. Doğu Türkistan'ın Kuça şehri. Türkistanlı iki Türk köylüsü, üzerinde yazılar bulunan bir kayın ağacı kabuğunu Kuça'daki İngiliz subaylarından Bower'e satarlar. Bu küçük kabuk üzerindeki yazılar Sanskritçedir ve milâdın 4. asrına aittir. Japonya'da 609 senesine ait küçük bir yaprak istisna edilirse en eski metinleri bin yıllarına kadar gidebilen Sanskritçeyi birden bire 600 yıl geriye götüren bu keşif, şarkiyatçıları fevkalâde heyecanlandırmıştı. İki yıl sonra Fransız seyyahı Dutreuil de Rhin, Hotan şehrinde, bu defa milâdın 2. asrına ait bir yazma eser bulur. 1897 yılında Paris'teki Müsteşrikler Kongresinde, 2. asra ait Haroştu yazısıyla yazılmış, bu eski Hint dilli yazma tanıtılınca, şarkiyatçılar ve Hint-Avrupa dillerinin köklerini arayan Avrupalı bilginler gözlerini Doğu Türkistan'a çevirirler (Arat 1987: 508).

Bu iki tesadüf; Doğu Türkistan'da binlerce san'at eserinin, tablonun, heykelin, yazma ve basma kitabın bulunmasına yol açar. Birbirinden farklı 17 dil ve 24 alfabe ile yazılmış binlerce yaprak, 15-20 yıl gibi kısa bir zamanda ilim dünyasının önüne yığılıverir (Ligeti II 1970: 41). Lâvlar altında kalmış Pompei gibi, çöl kumları altında kalmış şehir harabeleri, dağlardaki mağaralar içine inşa edilmiş manastırlar, manastırlardaki gizli duvarlar ardında bulunan kütüphaneler, bin yıldan beri el değmemiş sandıklar içinde tomar tomar kitaplar... İşte bunlar arasında Uygur Türkçesi ile yazılmış binlerce varaklık yüzlerce eser de vardır.

Doğu Türkistan'a yapılan ilk seferler Finlilere ve Ruslara aittir. 1898 yılında bir yandan Otto Donner başkanlığındaki Fin heyeti, bir yandan da Klementz başkanlığındaki Rus heyeti Doğu Türkistan'da araştırmalar yapmışlardır (Arat 1987:509).

Daha sonra Macar asıllı İngiliz araştırıcısı Aurel Stein Doğu Türkistan çöllerine daldı. Stein 1900 yılının 29 Mayısında çıktığı ve Yarkent, Hotan gibi şehirleri dolaştığı bu ilk seferinden bir yıl sonra 12 sandıkla döndü. Sandıklar el yazmaları ve antika eserlerle doluydu (Ligeti II 1970: 27). Hamburg Müsteşrikler Kongresinde Stein, bu seyahatiyle ilgili raporunu ilim âlemine sununca Almanlar hemen harekete geçtiler. Albert Grünwedel başkanlığındaki Alman heyeti 1902 Kasımı ile 1903 Martı arasındaki ilk Turfan seferinden 46 küçük sandıkla döndü. Almanların bu ilk seferi kısa sürmüştü ve daha çok bir keşif mahiyetindeydi. Yine de birçok kıymetli eserle dönmüşlerdi. 1904 yılında, bu defa Albert August von Le Coq'un başkanlığında ikinci bir sefer düzenlediler. 1905 yılında Grünwedel de bu heyete katıldı. Von Le Coq 1906'da, Grünwedel 1907 Haziranında geri döndü. Bu seferde pek çok Uy-

gur yazması ele geçirilmişti (Ligeti II 1970: 40-41). Burkan mehdisi Maitreya hakkındaki Maytrisimit adlı büyük eser de bu seferde bulunanlar arasındaydı (Ş.Tekin 1976: 27).

1906-1907 yıllan, Doğu Türkistan'daki araştırmaların en yoğun ve Uygurca eserler bakımından en verimli devresidir. Bu yıllarda Doğu Türkistan'ın kumlarla çevrili vahalarında birbirinden ayrı üç heyet dolaşmakta, şehir harabelerini ve Budist mabetlerini didik didik etmekteydi. Alman heyeti daha dönmeden 1906 yılında Stein ikinci seferine çıkmıştı. Aynı yılın 15 Haziranında yola çıkan Paul Pelliot başkanlığındaki Fransız heyeti 1 Eylülde Kâşgar'a varmış ve oradan Kuça yolu üzerindeki Tumşuk harabelerine dalmıştı.

Daha 1879'da Kont Szechenyi başkanlığındaki bir Macar jeoloji heyeti Kansu bölgesinde araştırmalarda bulunurken Tun Huang'daki Bin Buda mağaralarına rastlamıştı. Heyetteki profesörlerden Loczy, Stein'e bu mağaraların varlığından ve hayranlıkla seyrettiği Budist tablolardan bahsetmişti. Daha sonra Pŋevalski de aynı mağaraları görmüş ve ilim âlemine duyurmuştu. İşte Stein ikinci Doğu Türkistan seferine bu mağaraları görmek arzusuyla çıkmıştı. Tun Huang, Çin'in Kansu eyaletinde idi ve 15 kilometre ötesinde de Bin Buda mağaraları vardı. Türkistanlıların Ming Öy dedikleri dağlara o-yulmuş altlı üstlü beş yüzü aşkın mağara. Ve bu mağaralar içine oyularak inşa edilmiş manastırlar. Stein 1907 Martında Bin Buda mağaralarına gelmiş ve mağaralardan birinde duvarla örülü bir hazine bulunduğunu duymuştu. Manastırların koruyucusu Vang adlı Çinli bir dav-şı (Taoist rahip) idi. Vang dav-şı Stein'e önce eski bir el yazması vermiş, fakat sonra duvarın aralıklarını tamamen sıvayarak gizli kütüphaneyi iyice saklamıştı. Stein bin bir türlü dil dökerek Çinli rahibi sonunda ikna etti. Örülü duvar açıldı ve esrarlı kütüphaneye girildi. 1907 Mayısının sonlarıydı. Çinli rahibin elinde tuttuğu yağ kandilinin loş ışığında Stein'in gözleri hayretle açıldı. Gayrimuntazam bir şekilde yerden tavana kadar dizilmiş el yazmaları bütün odayı doldurmuştu. Odanın içinde kıpırdayacak yer bile kalmamıştı. Stein ne büyük bir hazineyle karşılaştığını eserleri incelemeye başlayınca anladı. Köktürkçe, Uygurca, Soğdakça, Toharca, Tibetçe binlerce parça. Üstelik, yırtılmamış, parçalanmamış ve yıpranmamış. Acaba bunları ülkesine götürebilecek miydi? Vang dav-şı buna bir türlü yanaşmıyordu. Hattâ bir gün mağarayı yeniden duvarla örmüş ve kaybolmuştu. Sonra tekrar gelmiş ve Stein'e istediği eserleri götürebilme müsaadesini vermişti. Nihayet Stein eserlerden ancak bir kısmını, 24 sandığa doldurarak ülkesine götürebildi (Ligeti II 1970: 99-104). Sekiz Yükmek, Irk Bitig, Huastuanift gibi önemli Uygur eserleri ve "Anı Teg Orunlarta" ile Pratya-Şiri'nin manzumeleri de dahil olmak üzere pek çok Uygur şiiri Stein'in Bin Buda mağaralarında bulduğu eserler arasındadır.

Bu sıralarda Turfan civarında dolaşmakta olan Pelliot da keşfi haber almıştı. Fransız heyetinin başkanı olan Paul Pelliot, Çin ve Doğu Türkistan dillerinin en büyük mütehassısı idi. Başka araştırıcılar uzun incelemelerden sonra, hattâ ülkelerine dönüp de ilgili mütehassıslara incelettikten sonra buldukları eserlerin mahiyetini anlayabilirken Pelliot daha ilk bakışta eserin ne olduğunu anlıyordu. Hangi dilde, hangi alfabe ile yazılmış olursa olsun ve hangi çağa ait bulunursa bulunsun bütün yazmalar, Pelliot'ya sırlarını hemen oracıkta döküveriyorlardı. İşte bu büyük âlim de Stein'den sonra 1908'in 3 Mayısında Tun Huang'a geldi. Vang dav-şı ile uzun müzakerelerden sonra Pelliot paha biçilmez değerde eserlerle Paris'e dönmüştü. Bu eserler arasında meşhur Edgü Ögli Tigin ile Ayıg Ögli Tigin (Prens Kalyanamkara ve Papamkara) hikâyesi de vardı. Başından ve sonundan eksik olan bu eserin bir yaprağı da Stein tarafından Londra'ya götürülmüştü. Yalnız Pelliot'nun incelediği yazma sayısı 15 bin civarındaydı. O, derin bilgisinin verdiği yetkiyle bunların mühimlerini ayırmış ve Paris'e götürmüştü. Ancak arkada yine mühim bir hazine kalmıştı. Stein ve Pelliot'dan sonra Japonlar da Tun Huang'a Kont Otani başkanlığında bir heyet gönderdiler. Kont Otani de topladığı bir takım yazmaları Kyoto'ya götürdü. Daha sonra Pekin hükümeti durumu öğrendi ve bütün yazmaların Pekin'e getirilmesi talimatını verdi. Fakat yazmaların pek çoğu yollarda kaybolmuş, bulanın elinde kalmıştı. Bunların bir kısmını da Vang dav-şı kendine ayırmış, Stein'in üçüncü seferinde ona satmıştı (Ligeti II 1970: 37, 104-106).

Tun Huang M.Ö. 111 yılında Hun akınlarına karşı yapılmış müstahkem mevkilerden biriydi. Bin Buda mağaraları ise Budist hacıların bağışlarıyla 5.-11. yüzyıllar arasında dağlara oyulmuş Budist manastırlarıydı. Yol üzerinde bulunmadıkları için iyi korunmuşlardı. 11. yüzyıldaki Tangut istilâsı sırasında Budist rahipler kıymetli yazmaları manastırlardan birine taşımışlar ve kapısını duvarla ördükleri bir odaya gizlemişlerdi (Ligeti II 1970: 100-101). İşte 900 yıl kadar sonra Stein'in açtırmaya muvaffak olduğu oda burası idi ve her biri en az bin yıl öncesine ait olan muhtelif dil ve yazılarda binlerce yazma ile doluydu. Bunlar arasında Uygurca olanlar da mühim bir yekûn tutmaktadır ve pek çoğu hâlâ işlenmemiştir.

1909-1911 yılları arasında Rus bilginlerinden Malov da Doğu Türkistan'a gider. Malov, Kansu'da Sarı Uygurlar arasında dolaşırken 1910 yılının 3 Mayısında Şaçou şehrine yakın Wun-fı-gu köyü etrafındaki Buda mağaralarında yapılan ayine katılır. Bir Buda heykelinin altında "tertipsiz, lüzumsuz ve faydasız" kâğıt parçaları bulur. Bu tertipsiz parçalar, Uygurcaya çevrilmiş dev eserlerden biri olan Altun Yaruk'a aitti. Aynı yılın Ekim ve Aralık aylarında Malov, Altun Yaruk'un diğer parçalarını da bulur ve Rusya'ya götürür. Bu nüsha 1687 yılında istinsah edilmiş oldukça geç bir nüshadır. Eserin di-

ğer nüshalarından bazı parçalar, Almanlar'ın Turfan seferinde bulunup Berlin'e götürülür (Çağatay 1978: 345-350)

1913-1914 yıllarında Doğu Türkistan'da yine birkaç ilmî heyet dolaşmaktadır. A. von Le Coq başkanlığındaki Alman heyeti 1913 başında Turfan'a gitmişti. Bu sıralarda hem Avrupa'da siyasî durum gerginleşmiş, hem de Doğu Türkistan'da karışıklıklar başlamıştı. Ruslar'dan binbir güçlükle müsaade alan Alman heyeti 1913 yazında Kuça'da araştırmalar yaparken Doğu Türkistan'da isyanlar başlamıştı. Türkler istiklâl istiyordu. Le Coq bütün isyan ve karışıklık haberlerine rağmen büyük bir sükûnetle kazılarına devam ediyordu. Fakat artık kazılarda çalıştıracak işçi bulamaz olmuştu. Nihayet 156 sandıkla Kâşgar'a geldi. Neredeyse Birinci Dünya Savaşı patlamak üzereydi. Eğer von Le Coq, bir hafta daha gecikmiş olsaydı bu sandıkları Rus sınırından Almanya'ya geçiremiyecekti (Ligeti II 1970: 41-44).

1913 Haziranında üçüncü seferine çıkan Stein'in de başına bir sürü işler gelmişti. Bu defa yine bütün Tarım havzasını önce güneyden doğuya, sonra kuzeye ve batıya giderek dolaşan bu gözü pek araştırıcı bir ara, ürken atının ayaklan altında ezilmiş, haftalarca yatmış, fakat sonra hiçbir şey olmamış gibi yine araştırmalarına devam etmişti. Stein bu son seferinden 1914'te 182 sandıkla dönmüştü. Bunlar arasında Tun Huang mağaralarından arta kalan beş sandık da vardı (Ligeti II 1970: 30-36).

1914'ten sonra artık Doğu Türkistan seferi yapılamaz oldu. Birinci Dünya Savaşı batılı âlimlerin elini kolunu bağlamıştı. Çin'de de ihtilâl meydana gelmiş, yeni hükümet yabancı araştırıcılara ve Çin'deki eserlerin yurt dışına çıkarılmasına müsaade etmez olmuştu. Ancak 1927-1929 arasında İsveçli Sven Hedin, sevimli şahsiyeti ve cana yakın davranışlarıyla Çin'de dolaşabilmiş, topladığı eser ve malzemeleri Stockholm'e getirebilmişti. 1914'ten sonra Çinliler de Doğu Türkistan'da bulunan birçok eseri Pekin'e taşımışlardır (Ligeti II 1970: 44-47).

Doğu Türkistan'daki keşif ve araştırmalara Japonlar da ilgisiz kalmamışlardı. Onların ilgisinin önemli sebeplerinden biri de kendi dinleri olan Burkancılığın tarihiyle ilgili çok önemli eserlerin bölgede bulunmasıydı. 1902-1904 arasında Kont Otani başkanlığında; 1908-1909 ile 1910-1914 arasında Taçibana başkanlığında bölgede adaştırmalar yapan Japon heyetleri buldukları pek çok eseri Kyoto'ya götürmüşlerdi. Özellikle Tun huang ma-ğaralarındaki eserlerin keşfinden sonraki ikinci Japon sefer heyeti, Stein ve Pelliot'dan sonra buradaki birçok eseri Japonya'ya taşımışlardı (Ligeti II 1970: 38; Özönder2002: 471).

Doğu Türkistan'a yapılan ilmî sefer ve seyahatler dışında başka yollarla da yurt dışına çıkan Uygur yazmaları vardır. Berlin'de öğrenim gören Doğu

Türkistanlı bir öğrenci 1930'lann başlarında ülkesinden eski bir yazmayı Berlin'e getirir. Yazmayı inceleyen Arat, eserin Küentso'nun (Hüen-tsang'ın) biyografisine ait olduğunu anlar. Eserin satın alınması için Türkiye'ye müracaat edilirse de bir sonuç alınamaz ve yazma Paris Millî Kütüphanesine satılır (Arat 1987: 512). İstanbul Üniversitesi Kütüphanesine Yıldız Sarayından gelen yazmalar arasındaki birkaç Uygurca hukuk belgesi de 1940'larda Osman N. Tuna'nın haber vermesiyle Reşid R. Arat tarafından keşfedilmiştir. Belgelerin Yıldız Sarayına ne zaman ve ne şekilde geldiği belli *değildir.(*/Arat 1979: 1 8)

* *

*

Uygur metinleriyle ilgili ilk neşriyat Rusya'da ve Almanya'da başladı. İlk Turfan seferleri sonunda St. Petersburg'a ve Berlin'e getirilen metinler hemen tasnif ediliyor ve neşir işine girişiliyordu. Klementz'in 1898 Turfan seferinden getirdiği metinleri Radloff 1899'da neşretti. Çinceye ve Budizme hâkim olan F.W.K. Müller'in 1908'de başlattığı *Uigurica* adlı bir seri, dört cilt tuttu ve dördüncü cildi 1931'de Gabain tarafından tamamlandı. Radloff da 1909 yılında St. Petersburg'da bir seri başlattı: *Alttürkische Studien* (Eski Türkçe Çalışmaları). 1912'ye kadar devam eden bu seri altı kitaptan meydana gelmiştir. Turfan seferlerine bizzat katılan ve Alman heyetine başkanlık eden A. von Le Coq'un 1911'de başlattığı *Türkische Manichaica aus Chotscho* (Hoço'dan Türkçe Mani Metinleri) adlı seri, maniheist Uygur metinlerini içine alır. Üç ciltlik seri, 1922'ye kadar sürer. Stein'in Bin Buda mağaralarında bulduğu Köktürk harfli Uygur metinleri ve bunlar arasındaki Irk Bitig Vilhelm Thomsen tarafından 1912'de JRAS'da yayımlanır. Fransız heyetinin başında Tun Huang'a giden ve Bin Buda mağaralarında Prens Kalyanamkara ve Papamkara hikâyesinin Uygurcasını da bulan Paul Pelliot bu eseri 1914'te neşreder. Malov'un Sarı Uygurlar arasında bulduğu Altun Yaruk (Suvarnaprabhâsa) da 1913-1916 yıllarında Radloff ve Malov tarafından neşredilir. 1915'te Tôru Haneda Japonya'da Sekiz Yükmek'i yayımlar.

Birinci Dünya Savaşı ve Çin'deki iktidar değişikliği, batılı ilim adamlarına 1914'ten sonra Doğu Türkistan'ın bütün kapılarını kapamıştı. Alman bilginleri savaştan sonra bütün güçlerini Turfan seferlerinde elde edilen malzemenin neşrine verdiler. Önceleri Alman dil bilimi üzerinde çalışan Willy Bang daha sonra Türkolojiye yönelmiş, Uygur metinlerinin neşrinde bir "ekol" meydana getirmiş ve sonradan Uygurcanın en büyük mütehassıslarından biri olacak olan öğrencilerinden Annemarie von Gabain ile birlikte *Türkische Turfantexte* (Türkçe Turfan Metinleri) serisini başlatmıştı. Uygur-

ca metin neşirlerinin en önemli serisi olan *Türkische Turfantexte'nin* ilk beş kitabı 1929-1931 yılları arasında Bang ve Gabain tarafından çıkarılmış ve yine 1931'de beş cildin analitik indeksi neşredilmiştir. Beşinci ciltten sonra bu ekibe, sonradan Uygur ve Karahanlı Türkçelerinin en büyük mütehassısı olan Kazan doğumlu büyük Türk dilcisi Reşid Rahmeti Arat da katılır. Serinin altıncı kitabı bu üçlü tarafından hazırlanır ve 1934'te neşredilir. İşte bu altıncı kitapta Uygurca metinlerin en iyi işlenmişi olan *Sekiz Yükmek* yer almıştır. Serinin yedinci kitabı sadece R.R.Arat tarafından 1936'da yayımlanır. İkinci Dünya Savaşından sonra Gabain seriyi tek başına devam ettirir. 1954'te sekizinci ve 1959'da onuncu cilt çıkarılır. 1958'de neşredilen dokuzuncu cilt Gabain ve W. Winter'ce birlikte hazırlanmıştır.

1908-1938 arasındaki 30 yıl, Uygur metinlerinin neşri bakımından altın yıllardır. Yukarıda zikrettiğimiz diziler ve büyük eser neşirleri yanında Radloff, A. von Le Coq, Bang, Gabain ve Arat daha pek çok Uygurca parçayı küçük kitapçıklar ve ilmî makaleler hâlinde yayımlarlar. Manicilerin tövbe duası olan Huastuanift, 1909'da Radloff, 1911'de A. von Le Coq, 1923'te Bang tarafından yayımlanır. Radloff 1928'de Uygurca hukuk vesikalarını neşreder. Bang ve Reşid Rahmeti Uygur harfli Oğuz Kağan Destanını ilk defa olarak 1932'de yayımlarlar. 1930'ların başında bir Uygur öğrencinin Berlin'e getirdiği, daha sonra Paris Millî Kütüphanesine satılan Uygurca Küentso (Hüen-tsang) biyografisinin bazı bölümlerini Gabain 1935 ve 1938'de neşreder. Bu arada Uygurca metinlere ait ilk sözlük 1934'te Ahmet Caferoğlu tarafından İstanbul'da yayımlanır.

İkinci Dünya Savaşı ile birlikte Avrupa'daki, bilhassa Almanya'daki bu verimli çalışma durur. Savaş yalnız çalışmaların durmasına yol açmaz, bazı metinlerin kaybına da sebep olur. Doğu Türkistan'ın ücra manastırlarında, örülü duvarlar arkasında bin yıl muhafaza edilen Uygur metinlerinin bazıları harpte kaybolur. Savaş sırasında eski maden ocaklarında saklanan Uygur metinlerinin savaştan sonra tekrar Berlin'e getirilmesi ve tasnif edilmesi uzun yıllar alır.

Avrupa'daki durgunluk yıllarında Türkiye'de canlı bir telif ve tercüme faaliyeti görülür. Bang ve R. Rahmeti'nin Oğuz Kağan Destanı 1936'da Türkçeye kazandırılır. *Manichaica* dizisinin birinci cildi Fuat Köserâif tarafından *Türkçe Mani Elyazıları* adıyla yine 1936'da neşredilir. 1939'da Hüseyin Namık Orkun, Stein tarafından bulunan Köktürk harfli el yazmalarını ve bunlar arasındaki *Irk Bitig'i Eski Türk Yazıtları II* içinde neşreder. Aynı yıl *Prens Kalyanamkara ve Papamkara* hikâyesinin Pelliot neşrini bazı görüşlerini de ilâve ederek tercüme eder. A. von Le Coq'un *Huastuaniffi* 1941'de, *Uigurica IV-A'daki Çaştani Bey Hikâyesi* 1945'te ve *Uigurica IV-B, C,*

D'deki *Uygurca Üç Hikâye* 1946'da S. Himran tarafından Türkçe'ye çevrilir. "Aç Pars" hikâyesinin de içinde bulunduğu Altun *Yaruktan İki Parça* 1945'te Saadet Çağatay tarafından işlenir.

Uygur ve Köktürk metinlerinin ilk grameri *Alttürkische Grammatik* 1941'de Gabain tarafından çıkarılır.

1950-1970 yılları, Uygurca neşriyat bakımından pek canlı olmamakla beraber yine de önemli yayınların gerçekleştirildiği yıllardır. 1951'de *Küentso biyografisi'* nin Pekin'deki parçalan Çinliler tarafından, 1957'de *Maytrısimit'in* Berlin'deki yazmaları Gabain ve H. Scheel tarafından tıpkıbasım olarak neşredilir. Şinasi Tekin 1960'ta Erzurum'da *Kuanşi İm Pusar'ı* (Ses İşiten İlâh) neşreder. 1965 yılı, Uygur şiirinin toplu olarak tanınması bakımından en önemli yıldır. Reşid Rahmeti Arat'ın uzun yıllara dayanan titiz çalışmaları *Eski Türk Şiiri* adı altında bu yıl neşredilir. Böylece İslâmlık'tan önceki Türk şiiri hakkında derli toplu ve işlenmiş malzeme edebiyat tarihçilerine ilk defa sunulmuş olur. 1966 ve 1968 yıllarında iki doktora tezi dikkati çeker. A.Thomas Arlotto'nun Harvard Üniversitesi'nde yazdığı Küentso biyografisiyle ilgili tez ve Peter Zieme'nin Berlin'de yazdığı Mani metinlerine ait gramer. Ahmet Caferoğlu eski sözlüğü iki misli genişleterek *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü* adıyla 1968'de tekrar neşreder.

1970, "Uygurca yayınların yeniden canlanış" yılıdır. Şinasi Tekin'in New York'ta *Abidarim Koşavardi Şastr* adlı Uygur metnini tıpkıbasım olarak neşretmesinden sonra Georg Hazai ve Peter Zieme ile Uygur metinleri neşri, *Türkische Turfantexte* yıllarındaki canlılığa kavuştu. *Berliner Turfantexte* adlı yeni dizinin birinci cildi Hazai ve Zieme tarafından 1971'de, ikincisi Klaus Röhrborn tarafından yine 1971'de, üçüncüsü Semih Tezcan tarafından 1974'te, beşincisi Peter Zieme tarafından 1975'te, yedinci ve sekizincisi Georg Kara ve Peter Zieme tarafından 1976 ve 1977'de, dokuzuncusu Şinasi Tekin tarafından 1980'de, on üçüncü ve yirmincisi Peter Zieme tarafından 1985 ve 2000 yıllarında, yirmi birincisi ise 2001 yılında yayımlandı. Peter Zieme tarafından devam ettirilmekte olan *Berliner Turfantexte* dizisi sadece Uygurca metinleri içine almaz. Turfan'da bulunmuş başka dillerdeki metinler de bu dizide yayımlanmaktadır. Biz burada sadece Uygurcayla ilgili olanlarını verdik. Yine 1971'de *Edgü Ögli Tigin ile Ayıg Ögli Tigin* hikâyesinin Paris'te mükemmel bir neşrini görüyoruz: James Russel Hamilton, transliterasyon, transkripsiyon, tercüme, notlar, sözlük ve mükemmel bir tıpkıbasımı içine alan bu fevkalâde neşriyle bu tür yayınlar için örnek alınacak bir eser ortaya koymuştur. *Berliner Turfantexte* dizisini başlatan Hazai, 1972 yılında da, 1908-1938 arasındaki ilk neşriyatın yeni baskılarına (reprint) girişti. Bu yeni baskılarla, Albert August von Le Coq, Friedrich

Wilhelm Karl Müller, Vilhelm Thomsen, Willy Bang-Kaup, Annemarie von Gabain ve G.R. Rachmati (Arat) gibi Uygurca'nın öncü naşir ve âlimleri tekrar hayat bulmuşlar ve *Manichaica, Uigurica, Türkische Turfantexte* gibi unutulmaz diziler yeniden canlanmışlardır. Semih Tezcan'ın Küentso biyografisinin X. bölümünü işleyen doçentlik tezi (1975) ile Şinasi Tekin'in 1976'da Ankara'da basılan *Maytrısimit'i* aynı canlılığı devam ettiren çalışmalardır.

1970'li yıllar Uygurca'nın sözlüğü bakımından da çok verimli olmuştur. Ahmet Caferoğlu'nun ilk deneme olan sözlüğünden sonra 1969'da Leningrad'da bir heyet tarafından yayımlanan *Drevnetyurkskiy Slovar* (Eski Türkçenin Sözlüğü) ile 1972'de Oxford'da Sir Gerard Clauson tarafından yayımlanan *An Etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish* (13. Asır Öncesi Türkçesinin Etimolojik Sözlüğü), Uygur metinleri ile birlikte Köktürk ve Karahanlı metinlerini de ihtiva eden sözlüklerdir. "Tarihî Uygur Türkçesi devresine ait bütün metinlerin sistematik bir şekilde" taranmasıyla hazırlanan mükemmel bir Uygur Sözlüğü, 1977 yılında Wiesbaden'de Klaus Röhrborn tarafından fasiküller halinde çıkarılmaya başlanmıştır: *Uigurisches Wörterbuch.* Her kelimeyi transkripsiyonu (okunuşu) ile ve muhtelif yazılardaki transliterasyonu (yazı çevrimi) ile veren, kelimeler üzerindeki etimoloji denemelerini de sıralayan ve bir kelimenin muhtelif manalarını ayrı ayrı gösteren *Uigurisches Wörterbuch* tamamlandığı zaman Uygurca'nın en büyük ve mükemmel sözlüğü olmaya namzettir.

1970'lerde başlayan canlılık 1980'den sonra da devam eder. *HSIN Tözin Okıdtaçı Nom* adlı abidarma Şinasi Tekin tarafından 1980'de, *Abidarim Koşavarti Şastir'in* bir bölümü Masahiro Şögayto tarafından 1988'de yayımlanır. Aynı abidarmanın bir başka bölümü de Sema Barutçu Özönder tarafından *Üç îtigsizler* adıyla 1998'de neşredilir. Öte yandan *Küentso biyografisi* (Hüen-tsang) çalışmaları da devam eder. Kogi Kudara ve Peter Zieme 1984'te altıncı bölümü, Mehmet Ölmez 1991'de beşinci bölümü, Klaus Röhrborn 1991'de yedinci bölümü, 1996'da sekizinci bölümü neşrederler. L. Yu. Tuguşeva biyografinin Peterburg'da bulunan bütün parçalarını 1991'de Moskova'da yayımlar. Uygurca'nın en hacimli eserlerinden biri olan *Altun Yanık* üzerindeki çalışmalar 1990'larda hızlanmıştır. Şinasi Tekin'in K. Röhrborn ve P. Schultz ile birlikte 1971'de yayımladığı 9. ve 10. bölümlerden sonra yine Şinasi Tekin 1987'de 2. bölümü yayımlamıştı. Roger Finch de 1993'te eserin 16. ve 17. bölümlerini neşreder. Ceval Kaya ise 1994'teki büyük çalışmasında bütün metnin trankripsiyonunu ve dizinini verir. Altun Yaruk üzerindeki kapsamlı bir çalışma da Peter Zieme tarafından *Berliner Turfantexte* dizisinin 18. ve 20. kitabı olarak 1996 ve 2000'de yayımlanmıştır. Uygur Türkçesinin bir başka büyük eseri olan *Maytrısimit* üzerindeki çalışmalar, Turfan civarında bulunan ve Berlin'de muhafaza edi-

len Sengim ve Murtuk nüshaları üzerinde yapılmaktaydı. Şinasi Tekin *Berliner Turfantexte* dizisinin dokuzuncu kitabı olarak 1980'de bu eseri yazı çevrimi (transliterasyon) ve Almanca tercümesiyle yeniden yayımlamıştı. 1959'da Doğu Türkistan'da Maytrısimit'in yeni bir nüshası, Hami nüshası bulundu ve bu nüsha 1980'de Geng Şi-min tarafından tanıtıldı. Geng Simin'in H. J. Klimkeit ile birlikte Hami nüshası üzerindeki kapsamlı çalışmaları 1988'de Wiesbaden'de yayımlandı. Aynı yıl Dolkun Kamberi tarafından Maytrısimit ve Kutadgu Bilig'i bir sahne eseri olarak değerlendiren doktora çalışması yapıldı. İlk defa toplu olarak Radloff un 1928'de yayımladığı Uygur hukuk belgeleri üzerinde daha sonra Reşid Rahmeti Arat 1964'te *Eski Türk Hukuk Vesikaları* adıyla geniş bir inceleme yapmıştı. 1975'te yayımlanan Larry Clark'in doktora tezi ise *(Introduction to the Uighur Civil Documents of East Turkestan -13th-14th cc.~,* Bloomington) konuyu kapsamlı bir şekilde ele almıştı. Özkan İzgi de *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi* (Ankara 1987) adlı eserinde Uygur hukuk belgelerini değerlendirmekteydi. Nihayet 1993'te Osaka'da Nobuo Yamada'nın *Sammlung uigurischer Kontrakte* adlı üç ciltlik dev eseri çıktı. Bu çalışmada 121 belgenin tıpkıbasımları, metinleri, Japonca ve Almanca tercümeleri, metinlerde geçen kelimelerin sözlüğü ve çeşitli dizinler yer almaktadır.

Yukarıda zikrettiğimiz bu canlı neşriyata paralel olarak canlı bir tenkit faaliyeti de devam etmektedir. Türk Uyguristlerinden Şinasi Tekin, Semih Tezcan ve Osman F. Sertkaya ile Almanyalı bilgin Gerhard Doerfer'in *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* (TDAY-Belleten), *Türk Kültürü* (TK) ve *Türkiyat Mecmuası'nda* (TM) çıkan muhtelif tenkitleri bu faaliyetin canlı örnekleridir. Yurt dışında *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft* (ZDMG), *Ural-Altaische Jahrbücher* (UAJb), *Acta Orientalia Hungaricae* (AOH), *Altorientalische Forschungen, Türklük Bilgisi Araştır-maları-Journal of Turkish Studies* (JTS), *Central Asiatic Journal* (CAJ) gibi ilmî dergilerde hem Uygurca metinler ve araştırmalar yayımlanmakta, hem de tanıtma ve eleştiri yazıları yer almaktadır. 1991'de çıkmaya başlayan *Türk Dilleri Araştırmaları* dergisinde de Mehmet Ölmez Uygurca yayınları tanıtmakta ve eleştirmektedir.

Uygur metinleri bir yandan ilmî olarak neşredilirken, bir yandan da Uygur edebiyatı ve şiiri üzerinde çalışmalar yapılmaktadır. Albert von Le Coq'un *Manichaica* dizisinin ikinci ve üçüncü kitabı ile (1919, 1922) Bang-Gabain'in *Türkische Turfantexte* dizisinin üçüncü kitabında (1930) Mani ilâhîleri bir arada yayımlanmıştı. Fundamenta'nm ikinci cildinde (1964) Gabain'in İslâmlıktan önceki Türk edebiyatını umumî olarak değerlendiren yazısından sonra Reşid Rahmeti Arat'ın *Eski Türk Şiiri* (1965), konunun önemini ve hacmini bütün teferruatıyla ortaya koymuştur. Bu yayından sonra konuyu tartışan en önemli araştırma Şinasi Tekin'e aittir. Yazar, Türk Kültü-

rü Araştırmaları (II/1-2 1965, Ankara, 1969) dergisindeki *Uygur Edebiyatının Meseleleri (Şekiller - Vezinler)* adlı incelemesinde Uygur metinlerini edebî bakımdan "tarif ve "tavsîf etmeye çalışmış ve bu edebiyattaki konu, vezin, kafiye gibi meseleleri örnekleriyle ele almıştır. L. Yu. Tuguşeva da 1970, 1973 yıllarında çıkan makalelerinde eski Uygur şiirinin meseleleri üzerinde durur. Semih Tezcan'ın *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe* adlı kitapta (Ankara, 1978) yer alan *"En Eski Türk Dili ve Yazını"* başlıklı makalesi, devrin eserlerini konularına göre sınıflandıran ve başlıca eserler hakkında umumî bilgiler veren, geniş bibliyografik malûmatla takviye edilmiş önemli bir çalışmadır. Peter Zieme'nin I. Milletler Arası Türkoloji Kongresinde okunan ve 1979'da yayımlanan *"Eski Uygurların Burkancılıkla İlgili Alliterasyonlu Koşukları Üzerine"* adlı makalesi, Uygur şiirinde aliterasyon ve kafiye meselelerini derinliğine tartışan değerli bir çalışmadır. Nihayet Ahmet B. Ercilasun'un Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi'ndeki (1981) *"İslâmiyet Öncesi Türk Edebiyatı"* maddesi ile Büyük Türk Klasikleri'nin birinci cildindeki (1985) *"Uygur Edebiyatı"* bölümü, konuyu topluca ele alan ve bazı eserleri edebî yönden değerlendiren çalışmalardır. Burkancı Uygur şiiri konusundaki en önemli yayın da 1985'te Peter Zieme tarafından yapıldı: *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren.* 60 Burkancı manzumeyi içine alan bu eser *Berliner Turfantexte* 'nin on üçüncü kitabı olarak çıkmıştır. 1986'da Türk Dili dergisinin "Türk Şiiri Özel Sayısı I (Eski Türk Şiiri)" adlı sayısında Talât Tekin ile Osman Fikri Sertkaya'nın, birincisi örnekleriyle konuyu edebî yönden ele alan, ikincisi Eski Türk Şiiri'nin kaynaklarını toplu olarak değerlendiren araştırmaları neşredilir. 1991 Haziranında Konya'da yapılan IV. Türk-Sovyet Kollokyumu'nun konusu "Başlangıcından XIV. Asrın Sonuna Kadar Türk Şiiri"dir; kollokyumda Uygur dönemini *Maniheist ve Buddhist Çevrelerde Türk Şiiri* adlı bildirisiyle Sema Barutçu değerlendirmiştir. Aynı yıl Peter Zieme, daha önce yayımladığı Burkancı şiirleri bu defa şekil ve muhteva yönünden ele alıp işleyen ve eski Türk şiiri için artık temel müracaat kaynaklarından biri hâline gelen eserini neşretti: *Die Ştabreimtexte der Uiguren von Turfan und Dunhuang* (Budapeşte 1991). Bir diğer müracaat kaynağı 1996'da Szeged'de Gerhard Doerfer tarafından yayımlandı: *Formen der alteren Türkischen Lyrik.*

Bütün bu çalışmalara ve canlılığa rağmen Uygurca'ya ait neşriyat henüz tamamlanmış değildir. Bugüne kadar işlenmeyen, hatta hiç neşredilmemiş bulunan Uygur metinleri neşredilip işlendikçe Uygur dönemi dili ve edebiyatı hakkındaki bilgimiz de artacak, hattâ belki de bazı bilgi ve görüşlerimiz değişecektir.

*

Dönemle ilgili gramer çalışmalarını toplu olarak aşağıda gösteriyoruz:

Annemarie von Gabain, *Alttürkische Grammatik,* Leipzig 1941 (Köktürk dönemiyle birlikte).

Annemarie von Gabain, "Das Alttürkische", PhTF I, Wiesbaden 1959. Şinasi Tekin, "Eski Türkçe", *Türk Dünyası El Kitabı,* Ankara 1976. Marcel Erdal, *Old Turkic Word Formation 1-I1,* Wiesbaden 1991.

2.3. UYGUR TÜRKÇESİNİN DİL ÖZELLİKLERİ

Eski Türkçenin gramerini yazmış olan Annemarie von Gabain Uygur metinlerini *y* ve *n* ağzı olmak üzere iki ana ağız grubuna ayırır. Köktürkçedeki *ń* sesini n' ye çeviren metinler *n* ağzını, y'ye çeviren metinler *y* ağzını oluştururlar. Mani metinleriyle Köktürk harfli yazmalar çoğunlukla *n* ağzını, Burkan metinleri ise *y* ağzını temsil ederler (Gabain 1988: 2-3).

Reşid Rahmeti Arat, Köktürkçedeki *n (ny)* "sesinin hakikî mahiyetinin" iyice bilinmediği görüşündedir. Ona göre bu sesin hakikî mahiyet ve telâffuzu bilinmeden *n* ve *y* gelişmesini "eski metinlerde bir 'şive' farkı olarak" ele almak doğru değildir (Arat 1987: 602-603).

Louis Bazin ve James R. Hamilton Köktürkçedeki harfin "duruma göre bazen *yn,* bazen de *ny* okunması" gerektiği görüşündedirler. Bazı etimolojik gerekçelerden hareket eden Hamilton'a göre *koyn* (koyun), *Kıtayn* (Kıtay), *aynıg* (kötü) kelimelerinde *yn;* fakat *Tonyukuk* kelimesinde *ny* okunmalıdır (Hamilton 1998: 68-69).

Yukarıdaki görüşlere rağmen Uygurcanın *y* ve *n* olarak iki ağıza ayrılması genellikle kabul edilmiştir. Ancak aynı metinde bazen hem n'li hem y'li örnekler birlikte bulunabilmektedir. Söz gelişi "Edgü Ögli Tigin ile Ayıg Ögli Tigin" hikâyesinin Tun-huang yazmasında küçültme ekinin hem *+kıya,* hem *+kına* biçimi vardır (Hamilton 1998:68).

Gabain'e göre y ve n ağızlarını birbirinden ayıran başka özellikler de vardır. Her iki ağzın özellikleri maddeler hâlinde aşağıda gösterilmiştir.

y Ağzı

1. Çıkma hâli için çoğunlukla *+Dın* kullanılması.
2. İlgi hâli ekinin, ünsüzlerden sonra da *+nlŋ* olması.
3. Bilinen geçmiş zaman teklik 2. şahıs ekinin her zaman ŋ'li olması.
4. Gereklilik için daha çok -gUlUk ekinin kullanılması.
5. *—p* zarf-fiil ekinin *-pAn'*dan daha çok kullanılması.
6. *erki* yerine *erinç'in* hâkim olması.

***ıt* Ağzı**

1. Birinci heceden sonraki / ile yardımcı ünlü I'nın bazen genişleyerek *A* olması: *amil/amal* (sakin), *balık/balak* (balık), *akıg/akag* (akma), *kaŋımız/kaŋamaz* (babamız), *sawıg/sawag* (sözü), *temirig/temireg* (demiri) (Gabain 1988: 3, 64; Gabain 1979: 37).

2. Vasıta hâli ekinin dudak uyumu tesiriyle bazen yuvarlaklaşarak *+un* olması.

3. Çıkma hâli için yalnız *+DA* kullanılması.

3. İlgi hâli ekinin ünsüzlerden sonra, bazen *+Xŋ* olması.
4. Bilinen geçmiş zaman teklik 2. şahıs ekinin bazen *+tXg* olması.
5. Gerekliliğin *-gUlUk* eki yerine *-slg* ile ifade edilmesi.
6. *-pAn'ın* -p'den daha sık kullanılması.

7. *-gll* sıfat-fiil eki yanında *-gmA* ekinin de yaygın olması (Gabain 1988: 2-3).

3-6. maddeler Köktürkçeye ait özelliklerin devamı gibidir. Dolayısıyla *n* ağzı Köktürkçeye daha yakındır ve Köktürkçeden daha çok ayrılan *y* ağzıdır.

Gabain, Brahmi yazısıyla yazılmış metinlerin de ayrı bir ağzı temsil ettiği kanaatindedir. Bu ağzın özelliklerini Gabain şu şekilde tespit etmiştir.

1. Açık *e* ile *i* arasında kapalı *e* vardır: *eş, yeg, kertö* (gerçek), *te-* (de mek).

2. Birinci heceden sonra *o, ö* de vardır: *süzök* (temiz), *egsömez* (eksil mez), *köŋlömŋöŋ* (gönlümün), *olorop* (oturup), *oloror* (oturur), *tolo* (dolu).

3. Ön seste *p-* hâkimdir.

4. Art damak *k* ve g'si yerine bazen *h* yazılır: *hari-* (yaşlanmak), *azih<adıg* (azı), *taşharu<taşkaru* (dışarı).

5. *ç* yerine bazen *c ve j* yazılır: *altumji<altunçı, kesigje<kesigçe* (sıraya göre).

6. *z* sesi yer yer *s* olur: *asu<azu* (yoksa), *sisler* (sizler), *polsom<bolzun* (olsun).

7. Ünlüler arasındaki *d, t* veya *th* ile yazılır: *atim<adın* (başka), *adhim<adın.*

8. Yan yana bulunan ünsüzlerin yazılışında kural yoktur: *eîkü/edgü* (i-yi), *pligsiz/pliksiste/biligsizde/biligsizte* (bilgisizlikten), *adhlig/atlıg* (adlı).

9. Bazı ünsüzler çift yazılır: *arttok<artuk* (fazla), *kattih<katıg* (katı, sert) Gabain 1988:3-4).

Yukarıdaki maddelere dikkat edilirse birçoğunun yazı özelliği olarak kaydedildiği görülür. Bunların gerçek anlamda ses özelliği olup olmadığı kesin olarak tespit edilememiştir. Gabain de "bu imlâların fonetik değerlerinin daha araştırılması gerekir." demektedir (Gabain 1988: 4). İlk heceden sonra *o, ö* meselesi Türkoloji çevrelerinde genel kabul görmüş değildir. Gerhard Doerfer (Doerfer I 1963: 11 vd.), Sir Gerard Clauson (Clauson 1967: 31-37) ve Claus Röhrborn gibi birkaç önemli Türkolog Eski Türkçede, ilk heceden sonra *o, ö* bulunduğunu kabul ederler. Ancak Reşid R. Arat, Şinasi Tekin, Peter Zieme, Osman F. Sertkaya, Georg Kara, Georg Hazai gibi birçok Türkolog, uygurca metinleri klasik okuyuşa bağlı olarak ilk heceden sonra *o, ö* ile değil *u, ü* ile okurlar. Türkische Turfantexte VII-I'de (1954) yayımladığı Brahmi metinlerini ilk heceden sonra *o, ö* ile okuyan Gabain de 1959'da Fundamenta'ya yazdığı "Eski Türkçe" maddesinde "ilk hece dışındaki bu *o/ö* ve e(kapalı) durumu sadece birkaç Brâhmî metniyle sınırlıdır, diğerlerinde ilk hecenin dışında sadece *u/ü* ve *ı/i* vardır. Diğer yazılarla kaleme alınmış mekinler üzerine ünlüleri gösteren harflerin kesin ve belirli olmayışından dolayı bir şey söyleyemiyoruz." demektedir (Gabain 1979: 37).

Hristiyan yazmalarının dilini de ayrı bir ağız olarak değerlendiren Gabain, bu ağzın en önemli özelliğinin, yüklemin sonda bulunmayışı olduğunu belirtir. *Er-* ve *bol-* yanında tur- yardımcı fiilinin de kullanılması Hristiyan metinleri ağzının ikinci bir özelliğidir (Gabain 1988: 4).

* * *

Eski Uygur Türkçesi metinleri çoğunlukla *y* ağzıyla yazılmıştır, *n* ağzı Köktürkçeye daha yakın olmakla birlikte *y* ağzı da Köktürkçeden çok uzak değildir. Köktürkçe ile Uygurcanın ses ve biçim özellikleri büyük ölçüde aynıdır. Bu bakımdan Uygurcanın bütün ses ve biçim özelliklerini ayrı ayrı göstermeyecek, sadece aradaki farklılıkları maddeler hâlinde belirteceğiz.

Eski Uygur Türkçesi dönemi, yazı dili olarak Köktürkçeye dayanan, o-nun devamı olan bir dönemdir. Başka bir deyişle Köktürkçe ile Uygurca aynı yazı dilinin iki koludur. Eski Uygurcada görülen az sayıdaki ses ve biçim farklılıklarından bir kısmı ağız farkından, bir kısmı da zaman farkından kaynaklanmaktadır. Köktürkçe ile Uygurca arasındaki asıl önemli fark, söz varlığında ortaya çıkar. Köktürkçenin söz varlığında Türkçe kökenli kelimeler hâkimdir; Çince veya Soğdakçadan girmiş olan alıntı kelimeler çok azdır.

Köktürk metinlerinde bozkır yaşayışı, savaşçılık ve devlet düzeniyle ilgili kelimeler ağırlıktadır. Uygur metinlerinde ise Maniheizm ve Burkancılıkla ilgili kelimeler hâkimdir. Bunlar da Sanskritçe, Çince ve Soğdakçadan alınmıştır. Çok defa da kavramlara Türkçe karşılıklar bulunmuştur. Temel söz varlığı ise her iki dönem metinlerinde aynıdır.

2.3.1. SES ÖZELLİKLERİ

Uygurcada bulunan sesler ve bu seslerin konumu; yani kelimenin başında, içinde ve sonunda bulunuş durumları, iki ses dışında Köktürkçe ile tamamen aynıdır. Farklı sesler *n* ve *b* ile ilgilidir. Bunlar dışında bir de eklerde bulunan veya yardımcı ses olarak kullanılan / ünlüsünün genişlemesi olayı vardır. Bunu da Uygurcaya özgü ses özellikleri arasında sayabiliriz. Böylece Uygurcanın Köktürkçeden farklı olan ses özelliklerini aşağıdaki şekilde tespit etmek mümkündür.

1. Köktürkçedeki *n,* Manici Uygur metinleriyle Köktürk harfli Uygur metinlerinde *n,* Burkancı Uygur metinlerinde *y'dir* (Manici-Burkancı ayrımı her zaman geçerli olmayabilir.):

K *ańıg* ~ U *anıg/ayıg* (kötü)
K *çıgań* ~ U *çıgan/çıgay* (yoksul)
K *koń* ~ U *kon/koy* (koyun)
K *+kIńA* ~ U *+kInA/+klyA* (küçültme eki).

2. Köktürkçe kelime içi ve kelime sonundaki *b* sesleri Uygur metinle rinde çoğunlukla *w* olmuştur, *b'li* metinler azdır ve muhtemelen bu metinler daha eski tarihlidir.

K *ebir-* ~ U *ewir-* (çevirmek)
K *sebin-* ~ U *sewin-*
K *tebi* ~ U *tewe* (deve)
K *teblig* ~ U *tewlig* (hilekâr)
K *ubut* ~ U *uwut* (utanma)
K *yabız* ~ U *yawız* (kötü)
K *yablak* ~ U *yawlak* (kötü)
K *eb* ~ U *ew*
K *sab* ~ U *saw* (söz)
K *sub* ~ U *suw* (su).

3. Yardımcı ses olarak kullanılan veya ekler içinde bulunan *ı* ünlüsü, Uygurcada bazen genişler: *tınlıglarag<tınlıglarıg* "canlıları" (Hamilton 1998: 11), *tıdu umadam< tıdu umadım* "engel olamadım" (Hamilton 1998: 24), *evig barkag* "evi barkı" (Ş.Tekin 1976: 72), *yaratag<yaratıg* "iş, süs" (Ş.Tekin 1976: 79), *olarnaŋ<olarnın* "onların" (Ş.Tekin 1976: 84).

2.3.2. BİÇİM ÖZELLİKLERİ

1. Köktrkçede sadece *armakçı* (hilekâr) örneğinde kalıplaşmış olarak görülen *-mAk* eki, fiil ismi eki olarak Uygurcada yaygındır; bazen soyut isimler için de kullanılır: *öçmekler* "sönmeler" (Özönder 1998: 29), *amranmak* "ihtiras" (Özönder 1998: 31), *üklimeki* (çoğalması" (Özönder 1998: 32), *aşılmakı* "aşılması", *tutmakı* "tutması" (Ş.Tekin 1976: 41), *ölmeki, tüşmeki* (Arat 1965: 24), *kılmak, tarımak* "çift sürmek" , *kazganmak* "kazanmak" (Hamilton 1998: 17).

2. Uygurcada, Köktürkçede rastlanmayan *-(X)gsA-* fiilden fiil yapma e- ki vardır. *-(X)g* fiilden isim yapma ekiyle *sa-* (istemek, düşünmek) fiilinden oluşan bu birleşik ek, arzu, istek buldurur: *kirigseyür men* "girmek istiyo rum" (Hamilton 1998: 21), *bangsadıŋaz* "gitmek istediniz" (Hamilton 1998: 44), *kavışıgsayur men* "kavuşmak istiyorum", *Öpügseyür men* "öpmek istiyo rum" (Arat 1965: 20).

3. Köktürkçede sadece kişi, konçuy gibi insanla ilgili kelimelerde kulla nılan *+lAr* çokluk eki, Uygur Türkçesinde her türlü isim, zamir ve sıfatta kullanılabilen genel çokluk eki hâline gelmiştir: *sizler* (Hamilton 1998: 26), *öçmekler* "sönmeler" (Özönder 1998: 29), *kuşlar* (Ş.Tekin 1976: 82), *unıtmışlarka* (Arat 1965: 52), *bular* "bunlar" (Arat 1965: 120), *ögüzler köller ıgaçlar* "ırmaklar, göller, ağaçlar" (Gabain 1988: 247), *edgüler* "iyi likler" (Arat 1965: 72). *+lAr* ekinin, yapım eklerinden önce geldiği de görü lebilir: *nomlarlıg* "kanunlara sahip olan" (Arat 1965: 98), *tuyunmışlarlıg* "nüfuz etmiş olanlar" (Arat 1965: 96). *+lAr* eki Uygurcada alanını genişlet miş olmakla beraber çokluk ifadesi için herhangi bir çokluk ekinin kullanıl ması şart değildir.

4. Köktürkçede ilgi hâli eki ünlülerden sonra *+Iŋ,* ünsüzlerden sonra *+nIŋ* biçiminde iken Uygurcada hem ünlülerden hem ünsüzlerden sonra *+nIŋ* biçimindedir: *teŋrîlerniŋ* (Gabain 1988: 236), *adınlarnıŋ* "başkalırının" (Arat 1965: 72), *biligsizniŋ* "cahilin" (Arat 1965: 112), *kılmaknıŋ* (Ş.Tekin: 1976: 74), *öçmekniŋ* "sönmenin" (Özönder 1998: 33).

5. Yükleme hâli eki Köktürkçede olduğu gibi Uygurcada da üç türlüdür: *+(X)g, +nI, +n.* Ancak Köktürkçede işaret ve şahıs zamirlerinden sonra *+nI,*

iyelik eklerinden sonra *+n,* diğer durumlarda *+(X)g* ekleri kullanılır ve bu düzen bozulmaz. Uygur metinlerinde de genellikle bu düzen devam etmekle birlikte bazen *+nl* ekinin anılan zamirler dışında da kullanıldığı görülür: *erdini+g/erdini+ni* "mücevheri", *teŋri+ni, buz+nı, suv+nı* (Arat 1965: 120), *etüzümüz+ni* "vücudumuzu" (Arat 1965: 12), *alku+nı* "hepsini" (Hamilton 1998: 19).

6. Köktürkçede bulunma hâli eki *+DA* aynı zamanda çıkma hâli için de kullanılır. Uygurcada da bulunma hâli eki *+DA'nın* çıkma hâli için kullanıl dığı örnekler bir haylidir; ancak Uygurcada çıkma hâlinin asıl eki *+DIn'dır. orunlık+tın* "tahttan" (Hamilton 1998: 41), *töpü+din* "tepeden" (Ş.Tekin 1976: 60), *ev+din bark+tın* (Ş.Tekin 1976: 65), *mundın* "bundan" (Arat 1965: 122), *Tawkaç tilin+tin* "Çin dilinden" (Gabain 1988: 236), *tört bu-luŋ+tın* "dört taraftan" (Ş.Tekin 1976: 80), *tohrı tilin+tin* "Tohar dilinden" (Ş.Tekin 1976: 68).

7. Köktürkçe zamirlerde hâl ekleri üst üste gelmez. Oysa Uygurcada hâl eklerinin zamirlerde bazen üst üste geldiği görülür: *siziŋe* "size" (Hamilton 1998: 23; Arat 1965: 36), *biziŋe* "bize" (Hamilton 1998: 35), *sinite* "senden" (Ş.Tekin 1976: 56), *muntada* "bundan" (Ş.Tekin 1976: 48).

8. Köktürkçede fiillerin çokluk 3. şahıslarında görülmeyen *-lAr* eki Uygurcada fiillerde sıkça kullanılır: *ögirdiler sevintiler* "sevindiler" (Ş.Tekin 1976: 1976: 66), *bardılar* "gittiler" (Ş.Tekin 1976: 68), *togarlar* (Ş.Tekin 1976: 77), *sözlemezler* "söylemezler" (Ş.Tekin 1976: 81), *togzunlar* "doğ sunlar" (Arat 1965: 58), *kawışgaylar* "kavuşacaklar" (Gabain 1988: 239). Emrin çokluk 2. şahsında da *-lAr* eki görülebilir: *harıŋlar* "gidin" (Ş.Tekin 1976: 68), *turuŋlar* "kalkınız" (Arat 1965: 8).

9. Köktürkçede fiillerin 2. şahıslarında seyrek olarak görülen *g* sesi *(öltüg, bardıgız)* Uygurcada hiç görülmez. Uygurcada 2. şahıslarda daima ŋ sesi vardır: *keltiŋiz* (Hamilton: 1998: 12).

10. Uygurcada, Köktürkçede bulunmayan *-yUk* ekli görülen geçmiş zaman vardır: *tüşe-yük men* "düş gördüm", *ba-yuk sen* "bağladın", *kel-yük ol* "geldi", *karı-yuk biz* "ihtiyarladık", *ugra-yuk siz* "kastettiniz" (Gabain 1988: 81). *-yUk* eki, Sıfat-fiil işlevinde de kullanılır: *önme-yük usik ekşer* "hatıra gelmemiş olan harf ve heceler" (Arat 1965: 106).

11. Köktürkçede gelecek zaman *-DAçI* eki ile yapılırken Uygurcada *-gAy* ile yapılır: *ölgey men, barmagay sen* "gitmeyeceksin" (Hamilton 1998: 20), *ölgey* (Hamilton 1998: 39), *birgey biz* "vereceğiz" (Hamilton 1998: 21), *kılgay siz* (Hamilton 1998: 19), *bolgay sizler* "oloacaksınız" (Ş.Tekin 1976: 68), *akgay men* (Arat 1965: 112). *-DAçI* eki Uygurcada Sıfat-fiil işlevinde kullanılmaya devam etmiştir: *ukıtdaçı maytrısimit* "öğreten maytrısimit"

(Ş.Tekin 1976: 40), *kutrultaçı tınlıglar* "kurtulacak yaratıklar" (Ş.Tekin 1976: 45), *uçdaçı kuşkıalar* "uçuşan kuşçuklar" (Arat 1965: 66).

12.-*sAr* eki Köktürkçede zarf-fiil eki olarak kullanılmaktaydı; henüz
şart kipi oluşmamıştı. Uygurcada ise *—sAr* ekinden sonra şahıs zamirlerinin kullanılmasıyla şart kipi oluşmuştur: *barsar men* "gitsem" (Hamilton 1998: 27), *sımdasar sen* "tembellik edersen" (Arat 1965: 122), *tegser siz* "ulaşırsa nız" (Hamilton 1998: 29).

13.Uygurcada, Köktürkçede bulunmayan gereklik biçimleri vardır. -*gU(lUk) (kergek)* ile: *saklangu ol* "korunmalıdır", *tigü kergek* "söylenmelidir", *sakıguluk* "korunmalı" (Gabain 1988: 83). *-mlş kergek* ile: *ukmış kergek* "kavramak gerek"(Ş.Tekin 1976: 49), *ayıtmış kergek* "sormak gerek" (Ş.Tekin 1976: 89).

14.Uygurcada, Köktürkçede bulunmayan-(X)gll Sıfat-fiil eki vardır: *ö-*
gli "düşünen" (Hamilton 1998: 12), *aç-ıglı* "açan", yarut-uglı "parlatan" (Gabain 1988: 236), *ti-gli* "denilen" (Arat 1965: 120).

15.Gelecek zaman Sıfat-fiil eki olarak Köktürkçede -sIk kullanılırken
Uygurcada *-gUlUk/ -gUlUg* eki kullanılır: *ukgulug törüler* "bilinmesi ge rekli kanunlar" (Ş.Tekin 1976: 60), *tuyguluk bügülük yol* "duyulacak, biline cek yol", *olurguluk orun* "oturulan yer" (Gabain 1988: 56-57), *bulgulug edler* "elde edilmesi gereken mallar" (Ş.Tekin 1976: 60).

Köktürkçe ile Uygurca arasındaki ses ve biçim farklılıklarının bir kısmı iki bölgede de görülen, fakat kullanımlarında farklılıklar bulunan özelliklerdir. Söz gelişi üç türlü yükleme hâli eki iki bölgede de vardır; fakat Uygurcada kullanım düzeninde bir farklılık oluşmaya başlamıştır. Bazı farklılıklar ise Uygurcanın bütün yazılı metinlerini kapsamamakta; mevziî kalmaktadır. *ı* sesinin genişlemesi bu kabildendir. Köktürkçede görülmeyip Uygurcada görülen özelliklere ise Köktürkçenin sınırlı metinleri dolayısıyla şüpheyle bakılabilir. Söz gelişi *-(X)gll* Sıfat-fiil eki veya *-gU* ile yapılan gereklik biçimleri pekalâ Köktürkçede kullanılmış, fakat sınırlı sayıdaki metinlere yansımamış olabilir. Yukarıdaki maddeler içinde önemli olan farklılıklar şunlardır: 1) *n* sesinin *n* veya y olması, 2) *b* sesinin *w* olması, 3) -*lAr* çokluk ekinin yaygınlaşması, 4) Ünsüzle biten kelimelerde de ilgi hâli ekinin *-nlŋ* biçiminde olması, 5) çıkma hâli eki olarak *-Dın'ın* görülmesi, 6) Gelecek zamanda *-DAçI* yerine *-gAy* kullanılması, 7) *-sAr* ekinin şahıslara bağlanmasıyla şart kipinin oluşması. Bu özellikler Uygurcadan sonraki dönemlerde de büyük ölçüde görülecektir.

2.3.3. SÖZ VARLIĞI

Morris Swadesh'in 100 temel kelimesinin Uygurcadaki karşılıkları şöyledir.

1. ad: ad/at 51. kalp/yürek/gönül: yürek/köŋül
2. ağaç: ıgaç/sögüt 52. kan: kan
3. ağız: agız 53: kara: kara/karagu
4. ak: ak/ürüŋ 54. karaciğer: bagır
5. ateş/od: ot 55. karın: karın/kurugsak/böksig
6. ay (gök cismi): ay 56. kemik: süŋük
7. ayak: adak 57. kıl/tüy: kıl/tü/tük
8. balık: balık 58. kızıl: kızıl
9. baş: baş 59. kim: kim

10. ben: men 60. kişi: kişi
11. bilmek: bilmek . 61. kök: yıltız/tüp
12. bir: bir 62. köpek/it: it/ıt
13. bit: bit 63. kulak: kulak/kulgak/kulkak
14. biz: biz 64. kum: kum
15. boynuz: müyüz/müŋüz/miŋiz 65. kuru: kurug/kurkag
16. boyun/boğaz: boyun/boguz 66. kuş: kuş
17. bu: bu 67. kuyruk: kudruk
18. bulut: bulıt/bulut 68. küçük: kiçig
19. burun: burun 69. kül: kül
20. bütün/her: bütün/kamag/alku 70. ne: ne/neme
21. büyük/ulu: bedük/ulug 71. o: o/ol
22. çekirdek/tohum: urug72. oturmak: olurmak/olgurmak
23. çok: üküş/kop/telim 73. öldürmek: ölürmek
24. dağ: tag 74. ölmek: ölmek
25. değil/yok: ermez/yok 75. saç: saç
26. demek: timek/aymak 76. sarı: sarig
27. deri: teri/koguş 77. sen: sen/sin
28. dil: til/tıl 78. sıcak: ısıg/isig/yilin
29. diş: tiş 79. soğuk: sogık/tumlıg

30. diz: tiş 80. su: suw/sub/sug
31. dolu (boş olmayan): tolı/tolu 81. şişman: şiş/şiş
32. duman: tuman/tütün 82. taş: taş
33. durmak (ayakta): turmak 83. tırnak/pençe: tırŋak/tıŋrag
34. dünya/yeryüzü: yir/yirtinçü 84. uçmak: uçmak
35. el: elig 85. uyumak: udımak
36. erkek: er/erkek 86. uzun: uzun
37. et: et 87. vermek: birmek
38. gece: tün/kiçe 88. yemek:- yimek/aşamak
39. gelmek: kelmek 89. yağmur: yagmur/yamgur
40. göğüs/meme: kögüz/kögüs/emig90. yanmak/yakmak: köymek/köydürmek
41. görmek: körmek 91. yaprak: yapırgak/yapırkak
42. göz: köz 92. yatmak: yatmak
43. güneş/gün: kün/kuyaş 93. yeni: yaŋı
44. ısırmak: ısırmak 94. yeşil: yaşıl
45. içmek: içmek 95. yıldız: yultuz/yulug
46. iki: iki 96. yol: yol/oruk
47. işitmek: işitmek/eşidmek 97. yumurta: yumurtga
48. iyi: edgü 98. yuvarlak/değirmi: tegirmi/yumgak
49. kabuk: kasık 99. yürümek: yorımak/yürmek
50. kadın: tişi/katun/yutuz 100. yüzmek (suda): üzmek

Görüldüğü gibi Eski Uygurcanın temel söz varlığı bugünkü Türkçeyle hemen hemen aynıdır. Farklar, *kök/yıltız, yanmak/köymek, çok/üküş, gece/tün, kabuk/kasık, kemik/süŋük* gibi birkaç kelime ile sınırlıdır. 100 temel kelimeden Köktürkçede rastlanabilen 64 kelime de Uygurcadakilerle tamamen aynıdır. Swadesh'in listesinde olmayan itmek(düzenlemek), kılmak, yaratmak, almak, kötürmek (yukarı kaldırmak), tutmak, urmak, tegmek, açmak, kirmek, kigürmek (sokmak), taşıkmak (çıkmak), barmak (gitmek), sürmek, sökmek, bamak (bağlamak), sımak (kırmak), bıçmak, basmak, başlamak, ıdmak (göndermek), keçmek, aşmak, adırmak(ayırmak), adrılmak, yükünmek (eğilmek), yanmak (geri dönmek), inmek, tüşmek, binmek, togmak, törümek, yaşamak, tirilmek, açmak (acıkmak), todmak (doymak), agrımak, umak (muktedir olmak), ömek (düşünmek), bilmek, samak (dü-

şünmek, istemek, saymak), tilemek, sebinmek, kızmak, tuymak (hissetmek), korkmak, ögmek, konmak, bolmak (olmak), ermek (olmak), kalmak, konmak, yagmak, yaramak, yokadmak (yok olmak), öd, kün (gün), küntüz, taŋ, ay, yıl, yaz (ilkbahar), yay (yaz), küz, kış, yan, ortu, yokaru, kodı (aşağı), iç, taş (dış), uç, yış (orman, yayla), yazı (ova), töpü (tepe), ögüz (ırmak), köl (göl), taluy (deniz), kar, altun, kümüş, temir, kömür, at, adgır (aygır), yılkı, buka (boğa), iŋek, koń (koyun), tebi (deve), böri (kurt), kaŋ (baba), ög (anne), kız, ogul, oglan, eçi (ağabey), ini (küçük erkek kardeş), siŋil (kızkardeş), ata, apa (ecdat), bod (boy), bodun (halk, millet), tirig, ölüg, semiz, tüz, yalgan, küç, erk, umug (umut), ubut (utanma), bilig, bilge, biligsiz, alp, buŋ (sıkıntı), yabız, yablak (kötü), kü (ses, ün), külüg (ünlü), yaŋılmak, bulgak (karışıklık), eb, bark, tam (duvar), kapıg, eşük, oçuk (ocak), iş, aş, azuk, ton, kedim (elbise), atlıg (atlı), yadag (yaya), kul, küŋ (cariye), sü (asker, ordu), sülemek, ok, kılıç, ya (yay), süŋüşmek (savaşmak), sançmak (batırmak), yagı, kan (han), kagan, katun, ilig (hükümdar), beg, yabgu, tarkan, bitimek (yazmak), bitig, bediz (süs, resim), bedizçi, Teŋri, Umay, ıduk (kutsal), yog (cenaze töreni), kalın, yogun, yinçge, egri, tüz, agı, uçuz vb. günlük hayatla ilgili kelimeler de Köktürkçe ile Uygurcada tamamen aynıdır.

Söz varlığı bakımından Köktürkçe ile Uygurcayı birbirinden ayıran alan dindir. Uygurcada bulunan Manicilik ve Burkancılıkla ilgili kelimeler tabiatıyla Köktürkçede yoktur. Uygurca bu dinlerle ilgili kavramları ya alıntılarla ya da Türkçe kökenli kelimelerle karşılamıştır. Sanskritçe, Çince, Soğdakça ve seyrek olarak Toharcadan alıntılanan kelimeler çoğunlukla Türkçenin yapısına uydurulmuştur. Ancak Uygurlar, dinî kavramlar için Türkçe kelimeler kullanmayı, alıntılamaya tercih etmişlerdir. Türkçe kelimeler, birleştirme ve türetme yoluyla yapıldığı gibi, mevcut kelimelere yeni anlamlar yükleme yoluyla da yapılmıştır. Reşid Rahmeti Arat'ın "Uygurlarda ıstılahlara dair" (1942), Şinasi Tekin'in Maytrısimit (1976) ve Sema Barutçu Özönder'in "Üç İtigsizler" (1998) adlı çalışmalarından taranan aşağıdaki örnekler Uygurcanın dinî söz varlığı hakkında fikir edinmemiz için yeterlidir.

Alıntılar

Sudur<Skr. sûtra: Burkancılığın temel inanç kitab; Çatik<Skr. jâtaka: Burkan menkıbesi Dyan<Skr. dhyâna: meditasyon, istiğrak Şastir<Skr. şâstra: eser Arhan<Skr. arhant: aziz, kutlu kişi

Abipiray<Skr. abhiprâya: mana, amel Mahabut<Skr. mahâbhûta: büyük element Parmanu<Skr. paramânu: atom Erdini<Skr. ratna: mücevher Kirit<Skr. kirita: taç Poşı<Çin. bu-şi: bağış, sadaka Lenxua<Çin. lian-hua: lotus çiçeği Langan<Çin. lan-kan: Çit Bun<Çin. pen: asıl Baxşı<Çin. pâk şi: hoca, üstat Ajun<Soğd. ajun: varlık biçimi, hayat Nizvani<Soğd. nizvani(k): bulaşma, ihtiras Nom<Soğd. nom: din, şeriat, kanun Şmnanç<Soğd. şmnanç: rahibe Ujik<Soğd. ujkik: harf, hece Sarvag<Soğd. sarwag: kule Vaxşik<Soğd. waxşik: ruh, cin

Türkçe karşılıklar
Kirtgünç: iman (Skr. dharma)
Kirtgünç kirtgünmek: iman etmek
Kirtgünç köŋül: İmanlı gönül
Agılık: Hazine (Skr. pitaka)
Üç agılık nom: Üç hazine (Skr. tripitaka)
Nom bitig: şeriat kitabı (Skr. sudur)

Belgü: işaret (Skr. laksana). Altı belgü: 1. öŋ körk (renk ve şekil), 2. ün (ses), 3. yıd yıpar (koku), 4. tatıg (tat), 5. bürtmek (temas), 6. törü (tasavvur).

Tört kirtüler: Dört gerçek. 1. emgek kirtü (ızdırap gerçeği), 2. tılkag kirtü (ızdırabın sebebi gerçeği), 3. öçmek kirt (ızdırabın sönmesi gerçeği), 4. yol kirtü (ızdırabın sönmesine giden yol gerçeği).

Amranmak uguş: ihtiras ülkesi (Skr. kâmadhâtu)
Atkak: şuur objesi (Skr. âlambana)
Atkangu: duyu objesi, duyu alanı (Skr. visaya)
Emgek: ızdırap (Skr. duhkha)

Ed: madde, cevher (Skr. dravya, vastu)

Üç etüz: üç vücut (Skr. trikaya): 1. belgürtme etüz "zuhur vücudu" (Skr. nirmana-kaya), 2. tüş etüz "mükâfat vücudu" (Skr. sambhoga-kaya), 3. nomlug etüz "din vücudu" (Skr. dharma-kaya)

ON İKİNCİ BÖLÜM

1. KARAHANLILAR

Üç Karlukyablak sakınıp teze bardı.

Üç Karluk kötü (olacağını) düşünüp kaçtı gitti.

On Okka kirti.

On Oklar (ülkesi)ne girdi.

Lagzın yılka tokıdım.

Domuz (747) yılında (Karlukları) vurdum (savaşıp yendim). (BÇ K 11)

742'de Köktürklere isyan eden Basmıl, Uygur, Karluk müttefik güçleri başarıya ulaşınca Basmıl başbuğu kağan olmuş; Uygurlar doğu kanat yabguluğunu, Karluklar batı kanat yabguluğuru almışlardı. Ancak kısa zamanda ittifak çözülmüş, 744'te Uygurlar Basmılları bertaraf etmiş ve Karluklara yönelmişti. Tavuk (745) yılında Üç Karluk kavmi kötü olacağını düşündü ve kaçıp On Ok (Türgiş) ülkesine girdi. Uygur kağanı Bayan Çor, Şine Usu'da diktirdiği bitigde böyle yazdırmış. Anlaşıldığına göre Karluk-Uygur çekişmesi devam etmiş ve domuz (747) yılında Bayan Çor Karlukları ağır bir yenilgiye uğratmıştı.

Üç Karluk kavmi Köktürkler çağında, Altayların batısında, Kara İrtiş ve Tarbagatay bölgesinde yaşıyordu (Kafesoğlu 1996: 137). Çin kaynaklarına göre Karlukların üç boyu şunlardı: Moulo(Mieu-lok)~Moula, Chih-ssu~P'o-fu, T'a-shih-li (Golden 2002: 161-162). Bunlar Bulak, Çigil ve Tohsı (?) boylan olmalıdır. Yine Çin kaynaklarına göre 665'e doğru Karluklar toparlanmış ve Köktürklere tâbi olmaksızın yaşamaya başlamışlardı. Başbuğlarının **köl erkin** unvanı bu tarihlerde **yabgu** olmuştu. Kapgan Kağan (692-716) Karlukları tekrar Köktürklere bağlamıştı (Kafesoğlu 1996: 137-138).

Bayan Çor'un 747 yılındaki galisiyetiyle Karluklar batıya, On Ok ülkesine doğru gittiler. 747'der itibaren Karlukların, Türgiş ülkesinde, Isık Göl ve Talas civarında yoğunlaşmaya başladıklarını tahmin edebiliriz. 751 Temmuzundaki Talas savaşında Karlukların, Çinlilere karşı Müslüman Arap orduları yanında yer almaları onların itibarını arttırmış olmalıdır. 752'de

Bayan Çor, Karluk ve Türgişler üzerine tekrar sefer ederek onları kendisine bağlamış ve Uygur ülkesinin sınırlarını Seyhun'a dek genişletmişti.

Kara ve Sarı Türgişler (İç Oğuz-DışOğuz) arasındaki bitmez tükenmez çekişmeler sonucu 766'da Türgiş Kağanlığı tamamen çöktü; Karluklar bütün Türgiş ülkesine hâkim oldular; Balasagun'u merkez yaptılar ve Uygur Kağanlığı'na tâbi olarak, zaman zaman da onlarla savaşarak bu bölgede yaşamaya devam ettiler. Türgişlerin On Ok'u ise Seyhun boylarına göçerek 24 Oğuz boyunu oluşturdu (Salman 1998: 85-86).

* *

*

"Bir zaman geldi, Uygurlar ve onlara bağlı etraftaki kavimler, atların kişnemesinden, develerin bağırmasından, vahşî hayvanların ve köpeklerin ulumasından, sığırların böğürmesinden, koyun ve keçilerin melemesinden, kuşların ötmesinden, çocukların ağlamasından, velhasıl her şeyden 'göç, göç' sesi duymaya başladılar. Bunun üzerine yerlerinden kalktılar. Kondukları her yerde aynı sesi duydular." (Öztürk 1988: 121).

Cüveynî'nin 13. yüzyılda anlattığı bu efsane, Uygurların 840'taki büyük göçüyle ilgilidir. 840'ta çok şey değişti. 1000 yılı aşkın bir süreden beri Büyük Türk Kağanlığı'nın merkezi olan Orhun bölgesi artık merkez olmaktan çıktı; Kırgızların elinde Türklerin uç bölgelerinden biri hâline geldi; bir süre sonra da Moğolların eline geçti.

839 kışındaki büyük kıtlıktan sonra, Uygurların kendi adamlarından Külüg Baga'nın komutanlık ettiği 100 000 kişilik Kırgız ordusu 840'ta Ordu Balık'ı yakıp Uygurları katliamdan geçirdiği zaman dört bir yana göç eden Uygur boylan arasında Yağmalar da vardı. Yağmalar güneybatıya giden ve Turfan, Karaşar, Hoço, Beşbalık bölgesine yerleşen 15 boydan biri olmalıdır. Onlan muhtemelen daha batıya gitmişler; Kâşgar ve civarına yerleşmişlerdir. 10. yüzyılda yazılmış olan Hudûdu'1-Âlem, Yağma ülkesinin doğusunda Tokuzguzların (Uygurların), batısında Kartukların bulunduğunu kaydeder (Şeşen 1998: 63) ki bu bölge tam tamına Kâşgar ve civarıdır. Yine Hudûdu' 1-Âlem' e göre Yağmaların "hükümdarları Toguzguz hükümdarları aile-sindendir." (Şeşen 1998: 63). Mücmelü't-Tevârîh'e göre de "Yağma padişahına Buğra Han derler." (Şeşen 1998: 35).

V.V. Barthold Yağmaların, Dokuz Oğuzların bir kolu olduğunu ve Dokuz Oğuz başbuğlarının da Karahanlılar olduğunu kabul eder; ancak ona

göre Kartukların, Karahanhlar ülkesinde çok önemli yeri vardır (Barthold 1990: 273).

Karahanlı hakanlarının hangi Türk boyundan çıktığı öteden beri tarihçiler arasında tartışılmıştır. En çok tartışılan tezler Karluk ve Yağma tezleridir. İkinci teze göre Karahanlı hakanları Yağmalar üzerinden Dokuz Oğuzlara yani Uygurlara dayanmaktadır. Barthol da Karlukların Karahanlı ülkesindeki önemini vurgulamakla beraber Yağma tezini kabul etmektedir.

Yağma tezini kabul eden diğer bir tarihçi Zeki Velidî Togandır. Ona göre de Karahanhlar Yağmalara, Yağmalar da Dokuz Oğuzlara dayanır. Ancak Togan, Dokuz Oğuzların da Köktürkler gibi Aşina sülâlesinden indiği görüşünü buna ilâve eder (Togan 1981: 430).

Karahanlı tarihçisi Reşat Genç de Yağma tezini kabul edenlerdendir. O-na göre Hudûdu'l-Âlem'de yer alan, Kâşgar'ın Yağmaların elinde bulunması ve Yağma hükümdarlarının, Tokuzguz hükümdar ailesinden gelmesi şeklindeki kayıt, bu konuda hiçbir tereddüde yer bırakmaz. Hele Mücmel'deki, Yağma hükümdarlarına **Buğra Han** denildiği kaydı bu konudaki "en kuvvetli delildir. Çünkü tarih boyunca Karahanlılardan başka hiçbir Türk devletinde hükümdarların Buğra-Han unvanını kullandıkları görülmemektedir (Genç 2002: 695).

Karluk tezinin en büyük savunucusu Omeljan Pritsaktır. Ona göre öteden beri Uygurlarla hâkimiyet mücadelesi içinde olan Kartuklar, 840 yılında Orhun Uygurlarının yıkılması üzerine kendilerini kağanlığın meşru halefi saymışlar ve kağanlıklarını ilân etmişlerdir (Pritsak 1997: 252). İbrahim Kafesoğlu da Pritsak'la aynı görüştedir (Kafesoğlu 1996: 139). Peter Golden de "840 yılındaki olayların ardından Karluk yabgusu kağanlık iddiasını öne sürmüş olabilir." diyerek bu fikre katılmaktadır (Golden 2002: 163). Golden bu konuda özellikle Mes'ûdî ve Gerdizî'nin Kartuklar hakkındaki kayıtlarını zikreder.

Mes'ûdî'nin 930'larda yazılan Mürûcü'z-Zeheb'indeki kayıt şöyledir: "Türkler arasında en kudretli Oğuzlar, en güzel ve en boylu, en parlak yüzlü olanları Kartuklardır. Kartuklar Fergana, Şâş ve buralara komşu ülkelerin üst taraflarındadır. **Hükümdar ve hâkanlar hâkanı (kağan) Kartuklardandır.** Bu hükümdar diğer Türk ülkelerini hâkimiyeti altında bulundurur. Ve o ülkelerin hükümdarları ona boyun eğerler. Fars ülkesini zapteden Afrâsyâb ile Şâve bu hâkanlardandır." (Şeşen 1998: 44).

Gerdizî'nin 1041'de yazılan Zeynü'l-Ahbâr'ındaki kayıt da şöyledir: "... Nihayet Türkistanlılar Hâkanlılar üzerine yağma akını yaptılar. Hâkanlılar-dan 12 tanınmış büyüğü öldürdüler. **Bütün hâkanlılara ait olan hükümdarlık halluhlardan Çunpânlara kaldı.** Hâkanlılardan en sonra öldürülen

Hutuğlan Hâkandı. Padişahlığa oturan Halluh'un adı İlmâlmış Cebbûye idi. **Bu hükümdarlık Halluhlarda kaldı.** Türkistan'da bu Yabâgû Halluh kabilesinden çok oymaklar (kabileler) vardır." (Şeşen 1998: 73).

Golden'in de belirttiği gibi, yukarıdaki kayıtlarda bahsedilen "Karluk Kağanlığının, Karahanlı devleti ile ilişkisi kesinlikle belirgin değildir." (Golden 2002: 163). Gerçekten de gerek Mes'ûdî, gerek Gerdizî, Karluk başbuğlarının "hâkanlar hâkanı", hakanlığın vârisi olduğunu söylüyorlar ama bunun Karahanlılarla ilgisinden hiç bahsetmiyorlar. Gerdizî'de geçen Ha-kanlıların son hükümdarının "Hutuğlan" biçimindeki adı **Kut Oglan** olmalıdır ve bu ad, Uygur kağanlarının adlarını çağrıştırmaktadır. Büyük ihtimalle 840'taki olaydan sonra, Balasagun civarındaki Karluk başbuğu İlmâlmış (İl Almış ?) Yabgu kendisini kağan ilân etti.

Mes'ûdî ve Gerdizî'deki kayıtlar şüphesiz Kartukların güçlü olduğu bir döneme atıfta bulunuyorlar. Kanaatimizce bu dönem 9. yüzyılın ikinci yarısıdır. Orhun bölgesindeki Uygur Kağanlığı 840'ta yıkıldıktan sonra Doğu Türkistan'da kurulmuş olan Hoço Uygur Hanlığı onun yerini doldurabilecek bir güç ve büyüklüğe erişemedi. Buna karşılık eski Batı Köktürk ülkesinde oturan ve Türgişleri buradan çıkarmış olan Karluklar bir hayli güçlü olmalıydılar. Ancak Mücmelü't-Tevârîh'teki "Yağma padişahına Buğra Han derler." kaydı, sarih bir kayıttır ve gerçekten de **Buğra Han** unvanını taşıyan Karahanlıları açıkça işaret etmektedir. Reşat Gerç'in de belirttiği gibi Yağmalar Kâşgar'da güçlündikten sonra Balasagun'u da ellerine geçirmiş olmalıdırlar (Genç 2002: 696). Hiç şüphe götürmeyen husus, Karahanlıları oluşturan esas boyların Yağmalar, Karluklar ve Kartuklardan ayrılıp müstakil boylar hâline gelen Çigiller ile Tohsılar olduğudur. Bizce Yağma adının da Uygurların kağan boyu olan Yağlakar ile ilgisi olmalıdır.

* *
*

"Uladmur (Ula Demür) Yavkuy Han'ın bütün padişahlığı yetmiş beş yıl sürdü. Lâkin bir oğlu yoktu. Uladmur'un ölümünden sonra Kayı Yavgu Han'ın oğlu Kara Alp başa geçti. Yağı onu, babasının Urçe Han ile savaşı sırasında beşikten çalıp götürmüş, sonra dönüp gelerek babasını hayattayken görmüştü. Uladmur Yavkuy Han'ın yetmiş beş yıllık padişahlığından sonra Kara Han tahta geçti ve yirmi iki yıl padişahlık etti. O ölünce Yavgu evlâdı kalmayıp onların nesli gesilince Kara Han oğlu Buğra Han'ı padişahlığa getirdiler." (Togan 1972: 63).

İktidarın Batı Köktürklerinden Karahanlılar geçişi, Reşideddin Oğuznamesinde böyle anlatılır. Türklerin sözlü tarihi olan bu Oğuznamede Uygurlar sadece iki han adıyla ve bir paragrafla geçiştirilmiştir. Karahanlılar ise Kara Han, Buğra Han, Korı Han, Oyunak Han, Arslan Han, Osman Han, Esli Han, Şaban Han, Buran Han ve Ali Han ile temsil edilir ve Oğuzname'de uzunca bir yer tutar. Ali Han'dan sonra iktidar Selçuklulara geçer. Tabiî ki Oğuzname Türklerin efsanivî tarihidir ve bir tarih kaynağı olarak dikkatle kullanılmalıdır. Yukarıda sayılan isimlerden Kara, Buğra, Arslan, Karahanlı hükümdarlarının unvanlarıdır. Ali Han da Karahanlı hükümdarlarından biridir. Kon Han'ın Kadir Han'a, Oyunak Han'ın da Oğulçak Han'a karşılık geldiği düşünülebilir.

Karahanlıların ilk dönemleri hakkındaki tek kaynak Cemal Karşî'nin 1300 civarında yazdığı Mülhakâtü's-Sürâh adlı eserdir. O da bu dönem hakkındaki bilgileri, 11. yüzyılda Ebü'l-Fütûh el-Fazlî tarafından yazılan Târîhu Kâşgar adlı eserden almıştır; bu eser bugüne ulaşmamıştır. Cemal Karşî'den adı tespit edilebilen ilk Karahanlı hakanı Bilge Kür Kadir Han'dır. Satuk Buğra'nın dedesi olan Bilge Kür Kadir Han Afrâsiyab neslindendir ve "Türk ülkeleri arasında İslâmiyeti ilk kabul eden Şâş (Taşkent) şehri" bu han zamanında Müslüman olmuştur. Yine Cemal Karşî'ye göre Emir Nuh bin Mansur el-Sâmânî Taşkent'e gazâ yaptı ve İsfîcâb'a kadar vardı (Şeşen 1998: 203-204).

Cemal Karşî veya kaynağı, İsfîcâb'a sefer yapan Sâmânî hükümdarının adını muhtemelen karıştırmıştır. Burada bahsedilen sefer, Sâmânîlerin ünlü hükümdarı İsmail bin Ahmed'in 893'ten itibaren Talas'a yaptığı sefer olmalıdır. Buna göre Bilge Kür Kadir Han'ın 890'larda ve 900'lerde Karahanlı tahtında oturduğunu tahmin edebiliriz.

Bilge Kür Kadir Han'ın Bazır Arslan ve Oğulçak adlı iki oğlu vardı. Kendisinden sonra hakanlık tahtına Oğulçak oturmuştu. Onun hükümdarlığı muhtemelen 945'te yeğeni Satuk Buğra eliyle sona erdirildi.

"Bu Oğulçak, Satuk'un amcasıydı. Satuk on iki yaşını doldurunca kendisinden önceki hükümdar çocuklarında bulunmayan çok güzel, gösterişli, zeki, zihni temiz, iyi anlayışlı, akıllı bir genç oldu. Bu sırada Buhara'dan bir kafile geldi. Satuk onların getirdiklerini görmek , taşıdıklarından haraç (vergi) almak için, Artuc'a çıktı. Buranın valisi olan Nasr el-Sâmânî onu iyi karşıladı ve ikram etti. Öğle vakti olunce müslümanlar namaz kılmak için kalktılar. Satuk henüz kendisine takdir edilen saadetin farkında değildi. Namaz kılanlara uzaktan bakıyordu. Namazdan sonra, Nasr el-Sâmânî'ye yaptıkları şeyin ne olduğunu sordu. O da 'Bize her gün ve gece böyle beş vakitte beş namaz farz kılınmıştır.' diye cevap verdi. Satuk 'bunu size kim farz kıl-

dı." dedi. Nasr, Allah'ı güzel isimleri, yüksek sıfatlarıyla anlatmaya başladı. İlâmın farz ve sünnetlerini peygamberimizin dilinden sayıyor, İslâmiyetin güzelliklerinden ve menâkıbından bahsediyordu. Beyt: 'Onun sevgisi aşkı tanımadan önce geldi / Kalbimi boş buldu. Hemen orada yerleşti.' Nasr bunları anlatınca, Satuk 'İşte Allah bu. O, ibadete ne kadar lâyık. Bu peygamber ne kadar doğru söylemiş, uyulmaya ne kadar lâyık. Bu din ne kadar güzel, kabul edilmesi ne kadar mürasip.' dedi. Allah'a ve Muhammed Pey-gamber'e iman etti. Dini (İslâmiyeti) kabul etti. Uşaklarına ve adamlarına hemen iman edip müslüman olmalarını emretti. Hepsi birden iman edip müslüman oldular." (Şeşen: 1998: 204-205).

İşte Afrâsiyab oğullarından Bilge Kadir Han oğlu Bazır Arslan Han oğlu Satuk Buğra Han el-Mücâhid Abdülkerim'in Müslüman oluşunun efsanedeki yansıması budur ve bu bilgiyi de Cemal Karşî'ye borçluyuz. Onun verdiği bilgilere göre Satuk Buğra 25 yaşına gelinci amcasıyla savaştı; 1000 kişiyle Atbaşı'nı, sonra da 3000 atlıyla Kâşgar'ı aldı.

Hiç şüphesiz yeğen ile amca arasındaki bu mücadele, Oğuz Kağan Destanı'nın İslâmî rivayetinin izlerini taşımaktadır. Hatta belki de bunun tersini düşünmek ve Oğuz Destanı'nın İslâmî rivayetlerindeki daha doğuştan Müslüman olan Oğuz'un babası ve amcaları ile yaptığı din savaşı sonunda onları bertaraf etmesinin, Satuk Buğra Han efsanesinden izler taşıdığını farz etmek daha doğrudur.

Atbaşı, Kâşgar-Balasagun yolu üzerindedir. Satuk Buğra'nın, amcası Oğulçak'ı bertaraf edip Karahanlı tahtına oturduğu tarih 944-945 olmalıdır (Genç 2002: 699).

Satuk Buğra Han'dan sonraki Karahanlı tarihi nispeten aydınlıktır. Karahanlılarla çağdaş veya onlardan hemen sonra yazılmış pek çok İslâmî kaynak, Karahanlı tarihini ayrıntılı olarak öğrenmemizi sağlar. Esasen bu konuda birçok çağdaş araştırma da yapılmıştır. Bu bakımdan birkaç önemli hadiseye temas ederek Karahanlı tarihini özetlemek yeterli olacaktır.

Satuk Buğra Han 955-956 yılında öldü. İkinci oğlu Baytaş Arslan Han zamanında Müslümanlık bütün Karahanlı ülkesine hâkim oldu. Özellikle 960 yılında 200 000 çadırlık bir Türk topluluğunun Müslüman olduğu kaydı önemlidir.

Baytaş'ın oğullarından Ebülhasan Ali Arslan Han 998'e kadar ülkeyi i-dare etti. Kardeşi Kılıç Buğra Han Harun 990'da İsficâb'ı, 992'de Semerkant ve Buhara'yı aldı. 998-1016 arasında Karahanlı tahtında Ebülhasan Ali arslan Han'ın oğlu Ahmed Togan Han oturmaktaydı. Devletin batı kanadını ise Fergana bölgesindeki Özkent'ten Togan Han'ın kardeşi Nasr bin Ali yönetiyordu.

10. yüzyılın sonlarına doğru Afganistan'da yeni bir güç doğmuştu: Gazneliler. Sâmânî kölemenlerinden Alp Tigin 962'de Gazne'de yeni bir devlet kurmuştu ve Sebük Tigin zamanında (977-998) Gazneliler hızla yükselmeye başlamıştı. 998'de bu devletin başına, cihan tarihinin en büyük hükümdarlarından biri olan, Hindistan fatihi Gazneli Sultan Mahmud geçmişti. 9 ve 10. yüzyılın Mâveraünnehir'inde hâkim güç olan Sâmânoğullan, 990'larda iki taraftan baskı altına alınmıştı. Güneydan Gazneliler, doğudan Karahanlılar tazyik ediyordu. Gazneli Mahmud 16 Mayıs 999'da, Merv'de Sâmânî hükümdarını ağır bir yenilgiye uğrattı; Horasan Gaznelilere kaldı. 23 Ekim 999'da, Karahanlıların Özkent hâkimi Nasr İlig Han Buhara'ya girdi ve Sâmânoğulları devletine son verdi. Böylece Gazneliler Horasan'a Karahanlılar bütün Mâveraünnehir'e hâkim oldular.

999 yılı, Türk ve cihan tarihinin en önemli dönüm noktalarından biridir. Sâmânoğullarının yıkılmasıyla, 1000'e bir kala, İran'da büyük bir siyasî boşluk doğacak ve kısa zamanda bu boşluk Selçuklu Oğuz Türkleri tarafından doldurularak Türk ve cihan tarihinde yeni bir safha açılacaktır.

Gazneli Mahmud, Nasr İlig Han'ın kızıyla evlendi. Bu olay Sâmânoğullarının mirasını paylaşan Gaznelilerle Karahanlılar arasında iyi ilişkiler kurulduğunu gösteriyordu. Ancak Nasr İlig Han 1006'da Horasan'ı işgal edince işler değişti. 1006 ve 1008'de Gazneli Mahmud, arka arkaya Karahanlıları bozguna uğrattı.; Sultan Mahmud'un Hindistan'dan getirdiği filler Karahanlı askerlerini ezdi geçti.

Bu yenilgiler üzerine Karahanlılar arasında kardeş kavgaları da başladı Nasr İlig Han ile K"aşgar'daki Ahmed Togan Han arasındaki anlaşmazlığı düzeltmek işi de Gazneli Mahmud'a düştü (1012). Aynı yıl Nasr İlig Han öldü; yerine oğlu Mansur İlig Han geçti.

Mansur İlig Han karahanlıların büyük hükümdarlarından biridir. Kısa zamanda hâkimiyet alanını genişletmiş ve devletin merkeziyle çatışmaya girmişti. Ahmed Togan Han 1017-1018 tarihinde ölünce Mansur İlig Han, Karahanlıların en güçlü hükümdarı olmuştu. Kâşgar'da ise Yusuf Kadir Han vardı. İkisi anlaşarak Horasan'a bir sefer düzenlediler; fakat 1020'de Belh civarında ağır bir yenilgiye uğradılar. Gazneli Mahmud'un önünden kaçan Karahanlı askerlerinden birçoğu Ceyhun'da boğuldu. Harezmşah Altuntaş, Karahanlıların yenilgisini "Ceyhun'un Harezm'e kadar taşıdığı Türk külâhlarından öğrendik" diyerek Gazneli Mahmud'a bir tebrikname göndermişti.

Karahanlılar arasında kardeş kavgaları devam etti. 1020'den itibaren bölgede Selçukluların da rol sahibi olmaya başladıklarını görüyoruz. Sel-çuk'un oğlu Arslan Yabgu, Karahanlı Ali Tigin'e yardım etmiş ve Ali Tigin de Buhara'yı ele geçirmişti. Mansur İlig Han'ın 1024-1025'te hükümdarlık-

tan vazgeçmesi üzerine Yusuf Kadir Han ülkeye hâkim oldu; ancak kardeşleri Ahmed ve Ali Tigin'le kavgası devam ediyordu. Ahmed hakanlığını ilân edip Fergana ve Balasagun'a hâkim olunca Yusuf Kadir Han üzerine yürümüş ve 1025'te Semerkant'a ulaşmıştı. Gazneli Mahmud da Ali Tigin'i yenerek aynı yıl Semerkant'a girdi. İki hükümdar Semerkant'ta görüştüler ve anlaştılar.

■1030'da Gazneli Mahmud, 1032'de Yusuf Kadir Han öldü. Yusuf Kadir Han'ın oğulları ve diğer hanedan mensupları arasındaki çekişme ve savaşlar devam etti; nihayet 1042'de Karahanlılar, Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrıldılar.

Gazneli Mahmud'un ölümünden sonra Horasan'da Selçuklular güçlenmiş; 1037'de Tuğrul adına Nişâbur'da hutbe okunmuş (istiklâl) ve 23 Mayıs 1040'ta Selçuklular, Merv civarındaki Dandanakan'da Gazneli Mes'ud'u yenerek Horasan ve İran'a hâkim olmuştu. Sâmânoğullarının bıraktığı boşluk Selçuklu Oğuzlarca doldurulmuştu. Çok kısa zamanda yükselen Selçuklular, 26 Ağustos 1071 Malazgirt zaferiyle dünyanın en büyük gücü hâline gelmişlerdi. Karahanlıların da Selçukluların önünde durması beklenemezdi. Cihan imparatoru Sultan Melikşah 1074'te Semerkant üzerine yürüdü; Batı Karahanlı hükümdarı Şemsülmülk barış istedi ve Selçuklu tâbiiyetini kabul etti. 1089'da Melikşah bir daha doğuya yürüdü; Buhara'yı, Semerkant'ı aldı; sonunda Doğu Karahanlılar da Selçuklular tâbi oldular.

12. yüzyılın ilk yarısında Türkistan bölgesi, doğudan yükselen Moğol a-sıllı Karahıtayların baskısına maruz kaldı. 1117'de Balasagun'a yaklaşan Karahıtaylar, Karahanlılarca püskürtülmüştü. Ancak 1130'larda gelen Karahıtayların önü alınamadı. Karahıtaylar 1137'de Hocent civarında Karahanlılan yendiler. Famat asıl büyük darbe 1141'de geldi. Selçuklularla Karahanlıların müttefik ordusu, Karahıtaylar karşısında, 9 Eylül 1141'de Katvan'da tam bir bozguna uğradı. Selçuklu sultanı Sançar, Tirmiz'e kaçtı; Karahanlı hükümdarı Mahmud Han topraklarını terk etti; böylece Doğu ve Batı Karahanlılar, Karahıtay tâbiiyetine girmiş oldu. 1212 yılında da Karahanlı hanedanı son buldu (Pritsak 1997, Grousset 1980; Barthold 1990; Genç 2002; Golden 2002).

2. KARAHANLILAR VE TÜRK DİLİ

2.1. KARAHANLILARDAN KALAN ESERLER

Karahanlılardan bugüne ulaşan Türkçe dil ve edebiyat metinleri şunlardır: 1. Kutadgu Bilig (1069-1070), 2. Dîvânü Lügati't-Türk (1074), 3. İlk Kur'an tercümeleri, 4. Atebetü'l-Hakayık, 5. Hukuk belgeleri, 6. Ahmet Yesevî ile izleyicilerinin şiirleri.

2.1.1. KUTADGU BİLİG

Kutadgu Bilig, İslâmî Türk edebiyatının bilinen ilk büyük eseridir. 6645 beyitten oluşan manzum bir siyasetnamedir. 11. yüzyılda Türkçenin bilim dili olarak kullanıldığını gösteren en büyük tanıktır. Kutadgu Bilig'in kelime anlamı mutlu olma bilgisi, terim anlamı siyaset bilgisidir. "Siyaset bilgisi" anlamı, eserin ön sözünde de vurgulanmıştır: *"(Kitaba) Çinliler edebü'1-mü-lûk adını verdiler. Mâçin hükümdarlarının bilgeleri âyi-nü'1-memleke dediler. Maşrıklılar zînetü'l-ümera diye ad koydular. İranlılar şahname-i Türkî adını vermişler; bazıları ise pendname-i mülûk demişler. Turanlılar Kutadgu Bilig diye söylemişler".* "Hükümdarların terbiyesi", "memleketin aynası", "emirlerin (beylerin) zineti"... anlamlarına gelen bütün bu adlandırmalar bugünkü "siyaset bilimi" kavramını ifade etmektedir.

Kutadgu Bilig'in yazarı Yusuf Has Hâcib hakkında, eserin başında yer alan mensur ve manzum önsözlerde kısa bilgiler vardır. Buna göre Yusuf Balasagunludur. Manzum önsözde Kuz Ordu adıyla geçen ve Karahanlıların yazlık merkezi olan Balasagun, bugünkü Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'in 50 km doğusundaki Tokmak şehri civarındadır. Bölgede hâlâ Karahanlılardan kalma bir minare (Burana) ve kümbetler bulunmaktadır. Yusuf eserinin, *"Kitâb atı yörügin yime avuçgahkın ayur"* (Kitabın adını, anlamını ve yaşlılığını söyler) bölümünde *Okır emdi altmış maŋar kel tiyü* (çağırır şimdi altmış bana gel diye) dediğine göre kitabı yazdığı sırada 55-59 yaşlarında olmalıdır. Eser 1069/1070'te yazıldığına göre Yusuf'un 1010/1015 yılları arasında doğduğunu tahmin edebiliriz.

Yusuf'un kendisini, eserinin ana kahramanlarından Ay Toldı ile özdeşleştirdiğini düşünebiliriz. Eserde Ay Toldı başka bir şehirde kendini yetiştirdikten sonra devletin merkezine gider ve hükümdar Kün Togdı'nın hizmetine girer. Yusuf'un da aynı şekilde Balasagun'da yetiştiği ve Kâşgar'a giderek Tavgaç Uluğ Buğra Han'ın hizmetine girdiği ön sözde belirtilmiştir: "... *bu kitābnı tasnμ f kılıglı Balasagun mevludlug perhμ z idisi er turur ammā bu kit3bnı Kaşgar ilinde tükel kılıp maşrık meliki Tavgaç Buğra Han üskiŋe*

kigürmiş turur" (... bu kitabı yazan Balasagun doğumlu, takva sahibi bir kişidir; ancak bu kitabı Kaşgar ilinde tamamlayıp doğu [Karahanlı] hükümdarı Tavgaç Buğra Han katma sunmuştur.) Yusuf un nasıl bir aileden geldiğini, nasıl bir eğitim gördüğünü Ay Toldı'ya bakarak tahmin etmek mümkündür. Ay Toldı, yumuşak huylu, akıllı, bilgili, düşünceli bir genç idi. Doğru ve yumuşak sözlüydü. Görenin gözünü kamaştıracak derecede yakışıklıydı. Her türlü erdemi (bilgi ve hüneri) öğrenmişti. Birçok erdemiyle kendisini memleketinin önde gelenlerinden sayıyor; fakat bir işe yaramadığını düşünüyordu. Bundan dolayı hükümdar katına gidip faydalı olmayı ve ondan ihsan almayı istedi. Gurbette sıkıntı çekmemek için yanma altın, gümüş, eşya ve mal aldı. Atını hazırlayıp yola çıktı. Zaman zaman mola vererek hükümdar şehrine ulaştı. Başlangıçta sıkıntı çekti, yüzü sarardı ve bir imarette geceledi. Sonunda çeşitli insanlarla tanışarak kendine bir ev tuttu ve Küsemiş adlı biri aracılığıyla hükümdarla tanıştı.

Buna göre Yusuf un seçkin ve hatta zengin bir aileden geldiğini, iyi bir eğitim gördüğünü tahmin edebiliriz. Devrinin "erdemleri" olarak Arapçayı, Farsçayı, edebiyatlarına vâkıf olacak derecede öğrendiğini, dönemin belli başlı bilimlerinden haberdar olduğunu, yine o dönem insanları için aranan hünerlerden olan binicilik, döğüş sanatı, satranç gibi hünerlerde usta olduğunu düşünebiliriz. Hiç şüphesiz Balasagun'da Türkçeyi edebî dil olarak kullanan çevreler de vardı ve Yusuf Türkçede de usta idi. Yakışıklı bilgin ve şairin Kâşgar'da bir süre sıkıntı çektiği ve sonunda eserini, Doğu Karahanlı hükümdarı Tavgaç Uluğ Buğra Han'a sunduğu anlaşılıyor.

Manzum ön sözde Yusuf Has Hâcib'in özellikleri şöyle belirtilmiştir:

Baka kör kitābnı bu tirgen kişi Hünerlig er ermiş kişiler başı Bak da gör kitabı yazan kişi Hünerli er imiş, kişiler başı.

Bu türlüg fezâyil ukuşlar bile Arāste ol ermiş yonmış küle O, türlü erdemler, akıllar ile Bezenmiş imiş, yaşamış sevinçle

Bütünlük me hurmet bu zuhdlıg üze Sakınuk biliglig arıglıg oza Güvenilir ve saygın zühdü ile, Muttaki, bilgili, temiz evvelâ.

Bu teāi turuglag kuz ordu ili Tüp aslı nesebdin yorımış tili Yaşadığı yer Kuz Ordu ili, Asil kök ve nesepten gelmiş dili.

50 yaşlarında Kâşgar'a gelip Kutadgu Bilig'i tamamlayan ve hükümdara sunan Yusuf, erdem ve gayretinin neticesini almış; saraya has hâcib (başmâbeyinci) olarak tayin edilmiştir. Yusuf Has Hâcib'in bundan sonraki ömrünü devlet hizmetinde geçirdiği; akıllı, bilgili, erdem ve takva sahibi bir kişi olarak çevresinden saygı ve itibar gördüğü anlaşılmaktadır. Nitekim mensur ön sözde Melik Buğra Han'ın onu ululayıp has hâciblik verdiği; "uluğ has hâcib" olarak Yusuf un adının cihanda yayıldığı belirtilmiştir.

Kutadgu Bilig'in bugüne ulaşmış bulunan üç nüshası vardır: Herat, Mısır, Fergana nüshaları. Herat nüshası Şahruh Dönemi'nde, 17 Haziran 1439'da Herat'ta istinsah edilmiştir. Temürlülerin siyaset, kültür ve bilim şehirleri olan Herat ile Semerkant, 15. yüzyılın ilk yarısında dünyanın en büyük merkezleri durumundaydı. Türkler üç asırdan beri Arap harflerini kullanıyorlardı; fakat bazı eserleri bir ata yadigârı olan Uygur alfabesiyle istinsah etmek de bir moda hâline gelmişti.

15. yüzyılın ilk yarısında Türkistan'da âdeta bir rönesans yaşanıyordu. Hatta bu moda Osmanlıların Edirne sarayına dek etkisini göstermiş ve 2. Murad'ın oğlu şehzade Mehmed'e (Fatih Sultan Mehmed) Uygur harflerini öğretecek hocalar tutulmuştu. Kutadgu Bilig'in Herat nüshası, işte bu modanın tesiriyle Uygur harfleriyle istinsah edilmiştir. 15. yüzyılın 2, yarısında dünyanın güç, bilim, kültür merkezi Doğu Türklüğünden Batı Türklüğüne geçtikten sonra İstanbul'da da bu moda bir süre devam etmiş, Fatih'in Ve 2. Bayezid'in saraylarında Uygur harfleriyle meşgul olan yazıcılar

bulunmuştur. Bunlardan biri olan Şeyhzade Abdürrezzak Bahşı, Kutadgu Bilig'in Herat nüshasını Tokat üzerinden İstanbul'a getirtmiştir. Muhtemelen 16. yüzyılın ortalarından sonra İstanbul'da Uygur harflerini bilen kimse kalmamış ve bu eser bir tarafta unutulmuştur. Osmanlı tarihçisi Hammer 18. asrın son yıllarında bu eseri bulup Viyana'ya götürmüş ve bazı sayfaların kopyasını Paris'te bulunan Amédée Jaubert'e göndermiştir. Jaubert'in 1825'te Journal Asiatique'te yazdığı bir makale ile Kutadgu Bilig, bilim dünyası tarafından tanınmıştır. Bu nüsha hâlen Viyana'da Avusturya Devlet Kütüphanesi'ndedir.

Mısır nüshası, 1374'ten önceki bir tarihte İzzeddin Aydemir adına Arap harfleriyle istinsah edilmiştir. Çengiz'in torunu Batu Han'ın 1236-1241 arasındaki büyük Deşt-i Kıpçak ve Avrupa seferinde Mısır'a kaçan Kıpçak asker ve kumandanları, 1250'de Mısır'da Kıpçak Türk (Memlûk=Kölemen) devletini kurmuşlardı. Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı Osmanlı topraklarına kattığı 1518 yılma dek süren bu Türk devletinde yöneticilerin ve kumandanların çoğu Türk, fakat ahali büyük çoğunlukla Arap olduğundan halka Türkçeyi öğretmek üzere birçok sözlük ve gramer yazılmıştı. Yönetici ve kumandanlara Türkçe eserler de sunuluyordu. Kutadgu Bilig'in Mısır nüshası da Kıpçak Türk kumandanlarından Aydemir adına istinsah edilmiş bir kitaptı. Eserin yüzyıllarca Kahire'de kaldığı anlaşılıyor. Hidiv Kütüphanesi müdürü Moritz 1896'da kütüphaneyi düzenlerken bu nüshayı bodrum katında, yaprakları karışmış vaziyette bulmuştur. Nüsha hâlen Kahire'de, Mısır Devlet Kütüphanesindedir.

Fergana nüshası 14. yüzyılın ilk yarısında Harezm muhitinde Arap harfleriyle istinsah edilmiş olmalıdır. Bu dönemde Batı Türkistan, Çağatay Hanlığı yönetimindeydi ve Kâşgar Türk kültür merkezi Harezm'e kaymış bulunuyordu. Eser Batı Türkistan'da uzun asırlar boyunca özel kütüphanelerde kaldıktan sonra, Katanov'un asistanı Ahmet Zeki Velidi (Togan) tarafından 1913 yılında Fergana'da bulunmuş ve küçük bir yazıyla tanıtılmıştır. Fakat Birinci Dünya Harbi, Bolşevik ihtilâli ve Türkistan istiklâl mücadeleleri sırasında tekrar kayıplara karışan nüsha 1925 yılında, Özbek bilgini Fıtrat tarafından yeniden bulunmuştur. Nüsha bugün Taşkent'te bulunmaktadır. Görüldüğü üzere en eski nüsha olan Fergana nüshası dahi eserin yazılışından en az 200-250 yıl sonra istinsah edilmiştir. Mısır nüshası aşağı yukarı 300 yıl, Herat nüshası 370 yıl sonradır. Buna rağmen nüshalarda Karahanlı devri dil özellikleri önemli ölçüde korunmuştur.

Kutadgu Bilig, beyitler hâlinde yazılmış, mesnevi tarzında (her beyit kendi içinde) kafiyelenmiş çok büyük bir eserdir. Ancak eserin sonundaki üç bölüm gazel tarzında kafiyelenmiştir. Ayrıca eserin içine serpiştirilmiş 173

dörtlük vardır ki bunlar mani tarzında kafıyelenmiştir. Kutadgu Bilig, Şark edebiyatının klâsik nazım birimlerinden mesnevi tarzında ve aruz vezniyle yazıldığı hâlde, beyit sonlarında tam ve zengin kafiyeden çok yarım kafiye kullanılmıştır. Redif ise çok azdır. Buna karşılık Eski Uygur şiirindeki mısra başı kafiyesi yer yer Kutadgu Bilig'de de görülür. Eser, Şehname vezni olan *feûlün feûlün feûlün feûl* kalıbıyla yazılmıştır. Sadece sondaki eklemelerden ilk ikisinde *4 feûlün* kalıbı kullanılmıştır.

Kutadgu Bilig'in vezni, uzun süre araştırıcıları uğraştırmıştır. Bunun sebeplerinden biri eserde sık görülen aruz hataları (özellikle imale) ise önemli sebeplerden biri de kulağa devamlı olarak çarpan 6 + 5'lik hece ahengidir. Yarım kafiyeleriyle, hece ritmiyle ve zaman zaman görülen mani tarzındaki kafiye şemasıyla Kutadgu Bilig Türk halk şiiri ahengini de taşımaktadır. Eserdeki aruz hatalarını da abartmamak gerekir. Bir kere Kutadgu Bilig san'at amacıyla değil didaktik amaçla yazılmıştır. İkinci olarak bugün bize imale gibi görünen pek çok uzunluğun, o devirde Kâşgarlı Mahmud'un deyişiyle fasîh söyleyişe uygun olabileceği, yani aslî uzunluk olabileceği gözden uzak tutulmamalıdır.

Kutadgu Bilig,

Bayat atı birle sözüg başladım Törütgen, igidgen, keçürgen idim Tanrı adı ile söze başladım; Yaratan, besleyen, bağışlayan rabbim.

beytiyle başlamaktadır. Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i, Süleyman Çelebi'nin Mevlid'i (Allah adın zikr idelüm evvelâ) gibi birçok mesnevi, aşağı yukarı aynı kalıp sözle başlar. Kutadgu Bilig'in 33 beyitlik bu ilk bölümü "Tanrı Azze ve Celle Övgüsünü söyler." Yani bütün klâsik şark eserleri gibi Tanrı'ya hamd bölümüdür. 34. beyitle "Yalavaç (peygamber) Aleyhisselâm Övgüsü" başlar. 49. beyitle 62. beyit arası "Dört Sahabenin Övgüsü"dür. 63. beyitle başlayan ve 124. beyte dek süren bölümün başlığı "Yaruk (parlak) Yaz (bahar) Faslın, Uluğ Buğra Han Ögdisin (övgüsünü) Ayur (söyler)" şeklindedir. Bu bölümün ilk 20 beyti san'atkârca tasvirlerin yer aldığı bir bahariyedir.

Togardın ese keldi öŋdün yili Ajun itgüke açtı uştmah yolı Doğudan ese geldi bahar yeli, Dünya süslemeye açtı Cennet yolu.

beytiyle başlayan bahariye,

Yagız yir yaşıl torku yüzke badı Hıtay arkışı yadtı tavgaç edi Kara toprak, yeşil ipek büründü; Hıtay kervanı, Çin kumaşı sundu.

Yazı tag kır oprı töşendi yadıp İtindi kolı kaşı kök al kedip Ova, dağ, kır, vadi döşendi yayıp, Süslendi vadi, yamaç, al yeşil giyip.

gibi teşhis (kişileştirme) sanatının uygulandığı tasvirlerle devam eder. Şu beyitle kuşların ötüşü, kızların sevgililerini çağırışına benzetilir:

Ular kuş ünin tüzdi, ünder işin Silig kız okır teg köŋül birmişin Keklik sesini düzdü, ünler eşini, Sanki güzel kız çağırır gönüldeşini.

Aşağıdaki beyitte görüntü tasviriyle birlikte tekrarlanan k sesiyle, manzarayla ilgili sesler de kulağımıza doluşur:

Ünin ötti keklik killer katgura Kızıl agzı kan teg kaşı kapkara Öttü keklik, güler katıla katıla, Kızıl ağzı kan gibi, kaş kapkara.

Bahariyenin sonunda çok usta bir geçişle hükümdar övgüsü başlar: Dağ keçileriyle karacalar çiçekler üzerinde oynaşmakta, yaban sığırlarıyla geyikler kâh ağnanmakta, kâh zıplayıp koşuşmaktadır. Bu sırada gök kaşını çatıp gözünden yaşlar saçmağa başlar; yağmura sevinen çiçekler yüzlerini yayıp gülerler. O zaman dünya kendi kendine şöyle bir bakar, gururlanır,

sevinir; bezeklerine bakarak bana döner ve sözünü açar. "Bak, bu hakanın yüzünü görmedin mi? " der; "uyuyor idiysen kalk ve şimdi gözünü aç; işitmedinse, benden bu sözü işit. Binlerce yıldır dul idim, benzim solmuştu. Dul elbisesini attım ve beyaz kakım (kürk) giydim. Bezendim; ulu hakan kocam oldu. Dileğim buydu, şimdi canım feda olsun." O anda bulut gürledi, nöbet davulu vurdu; şimşek çaktı ve hakan tuğunu çekti. Biri (şimşek) kından çıktı, uzanıp ülkeler alır; biri (gök gürlemesi), şan ve şöhreti âleme yayar.

Ajun tuttı Tavgaç Ulug Bugra Han Han Kutadsu atı birsü iki cihan
Cihan tuttu Tavgaç Uluğ Buğra Han; Kutlu olsun adı, verilsin iki cihan.

Böylece ustaca bir manevrayla bahar tasvirinden hükümdara geçiveren Yusuf Has Hâcib 123. beyte dek devrin hükümdarını över ve ona dua eder. 124-147. beyitler, yedi yıldız ile on iki burç hakkındadır. 148-161. beyitlerde insanoğlunun itibarının bilgi ve akılla olabileceği anlatılır. 162-191. beyitler dilin fayda ve zararları üzerinedir. 192. beyitten 230. beyte dek "Kitab İdisi (sahibi = Yusuf) Öz Özrin" söyler.

Yusuf Has Hâcib burada doğrudan doğruya okuyucuya hitap etmekte ve ondan ricada bulunmaktadır. Ona göre dünyada bilgisiz ve anlayışsız kişi çoktur ve bunlar sayısı az olan akıllı insanlara düşmandır; onları kıskanırlar. "Ben cahilin dilini bilmem" diyor Yusuf, "sözlerimi bilgili insanlara söylüyorum", yani bu kitabı bilgili olanlara yazıyorum." "Bilgisiz ile hiç sözüm yok benim; ey bilge kişi ben senin hizmetkârınım. Sana dönüyor ve özrümü bildiriyorum: Söz söyleyen her zaman yanılabilir; anlayışlı insan onu işitince onarıp düzeltir. Söz, deve burnu gibi halkalıdır; nereye çekilirse oraya gider."

Yusuf Has Hâcib böylece okuyucudan özür dileyerek daha baştan onlardan anlayış beklediğini ifade ettikten sonra 230-286. beyitler arasında "iyilik kılmak", 287-349. beyitler arasında "bilgi ve akıl" konularını işler. 350. beyitle başlayan bölüm kitabın adını, mahiyetini anlatır ve şairin yaşlılığına döner. Yusuf gençlik günlerini anar, kitabı bitirmek için Tanrı'dan kendisine güç vermesini ve günahlarının bağışlanmasını diler. Kitabın adını, okuyana kut (baht) versin ve elini tutsun diye "Kutadgu Bilig" koydum, der. Sonra kitabın kahramanlarını ve temsil ettikleri kavramları sayar. Buna göre

eserdeki kahramanlar ve temsil ettikleri kavramlar şunlardır.

1. Kün Togdı: köni törü (doğru kanun = adalet)
2. Ay Toldı: kut (baht)
3. Ögdülmiş: ukuş (anlayış, idrak, akıl)
4. Odgurmış: akıbet.

Şairin yaşlılığını anlattığı kısım, edebiyatımızın ilk yaşnamesi (yaş şiiri) gibidir.

Kimiŋ kırkta keçse tiriglik yılı Esenleşti erke yigitlik tili Kimin kırkı geçse ömrünün yılı, Veda eder ona gençliğin dili.

Tegürdi maŋa elgin elig yaşım Kugu kıldı kuzgun tüsi teg başım Değirdi bana elini elli yaş; Kuzgun tüyüydü, kuğuya döndü baş.

Ohr emdi altmış maŋar kel tiyü Busug bolmasa bardım emdi naru Çağırır şimdi altmış bana gel diye, Ecel pususu yoksa, vardım oraya.

Kimiŋ yaşı altmış tüketse sakış Tatıg bardı andın yayı boldı kış Kimin yaşında tükenirse altmış, Tadı gider onun, yazı olur kış.

"Söz Başı-Kün Togdı İlig Üze" (Kün Toğdı Han Hakkında) başlığı ile 398. beyitten itibaren asıl konuya girilir. 6520. beyitte sona eren asıl bölümün şekli, muhtevası ve işlenişi şöyle anlatılabilir. Adaleti temsil eden Kün Togdı, hükümdar; bahtı temsil eden Ay Toldı vezirdir. Aklın temsilcisi

Ögdülmiş vezirin oğlu, akıbetin temsilcisi Odgurmış ise Ögdülmiş'in arkadaşıdır. Konu, Kün Togdı'nın tasviri ile başlar. Kün Togdı, adı ve kutu belli, cihanda ün tutmuş bir hükümdar idi. İşi doğru, hâl ve hareketleri düzgün idi. Dili doğru ve güvenilir, gözü gönlü baydı. Bilgili, anlayışlı ve uyanık bir beydi. Kötü için ateş, düşman için kahredici idi. Kahraman ve yiğitti. Bu vasıfları onu günden güne yüceltmişti. Kün Togdı, bir gün yalnız başına otururken bunalır; beylik işinin büyük iş olduğunu düşünür ve işleri yürütecek, içini dışını anlayacak, akıllı, bilgili, işbilir, hâl ve hareketleri düzgün, dili ve gönlü doğru, sadık bir yardımcısı olmasını ister. Öte yanda Ay Toldı adlı zeki bir kişi vardı. Akıllı, anlayışlı, bilgili, hareketleri sakin, yüzü güzel, sözü yumuşaktı; her türlü erdemi öğrenmişti. "Ben burada niçin kuru kuruya yürüyorum; hükümdara gidip hizmet edeyim" diyerek hazırlık gördü ve atına binip yollara düştü. Hükümdar şehrine geldiği zaman konaklayacak bir yer bulamayıp bir imarette geceledi. Bir süre gariplik çekti. Sonra bazı kişilerle tanışarak bir oda tuttu. Nihayet Küsemiş. adlı bir kişi onu hâcibe götürdü; hâcib de Kün Togdı'ya takdim etti.

581. beyitte Ay Toldı, hükümdarla tanışır. 581-1157. beyitler, hükümdar Kün Togdı ile onun hizmetine girmiş bulunan Ay Toldı'nın karşılıklı konuşmalarıyla geçer. Bölümün sonunda Ay Toldı ölümcül bir hastalığa yakalanır.

1158-1314. beyitler Ay Toldı ile oğlu Ögdülmiş'in konuşmaları, daha çok Ay Toldı'nın öğütleridir.

1342-1495. beyitler Ay Toldı'nın hükümdara yazılı vasiyetidir; vasiyetin sonunda oğlu Ogdülmiş'i ona emanet eder. Yazısını bitirince kâğıdı dürüp bağlar, elini uzatıp oğluna verir, hükümdara götürmesini ister (**1496-**1498). Oğluna son sözlerini söyleyerek onu kucaklar (1499-1510).

Közin kökke tikti kötürdi elig Şehādet bile kesti teprer tilig Gözünü göğe dikti, kaldırdı elini, Kelime-i şehadetle kesti dilini.

Yaruk can üzüldi tünerdi küni Bayat atı birle kesildi tını Parlak can koptu, gece oldu gündüzü, Tanrı adı ile kesildi nefesi.

Edizlik tiledi süzük can turug Uçup bardı can kaldı kalbüd kurug Yücelik diledi süzgün can duru, Uçup gitti can, kaldı beden kuru.

Bolup togmaduk teg yitip bardı can Ajunda atı kaldı belgü nişan. Olup doğmamış gibi yitip gitti can, Cihanda adı kaldı belge, nişan.

Ay Toldı'nın ölümünden sonra hükümdar Ögdülmiş'in sorumluluğunu üzerine alır. Ögdülmiş yetişkin olunca hükümdarın hizmetine girer.

1581-3186. beyitler Kün Togdı ile Ögdülmiş arasındaki konuşmalarla geçer. Sonunda hükümdar Ögdülmiş'ten kendisi gibi bir kişi daha bulmasını ister. O da hükümdara inzivada yaşayan Odgurmış'ı tavsiye eder. 3187. beyitten itibaren hükümdar Odgurmış'a bir mektup yazar ve Ögdülmiş vasıtasıyla gönderir.

3302-3712. beyitler Ögdülmiş ile Odgurmış'm karşılıklı konuşmalarıdır. 3713. beyitten başlayarak bu defa Odgurmış, hükümdara mektup yazar ve Ögdülmiş'le gönderir. Hükümdar'la Ögdülmiş arasındaki konuşmalardan (3842-3895) sonra hükümdar Odgurmış'a ikinci bir mektup yazar (3896-3940). Mektubu yine Ögdülmiş götürür. 3960-4030. beyitler arasında Odgurmış ile Ögdülmiş konuşurlar; sonunda Odgurmış beylere nasıl hizmet edileceğini sorar. 4031. beyitten itibaren Ögdülmiş, beylere nasıl hizmet edileceğini; saray mensuplarına, avama; bilgin, doktor, şair vb. çeşitli meslek mensuplarına nasıl davranılacağını, aile efradıyla ilişkilerin nasıl olacağını, yemek adabını Odgurmış'a anlatır. Buna karşılık Odgurmış da 4680. beyitten başlayarak Tanrı'ya kulluk etmeyi anlatır ve hükümdardan kendisini bağışlamasını diler (4871). Ögdülmiş tekrar dönerek durumu hükümdara anlatır. Hükümdar onu dinledikten sonra üçüncü defa Ögdülmiş'i Odgurmış'a gönderir; sonunda Odgurmış razı olarak hükümdarın davetine icabet eder (4934-5030).

Hükümdar Kün Togdı ile Odgurmış'm konuşmaları 5031-5438. beyitler arasında yer alır; konuşma bittikten sonra Odgurmış tekrar dağdaki inzivasına döner. 5455-5667. beyitler arasında yine Kün Togdı ile Ögdülmiş'in konuşmaları vardır. Sonunda Ögdülmiş geçmiş günlerine acıyıp

tövbe etmek diler ve Odgurmış'a gitmek üzere hükümdardan izin ister. 5685-5821. beyitlerde Ögdülmiş ile Odgurmış karşılıklı konuşur. 5831-5937. beyitler arasında tekrar Ögdülmiş ile hükümdarın karşılıklı konuşmaları vardır. 5953-6195. beyitler arasında Odgurmış'm hastalanıp Ögdülmiş'i çağırtması ve ikisinin konuşmalarıyla geçer. Ögdülmiş vedalaşıp tekrar hükümdara gelir; hükümdarla karşılıklı konuşmaları 6227-6282. beyitler arasında yer alır. Ögdülmiş tekrar Odgurmış'ı görmeye gider; fakat artık Odgurmış ölmüştür. Ögdülmiş yas tutar, hükümdar baş sağlığı diler ve tekrar hükümdarla Ögdülmiş'in konuşmaları görülür (6299-6419). Ögdülmiş hükümdarın uzun yaşamasını, sevenlerinin çok olmasını, yerinin genişlemesini dileyerek sözünü bitirir. "Yer öpüp çıkar, atına binerek evine gider. Evine girip yemeğini yer ve yatıp dinlenir. Ertesi gün tekrar kalkıp işinin başına gider; konuşur, öğüt verir, iş görür. Gönül ve dilini daima düz tutarak İş yapar; bütün eğriler düzgün hâle gelir. Cihan düzene sokulur; hayır dua artar; günleri iyi dualar içinde mutlulukla geçer" (6420-6424).

Sonunda olar bardı kaldı edgü atı Yitip bargu ermez atı hürmeti. Onlar gitti, geride kaldı iyi adları; Yitip gitmeyecek ad ve hürmetleri.

Hükümdarla Ögdülmiş böylece yaşayıp gitmişler; eğri işleri düzeltip dünyayı düzene koymuşlar, halkın duası ile mutlu bir ömür sürmüşler, sonra da gitmişler; iyi adları insanlığa yadigâr kalmış, edasıyla sona eren hikâyeden sonra sözü Yusuf Has Hâcib alır; 6426-6520. beyitler arasında düşüncelerini söyler: Bu dünya kimseye kalmamıştır; saraylar, bağlar, bahçeler yok olup gitmiştir; zalimler, kan dökücüler toprak altına girmiştir; mal mülk yığanlar iki arşın bezle gömülmüştür. Onun için sabırlı olup şükretmek en iyisidir.

Yusuf daha sonra zamaneden şikâyet eder, her şeyin bozulduğundan yakınır. Sonunda 462 (1069-1070) yılında kitabı bitirdiğini söyler; okuyucudan kendisine dua etmesini diler; günahlarını bağışlaması için Tanrıya yalvarır ve kitabı bitirir.

6521-6645. beyitler arasında gazel tarzında kafiyelenmiş üç ek vardır. Birincisi gençlik dönemine acıma ve yaşlılık; ikincisi zamanenin bozukluğu, dostların cefası hakkındadır. Üçüncü ilâvede, Yusuf Has Hâcib kendi kendine öğüt verir.

Görüldüğü gibi Kutadgu Bilig'in temel yapısı manzum hikâye şeklindedir: Dünyaya hükmeden, fakat yalnızlıktan sıkılan ve akıllı, işbilir bir yardımcı arayan bir hükümdar (Kün Togdı); buna karşılık kendisini çok iyi yetiştirmiş, akıllı, erdemli Ay Toldı. Bulunduğu yerde bir işe yaramadığını düşünen Ay Toldı, başkente giderek hükümdarın hizmetine girer; ona kut, adalet, dil hakkında düşüncelerini uzun uzun anlatır. Ölümcül bir hastalığa yakalanınca hükümdara bir mektup yazarak oğlu Ögdülmiş'i ona emanet eder. Ay Toldı'nın ölümünden sonra Kün Togdı, Ögdülmiş'i oğlu yerine koyup yetişmesini sağlar, daha sonra hizmetine alır. Hizmeti sırasında Ögdülmiş Kün Togdı'ya, hükümdarlık, vezirlik, kumandanlık, has hâciblik, elçilik vb. konularda düşüncelerini uzun uzun anlatır. Sonunda hükümdar Ögdülmiş'ten kendisi gibi bir kişi daha bulmasını ister; o da inzivada yaşayan Odgurmış'ı tavsiye eder. Hükümdar mektupla ve Ögdülmiş aracılığıyla birkaç kez Odgurmış'ı çağırmasına rağmen Odgurmış inzivasından ayrılıp dünya işlerine karışmak istemez. Sonunda razı olup gelir ve hükümdarla uzun uzun konuşarak tekrar inzivasına çekilir. Ögdülmiş ile hükümdarın konuşmaları devam eder, bu arada Odgurmış ölür; onun yasını tutarlar. Hikâye, Ögdülmiş'in işini yapmaya devam ettiğini, mutlu bir ömür sürdüğünü, dünyanın düzene girdiğini anlatan beyitlerle sona erer. Hikâyenin asıl sonu böyledir; ancak son beyitte "onlar gitti, geride iyi adları kaldı." denilerek nihayet Ögdülmiş'le Kün Togdı'nın da öldükleri belirtilir.

Eserde alt yapıyı teşkil eden bu manzum hikâye, kitabın büyük kısmını içine alan karşılıklı konuşmalar dolayısıyla tiyatro görünümü kazanır. Gerçekten de olaylarla ilgili geçişler birkaç cümleyle seyirciye anlatılırsa eserin geri kalan bölümü bir tiyatro şeklinde sahneye konulabilecek özelliktedir. Bu bakımdan Kutadgu Bilig'e, Türk Edebiyatı'nın ilk tiyatro eseri denilebilir. Kutadgu Bilig'den önce yazıldığı kabul edilen Burkancı (Budist) Uygurlara ait Maytrısimit de tiyatro görünümünde olmakla beraber, Maytrısimit'in Toharcadan tercüme edildiği göz önünde bulundurularak Kutadgu Bilig'in ilk tiyatro eseri sayılması doğru olur. Eserin kahramanları, adalet, kut (baht) gibi kavramları temsil ettiğine göre Kutadgu Bilig'in temsilî (allegorik) bir eser olduğunu da söyleyebiliriz. Bütün yapı özelliklerini dikkate alarak Kutadgu Bilig'i "alt yapısı hikâye, üst yapısı tiyatro tarzında kurulmuş allegorik, manzum bir mesnevi" şeklinde tanımlamak mümkündür. Eserin ilmî neşir ve tercümesini yapan Reşit Rahmeti Arat'ın bu konudaki hükmü şöyledir: "Eser, şâirin intihap etmiş olduğu yarı hikâye ve yarı temsil tarzında, arada hareketi hazırlayıcı ve izah edici monologlar ve canlı tabiat tasvirleriyle süslenmiş olan sahneleri ile, bütün olarak, öyle mükemmel bir üslûp ve mimari içine yerleştirilmiştir ki,

bu malzemeye başka ne gibi şekil verilebileceğini düşünmek bile güçtür." (Arat 1947: XXVI).

Kutadgu Bilig'in ana temi "ideal insan"dır. Arat'a göre eser "... insana her iki dünyada, tam mânası ile, kutlu olmak için lâzım olan yolu göstermek maksadı ile, kaleme alınmış bir eserdir. Birbiri ile çok sıkı bağlı olan ferd, cemiyet ve devlet hayatının ideal bir şekilde tanzimi için lâzım olan zihniyet, bilgi ve faziletlerin ne olduğu ve bunların ne şekilde elde edileceği ve nasıl kullanılacağı üzerinde" durur (Arat 1947: XXV).

Yusuf Has Hâcib'in ideal insanı, "bütün kötü vasıflardan arınmış ve iyi huylarla bezenmiş bir insandır. Allah'a sıkı sıkıya bağlı, takva sahibi bir mü'mindir. Zamanının bütün ilim ve hünerlerini öğrenmiş bir âlim ve hakimdir. Bütün alfabeleri ve dilleri bildiği gibi şiir, belâgat, hesap, hendese, tıp, he'yet vb. ilimlere vâkıf; okçuluk, avcılık, satranç vb. hünerlere sahiptir. Adaletten ve doğruluktan şaşmaz; ağır başlı ve alçak gönüllüdür. Hırsızlık yapmaz, yalan söylemez, içki içmez, dedikodu etmez. Son derece cömert ve iyilikseverdir. Etrafındaki insanlara merhametli ve insaflı davranır. Âdet ve an'anelere, görgü kurallarına uygun hareket eder." (Ercilasun 1985: 132-133).

"İdeal insan" ana temi eserde monoton bir tasvirle verilmez. Eserin tiyatro yapısına uygun olarak karşılıklı konuşmalar içinde verilir. Kahramanların çeşitli konular hakkındaki karşılıklı soru ve cevapları, sonuç olarak "ideal insan" tipini ortaya koyar. Kün Togdı-Ay Toldı, Kün Togdı-Ögdülmiş, Ögdülmiş-Odgurmış, Kün Togdı-Odgurmış arasındaki soru ve cevaplarla işlenen konular şunlardır: Kün Togdı-Ay Toldı: Kut (baht), adalet, dil. Ögdülmiş-Kün Togdı: Ukuş (akıl, anlayış); hükümdar, vezir, kumandan, has hâcib (başmabeyinci), kapıcılar başı, elçi, devlet sekreteri, hazinedar, saray aşçı başısı, hayvan yetiştiricilerinin hangi niteliklere sahip olması gerektiği; devlet görevinde çalışanların hükümdar üzerindeki hakları, ülkenin nasıl yönetilmesi gerektiği. Odgurmış-Ögdülmiş: Dünyanın ayıpları; dünyayı ve ahireti kazanmak; beylere hizmet etmenin kuralları; saraydaki görevliler, halk, peygamber soyundan gelenler, bilginler, doktorlar, efsuncular, rüya tabircileri, müneccimler, şairler, çiftçiler, esnaf ve tüccarlar, hayvancılar, zanaatkârlar, yoksullar ile ilişkilerin nasıl olması gerektiği; evlenilecek hanımdaki nitelikler; çocuk eğitimi; evde çalışanlara nasıl davranılması gerektiği; yemek ve yemeğe çağırma adabı; öbür dünyaya hazırlık; iyiliğe iyilikle, insanlığa insanlıkla mukabele etme. Kün Togdı-Odgurmış: Selâmlaşma, beyin sözünde durması, iyilik, dış görünüşe aldanmamak, Odgurmış'ın hükümdara çeşitli öğütleri.

Kutadgu Bilig'in şekil ve muhtevasını daha somut olarak göstermek için karşılıklı konuşmalardan birkaç örnek vermek uygun olacaktır. *Ay Toldı su'āli iligke* (Hükümdara Ay Toldı'nın sorusu):

Bu Ay Toldı aydı eşittim munı Takı bir sözüm bar oyu bir anı Bu Ay Toldı dedi, işittim bunu, Daha bir sözüm var, cevapla onu.

Bu edgü kayu ol neteg ol özi Negü teg bolur edgü kılkı tözi Bu iyilik nedir, nasıldır özü; Neye benzer iyiliğin mahiyeti?

İlig cevâbı Ay Toldıka Hükümdarın Ay Toldı'ya cevabı:

İlig aydı edgü bu kılkı yaŋı Tusulur bolur halkka asgı öŋi Hakan dedi, şudur özellikleri: Faydalıdır; halka vardır yararı.

Tözü halkka barça kılur edgülük Yana minnet urmaz kişike külük Bütün halka hep kılar iyilik; Fakat minneti kişiye vurmaz yük.

Öz asgın tilemez kişike asıg
Birür ol asıgdın bu kolmaz yanıg
Menfaat dilemez, insana fayda
Verir; o faydadan karşılık beklemez. (854-858).

Görüldüğü gibi yöneticilerin ve devlet görevlilerinin sahip olması gereken nitelikler yanında, halkın görevleri, çeşitli meslek mensuplarıyla ilişkiler de ayrıntılı bir şekilde Kutadgu Bilig'de anlatılmıştır. Böylece eser siyaset bilimi, sosyoloji, halkla ilişkiler gibi modern sosyal bilimlerin konularını işlemek suretiyle ideal insan tipini ortaya koymuştur. Eserin muhtevası ve bu muhtevayı ortaya koymak için tercih edilen biçim (form), şairin üslûbunu da belirlemiştir. Buna göre olayların anlatıldığı bölümlerde tahkiye, karşılıklı konuşmaların yer aldığı bölümlerde mükâleme (diyalog) ve hikmet (öğüt) üslûbu kullanılmıştır. Yusuf Has Hâcib'in araya girdiği bölümlerde de hikmet üslûbu hâkimdir. Bu üç ana üslûbun dışında yer yer tasvir üslûbuna da başvurulmuştur.

Ay Toldı'nın hükümdar hizmetine girmek için başkente gidişini anlatan şu bölüm tahkiye üslûbunun tipik bir örneğidir:

Evindin turup çıktı keldi beni Bir ança yorıyu bir ança turu Evinden kalkıp çıktı, düştü yola; Bazen yürüdü, bazen verdi mola.

Kelip tegdi ilig turur orduka Ögi köŋli kolmış tilek arzuka Gelip ulaştı hânın durduğu şehre, Cân-ı gönülden dilediği yere.

Kirip kend içinde tiledi tüşün Tüşiin bulmadı kör tarudı ajun Girip kentte aradı inecek yer, Yer bulamayınca dünya geldi dar.

Muŋadtı muyanlıkta tüşti barıp Kiçe yattı anda tünedi serip Bunaldı, imarete indi gidip, Yatıp orda geceledi sabredip. (486-489)

Hükümdarla Ögdülmiş'in konuştuğu şu parçada ise mükâleme üslûbunun tipik bir örneğini görürüz:

İlig bir kün ündedi ögdülmişig
Ayur aytayın söz sen ay bilmişig
Bir gün çağırdı Ögdülmiş'i hakan.
Dedi ben sorayım, sen söyle ne biliyorsan.

Etöz yitti endâmka baksa kör er Tatıg buldı barça öz ülgin tirer Vücut yetince endama, baksa er, Tat bulur ve kendi payını derer.

Köŋül tatgı ne ol bu köz tatgı ne Bu iki tatıgdın özüm ülgi ne Gönül tadı nedir, göz tadı nedir? Bu iki tattan özümün payı nedir?

Yanut birdi Ögdülmiş aydı tatıg Köŋül arzu kolsa bekürtse katıg Yanıt verdi Ögdülmiş, dedi tat gelir, Arzusunu sağlam tutarsa gönül.

Sevitmiş yüzin körse közke tatıg Köŋül arzusın bulsa özke tatıg Sevgili yüzü görülse göze tat, Gönül arzusunu bulsa öze tat.

Yana aydı ilig ay Ögdülmiş ay Seviglig nişanı negü ermiş ay Yine sordu han: Ey Ögdülmiş söyle! Sevgili nişanı ne imiş, söyle!

Sever men tiyü barça da'vμ kılur Bu da'vμ ka ma'nμ negü teg bolur Severim diye herkes iddia eder; Bu iddiaya delil nedir, deyiver.

Yanut birdi Ögdülmiş aydı bolur Sevüg yüzke baksa severin bilür Yanıt verdi Ögdülmiş, dedi olur; Seven yüze baksa sevdiğini bilir.

Kamug neŋke örtüg bolur baksa köz Köŋülke yok örtüg munı bilgü öz Her şeyde örtü olur göz için, Yalnız gönüle örtü yok, bilinsin.

Sever sevmezin öz bileyin tise
Köŋülke baka körgü bilgey basa
Sevip sevmediğini bileyim desen

Gönüle bakar, sonra bilirsin sen. (1889-1898).

Odgurmış'ın Ögdülmiş'e öğüt verdiği şu beyitlerde hikmet üslûbunu buluruz:

Köni bol yitürme könilik yolın Bu yol iltge arzu tilekke bilin Doğru ol, yitirme doğruluk yolunu; Bu yol iletir arzu dileğe, bil bunu!

Bagırsak bolun barça tınlıg üze Tapug kıl bayatka köŋül til tüze Şefkatli ol ey kardeş, her canlıya; Hizmet kıl gönülle, dille Tanrı'ya.

Sakınç kısga tutgıl tapug kıl uzun İverde amul bol buşarda tüzün Derdi kısa tut, hizmeti uzun kıl; İvme, sakin ol, öfkelenme, ol asil!

Ölümüg unıtma itigin kılın
Özüŋni unıtma tüp aslıŋ bilin
Ölümü unutma, hazırlığını kıl;
Özünü unutma, kök aslını bil! (6088-6091)

Yusuf Has Hâcib, san'atkârlık kudretini, tasvire başvurduğu yerlerde gösterir. Kitabın başlarında yer alan tasvir üslûbunun hâkim olduğu "bahariye" bölümü "Türk pastoral şiiri"nin en güzel örnekleri arasında yer almaya lâyıktır. Bahar yelinin esmesiyle beyaz karlar erimiş, dünya cennet gibi güzelleşmeye başlamıştır. Kurumuş ağaçlar yemyeşil donanmış; sarı, pembe, mor, kırmızı çiçeklerle bezenmiştir. Sanki Çin'den gelen kervanlar yeşil ipekten kumaşlarla kara toprağı örtmüşlerdir. Ovalar, kırlar, vadiler, dağlar ve yamaçlar al yeşil elbiselerini giymiş gibidirler. Bin bir çeşit çiçek âdeta gülümseyen yüzler gibi açılmıştır. Sabâ yeli onların kokusunu her tarafa yaymış, yeryüzü misküamber kokusuyla dolmuştur." (Ercilasun 1985-135).

*

Yusuf Has Hâcib kendi dönemindeki ideal yönetim, toplum ve insan anlayışını eserine yansıtmıştır. Ancak bu anlayış Yusufun süzgecinden geçerek tamamiyle özgün bir biçim ve kalıp içinde okuyucuya sunulmuştur. Dolayısıyla Yusuf Has Hâcib'i sadece bir şair veya siyasetname yazarı olarak değerlendirmek doğru değildir; o, 11. yüzyıl Karahanlı Türk çevresinin seçkin bir düşünürüdür. Onun fikir kaynaklan, araştırıcıları çok meşgul eden konulardan biridir. Kutadgu Bilig'in öncelikle, eskiden beri devam etmekte olan Türk devlet ve siyaset anlayışını yansıttığı muhakkaktır.

Türk hukuk tarihi açısından Kutadgu Bilig'i inceleyen Sadri Maksudi Arsal, eserin ilmî yayınını yapan Reşid Rahmeti Arat, eserin Türk kültür tarihi içindeki yerini araştıran İbrahim Kafesoğlu ve Kutadgu Bilig'e

dayanarak Karahanlı devlet teşkilâtını inceleyen Reşat Genç bu görüştedir. Gerçekten de kendilerinden sık sık alıntılar yapılan Türk hanı, Türk buyrukı, Ötüken begi, İla begi, il kend begi, Yağma begi, Uç Ordu hanı vb. devlet yöneticileri, Yusuf Has Hâcib'in asıl kaynaklarının bunlar olduğunu açıkça göstermektedir. Sözleri aktarılan yöneticilerin adlarının belirtilmemiş olması daha da ilgi çekicidir. Demek ki bu sözlerde ifadesini bulan düşünceler, Yusuf Has Hâcib'in Türk çevresi ve döneminin genel kabul gören anonim düşünceleridir. Hatta çok defa sözleri aktarılan kimseler daha da belirsizdirler: Ajun tutguçı, ajun ilçisi, bodun başçısı, ilçi beg, bögü beg, törü bilmiş er. Unvanlardan Türk oldukları anlaşılan bu belirsiz yöneticilerin o devirdeki Türk anlayış ve düşüncelerini temsil ettikleri muhakkaktır. "Vecize" diyebileceğimiz bu sözlerin yanında mesel terimiyle sık sık atasözlerinin de kullanıldığını belirtelim. Ayrıca Kutadgu Bilig'de Kün Togdı tarafından temsil edilen "köni törü" kavramı, Ay Toldı tarafından temsil edilen "kut" kavramı ve Ögdülmiş tarafından temsil edilen "ukuş" kavramı, Köktürk bengü taşlarının da temel kavramlarıdır. Anıtlarda hükümdarın "bilge" olması gerektiği (ukuş), "kut'u olduğu için ölecek milleti diriltliği, her şeyden önce "il"i tutup "törü"yü düzenlediği sık sık belirtilir. Bu da gösteriyor ki Kutadgu Bilig'in üç temel kavramı ile Orhun anıtlarının temel kavramları aynıdır. Ayrıca "alp"hk da her iki eserde önem verilen kavramlardan biridir. Ancak Kutadgu Bilig'in Odgurmış'ça temsil edilen dördüncü kavramı "akıbet" İslâmî bir kavramdır. İslâma ve Ön Asya medeniyetine ait başka kavram ve fikirlerin de Kutadgu Bilig'e yansıdığı şüphesizdir. "Geçmiş günlerine acıyıp tövbe etmek", "iyiliğe iyilikle mukabele etmek", "sakınuk" (takva sahibi) olmak, Odgurmış'ın seçtiği hayat tarzı olan "inziva" gibi düşünceler tabiî ki Müslümanlıktan ve Müslümanlığın yayıldığı yerleşik medeniyetlerden esere yansımıştır.

Kutadgu Bilig'in 4513-4526. beyitleri arasında belirtilen "kadını evden çıkarmamak, yeme ve içmede erkekler arasına katmamak, kapıyı kapatıp yabancı erkekleri evden uzak tutmak" gibi düşüncelerin tarihî Türk töresine uymadığı açıktır. Kadın konusunda eski Türk tavrını yansıtan Dede Korkut'ta tam tersine yabandan bir erkek gelse kadın onu ağırlayıp yedirip içirmek zorundadır.

Eserde Farabî ve İbni Sina tesirleri ve onlar yoluyla gelen Eflâtun ve Aristo tesirleri de araştırılmıştır. Halil İnalcık ise Kutadgu Bilig'deki Türk izleri yanında Hint-İran tesirlerini de incelemiştir. Kutadgu Bilig'de İslâm ve Ön Asya çevresinden gelen tesirler bulunmakla beraber bunları abartmamak gerekir. Yönetim anlayışının ve yöneticilerde bulunması gereken niteliklerin çoğunlukla Türk anlayışım yansıttığı muhakkaktır.

Eserdeki üç temel kavramın Orhun bengü taşlarındaki temel kavramlarla örtüştüğünü tekrar hatırlarsak bu iddianın mübalâğalı olmadığını anlarız. Kutadgu Bilig, birçok ifade tarzları, kalıp sözler bakımından da bengü taşlarla karşılaştırılabilir.

Bu kul küŋ at adgır bu yir suv kamug İligdin tegip açtı devlet kapug Kul cariye, at aygır, yer su hepsi; Hakandan geldi, açtı devlet kapısı. (5781)

Yulug kıl ayar emdi cānıŋ tenin
Udıp yatma tün kün işin kıl anıŋ
Feda et ona canını, tenini;
Uyuma gece gündüz, yap onun işini. (5793)

Bayat birmişin halk tıdumaz küçün Yagız yir yaşıl kök tirilse öçün Tanrı'nın verdiğini halk alamaz zorla; Kara yer, mavi gök derilse de öçle. (1800)

beyitlerindeki kul kün, yir suv, udıp yatma tün kün, yağız yir yaşıl kök vb. ifade kalıplan küçük farklarla Bengü taşlarda da vardır.

Bu kök tirgüki ol könilik törü Törü artasa kök turumaz örü Şu gögün direğidir doğru töre, Töre bozulsa gök duramaz ayakta.

beytinde ifade edilen fikir; bengü taşlarda geçen *"üze teŋri basmasar asra yir telinmeser, Türk bodun iliŋin törüm'n kim artatı udaçı erti"* (Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti, ilini töreni kim boza bilecekti?)" cümlesindeki fikirle aynıdır.

Kutadgu Bilig Karahanlı Dönemi'nin ölçünlü (standart) Türkçesi ile yazılmıştır. Eserin mensur ön sözünde dönemin ölçünlü dili için "Buğra Han tili" (manzum ön sözde "han tili") terimi kullanılmıştır. Ön sözün meçhul yazarı şöyle diyor: "Çin ve Mâçin âlim ve bilgelerinin hepsi ittifak ederler ki doğu vilâyetinde, bütün Türkistan ellerinde Buğra Han dilinde, Türk lisanında bu kitaptan daha iyisini asla kimse yazmadı."

Görüldüğü üzere devrin ölçünlü dili "Buğra Han dili" terimiyle anlatılmakta, fakat dilin genel adı "Türk lügati (dili)" olarak geçmektedir. Önsöz yazarı manzum ön sözde kendi dilini "Türkçe" olarak adlandırmıştır: *Bu Türkçe koşuglar* (şiirler) *tüzettim sar/a.* Yusuf Has Hâcib de kendi dilini "Türkçe" olarak adlandırır:

Keyik tegi kördüm bu türkçe sözüg
Anı akru tuttum yakurdum ara
Geyik gibi gördüm bu Türkçe sözü,
Onu yavaşça tuttum ve yaklaştırdım. (6617)

Yusuf Has Hâcib eserini "Türkçe" yazdığını belirtmiş, fakat kullandığı alfabeden bahsetmemiştir. Bu yüzden Kutadgu Bilig'in asıl nüshasının hangi alfabeyle yazıldığı tartışılmıştır. Reşid Rahmeti Arat "Kutadgu Bilig'in hükümdara takdim edilen asıl nüshasının uygur harfleri ile yazılmış olduğunu kabul etmek, şimdilik, daha doğru olur." diyor (Arat 1947: XXXII).

Gerçekten de aynı yıllarda eserini yazmış olan Kâşgarlı Mahmud'un "Bütün Türk dillerinde kullanılan harfler on sekizdir. Türk yazısı bu harflerle yazılır." diyerek Uygur harflerinin listesini vermesi (DLT I 1941: 8), bu fikri kabul etmeye bizi mecbur bırakıyor. Üstelik Kâşgarlı Uygur harfleri ve yazısı hakkında bazı bilgiler verdikten sonra "Kâşgar'dan Yukarı Çin'e dek, çepçevre bütün Türk ülkelerinde hakanların ve sultanların yarlıglan, mektupları eskiden beri bu yazı ile yazılagelmiştir." diyerek Uygur yazısının o yıllarda bütün Türk ülkelerinde yaygın şekilde kullanıldığını da açıkça belirtiyor (DLT I 1941: 10).

Türkçe için Arap harflerinin 11. yüzyılda kullanıldığını gösteren belgeler bulunmasına rağmen bu kullanımın 12. yüzyılda yaygınlaştığını düşünebiliriz. Arat, eldeki nüshaların dayandığı nüshanın ise Arap harfli olduğunu düşünmektedir (Arat 1947: XXXII). Biz manzum ön sözdeki

Kitābdın eşitgen bilür uş anı Okıgan bitigen ukumaz munı Kitabı işiten bilir işte onu, Okuyan, yazan anlayamaz bunu.

beytine dayanarak ilk nüsha gibi, manzum önsözü yazanın elinde bulunan nüshanın da Uygur harfli olduğunu düşünmekteyiz. O sırada Uygur harfleri çoğunluk tarafından unutulmuştur; dolayısıyla kitabı işiten anlar ama okuyan anlayamaz; daha doğrusu okumak istese de okuyamaz. Bu dönemin de 12. yy'ın ikinci veya 13. yy'ın birinci yarısı olduğunu düşünüyoruz.

Karahanlılar döneminden çok az eser bugüne ulaşmıştır. Buna karşılık Kutadgu Bilig üç nüsha ile bugüne ulaşmış, hatta Ankara'daki eski bir yazmada ve Saraycık'ta bulunan bir küp üzerinde bazı beyitlerine rastlanmıştır. Bu durum, onun Türk dünyasında yaygın bir eser olarak çok okunmuş olduğunu gösterir. Mensur önsözdeki "Bu kitap hangi padişaha, hangi iklime ulaştı ise o illerin bilgeleri ve âlimleri kabul edip her biri bir türlü ad verdiler." ifadesinden de eserin yaygınlığı, özellikle hükümdarlar katındaki itibarı açıkça anlaşılmaktadır. Kitaba ayrı ayrı ad veren ülkeler, mensur ve manzum ön sözde Çin. Mâçin, Maşrık (Doğu), İran, Turan şeklinde sayılmaktadır. "Çin ve Mâçin" ile o zamanki Türk dünyasının en doğu bölgeleri kastedilmektedir. Elimizdeki nüshalardan birinin Herat'ta yazılıp İstanbul'a getirilmiş olması, birinin Fergana'da, üçüncüsünün ise Kahire'de bulunması da Türkistan'dan Mısır'a ve İstanbul'a ulaşan bir coğrafyayı işaret etmektedir. Eldeki nüshaların 14 ve 15. yüzyıllara ait olması da esere gösterilen ilginin 15. yüzyıl sonlarına dek sürdüğünü göstermektedir. 11. yüzyılın ikinci yarısında yazılan Kutadgu Bilig, 400 yıl boyunca bütün Türk dünyasında sürekli ilgi görmüş, 16. yüzyıldan itibaren unutulmuştur. 1825'teki ilk tanıtımını bir yana bırakırsak Vambery'nin 1870'teki kitabından itibaren Kutadgu Bilig'in tekrar bilim dünyasının sürekli ilgisine mazhar olduğunu; Doğu Türkistan'da dahi ilmî yayınının yapıldığını ve son yıllarda bağımsız Türk cumhuriyetlerinin tamamında neşredildiğini görmekteyiz. Böylece uluğ Has Hâcib Yusufun, eserinin sonunda belirttiği dilek yerini bulmuştur. Yusuf şöyle diyor:

Tilim sözledi söz bitidi elig Ölür bu elig til ay kılkı silig Dilim söyledi, el ise yazdı söz; Ölür el ile dil ey huyu temiz!

Elig til nişānı munu bu bitig Saŋa kodtum emdi bitip ay tetig El ve dilin nişanı işte bu eser; Yazıp sana bıraktım ey zeki er!

Unıtma mini ay okıglı tirig Özüm dünyâ kodsa töşense yirig Unutma beni ey okuyucu er! Dünyayı koysam, üstüme döşense yer.

Yusufun üstüne toprak döşeneli 900 yılı, geçti; fakat onun dilinin ve elinin nişanı olan kitap Kâşgar'dan İstanbul'a kadar hâlâ bütün Türklerin elinde.

2.1.2. DÎVÂNİ) LÜGATİ'T-TÜRK

Dîvânü Lügati't-Türk, Türkçenin bilinen ilk sözlüğüdür. Kâşgarlı Mahmud bin Hüseyin bin Muhammed tarafından 1072 Ocağında yazılmaya başlanmış, 1077 Ocağında bitirilmiştir. Mahmud eserini, Abbasî halifesi Muhammedü'l-Muktedî bi-Emrillâh'ın oğlu Ebü'l-Kasım Abdullah'a sunmuştur. Eserin malzemesi Türk dünyasından toplanmış, Bağdat'ta kitap hâline getirilmiştir. Eserin tam adı "Kitâbü Dîvânı Lügati't-Türk"tür "Türk dillerini toplayan kitap" demektir. Kâşgarlı Mahmud, döneminin Ölçünlü (standart) dilinin sözlüğünü yazmakla birlikte çeşitli Türk boylarının ağızlarına da yer vermiştir. Bu bakımdan eserine "Türk lügati (Türk dili)" yerine "Türk lügâti (Türk dilleri)" demiştir. Buradaki "diller"den maksat ağızlardır: Oğuzların dili, Kıpçaklann dili, Arguların dili. "Dil" kelimesi bugün de bu anlamda kullanılmaktadır: İstanbul'un dili Muğla'nın dili Erzurum'un dili. Hatta farklı kullanım ve üslûp özelliklerini belirtmek üzere Peyami Safa'nın dili, Tanpınar'n dili gibi anlatımlara da başvurulur İşte Kaşgarlı Mahmud'un "lügât (diller)" terimini tercih etmesinin sebebi budur Nitekim Amerika'daki yayınında da eserin adı "Compendium of Turkic Dialects (Türk Şiveleri Lügati)" olarak verilmiştir.

Kâşgarlı Mahmud'un Karahanlı Hanedanı'na mensup bir şehzade olması kuvvetle muhtemeldir. Babas. Hüseyin Çağrı Tigin 1056-1057 yıllarından önce Barsgan emiri idi. Eserinin Barsgan maddesinde Kâşgarlı, "Bu şehir Mahmud'un babasının şehridir." kaydını düşmüştür (DLT III 1941: 417.

418). Babasının babası Muhammed Buğra Han 1056-1057 yıllarında Kâşgar'da Doğu Karahanlı hükümdarı idi ve 1057'de yerini Hüseyin Çağrı'ya bırakmıştı. Bu yıllarda Kâşgar'da çok şiddetli taht kavgaları görülür. Kâşgarlı Mahmud'un dedesi Muhammed Buğra Han'ın ikinci karısı, ailenin bütün fertlerini öldürterek kendi oğlu İbrahim'i tahta çıkardı; fakat İbrahim de hanedanın başka bir üyesi tarafından öldürüldü (Mercii 2000, 25). Bu hadiseler sırasında Kâşgarlı Mahmud'un babası Hüseyin Çağrı'nın da öldürüldüğünü ve 1057-1059 yılları arasında Mahmud'un Kâşgar'dan kaçtığını tahmin etmek mümkündür.

Mahmud Türk ellerini bir süre dolaştıktan sonra Bağdat'a gitmiş olmalıdır. Malazgirt Savaşı sırasında onun Bağdat'ta olduğu ve eserinin hazırlıklarıyla meşgul bulunduğu düşünülebilir. 26 Ağustos 1071'de Malazgirt'te Bizans'ı bozguna uğratan Selçuklu Türkleri, dünyanın bir numaralı gücü hâline gelmişler; bütün Ön Asya ve Orta Asya'ya hâkim olmuşlardı. Mahmud'un eserini, bu siyasî üstünlüğün şuurunda olarak yazdığı, Araplara önemli mevkilere gelmek için Türkçe öğrenmelerini tasviye etmesinden ve Tanrı'nın, dünyanın idare yularını Türklerin eline verdiğini belirtmesinden açıkça bellidir. Standart dilin dışında en çok Oğuzların ağzına yer vermesi ve diğer Türk kollarının boylarını saymazken Oğuzların 22 (bilâhare 24) boyunu damgalarıyla beraber sayması da bu siyasî üstünlük dolayısı iledir.

Mahmud'un dedesi Muhammed Buğra Han, Yusuf Kadir Han'ın oğludur. O da Harun Hasan Kılıç Buğra Han veya Ebü'l-Hasan Ali vasıtasıyla Satuk Buğra Han'ın oğlu Baytaş'a bağlanmaktadır. Bu durumda Kâşgarlı Mahmud, Satuk Buğra Han'ın 6. veya 7. göbekten torunudur. Son yıllarda Kâşgar yakınlarında Mahmud'un mezarının bulunduğu ileri sürülmüştür (Mutiy-Osmanov 2002). Eğer bu doğru ise 1077'den sonra Mahmud'un Kâşgar'a döndüğü ve orada öldüğü kabul edilebilir. Bu sırada Kâşgar tahtında Tavgaç Ulug Buğra Kara Han Ebû Ali Hasan bin Arslan Süleyman Han oturmaktadır ki bu hükümdar, Yusuf Has Hâcib'in Kutadgu Bilig'i sunduğu hükümdardır. Onun uzun hükümdarlık döneminde "Kâşgar, ardı arası kesilmeyen mücâdeleden bıkmış âlim ve mütefekkirler için, arzu edilen bir huzur diyarı sayılmış olabilir" (Arat 1947: XVIII).

Bilim ve dile çok önem veren Balasagunlu Yusufun da uluğ has hâcib olduğu bu dönemde Mahmud'un Kâşgar'a rahatça geldiği ve sarayda bir hanedan üyesi olmaktan çok bir bilim adamı olarak itibar gördüğü tahmin edilebilir. Kâşgar'da bulunan mezar gerçekten Mahmud'a ait ise onun Balasagunlu Yusuf la tanışıp görüşmüş olması gerekir. Ancak bu tanışma her ikisi de eserlerini yazdıktan sonra olmuştur.

Kâşgarlı Mahmud sadece bir sözlük yazarı değildir. Sözlüğünde belirttiğine göre o, Cevâhirü'n-Nahv fî-Lügati't-Türk (Türk dilinin gramer cevherleri) adlı bir de gramer yazmıştı. Ancak bu gramer bugüne dek bulunamamıştır. Sözlükte verilen bilgilere bakınca Kâşgarlı'yı sadece bir sözlükçü ve gramerci olarak nitelemenin de yeterli olmadığı anlaşılır. O aynı zamanda bir diyalektolog (ağız araştırmacısı), etnolog ve halk edebiyatı araştırmacısıdır. 11. yüzyılın bu çok yönlü Türkoloğunu Radloff haklı olarak "Türkolojinin babası" saymıştır. Kâşgarlı Mahmud'un Türkçe ve Arapça yanında Farsçayı da iyi bildiğini; başta coğrafya, tarih ve din bilimleri olmak üzere döneminin başlıca ilimlerinden haberdar olduğunu düşünebiliriz. Kâşgarlı Mahmud, eserinin mukaddimesinde kendisini ve yaptığı işi şöyle anlatıyor: "Ben onların en uz dillisi, en açık anlatanı, akılca en incesi, soyca en köklüsü, en iyi kargı kullananı olduğum hâlde onların şarlarım, çöllerini baştan başa dolaştım. Türk, Türkmen, Oğuz, Çiğil, Yağma, Kırgız boylarının dillerini, kafiyelerini belliyerek fayadalandım; öyle ki, bende onlardan her boyun dili, en iyi yolda yerleşmiştir. Ben onları en iyi surette sıralamış, en iyi bir düzenle düzenlemişimdir" (DLT I 1941: 4).

Görüldüğü gibi Kâşgarlı kendi niteliklerinin farkındadır. Kendisini standart dili en iyi bilen birisi olarak nitelemekte ve Türk dünyasını dolaşarak birçok boyun dilini öğrendiğini ifade etmektedir. Kâşgarlı Mahmud aynı zamanda bilinçli bir Türkçüdür. Eserinin Türk maddesinde "Yüce Tanrı 'benim bir ordum vardır, ona Türk adını verdim, onları doğuda yerleştirdim. Bir ulusa kızarsam Türkleri, o ulus üzerine musallat kılarım' diyor" şeklindeki kutsî hadisi aktardıktan sonra Kâşgarlı şöyle devam ediyor: "İşte bu, Türkler için bütün insanlara karşı bir üstünlüktür. Çünkü, Tanrı onlara ad vermeyi kendi üzerine almıştır; onları yeryüzünün en yüksek yerinde, havası en temiz ülkelerinde yerleştirmiş ve onlara 'kendi ordum' demiştir. Bununla beraber Türklerde güzellik, sevimlilik, tatlılık, edep, büyükleri ağırlamak, sözünü yerine getirmek, sadelik, öğünmemek, yiğitlik, mertlik gibi öğülmeye değer, sayısız iyilikler görülmektedir"(DLT I 1941: 351-352). Eserinin girişinde de, birkaç cümlelik Tanrı'ya övgü ve peygambere dua kısmından hemen sonra Kâşgarlı şöyle diyor: "İmdi, bundan sonra Muhammed oğlu Hüseyn, Hüseyn oğlu Mahmud der ki: Tanrının devlet güneşini Türk burçlarında doğdurmuş olduğunu ve onların milkleri üzerinde göklerin bütün teğrelerini döndürmüş bulunduğunu gördüm. Tanrı onlara Türk adını verdi ve onları yeryüzüne ilbay kıldı. Zamanımızın hakanlarını onlardan çıkardı; dünya milletlerinin idare yularını onların ellerine verdi; onları herkese üstün eyledi; kendilerini hak üzere kuvvetlendirdi, Onlarla birlikte çalışanı, onlardan yana olanı aziz kıldı ve Türkler yüzünden onları her dileklerine eriştirdi; bu kimseleri kötülerin -

ayak takımının- şerrinden korudu. Okları dokunmaktan korunabilmek için, aklı olana düşen şey, bu adamların tuttuğu yolu tutmak oldu. Derdini dinletebilmek ve Türklerin gönlünü almak için onların dilleriyle konuşmaktan başka yol yoktur" (DLT I 1941: 3-4).

Türklerin üstün bir millet olduğuna ve pek çok üstün nitelikler taşıdığına dair bu düşünceler Mahmud'un nasıl bir Türkçü olduğunu açıkça gösterdiği gibi dönemin gerçekçi bir görünüşünü de yansıtmaktadır.

* *

*

Dîvânü Lügati't-Türk'ün tek yazması vardır; Ali Emirî Efendi tarafından İstanbul'da Beyazıt Camii yanındaki bir sahafta, 1917 yılında bulunmuştur. Hâlen, Emirî Efendi'nin bağışladığı kitaplarla kurulmuş bulunan, İstanbul'un Fatih semtindeki Millet Kütüphanesi'ndedir. Yazma, Sâveli Muhammed bin Ebî Bekr ibni Ebi'1-Feth tarafından 1266'da Şam'da tamamlanmıştır.

Dîvânü Lügati't-Türk, Türkçeden Arapçaya bir sözlüktür. Türkçe sözlerin Arapça karşılıkları verildikten sonra mutlaka kelimelerin içinde bulunduğu bir örnek cümle verilir. Örnekler sık sık bir atasözü veya bir dörtlük de olabilmektedir. Daha sonra örneğin Arapça karşılığı yazılır. Eğer madde başı olan kelime Türk kişi veya boy adlarından biri ise ayrıca açıklamalar yapılır. Özel adlar dışındaki önemli kelimeler için de bazen açıklamalar yapılmıştır. Madde başı fiil ise "aldı, yazdı" şeklinde bilinen geçmiş zamanın teklik 3. şahsında verilir. Örnek ve Arapça anlam bittikten sonra fiilin geniş zamanı ile mastarı (alur-almak, yazar-yazmak) mutlaka yazılır. Bunun sebebi, geniş zaman ekinin, bugün olduğu gibi o zaman da kurala bağlanamaması (almak'ta *-ur,* fakat yazmak'ta *-ar* eki); mastar ekindeki kaf veya kef harfi vasıtasıyla fiilin kalın veya ince olduğunun belirtilmek istenmesidir. Tabiî ki eserde, bugünkü sözlük düzenlemesinde olduğu gibi madde başları alt alta sıralanmamış; yeni madde başı, önceki maddenin bittiği yere yazılmıştır. Bu durumda okuyucunun maddeyi rahatça görebilmesi için madde başının üstü kırmızı mürekkeple çizilmiştir. Türkçe örneklerin üstünde de kırmızı çizgi vardır. Örnek cümleleri ve açıklamalarıyla Dîvânü Lügati't-Türk modern ve ansiklopedik bir sözlük gibidir.

Kâşgarlı Mahmud yer yer gramer açıklamalan da yapar. O kadar ki bu açıklamalar bir araya getirilse, eksik de olsa, küçük bir Karahanlı Türkçesi grameri elde edilebilir. Ayrıca çeşitli Türk boylanrıın ağızlan hakkında

verilen bilgiler, dönemin diyalektolojisine dair genel bir fikir edinilmesini sağlar.

Eser Araplara Türkçe öğretmek maksadıyla yazılmıştır. Bunun için eserin mukaddimesi ve açıklamaları hep Arapçadır. Yine bunun için madde başlan, Arap sözlükçülük geleneğine göre sıralanmıştır. Türkçe kelimeler Arapça kelime sınıflandırmalarına (hemzeli, salim, şeddeli, üçlü, dörtlü vb.) ve vezinlere göre tasarlanarak (söz gelişi *yazdı, fa'li* vezninde) aynı vezindeki kelimeler bir başlık altında toplanmış; kendi içlerinde ise alfabe sırasına konulmuştur. Bir Arabın yararlanabileceği bu düzenden bir Türk kolay kolay yararlanamaz. Bunun için eserin modern yayınlarında Lâtin alfabesi sırasına göre dizinler yapılmıştır.

Dîvânü Lügati't-Türk'te kelimelerin örnekleri olarak kullanılan şiirler, Karahanlı devrine ait küçük bir antoloji oluşturur. Şiirlerin tamamı 764 mısradır. Özellikle koşma tarzı halk şiirinin pek çok örneği vardır. Eser antoloji olarak hazırlanmadığı, bir sözlük olduğu için şiirler hiçbir zaman bütün olarak görülmezler. Sözlüğün gereği olarak kelimelere örnek diye verilirler ve dolayısıyla ya bir dörtlük ya bir beyit şeklinde karşımıza çıkarlar. Ancak dörtlüklerin son mısraındaki ortak kafiye ve konu birliği, aynı şiirin, eserin farklı yerlerindeki dörtlüklerini bir araya getirmemize imkân sağlar. Araştırıcılar bu yolla eserdeki bentleri bir araya getirmişler ve eksik parçalan bulunsa da şiirleri bütün olarak görmemizi sağlamışlardır (Brockelmann 1920; Stebleva 1971; Ercilasun 1985; Tekin 1989). Bunlar arasında 14 dörtlükten oluşan uzun savaş ve bahar şiirleri de vardır. Dîvânü Lügati't-Türk'teki şiirlerde en çok işlenen konular sırasıyla savaş ve bahardır. Savaş sahneleri ve bahara ait manzaralar yoğun birkaç dörtlük içinde, çok canlı tasvirler hâlinde yansıtılır. Aşağıdaki dörtlüklerde erlerin durumlan ve savaşın kanlı sahneleri çok canlıdır:

Eren arıg örpeşür Öçin kekin irteşür Sakal tutup tartışur Köksi ara ot tüter (1-230) Erler yaman kabanr, Öçle kinle bakışır, Sakal tutup çekişir, Göğüslerden ateş tüter.

Öpkem kelip ogradım Arslanlayu kükredim Alplar başın togradım Emdi meni kim tutar (I-125) Öfkem gelip uğradım, Arslan gibi kükredim, Alplar başını doğradım, Şimdi beni kim tutar?

Kanı akıp yuşuldı Kabı kamug teşildi Ölüg bile koşuldı Togmış küni uş batar (II-128) Kanı akıp fışkırdı, Bedeni hep deşildi Ölülerle koşuldu Doğmuş güneşi batar

Budist Uygurlar üzerine yapılan ve başarıyla sonuçlanan akın bir zafername gibidir:

Kimi içre oldurup Ila suvın keçtimiz Uygur tapa başlanıp Mıŋlak ilin açtımız (III-235) Gemi içre oturup İli suyunu geçtik; Uygurlara yönelip Mınglak elini açtık.

Tünle bile bastımız Tegme yaŋak bustımız Kesmelerin kestimiz Mıŋlak erin bıçtımız (I-434)

Geceleyin bastık, Her tarafa pustuk, At perçemini kestik, Mınglak erini biçtik.

Kelŋizleyü aktımız Kendler üze çıktımız Furhan evin yıktımız Burhan üze sıçtımız, (I-343) Seller gibi aktık, Kentler üstüne çıktık, Buda evini yıktık, Burkan üstüne sıçtık.

Yabakular üzerine yapılan akını anlatan şiirin aşağıdaki dörtlükleri varsağı havasındadır:

Tünle bile köçelim Yamar suvın keçelim Terŋük suvın içelim Yuvka yagı ovulsun (II-5) Gece ile göçelim, Yamar suyunu geçelim, Kaynak sudan içelim, Yufka düşman didilsin.

Kıkrıp atıg kemşelim Kalkan süŋün cumşalım Kaynap yana yumşalım Katıg yagı yuvılsun (I-441) Haykırıp at sürelim, Kalkan, süngü vuralım, Kaynayıp yumşayalım, Katı düşman incelsin.

Tegre alıp egrelim Attın tüşüp yügrelim Arslanlayu kükrelim Küçi anın kevilsün (II-13) Çepçevre kuşatalım, Attan inip koşuşalım, Arslan gibi kükreyelim, Onun gücü gevşesin.

Aşağıya aldığımız dörtlüklerde çok canlı bir bahar tasviri göze çarpar.

Kulan tükel komıttı Arkar sukak yumıttı Yaylag tapa emitti Tizig turup segrişür (I-214) Kulanlar hepsi coştu, Sığın geyik toplaştı, Yayla taraf koşuştu, Sıra sıra zıplanır.

Alın töpü yaşardı Urut otın yaşurdı Kölniŋ suvın küşerdi Sıgır buka müŋreşür (II-79)
Dağ tepeler yeşerdi, Kuru otlar gizlendi, Gölün suyu kabardı,
Sığır boğa böğrüşür.

Yagmur yagıp saçıldı
Türlüg çeçek suçuldı
Yinçü kabı açıldı
Çından yıpar yugruşur (II - 122)

Yagmur yağıp saçıldı, Türlü çiçek soyuldu, İnci kabı açıldı, Misküamber karışır.

Tegme çeçek üküldi Bukuklanıp büküldi Tügsin tügün tügüldi Yargalı mat yörkeşür (I-437) Her bir çiçek yığıldı, Tomurcuklar büküldü, Düğüm düğüm düğüldü, Açılmak için sarmaşır.

Tümen çeçek tizildi Bükünden ol yazıldı Üküş yatıp üzeldi Yirde kopa adrışur (I-233) Bin bir çiçek dizildi, Tomurcuklar açıldı, Pek çok yatıp sıkıldı, Yerden kopup ayrışır.

Dîvânü Lûgati't-Türk'teki bu bahar tasviri, aşağıya bazı beyitlerini aldığımız Kutadgu Bilig'deki bahar tasvirine çok benzer. Bu benzerlik aynı çağda, aynı coğrafyada yaşayan, aynı milletin fertlerinin, benzer manzaralar karşısındaki benzer duygulanış ve tavır alışlarının tabiî sonucudur.

Kurumış yıgaçlar tonandı yaşıl Bezendi yipün al sarig kök kızıl (67) Kurumuş ağaçlar donandı yeşil, Bezendi mor, al, sarı, yeşil, kızıl.

Tümen tü çiçekler yazıldı küle, Yıpar toldı kâfur ajun yıd bile (70) On binlerce çiçek gülerek yayıldı, Dünya misk ve kâfur kokusuyla doldu.

Elik külmiz oynar çiçekler üze Sıgun muygak agnar yorır tip keze (79) Keçi, karaca oynar çiçeklerde; Sığır, geyik ağnanıp durur yerde.

Kalık kaşı tügdi közi yaş saçar Çiçek yazdı yüz kör küler katgurar (80) Gök kaşını çattı, gözü yaş saçar; Çiçek açtı yüz, katılarak güler.

Dîvânü Lügati't-Türk'ün çeşitli dörtlüklerinin bir araya getirilmesiyle oluşturulan aşağıdaki şiirde eski bozkır yaşayışından bir kesitin canlandırıldığı bir av ve eğlence partisi vardır; belki de av mevsimindeki bir âdet canlandırılmaktadır:

Yigitlerig ışlatu Yıgaç yemiş ırgatu Kulan keyik avlatu Badram kılıp avnalım (I-263) Yiğitleri işletip, Meyva yemiş toplatıp, Kulan geyik avlatıp, Bayram kılıp avunalım.

Çagrı birip kuşlatu Taygan ıdıp tışlatu Tilki toŋuz taşlatu Erdem bile öglelim (II-243)

Doğan verip kuşlatıp, Tazı koşturup dişletip, Tilki domuz taşlatıp Hüner ile övünelim.

Ivrık başı kazlayu Sagrak tolu közleyü Sakınç kodı kizleyü Tün kün bile sevnelim (I-100) İbrik başı kaz gibi, Kadeh dolu göz gibi, Kaygı saklı, giz gibi, Gece gündüz sevinelim.

Ottuz içip kıkralım Yokar kopup segrelim Arslanlayu kükrelim Kaçtı sakınç sevnelim (I-142) Otuz içip haykıralım, Ayağa kalkıp zıplayalım, Arslan gibi kükreylim, Gitti kaygı, sevinelim.

Yukarıda örneklerini gördüğümüz hamasî ve pastoral şiirler Dîvânü Lügati't-Türk'te çoğunluktadır. Az da olsa lirik dörtlükler de vardır. Aşağıdaki dörtlüklerden birinde bir güzelin tasviri, diğerinde canlı bir aşk sahnesi görülür:

Bulnar mini ulas köz Kam meŋiz kızıl yüz Andın tamar tükel töz Bulnap yana ol kaçar (I-60)

Yakar beni o baygın göz, O kara ben, o güzel yüz, Tavırları pek soylu kız Tutsak edip yine kaçar.

Köylüm aŋar kaynayu İçtin aŋar oynayu Keldi maŋa boynayu Oynap meni argarur (I-225) Gönlüm ona kaynıyor, İçten içe oynuyor, Geldi, boyun kırıyor; Oynaşıp beni yoruyor.

Dîvânü Lügati't-Türk'te dokuz dörtlüğü bulunan Alp Er Tonga sagusu, Türk destanının belki de en eski parçası ve edebiyatımızın en eski ağıtıdır:

Alp Er Toŋa öldi mü
Esiz Ajun kaldı mu
Ödlek öçin aldı mu
Emdi yürek yırtılur (I-41)
Alp Er Tonga öldü mü,
Yaman dünya kaldı mı,
Felek öcün aldı mı
Artık yürek yırtılır. "

Ödleg yarag közetti Ogrı tuzak uzattı Begler begin azıttı Kaçsa kalı kurtulur (II-233) Felek fırsat gözetti,
Gizli tuzak uzattı, Beyler beyin şaşırttı, Kaçsa nasıl kurtulur?

Ulşıp eren börleyü Yırtıp yaka urlayu Sıkrıp üni yırlayu Sıgtap közi örtülür (I-188) Uluştu erler kurt gibi, Yırtıp yaka, hüngürdedi, Yükseltip avaz, yırladı, Feryattan gözler örtülür.

Begler atın argurup Kadgı anı turgurup Meŋzi yüzi sargarip Kürküm aŋar tünülür (I-486) Beyler at koşturuyor, Kaygu gelip durduruyor, Beniz yüz sararıyor, Sanki safran sürtülür.

köŋlüm içün örtedi Yatmış başıg kartadı Keçmiş ödüg irtedi Tün kün keçip irtelür (I-245) Gönlüm içini yaktı, Yatmış yarayı kaşıdı, Geçmiş günü aradı, Geçmiş günler aranır.

Dîvânü Lügati't-Türk'te beyitler hâlindeki şiirler azdır. Bunlara çoğunluğu hikemî beyitlerdir. Pastoral, lirik ve hamasî beyitler de vardır Konusu itibariyle aynı şiirin parçaları olan aşağıdaki üç beyit terken katuna (kraliçeye) yazılmış bir kasideye benzemektedir:

Terken katun kutıŋa tegür mendin koşug Aygıl siziŋ tapugçı ötnür yaŋı tapug (1-376) Sultan hatun hazretlerine ilet benden bu şiiri; De ki, sizin kulunuz arz eder kulluğunu.

Tıtçı yagar bulıtı altun tamar arıg Aksa anıŋ akını kandı meniŋ kanıg (I-376) Devamlı akar bulutu, som altın yağdırır. Yağsa onun yağmuru, sevincimi kandırır.

Urmış ajun busugın kılmış anı balıg Em sem aŋar tilenip sizde bulur yakıg (I-407) Kurmuş felek pusuyu, vurmuş ona yarayı, Yarasına ilâç aradı, sizde buldu çareyi.

Dörtlükler hâlindeki şiirler hece vezniyle yazılmıştır. Çoğunluğu 4+3 duraklı, 7 hecelidir. Bazı dörtlüklerse 4+4 duraklı, 8 hecelidir. 6 ve 5 heceli dörtlükler de vardır, fakat çok azdır. 4. mısralarındaki ortak kafiyelerle birbirlerine bağlanan dörtlükler, koşma tarzının Türk edebiyatındaki ilk örnekleridir. Dörtlüklerin ilk üç mısraı, kendi aralarında kafiyelidir. Duraklar, yarım kafiye ve redif sonraki dönemlerin koşmalarında olduğu gibi bu şiirlerin de başlıca ahenk unsurlarıdır. Dîvânü Lügat't-Türk'teki dörtlüklerin aruzla yazıldığını ileri süren araştırıcılar da vardır (Stebleva 1971, Tekin 1989). Eserdeki beyitlerin çoğu ise aruzla yazılmıştır. En çok kullanılan vezinler "3 müstef'ilün", "mef'ûlü fâilâtün mef'ûlü fâilâtün" ve "tnefûlü fâilâtün mefûlü fâilün"dür.

Türk dili için bir hazine değerinde olan Dîvânü Lügati't-Türk; Köktürk, Eski Uygur ve Karahanlı Dönemi metinlerini çözmede kullanılabilecek en önemli sözlüktür. Bu sözlüğün bulunup yayımlanmasıyla Eski Türkçe döneminin pek çok sorunu çözülmüştür. Kâşgarlı Mahmud eserine, pek az istisna ile, sadece Türkçe kökenli kelimeleri almıştır. Arapların Türkçe öğrenmesi için yazılan bir sözlüğe Arapça kelimelerin alınmaması çok normaldir. Aynı yıllarda yazılan Kutadgu Bilig'den anlaşıldığına göre 11. yüzyıl Türkçesinde az sayılamayacak derecede Arapça ve Farsça kelime vardı.

2.1.3. ATEBETÜ'L-HAKAYIK

Atebetü'l-Hakayık, Yüknekli Edib Ahmed bin Mahmud tarafından tahminen 12. yüzyılda yazılmış manzum bir öğüt ve ahlâk kitabıdır. Ulu emir, Türk ve Acem meliki, milletlerin efendisi Muhammed Dâd İspehsâlâr Bey'e sunulmuştur.

Edib Ahmed'in eserini sunduğu ulu emir (emîrü'l-a'zam), Türk ve Acem meliki (meliki't-Türk ve'l-acem) Muhammed Dâd İspehsâlâr Bey'in ne zaman ve nerede yaşadığı, kim olduğu tespit edilememiştir. Bu tarihî şahsiyetin kimliğinin tam olarak tespiti, Edib Ahmed'in yaşadığı zamanı tespit bakımından da önemlidir.

Dil özellikleri ve muhtevası Atebetü'l-Hakayık'ın, Kutadgu Bilig'den sonra yazıldığını göstermektedir. O hâlde Muhammed İspehsâlâr Bey'i ve Edib Ahmed'i 12. veya 13. yüzyıllarda aramak gerekir. Bu yüzyıllarda Türk ve Acem ülkelerinin hükümdarı (meliki) unvanını hak edebilecek iki Muhammed vardır. Birincisi, Sultan Sançar'ın Batı Karahanlı tahtına oturttuğu yeğeni Arslan Han 2. Muhammed bin Süleyman, ikincisi Harezmşah hükümdarı Sultan Alâeddin Muhammed. Birincisi 1102-1130 arasında Semerkant'ta, ikincisi 1200-1220 arasında Gürgenç'te hüküm sürmüştür (Merçil, 2000: 27-28, 193-196). Her ikisi de Mâveraünnehir ve Horasan'ı hâkimiyetleri altında bulundurmuşlardır. Gerek Yâkut'un Mu'cemü'l-Büldân'ında, gerek Cüveynî'nin Târih-i Cihângüşâ'sında geçen ve Semerkant civarında olduğu belirtilen Agnak ve Yagnak imlâlı şehir, Edib Ahmed'in babası Mahmud'un mensup olduğu Yüknek (belki de Yügnek) şehri ile aynı ise Edip Ahmed'in Semerkant'ta yahut da oraya yakın bir yerde yaşadığı tahmin edilebilir. Selçuklu hükümdarı Sançar'ın yeğeni olması dolayısıyla melik unvanının, 1102-1130 yılları arasında Semerkant'ta hüküm süren Muhammed bin Süleyman'a daha uygun düşeceği aşikârdır. Bütün bu sebeplerle Edib Ahmed'in eserini sunduğu Türk ve Acem meliki Muhammed Dâd İspehsâlâr Bey'in, Muhammed bin Süleyman olduğunu düşünmekteyiz. Bu durumda Atebetü'l-Hakayık 1102-1130 yılları arasında Semerkant'ta Muhammed bin Süleyman'a sunulmuş olmalıdır. Böylece Edib Ahmed'in de 11. yüzyılın ikinci yarısı ile 12. yüzyılın ilk yarısında, Batı Karahanlıların hâkim olduğu Semerkant ve civarında yaşadığını tahmin edebiliriz.

Atebetü'l-Hakayık'ın sonunda. Edib Ahmed hakkında üç ek vardır. Bunlardan ikincisinin müellifi Emir Seyfeddin (Barlas) ve üçüncüsünün müellifi Emir Arslan Hoca Tarhan, Temür ve oğlu Şahruh zamanında yaşamış beylerdir. Şairi bilinmeyen birinci ekin de yakın yıllarda yaşadığı tahmin edilebilir. Birinci ekte Edib Ahmed'in gözlerinin doğuştan kör olduğu *(toga körmez erdi edibnin közi),* kitabı 14 bâb (bölüm) olarak yazdığı ve

değerinin altın yüklü file eşit olduğu belirtilmiştir. Emir Seyfeddin tarafından yazılan ikinci dörtlükte Edib Ahmed, "edibler edîbi" ve "fazıllar başı" olarak nitelenmektedir. Arslan Hoca Tarhan'ın beyitler hâlindeki eki daha uzundur ve daha fazla bilgi içermektedir.

Edµ niŋ yiri atı yüknek erür Safālıg 'aceb yir köŋüller yarur Edib'in yerinin adı Yüknektir; Safâlı, güzel yer, parlar gönüller.

Atası atı Mahmûd-ı Yüknekµ Edµ b Mahmûd oglı yok ol hµ ç seki Babası adı Mahmud-ı Yüknekî, Edib Mahmud oğlu, yok hiç şüphesi.

Tamâmı erür Kaşgarµ til bile Ayıtmış edµ b rikkat-i dil bile Tamamı yazılmış Kâşgar diliyle, Söylemiş Edib ince bir gönülle.

Eger bilse Kaşgar tilin her kişi Bilür ol edµ bniŋ ne kim aymışı Eğer bilse Kâşgar dilini insan, Bilir Edib'in dediğini o zaman.

Demek ki 15. yüzyılın ilk yarısında yaşamış Arslan Hoca Tarhan'a göre Edib Ahmed'in memleketi Yüknek, babasının adı Mahmuddur. Eserini Kâşgar dili ile yazmıştır. Temürlüler devrinde bu terimle Karahanlı Türkçesi kastedilmektedir. Son beyitte, 15. yüzyılda Karahanlı Türkçesinin, herkes tarafından bilinmediği de ifade edilmektedir.

Kaynaklarda hakkında fazla bilgi bulunmayan Edib Ahmed'in, Karahanlı döneminin ölçünlü Türkçesiyle şiirler yazdığı anlaşılmaktadır. İslâmî ilimleri öğrendiği ve Arapça ile Farsçayı da bildiği tahmin edilebilir. Erdemli, ahlâklı, takva sahibi bir zat olduğu anlaşılıyor. Yaygın şöhretinin

yüzyıllarca sürdüğü, eserinin 15. yüzyılın ilk yarısında Semerkant'ta, ikinci yarısında İstanbul'da istinsah edilmiş olmasından bellidir. Nevâyî devrinde Edib Ahmed artık menkıbeleşmiştir. Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyi-mi'l-Fütüvve adlı eserinde Nevâyî, Edib Ahmed hakkında şu bilgiyi veriyor: "Türk ülkesinden imiş. Onun işleri hakkında garip şeyler nakledilmiştir. Derler ki gözleri körmüş ve asla görmezmiş. Görücü imiş ama gözü olup da görmeyen görücüler gibi değilmiş. Çok da akıllı, zeki, zahit ve takva sahibi kişiymiş. Hak Teâlâ zahir gözünü kapalı yaratmış olsa da gönül gözünü çok parlak kılmış. Lobyaya el sürermiş, koyun böbreğine benziyor dermiş; nohudu parmağıyla okşarmış, kuş başına benziyor dermiş. Oturduğu yer Bağdat'tan birkaç ağaç, bazılarına göre dört ağaç yol imiş. Her gün İmâm-ı Âzam sohbetinde hazır olurmuş. Bir mesele öğrenmek için bu yolu yaya gidermiş. Derste yeri arka sıralar imiş. Naklettiklerine göre İmâm-ı Âzam hazretlerinden sormuşlar: "Talebelerinizden hangisinden memnunsunuz, hangisini gönlünüz diler?" İmam Muhammed ve İmam Yusuf gibi olanlar da varmış talebeler arasında. İmâm-ı Âzam şöyle diyesiymiş: "Hepsi iyidir ama o arkada oturan kör Türk var ya bir meseleyi öğrenmek için dört ağaçlık yerden yaya gidip gelir; öylelikle tahsilini sürdürür." Onun dili Türk sözleriyle mev'ızalar ve öğütler söylermiş; çoğu Türk boylarında onun hikmet ve nükteleri yayılmıştır. Nazım şeklinde söylermiş. Bu, onun faydalı sözlerindendir.

Uluglar ni birse yimes min dime İlig sun agız ur yimeseŋ yime Büyükler ne verse yemem ben deme, El uzat, ağız vur, yemezsen yeme.

Bu da onundur:

Süŋekke iligdür irenke bilig
Biligsiz iren ol süŋeksiz ilig
Kemikte iliktir, erlerde bilgi;
Bilgisiz erler, kemiksiz ilik gibi. (Eraslan 1996: 390-391).

Demek ki Edib Ahmed'in şöhreti 15. yüzyıl sonlarına kadar ulaşmıştır. Ancak hayatı hakkındaki bilgilerin menkıbeleşmiş olduğu görülüyor. Nevayî'nin verdiği bilgilerden Edib Ahmed'in gözlerinin görmediği; akıllı, zahit ve takva sahibi olduğu; manzum şekilde Türkçe öğütler söylediği ve bunların Türk boylan arasında yaygın bulunduğu şeklindeki bilgiler, diğer

kaynaklarla uyuşmaktadır. Ancak onun, İmâm-ı Âzam devrinde yaşamadığı muhakkaktır. Bu rivayeti ancak onun Hanefî mezhebinden olduğu şeklinde değerlendirmek mümkündür. Edib Ahmed'in Bağdad'a gitmiş olduğu da çok şüphelidir.

Atebetü'l-Hakayık 40 beyit ve 101 dörtlükten ibaret (484 mısra) bir eserdir; aruzun *feûlün feûlün feûlün feûl* vezniyle yazılmıştır. Beyitler hâlindeki bölüm eserin giriş bölümüdür ve gazel tarzında kafıyelenmiştir. Dörtlükler hâlinde yazılan bölüm, eserin ana bölümüdür ve mâni tarzında (a a x a) kafıyelenmiştir. Eserde tam kafiyeler yanında yarım kafiyeler de vardır. Mısra başı kafiyelerine de sık rastlanır. Giriş bölümünde Tanrı'ya, peygambere ve dört halifeye övgüden sonra (20 beyit), kitabın sunulduğu Emir Muhammed Dâd İspehsâlâr Bey'e övgü bulunur (14 beyit). Daha sonraki 6 beyit kitabın niçin yazıldığı hakkındadır. Eserin dörtlükler hâlindeki ana bölümünde şu konular işlenmiştir: İlmin faydası ve bilgisizliğin zararı, dilin muhafazası, dünyanın dönekliği, cömertlik ve hasislik, tevazu ve tekebbür, hırs, kerem-yumuşaklık ve başka iyilikler, zamanenin bozukluğu.

Atebetü'l-Hakayık yazılış amacına uygun olarak tamamen öğüt üslûbuyla kaleme alınmıştır. Bu bakımdan Kutadgu Bilig'in öğüt ağırlıklı bölümleri Atebetü'l-Hakayık ile benzer üslûptadır. Ancak Atebetü'l-Hakayık'ta Kutadgu Bilig'deki çeşitlilik ve zenginlik yoktur. Atebetü'l-Hakayık'ın muhtevası ve üslûbu hakkında fikir edinmek için aşağıdaki dörtlüklere bakmak kâfidir.

Bilig bildi boldı eren belgülüg Biligsiz tirigle yitük körgülüg Biliglig er öldi atı ölmedi Biligsiz tirig erken atı ölüg Bilgi bilen insan, tanınmış olur, Bilgisiz, diriyken yitik sayılır. Bilgili er ölse de adı ölmez, Bilgisizin diriyken adı ölür.

Eşitgil biliglig negü tip ayur Edebler başı tıl küdezmek tiyür Tiliŋ bekte tutgıl tişiŋ sınmasun Kah çıksa bektin tişiŋni sıyur

İşit, bilgili neler deyip söyler, Edebin başı, dili gözetmek der. Dilini sıkı tut, dişin kırılmasın, Çıksa sıkılıktan, dişini kırar.

*Anın uş çıkardım bu türk*µ *kitib Kerek kıl tap ey dost kerek kıl itib Bitidim bu taŋsuk turaf sözlerin Kah barsa özüm sözüm kalsu tip* O sebeple çıkardım Türkçe kitap, İster yeter bul, ister ilâve yap. Yazdım bu nadide, zarif sözleri, Ben gidersem sözüm kalsın diye hep.

Atebetü'l-Hakayık'ın dört yazması bugüne ulaşmıştır. Semerkant nüshası, Temür'ün oğlu Şahruh döneminde, 1444'te Semerkant'ta, hattat Zeynelâbidin tarafından istinsah edilmiştir. Düzgün bir hatla, Uygur harfleriyle yazılmıştır. Şimdi İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'nde Ayasofya bölümündedir. Ayasofya nüshası, 1480'de İstanbul'da Şeyhzade Abdürrezzak Bahşı tarafından düzenlenmiştir. Üst satırları Uygur, alt satırları Arap harflidir. Topkapı Müzesi nüshası Fatih veya 2. Beyazıt döneminde, İstanbul'da istinsah edilmiş olmalıdır; Arap harflidir. Ankara Seyid Ali nüshası Arap harflidir; baştan, ortadan, sondan eksiktir. Eserin yazmalarının Semerkant ve İstanbul'da istinsah edilmesi, Herat'ta yaşayan Nevayî'nin eserinde Edib Ahmed'in uzunca yer alması, esere ait bir dörtlüğün, Uygur harfli olarak Turfan yazmaları arasında bulunması, bütün Türk dünyasında 15. yüzyılın sonlarına dek ne kadar yaygın olduğunu gösterir.

2.1.4. KUR'AN TERCÜMELERİ

Kur'an'ın ilk tercümeleri Karahanlılar döneminde yapılmıştır. Bu eserler "satır-altı" tabir edilen tarzda yapılmış olan tercümelerdir. Arapça asıl metin daha iri harflerle üstte bulunur. Özgün metindeki her kelimenin, bazen de küçük kelime gruplarının altına daha küçük Arap harfleriyle tercümesi yazılır. Satır altı Kur'an tercümelerinden Karahanhîar dönemine ait olduğu tahmin edilen dört nüsha vardır:

1. İstanbul'da Türk İslâm Eserleri Müzesinde bulunan nüsha (TİEM nüshası): Yazmada mütercimin adı ve tercüme tarihi kayıtlı değildir. Muhammed bin el-Hâc Devletşah eş-Şirâzî tarafndan 1333-1334 yılında istinsah edilmiştir. Bu yazma, Kur'an tercümelerinin en eskisi kabul edilmektedir (Kök 2004: XXI). Yazmanın ilk yarısı üzerinde Abdullah Kök tarafından doktora tezi yapılmıştır: Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 lv-235v/2) Giriş-İnceleme-Metin-Dizin, Ankara 2004 (Ankara Ünivesitesi, Eski Türk Dili Bilim Dalı, yayımlanmamış doktora tezi).

2. Manchester-John Rylands nüshası: İngiltere'de bulunan, telif ve istinsah tarihi belli olmayan bu nüsha, TİEM nüshasına göre daha muahhar özellikler göstermektedir. Eserin sözlüğü J. Eckmann tarafından yayımlanmıştır: *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation,* Budapest 1976.

3. Özbekistan İlimler Akademisi nüshası: Eksik bir nüshadır. Yazma üzerinde A.A. Semenov çalışmıştır: *Sobraniye vostoçnıh rukopisey,* Taşkent 1957.

4. Anonim tefsir: Peterburg'daki Asya Halkları Enstitüsü Kitaplığındadır. 1914 yılında Zeki Velidi Togan tarafından Fergana'da bulunmuştur. Tefsirle tercüme arası bir mahiyet göstermektedir. Yazmanın sözlüğü Borovkov tarafından yayımlanmıştır: *Leksika sredneaziatskogo tefsira X1I-XIII w.,* Moskva 1963. Borovkov'un yayını Türkçeye çevrilerek ve yeniden düzenlenerek Halil İbrahim Usta ve Ebülfez Amanoğlu tarafından tekrar neşredilmiştir: A.K.Borovkov - Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.-XIII. Yüzyıllar), TDK, Ankara 2002.

2.1.5. DÎVÂN-I HİKMET

Hoca Ahmed Yesevî'nin şiirlerinin toplandığı yazmalara "Dîvân-ı Hikmet" denir. Bunun sebebi Ahmed Yesevî'nin şiirlerinin "hikmet" terimiyle anılmasıdır. Ahmed Yesevî, 12. yüzyılda Batı Türkistan'da yaşamış mutasavvıf bir şairdir. Sayram (İsfîcab) şehrinde doğmuş, 7 yaşında Yesi şehrine göçmüştür. "Yesevî" mahlâsı, "Yesi şehrine ait" anlamına gelmektedir. Güneybatı Kazakistan'daki Yesi şehri bugün "Türkistan" olarak adlandırılmaktadır.

11. yüzyılın sonlarında doğduğu tahmin edilen Ahmed Yesevî'nin babasının adı İbrahim, annesinin adı Ayşedir. Annesi bir şeyh kızı olduğu gibi, babası da kerametleriyle tanınmış bir şeyh idi. 7 yaşında yetim kalan Ahmed Yesevî önce Yesi şehrinde Arslan Baba'ya intisap ederek ondan el

alır. Fakat Arslan Baha'nın bir yıl içinde ölümü üzerine Buhara'ya gider ve Yûsuf-ı Hemedânî'ye intisap eder. Ahmed Yesevî'nin asıl hocası ve şeyhinin Yûsuf-ı Hemedânî olduğu, ilim ve feyzini büyük ölçüde ondan aldığı tahmin edilebilir. Elbette Buhara'daki çeşitli bilim ve tasavvuf çevrelerinde bulunmuş ve kendisini geliştirmiştir.

Ahmed Yesevî, Hemedânî'nin 3. halifesidir. Hemedânî 1140'ta ölmüş, ilk iki halifeden sonra 3. olarak Ahmed Yesevî tarikat şeyhi olmuştur. Ancak 1160'ta Hemedânî'nin postuna oturan Yesevî, kısa bir müddet sonra bundan vazgeçmiş ve Yesi'ye dönmüştür. Peygamberin 63 yaşında ölmüş olması dolayısıyla Yesevî'nin de 63 yaşına gelince Yesi'de bir kuyu yaptınp içine girdiği ve kalan ömrünü orada geçirdiği rivayet edilir. *"Yir astıga kirdim muna"* (Yer altına girdim işte) nakaratlı şiiri, bu hadiseye telmihte bulunmaktadır. Ahmed Yesevî 1166 yılında Yesi'de vefat etmiştir.

Ahmed Yesevî'nin, dönemin önemli bir bilim ve kültür merkezi olan Buhara'da iyi bir eğitim gördüğü, Arapça ve Farsçayı çok iyi öğrendiği, İslâmî ilimler konusunda da çok iyi yetiştiği tahmin edilebilir. Geçimini tahta kaşık yontup satarak sağladığı rivayet edilmektedir.

Ahmed Yesevî'nin en önemli tarafı kurduğu Yesevîlik tarikatı, yaptığı irşatlar ve yazdığı şiirler ypluyla Müslümanlığı sade bir şekilde göçebe Türk halkına anlatmasıydı. Bu konuda o kadar tesirli olmuştu ki kendisinin ve müritlerinin yetiştirdiği yüzlerce şeyh Türkistan ve Anadolu'da aynı yoldan yürüyerek birçok yeni tarikat kurmuşlar ve yüzlerce yıl Türkistan ve Anadolu Türklerinin manevî cephesini beslemişlerdi. Türklerin, Müslümanlığı taassuptan uzak, sade bir şekilde algılamaları ve uygulamalarında Ahmed Yesevî ve takipçilerinin çok önemli rolü olmuştur. Müritlerinin sayısının çokluğunu menkıbeler 99 000 ile ifade ederler. 12. yüzyılda vefat etmiş bulunan Yesevî'nin tesiri 14. yüzyıl sonlarındaki Temür devrinde çok güçlü bir şekilde devam etmekteydi. 1396-1397 yıllarında Temür, Yesevî'nin kabrini ziyaret etmiş ve Yesi şehrinde onun için abidevî bir türbe yaptırmıştı. 16. yüzyıl başlarında Şiban Han da türbeyi tamir ettirmiştir. 17. yüzyılda Evliya Çelebi'nin dahi soyunu Yesevî'ye bağlaması onun tesirinin sürekliliğini gösterir. Esasen Türkistan şehirlerinden Kazan ve İstanbul'a dek yayılmış bulunan Dîvân-ı Hikmet yazmaları da çok sonraki asırlara aittir. "Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar" adlı eserinde Fuat Köprülü, Yesevî tesirini ve Ahmed Yesevî -Yunus Emre çizgisini mükemmel bir şekilde incelemiştir. Ahmed Yesevî'nin türbesinin bütün dünyadaki Türkler tarafından bugün dahi ziyaret edilmesi ve Türkistan şehrinde onun adına Türkiye-Kazakistan ortak üniversitesi kurulması Yesevî tesirinin hâlâ devam ettiğinin en somut delilleridir.

Dîvân-ı Hikmet yazmaları çok sonra (16. yüzyıldan sonra) istinsah edildikleri için dil bakımından Karahanlı Türkçesinin değil Çağatay Türkçesinin özelliklerini yansıtırlar. Ancak Yesevî, Karahanlılar döneminde yaşadığı için onun hikmetlerini Karahanlı dönemi edebiyatı içinde değerlendirmek gerekir. Hikmetlerin çoğu koşma tarzında kafiyelenmiş dörtlükler hâlindedir ve hece vezniyle yazılmıştır. Mesnevi tarzındaki münâcat ve nât ile gazelleri aruz vezniyle kaleme alınmıştır. Heceyle yazılmış gazel kafiyeli şiirleri de vardır. Heceyle yazılmış koşma tarzındaki hikmetler 4+4+4=12 heceli; gazel tarzı hece şiirleri ise 7+7=14 veya 8+8=16 hecelidir. Yesevî'nin kullandığı aruz vezinleri ise 2 failâtün 1 fâilün, 2 mefâîlün 1 feûlün, 4 mefaîlün ve mef'ûlü mefâîlü mefâîlü feûlün'dür. Görüldüğü gibi bunlar Türk şiirinde en sık kullanılan basit aruz vezinleridir. Esasen gazellerin bir kısmı, mısra ortalarından da kafiyeli olan musammat gazellerdir ve bu halleriyle 4+3=7'lik koşma tarzıyla aynı biçime sahiptirler. Dörtlükler çoğunlukla 10-12 kıt'a, gazeller ise 7 beyittir. Ancak 5-28 kıt'a arasında değişen dörtlükler ve 5-15 beyit arasında değişen gazeller de vardır. Arapça, Farsça kelimelerde tam kafiyeyi, Türkçe kelimelerde yarım kafiyeyi, hatta bazen sadece redifi tercih eden Yesevî'nin şiirlerinde çok güçlü bir zikir ritmi vardır.

Hikmetlerin birçoğunun zikir sırasında okunmak için yazıldığı anlaşılmaktadır. *On birimde + rahmet derya + dolup taştı/ Allah didim + şeytan mindin + yırak kaçtı/ Hay u heves + mâ vü menlik + turmay köçti/ On ikide + bu sırlarını + kördüm muna* (On birimde rahmet denizi dolup taştı /Allah dedim, şeytan benden uzaklaştı /Arzu heves, benlik-bizlik, durmadı göçtü /On ikide bu sırları gördüm işte.) dörtlüğünde, halk şiiri tarzındaki kafiyeler ve 4+4+4'lük duraklarla Ahmed Yesevî'nin zikir ritmini kolayca yakaladığı açıkça görülmektedir. *Her kim sohbetke kildi + irendin ülüş aldı/ Bat kildi biliş boldı + dervişler sohbetinde* (Her kim sohbete geldi, erlerden nasip aldı /Tez geldi, tanış oldu, dervişler sohbetinde.) beytinde de iç kafiyelerle yine zikir ritminin yakalandığı görülüyor. Yesevî, gerek sağladığı bu ritim yoluyla, gerek halkın ruhuna hitap eden sade söyleyişlerle coşkun, akıcı ve samimî bir üslûbun sahibi olmuştur. Onun şiirlerini yüzyıllarca yaşatan da bu sadelik, samimiyet, coşkunluk ve akıcılıktır. Zikir sırasında mısralar müritlerin dilinde âdeta ritmik davul sesi gibi yankılanmaktadır. Bu sesin şaman ayinlerinden Yesevî'nin hikmetlerine ulaştığı ve oradan Yunus Emre, Hacı Bayram, Kaygusuz Abdal gibi tekke şairlerinin şiirlerine uzandığı muhakkaktır. Esasen tekke şiirlerinin birçoğunda bu ritmi sezmek, hatta duymak mümkündür.

Yesevî'nin hikmetlerinde işlenen konular çok derin değildir. Dinin esasları, tasavvuf adabı, cennet-cehennem, kıyamet ahvali, peygamber

sevgisi, dünyadan şikâyet dervişlere ait menkıbeler hikmetlerin başlıca konularıdır. Ahmed Yesevî kendi hayatına ait bazı anları da şiirlerinde anlatır. Yaşname (yaş şiiri) tarzındaki uzun şiirde onun hayat safhalarını görmek mümkündür:

On üçümde nefs hevānı kolga aldım Nefs başıga yüz mir) belâ karmap saldım Tekebbürni yirge urup basıp aldım On törtümde tofrak-sıfat boldum muna On üçümde nefs hevesi ele aldım; Nefsin başına yüz bin belâ tutup saldım; Tekebbürü yere vurup, basıp aldım, On dördümde toprak gibi oldum işte.

Şu dörtlükte de Ahmed Yesevî, şeyhi Arslan Baba'dan, peygamber emaneti olan hurmayı aldığını anlatır. Rivayete göre Hz. Muhammed, sahabesinden Arslan Baba'nın damağına, ümmetinden Ahmed adlı birisine teslim edilmek üzere bir hurma yerleştirir; Arslan Baba da 400 yıl sonra hurmayı küçük Ahmed'e verir:

Agzıŋ açgıl ey kṻdek emânetin bireyin Mezesini yutmadım aç agzıŋa salayın Hak resülnı buyrugın ümmet bolsam kılayın Arslan Babam sözlerin işitiŋiz teberrük Ağzım aç ey çocuk, emanetini vereyim; Lezzetini tatmadım, aç ağzına salayım; Hak resulün emrini, ümmet isem, kılayım; Arslan Babam sözlerini işitin teberrük!

Şu dörtlüklerde öbür dünya için hazırlık yapmak gerektiği, kılavuzsuz (şeyhsiz) bu işin olamayacağı kervan ve kılavuz benzetmesiyle sade bir şekilde anlatılmaktadır:

Kârvân eger köçer bolsa azuk alur Süd u ziyān bolganını anda bilür Azuksızın yolga kirgen yolda kalur

Yükin yüklep yolga kirgen kalmas irmiş Kervan eğer göçer olsa azık alır; Kâr ve ziyan olduğunu orda bilir; Azıksız yola girenler yolda kalır; Yük yükleyip yola giren kalmaz imiş.

Ahmed Yesevî, Batı Karahanlıların hüküm sürdüğü Batı Türkistan'da, Karahanlıların son dönemlerinde yaşamış ve eser vermiş mutasavvıf bir şairdir. Ancak onun müritleri de aynı tarzda hikmetler yazmışlardır. Bunlardan bilhassa Hakim Süleyman Ata meşhurdur.

Müritlerinin şiirleri de bazen Yesevî'ye mal edilmiştir. Dolayısıyla Dîvân-ı Hikmetlerdeki bütün şiirlerin Yesevî'ye ait olduğunu söylemek zordur. Ancak yine de Türk tasavvuf şiirinin ilk örnekleri olan hikmetleri Karahanlı Dönemi edebiyatı içinde değerlendirmek doğru bir yaklaşım sayılmalıdır.

* *

Mahkeme belgeleri, 10. yüzyılda Yarkent'te, Uygur ve Arap harfleriyle kaleme alınmıştır. Türk dil ve hukuk tarihinin bu önemli belgeleri Selçuklu Araştırmaları Dergisi'nde Şinasi Tekin tarafından yayımlanmıştır.

2.2. KARAHANLI DEVRİ ESERLERİNİN KEŞİF VE NEŞRİ

Ünlü tarihçi Hammer, 18. asrın son yıllarında İstanbul'dan Viyana'ya dönerken yanında bir de kitap bulundurmaktadır. Bu eser; Temür Bek'in oğlu Şahruh'un Türkistan'da hüküm sürdüğü çağlarda, 17 Haziran 1439'da Herat'ta Uygur harfleriyle istinsah edilmiş olan Kutadgu Bilig'dir. 1474'te Abdürrezzak Bahşı için Tokat'tan İstanbul'a getirtilen Kutadgu Bilig, 300 küsur sene İstanbul'da kaldıktan sonra, Hammer eliyle yolculuğunun son noktasına, Viyana Saray Kütüphanesi'ne gelir. Hammer eserin birkaç yaprağının fotoğrafını Paris'teki Amedee Jaubert'e gönderir ve Jaubert, eseri ilim âlemine tanıtan ilk yazıyı Journal Asiatique (VI, 1825) dergisinde yazar. Fakat bu yazı pek fazla ilgi uyandırmaz. Ancak 45 yıl sonra Macar Türkoloğu Vambery'nin neşri ilim dünyasının dikkatini çekecektir. Vambery, 1870'te Kutadgu Bilig'in 915 beytini, matbaada dökülmüş Uygur

harfleri, okunuşu ve Almanca tercümesiyle neşreder. Eser üzerindeki ilk büyük çalışmalar Radloff'a aittir. Radloff, 1890'da eserin tıpkıbasımını, 1891'de ise husûsî olarak döktürülmüş Uygur harfleriyle neşrini yapar.

1896'da Kahire'deki Hidîv Kütüphanesi tanzim edilmekte ve bodrum katında bulunan birbirine kanşmış kitap ve varaklar elden geçirilmektedir. İşte bu sırada kütüphanenin müdürü Moritz, bu yapraklar arasından Kutadgu Bilig'in yeni bir nüshasını keşfeder. Bu, Memlûk kumandanlarından İzzeddîn Aydemir nâmına 14. asırda (1374'ten önce), Arap harfleriyle istinsah edilmiş olan nüshadır ve hâlen aynı kütüphanede bulunmaktadır. 1897'de Herat nüshasının transkripsiyonunu neşre başlayan Radloff, Mısır nüshasının keşfi üzerine bu işi durdurur. Mısır nüshası ile Herat nüshasını karşılaştıran Radloff, bir süre sonra eserin ilk mukayeseli neşrini, Rus transkripsiyon harfleriyle ve Almanca tercümesiyle yayımlar. Bu, Radloff neşrinin birinci fasikülüdür. Radloffun okuyuşunda pek çok hatalar bulunmakla beraber, eserin tamamını ilk defa neşir ve tercüme eden odur. 1910 yılında diğer fasikülü de neşrederek eseri tamamlar. Bu arada 1902 yılında Keleti Szemle mecmuasında Martin Hartmann Kutadgu Bilig'in vezni ile ilgili önemli bir inceleme neşreder.

Necib Âsım 1906'da Ayasofya Kütüphânesi'nde bir satırı Uygur, bir satırı Arap harfli bir eser keşfeder. Bu, 1480'de İstanbul'da tanzim edilmiş olan Atebetü'l-Hakayık'tır. Eseri tanzim eden, Kutadgu Bilig'i Tokat'tan İstanbul'a getirtmiş olan Abdürrezzak Bahşı'dır. Necib Âsım keşfettiği eseri, Macarlar'ın Keleti Szemle mecmuasında birkaç sayfasını da vererek ilim âlemine ilk defa olarak tanıtır.

1913 yılında Zeki Velîdî, Sagay Türkleri'nden Prof. Katanov'un gayretiyle "Kazan Üniversitesine Mülhak Târih, Arkeoloji ve Etnografya Cemiyeti" tarafından ilmî araştırmalar yapmak üzere Türkistan'ın Fergana vilâyetine gönderilir. Bu seyahati sırasında Togan, Nemengan'da husussî bir kütüphanede Kutadgu Bilig'in üçüncü nüshasını keşfeder ve bir yazıyla bu keşfini açıklar. Fakat araya giren Birinci Dünya Savaşı, Rus ihtilâli, Türkistan istiklâl mücadeleleri eserin üzerine tekrar bir perde çeker ve bu nüsha daha 12 yıl meçhul kalır.

Yıl 1917. Şark'ta yazılmış binlerce eserin künyesini ve muhtevasını hafızasında tutan ve pek çok yazmaya sahip bulunan Ali Emîrî Efendi İstanbul sahaflarında dolaşırken, kitapçı Burhan Bey'in dükkânına uğramıştır. Kitapçı, Ali Emîrî'ye bir yazma gösterir. Kitabı eline alan Ali Emîrî Efendi bir hazineyle karşılaşmış olduğunu derhal anlar. Bu eser, daha önce Kâtib Çelebî'nin Keşfü'z-Zünûn'unda hakkında birkaç satır bilgi gördüğü Dîvânü Lûgati't-Türk'tür. Büyük bir heyecan ve telâşla esere sahip

olan Ali Emîrî, Sadrâzam Talât Paşa'nın araya girmesiyle eseri Kilisli Rifat'ın neşretmesine razı olur ve Dîvânü Lûgati't-Türk, Kilisli Rifat tarafından 1917-1919 yıllarında üç cilt hâlinde aynen neşredilir. Bu arada Necib Âsım, daha önce bulmuş olduğu Atebetü'l-Hakayık'ı 1918 yılında metin, tercüme, tıpkıbasım ve îzahlarıyla birlikte ilk olarak neşreder. Böylece Karahanlı devrinin üç büyük eserinin, Kutadgu Bilig, Dîvânü Lûgati't-Türk ve Atebetü'l-Hakayık'ın tamamı 1900-1919 yılları arasında neşredilmiş olur. Dîvân-ı Hikmet yazmaları zâten öteden beri bilinmekte ve 1878'den beri Kazan'da, İstanbul'da ve Taşkent'te basılmış bulunmaktaydı.

Bu arada Dîvânü Lügati't-Türk'ün muhtevası üzerinde çalışmalar başlamış, Abdülahad Nuri, 1918-1923 yılları arasında eserdeki atasözlerini yayımlamıştır. Dîvan'daki atasözlerini 1920'de Carl Brockelmann, 1922-23 yıllarında da Necib Âsım neşrederler. Yine Brockelmann 1920-1924 yılları arasında neşrettiği iki uzun makalede Dîvan'daki şiirleri ve Almanca tercümelerini verir. Hüseyin Nâmık, 1921-1922 yıllarında Dergâh mecmuasında Dîvan'daki eski Türk âdet, an'ane ve inançlarını yazar. Brockelmann'ın Dîvan'daki şiirlerle ilgili araştırması Köprülüzâde Ahmed Cemâl tarafından tercüme edilir ve 1923'te Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası'nda neşredilir. Aynı araştırma 1927'de de Fıtrat tarafından Özbek Türkçesi'ne çevrilmiş ve "En Eski Türk Edebiyatı Numuneleri" adıyla Semerkant'ta neşredilmiştir.

1925 yılında hem Kutadgu Bilig'in, hem de Atebetü'l-Hakayık'ın yeni nüshaları keşfedilir. Özbek âlimlerinden Fıtrat'ın bulduğu Kutadgu Bilig nüshası, daha önce Zeki Velîdî tarafından bulunan, fakat sonra kaybolan nüshadır. Kutadgu Bilig'in "Fergana" adıyla anılan bu en eski nüshası Fıtrat tarafından, Taşkent'te çıkan Maârif ve Okutguçı mecmuasında tanıtılır. Aynı yıl İstanbul'da Türkiyat Mecmuası'nın ilk cildi çıkmıştır. Bu ilk cilt bize Kutadgu Bilig hakkındaki yeni keşfi de tanıtır ve Fıtrat'ın yazısını Türkiye Türkçesi'ne aktarır. Yine Türkiyat Mecmuası'nın ilk cildinde Necib Âsım'm yeni keşfini de öğreniriz. Necib Âsım Ayasofya Kütüphanesi'nde Atebetü'l-Hakayık'ın bu defa en iyi nüshasını bulmuştur. Bu nüsha 1444'te, meşhur hattat Zeynelâbidîn tarafından Semerkant'ta Uygur harfleriyle istinsah edilmiş olan nüshadır.

Jean Deny, 1925'te yazdığı önemli bir makale ile, daha önce Necib Asım tarafından yanlış olarak "Hîbetü'l-Hakayık" diye okunan eserin adını ve neşirdeki birçok hataları düzeltmiştir. Fuad Köprülü 1923'ten itibaren Atebetü'l-Hakayık hakkında pek çok makale yazmış ve eserin Türk edebiyatı tarihi içindeki yerini ortaya koymuştur. 1926'da neşrettiği Türk

Edebiyatı Tarihi'nde Köprülü, Karahanlı devri eserlerini ilk defa olarak topluca değerlendirir.

Dîvânü Lûgati't-Türk'teki bütün kelimelerin indeksi ve kelimelerin Almanca karşılıkları ilk defa olarak Carl Brockelmann tarafından 1928'de Budapeşte'de neşredilir: *Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmud Al-Kaşgaris Divan Lügat At-Türk.* Besim Atalay, *Türk Dili Kuralları* adıyla 1931'de Ankara'da yayımladığı eserde Dîvân'ın şurasına burasına serpiştirilmiş bütün gramer kurallarını bir araya toplar. 1932'de Zeki Velîdî, Atsız Mecmua'da yazdığı iki makalede, Dîvânü Lûgati't-Türk'ün yazılış tarihi ve Kâşgarlı Mahmud'un hayatı hakkında önemli bilgiler verir.

1940-1951 yılları, Karahanh devri eserleri üzerindeki çalışmaların altın yıllarıdır. Bu 11 yıl içinde üç eserin bütün nüshalarının tıpkıbasımları, ilmî yayınları (nüshaları karşılaştırarak transkripsiyon alfabesiyle tesbit edilmiş okunuşlar), Dîvânü Lûgat'it-Türk ile Atebetü'l-Hakayık'ın tercüme ve indeksleri yayımlanmıştır. 1940'ta Besim Atalay'ca Dîvân tercümesinin ilk iki cildi, 1941'de tercümenin son cildi ve tıpkıbasımı çıkarılmıştır. 1942'de Kutadgu Bilig'in Uygur harfli Herat nüshasının, 1943'te Arap harfli Fergana ve Mısır nüshalarının tıpkıbasımı neşredilir. Yine 1943'te Besim Atalay Dîvan'ın dizinini yayımlar. Reşid Rahmeti Arat'ın Kutadgu Bilig üzerindeki 15 yıllık çalışması, 1947 yılında muazzam semeresini verir. Arat, Kutadgu Bilig'in üç nüshasını karşılaştırarak en mükemmel metin neşrini ortaya koyar. Arat'ın 1951'de yayımladığı Atebetü'l-Hakayık ise karşılaştırmalı metni, tercümesi, indeksi, izahları ve bütün nüshaların tıpkıbasımlarıyla bu konudaki en mükemmel neşir olmuştur.

Kutadgu Bilig'in 1942'deki Herat nüshası tıpkıbasımında Abdülkadir İnan'ın hacimli ve fevkalâde önemli bir incelemesi vardır.

Aynı yıllar arasında, 1943'te Ahmed Caferoğlu'nun *Türk Dili Tarihi Notları* Karahanh devri eserlerini topluca değerlendirir. Ferit Birtek'in 1944'te çıkan *En Eski Türk Savları* ise Dîvânü Lûgat'it-Türk'teki atasözlerini tekrar bir araya getirir ve tercümelerini verir. 1946'da Şakir Ülkütaşır'ın *Büyük Türk Dilcisi Kâşgarlı Mahmud* adlı eseri yayımlanır. Bu eserde Kâşgarlı'nın hayatı ve Dîvân hakkındaki en lüzumlu bilgiler bir araya getirilmiştir. Sadri Maksudî Arsal'ın 1947'de çıkan *Türk Tarihi ve Hukuk* adlı eseri ise Kutadgu Bilig'i Türk hukuk tarihi açısından değerlendirir. A. Bombaci'nin 1953'te Fuad Köprülü Armağanı'nda çıkan "Kutadgu Bilig Hakkında Bazı Mülâhazalar" adlı incelemesi ile Omeljan Pritsak'ın aynı yıl Türkiyat Mecmuası'nda neşredilen "Mahmud Kâşgarî Kimdir" adlı yazısı son derece önemlidir. Pritsak bu yazısıyla Kâşgarlı Mahmud'un Karahanh hanedanına mensup bir şehzade olduğunu ortaya koyar.

1959'da Reşid Rahmeti Arat, Kutadgu Bilig tercümesini yayımlar. Aynı yıl Fundamenta'da Mecdut Mansuroğlu'nun "Das Karakhanidische" adlı Karahanlı Türkçesi grameri çıkar. Özet de olsa bu yazı, Karahanlı Türkçesine ait ilk gramerdir. Carl Brockelmann'ın 1954'teki *Osttürkische Grammatik'i* yalnız Karahanlı devrini değil, 19. yüzyıla kadar bütün Doğu Türkçesi'ni içine almıştır. Şerbak'ın 1961'deki grameri de yalnız Karahanlı Türkçesi'ne ait değildir.

Özbek âlimi Salih Mutallibov *Türkiy Sözler Devani* adıyla Dîvânü Lûgati't-Türk'ün Özbek Türkçesi'ne tercümesini ve indeksini dört cilt hâlinde (1960, 1961, 1963, 1967) Taşkent'te neşretmiştir. Bu eserin dördüncü cildinde Abdurrahmanov ve Şükürov tarafından yazılmış bir 11. yüzyıl grameri taslağı da bulunmaktadır.

Sovyetler Birliği'ndeki Türkologlardan bir ekipçe hazırlanan ve 1969'da Leningrad'da neşredilen *Drevnetyurkskiy Slovar* (Eski Türkçenin Sözlüğü), Orhun ve Uygur Türkçeleriyle birlikte Karahanlı devri eserlerinin kelime hazinesini de içine alan önemli bir sözlüktür.

Halil İnalcık'ın 1966'da yazdığı "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", Kutadgu Bilig'in fikrî kaynaklarını araştıran; İbrahim Kafesoğlu'nun 1970'teki "Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri", Kutadgu Bilig'in Türk kültürü içindeki yerini belirten önemli incelemelerdir. Ahmet Caferoğlu'nun 1970'te İstanbul'da basılan *Kâşgarlı Mahmud* adlı eseri, Dîvânü Lûgati't-Türk'ü toplu olarak değerlendirir. Stebleva'nın 1971'de çıkan *Razvitiye tyırkiskih Poetiçeskih X form v XI veke* adlı eseri, 11. asır Türk şiiri hakkındadır.

1972'de A. Dilâçar tarafından çıkarılan *Kutadgu Bilig İncelemesi* adlı eser Kutadgu Bilig'i çeşitli yönleriyle araştırır.

Sir Gerard Clauson 1972'de Oxford'da fevkalâde mühim bir sözlük neşreder: *An Etimological Dictionnary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.* Bu etimolojik sözlük, 13. yüzyıldan önceki Türkçenin, yani Orhun, Uygur ve Karahanlı Türkçelerinin kelime hazinesine dayanmaktadır.

Reşid Rahmeti Arat'ın Kutadgu Bilig üzerindeki uzun çalışmalarının son verimi, ölümünden sonra, 1979'da *Kutadgu Bilig III-İndeks* adıyla çıkmıştır.

1981'de Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı* adlı eserinde büyük ölçüde Kutadgu Bilig'e ve Dîvânü Lûgati't-Türk'e dayanarak Karahanlılar'ın devlet anlayışlarını ve teşkilâtlarını büyük bir vukufla, teferruatlı bir şekilde ortaya koymuştur. Genç daha sonraki bir eserinde de Kâşgarlı'ya göre Türk dünyasını değerlendirdi: *Kâşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk*

Dünyası, Ankara 1997. Bu eserde, Kâşgarlı'daki bütün kelimeler kavram analizine tâbi tutulmuş; dönemin sosyal, kültürel, askerî vb. hayatı ortaya konmuş ve Anadolu'da aynı kültür unsurlarının devam ettiği karşılaştırmalarla gösterilmiştir.

Dîvânü Lûgati't-Türk'e ait son yayın James Kelly'nin iş birliği ile Robert Dankoff tarafından yapılmıştır. Dîvân'ın metnini, İngilizce tercümesini ve indeksini ihtiva eden bu mükemmel çalışmanın ilk cildi 1982'de, ikinci cildi 1984'te, üçüncü cildi 1985'te Amerika Birleşik Devletleri'nde yayımlanmıştır: *Compendium of the Turkic Dialects (Türk Şiveleri Lugatı),* Harvard University I: 1982; II: 1984; III: 1985.

Dîvan'daki şiirler 1989'da Talat Tekin tarafından bir bütün hâlinde yayımlanmış ve değerlendirilmiştir: *XI. Yüzyıl Türk Şiiri - Divanü Lügati 't-Türk'teki Manzum Parçalar,* TDK, Ankara 1989.

1983'te Robert Dankoff Kutadgu Bilig'in İngilizce tercümesini yayımladı: *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig),* Chicago-London 1983. Bu mensur tercümede maniler nazım olarak İngilizceye çevrilmiştir.

1984'te Doğu Türkistan'da da Kutadgu Bilig'in ilmî neşri yapıldı: *Yusup Has Hâcib - Kutadgu Bilig,* Milletler Neşriyati 1984. Bu yayında eserin özgün metni ve bugünkü Uygurcaya aktarımı vardır. Aktaranlar Abdurehim Ötkür, Ahmet Ziyaî, Memtimin Yusup'tur.

Kutadgu Bilig ile ilgili çalışmalardan biri de Ahmet B. Ercilasun tarafından 1984'te çıkarılan *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil* adlı eserdir. 1985'te Ahmet B. Ercilasun, *Büyük Türk Klasikleri'nin* 1. cildinde "Karahanlı Devri Edebiyatı" başlıklı yazısında dönemi bir bütün olarak değerlendirmiştir.

Kutadgu Bilig 1986'da Almatı'da, 1994'te Bakû'da yayımlandı:

Askar Ekewbayev, Jusup Balasagun - *Kuttı Bilik,* Almatı 1986 (Aynı eser Çin'de Arap harfleriyle: Ulttar Baspası 1989).

Kâmil Veliyev - Ramiz Asker, *Yusif Balasagunlu: Gutadgu Bilik - Xoştbextliye Aparan Âlm,* Bakı 1994. Kutadgu Bilig, Halil Rıza Ulutürk tarafından manzum olarak da Azerbaycan Türkçesine aktarılmıştır.

Kutadgu Bilig'in Kırgızcası da yayımlanmıştır: *Tölögön Kozubekov, Cusup Balasağın - Kuttuu Bilim - Dastan,* Moskva 1993.

Kazakistan'da Kutadgu Bilig'i, söz varlığı ve üslûp açısından değerlendiren bir çalışma da yayımlanmıştır: Tuğlukcan Talibov, *Kutadğu Bilik ve Uniŋ Leksika-Stilistikilik Alahidilikliri,* Almuta 1996. Çalışma bir Uygur bilim adamı tarafından yapılmıştır ve bugünkü Uygur Türkçesiyledir.

1998'de eserin İngilizce manzum çevirisi de yapılmıştır: Walter May, *Yusuf Balasuguni — Beneficent Knowledge,* Moskow — Bişkek 1998.

1980'den sonra Dîvânü Lügati't-Türk de Türk dünyasında ilgi gördü; bugünkü Uygur ve Kazak Türkçelerine aktarıldı:

Mehmut Kaşkarî - Türkî Tiller Dîvâni (Dîvânü Lugati 't-Türk), Urumçi, I: 1981; II: 1983; III: 1984 (heyet tarafından).

Askar Kurmaşulı Yegewbay, *Maxmut Kaşkari - Türik Sözdigi,* Almatı, I-II: 1997; III: 1998.

Atebetü'l-Hakayık da Türk dünyasının ilgisinden mahrum kalmamıştır. Bu eser hakkındaki başlıca neşriyat da aşağıda gösterilmiştir.

K. Mahmudov, *Hibatu'l-Hakayik,* Taşkent 1968.

K. Mahmudov, *Ahmad Yugnakining "Hibatu'l-Hakayik" Eseri Hakida,* Taşkent 1972.

Hamit Tömür - Tursun Eyüp, *Atebetü'1-Hakayık,* Pekin 1980.

E. Kurışjanov - B. Sağındıkov, *Ahmet Yükneki - Akikat Suyı,* Almatı 1985.

Ahmed Yesevî'nin şiirlerinin birçoğu *Dîvân-ı Hikmet'ten Seçmeler* adı altında 1983 yılında Kemal Eraslan tarafından neşredilmiştir. Bu önemli çalışmada metinlerle birlikte metinlerin tercümeleri, inceleme, notlar, yer ve şahıs adları dizinleri de bulunmaktadır.

Ahmet Yesevî'nin yazmalarından biri tıpkıbasım olarak Moskova'da da yayımlanmış, şiirler yazmanın özgün diliyle Kiril harflerine de aktarılmıştır: *Medinede Muhammet Türkistanda Xoja Axmet - Xoja Axmet Yasavı -Xikmetler,* Moskva 1992. Şiirleri Kiril harflerine, Türkmen araştırıcılarından Anna Övezov aktarmıştır.

Hayati Bice de 1836 Kazan baskısını esas alarak Yesevî'nin hikmetlerini yayımlayan araştırıcılardan biridir: *Hoca Ahmed Yesevi -Divan-ı Hikmet,* Ankara 1993.

Karahanlı Türkçesinin dili üzerine Necmettin Hacıeminoğlu'nun 1996'daki yayını, konuyu bütün olarak ele alan ilk eserdir: *Karahanlı Türkçesi Grameri,* TDK, Ankara 1996.

2.3. KARAHANLI TÜRKÇESİNİN DİL ÖZELLİKLERİ

Türk dilini, eski, orta, yeni olarak üç döneme ayıran Türkologlara göre Karahanlı Türkçesi, Orta Türkçenin ilk dönemini oluşturur. Böyle düşünen Türkologlara göre 10-15. yüzyıllar arası, Orta Türkçe dönemidir. Karahanlı

Türkçesinden sonraki Harezm, Kıpçak ve Eski Oğuz Türkçeleri de Orta Türkçenin diğer dönem ve alanlarıdır. Bu görüş, Batı Türkçesinin ilk dönemi olan Eski Oğuz Türkçesinin, diğerlerinden önemli farklılıklar gösterdiğini dikkate almaz. 13. yüzyıldan itibaren Türk yazı dilinin (Kuzey-) Doğu ve (Güney-) Batı olarak iki ayrı kol hâlinde geliştiğini göz önünde bulunduran diğer bir kısım Türkolog, Karahanlı Türkçesini Eski Türkçe içine alır. Köktürk, Eski Uygur, Karahanh dönemleri Eski Türkçeyi oluşturur ve Karahanh Türkçesinin sonunda Türk yazı dili Doğu-Batı olarak ikiye ayrılır. Bugüne ulaşan metinleri 11. ve 12. yüzyıllara ait olan Karahanh Türkçesi Eski Uygur Türkçesiyle çağdaştır. Karahanh Türkçesi Kâşgar ve Balasagun gibi Müslüman Türk merkezlerinde kullanılırken, Eski Uygur Türkçesi daha doğuda Turfan, Hoço, Beşbalık gibi Manici ve Burkancı Türk merkezlerinde kullanılmaktaydı.

Dönem aynı, ama coğrafya ve medeniyet çevreleri farklıydı. Maamafih Eski Uygurca Karahanh Türkçesinden önce, 9. yüzyılda başlamış ve daha sonra da (15. yüzyıl sonlarına dek) devam etmiştir. Köktürkçe ise 7-8. yüzyıllarda Orhun vadisinde kullanılmıştır. Dönem, saha (coğrafya) ve medeniyet çevreleri ayrılıklarından meydana gelen birkaç küçük farklılığı dikkate almazsak Köktürk, Eski Uygur ve Karahanh Türkçelerini tek bir yazı dili olarak kabul edebiliriz. Nitekim Kâşgarlı Mahmud da "Uygur şehirlerine varıncaya dek Ertiş, Ila, Yamar, Etil ırmakları boyunca oturan halkın dili doğru Türkçedir. Bunların en açık ve en tatlısı Hakaniye-Hakanlılar ülkesi halkının dilidir." (DLT I 1941: 30) diyerek Uygur şehirlerindeki dil ile Hakaniye (Karahanh) ülkesi halkının dilinin "doğru" (standart) Türkçe olduğunu belirtmiştir. Gerçekten de medeniyet çevreleri (din) farklılıklarından doğan kelime hazinesindeki farklılıklar dışında Uygurca ile Karahanlıca gramer bakımından aynı dildir; tek ve ortak bir yazı dilidir.

2.3.1. SES ÖZELLİKLERİ

Karahanh Türkçesinde 8 ünlü, 26 ünsüz bulunur: *a, e, ı, i, o, ö, u, ü, b, c, ç, d, diş arası d, f, g, ğ, h, j, k, «, I, m, n, ŋ, p, r, s, ş, t, v, w, y, z*. Ünlülerden *o, ö* sadece birinci hecede, diğerleri her yerde bulunabilir. Bazı Türkologlara göre Karahanlıcada kapalı *e* de vardır (Mansuroğlu 1979: 145). Ünsüzlerden *c,j,f, h, sızıcı h,* v alıntı kelimelerde görülür *(cefa, havâ, haber, ajun, vezμ r, devlet);* Türkçe köklü sözlerde bulunmaz. *j, h,* ile sızıcı *h'ye* bazı ünlemlerde ve birkaç Türkçe sözde de rastlanabilir *(jagıla-, hay, ohşa, ahtar-). d, diş arası d, g, ġ, I, ŋ, p, r, z* ünsüzleri Türkçe kökenli sözlerin başında bulunmaz; sadece söz ortasında ve sonunda bulunabilir. *m, n, ş* ünsüzleri de söz başında seyrek görülür. *m,* geniz seslerinin bulunduğu durumlarda *(men,*

min-, miŋ), mundag); n, ne ve türevlerinde *(neçe, negü, nelük); ş,* birkaç kelimede *(şiş, şaşur-)* söz başında görülebilir. Köktürk, Eski Uygur ve bugünkü Karluk, Kıpçak, Oğuz lehçeleriyle karşılaştırıldığında Karahanlı Türkçesinin başlıca ses özellikleri şunlardır:

1. Türk lehçelerinin çoğunda *y'ye* dönen diş arası *d* sesi Karahanlı Türkçesinde yaygındır: *adak, bod, edgü* (iyi), *öd* (zaman). Kâşgarlı'ya göre Çigil Türklerinde bulunan diş arası *d* daha o dönemde birçok boyda *y* ve z'ye dönmüştür; ancak Kâşgarlı doğru biçimi *d* kabul eder (DLT I 1941: 32). Köktürk ve Uygur yazısında diş arası *d, d'*den ayrı bir harfle gösterilmez. Ancak Köktürk ve Uygur Türkçelerinde de iki *d* arasında fonetik bir fark olduğu muhakkaktır.

2. Köktürkçenin söz ortası ve söz sonu b'leri Uygurcada olduğu gibi Karahanlıcada da w'dir: *awın-, kawuş-, tavvar, aw, ew, sew-.* Uygurca metinlerde *w* yanında *b* de görülür.

3. Köktürkçedeki *n,* Maniheist Uygur metinlerindeki *n;* Budist Uygurlarda olduğu gibi Karahanlılarda da /dir: *koy* (koyun), *çıgay* (yoksul), *kayu* (nerede).

4. Dar ünlüler, dudak ünsüzleri yanında yuvarlaklaşmıştır. *tapug* (hizmet), *sewüg* (sevgili), *yawuz* (kötü), *kamug* (bütün).

5. Oğuz lehçelerinde çoğunlukla tonlulaşan *(g, ġ, d'ye* dönen) söz başı *k, t* sesleri, Karahanlı Türkçesinde tonsuzdur: *kerek, küç, köl, kara, kılıç, kuş, tişi, ton, tün.*

6. Türkiye ve Azerbaycan yazı dillerinde *var, var-, ver-* sözlerinde sızıcılaşmış bulunan ünsüz, Karahanh Türkçesinde süreksiz *b'ir: bar, bar-, bir-.*

7. Türkiye ve Azerbaycan yazı dillerinde «'ye dönen ŋ, Karahanlı Türkçesinin aslî seslerinden biridir: *öŋ, soŋ, teŋiz, aŋla-, köŋül.*

8. Kıpçakçada *c-,* Azerbaycan yazı dilinde bazı durumlarda *0-* olan ses, Karahanh Türkçesinde y'dir: *yıl, yılan, yol, yüz.*

9. Birincil uzunluklar Karahanlı Türkçesinde henüz kısalmamıştır: *öt* (ateş), *ât* (isim), *süt* (uzun *ü* ile), *+sâ-/+se-.* Bu dönemde ikincil uzunluklar da bulunmaktadır: *alūr, açār, almāk, birmêk.* Ancak Kâşgarlı Mahmud'un bazı kayıtlarından anlaşıldığına göre kısalma süreci bu dönemde başlamıştır.

2.3.2. BİÇİM ÖZELLİKLERİ

2.3.2.1. YAPIM

Karahanlı Türkçesi biçim özellikleri de Köktürk ve Uygur Türkçeleriyle hemen hemen aynıdır. *+lXk, +lXg, +sXz, +kl, +çl, +dAş, +klyA, +rAk* isimden isim yapma ekleri; *+IA-, +A-, +U-, +Ad-, + (A) r-, +sA-* isimden fiil yapma ekleri; *-mAk, -g, -(X)ş, -m, -ç, -(U)k, -gU* fiilden isim yapma ekleri; *-d-, -mA-, -n-, -I-, -ş-, -t-, -Ur-, -DUr-, -gUr-, -Ar-* fiilden fiil yapma ekleri, Karahanlı Türkçesinin sık kullanılan yapım ekleridir. Bu ekler tarihî yazı dillerinde ve bugünkü lehçelerin çoğunda da sık kullanılan yapım ekleridir.

İsimden isim yapma ekleri:

+lXk: akılık, könilik, edgülük, ulugluk. +lXg: hatâlıg, biliglig, kutlug, körklüg. +sXz: bahāsız, biligsiz, körksüz. +kl: künki, kidinki, kodkı. +çl: başçı, idişçi, içgüçi, kapugçı. +dAş: kadaş, erdeş, adaş. +kIyA: sözkiye, tuzkıya. +rAk: azrak, üküşrek, edgürek.

İsimden fiil yapma ekleri:

+IA-: başla-, sözle-, kizle-, imle-.
+A-: ula-, küçe-, aşa-, tüne-.
+U-: bayu-, kiŋü-, taru-.
+Ad-: kutad-, küçed-, muŋad-, yokad-,
+ (A) r-: akar-, karar-, eskir-, tüner-.
+sA-: barı(g)sa-, keli(g)se-, suwsa-.

Fiilden isim yapma ekleri:

-mAk: almak, birmek, turmak, körmek. -g: bilig, tatıg, kurug, ölüg. -(X)ş: alkış, biliş, ukuş, üküş, söküş, -m: alım, kedim, ulam, ötrüm.

-ç: ınanç, umınç, ökünç, sewinç. -(U)k: yırak, artak, yazuk, süzük, açuk. -gU: awıngu, öggü, bıçgu, sorgu, içgü.

Fiilden fiil yapma ekleri:

-d-: kod-, yüd-, yod-, ıd-. -mA-: alma-, kesme-, bulma-, sewinme-. -n-: körün-, tonan-, bezen-, urun-. -1-: egil-, urul-, karıl-, bitil-, süzül-. -ş-: sıgış-, biliş-, uruş-, körüş-. -t-: arıt-, sewit-, suwsat-, törüt-. -Ur-: kaçur-, keçür-, tatur-, yetür-. -DUr-: aşındur-, bildür-, uktur-, yitür-. -gUr-: yatgur-, tezgür-, kigür-. -Ar-: çıkar-, kiter-, kopar-.

2.3.2.2. ÇEKİM 2.3.2.2.1. İSİM ÇEKİMİ

Çokluk Eki

Çokluk eki *-lAr'dır: alplar, begler, erŋekler, kırlar, ülüşler.*

İyelik Ekleri

-(X) m: öpkem, sözüm, köŋlüm, atım, kutum. -(X)ŋ: sözüŋ, yoluŋ, begiŋ, tilekiŋ, başıŋ. -(S)I: tüpi, kanı, süsi, yakşısı, boguzı. -(X)mXz: birimiz, köŋlümüz. -(X)ŋXz: basıŋız, közüŋüz. -IArI: aşları, işleri.

Hâl Ekleri

İlgi hâli
+*nIŋ: illerniŋ, bunıŋ.* **Yükleme hâli**
+*g: ajunug, başıg, begig, beglerig, edgüg.*
+*nI: tilekimni, kayunı, munı, kişilerini, başıŋnı, begini, bornı.*
+*n* (3. şahıs iyelikten sonra): *közin, başın, biliglerin, cefâsın.*
+*I* (çoğunlukla 1. ve 2. şahıs iyeliklerden sonra): *atımı, kılkımı, başı.*
Yönelme hâli

+*GA: kişike, arslanka, tapugka, yirke, dünyāka, ewiŋke, içimke.*
+*ŋA*(3. şahıs iyeliklerden sonra): *boguzıŋa, bulgakıŋa, ewiŋe.* **Bulunma hâli**

+*DA* (çıkma için de kullanılır): *ödte, karında, biligde, bodunda, çeride, çiçeklikte, erenlerde, ewiŋde.*

Çıkma hâli

+*DIn: kamugdın, anadın, bayattın, bedüktin, biligdin, busugdın, edgüsindin.*

Vasıta hâli
+*n: adakın, yazın, küzün, süŋün.* **Eşitlik hâli**
+*çA: cānça.*

2.3.2.2.2. FİİL ÇEKİMİ

Şahıs Ekleri

Fiil çekiminde kullanılan şahıs ekleri, görülen geçmiş zaman dışında, zamir kökenlidir.

men: biçer men, kesmegey men, yazsa men sen: kelir sen, bolga sen, bulmasa sen. (ol): unıtur, ukar ol, tutmış, kodsa. -mIz: kılur-mız, erse-miz, barmas-mız.

sîz: tezer siz.

(-lAr): okır-lar, kelge-ler, ögrense-ler.

Görülen geçmiş zamanda iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır. Köktürkçede zaman zaman görülen *2.* şahıslardaki -g'li biçimler Karahanlı Türkçesinde yoktur.

-m: ogradı-m, bezendi-m, uktu-m, büttü-m.

-ŋ: aydı-ŋ, eşitti-ŋ, koldu-ŋ, yügürdü-ŋ.

-0: badı, tidi, uktı, bütti.

-mlz: kıldı-mız.

-ŋIz: boldıŋız.

-(lAr): bulmadı-lar, kirdi-ler, köçti-ler.

Görülen Geçmiş Zaman

Görülen geçmiş zaman eki 1. ve 2. şahıslarda *-DX,* 3. şahıslarda *-DI* biçimindedir: *bayudum, ayıttır), boldı.*

Öğrenilen Geçmiş Zaman

Öğrenilen geçmiş zaman eki -mIş'tır: *unıtmış men, kizlemiş sen, kötürmiş.*

Geniş Zaman

Geniş zaman eki ünlüyle biten fiillerden sonra -r'dir: *yorı-r men, okı-r sen, tir.* Bazen *-Ur* ekine de rastlanır: *ti-y-ür, yara-y-ur, üşi-y-ür.*

ç, g, «, k, m, ŋ, p, s, ş, t, w, y, z ünsüzleriyle biten tek heceli fiillerde geniş zaman eki *-Ar'dır. aç-ar, ög-er, toġ-ar, tök-er, bak-ar, um-ar, siŋ-er, kap-ar, es-er, aşar, art-ar, sew-er, tuy-ar, bcz-er. g, t, y* ile bittiği hâlde *teg-, yat-, ay-* fiileri *-Ur* ile geniş zaman yapılır: *teg-ür, yat-ur, ay-ur. l, n, r,* diş arası *d* ile biten tek heceli fiillerde *-Ar,-Ir,-Ur* ekleri karışık olarak görülebilir: *al-ur ~ al-ır, bil-ür ~ bil-ir, kal-ur ~ kal-ır, tol-ur ~ tol-ır, kan-ur ~ kan-ar, ön-ür ~ ön-er, yan-ur ~ yan-ar, kör-ür ~ kör-er, ur-ur ~ ur-ar, bar-ur ~ bar-ır, bir-ür, er-ür, kir-ür, tur-ur, ir-er or-ar, sor-ar, ser-er, sür-er, ked-ür ~ ked-er, kod-ur ~ kod-ar, tod-ur ~ tod-ar, ıd-ur, küd-er, yüd-er, yod-ar, tıd-ar, yad-ar.*

Ünsüzle biten çok heceli fiiller çoğunlukla *-Ur* ile geniş zaman yapılır: *arıt-ur, tüket-ür, küdez-ür, küwen-ür, oŋar-ur, yaraş-ur, küldür-ür, ötür-ür.*

Ancak *+k-, +r-, +klr-,sXk-,-k-,* (geçişlilik bildirmeyen)-gXr- ekleriyle yapılanların geniş zamanlan *-Ar'lıdır: çawık-ar, tagık-ar, belgür-er, kadgur-ar, kegir-er, bırkır-ar, pürkür-er, alsık-ar, ursuk-ar, sezik-er, turuk-ar, kelgir-er, saçgır-ar* (Ercilasun 1984: 102-120).

Olumsuz geniş zaman *-mAz* ekiyle yapılır: *sık-maz, okı-maz, keç-mez, sew-mez.*

Gelecek Zaman

Köktürkçedeki *-DaçI* ve *-sIk* gelecek zaman ekleri, Karahanlı Türkçesinde görülmez. Karahanlıcanın gelecek zaman eki, Uygurcada olduğu gibi *-gAy'dır;* ancak *y* sesi çoğunlukla düşer: *kesme-gey men, kıl-ga men, bolga sen, açıl-gay, bir-ge.* Ayrıca yakın gelecek zamanı anlatmak üzere *-gAllr* eki de kullanılır: *al-galır, bar-galır.*

Şart Kipi

Köktürkçedeki *-sAr* şart zarf-fiiline karşılık Karahanlıcada *-sA* şart kipi eki vardır: *kelme-se men, iç-se sen, ek-se, ur-sa-mız, sewse-ler.*

Gereklilik Kipi

Karahanlı Türkçesinde gereklik kipi, *-gU+ (kerek)* kalıbıyla kurulur; şahıs ifadesi için şahıs zamirleri veya dönüşlülük zamiri *(öz)* kullanılır: *öte-gü kerek men, sen ay-gu kerek, iwme-gü, bil-gü ol, ayd-gu öz.*

Emir Kipi

Karahanlı Türkçesinin emir ekleri aşağıdaki gibidir.

Tek. 1. şahıs:

-AyIn: ay-ayın, bir-eyin.

-yln: sewme-yin, sözle-yin.

-Ayl: ay-ayı, bir-eyi.

-yI: yıra-yı, tüne-yi,

-(A) y: kel-ey, tap-ay, öte-y.

Tek. 2. şahıs:

-Ø: eşit, birme, kör, körme, yaŋılma.

Tek. 3. şahıs: *-sU: art-su, bir-sü, yazıl-su, tiril-sü.*

Emir Kipi

Karahanlı Türkçesinin emir ekleri aşağıdaki gibidir.

Tek. 1. şahıs:

-AyIn: ay-ayın, bir-eyin.

-yln: sewme-yin, sözle-yin.

-Ayl: ay-ayı, bir-eyi.

-yI: yıra-yı, tüne-yi.

-(A) y: kel-ey, tap-ay, öte-y.

Tek. 2. şahıs:

-01: eşit, birme, kör, körme, yaŋılma.

Tek. 3. şahıs:

-sU: art-su, bir-sü, yazıl-su, tiril-sü.

-sUn: kel-sün, barma-sun, kıl-sun. Çok. 1. şahıs:

-AlIm: bar-alım, kör-elim, kir-elim. -lIm: okı-lım, sına-lım. Çok. 2. şahıs: *-ŋ: yaşa-ŋ, boşa-ŋ. -ŋlar: tut-u-ŋlar.* Çok. 3. şahıs:

-sUlAr: ögren-süler, ögret-süler. -sUnlAr: bilme-sünler, körme-sünler.

Teklik 2. şahısta pekiştirme eki olarak *-gIl* ve *-gIn* ögeleri de kullanılabilir: *eşit-gil, bolma-gıl, keçür-gil; bol-gın, sözleme-gin.* Yine pekiştirme amacıyla *A* ve / ünleme edatları da kullanılmaktadır: *tur-a, eg-e, kör-gil-e, yan-gıl-a, kılsun-ı, bolsun-ı, kelsün-i.*

Hikâye, rivayet, şart birleşik çekimlerinde *er-* fiilinin görülen, öğrenilen geçmiş zaman ve şart kipleri kullanılır: *sewdim erdi, tiler erdi, turgay erdim, bilgey erdiŋ, yatgalır erdi, ölsün erdi; tiler ermiş, sewse ermiş; kördüm erse, buldur) erse, keçti erse, ölmiş erse, kılur erse sen; udır erdiŋ erse, ölür erdi erse.*

2.3.2.2.3. SIFAT-FİİL

Karahanlı Türkçesinde geçmiş zaman sıfat-fiili için *-DUk,-mIş* ekleri; geniş zaman sıfat-fiili için *-Ar, (X)r, -mAz, -gll, -gAn* ekleri; gelecek zaman sıfat-fiili için *-gU, -DAçI* ekleri kullanılır.

-DUk: kirmedük (il), keldüküm, kıldukuŋ, içtüküŋ, boldugunça, sundukuŋ (elig), togmaduk (teg), tidüküŋ (üçün).

-mlş: aymış (söz), ökünmiş (kişi), bışmış (aş), bilmişig, birmişin, sözlemişke, birmişindin, tutmışımça, yimiş (teg), kelmişinde (berü), kılmış (üçün).

-Ar,-(X)r: akar (suw), buşar (öd), teprer (til), (sü) başlar (er), sewerim, kıluruŋ, körerke, biliriŋ (üçün).

—mAz: yanılmaz (kişi), körüşmez (yagı), sewmezig, ,tepremezi (üçün).

-gll: bakıglı (kişi), birigli (ugan), (iç taş) biligli, toguglı, buzuglı, yorıtmaglı, körüglisi, yaratıglını, kaçıglıka.

-gAn: törütgen (idi), keçürgen (idi), eşitgen (kişi), kelgen (iş), kılgan (er), kılganka.

-gU: kitgü (yir), kelgü (yol), sarıngu (böz), birmegü (nen), bargu (öd), turgu (yir), kawuşgum, sözlegüsi, birgüŋi, kelgümizni, kelmegüsiz, kelgü (teg).

-DaçI: (elig) tuttaçı, tegdeçi (ney), (tirig) boldaçı, bildeçi (er), keldeçike, kıldaçıŋka.

2.3.2.2.4. ZARF-FİİL

Karahanlı Türkçesinde *-A, -U, -p, -pAn, -mAdl(n), -glnça, -gAll, -gUkA, -ArdA (-UrdA), -DUktA, erken* zarf-fiilleri bulunmaktadır.

-A: sewe (bak-), aça (ay-), yıga (tut-), katgura (kül-), adra seçe, (sewnü) küle.

- U: sewnü (tur-), (yir) kulaçlayu (yügür-), sayu atayu (biç-), yaranu (bil-), yorıyu turu, bilü bilmeyü.

-p: bilip (sözle-), muŋadıp (ay-), bilip (tur-), kelip (al-), yorıp (kir-), (kadgu) yutup (bar-), tilep (bul-).

-pAn: barıpan, kelipen, ögrenipen, yatıpan (bir-).

-mAdl (n): bilmedin (yakın tut-), tınmadı (tezgin-), tapnumadın (bar-), ukmadın (ay-).

-glnçA: bolmagınça, ölmegince, sımagınça, körüngince.

-gAlI: körgeli (kel-), ölgeli (tog-), turgah (kal-), algalı (kel-), tuşgalı.

-gUkA: (ajun) itgüke (yol aç-), (alıp) birgüke (neŋi bol-), agguka, bulguka, yüdgüke.

-ArdA (-UrdA): çıkarda, bolurda, körürde, keserde.

-DUkDA: ayıttukta, tidükte, birdükinde.

-erken: (yir) erken, (tutmaz) erken, (teprer) erken.

2.3.3. SÖZ VARLIĞI

Dîvânü Lügati't-Türk'te yaklaşık olarak 8000 madde bulunmaktadır. Kâşgarlı Mahmud kullanılmayan sözleri almadığını, sadece kullanılan kelimeleri sözlüğüne aldığını belirtmiştir. Üstelik o dönemde Türkçeye girmiş bulunan ve gerek Kutadgu Bilig ve Atebetü'l-Hakayık'ta, gerek ilk Kur'an tercümelerinde örneklerine rastladığımız Arapça ve Farsça sözler de Dîvân'da yer almamıştır. Kâşgarlı'nın sözlüğünde yabancı kökenli kelime

olarak sınırlı sayıda Soğdakça, Moğolca ve Çince kelime vardır; bunlar da o dönemde Türkçe sayılan kelimelerdir. Kâşgarlı'daki kelimeler, esas itibariyle, "Hakaniye" adı verilen ölçünlü dilin kelimeleridir. Ancak Kâşgarlı, dönemin ağızlarını da eserinde yansıtmak istediğinden bazı sözlerin hangi Türk boylarına ait olduğunu da belirtmiştir. Oğuzlara ait olduğu belirtilen sözlerin sayısı 185'tir. Kıpçaklara ait 45, Çigillere ait 39, Argulara ait 36, Yağmalara ait 23 söz belirtilmiştir. Kençek, Tohsı, Suvar gibi ağızlara ait sözlerin sayısı daha azdır (Kaçalin 1994: 448).

Tabiî ki bu sayılar söz konusu ağızların toplam kelime sayısı demek değildir. Oğuz, Kıpçak vb. şekilde belirtilmemiş sözler ölçünlü dilde olduğu gibi, bu ağızlarda da var sayılmalıdır.

Kutadgu Bilig'deki kelime sayısı 2861'dir. Gerek Kutadgu Bilig ve Atebetü'l-Hakayık'taki, gerek ilk Kur'an tercümelerindeki kelimelerin çoğu Dîvânü Lügati't-Türk'te de bulunan kelimelerdir. Kur'an tercümeleri, hukuk belgeleri, Dîvânü Lügati't-Türk, Kutadgu Bilig ve Atebetü'l-Hakayık'taki bütün kelimeleri toplayıp ortak olanları çıkararak Karahanlı Türkçesinin kelime hazinesi hakkında tahminî bir fikir edinmek mümkündür. 10.000'i aştığı muhakkak olan kelime sayısı, 11-12. yüzyıllar için önemli bir rakamdır. Bunların da büyük çoğunluğunun Türkçe kökenli olduğu gözden uzak tutulmamalıdır. Kutadgu Bilig ve Atebetü'l-Hakayık'tan rastgele derlenen aşağıdaki Arapça ve Farsça sözler, daha 11. ve 12. yüzyıllarda Türk dilinde birçok alıntının bulunduğunu gösterir.

Arapça: *âbid, aceb, âciz, adavet, aded, âdet, adI, amel, afv, ahd, bahil, bazı, bedel, belagat, berât, basal (soğan), bedi', bekā, cefā, cevāb, cāhil, cedel, cevr, cümle, duā, devlet, dünyâ, delil, ecel, gaflet, habāb, hācet, harām, hikmet, kāfir, kitāb, melik, rāhat, sabr, suāl, vācib, vakt, vefa, zâhid, zahmet, zikr, ziyāde.* Farsça: *baht, bend, bāğçe, bedbaht, berāber, bülend, cān, cihān, cādu, dārā, dermān, dil, dost, düşmān, ferişte, gevher, hergiz, hüner, kağaz, kân, pâdişâh, pend, perî, rûze, zer, zülf...* Ancak Karahanlı Türkçesindeki alıntıları abartmamak ve söz varlığının çok büyük kısmının Türkçe kökenli olduğunu unutmamak lâzımdır. Halil Ersoylu, yaptığı sayım sonucu Kutadgu Bilig'deki 2861 kelimenin 334'ünün Arapça, 79'unun Farsça kökenli olduğunu tespit etmiştir (Ersoylu 1983: 122). 413 Arapça-Farsça kökenli kelimenin 2861'e oranı %14,4'tür. Somut ve temel kelimeler dışında pek çok soyut kelime ve kültür kavramı da Karahanlı dönemi dilinin söz varlığı arasındadır ve bu söz varlığının büyük kısmı bugünkü Türk lehçelerinde yaşamaya devam etmektedir.

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KUZEY-DOĞU VE BATI TÜRKÇELERİNİ HAZIRLAYAN TARİHÎ ZEMİN

Kıpçak sözü ilk olarak, 759 yılında dikilmiş olan Bayan Çor (Şine Usu) bitiginde geçer: *Türk Kıbçak elig yıl olurmış* (BÇ K 4). "Türk Kıpçak elli yıl oturmuş (yönetmiş)" anlamına gelen bu cümle, 682-745 arasındaki ikinci Köktürk dönemine işaret etmektedir. Köktürk idaresi altındaki Uygurlar için bu dönem muhtemelen 642-792 yılları arasıdır ve elli yıldır. Metindeki Türk kelimesinin son harfi ile Kıbçak kelimesinin ilk harfi silinmiş olsa da bu ibarenin *Türk Kıpçak* olduğu genellikle kabul edilmiştir. Bu duruma göre Kıpçaklar, ya doğrudan doğruya Doğu Köktürklerinin kendileriydi; yahut da Türk'ü, Köktürklere bağlı diğer Türkçe konuşan boyları da ifade eden daha geniş bir kavram olarak düşünürsek Doğu Köktürklerle bir arada olan bir Türk boyuydu. Metin, Uygurlara elli yıl hâkim olan "Türk Kıpçak'lardan bahsettiğine göre bizce birinci ihtimal daha geçerlidir.

745'te Uygurlar duruma hâkim olduktan sonra Doğu Köktürklerinin ne olduğu konusu genellikle karanlıkta kalmıştır. Bizce bunun cevabı Gerdizî'nin 1041'de yazılmış olan Zeynü'l-Ahbâr'ında vardır. Gerdizî'ye göre Kimekler yedi boydan oluşmaktaydı: **İmi, İrnek, Tatar, Balandur, Kıpçak, Linkaz (Nilkâz), Eclâd** (Şeşen 1998: 73). Demek ki Bayan Çor'un bahsettiği Türk Kıpçaklar, Uygurların önünden kaçarak 745'ten sonra İrtiş boylarına gitmişler ve orada diğer boylarla birlikte Kimekleri oluşturmuşlardır. Kimek yöneticilerine *Hakan, şad, yabgu* unvanlarının verilmesi (Buharalı 1987: 264-267) bizce Köktürk bağlantısını ortaya koyuyor. 982'de yazılmış olan Hudûdu'1-Âlem, Kıpçakları "Kimeklerden ayrılmış bir kavim" olarak Kimeklerin batısında gösterir (Şeşen 1998: 66-68). Demek ki daha 10. yüzyılın ikinci yarısında Kıpçaklar müstakil bir boy hâline gelmişlerdi. O hâlde Kimeklerle oluşturdukları birlik 9., belki de 8. yüzyıla kadar gider. Bu da Köktürklerin (Türk Kıpçakların) 745'te Orhun bölgesini terk etmeleri tarihine uyar.

IX. yüzyılda Kimek birliği içinde olan ve muhtemelen X. yüzyılın ilk yarısında batıya kayan Kıpçaklara daha birçok boyun katıldığı muhakkaktır. Golden, Rus ve Memlûk kaynaklarında geçen Kuman/Kıpçak boylarını sayar: *Ay-Opa, Badaç, Barat/Beret/Barak (?), Baya(w)ut, Burçoğlı, Bzângî (?), Çağrak/Çoğrak/Çağrat, Çîtey, Çırtan/Çortan, Durut/Dört/Dörüt (?),*

Ençoğlı/İlançuklı, İt-Oba, Kitan-Opa, Kun(?), Küçeba/Küçoba, Küçet, Kor, Kara Börklü, Kol-Oba/Kul-Oba, Kumangû/Kumanlu(?), Konguroğlı, Mekrüti/Bekrüti/Bekürte, Mingüzoğlı, Orungku(t), Ölberli(g)/Ölperli(g), Ören/Uran, Peçene, Tarğıl, Terter/Teriter-Oba, Toksoba, Tg Yşkut (Tag Başkurt?), Ulaşoğlı, Urusoba, Yimek/Yemek, Yugur (Golden 2002: 231-232).

Bu boylar arasında Kimek birliği içindeki boylardan Yemeklerin, Oğuz boylarından Bayat ve Beçenelerin bulunması, tarih boyunca Türk boy ve oymaklarının birbiri içine girmesinin örneklerindendir. Yugur boyu, Uygurlarla ilişkili olabilir ve 840'tan sonra bazı Uygurların Kıpçaklara katılmış olabileceğini düşündürür.

Macar tarihçisi K. Czegledy, Çin'de Kitan devletinin kuruluşuyla doğudan batıya bir göç hareketinin başladığını; Kun ve Uygur boylarının bunun sonucu olarak Kıpçaklara katıldığını düşünür. Buna göre X. yüzyıl başlarında "İdil-Seyhun-İrtiş arasında Oğuzlar, İşim çevresinde Kıpçaklar; buradan Altaylara doğru Kimekler; Isık göl etrafında Kartuklar bulunuyor, daha doğuda Nan-şan bölgesinde Sarı Uygurlar (Mervezî'deki Şariya) yer alıyordu. Huang-ho dirseği dolaylarında nesturî Öngütler vardı. İşte bu sıralarda Kunlar da bu civarda bir yerde yaşamakta idiler. 930'larda Kitanlar Kunları yerlerinden oynattılar; onlar da "Sarı Uygurlardan bir kitleyi de sürükleyerek Cungarya kapısından Türkmen (Karluk) bölgesine, oradan da kuzeyde Kıpçaklar sahasına geldiler" (Kafesoğlu 1996: 176-177).

Aslı 8. yüzyıldaki Doğu Köktürklerine dayanan, bir süre Kimeklerin içinde bulunan, 10. yüzyılın ilk yarısında Kimeklerden ayrılıp müstakil bir boy hâline gelen ve bütün bu süreç içinde başka Türk (Ölberlig gibi çok az Moğol) boylarınca da takviye edilen Kıpçaklar, 10. yüzyılda Oğuzlarla Kimekler arasında yaşıyorlardı.

740'larda Uygurların Karlukları batıya itmeleri; Karlukların da Isık Köl ve Talas bölgelerine yerleşerek 760'larda Türgişleri (On Okları) bu bölgeden atmalarıyla Oğuzların Seyhun yolculuğu başlamış oldu. On Oklar bir yandan yeni katılmalarla Seyhun boylarında yirmi dört Oğuz boyunu oluştururken bir yandan da bazı kopmalarla karşı karşıya kalıyordu. Kara Türgişlerin beş oymağından biri olan Peçeneklerin (Pa-sai-kan) bir kısmı en batıya gitti ve asıl Oğuz kitlesinden ayrıldı. 9. yüzyıl ortalarına doğru Cim ve Yayık boylarında yaşayan Peçenekler batıda Hazarlarla, kuzeybatıda İdil Bulgarları ile komşu idiler (Kurat 1972: 44-45).

On Oklardan kopan ikinci bir zümre, Bizans kaynaklarında Uz, Rus kaynaklarında Tork olarak anıldılar. Tork adlandırılışı şüphesiz onların Batı Türk (Köktürk) menşeine tanıklık eder. Uz adlandırılışı da Oğuz ile ilgilidir. Uzlar, Peçeneklerin doğusuna geldiler ve 860-880 yılları arasında

Peçenekleri batıya iterek İdil ve Yayık arasına yerleştiler (Kurat 1972: 65). Asıl Oğuz kitlesi ise orta ve aşağı Seyhun boylarına yerleşti.

X. yüzyılda Oğuzlarla Kimekler arasında yaşayan Kapçakların Oğuzlarla çatışmaları Dede Korkut boylarına yansımıştır.

XI. yüzyıl başlarında Yayık boylarında yaşayan Kıpçaklar 1030 civarında İdil'i geçerek Uzları batıya ittiler ve Rus knezlikleriyle komşu oldular. Rus kaynaklan ilk defa 1055 yılında Kıpçaklardan bahseder (Kurat 1972: 73). Bu tarihten itibaren Kıpçaklar, Deşt-i Kıpçak (Kıpçak bozkırı) denilen Avrasya'nın en önemli aktörlerinden biri hâline gelirler. 1080'lerde Kıpçak hâkimiyeti, "Balkaş gölü-Talas havalisinden Tuna ağzına kadar" yayılmıştı; ağırlık merkezleri Don-Dinyester boylarıydı (Kafesoğlu 1996: 177).

Kıpçaklar 12. yüzyıl boyunca Gürcistan'da, Güney Rusya'da, Romanya'da, Bulgaristan'da ve Macaristan'da önemli roller oynadılar. Ruslarla çatışmaları İgor Destanı'nın konusu oldu. Bir kısmı Macaristan'da kalarak Macarlaştı. Bir kısmı Basarabya (Basar Apa) bölgesinde ilk Roman devletini kurdu. On binlerce Kıpçak askeri, Gürcü krallarının ve kraliçe Tamara'nın talebi üzerine Gürcü ordusunun esas kitlesini oluşturdular ve Selçuklu Oğuzlarına karşı Gürcüleri korudular. Dede Korkut boylarındaki Kıpçak-Oğuz çatışmalarının son katmanı, 12. yüzyıldaki bu mücadelelerdir.

İrtiş'ten Macaristan'a ulaşan bu geniş bozkırlarda Kıpçaklar çok önemli roller oynamalarına rağmen merkezî bir devlet kuramadılar. Bunun için Batu Han'ın gelmesi gerekiyordu. Çengiz'in torunu Batu Han 1236'da geldi. İdil Bulgarlarını, Kıpçakları, Rusları, Doğu Avrupa kavimlerini çiğnedi ve 1241'de Altun Ordu Hanlığını kurdu. Kıpçaklar mağluplar arasındaydı ama Altun Ordu Hanlığının esas kitlesini de onlar oluşturdu; üstelik Batu Hanın önünden kaçıp İdil bölgesine giderek oradaki Bulgar Türklerini de Kıpçaklaştırdılar.

* *
*

Oğuz Han'ın beş nesil sonraki torunu olan Kuzı Yavı Han ile Korkut Ata'nın vezirlik ettiği Inal Yavı Han arasında Ebülgazi Bahadır Han'a göre 4000 yıl vardı (Ergin ŞT: 55) ve Korkut Ata, hem Hz. Muhammed hem de Abbasîler çağında 295 yıl yaşamıştı.

Oğuzların destanı olan Dede Korkut boylarının söyleyicisi Korkut Ata'nın vezirlik ettiği han'ın adı Reşideddin Oğuznamesinde Kayı İnal Han'dır. Reşideddin'de Kayı İnal'ın (İnal Yavı Han'ın) babası da zikredilir: İnalsır Yavkuy Han (Togan 1972: 54). İşte bu İnalsır Yavkuy Han, Arap kaynaklarının Sincîbu, Bizans kaynaklarının Silzibul dediği İstemi Kağandır. Sincîbu ve Silzibul kelimeleri Sir Yabgu'nun bozulmuş biçimleridir (Ercilasun 2002: 28). Sir Yabgu=Sincîbu=Silzibul= (İnal) Sir Yavkuy ayniyeti Oğuzların, Oğuz Kağan'dan 4000 yıl sonraki büyük cedlerinin İstemi Kağan olduğunu gösteriyor. Esasen Reşideddin Oğuzname'sinde, bilinen dönemlerden (Selçuklu-Karahanlı-Uygur) geriye gidildiğinde İnalsir Yavkuy, Kayı İnal Han ve Korkut Ata'nın yaşadığı dönem Köktürkler dönemi olmaktadır. Öte yandan Korkut Ata'nın yaşamış olduğu peygamber çağı da İstemi Kağan'la denk gelmektedir.

Oğuzların Batı Köktürklerini oluşturan On Oklardan çıkmış olduğu, ömrünü Oğuzlar üzerine yaptığı araştırmalarla geçiren, "Oğuzlar" adlı muhteşem eserin yazarı Faruk Sümer tarafından da kabul edilmektedir (Sümer 1999: 2). Türgiş (On Ok) uzmanı Hüseyin Salman da aynı görüştedir (Salman 1998: 86).

Batı Köktürkleri ve Türgişler çağında Oğuzlar henüz on boy (On Ok) hâlinde idiler. Sonradan Sarı Türgişler de denilen beş Tulu boyu şunlardı: *Çu-mu-koen, Hu-lu-u, Şe-şo-ti, Tu-ki-şi, Şu-ni-şe.* Buna karşılık Kara Türgiş de denilen beş Nuşepi boyu ise şunlardı: *A-si-kie, Ko-şu, Pa-sai-kan, A-si-kie, Ko-şu* (Salman 1998: 7-8).

Biz, Çin kaynaklarındaki bu biçimlerden en az dördünün, daha sonraki 24 Oğuz boyundan dördü ile eşleştirilebileceği kanaatindeyiz: *Hu-lu-u=Üregir, Şu-ni-şe=Çepni, A-si-kie=Yazgır, Pa-sai-kan-Peçenek.*

Beş Türk boyundan biri olan Tu-ki-şi'nin Türgiş ile aynı olduğu kesindir. Köktürklerin ikinci döneminde Türgişler bütün On Oklara hâkim oldukları için zaman zaman Türgiş ile On Ok aynı anlamda kullanılmıştır. Türgişlerin hâkim duruma yükselmeleri, onları oluşturan oymakların da itibarını arttırmış olmalıdır. Biz Türgiş oymaklarından dördünü de daha sonraki Oğuz boylarından dördü ile eşleştiriyoruz: *Sou-ko=Salgur, A-li-şe=Ala Ebçi (Alkaevli), Kiu-pi-şe=Kara Ebçi (Karaevli), Tu-hu-lo=Töger.* Bizce Türgişler zamanındaki Kara-Sarı çekişmesi, Dede Korkut kitabına İç Oğuz-Dış Oğuz çekişmesi olarak yansımıştır. Sulu Kağan'ın ölümünden sonra iç çekişmelerle zayıflayan ve Karlukların işgali üzerine, Çu ve Talas havalisindeki ana yurtlarını 760'larda terk eden Oğuzların asıl macerası işte bundan sonra başladı. Onların batıya yolculuğu hakkındaki tek kayıt İbnülesîr'in, Halîfe Mehdî zamanında, yani 775-785 yıllarında "Oğuzların

Maveraünnehir havalisine geldiklerini" bildiren kaydıdır (Kafesoğlu 1996: 143). Bu kayıt, On Ok'ların 760'larda ana yurtlarını terk edişiyle tam tamına uyuşmaktadır. Demek ki 15-20 yıl içinde Oğuzlar Maveraünnehir'de görülmüşlerdir. "Abbasîlerin Horasan valisi Abdullah bin Tahir zamanında (828-844) üzerlerine ordu gönderilen Oğuzların nerede oturdukları söylenmiyor ise de onların artık bu esnada Aşağı Seyhun boylarında oturduklarında şüphe yoktur" (Sümer 1999: 65). Bizce daha Çu ve Talas boylarında iken Oğuz birliği içinde olan (On Oklardan biri olan) Peçeneklerin çoğu 9. yüzyıl başlarında birlikten ayrılarak daha batıya gittiler; Cim ve Yayık ırmakları arasına yerleştiler. Onlara yakın olan Oğuzların bir kısmı da 860-880 arasında Peçenekleri batıya ittiler (Kurat 1972: 65) ve aynı bölgeye onlar yerleştiler. Bu Oğuzlar (Uzlar) da daha sonra İdil'i geçerek Karadeniz'in kuzeyine gideceklerdir.

900'lerin başlarında Oğuzlar artık Seyhun boylarındadır:

"X. yüzyılın birinci yansında Oğuzlar, Hazar Denizi'nden Seyhun (Gök Türkler devrindeki Yinçü Ögüz) ırmağının orta yatağındaki Fârâb (XI. yüzyıldaki Türkçe adı ile Karaçuk) ve İsfîcab yörelerine kadar olan yer ile bu ırmağın kuzeyindeki bozkırlarda yaşıyorlardı. İstahrî ve diğer coğrafyacıların eserlerinden Oğuz ülkesinin batı, güney ve doğu sınırları hakkında kati bir fikir edinilebiliyor. Buna göre, Oğuz ülkesi batıda Hazar Denizi'ne dayanıyordu. X. yüzyılın başlarında o zamana kadar meskûn olmayan Hazar Denizi'nin doğu kıyısındaki Siyah-Kûh (Kara-Dağ) yarımadası onlar tarafından işgal ve iskân edilmiş ve bundan dolayı bu yarımada Mangışlağ adını almıştır. Güneyde İslâm ülkeleriyle olan sınıra gelince, güneybatıda yani Harizm ülkesinde sınır Curcan (Gürgenç) ve bilhassa bu şehrin kuzey batısındaki Cit (Jit) kasabasından başlıyordu. Aral Gölü'nün güneyindeki Baratekin de sınır kasabalarından idi. Mâverâünnehr'de sınır Buhara kuzeyindeki çölden başlayarak İsfîcab bölgesine kadar uzanıyordu. Seyhun'un sağ kıyısında, Karaçuk Dağlarının eteğinde ve Yesi'ye bir günlük mesafede bulunan berkitilmiş Savran (Sabran), Müslümanlar'ın Oğuzlara karşı sınır şehri idi. Seyhun Savran'dan az ilerde Oğuz ülkesine giriyordu."

"Oğuz ülkesinin kuzey sınırına gelince X. yüzyıl İslâm coğrafyacılarından İstahrî Oğuz sınırını bu yönde İtil ırmağının meydana getirdiğini söylüyor. Çağdaş Bizanslı müellifi İmparator Constantin Porphyrogenitus'un sözleri de bunu doğruluyor. Fakat İbn Fadlan 921 yılında Bulgar'a giderken Cim (Emba) ırmağının ötesinde Oğuzlar'ı görmemiş, buna karşılık Yayık'ın batısında Peçeneklerle karşılaşmıştı. Aşağı Seyhun ile Aral'ın çöl bölgesine Belhi'ye bağlı Coğrafyacılar Oğuz çölü

(Mefâzâtu'l-Guzziyye) adını verirler. Oğuzlar ise bu çöl bölgesine Kara-Kum demekte idiler" (Sümer 1999: 61-62).

X. yüzyılda Oğuzlar bu bölgede bir devlet kurmuşlardı. Başlarında Yabgu vardı. Yabgunun naibine Köl İrkin deniyordu. Başkentleri Seyhun'un Aral'a döküldüğü noktaya çok yakın bir yerdeki Yeni Kent idi. Cend, Karaçuk, Suğnak, Karnak, Süt Kent, Barçınlıg Kent gibi şehirleri vardı (Kafesoğlu 1996: 144). Hiç şüphesiz Oğuzların büyük bir kısmı göçebe olarak yaşıyordu. 1070'lerde Kâşgarlı Mahmud, Oğuzları 22 boy olarak gösterir: *Kınık, Kayıg, Boyundur, Iwa/Yıwa,. Salgur, Afşar, Begtili, Bügdüz, Bayat, Yazgır, Eymür, Karabölük, Alkabölük, İgdir, Üregir/Yüregir, Totırka, Ulayundlug, Töger, Beçenek, Çuvaldar, Çepni, Çaruklug* (DLT 1:55-58). Kâşgarlı bu boyların isimlerini damgalarıyla birlikte "Oguz" maddesinde vermiştir. "Türkmen" maddesinde iki Halaç boyunun da bunlara sonradan katıldığını belirtir. 14. yüzyılın başında Reşideddin 24 Oğuz boyunu aşağıdaki şekilde vermiştir.

Bozoklar: *Kayı, Bayat, Alkaravlı, Kara İvli, Yazır, Döger, Dodurga, Yaparlı, Avşar, Kızık, Begdili, Karkın.*

Üçoklar: *Bayındır, Beçene, Çavuldur, Çepni, Salur, Eymür, Alayuntlı, Üregir, Yigdir, Bügdüz, Yıva, Kınık.*

Yazıcıoğlu'nun Tevârîh-i Âl-i Selçuk'unda *Alkaravlı, Alka Evli; Çavuldur, Çavundur; Yigdir, İgdir* olmuştur (Sümer 1999: 230-231).

Oğuz yabguluğunun yıkılışı ve Selçukluların ortaya çıkışı, Reşideddin Oğuznamesinde şöyle anlatılır:

"Buran Han'ın ölümünden sonra oğlu Ali Han babasının yerine padişah oldu. Ali Han Manda (Mayda?) ve Yenikent'te yirmi sene padişahlık etti. Kendisi Amuye Suyu'nun bu tarafında oturuyordu. Amuye'nin öbür tarafında Ceyhun Irmağı kıyılarında kalabalık kabileler oturuyordu. Onların önderi (moqaddem) birkaç bey (Cend Beyi ?) idiler. Ali Han kendi oğlu Kılıç Arslan'ı kırkbine yakın atlı çıkaran o taraftaki kabilelerin idaresine memur etti. Yüz seksen yaşında olan Bügdüz Qardıçı'yı oğlunun doğrulukla iş görmesi ve Qardıçı'nın adaletinden ayrılmamasını tenbih ederek naib ve vezir olarak onunla gönderdi. Oğlunun beline bir kılıç bağlayıp 'adın Kılıç Arslan olsun' dedi. Onlar Horasan'a vardılar ve birkaç yıl geçtikten sonra Kılıç Arslan büluğ çağını geçirip delikanlı olmuştu. Hemen hergün günah ve kötülükle meşguldü. Geceleri beylerin kızlarının evine gidip onların ırzına geçiyordu. Beyler ise buna tahammül edemiyorlardı. Ona bu sebeple 'zalim Şah-Melik' adını verdiler. Hep beraber Atabek Qardıçı'mn yanına varıp ondan uzun boylu şikâyette bulundular. Qardıçı da ona pek çok nasihat etti ama, fayda vermedi. Nihayet beyler hep beraber onu yakalamaya karar

verdiler. Şah-Melik kaçıp Irmak'tan geçti ve Bügdüz Qardıçı da ardından yola çıktı. Ali Han'ın huzuruna varıp oğlunun yaptıklarını bir bir anlattı ve dedi ki: 'benim öğüt ve nasihatlarımı dinlemediğinden böyle çirkin bir durum hasıl oldu; (yoksa) o küçüktür' Ali Han 'eğer oğlum bunları duyarsa yanıma gelmeyip kaçar' diye düşündü ve ona 'yalan söylüyorsun' dedi: 'Bütün bu karışıklık senden çıkıyor; o daha küçüktür'. Şah-Melik babasının böyle söylediğini duyunca hemen gelip atı 'tekşemişi' yaptı (çöktürdü) ve babasının ayağını öpmek istedi. Babası başına bir tekme atıp 'bu uğursuzu yakalayın' dedi. Onu yakalayıp hapsettiler. Ali Han Bügdüz Qardıçı'yı çağırıp kendisinden af dileyerek şöyle dedi: 'Bu çocuğu zincirlerle bağlayarak götür ve diledikleri gibi öldürmeleri ve gönülleri hoş olmaları için düşmanların eline teslim et'. Fakat gece başbaşa kalıp birbirleriyle durumu danışıp kengeş ettiler: 'Çocuğu bu şekilde götürmek iyi bir hareket olmaz. Hem de düşmanlara verilir ve eğer onu öldürürlerse mağrur olacaklar, yaptıklarından vaz geçmiyeceklerdir. Uyuyan fitneyi uyandırıp gelecekler ve seninle savaşıp muharebe edeceklerdir. Çocuğu herkesin içinde yakalatıp zincire vurulmasını emrettin. En iyisi bugün onu bir yere gizle; ben de onların öfke ve hiddetini yatıştırmak için gideyim ve diyeyim ki Ali Han oğlunu yakaladı ve size teslim edip ondan öcünüzü almanız için bana verdi. Şimdi her biriniz kendi yerinize gidiniz. Eğer dinlemezler, baş kaldırmaktan vaz geçmezlerse hiç olmazsa oğlun sağ kalacak; onu askerle gönder de, bunları zorla yenerek itaat ettirip baş eğdirsin'. Bu fikir Ali Han'a çok uygun geldi. Bügdüz Qardıçı'yı hemen sür'atli bir arap atma bindirerek yola çıkardı. Oğlanı da geceleyin bir yere sakladı. Merv, Serahs ve Feramurzan taraflarındaki Oğuz boyları ve beyleri toplandılar. Bu beylerden bazıları İran'a doğru ayrılıp gitmişlerdi. Qardıçı Merv sınırlarında onlara yetişince durumu izah etti. Beyler hep beraber 'Ali Han oğlunu öldürmedikçe biz ona göç vermeyiz ve kendi yurdumuza da dönmeyiz' dediler. Beylerin önderi Qınıq Qazıgurt idi. Horasan şehirlerine, Buşeng ve Merv'e gönderdiler ve yıllık vergi istedi. Ancak ahali bundan kaçındı ve cevap olarak 'aranızdaki çekişme ne vakit anlaşmaya çevrilir ve Padişahınız belli olursa size vergi veririz' dediler. Böyle olunca Amuye'nin her iki tarafındaki halkı ve kabileleri göç ettirip Mervdekilerle birleştirmek için bin kişilik bir süvari birliği gönderdiler. Bu topluluğun beylerinden, geleceği ve gizli sırları bilen Amiran Kâhin adında bir fakih vardı. Qınıq Qazıgurt ona 'bak bakalım, Ali Hanla yağı olmamızın sonu ne olacak' diye sordu. O bir saat kadar düşündükten sonra 'içinizden adalet, doğruluk, kahramanlık ve cömertliği ile tanınmış birisi çıkacak' dedi. Onların içinde Keraküçi Hoca'nın oğlu Toqsurmış İçi (Elçi ?) adında çadır iskeleti işleyen bir usta ve üç oğlu vardı: en, büyüğü Duqaq, ortancası Tuğrul ve küçükleri Arslan. Bu zat o gece

rüyasında göbeğinden sağlara gövdeli ve pek çok dal budaklı üç ağaç çıktığını gördü. Bunların tepesi göğe ulaşıyordu. 'Asılları yerde, dallan gökte'. Rüyasını anlattığı Amiran Kâhin ona 'sakın bu rüyayı ve sırrı kimseye söyleme; senin kaç oğlun var' diye sordu. O 'üç' diye cevap verince Kâhin ona 'her üçü de padişah olacaklar' dedi. Bu ona inanılmaz geldi. O kadar fakir olmasına rağmen, gitti, elinde olan iki üç çadırını sattı, birkaç koyun alarak sadaka etti. Onun her üç oğlu da bahadır, cesur ve kahraman idiler. Her türlü av işlerini iyi yaparlardı. Oğuz beyleri onların iyi avcılık yaptıklarını görünce av beyliğini (kuşçılığı) onlara verdiler. Beyler bir defasında Herat, Gazne, Kirman ve diğer Horasan vilayetlerine elçi gönderip vergi istediler. Tabiî ki halk bunu yerine getirmedi. Toqsurmış'ın oğulları arasında Tuğrul daha becerikli idi. Qınıq Qazıgurt'a 'bana bir miktar süvari verin, gidip müstevfi (yani maliyeci)nin vergisini toplayıp getireyim' dedi. -Bunun üzerine ona bin asker verdiler. O da önceden etrafa elçiler gönderip 'niçin verginizi vermezsiniz; işte karınca ve çekirgeler gibi asker geliyor' diye haber yaydı. Askerin herbirinin çok delikli iki torbaya toprak doldurmalarını ve atlarını hızla sürmelerini emretti. Toprak deliklerden dökülünce öylesine toz-duman oldu ki, hava kararıp gözler kamaştı. Elçiler etrafa daha kuvvetle 'işte Sultan Tuğrul sayısız ve misilsiz askerle geliyor; sizi mahvedip kadın ve çocuklarınızı da esir alacak' diye ilân ettiler. Tuğrul konaklanan her yerde askerin çok ateş yakmalarını emretti. Bu tür tedbirleriyle herkesin gönlüne korku düşürdü. Halk vergi ödemeyi kabul ettiler. 'Asker gelmesin, onlar vergi verecekler' diye elçiler gönderdiler. Tuğrul halktan mal ve parayı tamamen alıp geri döndü. Bu başarısı üzerine çadır ve yurtlarını kurup onu kendi bey (emîr) ve şahları yaptılar. Bu hayhuy sırasında Bügdüz Qardıçı geldi. Oğuzlar Tuğrul'u kendi beyleri yapmışlardı. Onu Tuğrul'un yanına götürdüler. Tuğrul'un heybeti ve büyüklüğü Qardıçı'nın kalbine işledi. Tuğrul 'senden bir şey soracağım, yalnız doğru söyle' dedi. O da 'söylerim' dedi. Tuğrul 'buraya niçin geldin?' dedi. Qardıçı şöyle cevap verdi: 'Ali Han Şah-Melik'i yakalayıp intikamınızı alasınız diye, yanınıza getirmem için bana teslim etti. Şimdi yolda, Carkend vilayetindedir; hemen erişir'. Tuğrul 'eğer doğru söylersen benden kurtulursun, yok eğer değilse, yapacağım işkencelerle öleceksin' dedi. Bunun üzerine Qardıçı korkup vaziyetin gerçek şeklini anlattı. Tuğrul Qardıçı'yı hapsedip birkaç kişiyi korumak için yanına verdi. Onaltı bin askeri oraya bırakıp 'yerinizden sakın ayrılmayın' dedi. Ondörtbin kişi seçip bunun altı binini, sağ taraftaki iki dere arasında pusu kurması için kardeşi Tuqaq'ın emrine verdi. Altı binini de küçük kardeşi Arslan'a verdi ve onu da sol kolda pusuya soktu. Tuğrul kendisi iki bin kişi ile Şah-Melik'in yirmi bin kişilik ordusu ile karşılaştı. Tuğrul geri çekilip pusuların hizasına gelince,

kardeşleri pusudan saldırdılar ve yirmi bin kişiyi ortalarına alarak pek çoğunu öldürdüler. Şah-Melik'i birkaç büyük beyi ile beraber yakalayıp galip ve muzaffer olarak döndü. Şah-Melik'i askerin içinde iki parçaya ayırdılar. Tuğrul şöyle dedi: 'Kim padişah olursa iyi gelenek ve görenek kurması gerekir. Şah-Melik kötü hareketlerinin cezasını ve çirkin davranış ve suçlarının karşılığını buldu'. Ali Han Tuğrul'un sultan olup Şah-Melik'i öldürdüğü haberini duyunca üzüntü ve kederinden hastalanıp iki sene sonra vefat etti ve saltanat Tuğrul'un üzerinde kaldı. Etraf ve çevre ülkelere elçiler gönderip devleti adalet, doğruluk ve iyilik esasında kurdu. Dünyanın dört köşesinden vergi topladı" (Togan 1972: 71-74).

Oğuzname'deki Buran Han, Ali Han ve oğlu Şah Melik bizce Karahanlı dönemini temsil eder. Selçuk'un oğlu Arslan Yabgu, Samanı şehzadesi Ebû İbrahim'e yardım maksadıyla 1003'te ve yine Selçuklu Oğuzları Ebû İbrahim'le birlikte 1004'te Karahanlı Ali Han oğlu Nasr İlig Han'ı mağlûp etmişlerdi. 1020'lerde ise Arslan Yabgu yönetimindeki Selçuklular, Cend'i ele geçiren Şah Melik'in önünden kaçarak güneye inmişlerdi (Sümer 1999: 91-93). Daha sonra 1034'te Şah Melik, Harezm'e göçen Selçuklulara da baskın yapmıştı. Baskında 7-8000 kişi ölmüş; kadınlar ve çocuklar da dahil olmak üzere pek çok kişi Şah Melik'in eline düşmüş; Selçuklular atlarının eyerleri bile kalmamış vaziyette, "acınacak bir hâlde Ceyhun'un öbür tarafına" geçmişlerdi (Sümer 1999: 101-102). İşte bütün bu olaylar, iktidarın Karahanlılardan Selçuklulara geçişinin, Reşideddin'deki efsanevî varyantına temel teşkil etmiştir. Bu destanı rivayetteki önemli noktalardan biri de Kınık boyundan Kereküçi Hoca oğlu Toksurmış İçi oğlu Dukak şeceresini vermesi ve böylece Selçukluların atalarını göstermesidir. Dukak, Selçuk Beyin babasıdır. Onun babası Toksurmış İçi (İlçi ?) destana göre "çadır iskeleti işleyen bir usta" idi. Toksurmış İçi'nin babası Kereküçi adını taşıyor. Kereküçi de Türkçede "çadırcı" demektir. Demek ki Selçuk Beyin ataları, babadan oğula çadırcılıkla uğraşan bir aileden geliyordu. Oğuzname'de Tuğrul ve Arslan'ın, Dukak'ın kardeşleri olarak görünmesi, destanı rivayetler için tabiî yanılmalardır.

Oğuzname'nin Dukak'ı, Melikname'de "Temir yâlıg" (demir yaylı) unvanını taşıyordu (Sümer 1999: 86). Bizce Dukak'ın oğlu olan Selçuk Beyin torunu Çağrı Beyin Dâvud adını taşıması bununla ilgilidir. Bilindiği gibi Dâvud peygamber demiri, avuçları içinde hamur gibi yoğurmasıyla ünlüydü.

Üzerinde yabguluk alâmeti olarak bir yay ve üç ok taşıyan Arslan Yabgu 1025'te Gazneli Mahmud tarafından hileyle tutsak edildi (Sümer 1999: 94-95). Selçuklular 1035 Mayısında Harezm'den Horasan'a geçtiler.

1038 Mayısında, Gazneli Sultan Mes'ud'un sü başısı yönetimindeki orduyu Serahs'ta mağlup ettiler. Tuğrul Bey Nişâbûr'u, Çağrı Bey Merv'i, amcaları Musa Yabgu Serahs bölgesini aldı. Tuğrul Bey adına Nişâbur'da, Çağrı Bey adına Merv'de hutbe okundu. Hutbede Tuğrul Beyin unvanı melikü'l-mülûk (krallar kralı) idi. Tuğrul Bey "kolunda gerilmiş bir yay ve kemerinde üç ok" bulunduğu hâlde Nişâbur'a girdi. Bütün bunlar hükümdarlık alâmetleriydi; 1038'de Nişâbur'da Büyük Selçuklu Devleti kurulmuştu.

23 Mayıs 1040'taki Dandanakan savaşı, Horasan ve İran'ın kesin olarak Selçuklu Oğuzlarda kalacağını gösterdi. 999'da Samanoğullarının Karahanlılarca yıkılmasıyla bu bölgede doğan siyasî boşluk böylece Selçuklularca doldurulmuş oldu. Dandanakan Savaşının en önemli sonucu budur. Bu savaşın daha ileriye dönük olarak da çok önemli sonuçları vardır. Eğer Dandanakan'da Gazneliler galip gelseydi Selçuklular belki de Horasan'dan atılacaklar; bunun sonucunda da İran, Azerbaycan ve Anadolu'ya Oğuzların gelip yerleşmesi mümkün olmayacaktı. Gazneliler, Azerbaycan ve Anadolu'ya Türk nüfus gönderecek bir yapıya sahip değildiler. Yöneticiler Türk'tü ama Gaznelilere tâbi olan halklar Fars ve Afganlı idi. Selçukluların galibiyeti, Horasan ve İran'a kesin hâkimiyet sonucunu doğurduğu gibi 1064'ten itibaren Kuzey Azerbaycan'ın, 1071'den itibaren Anadolu'nun Türkleşmesine giden yolun çok önemli adımlarından biri olmuştu. Azerbaycan ve Anadolu bu olaylar sonunda Türkleşti; Batı Türkçesi bu olaylar sonunda yazı dili oldu.

Bundan sonrası, Selçuklu ve Osmanlı'nın bilinen ihtişamlı macerasıdır. Ancak 11. yüzyılda Azerbaycan ve Anadolu'ya Selçuklularla başlayan Oğuz göçleri burada bitmiyordu. 13. yüzyılda daha kalabalık Oğuz göçlerini hazırlayan önemli olaylar çok uzaklarda, çok eski ataların yurdu olan Orhun, Toğla ve Kerulen ırmakları boylarında 12. yüzyılın sonlarına doğru baş vermeye başlamıştı.

* *
*

840'ta Uygur Kağanlığı'nin yıkılışından sonra Moğolistan'da yeni bir bozkır imparatorluğu kurulamadı. Uygurları yenerek Orhun bölgesine hâkim olan Kırgızlar güçlü bir imparatorluk kuramadılar ve ancak 924'e kadar Orhun vadisinde kalabildiler. Bu tarihte bölge Moğol asıllı Kitanların eline geçti; ancak Kitanlar bir bozkır imparatorluğu olmadılar; Liao adıyla bir Çin hanedanı hâline geldiler. Kitan hâkimiyeti Moğolistan'daki Türk nüfusunu

azalttı. 12. yüzyılda ülkedeki nüfusun önemli bir kısmı Moğol asıllıydı. Fakat Türkler Moğolistan'ı tamamen boşaltmış değillerdi. Önemli ve kalabalık boylardan Kereyitler ile Naymanların Türk asıllı olmaları çok muhtemeldir. 12. yüzyıldaki Nayman hükümdarlarından biri İnanç Bilge, Kereyit hükümdarı ise Tuğrul adını taşıyordu (Grousset 1980: 187-188). Tatar ve Merkit boyları arasında da Türk asıllı topluluklar var olmalıdır.

Zeki Velidi Togan'a göre Çengiz Han da Şato Türklerinden geliyordu. Bu bilgi, 1221'de Çengiz Han'ı ziyaret eden Çiao-hong'dan gelmekteydi. O hâlde Şatolar da zamanla Moğollaşan bir Türk boyu idi (Togan 1981: 68).

Çengiz Han, "1206 ilkbaharında Onon ırmağının kaynağı yakınında daha önce kendisine bağlanmış bütün Türk-Moğol kabilelerini, daha açıkçası şimdiki Dış Moğolistan'ın göçebelerini, büyük Kurultay'da bir araya getirmişti. Bu vesile ile Moğol ve Türk kabilelerinin tamamı tarafından, Gizli Tarih'in Kağan kelimesi ile tercüme ettiği Yüce Han ilân edilmişti" (Grousset 1980: 212). Çengiz'den 1400 yıl önce Motun, "yay çeken bütün kavimleri" birleştirdiği gibi Kurultay'da Çengiz adını alan Temurçin de "bütün keçe çadırlarda oturanları" birleştirmişti.

Çengiz Han 1207'de Kırgızları, 1209'da Nayman ve Merkitleri itaat altına aldı. Aynı yıl Hoço Uygur idikut'u Barçuk, gönüllü olarak Çengiz'e tâbi oldu. 1215'te Pekin alındı. 1218'de Karahıtaylar bertaraf edildi. 1219'da Çengizliler Türkistan'a yöneldiler ve 1221'de Harezmşah devletini ortadan kaldırdılar. Çengiz'in ünlü komutanları Cebe ve Sübüdey, İran'ı çiğneyip güneyden Kafkas dağlarını aşarak 1223'te Kalka ırmağına ulaştılar; burada Rus-Kıpçak ordusunu bozguna uğrattılar. Oradan İdil Bulgarlarına yöneldiler. Onları da yağmalayarak büyük ganimetlerle Moğolistan'a döndüler.

Çengiz Han 1227'de öldüğü zaman Büyük Okyanus ve Çin içlerinden Kafkaslara uzanan bir cihan imparatorluğuna sahipti. Bu geniş topraklar, daha Çengiz ölmeden oğulları arasında paylaştırılmıştı. İrtiş'in batısındaki Avrasya bozkırları, Harezm de dahil olmak üzere Coçı'ya bırakılmıştı. Coçı en büyük oğuldu; Çengiz'den altı ay önce ölmüştü. Onun payına düşen topraklar oğlu Batu'ya kalmıştı. Çağatay, Çengiz Hanım ikinci oğluydu; bütün Doğu ve Batı Türkistan onun payına düşmüştü. Üçüncü oğul Ögedey, Balkaş gölünün doğu ve kuzeydoğusuna sahip olmuştu. En küçük oğul, geleneğe göre aile ocağının sahibi sayılırdı; dolayısıyla Moğol ana yurdu sayılan Onon, Kerulen ve Toğla ırmakları arasındaki topraklar küçük oğul Tuluy'a düşmüştü (Grousset 1980: 248-249). Bu paylaşım esasında 1227'de Türkistan'da Çağatay Hanlığı, 1241'de Avrasya bozkırlarında Altın Ordu Hanlığı kuruldu. Çengiz'in torunlarından Hülegü de 1256'da İran'da İlhanlı

devletini kurdu. Bu hanlıkların üçü de 1259'a dek Orhon'daki merkeze tâbi idi.

Yukarıda kısaca özetlemeye çalıştığımız Çengiz ve çocuklarının harekâtı Türklerin siyasî, etnik ve kültürel tarihini derinden etkilemiştir. Bu olayların dil tarihimiz açısından üç önemli sonucu oldu.

l)Kâşgar ve Batı Türkistan, 9. yüzyıl sonlarından 1212'ye kadar 300 yılı aşkın bir süre Karahanlı yönetiminde kalmıştı. 1074'ten itibaren Selçuklu, 1141'den itibaren Karahıtaylara tâbi olsalar da ülkeyi yönetenler yine Karahanlılardı. Devletin siyasî merkezleri olan Kâşgar ve Balasagun aynı zamanda iki büyük kültür merkezi idi. Bu kültür merkezlerinde, Köktürk ve Uygur Türkçelerinin devamı olan Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi bütün Müslüman Türk dünyasının ortak yazı dili idi. Bu standart dilin sahipleri, Karahanlıları oluşturan ana boylar olan Yağma, Karluk, Çigil ve Tohsılardı. Karahanlıların doğusundaki Beşbalık, Hoço ve Turfan şehirlerinde ise Burkancı Uygurlar vardı ve onlar da aynı standart dili kullanmaktaydılar.

Çengiz'den sonra bölgede kurulan Çağatay Hanlığı döneminde, yukarıda sayılan boylar etnik olarak birbirine kanştı. Bazı Oğuz ve Kıpçak unsurlarının da katılmasıyla Türkistan'da Çağatay ulusu adıyla yeni bir boylar birliği ortaya çıktı. Ulus, aslında "pay" demekti ve Çağatay'ın payına düşen Türk topluluklarına bu sebeple Çağatay ulusu denmişti. Artık Yağma, Tohsı, Çigil gibi isimlerden eser kalmamıştı; hepsi birbirleriyle yoğrulmuş ve Çağatay ulusu oluşmuştu. Bu yeni teşekkülün kültür merkezleri Semerkant ve Herat oldu. Öte yandan Altınordu'da kültür merkezleri, Harezm ve İdil deltasındaki devlet merkezi Saray idi.

Türk boyları arasındaki karışmaya paralel olarak Karahanlı Türkçesi de dalgalanmaya uğradı; kısa bir geçiş döneminden sonra 15. yüzyıl başlarında istikrar buldu. 13.-14. yüzyıllardaki geçiş dönemi Türkoloji literatüründe Harezm Türkçesi adını aldı. 15. yüzyıl başında istikrara kavuşan ve 20. yüzyıl başlarına kadar bütün doğu ve kuzey Türklüğünün ortak yazı dili olan Türkçeye ise yine Türkoloji literatüründe Çağatayca adı verildi.

2) Çengiz'in torunu, Coçı'nın oğlu olan Batu Han 1236-1242 arasında tarihin gördüğü en büyük ve en uzun mesafeli askerî seferi yaptı. Orhun vadisindeki Karakurum'dan kalkan 150 000 kişilik Moğol-Türk ordusu İdil Bulgarlarını, Kapçakları ve Rus prensliklerini ezip geçti. 1241-1242'de ordunun bir kanadı Baltık kıyısına, bir kanadı Polonya içlerine, bir kanadı Macaristan'a girdi. 1241-1242 başında Vistül ve Tuna ırmakları buz tutmuş ve ordu buz üzerinden karşı kıyıya geçmişti. 1241-1242'de Viyana

yakınlarına ve Adriyatik kıyılarına kadar ulaşılmıştır. Eğer 1241 Aralığında büyük kağan Ögedey ölmeseydi bu uzun sefer çok daha fazla sürebilirdi.

Batu Han seferinin siyasî sonuçlarından biri, 1241'de Altın Ordu Hanlığının kurulmasıdır. Altın Ordu Hanlığındaki Türkler yazı dili olarak Harezm Türkçesini kullanıyorlardı. Ancak Harezm Türkçesi Karahanlı-Çağatay arasında bir geçiş dönemiydi ve tabiî olarak geçiş döneminin istikrarsızlığını göstermekteydi.

Batu Han seferinin dil tarihimiz açısından asıl önemli sonucu uzak bir ülkede, Mısır'da ortaya çıktı. Batu Han ordularının önünden kaçan bazı Kıpçaklar, Karadeniz ve Balkanlar üzerinden Mısır'a gittiler ve orada Eyyûbîlerin kölemenleri, ücretli askerleri oldular. İşte bu ücretli askerler, daha öncekilerle de birleşip 1250'de Eyyubî hanedanını devirerek Mısır'da Memlük (Kölemen) devletini kurdular. Bugünkü tarih literatüründe Memlûk veya Kölemen olarak geçen bu devletin kendi dönemindeki Arapça tarihlerde adı **ed-devletü't-Türkiyye (Türk Devleti)** idi. Kıpçak Türklerinin 1250'de kurduğu Memlük devleti 1518'de Yavuz Selim'in Mısır'ı almasına kadar devam etti. Devletin ahalisi Araptı ve yöneticilerle askerlerin dili olan Türkçeyi öğrenme ihtiyaçları vardı. İşte bu maksatla Memlük sahasında Türkçeyle ilgili birçok sözlük ve gramer yazıldı. Türkler, kendileri için de edebî eserler, atçılık, okçuluk, fıkıh gibi konularda kitaplar yazdılar. 13. ve 14. yüzyıllarda Mısır'da meydana getirilen bu eserlerde kullanılan dil, Kıpçak Türkçesi veya Memlük-Kıpçak Türkçesi adıyla Türkoloji literatürüne girdi. Aslında bu eserlerin dili de döneminin standart yazı diliydi; geçiş döneminin tabiî sonucu olarak bazı küçük farklılıkları da yansıtmaktaydı.

3) Çengiz ve çocuklarının hareketlerinin en önemli sonucu Azerbaycan ve Anadolu'da yeni bir Türk yazı dilinin, Batı Türkçesinin doğmasıdır. Bu önemli hadiseyi ileride ayrı bir başlık altında ele alacağız.

O N D Ö R D Ü N C Ü B Ö L Ü M

0. KUZEY-DOĞU TÜRKÇESİ 1. HAREZM-KIPÇAK TÜRKÇESİ

1.1. HAREZM-KIPÇAK TÜRKÇESİNE AİT ESERLER

1.1.1. HAREZM TÜRKÇESİNE AİT ESERLER

Ceyhun'un Aral Gölüne döküldüğü bölgede yer alan Harezm, 11. yüzyıl başlarında Gaznelilere bağlı bir vilâyet idi. Buraya tayin edilen valilere Harezmşah deniliyordu. Gazneli Mahmud zamanında Harezmşah olarak Altuntaş tayin edilmişti. Altıntaş'tan sonra oğlu Harezmşah Harun bölgeyi idare ediyordu. Selçuklular zamanında da Harezm bölgesi valilerce yönetilmekteydi. Selçukluların tayin ettiği Harezm valileri Sultan Sançar'ın 1157'de ölümü üzerine bağımsız olmuşlardı.

Harezmşahlar sülâlesi, Oğuzların Beydili boyundan Anuş Tigin ile başlar. Anuş Tigin'in oğlu Kutbüddin Muhammed 1097-1127; onun oğlu Atsız 1127-1156; onun oğlu İl Arslan 1156-1172 yılları arasında Harezm'i idare etti. İl Arslan 1157'den itibaren bağımsız Harezmşah devletinin yöneticisi idi. 1172-1200 arasında İl Arslan'ın oğlu Sultan Tekiş, 1200-1220 arasında da onun oğlu Harezmşah Alaaddin Muhammed ülkeyi yönetti (Taneri 1987: 493-494). Harezmşahlar devletine Çengizliler son verdiler.

Bu siyasî oluşumların sonucu olarak Harezm Türkleşti ve 12. yüzyılda bir kültür merkezi olarak sivrildi. Çengizliler ve Altın Ordu çağında da bu durum devam etti. Altın Ordu çağında (1241-1502) Harezm, Aşağı Seyhun boyları, İdil'in Hazar'a döküldüğü yerde bulunan başkent Saray başlıca kültür merkezleriydi. Harezm Türkçesine ait eserler işte bu kültür muhitinde yazıldı.

Harezm Türkçesi eserleri şunlardır:

Mukaddimetü '1-Edeb

Mukaddimetü'1-Edeb aslında Arapçayı öğretmek üzere yazılmış kelime ve kısa cümlelerden ibaret bir eserdir. Arapça kelime ve ibarelerin altına Harezm Türkçesi, Farsça, Hârezmce (bir İran dili), Moğolca, Çağatayca, Osmanlıca gibi dillerde anlamları yazılmıştır. Tabiî ki her nüshada bütün bu

diller yoktur. En eski nüshalar "Harezm Türkçesi ve Farsça ile tercümeli olan nüshalardır" (Yüce 1993: 8).

Eserin yazarı ünlü bilgin Zemahşerî'dir. Mukaddimetü'l-Edeb'i Harezmşah Atsız'a sunmuştur. Eserin yazılış tarihi 1128-1144 yılları arasıdır. Harezm Türkçesi tercümenin bizzat Zemahşerî tarafından yapılıp yapılmadığı belli değildir. Eserin Şuşter nüshasının ilmî yayınını yapan Nuri Yüce Harezm Türkçesi tercümenin de Zemahşerî'nin elinden çıktığı kanaatindedir (Yüce 1993: 7-8). Eğer bu doğruysa Harezm Türkçesindeki bu metin 12. yüzyılın ilk yarısına ait demektir. Bu doğru olmasa bile eserin 13. yüzyılın ikinci yarısına ait nüshalarındaki Harezm Türkçesi tercüme, diğer bütün Harezm dönemi eserlerinden eskidir. Eser alfabetik bir sözlük değildir. Dörtte biri isimler, dörtte üçü fiiller bölümünü oluşturur. Fiiller Arapça bablara göre sıralanmıştır (Yüce 1993: 7).

Eserde *t* yanında *d* ile başlayan kelimelerin de bulunması, birden fazla heceli kelimelerde *g* korunmakla beraber örnekleri az da olsa bazen g'nin düşmesi, *-IsAr* Sıfat-fiil ekinin kullanılması gibi bazı özellikler Oğuz özellikleridir. Ancak diş arası *d* ve *w* seslerinin hâkimiyeti, -g'lerin genellikle korunması eserin esas itibariyle bir Harezm Türkçesi eseri olduğunu gösterir.

Nuri Yüce yayınında 3506 kelime vardır ve bunun 2908'i Türkçe, 450'si Arapça, 133'ü Farsça kökenlidir. 8000 kelime ihtiva eden DLT'ten sonra Mukaddimetü'1-Edeb "Orta Türkçenin....en zengin ve en mühim lugat hazinesine sahip" eseridir (Yüce 1993: 24-25).

Mukaddimem'1-Edeb'in birçok nüshası vardır. Bilinen en eski nüshaları Yozgat (istinsah tarihi: 1257) ve Berlin (istinsah tarihi: 1282) nüshalarıdır. İstinsah tarihi bilinmeyen ve İran'ın Şuşter kasabasında hususî bir kütüphanede bulunan Şuşter nüshası da özellikle Türkçe kelime hazinesinin zenginliği dolayısıyla önemli nüshalardan biridir (Yüce 1993: 9-10).

Mukaddimetü'1-Edeb çeşitli dillerle ilgili olduğu için Türkçe dışındaki çalışmalara da konu olmuştur. Eserin en eski nüshası olan Yozgat nüshasını bulup bilim dünyasına tanıtan Ahmet Ateş'tir: "Anadolu Kütüphanelerinden Bazı Mühim El Yazmaları", (TDED 8, İstanbul 1958). Zeki Velidi Togan da 1965'te eserin "Hârizm Türkçesi ile tercümeli en eski nüshalarını" tanıtan önemli bir makale yazmıştır: "Zimahşerî'nin Doğu Türkçesi ile Mukaddimetü'l-Edeb'i" (TM. 14 İstanbul 1965). Polonyalı Türkolog A. Zajaczkowski 1967'de RO'da, Yozgat nüshasının hayvanlarla ilgili bölümünü yayımlamıştır (Yüce 1993: 12-14).

Mukaddimem' 1-Edeb'le ilgili en önemli çalışma Nuri Yüce'ye aittir. *Mukaddimetü 'l-Edeb-Hvârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası-Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks,* TDK, Ankara 1993. Bu çalışmada hem bütün metnin transkripsiyonlu okunuşu, hem de bütün kelimeleri içine alan aramatikal dizin verilmiştir.

Kısasu'l-Enbiya

Kısasu'l-Enbiya, "peygamber kıssaları" demektir; Arap, Fars ve Türk edebiyatlarında özel bir yere sahiptir. Peygamberlerin hayat hikâyeleri ve mucizelerini, sahabenin ve dört halifenin menkıbelerini anlatır. Yaratılıştan Hz. Hasan ve Hüseyin'e kadar gelir. Eser içinde toplam 484 mısra tutan 43 şiir vardır (Ata 1997: XVI). Harezm Türkçesiyle yazılmış Kısasu'l-Enbiya'nın yazan Nâsireddin bin Burhaneddin Rabguzî'dir; eserinde kendisini "Bu kitâbnı tüzgen....Ribat Oguzlug Burhân oglı Kazi Nasır" olarak tanıtır (Ata 1997: XI); kısaca Rabguzî diye tanınmıştır. Rabguzî, görüldüğü gibi Ribât-ı Oguzî'den kısalmıştır; yazann Oğuz ribâtından (kasabasından) ve büyük bir ihtimalle bir Oğuz Türkü olduğunu gösterir. Faruk Sümer'e göre, Seyhun boylarında, Cend yakınlarında Ribatat adlı bir şehir vardı (Ata 1997: XI-XII). Rabguzî'nin Oğuz oluşunun dil tarihimiz açısından özel bir anlamı vardır. Türkistan bölgesinde yaşayan bir Türk, hangi boydan olursa olsun eserini, döneminin ortak yazı diliyle yazmaktadır. Rabguzî de eserini, dönemin Türkistan ve Altın Ordu'daki ortak yazı dili olan Harezm Türkçesiyle yazmıştır.

Rabguzî'nin Kısasu'l-Enbiya'sı Arapçadan Farsçaya yapılmış bir tercümenin Türkçeye uyarlamasıdır. Moğol şehzadesi Nâsireddin Tok Buga'nın emriyle 1310'da yazılmıştır (Eckmann 1979: 185).

Kısasu'l-Enbiya'nın pek çok yazması vardır. Aysu Ata'nın çalışmasında Leningrad'da 6, İsveç'te 2, Paris'te 1, Bakû'da 1 nüshadan bahsedilir (Ata 1997: XX).N. İlminskiy 1859 yılında eseri Kazan'da bastırmıştır. Bilim dünyasında en çok bilinen ve işlenen nüsha, 15. yüzyılda istinsah edildiği tahmin edilen Londra nüshasıdır. Tatar asıllı, Lehistanlı Türkolog Jakob Schinkevvitsch Londra nüshasının sentaksı üzerine doktora tezi yapmış ve bunu *Rabguzi's Syntax* adıyla MSOS'ta 1926-1927 yıllarında yayımlamıştır. Bu çalışma Sabit Paylı tarafından Türk Dili Belleten III/8-ll'de (1947) Türkçeye çevrilmiştir. Danimarkalı Türkolog Kaare Grönbech 1948'de Londra nüshasının tıpkıbasımını neşretmiştir: *Rabghuzi, Narrationes de prophetis,* Kopenhagen 1948. Londra nüshası 1990'da Taşkent'te de Özbek transkripsiyonuyla neşredilmiştir.

Eser üzerinde en önemli çalışma son yıllarda Aysu Ata tarafından yapılmıştır. Ata'nın iki büyük cilt tutan eserinin birinci cildi Kısasu'l-Enbiya'nın metin ve tıpkıbasımını, ikinci cildi dizinini vermektedir: *Kısasü'l-Enbiyâ, I, Giriş-Metin-Tıpkıbasım,* TDK, Ankara 1997; *Kısasü'l-Enbiyâ, II, Dizin,* TDK, Ankara 1997.

(beş mesnevi) yazarı olarak büyük bir üne sahiptir ve Fars edebiyatının en büyük isimlerinden biridir. Nizamî tarafından 12. yüzyılda yazılan Hüsrev ü Şîrîn, Kutb mahlâslı bir Türk şairi tarafından 1341-1342 yıllarında Harezm Türkçesine çevrilmiştir. Kutb eserini Altın Ordu hanlarından Tını Bek Han ve karısı Hanmelek adına yazmıştır.

Kutb'un Hüsrev ü Şîrîn'i 4370 beyitlik büyük bir mesnevîdir. Niza-mî'nin kullandığı vezinde, *mefâîlün mefâîlün feûlün* vezninde yazılmıştır. Eserin girişinde, doğrudan doğruya Kutb'a ait olan *tevhîd, eflâk harekâtı (feleklerin hareketleri), teŋri taâlânın münâcâtı, resûl aleyhisselâm na'tı, resûl aleyhisselâm tört yâri (dostu) ögdüsi, şâhzâde Tını Bek Han medhi, melîke-i merhûme Hanmelek medhi, kitâb nazm kılmakka sebeb* başlıklı bölümler 270 beyit tutmaktadır. *Resûl aleyhisselâmnıŋ tört yâri ögdüsi* başlıklı 17 beyitlik bölüm Kutadgu Bilig vezni olan, *feûlün feûlün feûlün feûl* vezninde yazılmıştır.

Nizamî'nin eserinin 5700 beyit olmasına karşılık Kutb'un mesnevisinin 4370 beyit olması, Necmettin Hacıeminoğlu'na göre ya Nizamî'nin bazı uzun tasvirlerini Kutb'un kısaltmış olmasından, ya da yazmanın müstensihi-nin ihmalinden kaynaklanmaktadır. Hacıeminoğlu Nizamî'deki bölüm başlıklarının Kutb'da da aynen var olmasından hareketle, "hikâyenin kuruluşu, konusunun seyri ve neticesi bakımından" Kutb'un Nizamî'ye sadık kaldığı görüşündedir (Hacıeminoğlu 1986: VII-VIII).

Fuat Köprülü de "hikâyenin cereyanında" Kutb'un "hemen tamamiyle Nizamî'ye ittibâ (uyma) ve bazı yerlerde onu biraz ihtisar (kısaltmış) etmiş, fakat bazı yerlerde de imkân buldukça Nizamî'nin metnini aynen tercümeye çalışmış" olduğunu; "ara sıra tasvirî parçalarda Farisî aslı bırakarak kendi şahsiyetine ittibâ" ettiğini belirtir. Köprülü bu eserin, Harezm-Altın Ordu sahasının münhasıran bediî maksatla yazılan, ilk din dışı eseri olduğuna da dikkat çeker (Köprülü 1928: 359).

A.Zajaczkowski'ye göre Kutb'un eseri, "Nizamî'nin manzumesinin e-debî bir adaptasyonu"dur. Zajaczkowski, Kutb'un atasözlerini dahi olduğu gibi çevirmeyip Türk atasözleri ile ifade ettiğini örneklerle ortaya koyar (Zajaczkowski 1960: 159-168). Esasen Azerbaycanlı Nizamî uzmanları, Nizamî'deki pek çok ifade ve deyimin Türkçeden Farsçaya adapte edildiğini örneklerle göstermişlerdir.

Fuat Köprülü'ye göre Kutb, "klâsik nazım kaidelerine lâyıkiyle vâkıf, selis bir üslûba ve mükemmel tasvir kudretine mâlik... çok değerli bir sanatkârdır (Köprülü 1928: 359).

Hacıeminoğlu da "kuvvetli bir nâzım olduğu, eserin baş kısmına yaptığı 271 beyitlik ilâveden anlaşılan Kutb'un, Nizamî'nin mesnevisini başarı ile

Türkçeye naklettiği" fikrindedir (Hacıeminoğlu 1986: VIII). Gerçekten de "sebeb-i telif bölümündeki şu beyitler lirik bir coşkunun açık ifadesidir:

Boyum şehringe köŋlüm irdi sultân Cânım andın kabûl kıldı bu fermân

Vücuduma gönlüm sultan idi (kendi kendimin sultam idim)

Bu sebepten canım ferman kıldı

Köŋül ferm'anını can birle tuttum
Adın sakınçnı bir yolı unuttum
Gönül fermanını can ile tuttum,
Başka bütün düşünceleri bir defalığına unuttum

Kazan tig kaynap uş sevdâ bişürdüm
Nizâmî balıdın halvâ bişürdüm
Kazan gibi kaynadım ve sevda pişirdim Nizamî balından helva pişirdim (HŞ 242-244).

Kutb'un Hüsrev ü Şîrîn'i, Nizamî'nin eserinin Türkçeye yapılan 20'den fazla çevirisinin ilkidir ve Harezm Türkçesindeki tek çeviridir. Eserin tek nüshası 1383'te İskenderiye'de Berke Fakih tarafından Altın Boğa adına istinsah edilmiştir (Ersoylu 1985: 28). Bu nüshanın sonuna Berke Fakih 24 beyitten oluşan kendine ait bir manzumeyi de eklemiştir (İnan 1953: 64-65). Kutb'un Hüsrev ü Şîrîn'inin bu tek nüshası, Paris'te Bibliotheque Nationale'de bulunmaktadır.

Eser üzerinde 1950'lerde Zajaczkovvski, 1960'ların ikinci yarısında Necmettin Hacıeminoğlu çalışmıştır.

Zajaczkovvski eserin metnini, tıpkıbasımını ve sözlüğünü yayımlamıştır: Ananiasz Zajaczkowski, *Najstarsza wersja Turecka - Husrav u Şîrîn Qutba I Tekst,* Warszawa 1958; // *Facsimile,* Warszawa 1958; /// *Slownik,* Warszawa 1961.

Necmettin Hacıeminoğlu ise eserin metnini ve tafsilâtlı gramerini verir: *Kutb'un Hüsrev ü Şîrîn'i ve Dil Hususiyetleri,* İstanbul 1986. 2000 yılında TDK tarafından eserin ikinci baskısı yapılmıştır. Hacıeminoğlu'nun doktora çalışmasındaki gramatikal dizin bölümü henüz basılmamıştır.

Muhabbetname

Mesnevî tarzında yazılmış uzunca bir manzumedir. "Nâme" adı verilen 11 küçük bölümden oluşur; içinde seyrek olarak "kıt'a" adı verilen gazeller de vardır. *Mefâîlün mefâîlün feûlün* vezniyle yazılmıştır (Köprülü 1928: 361).

Muhabbetname'nin yazarı, Harezmî mahlasını taşımaktadır. Asıl adı bilinmemektedir. Harezmî mahlâsı, kendisinin Harezmli olduğunu kesin olarak göstermektedir.

Muhabbetnâme sözin sizge aydım/Kamug Sirin yakasında bitidim (Muhabbetname'nin sözünü size söyledim/Hepsini Sir nehri kıyısında yazdım) beytinden eserin Seyhun boyunda yazılıp tamamlandığı anlaşılmaktadır. Şair eserini 754'te (1352-1353) bitirdiğini de "Hâtime" bölümünde kaydetmiştir.

Harezmî eserini Mahmud Hoca Big'e sunmuştur. Mahmud Hoca Big, Altın Ordu Hanı Canı Bek'in yanındaki önemli mevki sahiplerinden biriydi ve Kongrat boyundandı (Köprülü 1928: 360).

Harezmî, Farsça şiirleriyle de tanınmıştı. Mahmud Hoca Big'e üç Farsça şiirini okuyunca Mahmud Hoca'nın "Farisî şiirlerle dünyayı doldurduğundan bahsettiğini, o kışı kendi nezdinde geçirerek o memleket diliyle bir kitap yazmasını temenni eylediğini" Harezmî anlatmaktadır (Köprülü 1928: 361).

Fuat Köprülü Harezmî'yi şu şekilde değerlendirmektedir: "Bu sanatkâr Türkçeyi de kemâl-i muvaffakiyetle kullanmakta, Farisî ve Arabî kelimelerle biraz fazla meşbû (dolu) olmasına rağmen, çok selis ve temiz bir lisanla yazmaktadır.... Harezmî bu eski klâsik edebiyatın on dördüncü asırdaki en büyük şairidir" (Köprülü 1926: 361).

Köprülü, Harezmî'nin şöhretinin yaygınlığı üzerinde de durur. 14. yüzyıl sonlarında veya 15. yüzyıl başlarında yaşamış olan Hocendî adlı bir şairin tıpkı Harezmî gibi "nâme"lerden oluşan Letâfetname adlı bir mesnevî yazdığını ve Muhabbetnâme'den hürmetle bahsettiğini; Nevayî'nin de Mîzânü'l-Evzân'da Harezmî'nin adını vermeden, "Muhabbetname" adlı bir beste bulunduğunu ve bunun mefâîlün mefâîlün feûlün vezninde (Harezmî'nin eserinin vezni) olduğunu; Seyf-i Sarayî'nin, onun bir şiirine nazire yazdığını belirterek bu hususların Harezmî'nin şöhretine delil teşkil ettiğini ifade eder. Ayrıca Şahruh zamanının tanınmış emirlerinden biri adına istinsah edilmiş Uygur harfli bir mecmuada Harezmî'nin şiirine tesadüf edilmesi, nihayet Uygur harfli yazmanın 16. asra ait olması da Harezmî'nin şöhretinin hem yaygınlığını, hem de ne kadar uzun devam ettiğini gösterir (Köprülü 1945: 282).

Muhabbetname'nin dört nüshası vardır; biri Uygur, üçü de Arap harflidir. British Museum'da bulunan Uygur harfli nüsha 1432'de Yezd şehrinde Emir Celâleddin Fîrûz Şah adına istinsah edilmiştir. Yine British Museum'da bulunan Arap harfli nüsha ise 1509 yılında Herat'ta istinsah edilmiştir. Arap harfli diğer bir nüsha İstanbul Millet kütüphanesinde bulunmaktadır. Ketebe kaydı olmadığından istinsah tarihi ve yeri, müstensihin adı bilinmemektedir. Millet Kütüphanesi Ali Emîrî bölümünde bulunan dördüncü nüsha eksiktir ve büyük ihtimalle üçüncü hüshadan kopya edilmiştir (Sertkaya 1972: 185-186).

Muhabbetname Tourkhan Gandjei, A. M. Şerbak, E. N. Nadjib ve Osman Sertkaya tarafından yayımlanmıştır.

Tourkhan Gandjei, *// "Muhabbatnâma" di Horazmî:* Annali dell' Istituto Universitario Orientale di Napoli, vol. VI (Roma 1957); vol. VII (Roma 1958). Bu çalışmada Londra nüshalarının tenkitli metni, İtalyanca tercüme ve Uygur harfli nüshanın tıpkıbasımı vardır.

Tourkhan Gandjei, *// lessico del "Muhabbat-nâma",* Annali dell' Istituto Universitario Orientale di Napoli, vol. VIII (Roma 1959). Bu çalışmada Türkçe kelimelerin sözlüğü verilmiştir.

A.M. Şerbak, *Oguz-nâme, Muhabbet-nâme, pamyatniki drevne uygurskoy i staro uzbekskoy pis'mennosti,* Moskva 1959. Uygur harfli nüshanın transkripsiyonlu metni ve Rusça tercümesi verilmiştir.

E. N. Nadjib, *Horezmi, Muhabbet-name, İzdaniye, teskta, transkripsiya, perevod i issledovaniye,* Moskva 1961. Arap harfli Londra nüshasının transkrisiyonlu metni, Rusça tercümesi, dil özellikleri ve sözlüğü verilmiştir.

Osman F. Sertkaya, *"Horezmî'nin Muhabbet-nâme'sinin İki Yeni Yazma Nüshası Üzerine"* Türkiyat Mecmuası, XVII, İstanbul 1972. Millet kütüphanesindeki tam nüshanın transkripsiyonlu metni, diğer nüshalardaki farklılıklar ve Millet Kütüphanesindeki iki nüshanın tıpkıbasımı verilmiştir.

Nehcü'l-Ferâdîs

Kırk hadis türünde mensur ve hacimli (Yeni Cami nüshası 444 sayfa) bir eserdir. Dört bab ve kırk fasıldan oluşur. Her fasıl bir hadisle başlar. Hadisin Türkçesi verildikten sonra "tanınmış İslâm âlimlerinin eserlerinden o hadisin manasını aydınlatacak mahiyette mütalâalar ve hikâyeler" nakledilir; başka hadis ve âyetlerle de konu açıklanmaya çalışılır (Eckmann 1956: VII). Birinci bab, Hz. Muhammed'in faziletleri ve hayatıyla ilgilidir. Vahiy, Me-dîne'ye göç, mîraç ve peygamberin ölümü bu babda yer alır. İkinci bab; dört halife, ehl-i beyt (Hz. Fâtıma, Hasan, Hüseyin) ve dört mezhep imamı hak-

kındadır. Üçür, ;ü bab, Allah'a yaklaştıracak ameller hakkındadır. Namaz, zekât, oruç, hac, anne babaya hizmet, helâl yemek, sabır vb. iyi işler bu babda anlatılır. Dördüncü bab, Allah'tan uzaklaştıran kötü ameller hakkındadır. Haksız olarak kan dökmek, zina, içki, tekebbür, yalan, dünyayı sevmek, riyâ, kin ve haset, gurur ve gaflet gibi kötü işler bu bab içinde yer alır.

Eserin Türkçe adı Uştmahlarnıŋ Açuk Yolı'dır; "Cennetlerin Açık Yolu" anlamına gelmektedir. Bu isim eserin yazılış amacını da göstermektedir.

Nehcü'l-Ferâdîs'in yazarı Mahmud bin Ali'dir; Harezm'in Kerder şehrindendir. 1360'ta ölmüş, eserini 1358'den önce yazmıştır.

Nehcü'l-Ferâdîs'in iki nüshası bilinmekle beraber Kazan ve Peterburg kütüphanelerinde başka nüshalarının da bulunduğu anlaşılmaktadır.

Kazanlı bilgin Şahabeddin Mercanı 1885'te yazdığı "Müstefâdü'l-Ahbâr fî Ahvâli Kazan ve Bulgar" adlı eserinde 1358'de Saray'da istinsah edilmiş bir Nehcü'l-Ferâdîs'in kendi kütüphanesinde bulunduğunu bildirmiş ve bu eserden 15 sayfa kadar metin vermiştir. Bu nüsha bugün kayıptır. Mercanî, müellif veya müstensih olarak gösterdiği Mahmud bin Ali Sarayî'nin kökence Bulgar Türklerinden, doğum yeri olarak Kerder'den çıktığını ifade eder (Eckmann 1956: IV). Mercanî nüshasının önemi, müellifin ölümünden iki yıl önce, 1358'de istinsah edilmiş olması ve eserin telif tarihinin 1358'den sonra olamayacağını göstermesidir.

Elde bulunan en temiz ve işlenmiş nüsha Yeni Cami nüshasıdır. Zeki Velidi Togan'ca keşfedilen ve 1926'da TM II'de "Harezm'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler" makalesiyle bilim dünyasına tanıtılan bu nüsha 26 Mart 1360'ta, Muhammed bin Muhammed el-Harezmî tarafından istinsah edilmiştir. Müstensih, eserin istinsahını, yazarın ölümünden dört gün sonra bitirdiğini kaydetmiştir ki bu kayıt, istinsah sırasında müellifle müstensihin görüştüğünü ve aynı yerde olduğunu gösterir. Yazma 15. asırda Mısır'da bir Türk beyinin kütüphanesinde kalmış, muhtemelen 16. asırda İstanbul'a intikal etmiştir (Togan 1926: 331-345; Köprülü 1928: 344-345; Eckmann 1956: III-IV). 444 sahifelik yazmanın en önemli özelliği harekeli olması ve kapalı e'leri *üstün* ve *y* ile göstermesidir.

Nehcü'l-Ferâdîs'in bilinen diğer yazması, Kırım nüshasıdır. 1928'de Bahçesaray'da bulunmuş, Yalta Müzesi için satın alınmış ve 1930'da müzenin müdürü Yakub Kemal tarafından bir risaleyle tanıtılmıştır. Bu da harekeli ve okunaklı bir metindir; fakat sadece birinci ve ikinci babları içine almaktadır. 549 sahifelik yazma 1390'da Kasım bin Muhammed tarafından istinsah edilmiştir. Nüsha 18. yüzyılda Kırım sarayı mensuplarından Muhammed Şah'ın hususî kütüphanesinde bulunmaktaydı (Eckmann 1956: V-VII).

Gerek Samoyloviç'in verdiği bilgilerden (Eckmann 1956: VI), gerek Nekiy İsenbet'in 1941'de Kazan'da, Menges'in 1963'te Central Asiatic Journal VIII'de yazdıkları yazılardan (Tezcan-Zülfıkar 1995: 310-311) anlaşıldığına göre Nehcü'l-Ferâdîs'in Kazan'da ve Peterburg'da birkaç yazması daha bulunmaktadır. Bunlardan birinin Mercanî'nin kayıp nüshası olması mümkündür.

Köprülü'ye göre eserin ifadesi "oldukça sade ve selis"tir. Kısasü'l-Enbiya'daki "sanat gayesi" bu eserde görülmez; çünkü yazar okuyucusuna faydalı olmak maksadını gütmüştür (Köprülü 1928: 346). Eckmann da eserin üslûbunun "sade ve açık" olduğunu belirtir. Eckmann'a göre eser didaktik olmakla beraber "kuru veya can sıkıcı değildir. Zira müellif, mücerred dersler vereceğine, ortaya attığı meseleyi çekici hikâyelerle aydınlatarak alâkayı daima uyanık tutmasını bilmiştir" (Eckmann 1956: VIII). Şüphesiz eserin asıl önemi, harekeli ve sade bir metin olması dolayısıyla dönemin dilini çok iyi yansıtmasından gelmektedir.

Zeki Velidi Togan ve Fuat Köprülü'nün yukarıda bahsedilen çalışmalarından sonra eser üzerindeki önemli yayınlar şunlardır:

Janos Eckmann, *Nehcü'l-Ferâdîs I, Tıpkıbasım,* TDK, Ankara 1956. Eckmann'ın önsözüyle birlikte Yeni Cami nüshasının tıpkıbasımından ibarettir.

Ali Fehmi Karamanlıoğlu, "Nehcü'l-Ferâdîs'in Dil Hususiyetleri" I-IV, TDED XVI-XIX, İstanbul 1968-1969. Çalışmanın III. ve IV. bölümlerinde Yeni Cami nüshasının ilk 52 sahifesinin transkripsiyonlu metni de verilmiştir.

Osman Nedim Tuna 1968'de Washington (Seattle) Üniversitesinde yaptığı doktora tezinde eseri tarihî diyalektoloji açısından değerlendirir: *Studies on Nahjul-Faradis: A Methodfor Turkic Historical Dialectology.*

Janos Eckmann-Semih Tezcan-Hamza Zülfıkar, *Nehcü'1-Ferâdîs, I Metin, II Tıpkıbasım,* TDK, Ankara 1995. Eckmann'ın müsveddeleri, Zülfıkar ve Tezcan tarafından gözden geçirilmiş, düzeltilmiş, tamamlanmış ve metnin ilmî yayını gerçekleştirilmiştir.

1998'de eserin dizini de yayımlanmıştır: Aysu Ata, *Nehcü 1-Ferâdîs III, Dizin-Sözlük,* TDK, Ankara 1998.

Cevâhirü'l-Esdâf

Bursa Orhan Kütüphanesinde, Muînü'l-Mürîd'in bulunduğu mecmuanın sahife kenarlarında yazılmış altı kıtalık bir metindir. Dörtlüklerle yazılmış tasavvufî, didaktik bir parçadır. Köprülü'ye göre dil ve edebiyat özel-

likleri itibariyle bu eser Muînü'l-Mürîd'in yazıldığı Harezm muhitine ait olmalıdır (Köprülü 1928: 344).

Cürncümenâme

İlyas peygambere iman etmediği için çok eziyetler çeken; fakat kendi a-damlarına iyi davrandığı için İsa peygamber tarafından diriltilen Kesikbaş adlı meşhur dinî menkıbenin Feridüddin Attar'a dayanan manzum bir tercümesidir. Hüsam Kâtib tarafından 770'te yazılmıştır. Eserin birkaç nüshası vardır. Ayrıca 1289'da Kazan Üniversitesi matbaasında *Hikâyet-i Cümcüme Sultan fi Nevbet-i İlyas Aleyhisselâm* adıyla basılmıştır. Köprülü'ye göre dikkatlerden kaçan bir eserdir (Köprülü 1928: 362-363).

Mirâcnâme

Peygamberimizin miracını konu edinen mensur eserdir. Paris'te Bibliotheque Nationale'de bulunan Uygur harfli tek nüshası 1436'da Herat'ta Malik Bahşı tarafından istinsah edilmiştir. Nehcü'l-Ferâdis adlı bir eserden Türkçeye çevrilmiştir. Köprülü, Mahmud bin Ali'nin Nehcü'l-Ferâdîs'inin kaynağı olan eserle bunun aynı eser olup olmadığı konusunda "kat'î bir şey söylenemez" demektedir (Köprülü 1926: 378). Eckmann da Miracname'nin, bir bölümü hariç diğer bölümlerinin, Nehcü'l-Ferâdîs'teki miraç bölümüne uyduğunu ifade etmekle beraber, İki Nehcü'l-Ferâdîs'in ilişkisi hakkında olumlu bir fikir ileri sürmemektedir (Eckmann 1956: XI-XII). 14. yüzyılda yazıldığı tahmin edilmektedir. Eserin dili, belki de müs-tensihten dolayı Çağatay özellikleri göstermektedir. Osman F. Sertkaya eser üzerinde doktora çalışması yapmıştır.

Satır-Altı Kur'an Tercümesi

Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Alipaşa Bölümünde bulunan sa-tır-altı Kur'an tercümesi Harezm Türkçesi özellikleri göstermektedir. Yazma, Gülden Sağol tarafından doktora tezi olarak hazırlanmış ve tez Harvard Ünivesitesi tarafından yayımlanmıştır: An Inter-Linear Translation of the Qur'an into Khwarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile I: 1993; II: 1995; III/l: 1996; III/2: 1999.

Altın Ordu Yarlık ve Bitikleri

Yarlık, ferman; bitik, mektup demektir. Altın Ordu hanlarına ait 14. yüzyılın sonu ve 15. yüzyılın başında yazılmış iki yarlık ve bir bitigi Harezm

Türkçesinin metinleri kabul edebiliriz. Daha sonraki yarlık ve bitikler Çağatay dönemine ait kabul edilmelidir. Aslında ilk yarlık ve bitiklerde de Çağatay özellikleri görülmekle beraber birden fazla heceli kelimelerde g'nin tonsuzlaşmaması, 3. şahıs iyelikten sonra *-ngA* biçiminde görülen yönelme hâli eki vb. özellikler dolayısıyla bunları Harezm döneminin son metinleri sayabiliriz. Aslında iki yazı dilinin sınırlarını tam olarak tayin edebilmek; daha doğrusu kesin bir tarihle iki yazı dilini birbirinden ayırmak mümkün değildir. Hele Harezm-Kıpçak gibi geçiş dönemleri için böyle bir ayrım daha da imkânsızdır. Biz coğrafi saha ve tarihi de dikkate alarak ilk yarlık ve bitikleri Harezm dönemine ait kabul ettik. Yarlık ve bitikler üzerinde çalışan Melek Özyetgin, Altın Ordu sahasında meydana getirilen eserleri, "gelenek olarak Harezm Türkçesine", "Harezm Türkçesinin Harezm-Kıpçak koluna bağlı" kabul eder. Özyetgin'e göre "Uygur alfabesiyle yazılmış olan Toktamış ve Temir Kutluk yarlıkları, Harezm-Kıpçak edebî dilinin ürünleridir... Altın Ordu Hanlığının son dönemine ait üç bitik, Uluğ Muhammed Han, Mahmud Han ve Ahmed Han bitikleri de Altın Ordu Türkçesi ürünleridir" (Özyetgin 1996: 12-13).

1393 yılında Toktamış Han'ın Lehistan-Litvanya kralı Yagayla'ya gönderdiği yarlık, 1397'de Temir Kutluk Han'ın Muhammed adlı bir kişiyi tarhan yapmak üzere yazdığı yarlık ve 1428'de Ulug Muhammed Han'ın 2. Murad'a gönderdiği bitik Harezm dönemi metinleri olarak değerlendirilebilir.

Toktamış Han Yarlığı Uygur harfli 25 satır, Temir Kutluk Yarlığı Uygur-Arap harfli 55 satır, Uluğ Muhammed Han bitiği Arap harfli 19 satırdır (Özyetgin 1996: 17-18).

Diğer yarlık ve bitiklerle birlikte Altın Ordu dönemi yarlık ve bitikleri, Melek Özyetgin tarafından bütün yönleriyle işlenmiş ve değerlendirilmiştir: *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi,* TDK, Ankara 1996. Bu çalışmada 18 yarlık ve bitiğin metni, bugünkü dile aktarımı, gramatikal dizini, tıpkıbasımı, ayrıntılı dil ve üslûp incelemesi yer almıştır.

Hilyetü'l-Lisân ve Hulbetü'l-Beyân

İbni Muhennâ tarafından tahminen 14. yüzyılda yazılmış Arapça-Türkçe-Moğolca bir sözlüktür. Yazıldığı yer belli değildir. Abdülkadir İ-nan'a göre Azerbaycan veya Irak'ta yazılmış olabilir. Eserde Moğolca bölüm de bulunduğuna göre İlhanlı sahasında yazılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Beş Avrupa yazmasına dayanarak eseri 1900 yılında ilk defa neşreden P. M. Melioranskiy eserin Türkçe bölümünün Azerbaycan dili olduğu

iddiasında bulunmuştur (Taymas 1934: 1-2). Avrupa nüshalarında eserin yazarı belli olmadığı için Melioranskiy çalışmasının adını *Arab filolog o tureckom yazıke* (Türk Dili Üzerine Bir Arap Filolog) koymuştur. Ancak daha sonra İstanbul'da Müze-i Humayun kütüphanesinde Kilisli Rifat yeni bir nüsha buldu ve bunu 1340 (1923)'ta İstanbul'da yayımladı. Kilisli Rifat'ın bulduğu nüshada eserin yazarının adı İbni Mühennâ olarak kaydediliyordu. Bu sebeple eser Türkiye literatüründe İbni Mühennâ Lügati diye tanındı. Kilisli yayınından sonra, 1928'de konuyla ilgili bir makale yazan S. Malov, hocası Melioranskiy'nin Avrupa nüshalarını Azerbaycan dili olarak nitelemesini haklı buluyor; fakat İstanbul nüshasının "Şarkî Türk, Kâşgar ve Uygur lisanı" olduğunu ileri sürüyor. Aslında aynı eserin farklı Türk lehçelerinde nüshalarının bulunmasının başka örnekleri de vardır. Bu bakımdan İstanbul nüshasını Harezm dönemi içine almanın uygun olduğu fikrindeyiz. Eserdeki Türkçe kelimeler incelendiği zaman y'li örnekler de bulunmasına karşılık diş arası d'lerin devam ettiği, birden fazla heceli kelimelerde düşme örneklerine de rastlanmakla beraber g'lerin korunduğu görülür. Sözlükte bulunan d'li örnekler şüphesiz Oğuz özelliğidir; ancak f'li\ örnekler çok daha fazladır. Bu sebeplerle biz İbni Mühennâ lügatinin İstanbul nüshasını Harezm Türkçesi eserleri arasında değerlendirmekteyiz.

Eser, Kilisli Rifat tarafından 1923'te Arap harfleriyle neşredildikten sonra Abdullah Battal tarafından *İbnü-Mühennâ Lûgati* adıyla 1934'te Türkçe bölümünün alfabetik dizini yayımlanmıştır.

* *
*

Harezm Türkçesi eserleri üzerinde yapılan çalışmalardan sonra dönemin grameri üzerindeki çalışmaları da zikretmek lâzımdır.

Janos Eckmann, "Das Chwarezmtürkische", *PhTF (Fundamenta) I,* Wiesbaden 1959. Bu çalışma Mehmet Akalın tarafından Türkçeye çevrilmiştir: "Harezm Türkçesi", *Târihî Türk Şiveleri,* Ankara 1979.

Kazakbay Mahmudov, *XIII-XIV Asr Yazma Abideler Tilining Fonetik Sistemasi,* Taşkent 1990.

Necmettin Hacıeminoğlu, *Harezm Türkçesi Grameri,* İstanbul 1996.

1.1.2. KIPÇAK TÜRKÇESİNE AİT ESERLER

Kıpçak Türklerinin konuşma dili, Ermeni Kıpçakçasıyla ilgili metinler hariç, yazı dili olarak kullanılmamıştır. Türkoloji literatüründe Kıpçakça ve Kıpçak Türkçesi olarak adlandırılan eserlerden Codex Cumanicus yazı diline ait değildir; Kıpçak ağzından yapılan derlemelerden ibarettir. Mısır'daki Memlük döneminde yazılan edebiyat, din, siyaset, atçılık, okçuluk gibi a-lanlardaki eserler ise Kıpçak ağzına değil, döneminin standart yazı diline ait eserlerdir. Bu yazı dilinin Harezm Türkçesinden çok az farkı vardır ve o da Harezm Türkçesi gibi Karahanlı ile Çağatay Türkçeleri arasında bir geçiş dönemini temsil eder. Harezm eserleri Karahanh dönemine, Memlük devri eserleri Çağatay Türkçesine daha yakındır. Memlûk döneminde yazılan gramer ve sözlükler de çoğunlukla standart dile aittir. Ancak zaman zaman Kıpçak ve Türkmen (Oğuz) ağzı özelliklerini de kaydederler. Bunlardan sadece Et-Tuhfetü'z-Zekiyye yazarı, doğrudan doğruya Kıpçak dilini esas aldığını belirtmiştir.

Az da olsa Harezm Türkçesi eserlerinden farklı bazı dil özellikleri dola-yısıyla Memlük sahası eserlerinin dili için farklı bir isimlendirme yapılması tabiîdir. Bu isimlendirmenin, eserlerin yazıldığı muhit itibariyle ve dönemin gramercilerinin zaman zaman kullandığı terim dolayısıyla "Kıpçak" şeklinde olması da yadırganmayabilir. Yerleşmiş bir terim olduğu için Kıpçak Türkçesi teriminin kullanılması da sürdürülebilir. Ancak bu terim dolayısıyla, Kıpçak Türkçesi denilen yazı dilinin, Kıpçak ağzından doğmuş bir yazı dili olduğu düşünülmemelidir.

Kıpçak Türkçesine ait eserleri ikiye ayırıp inceleyeceğiz: 1) Sözlük ve gramerler 2) Edebiyat, din, askerlik, baytarlık alanlarındaki metinler.

1.1.2.1. SÖZLÜK VE GRAMERLER

Codex Cumanicus

Karadeniz'in kuzeyindeki Kıpçak (Kuman) Türklerinden İtalyanlar ve Almanlar tarafından 14. yüzyılda derlenmiş iki bölümlük bir eserdir. Yazı dilini değil, o zamanki Kıpçakların konuşma dilini, ağızlarını yansıtır.

İtalyan bölümü 55 yapraktır (110 sahife) ve iki sözlük listesinden oluşur. Sözlükler, Lâtince-Farsça-Kıpçakçadır. İlk liste alfabetik, ikinci liste tematiktir (konulara göre). İtalyan bölümünde bazı gramer kuralları da verilmiştir. Alman bölümü 27 yapraktır (54 sahife). İki karışık sözlük listesi ve bazı metinlerden oluşur. Birinci liste Kıpçakça-Almanca, ikinci liste Kıpçak-ça-Lâtince sözlüktür. Metinler İncil'den parçalar, ilâhîler, bilmece ve ata-

sözlerinden oluşur. Metinlerin Lâtince tercümeleri de verilmiştir (Çağatay 1978: 142; Karamanlıoğlu 1994: XXI).

Codex'in ilk satırları 1303 tarihini taşır. Eser 1362 yılında Petrarca tarafından Venedik Cumhuriyetine hediye edilmiştir. Bu tarihleri dikkate alan Gabain, eserin 1303-1362 yılları arasında meydana getirildiği kanaatindedir (Gabain 1979: 73). D. A. Rasovskij ise 1303'ü CC'ün kopya tarihi olarak kabul etmekte ve eserin 13. yüzyıl içinde yazıldığını düşünmektedir (Çağatay 1978: 143). Codex Cumanicus hâlen Venedik'te St. Marcus Kütüphane-sindedir.

İtalyan ve Alman bölümlerinin imlâ sistemleri birbirinden farklıdır. Alman bölümü Gotik harfleriyle yazılmıştır ve kendi içinde imlâ tutarlılığı yoktur.

Gabain eserin dilini bugünkü Tatar Türkçesiyle karşılaştırır ve önemli benzerlikler bulur:

ET *-ıg* ~ CC- uw ~ Tat. *-û* ET *yI-* ~ CC c*l-* ~ Tat. *cI-*
ET *+ŋız* ~ CC *+ŋız/+gız* ~ Tat. *+gız*

Codex Cumanicus'ta da eserin dili Tatarçe, Tatar til olarak geçer (Gabain 1979: 74-75). Bu sebeplerle CC'un dilini eski bir Tatar ağzı olarak değerlendirmek yerindedir.

Şüphesiz CC ile bugünkü diğer Kıpçak yazı dilleri arasında da benzerlikler bulunur. Nitekim Karayca ile CC'ün dil benzerlikleri üzerinde durulmuştur. Saadet Çağatay, CC'un diline en yakın olan çağdaş lehçenin Karayımca olduğu fikrindedir. Çağatay; Kırım Tatarcası, Nogayca, Karaçayca, Kumukça ve Kazan Tatarcasını da CC'un diline yakın bulur (Çağatay 1978: 151-152). Bizce bugünkü Kıpçak yazı dillerinin tarihî biçimlerini araştırmak için başvurulacak iki ana kaynaktan biri CC, diğeri Ermeni Kıpçak metinleridir. Mısır Memlük gramer ve sözlüklerinin Kıpçakça olarak belirttiği malzeme de bu konudaki kaynaklardan biridir. Memlük döneminin metinleri ise bu konuda hemen hemen hiç malzeme vermez; çünkü onlar Kıpçak ağzının değil, standart dilin eserleridir.

Codex Cumanicus ilk olarak 1880'de Budapeşte'de Kont Geza Kuun tarafından yayımlandı. 1884'te Radloff, 1911-1919 arasında Bang, 1929'da T. Kowalski eserin dili üzerinde durdular. Kowalski CC'un dilini bugünkü Karayca ile karşılaştırdı.

Kaare Grönbech 1936'da eserin tıpkıbasımını yayımladı: *Codex Cumanicus Cod. Marc. lat. DXLIX in Faksimile herausgegeben mit einer Einleitungl,* Kopenhagen 1936.

Aynı bilgin 1942'de eserin sözlüğünü oluşturarak yayımladı: *Komanisches Wörterbuch, Türkischer wortindex zu Codex Cumanicus,* Kopenhagen 1942. Grönbech çalışmasında, o zamana dek yanlış değerlendirilen *e, i* gibi bazı harfleri *ı* şeklinde değerlendirerek Codex'teki kelime ve metinlerin okunuşunu normalleştirmiştir. Grönbech'in eseri Kemal Aytaç tarafından sadeleştirilerek Türkçeye çevrilmiştir.

Ahmet Caferoğlu'nun *Türk Dili Tarihi Notları II* (İstanbul 1943) adlı e-serinde Codex Cumanicus bahsi çok geniş tutulmuş bir inceleme mahiyetindedir. Caferoğlu eser üzerinde ayrıntılı bir muhteva analizi yapmıştır.

Eserin dili üzerindeki en geniş çalışma A. von Gabain'e aittir: "Die Sprache des Codex Cumanicus", Fundamenta I, Wiesbaden 1959. Bu inceleme Mehmet Akalın tarafından Türkçeye çevrildi: "Codex Cumanicus'un Dili", *Tarihî Türk Şiveleri,* Ankara 1979.

Codex Cumanicus'la ilgili önemli bir çalışma da Romen Türkolog Vladimir Drimba'ya aittir: *Syntaxe Comane,* Bucureşti 1973. Adından da anlaşılacağı üzere bu çalışma CC'un sentaksı hakkındadır.

Codex Cumanicus üzerindeki son çalışmalar Drüll Dagmar'a aittir: *Der Codex Cumanicus,* Stuttgart 1980; *Codex Cumanicus: Edition diplomatique avecfacsimiles,* Bükreş 2000.

Kitâbü'l-İdrâk li-Lisâni'1-Etrâk

Endülüslü dil bilgini Ebû Hayyan Muhammed bin Yusuf tarafından yazılan bir sözlük ve gramerdir. Mısır'da 18 Aralık 1312 tarihinde yazımı tamamlanmıştır.

Ebû Hayyan 1256'da Gırnata'da doğmuş; dil ve din bilimlerini tahsil etmiş; pek çok ülkeyi gezip bilgi ve görgüsünü arttırdıktan sonra Mısır'a gelerek dersler vermiş ve kitaplar yazmıştır. Aynı zamanda tanınmış bir A-rap dilcisi ve şairdir. Berberi asıllı olan Ebû Hayyan 1344'te Kahire'de ölmüştür (Özyetgin 2001: 42-43).

Kitâbü'l-İdrâk; sözlük, tasrif (morfoloji) ve nahiv (sentaks) olmak ü-zere üç bölümde düzenlenmiştir. Sözlük bölümünde isim ve fiiller karışık olarak, Arap alfabe sırasına göre düzenlenmiştir. Fiillerin bilinen geçmiş zaman, teklik 3. şahısları veya teklik 2. şahıs emir biçimleri, madde başı olarak verilmiştir. Türkçe kelimelerin anlamları genellikle Arapça tek kelimeyle karşılanmış; bazen kısa cümlelerle örneklendirilmiştir. Bazı kelimeler ise Kıpçakça ve Türkmence olarak kaydedilmiştir (Özyetgin 2001: 46-49). Bu kayıtlar, Kitâbü'l-İdrâk'in Kıpçak veya Türkmen ağzına ait değil, dönemin standart Türkçesine ait bir eser olduğunu göstermektedir.

Kitâbü'l-İdrâk'in üç nüshası vardır. Beyazıt Umumî Kütüphanesi Veliyüddin Efendi bölümünde bulunan yazma 1335 yılında istinsah edilmiştir. Türkçe kelimeler kırmızı mürekkeple yazılmıştır ve harekelidir. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesindeki yazma 1402 yılında Ahmed bin Sâfiî tarafından Lâzkiye'de istinsah edilmiştir. Bu nüshada da Türkçe kelimeler harekeli olup kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Üçüncü nüsha Kahire'de Dârü'l-Kütüb Kütüphanesinde bulunmaktadır (Özyetgin 2001: 50-52).

Eserin ilk baskısı Selânikli Mustafa Efendi tarafından 1309 (1891) yılında İstanbul'da yapılmıştır. Bu yayın Veliyüddin Efendi nüshasının Arap harfleriyle basımından ibarettir.

Eser üzerindeki ilk ilmî yayın Ahmet Caferoğlu tarafından yapılmıştır. Caferoğlu Veliyüddin Efendi nüshası ile Üniversite Kütüphanesi nüshasını karşılaştırarak eseri Türkçeye tercüme etmiştir.

Kitâbü'l-İdrâk üzerindeki farklı bir çalışma Robert Ermers'e aittir: *Arabic Grammars of Turkic, The Arabic Linguistic Model Applied to Foreign Languages and Translation of Abû Hayyân al-Andalûsî's Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk,* Brill: Leiden- Boston-Köln 1999. Çalışma aslında Türkçe ile ilgili Arapça gramerlerin metodunu incelemektedir; ancak Kitâbü'l-İdrâk'in gramer bölümünün İngilizce tercümesini de vermektedir (Özyetgin 2001: 53).

Kitâbü'l-İdrâk üzerindeki son ilmî çalışma A. Melek Özyetgin'e aittir: *Ebû Hayyân-Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk- Fiil: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi,* Köksav, Ankara 2001. Doktora tezi olarak hazırlanmış çalışma Kİ'teki fiillerin imlâ, ses, şekil bilgisini ve söz varlığını karşılaştırmalı olarak incelemekte; 339-761. sayfalar arasında Kİ'te geçen 724 fiili, tarihî ve çağdaş lehçelerdeki karşılıklarıyla birlikte alfabetik olarak vermektedir.

Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-i Türkî ve Acemî ve Mugalî

1343 yılında Halil bin Muhammed el-Konevî adlı Konyalı bir Türk tarafından yazılmış veya istinsah edilmiş bir sözlük ve gramerdir. Eseri ilk neşreden Houtsma yazılış tarihini 1245 olarak vermişse de Barbara Flemming 1968'de Der Islam'da yazdığı bir yazıyla "bu tarihi 1345 diye düzeltmiştir. N. Poppe de bu tarihi 1343 olarak vermiştir" (Eren 1998: 177). Tercüman'ın 63 yaprağı Arapça-Türkçe sözlük ve gramer, 13 yaprağı Moğolca-Farsça sözlüktür. Eserin tek nüshası vardır ve Hollanda'nın Leiden Akademisi Kütüphanesindedir.

Tercüman; 1) İsimler, 2) Fiillerin mastarları ve emir biçimleri, 3) Kelime ve fiil çekimleri, 4) Cümle kuralları olmak üzere dört kısma ayrılır. Türkçe kelimeler kırmızı mürekkeple yazılmıştır ve harekelidir. İsimler konulara göre (tematik olarak) sıralanmıştır. Gökle ilgili, yerle ilgili kelimeler, bitkiler, hayvanlar, yiyecek-içecekler, giyecekler, sayılar vb. konular arasında melik ve melike isimleri, kadın isimleri de vardır. Fiiller bölümü, Arapça emir biçimindeki fiillerin alfabetik sırasına göre düzenlenmiştir. Üçüncü kısım fiil kipleri hakkında bilgi vermekte, kiplerin hangi eklerle oluşturulacağını anlatmaktadır. Dördüncü kısım isim morfolojisine ve bazı edatlara aittir. Eserin gramerle ilgili üçüncü ve dördüncü kısımları çok kısadır (47a-62b). Eserde 2000 civarında Türkçe kelime vardır.

Tercüman, giriş bölümünde harfler hakkında bilgi verirken, Arapçaya mahsus *peltek s, ayın, dat* gibi harflerin "Halis Kıpçak Türk dilinde" bulunmadığını söylüyor. Daha sonra "Hâlis Türk dili" ile "Türkmen dili"nin farklılıklarını gösterdiğinden bahsediyor (Toparlı vd 2000: 1) ve eser içinde 90 civarında kelimeye Türkmence kaydı düşüyor. Bu kayıtlar, Tercüman yazarının, Türkmenceye (Oğuzcaya) karşılık Kıpçakların dilini "hâlis Türk dili" kabul ettiğini göstermektedir.

Tercüman ilk defa Martin Theodor Houtsma tarafından 1894'te yayımlanmıştır: *Ein türkisch-arabisches Glossar,* Leiden 1894. Bu çalışmada yazmanın tıpkıbasımı ve Arap harfleriyle yazılmış Türkçe kelimelerin Almanca anlamlan verilmiştir.

Eser üzerinde ikinci olarak A. K. Kurışjanov çalışmıştır: *İssledovaniye po leksike starokipçaks kogo pis'mennogo pamyatnika XIII v.,* Alma Ata 1970.

Son olarak Tercüman; Recep Toparlı, Sadi Çögenli ve Nevzat H. Yanık tarafından işlenmiştir: *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî,* TDK, Ankara 2000. Bu çalışmada eserin tıpkıbasımı verilmiş, tercümesi yapılmış ve eserde geçen bütün Türkçe kelimeler alfabetik dizin olarak düzenlenmiştir.

Eserin Moğolca bölümü 1927-28 yıllarında N. Poppe tarafından işlenmiştir.

Et-Tuhfetü'z-Zekiyyefi'1-Lügati't-Türkiyye

15. yüzyılın başlannda yazılmış Arapça-Türkçe bir sözlük ve gramerdir. Sözlük bölümünde Arapça kelimeler alfabetik olarak sıralanmış; her harfte Önce isimler, sonra fiiller ve bunların Türkçe karşılıkları verilmiştir. Gramer

bölümünde morfoloji ve sentaks konulan yer almaktadır. Eserdeki Türkçe kelimelerin sayısı 3000'e yakındır (Atalay 1945: XV).

Eserin yazıldığı tarih ve yer bilinmemektedir; ancak eldeki tek yazmanın ilk sahifesi kenarında bulunan ve 829 (1425) tarihini gösteren çıkmadan Tuhfe'nin 1425'ten önce yazılmış olması gerektiği anlaşılmaktadır (Atalay 1945: XIII). Başında ve sonundaki bazı ilâvelerden Mısır'da yazıldığı belli olmaktadır (Karamanlıoğlu 1994: XXIII).

Eserin tek nüshası İstanbul'da, Beyazıt Kütüphanesi Veliyüddin Efendi bölümündedir. Arapça kelimeler siyah, Türkçe kelimeler kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

Et-Tuhfe'nin diğer sözlüklerden en önemli farkı, giriş bölümünde yazarının "Bu kitapta Kıpçak diyeleği üzerine dayandım; çünkü en çok kullanılan odur. Burada Türkmen diyeleğini -sıkışmadıkça- söylemedim" kaydıdır (Atalay 1945: 3). Atalay'ın "diyelek" olarak çevirdiği kelime özgün metinde "lüga"dır. Gerçekten de Memlük sözlükleri içinde Kıpçak konuşma diline ait özellikler en çok bu eserde görülür.

Tuhfe'den ilk defa 1922'de Fuat Köprülü bahsetmiştir. Ancak 1945'teki Besim Atalay yayınına kadar bu eser Türkologların pek dikkatini çekmemiştir (Atalay 1945: X-XI). Aslında 1940'ta Zajaczkowski, Fransızca bir makaleyle eseri etraflı bir şekilde tanıtmıştı. T. Halasi-Kun da 1942'de Budapeşte'de eserin fotokopisini yayımlamıştı. İlk ilmî yayın Besim Atalay'a aittir: *Ettuhfet-üz-Zekiyye fil-Lugat-it-Türkiyye,* TDK, İstanbul 1945, Yayında eserin tıpkıbasımı, tercümesi ve gramatikal dizini verilmiştir. Dizinde başka lehçe ve sözlüklerle karşılaştırmalar da vardır.

Tibor Halasi-Kun, eser üzerinde 1942'den itibaren çalışmaktaydı. 1945'te Atalay'm kitabı yayımlanınca iki bilgin arasında tartışma çıktı. Halasi-Kun DTCF Dergisinin V. (1947) ve VII. (1949) sayılarında yazdığı yazılarla Atalay neşrini eleştirdi.

Tuhfe'nin Rusça neşrini E. İ. Fazılov ile M. T. Ziyayeva yaptı: *İzkannıy dar tyurkskomu yazıku. Grammatiçeskiy traktat XIV veka na Arabskom yazıke,* Taşkent 1978.

Bülgatü'l-Müştâk fî Lûgati't-Türk ve'1-Kıfçak

14. yüzyılın ikinci yarısında veya 15. yüzyıl başlarında yazılmış Arap-ça-Türkçe bir sözlüktür. Kitabın yazarı Cemâleddin Ebû Muhammed Abdullah et-Türkî adlı bir Türktür. Kitabın ilk sayfasında Ebûbekir adlı bir kişi 855 (1451) tarihinde bu kitabı okuduğunu kaydetmiştir. Bu kayıttaki 855, *terminus ante guem'dir;* yani eser bu tarihten sonra yazılmış olamaz.

Zajaczkowski'ye göre eserin yazıldığı tarih 14. yüzyıl ortalarına dek gidebilir. Yine Zajaczkowski'ye göre eser Suriye sahasında yazılmış olmalıdır (Zajaczkowski 1958: XIV-XV).

Cemâleddin et-Türkî mukaddimesinde kitabını Tercümanı el-Lügati't-Türkiyye (Türk Dilinin Tercümanı) olarak da zikreder.

Bülgatü'l-Müştâk normal sayfa düzeninde değildir. Kelimeler baklava biçiminde dizilmiştir. Her kelime baklava biçiminin bir kenarını oluşturmaktadır. Bir kenar Arapça, bir kenar Türkçe, tekrar bir kenar Arapça, bir kenar Türkçe yazılarak baklavanın dört kenarı tamamlanmıştır. Önceki baklava biçiminin kenarı, aynı zamanda yanındaki baklava biçiminin kenarıdır. Bu düzen içinde her sayfada 23 baklava biçimi yanyana ve alt alta sıralanmış; böylece kitaba estetik bir şekil verilmiştir. Yazarın amacı elbette öğrenci ve okuyuculara cazip gelecek bir kitap meydana getirmektir. Eser baştan başa harekelidir; Arapça kelimeler siyah, Türkçe kelimeler kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

Eserde isim ve fiil bahisleri ayrılmıştır. İsimler tematik olarak (gök, yer, madenler, hayat, ölüm, din, askerlik, hububat, hayvanlar vb.) sıralanmış; fiil bölümü ise Arapça fiillerin alfabe sırasına göre düzenlenmesinden meydana gelmiştir.

Bülgatü'l-Müştâk'ta "Türkmen" ve "Kıpçak" kaydıyla ancak birkaç kelime geçmektedir. Özyetgin, yaptığı karşılaştırmalar sonunda daha birçok kelimenin Oğuz-Türkmen sahasına ait olduğunu belirtmektedir (Özyetgin 2001:61).

Bülgatü'l-Müştâk'ın tek nüshası vardır ve Paris'te, Bibliotheque Nationale'de muhafaza edilmektedir.

Eserin ilmî yayınını Polonyalı Türkolog Ananiasz Zajaczkovvski yapmıştır. İlk çalışma 1938'de yayımlanmıştır. *Manuel arabe de la langue des Turcs et des Kiptchaks (epoque del'Etat Mamelouk),* Warszawa 1938. Giriş, Türkçe-Lehçe-Fransızca sözlük (isimler) ve Arap harfli metinden oluşmaktadır.

İkinci cilt 1954'te çıkmıştır: *Vocabulaire Arabe-Kiptchak de l'epoque de lEtat Mamelouk, II-eme partie. Le verbe.* Warszawa 1954. Eserin fiil bölümü bu çalışmada Türkçe alfabe sırasına göre sıralanmış; anlamları Lehçe olarak verilmiştir. Arapça-Türkçe bir listeden sonra eserin tıpkıbasımı yer almaktadır.

İlk cildin ikinci baskısı 1958'de yapılmış; bu baskıda isim bölümünün de tıpkıbasımı verilerek eserin ilmî yayını tamamlanmıştır.

El-Kavânînü'1-Külliyyeli-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye

15. yüzyıl başlarında, Arap dilinde yazılmış bir Türk grameridir. Eserin adı sade bir şekilde "Türk Dilinin Genel Kuralları" olarak Türkçeye çevrilebilir. Yazarı ve yazılış tarihi belli değildir. 15. yüzyıl başlarında Kahire'de yazıldığı tahmin edilmektedir (Toparlı vd. 1999: III).

El-Kavânîn'in diğer Memlük sahası dilcilik eserlerinden ayrılan en ö-nemli yönü, sözlük bölümünün olmayıp sadece gramerden ibaret bulunmasıdır. Ancak gramer içinde yer yer kelime listeleri verilmiştir. Eser; fiil, isim ve ekler olmak üzere üç baba (bölüme) ayrılmıştır. Hâtime (sonuç) kısmında da fiillerin teklik 2. şahıs emir biçimleri liste hâlinde verilmiştir.

Kavânîn yazarı, eserinin mukaddimesinde Türk olmadığını, ancak Türklerle çok düşüp kalktığını ve ısrar üzerine bu kitabı yazdığını belirtmiştir (Toparlı vd. 1999: 1). Yazarın, Türkmenlerin *-sIn* emir ekini *-sUn* şeklinde (w, *Ü* ile) okuduklarını belirttikten sonra yaptığı şu uyarı çok dikkat çekicidir: "Türkmence Türkçe değildir. Bundan dolayı bazı yerlerde dikkatli olman, sakınman ve konuşmaman için seni uyarıyorum. Çünkü Türkmence, Türklerce müstehcen ve onu konuşan ise hakir sayılmaktadır." (Toparlı vd. 1999:7).

Kıpçak muhitindeki yazarın bu ifadesi 15. yüzyılda Kıpçak Türklerinin Türkmenlere ve Türkmenceye (Anadolu ve Azerbaycan'da yaşayanlara ve onların dili olan Eski Oğuz Türkçesine) nasıl baktıklarını göstermektedir. 15. asırda Kıpçaklar kendi dillerini Türkçe saymakta; Anadolu ve Azerbaycan'da yaşayanların dillerini ise Türkçe saymayıp Türkmence olarak adlandırmaktadırlar. Yazarın "fasih Türkçe"den ne anladığı da *evet* maddesinde belirtilir: *"Evet'i* fasih konuşan bir Türk'ten işitmedim. Onu yalnız Türkmenler kullanır. Harici Timurlenk ile yürüyüp Kahire'ye gelen Türklerden *evet* yerine *beli* duydum." (Toparlı vd. 87). Bu ifadelerden anlaşıldığına göre, yazar Türkistan'da kullanılan Türkçeyi fasih (doğru) saymaktadır.

El-Kavânîn'in tek nüshası vardır ve İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Şehit Ali Paşa bölümünde saklanmaktadır. Bu yazmada da Arapça kelimeler siyah mürekkeple, Türkçe kelimeler kırmızı mürekkeple yazılmıştır; Türkçe kelimeler harekelidir.

El-Kavânîn ilk defa Kilisli Rifat tarafından 1928'de İstanbul'da, Türkiyat Enstitüsü yayını olarak basılmıştır. Fuat Köprülü'nün önsözünün de yer aldığı bu yayında eserin hatime kısmı bulunmamaktadır. S. Telegdi 1937'de, Kilisli neşrine dayanarak eserin Almanca fihristini ve bazı gramer özelliklerini yayımlamıştır (Karamanlıoğlu 1994: XXV).

Son olarak Recep Toparlı, Sadi Çögenli ve Nevzat H. Yanık tarafından eserin ilmî yayını yapılmıştır: *El-Kavânînü'l-Külliyye li-Zabti'l-Lugati't-Türkiyye,* TDK, Ankara 1999. Bu çalışmada eserin tıpkıbasımı, tercümesi ve Türkçe kelimelerin gramatikal dizini bulunmaktadır.

Ed-Dürretü'1-Mudiyye fi'1-Lügati't-Türkiyye

14.veya 15. yüzyılda yazılmış Arapça-Türkçe sözlük ve konuşma kılavuzudur. Eserin yazarı, yazıldığı yer ve tarih belli değildir. Kitabın adı "Türk Dilinin Parlayan İncisi" anlamına gelir. Bülgatü'l-Müştâk'ta olduğu gibi bu eserin mukaddimesinde de kitabın "tercümânü'l-lügati't-Türkiyye" olarak anılması dikkat çekicidir. "Türk Dilinin Tercümanı" anlamına gelen bu ibarenin bu tür sözlüklere verilen genel bir ad, bir terim olduğunu düşünebiliriz.

Dürretü'l-Mudiyye 24 fasıla (bölüme) ayrılmıştır. Allah, gök ve yerdekiler, sular, güzel kokulu bitkiler, meyveler, ağaçlar vb. kavramların her biri bir fasıl oluşturur. 21. fasıl "Türkçe sayılar", 22. fasıl "Türk erkek adları", 23. fasıl "Türk kadın adlan"dır. En ilgi çekici fasıl 24. fasıldır. Bu faslın adı "Terkîbü'l-kelâm ev kelâmu mürekkeb"dir; "sözlerin terkibi veya mürekkep sözler" demektir. İşte bu bölüm eserin konuşma kılavuzu bölümüdür; tam 220 kısa cümle ve anlamlan verilmiştir. Eser bu bölümüyle diğer bütün sözlük ve gramerlerden ayrılmaktadır.

Dürretü'l-Mudiyye'nin ikinci bir özelliği, düzleşme ve diftonglaşma örneklerine sahip olmasıdır: *taŋuz* (domuz), *yakuş* (yokuş), *îakuz* (dokuz), *van* (on), *sevlemek* (söylemek); *yüzüm* (üzüm), *yet* (et), *yig* (iğ), *yelek* (elek), *yeki* (iki), *yelli* (elli), *vıyal-< uyal-* (utanmak). Bu örnekler farklı ve tipik bir Kıpçak ağzına delâlet etmektedir. Gerçi eserde *teŋiz / tiyiz, taŋrı / teŋri / tanrı, neçik / neçük* (nasıl), *menüm / menim* gibi ikili, hatta bazen üçlü örneklerle, farklı söylenişler hedef alınmış olsa da düzleşme ve diftong örneklerinin çoğu tek biçimli gösterilmiştir ve bu durum, yazarın böyle bir ağız topluluğuna mensup olduğunu veya o çevre içinde bulunduğunu gösterir.

Dürretü'l-Mudiyye'nin tek nüshası vardır ve Floransa'daki Medicae Bibliotheca Laurenziana'da muhafaza edilmektedir (Toparlı 2003: V). Arapça kelimeler ve ibareler siyah mürekkeple, Türkçe kelime ve ibareler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Eser baştan sona harekelidir. Arapçalar üst satıra, Türkçeler alt satıra yazılmıştır.

Eseri 1963 yılında Ananiasz Zajaczkovvski bulmuş ve Rocznik Orientalistyczny dergisinin XXIX/I (1965), XXIX/ II (1965), *XXXVI* (1968), XXXII/II (1969) sayılarında tanıtıp işlemiştir. Bu çalışmalarda Zajaczkowski eserin tıpkıbasımını ve sözlüğünü vermiş; dil özellikleri üze-

rinde durmuştur. Ancak erkek ve kadın adları bölümünü ihmal etmiştir (Toparlı 2003: VI).

2003 yılında eser Recep Toparlı tarafından da yayımlanmıştır. Yayında tıpkıbasım, tercüme ve örnekler dizini bulunmaktadır.

1.1.2.2. EDEBİYAT, DİN, ASKERLİK, BAYTARLIK ALANLARINDAKİ METİNLER

Janos Eckmann Memlük sahası eserlerini dil özellikleri açısından üçe ayırır.

l.Asıl Memlük Kıpçakçası ile yazılmış olanlar: İrşâdül-Mülûk ves-Selâtîn, Gülistan Tercümesi, Baytaratül-Vâzıh, Münyetül-Guzât.

2. Karışık Oğuz-Kıpçakça ile yazılmış olanlar: a) Kıpçak unsurlarının hâkim olduğu eserler: Baytaratü'l-Vâzıh (Paris nüshası), Kitâbü'1-Hayl, Hu lâsa veya Kitâb fî İlmi'n-Nüşşâb (İstanbul nüshası), b) Osmanlı Türkçesi unsurlarının hâkim olduğu eserler: Kitâb fı'1-Fıkh, Hulâsa (Paris nüshası), Mukaddimet Ebu'1-Leys Semerkandî.

3. Osmanlı Türkçesi ile yazılmış olanlar: Kayıtbay, Muhammed bin Kayıtbay ve Kansu Gavri'nin şiirleri (Eckmann 1996: 53-54; 68-69).

Üçüncü gruptakiler Memlük Kıpçakçasını ilgilendirmemektedir. Birinci ve ikinci gruba giren eserler aşağıda incelenecektir.

İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn

1387'de İskenderiye'de meydana getirilen satır altı bir fıkıh kitabıdır. Eserin mütercimi veya müstensihi Berke Fakîh'tir. Toparlı Berke Fakîh'i müstensih olarak kabul etmektedir (Toparlı 1992: 27).

Berke Fakîh, Kutb'un Hüsrev ü Şîrîn'ini 1383'te istinsah eden kişidir. Bu eserin sonuna yazdığı 51 beyitlik bir manzumede kendinden bahsetmektedir. Buna göre Berke Fakîh Altun Buga'nın hizmetinde bulunmuş, onunla birlikte İskenderiye'ye gelmiş ve gazalara katılmış, sonra da onun arzusu üzerine Hüsrev ü Şîrîn'i istinsah etmiş, Kıpçak asıllı bir kişidir. Abdülkadir İnan Berke Fakîh'in manzumesini "Mısır'da yazılan ilk Kıpçakça metin" saymaktadır (İnan 1953: 64-65).

Berke Fakîh, İrşâdü'l-Mülûk'u, emîr-i kebîr Seyfî Baçman adına yazdığına göre sonradan onun hizmetine girdiği anlaşılıyor.

İrşâdü'l-Mülûk, İskenderiye'de saltanat naibi Seyfı Baçman'ın "İmâm-ı Âzam mezhebi üzerine ibadetlerde faydalı olacak" bir kitap istemesi üzerine

Berke Fakîh'çe tercüme veya istinsah edilmiştir. Eserde; kâfir olmayı gerektiren ve gerektirmeyen hâller, itikada ait meseleler, 50 farz-ı ayın, 11 farz-ı kifâye, temizlik, namaz, zekât, oruç, hac, ant içmek, hırsızlık, gazilik, kurban, cinayet vb. konular yer alır. Sonunda 49 fıkıh meselesi soruhı-cevaplı olarak verilmiştir (Toparlı 1992: 27-28).

İrşâdü'l-Mülûk'un tek nüshası, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesinde, Ayasofya bölümündedir. 498 varak olan eserde üstte bulunan Arapça satır siyah mürekkeple, altta bulunan Türkçe satır kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Türkçe kısımda çok az hareke kullanılmıştır (Toparlı 1992: 28-29).

Eserin ilmî neşri Recep Toparlı tarafından yapılmıştır: *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn,* TDK, Ankara 1992. Çalışmada eserin transkripsiyonlu metni ve sözlüğü verilmiş; gramer özellikleri ortaya konmuştur.

Gülistan Tercümesi

Sadî'nin 1258'de yazılmış Gülistan adlı eserinin Kıpçak Türkçesine tercümesidir. Asıl adı Kitâb Gülistân bi't-Türkî (Türkçe ile Gülistan Kitabı) olan eser Seyf-i Sarâyî tarafından tercüme edilmiş ve 1 Eylül 1391 tarihinde tercüme tamamlanmıştır. Eser tercümeden çok adaptasyon karakterindedir (Karamanlıoğlu 1989: XXIV). Eckmann da tercüme hakkında şunları söyler: "(Eser) kelimesi kelimesine bir tercüme değildir. Şairimiz, şiirleri oldukça serbest tercüme ederken sadece nesir hikâyelerin tercümesinde eserin aslını takip eder. Eserin bazı kısımları tercümede eksiktir veya farklı görünmektedir." (Eckmann 1996: 56).

Fuat Köprülü de "Gülistan tercümesi o kadar selis ve temiz bir lisanla yazılmıştır ki mütercimin edebî kudreti, cidden, her türlü itirazın fevkinde-dir." diyor (Köprülü 1928: 372).

Seyf-i Sarayî, Altın Ordu'nun başkenti olan Saray şehrindendir. Gülistan tercümesinin sonunda kendi şiir ve nazireleri de vardır. Nazireler, Muhabbetnâme şairi Harezmî, Mevlânâ İshak, Mevlânâ İmâd Mevlevî, Saraylı Ahmed Hoca, Abdülmecid, Tuğlu Hoca, Kadı Muhsin ve Azerbaycanlı şair Hasanoğlu'nun şiirlerine yazılmıştır (Köprülü 1928: 365). Bu şairlerden sadece Harezmî, Abdülmecid ve Hasanoğlu bilinmektedir. Seyf sayesinde muhtemelen Altın Ordu ve Memlük sahasına ait beş şairin daha adını öğreniyor ve birer şiirine sahip oluyoruz.

Eser, Mısır'da hâcibler hâcibi olan Emir Bathâs adına tercüme edilmiştir. Seyf-i Sarayî eseri niçin yazdığını şöyle anlatır:

"İlk *yaz künleride bir kün bustân içinde güller arasında bir niçe zarîf âlimler bilen oturup inşâ ilminden bahs kılıp ebyât-ı garîb ve eş 'âr-ı acîb*

okudum ise ol âlimlerniŋ ulusı arûz ilminden bir müşkil beyiniŋ taktı'iŋ suvâl itti filhâl cevâbın işitip ayttı ay edîb-i garîb saya bir muvâfık nasîhatim bar kabûl kılsaŋ hayr bolgay ayttım buyuruŋ ayttı şeyh sa 'dî gülistânın türkî terceme kılsaŋ bir sâhib-devlet ir atına mısrâ' yâdgârıŋ cehânda kalsın dip ol azîznin mübârek nefesin kabûl itip ayttım inşâ'allâhu ta'âlâ." (Karamanlıoğlu 1989: 4-5). Buradaki "sahib-devlet er" Sultan Berkok'un hâcibler hâcibi (devlet bakanı) Bathâs es-Sudûnîdir (Eckmann 1996: 55).

Eserin tek yazması, Seyf-i Sarayî'nin elinden çıkmıştır ve Leiden (Hollanda) İlimler Akademisi Kütüphanesindedir.

Eser ilk defa Feridun Nafiz Uzluk tarafından 1954'te tıpkıbasım olarak yayımlandı: *Gülistan Tercümesi,* TDK, Ankara 1954. Bu yayında Uzluk'un önsözü de vardır.

Gülistan tercümesinin ilmî yayını ayrı ayrı A. Bodrogligeti ve Ali F. Karamanlıoğlu tarafından yapılmıştır. A. Bodrogligeti, *A Fourteenth Century Turkic Translation of Sâ 'dî's Gülistân (Seyf-i Sarâyî's Gülistan bi't-Türkî),* Budapest 1969.

Ali Fehmi Karamanlıoğlu, *Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-Türkî),* İstanbul 1978. Eserin transkripsiyonlu metnini ve gramatikal dizinini içine alan bu çalışmanın 1989'daki TDK baskısına, eserin tıpkıbasımı ile Karamanlıoğlu'nun daha önce yazdığı "Seyf-i Sarâyî'nin Gülistân Tercümesinin Dil Hususiyetleri" (TM, XV, 1968) adlı makalesi eklenmiştir.

Hatib Usmanov ve Zeyneb Maksudova 1980'de eseri eski harflerle neşrettiler: *Sayfes-Sarai. Gülistan bi't-Türki I-1I,* Kazan 1980.

Gülistan tercümesi üzerinde Emir Necib'in de önemli bir çalışması 1975'te yayımlandı: *Turkoyazıçnıy pamyatnik XIV veka "Gülistan" Seyfa Sarai i yego yazık I-II,* Alma Ata 1975. Bu çalışmada eserin dil özellikleriyle söz varlığı değerlendirilmiştir.

Gülistan tercümesinin sonunda yer alan Seyf-i Sarayî'ye ait şiirler ve nazireler Bodrogligeti tarafından yayımlanmıştır: "A Collection of Turkish Poems from the 14th Century", AOH, XVI, Budapest 1963.

Baytaratü'l-Vâzih

14. yüzyılın sonlarında yazıldığı tahmin edilen atlar ve veterinerlikle ilgili bir kitaptır. Arapçadan tercüme edilmiştir. Eserin hangi Arapça kitaptan, kim tarafından ve ne zaman tercüme edildiği belli değildir. Mütercim, eserinin girişinde Tolu Beg'in emriyle tercümeyi yaptığını belirtir.

Eckmann burada adı geçen Tolu Beg'in "14 Nisan 1395'te Toktamış'ın sarayında kalan Memlük elçisi Tolu ile aynı kimse" olduğu fikrindedir (Eckmann 1996: 63). Abdülkadir İnan, 1405 yılındaki hadiseler sırasında adı geçen, Sultan Berkok'un hasekilerinden Tovlu bin Abdullah'ın da adını zikrediyor (İnan 1953: 67). Hangi Tolu Bey olursa olsun ikisinin de aynı dönemde yaşadıkları anlaşılıyor ve bu da eserin 1400'den az önce veya az sonra yazılmış olabileceğini gösteriyor.

Eserde atların faydalı ve zararlı hâlleri, sıfatları, donları, huylan ve at hastalıklarıyla tedavi yollan anlatılır (Özgür 1994: 4-5).

Eserin iki nüshası vardır. İstanbul nüshası Topkapı Sarayı Revan Köşkü Kütüphanesindedir. Kıpçak Türkçesiyle yazılmış olan nüsha budur. Yazma üzerinde David Nissman'ın doktora tezi bulunmaktadır: *A Study of a Language and Orthography of the Mamlukes of Egypt Based on the Kitâb Baytarati'l-Wâdih,* Columbia University 1969. Aynı yazma üzerinde Mehmet Emin Ağar yüksek lisans tezi yapmıştır: *Baytaratü'l-Vâzıh (İnceleme-Metin-İndeks),* Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış yüksek lisans tezi 1986).

İkinci nüsha Paris'te Bibliotheque Nationale'de bulunmaktadır. "1430 yıllarında Kahire'de istinsah edilmiştir." Oğuzca unsurların yoğun olduğu gruba girer (Özgür 1994: 5). Yazma üzerinde Can Özgür yüksek lisans tezi yapmıştır: *Baytaratü'l-Vâzıh (Metin-İndeks),* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 1988. Bu yazma hakkında Kurtuluş Öztopçu'nun da çalışması vardır: "Memlûk Kıpçakçasıyla Yazılmış Bir Atçılık Risalesi: Kitâb Baytaratü'l-Vâzıh (Paris nüshası)", Türklük Bilgisi Araştırmaları 24/11.

Münyetü'l-Guzât

14. yüzyılın ikinci yarısında veya 15. yüzyılın başlarında Arapçadan Türkçeye çevrilmiş bir binicilik kitabıdır. Tercüme tarihi ve mütercimi bilinmemektedir. Eserin bilinen tek nüshası 1446-1447'de istinsah edildiğine göre bu tarihten önce tercüme edildiği kesindir.

Eserin Arapça aslı el-Furûsiyye fi-Remyi'1-Cihâd adını taşır. Halife Muktedi Billâh'ın (1315-1362) seyisi Muhammed bin Yakub tarafından yazılmıştır. Münyetü'l-Guzât, bu eserin üçüncü bölümünün tercümesidir (Eckmann 1996: 65).

Meçhul mütercim kitabı yazmasının sebebini şöyle anlatıyor:

"Bilgil kim bu risâle türk tili üzere tahrîr kılınmaklıga dâ 'î bu boldı kim teŋri fermânı birle mısr ilinde bir azîmüşşân melik zuhûrga kildi... hâsekîler hâsı Timür big... bizim katımuzda bir arabî silâhnâme bar turur anı türk

tiliŋe çevürseŋ kim bu gâzî türkler andın intifâ alsalar saŋa takı sevâb bolsa tidi bu du 'âçı kul takı alâ re 'sî ve aynî tip buyruklarıŋa imtisâl kılıp ol arabî kitâbnı alıp mürâcaat kıldı takı bir müddet bigler tapugındın ili tigdükçe ol kitâbge meşgûl boldı elhamdü lillâh ve 'l-minne teŋri tevfîki birle ol kitâbnı türk tilinçe tercüme kılıp takı münyetü'l-guzât tiyü at birdi. " (Uğurlu 1987: 32-34).

Mütercimin bu sözlerinden, eserin "hasekiler hâsı Timur Big'in isteği üzerine yazıldığı anlaşılmaktadır.

Kitapta altı konu (fen) işlenmektedir: Ata binmek, süngü (mızrak) tutmak, kılıç kullanmak, kalkan tutmak, ok atmak, top vurmak (Uğurlu 1987: 34).

Münyetü'l-Guzât'm tek yazması İstanbul'da, Topkapı Sarayı, 3. Ahmed bölümündedir. Yazma, Gazi Altun Boğa adına 1446-47'de istinsah edilmiştir (Eckmann 1996: 66).

Eser üzerinde iki ilmî yayın vardır:

Mustafa Uğurlu, *Münyetü'l-Guzât,* Ankara 1987. Çalışmada transkripsiyonlu metin ve gramatikal dizin verilmiştir.

Kurtuluş Öztopçu, *Munyatu 'l-Ghuzât, A 14th Century Mamluk-Kipchak Military Treatise,* Harvard University 1989.

Kitâbü'1-Hayl

14. yüzyılın sonlarında veya 15. yüzyılın başlarında Farsçadan Türkçeye çevrilmiş bir atçılık ve veterinerlik kitabıdır. Bazı çalışmalarda Kitâb fî-Riyâzati'1-Hayl olarak adlandırılmıştır. Ne zaman ve kim tarafından tercüme edildiği belli değildir. Eser; atların özellikleri, at hastalıkları, tedavi usulleri ve at terbiyesi hakkındadır.

Eserin iki nüshası vardır. İstanbul nüshası Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyüddin Efendi Bölümündedir. Yazma harekelidir; müstensihi Hüseyin bin Ahmed el-Erzurumîdir. Kıpçak unsurlarının ağır bastığı "karışık Oğuz-Kıpçak" Türkçesiyle yazılmış eserlerdendir. Paris nüshası Bibliotheque Nationale'de bulunmaktadır. Harekelidir. Oğuz unsurlarının ağır bastığı "karışık Oğuz-Kıpçak" Türkçesiyle yazılmış eserlerdendir.

İstanbul nüshası üzerinde Kurtuluş Öztopçu çalışmıştır: "A Fourteenth-Century Mamluk-Kipchak Treatise on Veterinary Sciences: Kitâb fî-Riyâzeti'1-Hayl", Türklük Bilgisi Araştırmaları 17, 1993. Çalışmada eserin transkripsiyonlu metni ve İngilizce tercümesi verilmiştir.

Paris yazmasını Can Özgür işlemiştir: *Kitâbü'l-Hayl (Memlük Kıpçakçası ile Yazılmış İlk Türk At ve Atçılık Eserinin Paris Yazması),* İstanbul 2003. Çalışmada dil incelemesi, tıpkıbasım, transkripsiyonlu metin, İstanbul nüshasındaki farklar, bugünkü Türkçeye aktarma ve gramatikal dizin bulunmaktadır.

Kitâb fi-İlmi'n-Nüşşâb (Hulâsa)

14. yüzyıl sonlarında Arapça eserlerden derlenerek Türkçeye çevrilmiş, okçulukla ilgili bir eserdir. Ne zaman ve kim tarafından tertip edildiği belli değildir. İlk okçu, eski okçuluk ustaları, okçuluğun esasları, ayakta ve otururken ok atma, ok atma hataları konularını ele alır (Eckmann 1996: 64).

Eserin iki nüshası vardır. Kıpçak unsurların ağır bastığı İstanbul nüshası Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyüddin Efendi Bölümündedir. Oğuz unsurların ağır bastığı Paris nüshası Bibliotheque Nationale'dedir.

Paris nüshası Zajaczkowski tarafından yayımlanmıştır: "Mamelucko-turecka wersja arabskiego traktatu o lucznictwie z XIV w.", Rocznik Orientalistyczny XX (1956). Çalışmada transkripsiyonlu metin, tıpkıbasım, dil incelemesi ve sözlük vardır.

İstanbul nüshası Kurtuluş Öztopçu tarafından yayımlanmıştır: "A Mamluk-Kipchak Manual from the 14th Century: Kitâb fî ilmi'n-nüşşâb", Rocznik Orientalistyczny. 47/1. Bu çalışma 2002'de Kebikeç yayınları arasında da çıkmıştır.

Kitâb fi'1-fıkıh

Satır altı bir fıkıh tercümesidir. Zamanı, mütercimi ve müstensihi belli değildir. Tek nüshası İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Bölümünde bulunan eser 266 varaktır. Üst satırdaki Arapça metin siyah, alt satırdaki Türkçe metin kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Türkçe kısımlar harekelidir (Toparlı 1992: 16).

Recep Toparlı, eserin şekil bilgisini incelemiştir: *Kitâb fi 'l-Fıkh-Şekil Bilgisi Özellikleri-Örnek Metin,* Erzurum 1993.

Kitâb fi'1-Fıkh bi-Lisâni't-Türkî

Müellifi ve telif tarihi bilinmeyen bir fetva kitabıdır. Fetva kitaplarından derlenmiştir. Sultan Tatar'ın hazinesinde bulunması, 1421'den önce yazıldığını gösterir; çünkü Sultan Tatar 1421'de ölmüştür. Eserin tek nüshası İstanbul Millet Kütüphanesi Feyzullah Efendi Bölümündedir; 429 varaktır (Toparh 1992: 16).

Eser üzerinde Mehmet Emin Ağar doktora tezi yapmıştır: *Kitâbu fi 7-fıkh bi-lisân-ı Türkî,* Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış doktora tezi 1989).

Kitâb Mukaddime-i Ebu'I-Leysi's-Semerkandî

Hanefî mezhebinin, 10. yüzyılda yaşamış ünlü fıkıh bilginlerinden Ebu'1-Leys Semerkandî'nin fıkıhla ilgili eserinin satır altı tercümesidir. Mütercimi ve yazılış tarihi belli değildir. 15. yüzyılda yazılmış olmalıdır.

Tek nüshası Kıpçak Türkü Esenbay bin Sudun tarafından, Memlük Sultam Kansu Gavri'nin kütüphanesi için istinsah edilmiştir (Eckmann 1996: 61). Hâlen İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Bölümünde bulunan yazma, Oğuzcanın baskın olduğu karışık Oğuz-Kıpçak eserlerindendir.

Eser A. Zajaczkowski tarafından yayımlanmıştır: "Mamelucko-kipczacki preklad arabskiego traktatu Mukaddima Abû-1-Lait as-Samarkandî", Rocznik Orientalistyczny XX1II/1 (1959). Çalışmada transkripsiyonlu metin, dil incelemesi ve sözlük vardır.

Zajaczkowski, tıpkıbasımı ayrıca yayımlamıştır: *Le traite arabe Mukaddima d'Abou-l-Lait as-Samarkandî en version mamelouk-kiptchak,* Warszawa 1962.

Eser, Recep Toparlı tarafından da yayımlanmıştır: *Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu 1-Leysi 's-Semerkandî- Transkripsiyonlu metin-İndeks-Orijinal metin,* Erzurum 1989.

Mukaddimetü'l-Gaznevîfî'l-İbâdât

Satır altı bir fıkıh tercümesidir. Tek nüshası İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Reisülküttab Efendi Bölümündedir. Eser üzerinde Jale Talân tarafından yüksek lisans tezi yapılmıştır: *Mukaddimetü 'l-Gaznevî fi 'l-İbâdât, Ziyâü 'l-Mânevî,* Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayımlanmamış yüksek lisans tezi 1987).

*

Kıpçak dönemi üzerinde yapılan genel gramer çalışmaları şunlardır:

Omeljan Pritsak, "Das Kiptschakische", *PhTF (Fundamenta) I,* Wiesbaden 1959. Bu makale Mehmet akalın tarafından Türkçeye çevrilmiştir: "Kıpçakça", *Târîhî Türk Şiveleri,* Ankara 1979.

Ali Fehmi Karamanlıoğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri,* TDK, Ankara 1994.

Arpad Berta, *DeverbaleWortbildung im Mittelkiptschakisch-Türkischen,* Wiesbaden 1996. "Orta Kıpçak Türkçesinde fiilden kelime yapımını ele alan karşılaştırmalı ve derinlemesine bir incelemedir.

1.2. HAREZM-KIPÇAK TÜRKÇESİNİN DİL ÖZELLİKLERİ

1.2.1. HAREZM TÜRKÇESİNİN DİL ÖZELLİKLERİ

Harezm Türkçesi Karahanlı Türkçesinin devamı olduğu için sadece Karahanlı Türkçesinden ayrılan ve yeni ortaya çıkan özellikleri gösterilecektir. Bu bölüm için Janos Eckmann'ın Fundamenta'da çıkan ve Mehmet Akalın tarafından Türkçeye çevrilen "Harezm Türkçesi" (Eckmann 1979: 189-220) adlı araştırmasından yararlanılmış; bazı örnekler de oradan alınmıştır.

1.2.1.1. SES ÖZELLİKLERİ

Harezm Türkçesinin Karahanlı Türkçesinden farklı olan başlıca ses özellikleri şunlardır:

1. Karahanlı Türkçesinde *i* olan bazı kelimelerdeki ilk hece ünlüsü, Harezm Türkçesinde kapalı *e*'ye *(ė)* dönmüştür: *bėr-<bir-, tė-<ti-, ėkki<iki, yė-<yi-, bėş<biş.* Kapalı *e*, Nehcü'l-Ferâdîs'te, *e*'yi göteren "üstün" ve *i*'yi gösteren "ye" harfinin birlikte kullanılmasıyla özel olarak belirtilmiş; âdeta transkripsiyon yapılmıştır. Bazı Türkologlara göre Eski Türkçede de kapalı *e* bulunmaktaydı.

2. Son ve sondan bir önceki seslerinde dudak ve diş-dudak ünsüzlerinin bulunduğu kelimelerde 1. ve 2. şahıs iyelik ekleri, ilgi hâli eki, zarf-fiil eki ve bazı yapım ekleri, yardımcı ünlüleriyle birlikte yuvarlaklaşmıştır: *ewüm, nefsüm, kitâbuŋ, 'aybuŋ, ewümüz, selâmumuz, keremüŋüz, nefsüŋüz, kimnüŋ, imâmnuŋ, tapup, kawup* (kovup), *sevâblug, harâmluk, harâbluk, edebsüz, sewüg* (sevgi), *tapul-, sewün-, yapuş-.*

3. Birkaç kelimede g>w değişmesi görülür: *sawuk<sogık, yawuk<yaguk, tawuk<taguk.*

4. Şu kelimelerde bazen ünsüz ikizleşmesi görülür: *ėkki, yetti, sekkiz, tokkuz, ottuz.*

1.2.1.2. BİÇİM ÖZELLİKLERİ

1. Yükleme hâli eki artık +n/'dır: *yolnı, kimni, cümleni* (herkesi), *ülüşini, mikdârını, atamnı, sözüŋni.* +*g* kalkmıştır; +n sadece 3. şahıs iyelik eklerinden sonra +*nl* ile karışık olarak kullanılır: *yolın, atasın.*

2. Bilinen geçmiş zaman çokluk 1. şahıs eki değişmiş; *-dlmlz'ın* yerini *-dUk* almıştır: *alduk, keldük, kördük.*

3. *-(X)p turur* ile kurulan geçmiş zaman kipi oluşmuştur: *alıp turur men* (aldım, almışım), *alıp turur sen, alıp turur, alıp turur miz, alıp turur siz, alıp tururlar.*

4. *-(y)A turur* ile kurulan şimdiki zaman kipi oluşmuştur: *bara turur men (gidiyorum), bara turur sen, bara turur, bara turur miz, bara turur siz, bara tururlar.*

5. *-gU + iyelik ekleri + turur* ile kurulan gelecek zaman kipi oluşmuş tur: *algum turur* (alacağım), *alguŋ turur, algusı turur, algumuz turur, alguŋuz turur, olguları turur.*

6. Şart kipi iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekimlenmeye başlamıştır, *al sam, alsaŋ, alsa, alsak, alsaŋız, alsalar.*

7. Teklik 1. şahıs emir eki *-AyIn* yanında, *-Aylm, -gAyln, -gAylm* bi çimleri de ortaya çıkmıştır: *ayayım, tilegeyin, yegeyim.* g'li biçimler ünlüler den sonra görülür.

8. Çokluk 1. şahıs emir eki *-AlIŋ* olmuştur: *alalıŋ, köreliŋ.* Ünlülerden sonra ek, *-gAlIŋ* biçimindedir: *oynagalıŋ, tilegeliŋ.*

1.2.2. KIPÇAK TÜRKÇESİNİN DİL ÖZELLİKLERİ

Burada Kıpçak Türkçesi terimiyle, Kıpçak konuşma dili değil, Memlük sahasında yazılmış olan eserlerin dili kastedilmektedir. Kıpçak konuşma dili bu eserlere hemen hemen hiç yansımamıştır. Memlük Kıpçak eserleri kendi dönemlerinin ölçünlü diliyle yazılmışlardır. Ancak dönem, Karahanlı'dan Çağatay'a bir geçiş dönemidir. Dolayısıyla dil, Harezm-Kıpçak sahasındaki eserlerde istikrarlı bir bütünlük göstermez. Harezm eserleri arasında farklılıklar olduğu gibi Harezm sahası eserleriyle Memlük sahası eserlerinin dili arasında da bazı farklar vardır. Bu farkları Janos Eckmann sekiz maddede toplamıştır (Eckmann 1996: 53):

1. Memlük Kıpçak eserlerinde, birden fazla heceli kelimelerin sonunda bulunan ince ve kalın g'ler çoğunlukla erimiştir: *san<sang, tiri<tirig, kor-ku<korkug, körklü<körklüg* (güzel).

2. Teklik 3. şahıs iyelik ekinden sonraki yönelme hâli eki, Harezm Türkçesinde *-ngA, -ŋA* iken Kıpçak Türkçesinde çoğunlukla -nA'dır: *agzına, yüzine.*

3. Çıkma hâli eki Harezm Türkçesinde *-dın* iken Kıpçak Türkçesinde *-dAn* biçimindedir: *suwından, ay yüzliden.*

4. Birinci şahıs zamirlerinin ilgi hâli Harezm türkçesinde *meniŋ/menim, biziŋ/bizim* iken Kıpçak Türkçesinde sadece *menim, bizim* biçimlerindedir.

5. Fiil çekiminde çokluk birinci şahıs eki Harezm Türkçesinde genel likle *-mlz* iken Kıpçak Türkçesinde *biz'dir: alur biz.*

6. Harezm Türkçesindeki *ermez/ermes'e* karşılık Kıpçak Türkçesinde çoğunlukla *degül* (değil) kullanılır.

7. Harezm Türkçesinde nadir kullanılan *-dUk* Sıfat-fiil eki Kıpçak Türkçesinde bolca kullanılır: *boldukça, tedükümiz.*

8. Soru edatı Harezm Türkçesinde *mU* iken Kıpçak Türkçesinde -mI'dır.

2. ÇAĞATAY TÜRKÇESİ

Çağatay Türkçesi, Kuzey-Doğu Türkçesinin ikinci döneminin adıdır. 15. yüzyıl başlarında başlar, 20. yüzyıl başlarına kadar devam eder. Batı Türklüğünün sınırlarını çizen Karadeniz, Kafkas Dağları, Hazar Denizi ve Orta İran'ın kuzey ve doğusunda kalan ve Müslüman olan bütün Kuzey ve Doğu Türklüğü, 15. yüzyıl başlarından 20. yüzyıl başlarına dek aynı yazı dilini kullanmıştır; bu yazı dilinin Türkoloji literatüründeki adı Çağatay Türkçesidir. Belirttiğimiz sınırların doğusunda kalan; fakat aslen Oğuz olan Türkmenler de buna dahildir. Bunun tek istisnası Kırım Hanlığıdır. 1475'te Osmanlı idaresine girdikten bir süre sonra bu hanlıktaki Türklerin yazı dili Osmanlı Türkçesi olmuştur.

Çağatay Türkçesi, Çağatay Dili, Çağatayca terimleri çok tartışılmıştır. Armin Vambery'nin 1867'de Leipzig'de basılan *Çagataische Sprachstudien* eseri Çağatay teriminin başta Macaristan ve Almanya olmak üzere Batı literatürüne yerleşmesinde en önemli âmillerden biri olmuştur. Vambery, "Çağatay terimini sadece 12-19. yüzyılların Orta Asya İslâmî Türk Edebiyatının dili için değil, aynı zamanda kendi çağının yaşayan Orta Asya Türk şiveleri ve bilhassa Özbek şivesi için de" kullanmıştır (Eckmann 1988: X).

1928'de Aleksandr N. Samoyloviç, Orta Asya edebî Türk dilini dört devreye ayırır:

1. Karahanlı Türkçesi veya Kâşgar Türkçesi (11.-12. yüzyıllar);

2. Kıpçak-Oğuz Türkçesi (13-14. yüzyıllar);

3. Çağatayca (15-19. yüzyıllar);

4. Özbekçe (20. yüzyıl) (Eckmann 1988: XI).

Görüldüğü gibi Samoyloviç, Çağatayca için bugün artık yaygınlaşmış bulunan görüşün temelini atmıştır.

Bu tasnife en büyük itiraz Fuat Köprülü'den gelmiştir. Köprülü 1945'te İslâm Ansiklopedisine yazdığı "Çağatay Edebiyatı" maddesinde "Barthold-Samoyloviç nazariyesi" adını verdiği (Köprülü 1945: 278) bu görüşe karşı kendi devirler taksimini verir ve Çağatay edebiyatını da bu devirlere göre inceler. Fuat Köprülü'nün Çağatay tanımı şöyledir: "Çağatayca, kelimenin en geniş manası ile, moğul istilâsından sonra Cengiz çocukları tarafından kurulan Çağatay, İlhanlı ve Altın-ordu imparatorluklarının medenî merkezlerinde XIII-XIV. asırlarda inkişaf eden ve Timurlular devrinde bilhassa XV. asırda klâsik bir mahiyet alarak, zengin bir edebiyat yaratan edebî Orta Asya lehçesidir." Köprülü Çağataycayı şu devirlere ayırır:

1. İlk Çağatay devri: 13. ve 14. yüzyıllarda, önce Türkistan, Horasan ve İran sahalarında, Harezm'de ve sonra Altın Ordu'da gelişen edebî dil.

2. Klâsik Çağatay devrinin başlangıcı: 14. yüzyıl sonlarından başlayıp 15. yüzyılın ortalarına kadar "Timurlular devrinde Horasan ve Mâverâünnehr'in Herat ve Semerkand gibi medenî ve siyasî merkezlerinde" gelişen edebî dil.

3. Klâsik Çağatay devri: 15. yüzyılın ikinci yarısını içine alan ve Nevâyî ile başlayan devir.

4. Klâsik devrin devamı: 16. yüzyılda Babur ve Şeybanîler devri.

5. Gerileme ve çökme devri: 17-19. yüzyıllar (Köprülü 1945: 270).

Aslında Köprülü ile Samoyloviç arasındaki fark bir isimlendirme farkıdır. Dikkat edilirse her ikisi de 13 ve 14. yüzyılları ayrı bir devir olarak kabul eder. Köprülü'nün farkı, bu devri Çağataycanın içinde mütalâa etmesidir. Fuat Köprülü'nün Barthold-Samoyloviç nazariyesine asıl şiddetli itirazı bu edebî dilin doğduğu muhitle ilgilidir. Barthold ve Samoyloviç edebî dilin önce Altın Ordu'da doğduğunu ve oradan Türkistan sahasına yayıldığını ifade ederler. Köprülü ise edebî dilin İlhanlı, Çağatay ve Harezm sahasında doğduğunu, bilâhare Altın Ordu sahasına intikal ettiğini ileri sürer; ilk devri Çağataycanın içinde mütalâa etmesinin sebebi de budur. Fuat Köprülü'ye göre İlhanlılar döneminde İran'ın batısında bile Orta Asya edebî lehçesi kullanılmıştır. "Vassâf tarihinde ve Râşid al-Dîn'in bazı eserlerinde tesadüf ettiğimiz şiir parçalan" bunu gösterir. Ayrıca 13. asırda Kazvinli İftihâreddin Muhammed'in Sinbâdnâme tercümesi de "Orta Asya edebî dili" ile yapılmıştır. 14. asırda Çağatay sülâlesine mensup Kâbil Şah'ın şairlikle şöhret

kazandığı da bilinmektedir. Çağatay hanlarının "Türkçe konuştukları, divanlarda Uygur alfabesi bilen bahşılar bulundurdukları, edebî Orta Asya dilini, resmî dil olarak kullandıkları" da bilinmektedir. 14. yüzyılın sonlarındaki Timur devrinde de "resmî dil ve edebî dil olarak Orta Asya edebî Türkçesinin kullanıldığı, Uygur alfabesi ile yazan bahşıların divan hizmetinde kullanıldığı ve yarlıklar gibi ehemmiyetli resmî vesikaların bunlar tarafından yazıldığı malûmdur". Timur "muntazam kronikler tanzim ettiriyordu. Bunlar bahşılar tarafından Uygur alfabesi ile ve Orta Asya edebî Türkçesi ile yazılıyordu. Hem manzum hem mensur ayrı nüshaları bulunan, hatta İranlı müellifler tarafından Farsçaya da tercüme edilen bu eserlereden hiçbiri bugün meydanda yoktur." 16. yüzyılda yazılmış Zübdetü'1-Âsâr müellifi Abdullah bin Muhammed, Timur devrindeki bu kroniğin "Târîh-i Hânî" adını taşıdığını ve Uygur bahşıları tarafından Uygur yazısı ve telâffuzu ile yazıldığını söyler. Ayrıca kaynaklar bu devrin bilginlerinden Safıyüddin Huttalânî'nin de "Türkçe bir Timur tarihi" yazdığını belirtirler (Köprülü 1945: 278-279).

Fuat Köprülü İlhanlı, Çağatay ve Timur saraylarında Türkçe kullanıldığını özellikle vurgular. Kaynaklarda zikredilen; fakat bugüne ulaşmayan bu eserler Köprülü'ye göre Altın Ordu'dan önce İlhanlı ve Çağatay sahalarında edebî dilin geliştiğini gösterir. Bizce burada önemli olan, terim ve coğrafî alan değil, edebî dilin devamlılığıdır. Köprülü bunu, kaynaklara olan vukufu, engin bilgi ve görüşüyle ortaya koymuştur.

Wilhelm Radloff da bu devamlılığı çok net olarak belirtir: "Çağatay dediğimiz dil, Uygurca temelinde gelişmiştir ve canlı dille alâkası yoktur. Babur'un ve onun en iyi araştırıcısı Vambery'nin bizi iknaya çalıştıkları gibi Doğu Türkçesi veya Çağatay dili, Orta Asya dili değildir. Bu tıpkı Osmanlı yazı dili gibi, sunî bir yazı dilidir, tarihî şartlar neticesinde meydana gelen bu dil, bugün çeşitli şivelerle konuşan Doğu Türklerinin edebî dilidir." (Özönder 1996: 8).

Radloff un edebî dil ile, konuşma dili ve ağızlar arasında normal olarak fark olabileceğini gözden kaçırması bir yana, vurguladığı iki husus önemlidir. Çağatayca, Uygurca temelinde (Radloff, Karahanlı dönemi için de Uygurca terimini kullanır) gelişmiştir ve Radloff un kendi dönemindeki Doğu Türklerinin ortak edebî dilidir. Vambery de "Çağataycayı *par excellence,* Orta Asya'nın umumî bir edebî dili" kabul eder (Caferoğlu 1984: 203).

19. yüzyılda Quatremere ve Pavet de Courteille gibi Fransız müsteşrikleri "turc oriental" (Doğu Türkçesi) terimini tercih etmişlerdir. Bu terim bugün Türkiye Türkolojisinde, Oğuz grubunu ifade eden "Batı Türkçesi" terimine karşı, 13. yüzyıldan bugüne kadar, Oğuz grubu dışındaki Türklerin edebî dili için kullanılmaktadır.

Ahmet Caferoğlu 11. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar devam eden Karahanlı ve Harezm Türkçelerini "Müşterek Orta Asya Türkçesi" terimi altında ele alır. Ona göre Çağatayca bu devir üzerine kurulmuştur: "Kökünü, Yusuf Has Hacip tarafından işlendikten sonra, Nevâyî devrine kadar birkaç yüzyıl boyunca Orta Asya'nın edebî ve kültür dilini teşkil etmiş olan Müşterek Orta Asya Edebî Türkçesinden alan Çağatayca; XV-XVI. yüzyıllarda Semerkant ve Herat'ta kemâlini bularak edebî Özbekçenin ilk temel taşı rolünü oynamıştır (Caferoğlu 1984: 210-211).

Ahmet Caferoğlu 'nun terim olarak kullandığı "Müşterek Orta Asya (e-debî) Türkçesi" kavramı, "Orta Asya edebî dili" şeklinde Köprülü tarafından da kullanılır; fakat Köprülü bu kullanıma bir terim hüviyeti kazandır-mamıştır. Carl Brockelmann da ünlü gramerinde (1954) "İslâmî Orta Asya edebî dilleri" terimini kullanır ve bununla 11. yüzyıldaki Karahanlı döneminden 19. yüzyıla dek uzanan edebî dilleri kasteder. Hepsine birden verdiği genel ad ise "Osttürkische" (Doğu Türkçesi)'dir.

Sovyet Türkolojisinde Çağatay Türkçesi için starouzbekskiy "Eski Öz-bekçe" terimi kullanılır. Hatta Çağatay öncesi devirler de bazen Eski Özbekçe ile ifade edilir. A. M. Şerbak 1953'te Eski Özbek edebî dilini şu devirlere ayırmaktaydı:

1. İlk devir (10.-13. yüzyıllar);
2. İkinci devir (14.-17. yüzyıllar);
3. Üçüncü devir (17.-18. yüzyıllar)

Şerbak ancak ikinci devir için "Çağatayca" teriminin kullanılabileceğini, bu dilin aslında sunî bir dil olduğunu ifade eder. Ona göre üçüncü devirde mahallî unsurlar edebî dile girmeye başlamıştır (Eckmann 1988: XII).

Çağatay Türkçesi dediğimiz edebî dili kullananların kendileri aslında en doğru yolu bulmuşlardır. Kendinden öncekiler gibi Nevâyî de kendi dilini **Türkçe** ve **Türk tili** olarak adlandırır. Bazen de Arapça *î* ekiyle **Türkî** sözünü kullanır ki bu da "Türkçe" demektir. Mecâlisü'n-Nefâis'te, Muhâkemetü'l-Lugateyn'de ve diğer eserlerinde *Türkçe, Türkî, türk tili* terimlerini yüzlerce defa kullanır. Mecâlis'te Çağatayca yazan şairlerden de hep *Türkçe, Türkî, Türk tili bile* (Türk dili ile) yazan şairler olarak bahseder.

"Nevai, devrinin edebî dilini belirtmek için, Çagatay lafzı tabirini kullanır: İran şair ve söz sanatlarına gelince, yani söze verdikleri her çeşit cilveyi Türk diliyle (Türk tili bile) anlattım ve bakireyi, yani manayı süslemek için kullandıkları her türlü sanat hünerini Çağatay dili ile (Çagatay lafzı bile) ifade ettim. Bu zikredilen dil edebî dilin (til ve lafz) temelidir ki, şimdiye kadar hiçbir şaire ve hiçbir *yazara* mümkün ve müyesser olmamıştır." (Eckmann 1996: 135-136).

Görülüyor ki Nevayî kullandığı dile genel olarak **Türkçe, Türkî, Türk tili** diyor; "edebî dil" anlamında ise **Çagatay lafzı** tabirini kullanıyor.

Ebülgazi Bahadır Han 17. yüzyılda yazdığı Şecere-i Türk'te şöyle diyor: Bu tarihi, tahsilli tahsilsiz , herkesin anlayabileceği Türkçe ile (Türkî tili bilen) yazdım. Ben Türk dilini beş yaşındaki çocuğun bile anlayabileceği bir tarzda kullandım. Çağatay Türkçesinden (Çagatay Türkîsidin) veya Arapça ve Farsçadan tek kelime karıştırmadığım açıktır." (Eckmann 1988: X).

Bahadır Han'ın "Çağatay Türkî"si tabiri ile Arapça, Farsça unsurların yoğun olduğu, anlaşılması güç Türkçeyi kastettiği görülmektedir. Olumsuz bakış açısına rağmen burada "Çağatay" tabiri ile yine edebî dil kastedilmiştir.

18. yüzyıldaki Çağatayca-Farsça Senglâh lügatinin yazarı Mirza Mehdî Han da Lûtfî, Nevayî, Hüseyin Baykara ve Babur Şah'ın eserlerinin dili için "lügat-i Çağatay" (Çağatay dili) tabirini kullanır (Eckmann 1988: X).

Bütün bu kayıtlara göre Orta Asya'da kullanılan dilin adının Türkçe olduğunu; ancak edebî dili ifade etmek üzere Çağatay Türkçesi teriminin kullanılması gerektiğini ve bu edebî dilin bütün doğu ve kuzey Türklüğünün "ortak edebî dil"i olduğunu hatırdan çıkarmamak lâzımdır.

Çağataycanın en büyük uzmanlarından biri olan Janos Eckmann'ın, esas itibariyle Samoyloviç'e dayanan; fakat sınırları daha net belirleyen tasnifi bugün artık umumiyetle kabul edilen bir tasniftir. Buna göre Orta Asya edebî Türk dili şu devirlere ayrılır:

1. Karahanlıca veya Hakaniye Türkçesi (11.-13. yüzyıllar);
2. Harezm Türkçesi (14. yüzyıl);
3. Çağatayca (15. yüzyıl-20. yüzyılın başlangıcı)

Eckmann Çağataycayı da kendi içinde üçe ayırır:

1. Klasik Öncesi Devir
2. Klasik Devir
3. Klasik Sonrası Devir

Eckmann, klasik öncesi devri, "bir dizi Eski Türkçe hususiyetin muhafaza edildiği bir geçiş devri" olarak kabul eder. Klasik sonrası devri de "bir taraftan Nevayi dilinin dikkatli bir taklidi, diğer taraftan Özbek unsurlarının tesiri" olan bir devir şeklinde değerlendirir (Eckmann 1988: XIII-XIV).

* *

*

15. yüzyıl başından 20. yüzyıl başlarına kadar devam eden bu uzun devirde pek çok şair ve yazar yetişmiş; Türkçeyle yüzlerce edebî, dinî, tarihî eser meydana getirilmiştir. Bu sebeple Çağatayca eserler ve üzerindeki çalışmalar konusunda, bundan önceki bahislerde tutulan yol tutulmayacak; Çağatay Türkçesini temsil eden başlıca isimler ve eserleri üzerinde durulacaktır.

2.1. ÇAĞATAY TÜRKÇESİNİN BAŞLICA İSİMLERİ

2.1.1. KLASİK ÖNCESİ DEVİR

Klâsik öncesi devrin (15. yüzyıl başlan-1465) başlıca yazar ve şairleri şunlardır:

Sekkâkî: Kaside ve gazellerden oluşan bir divanı vardır. Şiirlerini Semerkant'ta 14. yüzyıl sonları ile 15. yüzyılın ilk yarısında yazmıştır. Uluğ Beyin saray şairidir ve Semerkant'ta yaşamıştır. Şiirlerinde halk dilinden deyim ve atasözlerine de rastlanır (Eckmann 1996: 389-390). Çağatay edebî dilinin ilk temsilcisi kabul edilmektedir. Divanı Kemal Eraslan tarafından yayımlanmıştır.

Haydar Harezmî: Mahzenü'l-Esrâr adlı bir mesnevisi vardır. Niza-mî'nin aynı addaki mesnevisine nazire olarak yazılmıştır. 14. yüzyılın sonlarında ve 15. yüzyılın başlarında eser verdiği tahmin edilmektedir. Mahzenü'l-Esrâr'ın Uygur ve Arap harfli birkaç nüshasının bulunması onun şöhretini gösterir. Köprülü'ye göre 15. yüzyılın ilk yarısında Lûtfî'den sonra en kudretli şairdir (Köprülü 1945: 291).

Lûtfî: 99 yıl yaşamış ve muhtemelen 15. yüzyılın ikinci yarısının başlarında ölmüştür (Karaağaç 1997: XV). 15. yüzyılın Nevayî'den sonraki en büyük şairidir. İki eseri vardır: Divan ve Gül ü Nevruz mesnevîsi. Divanının 20'den fazla nüshası vardır. İlmî neşri Günay Karaağaç tarafından yapılmıştır: *Lûtfî Divanı, Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım,* TDK, Ankara 1997. Gül ü Nevruz mesnevisinin 9 nüshası bulunmaktadır.

Yusuf Emîrî: Temür'ün torunu Baysungur'un nedimlerindendir. 1433'te Herat'ta ölmüştür. Üç eseri vardır: Divan, Dehnâme (mesnevi) ve Beng ü Çagır (Eraslan 1986: 599). Temsilî bir münazara olan Beng ü Çagır (afyon ile şarap) Gönül Alpay tarafından yayımlanmıştır: "Yusuf Emîrî'nin Beng ü Çagır Adlı Münazarası", TDAY Belleten 1972, Ankara 1973.

Seyyid Ahmed Mirza: Temür'ün torunudur. 1435'te amcası Şahruh'a sunduğu Taaşşuk-nâme adlı bir mesnevîsi vardır. Tek nüshası bilinen mes-

nevî on aşk mektubundan oluşur. Her mektubu bir gazel ve "sözün hulâsası" başlıklı bir bölüm takip eder. Eser, 320 beyittir (Eraslan 1986: 611).

Gedâî: 15. yüzyılda yaşamış ve 90 yıldan fazla ömür sürmüştür. Yüzyılın başlarında doğduğu tahmin edilmektedir. Eckmann, Gedaî'nin kudretli bir şair olduğunu, aruzu iyi kullandığını, üslûbunun tabiî ve dilinin basit olduğunu belirtir (Eckmann 1996: 344). Tek nüshası Paris'te Bibliotheque Nationale'de bulunan divanı J. Eckmann tarafından metin, sözlük ve tapkıbasım olarak yayımlanmıştır: *The Dîvân of Gadâ'î,* Bloomington 1971.

Atâî: Yesevî dervişi İsmail Ata'nın torunlarından olduğu için Atâî mahlâsını almıştır. Leningrad Asya Müzesinde 260 gazel ihtiva eden bir divanı vardır. Nevayı, Atâî'nin "manzumelerini çok türkâne (Türk gibi)" söylediğini belirtir. Bununla klâsik şiirin kaidelerine önem vermediğini anlatmak istemiştir. Yine Nevaî'ye göre "şiirlerinin şöhreti Türk halkı arasında yaygındır". Bazı manzumeleri 1927'de Samoyloviç tarafından yayımlanmıştır (Köprülü 1945: 294; Eraslan 1992: 113-115). Kemal Eraslan, Samoyloviç tarafından Arap harfleriyle yayımlanan 17 gazeli, transkripsiyonlu metni, bugünkü dile aktarması ve sözlüğü ile yayımlamıştır: "Çağatay Şairi Atâyî'nin Gazelleri", TDAY Belleten 1987, Ankara 1992.

Ahmedî: 14. yüzyılın ikinci yarısı ile 15. yüzyılın ilk yarısında yaşamıştır. Telli sazların münazarasıyla ilgili 130 beyitlik bir mesnevîsi vardır. Konusu; tanbur, ud, çeng, kopuz, yatuğan, rebâb, gıçek ve kingirenin meyhânede atışıp birbirlerine üstünlük davası gütmeleri; meyhanecinin ikazı üzerine bu boş tartışmadan vazgeçip hakikati anlamalarıdır. Temsilî bir eser olan mesnevi devrin musikî kültürü hakkında bilgi verir. İfadesi canlı, konusu çekicidir (Eraslan 1986: 628-629). Tek nüshası British Museum'da bulunan eser Kemal Eraslan tarafından yayımlanmıştır: "Ahmedî, Münazara (Telli sazlar atışması), TDED; XXIV; İstanbul 1986.

Yakînî: Heratlı Türk emirlerindendir. Tek nüshası British Museum'da bulunan, nazım-nesir karışık olarak yazılmış küçük bir münazarası vardır. Eser Fahir İz tarafından İngilizce tercümesiyle yayımlanmıştır: "Yakînî's Contest of the Arrow and the Bow", Nemeth Armağanı, TDK, Ankara 1962.

2.1.2. KLASİK DEVİR

Klâsik devrin başlıca şair, yazar ve eserleri şunlardır:

Ali Şir Nevâyî: Çağatay Türkçesinin en büyük şair ve yazarıdır. Yalnız Çağatay edebiyatının değil bütün Türk edebiyatının en büyük şairlerinden biridir. 9 Şubat 1441'de Herat'ta doğmuş, 3 Ocak 1501'de yine Herat'ta vefat etmiştir. Temürlü sarayının hizmetinde bulunan bir ailedendir. Babası Gıyaseddin Kiçkine Bahadır, Uygur asıllı idi. Temürlü şehzadesi Hüseyin

Baykara ile birlikte tahsil görmüş, Hüseyin Baykara 1469'da Horasan tahtına oturunca onun hizmetine girmiş; Herat'ta Baykara'nın mühürdarı, nedimi, divan beyi olmuştur. Hüseyin Baykara'nın yakın dostu olan, devamlı onunla birlikte bulunan Nevâyî bir ara Baykara'nvn naipliğini de yapmıştır. Ancak 1478 yılında Herat'tan uzaklaştırılan Nevayî 1478-1488 arasında Esterâbâd'da valilik görevinde bulunmuştur. 1490'dan itibaren Nevayı sadece hükümdarın nedimi olmuştur.

Ali Şir Nevayî'nin çok renkli, verimli ve hareketli geçen hayatı, Zeki Velidi Togan'ın İslâm Ansiklopedisindeki maddesi ile Agâh Sırrı Levend'in dört ciltlik Ali Şir Nevaî eserinde (TDK, Ankara 1965-1968) ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

Nevayî döneminde Herat çok önemli bir kültür ve sanat merkeziydi. Kendisi de şair olan Hüseyin Baykara gibi bir hükümdar başta olmak üzere, Abdurrahman Camî, Hatifi, Benaî gibi şairler, Bihzad gibi bir ressam, Hüseyin Vâiz gibi bir musikişinas, Sultan Ali gibi bir hattat ve Hondmir, Mirhond gibi tarihçiler hep aynı muhitte bulunmakta idiler. Nevayî hepsinin üstünde bir sanat hâmisi idi. "Mevlâna sahibdar, Mevlâna Badahşî, Vasıfî, Hüseyin Nişaburî, Mirza Bayram, Fazlı, Mukbilî, Ahlî ve emsali gibi yazar, hattat, musikişinas, şair ve edip hep Nevaî'nin aşağı yukarı her gün topladığı meclise katılırlardı." (Caferoğlu 1984: 216).

"Baykara-Nevaî devri Herat'ının edebî muhitleri, şimdi, eski zamanlarla kıyas edilemeyecek kadar parlak ve canlı bir manzara arz ediyordu; kurduğu sağlam ve devamlı idarenin başında bulunan Sultan Hüseyin Baykara'dan başka, fikir ve sanat eserlerini her şeyden üstün tutan ve memleketin belki en nüfuzlu adamı olan Ali Şîr Neva'î gibi bir şahsiyet, millî dil ve edebiyat cereyanının başında bulunuyordu." (Köprülü 1945: 300-301).

Nevayî, "Klasik nazım ve nesrin her nev'inde ve her şeklinde" 29 eser yazdı. Fanî mahlâslı Farsça divanı dışında diğer 28 eseri şunlardır:

I. Divanlar (Hazâinü'l-Maânî)

1. Garâibü's-Sıgar
2. Nevâdirü'ş-Şebâb
3. Bedâyiü'l-Vasat
4. Fevâidü'l-Kiber

II. Hamse

1. Hayretü'l-Ebrâr
2. Ferhad ü Şîrîn
3. Leylî vü Mecnûn

4. Seb'a-i Seyyâre
5. Sedd-i İskenderî

III. Tezkireler

1. Mecâlisü'n-Nefâis
2. Nesâimü'l-Mahabbe

IV. Dil ve edebiyat eserleri

1. Risâle-i Muammâ
2. Mîzânü'l-Evzân
3. Muhâkemetü'l-Lugateyn

V. Dinî-ahlâkî eserler

1. Münâcât
2. Çihil Hadis
3. Nazmu'l-Cevâhir
4. Lisânu't-Tayr
5. Sirâcü'l- Müslimîn
6. Mahbûbü'l-Kulûb

VI. Tarihî eserler

1. Târîh-i Enbiyâ vü Hukemâ
2. Târîh-i Mülûk-i Acem
3. Zübdetü't-Tevârîh

VII. Biyografik eserler

1. Hâlât-ı Seyyid Hasan-ı Erdeşîr
2. Hamsetü'l-Mütehayyirîn
3. Hâlât-ı Pehlevan Muhammed

VIII. Belgeler

1. Vakfıyye
2. Münşeât.

Nevayı ilk divanına "çocukluk döneminin gariplikleri", İkinci divanına "gençlik döneminin nâdireleri", üçüncü divanına "orta yaşlılığın bediaları (güzellikleri)", dördüncü divanına "yaşlılığın faydaları" anlamlarına gelen dikkat çekici isimler vermiştir. Divanlarının hepsi birden "mana hazineleri"

Kırım'dan Tebriz'e ve İstanbul'a kadar, bütün türk edebî muhitlerinde manevî bir itibar kazandırmış olmasıdır."

"XVI. asırdan başlayarak, Mâverâünnehr ve Horasan'da, Hindistan'daki türk saraylarında Hârizm'de, Kazan'da, Kırım'da, hatta İran'da, yalnız çağataylılar değil, türkmenler arasında bile, Nevaî dili, yani çağatayca, yüksek bir kültür dili telâkki edilmiş, 'erişilmesi imkânsız ideal bir örnek' telâkki edilen Nevaî eserlerini tanımak, edebî kültürün tamamlanması için, zarurî sayılmış ve işte bu maksatla, birtakım lügatler, gramerler ve antolojiler tertip edilmiştir. Bunun neticesi olarak, Nevaî'ye çağatayca nazireler yazmak modasının, osmanlı ve azerî şairleri arasında, XIX. asra kadar devam ettiğini görüyoruz." (Köprülü 1945: 305).

Bu konuda Ahmet Caferoğlu da şöyle söylüyor: "Bütün hayatını şuurlu bir surette Türk diline ve Türk kültürüne hasreden Ali Şir, yürüttüğü davanın semerelerini görmediyse, ölümünden sonra binlerce kilometrelerden, İ-ran'dan, Türkiye'den, Azerbaycan'dan, Suriye'den, Hindistan'dan, Herat'tan akın eden yüzlerce şakirdi, onun kurduğu edebiyat mektebini ve edebî Çağatay şivesini, Türklüğün her bir köşesine kadar götürdüler. Osmanlı edebiyatının Ahmed-i Dâî, Karamanlı Nizamî, Bahtî, Amrî, Dukâkinzade Ahmet, Za'fi, Fuzulî, Kâtibî mahlâslı Seydi Ali Reis, Nedim-i Kadîm, Fasih Ahmet Dede, Nedîm, Şeyh Galib, Muvakkıtzade M. Pertev, Benlizade M. İzzet Beg, Refiî Amidî gibi şairleri Çağatayca şiirler yazmaya başladılar. Bu şiirler Çağatay edebiyatının ve Ali Şir Nevaî'nin Osmanlı edebiyatı üzerindeki tesirinin başlıca örnekleridir." (Caferoğlu 1984: 219-220).

Osman F. Sertkaya "Osmanlı şairlerinin Çağatayca şiirleri"ni Türk Dili ve Edebiyatı Dergisine yazdığı makalelerde yayımlamıştır (I: TDED XVIII, 1970; II: TDED XIX, 1971; III: TDED XX, 1972).

Ahmet Caferoğlu, N. İlminskiy'nin "Nevaî, millî dil uğrundaki bilinen mücahitlerin en kudretlisi, belki de yegânesi" nitelemesini aktardıktan sonra kendisi de Nevayî'yi "Türkçülük âşıkı" olarak niteler (Caferoğlu 1984: 215, 219).

Kemal Eraslan, Nevayî'nin "Türkçeyi yüksek bir sanat dili haline getirmek ve münevver Türk'ün ruhunu yükseltmek" gayesi güttüğünü belirten Zeki V. Togan'ın görüşlerini iktibas ettikten sonra, Nevayî'nin her eserinin "onun geniş kültürünü, sanat dehasını ve milliyetçiliğini de açıkça ortaya" koyduğunu belirtir. Eraslan'a göre "yüksek bir millî şuura ve sarsılmaz bir Türkçe sevgisine sahip olduğu hemen hemen bütün eserlerinde görülmektedir." Nevayı, "Orta Asya edebiyatını millî ruh ve millî zevkle klâsik bir seviyeye ulaştırmaya muvaffak olmuştur." (Eraslan 1986: 644).

Nevayî'nin Türkçülüğü ve Türkçe sevgisi hakkında ondan bazı alıntılar yapmak faydalı olacaktır. Lisânü't-Tayr adlı eserinde Nevayı şöyle diyor: *Türk nazmıda çü min tartıp alem Eyledim ol memleketni yek-kalem*

Bu beyti bugünkü Türkçeye şöyle aktarabiliriz: "Ne zaman ki ben Türk şiirinde bayrak yükselttim, o zaman bütün memleketi yek-kalem eyledim, birleştirdim."

Yukarıdaki beyitten sonra Fuat Köprülü'nün şu sözleri daha da anlam kazanmaktadır: "Tam bir şuurla ve plânlı bir surette yaptığı işin büyüklüğünü çok iyi bilen Nevaî'nin eserlerinde bundan duyduğu gururu gösteren ifadelere tesadüf olunur. Kılıcı ile değil, fakat kalemi ile türk ve hatta türkmen ülkelerini fetheden bir sahib-kıran olduğunu söyler; bununla da kalmayarak, bu ülkelerin Çin sınırlarından Tebriz'e kadar olan sahalara şâmil olduğunu tasrih etmek suretiyle, edebî çağatay dilinin nüfuz bölgelerini de az çok vüzuh ile tesbit eder." (Köprülü 1945: 301).

Ali Şir Nevayî'nin "millî şuur"unu en iyi şekilde Muhâkemetü'l-Lugateyn adlı eserinden takip edebiliriz.

Nevayî'ye göre "Türk, Sart'tan (Fars'tan) daha pratik düşünceli, daha yüksek kavrayışlı ve yaradılış bakımından daha saf ve temiz yüreklidir. Sart ise Türk'ten bir konu üzerinde kafa yorma ve ilimde daha hassas, marifet ve olgunluk tefekküründe daha derin görünür.... Ne var ki dillerinde mükemmellik ve noksanlık açısından öyle ayrıdırlar ki söz ve ibarelerin ortaya konuluşunda Türk, Sart'ı geçmiştir." (Özönder 1996: 203).

Nevayî, Türklerin çok güzel Farsça söyleyip yazmalarını; Farsların ise Türkçe konuşup yazamayışlarını bu iddiasının ilk delili olarak gösterir:

"Ammâ Türkniŋ ulugdın kiçigige diginçe ve nökerdin bigige diginçe sart tilidin behre-menddürler. Andak kim öz hord ahvâlıga köre ayta alurlar. Belki ba 'zı fesâhat u belâgat bile hem tekellüm kılurlar. Hattâ Türk şuarâsı kim Fârsî til bile rengin eş 'âr ve şîrîn güftâr zâhir kılurlar. Ammâ Şart ulusının erzâlidin eşrâfıgaça ve âmîsidin dânişmendigaça hîç kaysı Türk tili bile tekellüm kıla almaslar ve tekellüm kılgannıŋ ma 'nâsın hem bilmesler. Eger yüzdin, belki miŋdin biri bu tilni örgenip söz aytsa hem her kişi işitse bilür ve anın Sart ikenin fehm kılur ve ol mütekellim öz tili bile öz rüsvâlıgıga özi ikrâr kılgan dikdür. " (Özönder 1996: 169).

Yukarıdaki sözleri Sema Barutçu Özönder bugünkü Türkçeye şöyle aktarmıştır:

"Fakat Türkler, büyükten küçüğüne, hizmetçiden beyine kadar Sart dilinden nasiplerini almışlardır. Öyle ki içinde bulundukları vaziyetin uygun-

luğu nisbetinde konuşabildikleri gibi, bazısı kesinlikle doğru ve güzel olarak da konuşur. Hatta Fars dili ile parlak şiirler, tatlı sözler ortaya çıkaran Türk şairleri olduğu halde, Sart halkının en aşağısından en ileri gelenine, ümmî-sinden bilginine kadar hiçbiri Türk dili ile konuşamaz, söylenilenin mânasını da anlamaz. Eğer yüzde, belki binde biri bu dili öğrenip bir-iki cümle söylese ve her hangi bir kimse işitse, onun Türk olmadığını anlamakla kalmaz, Sart olduğunu da çıkarır. Böylece o konuşan kişi kendi ağzıyla kendi rüsvalığını bizzat tasdik etmiş olur." (Özönder 1996: 203-204).

Aslında Nevayî'ye göre Farslar mazurdurlar; çünkü onların dilinde, Türkçede bulunan pek çok çalar (nüans) yoktur. Nevayı Türkçeden 100 fiil sıralar ve bunları anlatabilmek için Farsların birkaç kelimeyi bir araya getirmek mecburiyetinde olduğunu ifade eder. Sonra da bu kelimelerin ince anlamlarını beyitlerden örneklerle açıklar. Meselâ *tamşımak,* "büyük bir zevkle, çabucak içilmeyip lezzet bula bula, az az içmek" demektir. *Bohsamak,* "boğula boğula ağlamak", *yıglamsınmak* "ağlar gibi yapmak", *iŋremek, siŋremek* "dert ile, gizli gizli, yavaş yavaş ağlamak", *sıktamak* "mübalağalı ağlamak", *ökürmek* "yüksek sesle, itidalsiz, ortalığı velveleye vererek ağlamak", *inçkirmek* "alçak sesle ağlamak" demektir. İşte bütün bu inceliklerden Farslar mahrumdur. (Özönder 1996: 204-206).

Tecnis ve iham sanatları için Türkçe kelimeler Farsçadan çok daha ileridir, İşte bir dörtlük:

Çün perî vü hûrdur atın bigim
Sür 'at içre dîv irür atın bigim
Her hadengi kim ulus andın kaçar

Nâ-tüvân cânım sarı atın bigim (Özönder 1996: 174)
Mademki peri ve huridir adın beğim,
(Mademki) sür'atte devdir atın beğim,
Her oku -ki halk ondan kaçar-
Benim bitkin canıma atın, begim!

Burada birinci *at,* "isim", ikinci *at,* "binek hayvanı", üçüncü *at* "at!" demektir.

Farslar "yeme"ye de "içme"ye de *horden* derler; Türklerde ikisi ayrıdır. Farsçada *birâder* ve *hâher* sözlerinde büyük, küçük ayrılmaz; Türkçede ise büyük biradere *aga,* küçüğe *ini,* ablaya *igeçi,* küçük kızkardeşe *siŋil* derler.

Av hayvanlarının cinsleri, kuşlar, at türleri, yaşlarına göre evcil hayvanlara verilen farklı isimler, yemek türleri vb. hususlarda birçok örnek ve-

ren Nevayı, bunlardan hiçbirinin Farsçada bulunmadığını söyler (Özönder 1996:210-211).

Bütün bu örneklerden sonra Nevayı, zamanının gençlerinden ve şairlerinden şikâyet ediyor; onları tenkit ediyor:

"Bu söz ve ibarelerde bu tür incelikler çoktur. Bugüne kadar bunun ger-. çekliği üzerinde etraflıca düşünülmemiş olduğundan bu konu gizli kalmış, Türk'ün hünersiz, züppe gençleri kolaylığa kaçarak Farsça sözler ile şiir söylemeye meşgul olmuşlardır. Esasen kişi etraflı ve iyice düşünse, bu sözlerde bu kadar genişlik ve (söz söyleme) alanında bu kadar açıklıklar bulunduğuna göre, bu dilde her güzel ve düzgün söz söyleme, şairlik ve yazarlığın kolay olacağını anlar. Gerçekten pek kolaydır. Hem Türk dilinin olgunluk ve yüksekliği bunca delillerle ispat edildi. Bu halk arasından ortaya çıkan yaratıcı kişilerin (şairlerin), sanatçıların güçlerini, yaratıcılıklarını kendi dilleri dururken başka dil ile göstermemeleri, böyle bir işe yönelmemeleri gerekirdi. Şayet her iki dil ile söyleme kabiliyetleri varsa, kendi dilleri ile daha çok söyleyip başka dil ile daha az söyleselerdi. Eğer mübalağa etseler, her iki dil ile denk söyleselerdi.

'Türk halkının güzel yazanlarının hepsi Sart dili ile nazmetsinler, hiç Türk dili söylemesinler!' Bu ihtimali akla getirmek bile mümkün değil. Hiç şüphesiz çoğu söyleyemiyorlar! Söyleseler bile, Sart'ın Türk dili ile nazmetmesi gibi! Fasih Türkler huzurunda okuyamayacaklar ve kabul ettiremeyecekler. Okusalar, her sözlerine kusur bulunacak, her terkiplerine yüz itiraz varid olacak." (Özönder 1996: 213).

Nevayî, Türkçe neredeyse terk edilmeye doğru giderken kendisinin durumu nasıl farkettiğini ve Türkçeyi âdeta yok olmaktan kurtardığını da şöyle anlatıyor:

"Türkçe kelimelerin Farsçaya bunca üstünlüğü ve esasta bunca inceliği ve genişliği nazım yolunda herkesçe bilinmiyordu ve sır saklama evine inmişti. Kesinlikle terkedilmeye doğru yaklaşıyordu.

Ben perişanın ilk çocukluk dönemlerinde, ağız hokkasından teker teker inci ortaya çıkmaya başlar, fakat o inciler henüz nazım ipliğine girmezdi. Gönül deryasından nazım ipliğine çekilen cevherlerin yaradılış dalgıcının gayretiyle ağız sahiline gelmeye başlaması göründüğünde söylenilen kaide ile eda buldu, eğilim Farsçaya doğru oldu. Ama ne zaman şuur yaşına ayak basıldı, ne zaman Tanrı taalâ yaradılışa gariplik tarafına yönelmeyi mahsus kıldı, dikkat ve müşkilpesendliğe başlamayı huy haline getirdi, (o zaman) Türkçenin kelimelerini de dikkatle gözden geçirmeyi gerekli kıldı. Öyle bir âlem göz önüne geldi ki, on sekiz bin âlemden fazla! Orada süs göğü tabiate malûm oldu; dokuz felekten fazla! Orada sonsuzluk ve yükseklik hazinesi

tesadüf etti; incileri yıldız incilerinden daha parlak! Gül bahçesi karşısına çıktı; gülleri gök yıldızından daha nurlu! Kutlu yerinin çevresi yabancı ayağının basmasından korunmuş, şaşkınlık veren cinsleri başkalarının elinin değmesi tehlikesinden uzak! Ama mahzeninin yılanı hunhar ve gülşeninin dikeni hadsiz-hesapsız... Hayale şu geldi: Sanki bu yılanların zehrinin keskinliğinden yaratıcıların akıllıları bu mahzenden nasiplerini bulamadan geçmişlerdir. Ve gönle şöyle dolandı: Güya bu dikenlerin temasının zararından nâzımlar gül el ile alamadan yollarına devam etmişlerdir. Çünkü bu yolda himmet son derece yüksek idi ve tabiat korkusuz ve kaygısız geçmeyi yapamadı ve temaşasına doymadı. O âlem sonsuzluğunda tabiat atlısı koşular düzenledi, o göğün havasında hayal kuşu yükseklere uçuşlar gösterdi. O hazine cevherlerinden gönül sarrafı bahâ biçilmeyen kıymette lâller ve değerli inciler aldı. O gülşenin çiçeklerinden gönül gülçini kokulu gül ve yaseminleri göğsüne taktı. Ne zaman bu ihsanlar ile zenginlikler ve bu zenginlikler ile kanaatkârlıklar müyesser oldu, bunun neticelerinin gülleri zaman ehline sayısız derecede açılmaya başladı, başlarına ister istemez saçılmaya girişti.

Bu cümleden, küçük yaşta takririmden geçiş, tahririmden resmediş bulmuş olan Garâibü's-Sıgar divaniyle mâna gariplerini garip sözler elbisesine giydirmiş, halk gönlünü o garibistandakilerin ateşi ile yandırmışımdır.

Yine gençlik döneminde beyanım kaleminden gösteriş meclisine ve süsleyiş bostanına girmiş olan Nevâdirü'ş-Şebâb divaniyle bu nâdirlerin temaşasından gençlerin dünyasında kargaşa çıkarmış, ülke gençlerinin gönlünden rahatlarını almışımdır.

Orta yaşlılıkta hayalim kaleminin, onun süsüne nakkaşlık ve zinetine büyücülük etmiş olduğu Badâyiü'l-Vasat divanındaki eşi benzeri olmayan şeyler vasıtasıyla çılgın gönüllerin kapısını aşk taşı ile hakketmiş, o eve fitne ve âfet odunu yakmışımdır.

Hayatın son demlerinde, tahayyülüm kaleminin, onu Çin mâdeninin kıskanılanı yapmak ve yüce cennet için bir gayret olarak ortaya koyduğu Favayidü'l-Kiber divanında, büyüklere faydaların su gibi hayat veren tadını ulaştırmış, gelip geçici isteklerinin alevine nasihatler kaynağından su vurmuşumdur." (Özönder 1996: 214-215).

Sonra Nevay hiç kimse "benim tabiatim Türk sözlerine uyumlu düştüğü için" mübalağa ettiğimi ve "Farsça sözlerle ilgim daha az olduğundan" onu red ve inkâr ettiğimi zannetmesin, diyerek Farsçadaki maharet ve bilgisini, edebiyattaki üstünlüğünü ortaya koyuyor. Şöyle diyor:

"Otuz yıldan fazla, yaklaşık kırk yıldır, fazilet ve olgunluk sahiplerini i-çine alan, âlem ülkelerinin muazzam beldesi ve büyük şehri Horasan ülkesi-

nin bütün nazım ehli, güzel söyleyişli şairleri, saygıya değer fasihleri, her ne maksatla olursa olsun, kâğıt üzerinde süsleyiş ve Farsça-Türkçe hangi dille olursa olsun, cüzler üzerine gösteriş yapsalar, bu Fakir'in sohbetine ulaştırmışlar ve bu Zaif in huzurunda söylemişler, silip düzeltmem ricasında bulunmuşlardır. Hatıra gelen nazik hususlar söylenilmiş, (onlar da) insaf dolayısıyla (hakkımı) teslim etmişlerdir. Ve eğer bazıları razı olmamışsa, delilleriyle onlara hatırlatılmış, ondan sonra kabul edip kendilerini acemi saymışlar ve memnun olmuşlardır." (Özönder 1996: 221).

Nevayî'ye göre hükümranlık Arap halifelerinde iken Arapça, "bazı ülkelerde Sart sultanları müstakil olunca" Farsça revaçta oldu. "Hükümranlık Arap ve Fars sultanlarından Türk hanlarına intikal edince, Hülegü Han zamanından Sultan-ı Sahib-kıran Timur Kürgen devranına kadar, Türk dili ile tanıtılacak, kayda değer eser ortaya koyabilmiş böyle şairler ortaya çıkmadı. Sultanlardan da biri karşısında söylenebilecek böyle bir şey ulaşmış değildir. Ama Sultan-ı Sahib-kıran Timur Kürgen zamanından onun halefi, oğlu Sultan Şahruh zamanının sonuna kadar Türk dilli şairler ortaya çıktı. O Hazret'in çocukları ve torunlarından da sanat ve edebiyat-şinas sultanlar göründü. Şairlerden Sekkâkî, Haydar Harezmî, Atâyî, Mukîmî, Yakînî, Emîrî, Gedâyî gibiler. Lâkin belirtilen Farsça yazan şairler değerinde kimse ortaya çıkmadı, yalnızca şiirden anlayanlar huzurunda okunabilecek birkaç matla-ıyla Mevlânâ Lutfî'den başka." (Özönder 1996: 223-224).

Sultan Hüseyin Baykara devrinde ise durumun değiştiğini ve onun sayesinde kendi eserlerini ortaya koyduğunu ifade ettikten sonra şu sözlerle Nevayı eserini bitiriyor:

"El-Mütekellim (konuşan) ismine mazhar olmama sığınarak Türkçenin ve Farsçanın söz varlığının keyfiyet ve mahiyetini açıklamak için bu risaleyi derleyip yazdım ve ona Muhakemetü'l-Lugateyn İki Dilin Muhakemesi adını koydum. Türk dünyasının dilinin açığa çıkardığım fesahat ve inceliği, belâgat ve genişliği o denli ki, o ulu hükümdar, bu dil ve ibarelerle nazım yaygısını sermişler, Hz. İsa nefesinden ve Hızır'ın soğuk suyundan ölü diriltme yolunu göstermişlerdir.

Böylece Türk halkının fasihlerine kendi söz ve ibarelerinin mahiyetinden, kendi dil ve kelimelerinin keyfiyetinden haberdar edip Farsça konuşurların (Türkçe) ibare ve sözler hususunda yerici serzenişlerinden kurtararak onlara büyük bir hak sağlamış olduğumu umuyorum. Onlar da, çektiğim zahmet ve meşakkatin karşılığı olarak, ortaya koyduğum bu gizli ilimden vukuf bulurlarsa, ümidim o ki, ben Fakiri hayır dualarıyle yâd edecekler, ruhumu şâd edeceklerdir." (Özönder 1996: 227).

Ali Şir Nevayî, vefatından bir yıl bir ay önce, 4 Aralık 1499'da Muhakemeni'1-Lugateyn'i bitirdi. O günden bugüne hayır dualarla çok anıldığı ve ruhunun şad olduğu; asırlarca süren şöhretinden, eserlerinin, Türk dünyasının her tarafında sürekli istinsah edilmesinden; şiirlerine devamlı nazireler yazılmasından ve 19. yüzyıldan beri eserlerinin bütün dünyada incelenip yayımlanmasından bellidir.

Nevayı külliyatı, "Mükemmel Eserler Toplamı" adıyla 1987 ile 2000 arasında Taşkent'te 16 cilt hâlinde neşredildi.

Türkiye'de de eserleri yayımlanıp durmaktadır. Bunları aşağıda gösteriyorum:

Kemal Eraslan, "Nevayî'nin Hâlât-ı Seyyid Hasan Big Risâlesi", TM, XVI, İstanbul 1971.

Gönül Alpay, Ali Şir Nevaî, Ferhad u Şîrîn, İnceleme-Metin, Ankara 1975.

Kemal Eraslan, Ali Şir Navayî, Nesâimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve, İstanbul 1979.

Kemal Eraslan, "Ali Şir Nevâyî'nin Hâlât-ı Pehlevan Muhammed Risâlesi", TM, XIX, İstanbul 1980.

Kemal Eraslan, Ali Şir Nevâyî - Mîzânü'l-Evzân (Vezinler Terazisi), TDK, Ankara 1993.

Mustafa Canpolat, Lisânü't-Tayr, TDK, Ankara 1993.

F. Sema Barutçu Özönder, Ali Şir Nevayî-Muhâkemetü'l-Lugateyn (İki Dilin Muhakemesi), TDK, Ankara 1996.

Önal Kaya, Ali Şir Nevâyî-Fevâyidü'l-Kiber, TDK, Ankara 1996.

Kemal Eraslan, Ali Şir Nevâyî-Mecâlisü'n-Nefâis I (Giriş ve Metin); II (Çeviri ve Notlar), TDK, Ankara 2001.

Kaya Türkay, Bedâyiü'l-Vasat-Üçünçi Divan, TDK, Ankara 2002.

Nevayî'nin diğer eserleri üzerinde de henüz basılmamış doktora tezleri (Günay Alpay, Metin Karaörs, Deniz Abik) bulunmaktadır.

Türkiye'de Nevayî üzerindeki en önemli çalışmalardan biri de Agâh Sırrı Levend'e aittir. Türk Dil Kurumu yayınları arasında çıkan "Ali Şir Nevai" adlı dört ciltlik eser, Nevayî'nin hayatı ve eserleri hakkında ayrıntılı malûmat vermekte ve eserlerinden birçok örnekler sunmaktadır. Levend'in "Türkiye Kitaplıklarındaki Nevaî Yazmaları" adlı makalesi de (TDAY Belleten, 1958) önemlidir.

Saadet Çağatay da "Türk Lehçeleri Örnekleri I" adlı kaynak eserinde (Ankara 1963), Muhâkemetü'l-Lugateyn ve Mahbûbü'l-Kulûb'dan örnek parçalar almıştır.

Hüseyin Baykara: 1469-1506 yıllarında Horasan tahtında (Herat'ta) oturan Temürlü hükümdarıdır. 1438'de doğmuş, 1507 başlarında ölmüştür. Nevayî'ye ve Molla Camî'ye büyük değer veren, sanat ve kültürü teşvik eden Hüseyin Baykara zamanında Herat büyük bir kültür merkezi olarak parlamıştır. Bunu sağlayan hiç şüphesiz iki okul arkadaşı, biri hükümdar, biri nedim olan iki yakın dost, Hüseyin Baykara ile Ali Şir Nevayî olmuştur.

Hüseyin Baykara'nın Hüseynî mahlâslı lirik şiirlerinden oluşan bir divanı ve otobiyografi mahiyetinde küçük bir risalesi vardır (Eraslan 1986: 635). Divanının birçok nüshaları bulunmaktadır. Hem divanını, hem otobiyografik risalesini İsmail Hikmet Ertaylan 1945-1946 yıllarında yayımlamıştır.

Hâmidî: Hüseyin Baykara devri şairlerindendir. Farsçadan çevirdiği Yusuf ve Züleyha mesnevisini 1469'da yazmış ve Hüseyin Baykara'ya ithaf etmiştir. 2726 beyitten oluşan eserin birçok nüshaları vardır. Bazı araştırıcılara göre şairin adı Ahmedî'dir (Eraslan 1986: 675-676). Dilek Elçin, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsüne bağlı olarak yaptığı yüksek lisans tezinde (1984) mesnevinin transkripsiyonlu metnini vermiştir.

Şahî: Temürlü hanedanından Ebu Sait Mirza'nın torunudur. Şahî mahlâsıdır; adı Sultan Mes'ud Mirza'dır. Semerkand'ın doğusundaki Hisar bölgesinde sultanlık etmiş; fakat saltanat kavgaları yüzünden rahat edememiştir. 1506'da gözlerine mil çekilmiş, 1507'de Özbeklerce öldürülmüştür (Eckmann 1996: 289-290).

Şahî'nin Londra'da, India Office Kitaplığında iki nüshası bulunan bir divanı vardır. 18. yüzyılda istinsah edilmiş nüshalar Janos Eckmann tarafından bulunmuş ve tanıtılmıştır: "Bilinmeyen Bir Çağatay Şairi Şahî ve Divanı", TDAY Belleten 1970, Ankara 1971. Yazıda örnek olarak bazı gazeller de verilmiştir.

Şiban Han: Çengiz'in oğlu Coçı'nın oğlu Şiban Han'ın soyundandır. 1507'de Temürlü hanedanını yıkan ve onun yerine Şibanoğulları sülâlesini kuran hükümdardır. Bu sülâle daha çok Şeybanîler ve Şiban Han da Şeybanî olarak tanınmıştır. Ancak Mustafa Kafalı, 1976'da Atsız Armağanı'na yazdığı "Şiban Han Sülâlesi ve Özbek Ulusu" adlı yazısında bu ismin doğru şeklinin Şiban olduğunu ortaya koymuştur. Şiban Hanın divanını neşreden Yakup Karasoy da ismin y'siz olarak yazıldığını ve şi- hecesinin aruzda daima kısa hecelere denk geldiğini; ancak birkaç imalede y'nin yazıldığını tesbit etmiştir (Karasoy 1998: 14).

Şiban Han 1451'de doğmuş, 1510'da ölmüştür. Hayatı Temürlüler ve Babür Şah ile mücadeleyle geçmiş; 24 Mayıs 1507'de Herat'a girerek Temürlü hanedanına son vermiştir. 1510 yılında Şah İsmail'le yaptığı savaşta ölmüştür. (Karasoy 1998: 4-13).

Şiban Han'ın üç eseri vardır.

Tek yazması Londra'da British Museum'da bulunan Bahru'1-Hudâ, di-nî-ahlâkî bir mesnevidir; 1508'de yazılmıştır. Fuat Köprülü'nün, "Çağatay Edebiyatı" maddesinde, hususî kütüphanesinde bulunduğunu söylediği fıkha ait eserin ise şu anda nerede olduğu bilinmemektedir (Karasoy 1998: 29).

Şiban Han'ın en önemli eseri divanıdır. Tek yazma nüshası, İstanbul Topkapı Müzesi, 3. Ahmed Kütüphanesindedir. 196 varaklık yazmada 306 gazel, 8 mensur parça ve tevhid, nât, rubaî, tuyuğ gibi birçok şiir yer almaktadır (Karasoy 1998: 29-35). Eserin ilmî yayını Yakup Karasoy tarafından yapılmıştır: *Şiban Han Dîvânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım),* TDK, Ankara 1998.

Muhammed Salih: Hüseyin Baykara'nın hizmetinde iken sonradan Şiban Han'ın hizmetine giren bilginlerdendir. Şiban Han'ın "emîru'l-ulemâ ve melikü'ş-şuarâ"sı olmuş 1538-1539 yılında Buhara'da ölmüştür (Eraslan 1986: 693).

Dönemin önemli tarih kaynaklarından biri olan manzum tarihi Yıldız Kocasavaş tarafından yayımlanmıştır: *Muhammed Salih, Şeybânî-nâme (Gi-riş-Tıpkıbasım-Metin-Tercüme),* İstanbul 2003.

Bâbür Şah: Temür sülâlesinden Ömer Şeyh Mirza'nın oğlu olan Gazi Zahîrüddin Muhammed Bâbür; Afganistan, Pakistan ve Hindistan'da 1858'e dek hüküm süren Bâbürlü İmparatorluğunun kurucusudur. Hindistan fatihi Bâbür Şah tarihin en büyük hükümdarlarından biridir. 1483'te Fergana'da doğmuş, babasının 1494'te ölümü üzerine 12 yaşında Fergana tahtına oturmuştur. Hanedan kavgaları yüzünden zayıf düşen Temürlüler, kuzeyden gelen Şiban Han önderliğindeki Özbek-Kıpçak unsuruna dayanamamışlardır. Şiban Han'la yapılan savaşta mağlup olunca Bâbür, 1504'te Kâbil'e gitti ve orada Babürlü hanedanını kurdu. 1519'da Pencap'ı, 1526'da Delhi ve Agra'yı, 1528'de Luknov'u aldı, 1530'da vefat etti. Öldüğü sırada arkasında koca bir imparatorluk bırakmıştı.

Bâbür Şah, imparatorluk kurucusu büyük bir devlet adamı, şair, tarih ve hatıra yazarı, edebiyat teorisyeni ve nihayet bahçe mimarı bir botanikçidir.

Fuat Köprülü tarafından Çağatay edebiyatının "Nevaî'den sonra en mühim şahsiyeti" (Köprülü 1945: 315) kabul edilen Bâbür Şah'ın beş eseri vardır: Vekayi, Divan, Aruz risalesi, Mübeyyen, Risâle-i Vâlidiyye.

En önemli eseri Bâbürnâme olarak tanınmış olan Vekayiidir. Sade ve samimî bir dille yazılmış olan bu eser Türk hatıra edebiyatının ve Çağatay nesrinin şaheseridir. Devrinin olayları hakkındaki en önemli tarih kaynaklarından biridir. Dönemin sadece siyasî olaylarını değil, sosyal ve kültürel hayatını ve dünya görüşünü de bu eserden anlamak mümkündür.

Bâbürnâme 1857'de Kazan'da N. İlminskiy tarafından basıldı.

1871'de Paris'te Pavet de Courteille tarafından *"Memoires de Baber"* adıyla Fransızca tercümesi yayımlandı.

Annette Susannah Beveridge, 1905'te Londra'da *"The Babur-nama"* adıyla Haydarabad nüshasının tıpkıbasımını; 1922'de *"The Babur-nama in English "* adıyla İngilizce tercümesini yayımlamıştır.

Eser Reşid Rahmeti Arat tarafından bugünkü Türkçeye aktarılmıştır: *Gazi Zahîrüddin Muhammed Babur, Vekayi, Babur'un Hatıratı I,* TTK, Ankara 1943; //, TTK, Ankara 1946.

1969'da Jean-Louis Bacque-Grammont, Fergana bölümünün tenkitli metnini ve Fransızca tercümesini doktora tezi olarak hazırladı.

1993'te Mesut Şen de eser üzerinde doktora tezi yaptı: *Gazi Zahirüddin Muhammed Babur- Baburname, Giriş-Metin (Kâbil ve Hindistan bölümleri)-Açıklamalı Dizin,* İstanbul 1993 (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, basılmamış doktora tezi).

Babur'un divanının birçok nüshası vardır. 20. asrın başında Sir Denison Ross (1910) ve Samoyloviç tarafından (1917) yayımlanmıştır.

Babur divanının Türkiye'de ilmî yayını Bilâl Yücel tarafından yapılmıştır: *Babür Divanı (Metin-Gramer-Sözlük),* Ankara.

Klasik devrin Ubeydî (Şibanoğulları hanedanının dördüncü hükümdarı), Meclisî, Bayram Han (Babürlü Hümayun Şah ile Ekber Şah'ın oğlu) gibi daha başka şairleri de vardır.

2.1.3. KLASİK SONRASI DEVİR

Çağatay edebî dilinin klasik devri 1600'de sona erer. Son Şibanlı hükümdarları Abdullah Han ile oğlu Abdülmü'min'in 1598'de ölümü üzerine Türkistan'daki birlik sona erer; ülke parçalanır. Buhara ve Hive hanlıkları ve 18. yüzyılda da Hokant hanlığı kurulur. "Hanlıkların gerek kendi iç savaşları ve gerek birbirleriyle olan bitmez tükenmez kavgaları Orta Asya Türklüğünün kuvvetini kökünden sarsmış ve Rusların Türkistan'ı kolayca istilâsına yol açmıştır." Buhara 1868'de, Hive 1873'te, Hokant 1876'da Rus Çarlığına bağlanmıştır (Eckmann 1996: 208-209).

"17. asırda Kâşgar'da ve Fergana şehirlerinde Çağatayca", "resmî dil ve kültür dili olarak Farsçadan daha fazla" kullanılmıştır. Muhammed İvaz'ın yıldıznamesi ve bazı vakfiyeler bunu göstermektedir. 18. yüzyılda bu bölgede "basit dinî kitaplar, akaide ve fıkha ait tercümeler, tasavvuf ve ahlâka ait risaleler, menâkıp kitapları, halk hikâyeleri ve mahallî vekayinameler Çağatayca olarak telif veya Farsçadan tercüme edilmiştir." Muhammed Sadık, Muhammed Niyaz başlıca tarih yazarlarıdır (Köprülü 1945: 318).

17. yüzyılda Mâverâünnehir'de, yergi şiirleriyle tanına Turdî, "sûfıyane lirik şiirleri" ile tanınan Baba Rahim Meşreb, şöhreti İdil boylarına ulaşan, "hakkında birçok menkıbeler rivayet edilen" Sûfî Allahyar, Yesevî tarzını devam ettiren Kul Şerif, Hive'de Vefaî; 18. yüzyılda Mâverâünnehir'de Nevbetî, Abdullah Macid Harabatî, Gazı, Meşreb-i Sanî, Hüveydâ, Şeykalî, Hîve'de Mevlânâ Yahya, Seyyid Muhammed Ahund, Beyzâ, Pehlivan Kulı Revnak, Kadı Muhammed Neşatî, Molla Muhammed Niyaz Münşî (Köprülü 1945: 320-321) klasik sonrası Çağatay edebî dilinin başlıca temsilcileridir.

Klasik sonrası devrin en önemli ismi hiç şüphesiz Ebülgazi Bahadır Handır. Ebülgazi Bahadır, 17. yüzyılın Hîve hanlarındandır. Çengiz Han soyundandır. Şibanlı sülâlesinin Yadigâr kolundandır (Köprülü 1945: 316). 1603-1663 yılları arasında yaşamıştır. 1620-1642 yılları kardeş kavgalarıyla geçti. Bu dönemde Ebülgazi çok hareketli ve maceralı bir hayat yaşadı; 10 yıl Safevîlerin yanında kaldı; Teke ve Mangışlak Türkmenleri arasında dolaştı. 1642'de Ürgenç'e, birkaç yıl içinde de bütün Harezm'e hâkim oldu ve Hîve tahtına oturdu. Çağatay Türkçesinin önemli nâsirlerinden olan Ebülgazi Bahadır Han Farsça, Arapça ve Moğolca bilmekteydi (Ergin ŞT: 10-11).

Ebülgazi Bahadır Han iki eser yazdı: Şecere-i Terâkime, Şecere-i Türk.

1660'ta yazılan Şecere-i Terâkime, Oğuzname'nin Çağatayca varyantıdır. Oğuzname'nin 14. yüzyıl başlarında Türkmenler arasında yaşayan varyantı veya daha büyük bir ihtimalle Doğu Türkçesinde mevcut olan, fakat bugüne ulaşmayan bir nüshası Reşideddin tarafından Farsçaya çevrilerek "Târih-i Oğuzân ve Türkân ve Cihângirî-i u" adıyla Câmiü't-Tevârîh içine konmuştu. Ebülgazi Bahadır Han'ın bu eserden faydalandığı muhakkaktır. Fakat o, içlerinde yaşadığı Türkmenlerden de bazı rivayetleri eserine katmıştır. Bu bakımdan Şecere-i Terâkime, Reşideddin Oğuznamesiyle birlikte Oğuz Kağan Destanı'nın İslâmî rivayetinin en önemli kaynağıdır. Oğuz Ka-ğan'dan sonraki efsanevî Türk-Oğuz tarihi (sözlü tarih) de sadece bu iki eserden öğrenilebilmektedir.

Ebülgazi Bahadır Han, Şecere-i Terâkime'yi sade bir Çağatay Türkçesiyle yazmıştır. Şöyle diyor: *"Barça bilir] kim bizdin burun türkî târîh aytkanlar, Arabî lugatlarını koşup tururlar ve Fârisîni hem koşup tururlar ve*

Türkîni hem sec' kılıp tururlar; özlerimi) hünerlerin ve üstâdlıklarını halkka ma 'lûm kılmak üçün. Biz munlarnıŋ hiç kaysısını kılmaduk. Anıŋ üçün kim bu kitâbnı okuguçı ve tıŋlaguçı elbette Türk bolgusı turur; bes Türklerge Türkâne aytmak kerek; tâ olarnıŋ barçasıfehm kılgaylar" (Kononov: 6).

Bu parça Muharrem Ergin tarafından bugünkü Türkçeye şöyle aktarılmıştır:

"Hep bilin ki, bizden önce Türkçe tarih söyleyenler Arapça lugatleri katmışlardır ve Farsçayı da katmışlardır ve Türkçeyi de seci kılmışlardır. Kendilerinin hünerlerini ve üstâdlıklarını halka malûm kılmak için. Biz bunların hiç birisini yapmadık. Onun için ki: Bu kitabın okuyucusu ve dinleyicisi elbette Türk olacaktır. Tabiî Türklere Türkâne söylemek gerek. Tâ ki, onların hepsi anlasınlar." (Ergin ŞT: 19).

Şecere-i Terâkime'nin birçok nüshası vardır. Samoyloviç tarafından bulunan ve Rus İlimler Akademisi Kütüphanesine verilen Nuri İşan nüshası Türk Dil Kurumu tarafından 1937'de tıpkıbasım olarak neşredilmiştir. En eski nüsha olan Taşkent nüshası, yedi nüsha ile karşılaştırılarak 1958'de Andrey N. Kononov tarafından yayımlanmıştır: *Rodoslovnaya turkmen,* Moskva-Leningrad 1958. Kononov, karşılaştırmalı metin (Arap harfleriyle), Rusça tercüme ve eserin gramerini vermiştir.

Muharrem Ergin 1970'lerde (tarih yok), Tercüman 1001 Temel Eser dizisinin 33. olarak Kononov metnini Türkiye Türkçesine aktarmıştır. Eserde Kononov metninin tıpkıbasımı da vardır.

Şecere-i Terâkime üzerindeki son ilmî yayın Zuhal Kargı Ölmez'e aittir: *Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü), Ebulgazi Bahadır Han,* Ankara 1996. Bu çalışmada transkripsiyonlu metin ve gramatikal dizin vardır.

Ebülgazi Bahadır Han'ın ikinci eseri Şecere-i Türk'tür. Bahadır Han bu eseri tamamlayamadan ölmüş, son kısımlarını oğlu Ebülmuzaffer ve Anuşa Muhammed Bahadır Han yazmıştır. Eser, esas itibariyle atalarının ve ayrıntılı olarak kendi döneminin tarihidir; fakat Türklerin efsanevî tarihlerinden de parçalar ihtiva eder.

Eserinin girişinde Bahadır Han *"bu târîhni yahşi ve yaman barçaları bilsün tip Türk tili birlen ayttım. Türkîni hem andak aytıp-men kim beş yaşar oglan tüşünür. Bir kelime Çagatay Türkîsindin ve Fârisîdin ve Arabîdin koşmay-men, rûşen bolsun tip"* demektedir (Çağatay 1963: 229). Metni bugünkü Türkçeye şöyle aktarabiliriz: "Bu tarihi, iyi ve kötü, herkes bilsin diye Türk dili ile söyledim. Türkçeyi de öyle söyledim ki beş yaşındaki çocuk anlar. Bir kelime Çağatay Türkçesinden ve Farsçadan ve Arapçadan katmadım, açık olsun diye."

Şecere-i Türk, 18. asırdan itibaren Batı'da ve Rusya'da tercüme edilip yayımlanmıştır.

Türkiye'de 1864'te Ahmed Vefik Paşa tarafından, 1925'te Rıza Nur tarafından yayımlandı. Saadet Çağatay 1963'te, eserden bazı parçalan transkripsiyonlu olarak "Türk Lehçeleri Örnekleri I'de neşretti. Şecere-i Türk üzerinde Selçuk Üniversitesinde Kâzım Karabörk tarafından bir doktora tezi yapılmıştır: *Şecere-i Türk Üzerinde Bir Sentaks Çalışması,* Konya 1995. Transkripsiyonlu metni de ihtiva eden bu çalışma henüz yayımlanmamıştır.

19. yüzyılın başlıca edebî merkezleri Hive ve Hokant'tır. Hive'de Munis Harezmî (1778-1829), Âgehî (1809-1874), Kâmil Harezmî (1825-1899), 19. yüzyılın ikinci yarısında Muhammed Rahim Han (Fîrûz), Tabîbî, İvaz Otar gibi şairler yetişti. Muhammed Rahim Han'ın yazdığı ve 1909'da Hive'de taş baskısı olarak basılan *Mecmûatü'ş-Şuarâ-i Fîruzşâhî* adlı antolojide 33 şair, her şairden seçilmiş 101 ve toplam 3333 şiir vardır. Eckmann bunlardan bazılarının isimlerini verir: Âciz, Âkil, Beyanı, Esed, Gazî, Hakîrî, Kemalî, Racî, Sadık, Sadî, Sultanî, Şinasi, Ümidî (Eckmann 1996: 210-216).

Hokant'ta 1810-1822 arasında hanlık yapan Ömer Han kendisi şair olduğu gibi, sarayında da 70'ten fazla şair vardı: Nemenganlı Fazlî, Gülhanî, Hâzık, Mahmur, Mücrim. Ve üç kadın şair: Mahzûne, Üveysî, Ömer Han'ın karısı Nadire. Hive'de olduğu gibi Hokant'ta da bir antoloji hazırlanmıştır. Fazlî'nin yazdığı *Mecmûa-i Ömer Han'da* 75 Ferganalı şairin şiirleri yer almaktadır. 1822-1842 arasında hanlık yapan Ömer Han'ın oğlu Muhammed Ali (Madali) Han da şairdi (Eckmann 1996: 217-228).

19. yüzyılın ikinci yarısında Hokant'ta ceditçi şairler de yetişti: Mukî-mî, Furkat, Zevkî, Zari.

Janos Eckmann'ın son devir şairleri hakkında malûmat veren ve bazılarının şiirlerinden örnekler sunan yazısı önemlidir: "Çağatay Edebiyatının Son Devri (1800-1920)", TDAY Belleten 1963, Ankara 1964.

Gönül Alpay da "XIX. Yüzyıl Özbek Edebiyatı" adıyla (TDAY Belleten 1973-1974) bu dönem üzerinde bir inceleme yayımlamıştır. Bu incelemeden de 19. yüzyılın ikinci yarısına ait birkaç ismi ilâve edebiliriz: Almaî, Muntazır, Nimetullah oğlu Mîrî, Kâmî.

2.2. ÇAĞATAYCA SÖZLÜKLER

Ali Şir Nevayî ile Çağatay Türkçesinin kazandığı itibar, özellikle onun eserlerini anlamak üzere sözlükler düzenlenmesine de yol açtı. Türkistan, Hindistan, İran, Azerbaycan ve Anadolu'da birçok sözlük yazıldı. Ahmet Caferoğlu, "bu lugatler sayesinde Ali Şir Nevaî'nin "Orta Asyalılıktan"

çıkıp "yakın Şark ülkeleri Türklüğünün en mümtaz düşünürü" hâline geldiğini belirtir. Caferoğlu'na göre bu sözlükler bir ekol oluşturmuştur ve bu ekolün adı "Çağatay Türkçesi Leksikografı Mektebi'dir (Caferoğlu 1984: 223).

Çağatay Türkçesi leksikografı (sözlükçülük) mektebinin özelliklerini Caferoğlu şöyle sıralar:

1. "Her sözün kendi öz manası dışında, muhtelif Çağatay şairlerindeki nüanslarını ve semantik manalarını belirtmek"; bunun için de "mukayeseli metoda başvurmak";

2. Arapça, Farsça kelimelere yer vermemek;

3. Zaman zaman "Anadolu Türkçesinden, Azerbaycan'dan, Türkmenceden" örnekler almak.

Caferoğlu, "estetik bakımdan" da "Çağatay lugatlerinin en ağır basan noktası"nın "Mir Ali Şir Nevaî'nin şiir ve lugat dehasını" belirtmek olduğunu bunlara ilâve eder (Caferoğlu 1984: 223-224).

Başlıca Çağatay sözlükleri şunlardır.

Abuşka Lugati

16. yüzyılın başlarında Anadolu'da yazılmıştır. Yazarı belli değildir. İlk maddesi *abuşka* (yaşlı kadın) olduğu için bu adla tanınmıştır. "Lugat-ı Nevaî" olarak da bilinir. Pek çok nüshası bulunmaktadır. En eski nüsha 1560 tarihlidir (Caferoğlu 1984: 224-225). 2000 kadar kelime ihtiva eder (Eckmann 1996: 189). 1862'de A. Vambery tarafından, örnekleri konul-maksızın Macarcaya (Budapeşte) çevrilmiş; 1868'de Vel'yaminov-Zernov tarafından Türkçe metnin tamamı Fransızcaya çevrilerek St. Petersburg'da yayımlanmıştır.

Eserin ilmî neşrini Türkiye'de Besim Atalay yapmıştır: *Abuşka Lugati veya Çağatay Sözlüğü,* Ankara 1970.

Bedâyiü'1-Luga

Hüseyin Baykara zamanında İmanî mahlâslı Tâlî tarafından yazılmıştır. Petersburg Devlet Kitaplığında bulunan tek nüshası 1705-1706 yılında istinsah edilmiştir. Borovkov tarafından 1961'de Moskova'da tıpkıbasımıyla birlikte yayımlanmıştır (Caferoğlu 1984: 225).

Fazlullah Han Lugati

17. yüzyıl başlarında Hindistan'da yazılmıştır. Yazarı, Babürlü hanedanına mensup Fazlullah Handır. Eserine Lugat-ı Türkî adını vermesine rağmen sözlük, yazarının adıyla tanınmıştır. Sözlüğün birinci kısmı fiiller, ikinci kısmı isimler, üçüncü kısmı sayı, hayvan, bitki vb. kavramlara ayrılmıştır. 1825'te Kalküta'da basılmıştır (Caferoğlu 1984: 225).

Kitâb-ı Zebân-ı Türkî

Çağatayca-Farsça bir sözlük olup 17. yüzyılda Hindistan'da yazılmıştır. Yazarı Muhammed Yakup Çingî adlı bir bilgindir. Eserde gramer bölümü de vardır. Tek nüshası Londra'da British Museum'dadır (Caferoğlu 1984: 226).

Senglâh Lugati

Mirza Mehdî Han tarafından 1758-1760 yılları arasında yazılmış Çağatayca-Farsça sözlüktür. Mirza Mehdî Han, Nadir Şah'ın vak'anüvisidir. Başında Mebâniül-Luga adlı bir gramer de bulunan eserin dördü Londra'da, biri Paris'te, biri Tahran'da altı nüshası vardır. Sadece gramer kısmının biri Tahran'da, biri Süleymaniye Kütüphanesinde olmak üzere iki nüshası daha vardır. Sözlükteki kelime sayısı 6000 civarındadır (Eckmann 1996: 187-189). Mirza Mehdî Han'ın Heratlı Talî, Feragî, Tahir Herevî, Nasr-Ali, Mirza Abdülcelil Nasirî gibi Çağatay sözlüğü yazanlardan bahsetmesi (Caferoğlu 1984: 226) önemlidir. Demek ki Nevaî devrinde yazılmış olup bugüne ulaşmayan birçok sözlük vardır. Yukarıdaki isimlerden sadece Heratlı Tali'in sözlüğü bilinmektedir.

Senglâh Lugatinin gramer kısmı olan Mebâniü'1-Luga, Denison Ross tarafından 1910'da Kalküta'da yayımlanmıştır. Aynı bölümü 1942-1947'de, Budapeşte'de J. Eckmann da işlemiştir. Besim Atalay ise Mebâniü'l-Luga'nın Süleymaniye nüshasının tıpkıbasımını 1950'de yayımlamıştır. Gramer bölümünü 1956'da Karl Menges de işlemiştir.

Senglâh Lugatini tam olarak neşreden Sir Gerard Clauson'dur: *A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdî Xan,* London 1960. Çalışmada giriş, tıpkıbasım ve indeks vardır.

Hulâsa-i Abbasî

Mehmed Hoyî tarafından 19. yüzyılın ilk yarısında yazılmış ve İran şahı Fethali Kaçar'in oğlu Abbas Mirza'ya ithaf edilmiştir. Üç nüshası vardır (Caferoğlu 1984: 227).

El-Tamga-yı Nâsirî

19. yüzyılın ikinci yarısında yazılmış Farsça-Türkçe sözlüktür. Nasirüddin Şaha (1849-1896) ithaf edilmiştir (Caferoğlu 1984: 227).

Fethali Kaçar Lugati

Fethali Kaçar Kazvinî tarafından 1862'de yazılmış Farsça-Türkçe sözlüktür. İran sahasındaki Çağatayca sözlüklerin en büyüğüdür. İki nüshası bilinmektedir (Caferoğlu 1984: 227-228).

Eser, Jozsef Thury tarafından "Behcetü'l-Lugat" adıyla 1903'te Budapeşte'de yayımlanmıştır.

Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmanî

Özbekler tekkesi şeyhi Süleyman Efendi tarafından yazılmış ve 1882'de İstanbul'da yayımlanmış Çağatayca-Osmanlı Türkçesi sözlüktür.

7000 kadar kelime ihtiva eden (Eckmann 1996: 190) sözlük, I. Kunos tarafından kısaltılarak Almancaya çevrilmiş ve 1902'de Budapeşte'de yayımlanmıştır (Eren 1950: 146).

Üss-i Lisân-ı Türkî

Mehmed Sadık tarafından hazırlanmış ve 1897-1898'de İstanbul'da yayımlanmıştır. Martin Hartmann tarafından ilâvelerle Almancaya çevrilmiş ve 1902'de Heidelberg'de yayımlanmıştır.

* *

Çağatay Türkçesinin modern gramerleri Janos Eckmann tarafından yazılmıştır:

Janos Eckmann, "Çağatay Dili Hakkında Notlar", TDAY-Belleten 1958, Ankara.

Janos Eckmann, "Das Tschaghataische", *PhTF (Fundamenta) I,* Wiesbaden 1959. Bu yazı Mehmet Akalın tarafından Türkçeye çevrilmiştir: "Çağatayca", *Târîhî Türk Şiveleri,* Ankara 1979.

Janos Eckmann, "Küçük Çağatay Grameri", TDED, X, İstanbul 1960.

Janos Eckmann, *Chagatay Manual,* Bloomington 1966. Çağataycanın en ayrıntılı ve planlı grameri olan bu eser Günay Karaağaç tarafından Türkçeye çevrilmiştir: *Çağatayca El Kitabı,* İstanbul 1988.

A. M. Şerbak'ın Rusça gramerinde "Eski Özbek Dili" terimi tercih edilmiştir: *Grammatika starouzbekskogo yazıka,* Moskva-Leningrad 1962.

2.3. ÇAĞATAY TÜRKÇESİNİN DİL ÖZELLİKLERİ

Çağatay Türkçesini kendinden önceki devirlerden ayıran dil özellikleri Janos Eckmann tarafından net bir şekilde belirlenmiştir. Eckmann'ın "Çağatay Dili Hakkında Notlar" adlı makalesinden yararlanarak bu özellikleri aşağıda belirtiyoruz (Eckmann 1996: 139-144):

2.3.1. SES **ÖZELLİKLERİ**

1. İlk hecede yaygın bir *e>i* değişmesi vardır: *min<men, sin<sen, ni<ne, kil-<kel-, biyik<bedük, dik<teg, kiç-<keç-, siv~<sew-.*

2. İkinci hecede ü bulunması hâlinde ilk hecedeki *e,* ö'ye döner: *öçkü<eçkü* (keçi), *öksük<eksük, ösrük<esrük, örük<erük, töşük<teşük.*

3. Harezm Türkçesinde dudak ve diş-dudak ünsüzlerinden sonra görü len yuvarlaklaşmalar Çağatay Türkçesinde yoktur: *anamnuŋ* değil *anamnıŋ, sabrum* değil *sabrım, tapup* değil *tapıp, imâmluk* değil *imâmlık.* Çağataycada sadece v ile biten fiil köklerinden ve *-av* ses grubu bulunan Arapça kökenli kelimelerden sonra yuvarlaklaşma vardır: *kavup, kavuş-, sivdüm, sivün-, cavruŋ, davruŋuz, şavkum.*

4. Nevâyî'den itibaren üç kelimede *p>f* değişmesi vardır: *tofrak<toprak, yafrak<yaprak, ofrak<oprak* (elbise).

5. Karahanlı Türkçesindeki çift dudak v'si *(w)* Çağataycada diş-dudak v'si olmuştur: *iv<ew, tavar<tawar.* Fakat *su<suw.*

6. Şu kelimelerde *t->d-* değişmesi olmuştur: *dagı<takı* (ve, dahi), *di-<ti-, dik<teg* (gibi), *digrü/tigrü<tegürü* (-A kadar), *diginçe/digünçe (-A* kadar), *-dur/durur<turur.* Fakat *turmak.*

7. Diş arası *d, y* olmuştur: *ayak<adak, kiy-<ked-, ayır-<adır-.*

8. *-AgU* ses grubu *-Av* olmuştur: *kırav<kıragu, birev<biregü, altav<altagu* (altısı birden), *küyev<küdegü.*

9. Birden fazla heceli kelimelerin sonundaki ince ve kalın g'ler tonsuzlaşıp *k* olmuştur: *uluk<ulug, sank<sang, katık<katıg, boyluk<boylug, ölük<ölüg, yüzlük<yüzlüg.* Bazen -k'ler de -g'ye döndüğünden sondaki *g-k*

konusunda Çağataycada bir karışıklık ortaya çıkmıştır: *ayak~ayag, ak~ag, bulak~bulag.*

2.3.2. BİÇİM ÖZELLİKLERİ

1. İlgi hâli ekinde yalnız düz biçimler vardır: *yolnıŋ, köŋlümniŋ.*

2. *-nln* yanında *-nl* ilgi hâli eki de vardır: *Afrâsiyâbnı oglı.*

3. Hâl eklerinden önceki zamir «'si kullanılmamaktadır: *başıda, başıdın, atasıga.*

4. *menim, bizim* yerine *meniŋ, biziŋ* kullanılır, *maŋar* (bana), *saŋar, muŋar* gibi r'li biçimler kalkmıştır.

5. İsim çekimi *m in, sin, dur/tur, biz, siz, durlar/turlar* ile yapılır.

6. *-dAçI, -dUk, -glI* Sıfat-fiil ekleri kullanımdan kalkmıştır.

7. *-mlş* sıfat-fiil ekinin yerini *-gAn* almıştır.

8. -yU zarf-fiil eki *-y* olmuştur: *diy<tiyü, yıglay<ıglayu* (ağlayarak).

9. Zarf-fiil eki *-glnçA,* yuvarlaklaşarak *-gUnçA* olmuştur.

10. *-mAdln* zarf-fiil eki *-mAyln* veya *-mAy* olmuştur.

11. *-sUn, -sUnlAr* yanında, sık kullanılmayan *-dik, -dikler* emir eki de ortaya çıkmıştır: *aldik* (alsın), *sordikler* (sorsunlar).

12. *-A, -y + dur + şahıs eki* kuruluşunda şimdiki zaman kipi oluşmuş tur: *aladur min, başlaydur sin.*

13. *-(X)p + (dur/tur) + şahıs eki* kuruluşunda geçmiş zaman kipi oluş muştur: *körüptur min* (gördüm), *okup sin* (okudun).

14. *-(X)p + i(r)di (olumsuzda -mAy + dur + irdi)* kuruluşunda öğreni len geçmiş zamanın hikâyesi oluşmuştur: *kılıp irdim* (kılmıştım), *kalmaydur irdi* (kalmamıştı).

15. Yeterlik fiili *al-* ve *bil-* ile kurulur: *okuy almas* (okuyamaz), *köre bilmedi* (göremedi).

ON BEŞİNCİ BÖLÜM

0. BATI TÜRKÇESİ

Batı Türkçesi, 11. yüzyıl ile 21. yüzyıl arasında Kuzey ve Güney Azerbaycan, Kuzey Irak ve Kuzey Suriye, Anadolu, Kıbrıs, Ege adaları, Balkanlar, Kırım Hanlığı ve Kuzey Afrika'da kullanılan dildir. Başlangıçtan bugüne kadar Batı Türkçesinin kesintisiz olarak kullanıldığı sahalar Anadolu, Balkanlar, Kuzey ve Güney Azerbaycan, Kuzey Irak ve Kuzey Suriyedir. Kırım Hanlığında Batı Türkçesi 16. yüzyıl başlarından 20. yüzyıl başlarına dek yazı dili olarak ve Kırım sahil şeridinde konuşma dili olarak kullanılmıştır. Kıbrıs'ta 16. yüzyıl sonlarından bugüne dek Batı Türkçesi yazı ve konuşma dili olarak kullanılmıştır. Kuzey Afrika'da da, 16. yüzyıldan 19. yüzyıla dek Osmanlı Türkleri Batı Türkçesini yazı ve konuşma dili olarak kullandılar. Kuzey-Doğu Türkçesini Batı Türkçesinden ayıran tabiî sınırlar Karadeniz, Kafkas Dağları ve Hazar Denizidir. Güney Azerbaycan'ın doğusundaki Fars halkı da beşerî bir sınır oluşturmaktadır. Maamafıh Safevîler devrinde ve hatta bugün Orta ve Güney İran'da da Batı Türkçesi kullanılmıştır ve Türk asıllı halk tarafından kullanılmaktadır. İran'ın Kuzey-Doğusundaki Horasan ve Türkmen bölgesiyle Türkmenistan Türkmenlerinin de konuşma dili Batı Türkçesidir. Türkmenistan'da 20. yüzyıl başlarından beri, Batı Türkçesi aynı zamanda yazı dili olarak kullanılmaktadır. 19. yüzyıl başlarına dek Balkanların Dobruca bölgesinde iken 1810'larda Moldova'nın Bucak bölgesine göçen Ortodoks Gagavuz Türkleri de Batı Türkçesini konuşma dili olarak, 1950'lerden itibaren aynı zamanda yazı dili olarak kullanırlar.

Önceleri konuşma dili olarak kullanılan Oğuz ağzı 13. yüzyılda Azerbaycan ve Anadolu'da yazı dili hâline gelmiştir. Batı Türkçesi yazı dili, 13. yüzyıldan 15. yüzyıl sonlarına dek Azerbaycan, Anadolu, Irak, Suriye ve Balkanlarda tek yazı dili olarak kullanıldı. Bu döneme araştırıcılar çeşitli adlar vermektedirler. Başlangıçta özellikle bazı Avrupalı bilginler **Altosmanische (eski Osmanlıca)** terimini kullandılar. Türkiye'de Eski Osmanlıca terimi Saadet Çağatay tarafından kullanıldı (Çağatay 1944, 1947). Ancak bu terim yaygınlaşmadı. En yaygın terim **Eski Anadolu Türkçesi** terimidir. 15. yüzyıldaki Balkanlar sahasını içine almadığı için bu terime Faruk K. Timurtaş itiraz etti ve 15. yüzyılın gramerini yazdığı eserinde **Eski Türkiye Türkçesi** terimini kullandı. Biz Azerbaycan'ı dışarda bıraktığı için bu terime de itiraz ediyor ve **Eski** Oğuz **Türkçesi** terimini teklif ediyoruz. Oğuz Türkçesinin yazı dili olmadan önceki dönemine de **Ana Oğuz Türkçesi** demek yerinde olacaktır.

Eski Oğuz Türkçesi, Azerbaycan ve Anadolu'nun (14. yüzyılın ortalarından sonra aynı zamanda Balkanların) ortak yazı dili idi. Ancak 13, 14 ve nispeten 15. yüzyıllardaki Batı Türk yazı dili, oturmuş bir yazı dili değildi. Aynı işlev için farklı morfo-fonolojik biçimler(örnek olarak teklik birinci şahıs için — *vAn, -vAnln, -vAm, -Am, -In)* kullanılabildiği gibi yazardan yazara değişebilen biçimler de kullanılabiliyordu. Söz gelişi Sivas'ta yazan Kadı Burhaneddin'de, sonradan Azerbaycan yazı dili için standartlaşacak biçimler ağırlıkta iken daha doğudaki Erzurumlu Darir'de sonradan Osmanlı sahasında standartlaşacak biçimler ağırlıktaydı. Bu özellikleri dolayısıyla Eski Oğuz Türkçesini Azerbaycan yazı diliyle Osmanlı yazı dilinin ortak atası kabul ediyoruz. Eski Oğuz Türkçesinde her iki yazı dilinin filizleri yeşermekteydi.

Karakoyunlu-Akkoyunlu-Osmanlı siyasî ayrılığı dolayısıyla 15. yüzyılda ayrışma sürecini yaşayan Eski Oğuz Türkçesi, 16. yüzyıl başında Safevî Devletinin kuruluşuyla Azerbaycan ve Osmanlı yazı dillerine ayrıldı. Batı Türkçesi, aralarındaki çok küçük farklılıklarla 16. yüzyıldan bugüne iki yazı dili hâlinde ulaştı. 20. yüzyılda bunlara Türkmen ve Gagavuz yazı dilleri de eklendi.

Azerbaycan yazı dilinin ilk dönemi 16. yüzyıl başlarından 19. yüzyıl ortalarına dek süren **Klâsik Azerbaycan Türkçesi** dönemidir. Şah İsmail Hatayî, Fuzulî, Habibî, Molla Penah Vâkıf...bu dönemin başlıca temsilcileridir. 19. yüzyılın ortalarından 20. yüzyılın 30'lu yıllarına kadar bir geçiş dönemi yaşayan Azerbaycan yazı dili 1930'larda Bugünkü Azerbaycan yazı dili dönemine girmiştir. Geçiş döneminin başlıca isimleri Mirza Fethali Ahuntzâde, Hasan Bey Zerdabî, Mirza Elekber Sâbir, Hüseyin Câvid, Mehemmed Hâdi, Celil Memmedguluzâde'dir.

16. yüzyıl başlarından 20. yüzyıl başlarına dek Osmanlı İmparatorluğu sahasında kullanılan yazı dili ise **Osmanlı Türkçesi** veya kısaca **Osmanlıca** terimiyle ifade edilir. Burada Osmanlıca'nın bir dilcilik terimi olduğunu, kullanıcılarının kendi dillerine **Türkçe, Türk dili, Türkî** (bazen zebân-ı Türkî veya lisân-ı Türkî) dediklerini hatırlamak lâzımdır. Azerbaycan'da da 1930'lu yıllara kadar **Türkçe** ve **Türk dili** tabirleri kullanılmıştır.

0.1. BATI TÜRKÇESİNİN DOĞUŞU

11. yüzyılın başı, yani bin yıllan civan, Türk tarihinin ve sonuçlan bakımından dünya tarihinin dönüm noktalarından biridir. 999 yılında Karahanlıların, Sâmânoğulları saltanatına son vermesi, İran'da siyasî bir boşluk doğurmuş ve Seyhun boylarında yaşayan, kuzeylerindeki Kıpçaklarca tazyik edilen Oğuzların önce Mâverâünnehir'e, sonra İran'a akarak bu boşluğu doldurmalarına yol açmıştır. Selçuklu ailesinin önderliğinde kuvvetli bir siyasî

teşekkül hâline gelen Oğuzlar; 1064'ten itibaren Kars'a ve Kuzey Azerbaycan'a; 1071'den itibaren de Anadolu'ya girmeye başlamışlardı. Malazgirt'in hemen akabindeki yıllarda Marmara ve Adalar denizine dayanan Oğuz Türkleri, Haçlı seferlerinin başlamasıyla gerilemişler; ancak Orta ve Doğu Anadolu'ya sahip olabilmişlerdi. 11. yüzyıl, Haçlılara ve Bizans'a karşı çetin savaşlarla geçti. 1176'daki Miryakefalon savaşında II. Kılıç Arslan'ın Bizans'ı ağır bir yenilgiye uğratması, Anadolu'daki Türk'ün kaderini tayin eden önemli bir hadisedir. Bu zaferle, hem Türk'ün Anadolu'da kalacağı kesin olarak anlaşılmış, hem de Batı Anadolu yollan açılmıştı. 13. yüzyılın ortalarına doğru "kuzeyde ve güneyde denize ulaşılmış ve batıda da Denizli ve Kütahya ötesine kadar gidilmişti." 13. yüzyıl başlarında Çengiz'in zuhuru, doğudan batıya doğru, bütün dünyayı sıkıştırırken, Türkistan'da kalmış diğer Oğuzları da Azerbaycan'a ve Anadolu'ya atıyor, böylece bu iki ülke, önlenemez şekilde ikinci bir Türk ana yurdu hâline geliyordu. Çengiz ve çocuklarının baskısı, Anadolu Selçuklularını zayıflatmış; fakat Anadolu'daki Türk nüfusunu birden bire hızla çoğaltmıştı. 1243'teki Kösedağ bozgunu ile Anadolu Selçuklularının otoritesi kırılır ve Moğol hâkimiyeti başlarken yeni gelen kalabalık Oğuz nüfusunun da tesiriyle Anadolu'da birçok beylikler ortaya çıkar. 1256-1336 yıllarında Anadolu, İlhanlılara bağlı beyliklerce idare edilir. 1336'da İlhanlıların yıkılışıyla beylikler istiklâl kazanır. 1243'te Moğollara tâbi olan Anadolu Selçukluları ise gittikçe zayıflayarak 1308'de son bulur.

Kısaca özetlediğimiz bu tarihî olayların neticelerini birkaç madde hâlinde yazmak faydalı olacaktır.

1. İkinci binin başlarına kadar yüzlerce yıl Türklüğe kapalı olan İran, Azerbaycan ve Anadolu açılmış; Azerbaycan, Anadolu ve Balkanlar Türk yurtları hâline gelmiştir.

2. Seyhun boylarında ve Aral'ın doğusunda yüzlerce yıldan beri yaşamakta olan Oğuzlar; 11-13. yüzyıllar arasında buradan ayrılarak Azerbaycan, Anadolu ve Balkanlara yerleşmişlerdir.

3. Bin yıldan beri Balkanların ve Orta Doğu'nun en büyük siyasî gücü olan Doğu Roma yıkılmış, yerini Türk gücü ve onun doruk noktası olan Osmanlı almıştır.

4. Orta Doğu ve Balkanlardaki bugünkü Türk varlığı ve Türkiye Cumhuriyeti bu hadiseler sonucu ortaya çıkmıştır.

5. Ve nihayet bu hadiselerin en büyük sonuçlarından biri de Türk dilinde görülmüş, Orta Doğu ve Balkanlarda, Oğuz ağzına dayanan ikinci bir Türk yazı dili doğmuştur.

Hiç şüphesiz Oğuzlar, Seyhun boylarında yaşarken kendi sözlü edebiyatlarına malik bulunuyorlardı. O zamanki Türk kültür muhitine (Kâşgar, daha sonra Harezm) girebilmiş ve kültürce belli bir seviyeye ulaşmış olan pek az bir kısmı da edebî dil olarak Hâkaniye Türkçesini kullanıyordu. 11. yüzyıldan itibaren İran'a, Azerbaycan'a ve Anadolu'ya gelenler ise bu edebî muhitlerden iyice uzaklaşmışlardı. Esasen ilk gelenler göçeri oldukları için Hâkaniye denilen edebî dilin kültürünü almamışlar, onu öğrenmemişlerdi. Türkçe olarak bildikleri; yaylakta, kışlakta, ordugâhta, günlük hayatta, sadece sözlü olarak kullandıkları Oğuz konuşma dili, yani Oğuz ağzı idi. Bu dili sadece konuşuyorlar ve destanlarında, halk şiiri türlerinde, atasözlerinde, masallarında şifahî bir edebiyat vasıtası olarak kullanıyorlardı. Ama bu tahsilsiz Oğuzlar, daha elli yıl geçmeden, yeni geldikleri bu topraklarda Orta Doğu'nun en büyük devletini de kurmuşlardı: Büyük Selçuklu Devleti. Bu devlete bir dil lâzımdı. Yazışmalar için, edebî eserler için, ilmî kitaplar için kullanılacak bir dil. Geldikleri bu yeni topraklarda iki dili hazır buldular. Bunlardan biri Farsçaydı ve nice zamandan beri edebiyat dili olarak fevkalâde gelişmişti. Üstelik yeni devletin bürokratlarından önemli bir kısmının da ana diliydi. Diğer dil ise daha da şanslıydı. Büyük ve samimî bir imanla bağlandığımız yeni dinimizin ve onun mukaddes kitabının dili idi. Arapça birkaç asırdan beri işlenmiş, kaideleri zapturapt altına alınmış, ilmî eserlerin vazgeçilmez dili olmuştu. Kendilerine ait bir kültür ve edebiyat dili olmayan Oğuz Türkleri ne yapacaklardı? Üstelik bir cihan devleti de kurmuşlardı. İşte bu hazır dillere başvurdular, ilim dili olarak Arapçayı, edebiyat ve devlet dili olarak Farsçayı kullandılar.

Bugüne kadar mes'eleye lengüistik açıdan bakıldığını zannetmiyorum. Lengüistik bakımdan şu soruyu sormamız lâzımdır. Yazı dili geleneğine sahip olmayan bir topluluk, günlük konuşma dilini, birdenbire bir yazı dili olarak kullanabilir mi? Konuyu günümüze aktaralım ve daha müşahhas olarak soralım. Ailesiyle birlikte Kayseri'nin bir köyünden çıkıp Almanya'ya giden bir çocuk; ilk, orta, lise ve üniversite tahsilini Alman okullarında görür ve farzımuhal Türkçe yazılmış eserleri, gazeteleri görmemiş, Türk radyo, televizyonunu dinlememiş olursa bu çocuk Türkçe bir makale, bir edebiyat ve ilim eseri yazabilir mi? Elbette bu mümkün değildir. Almanya'da okuyan çocuk eğer hukuk tahsil etmişse hukukla ilgili bir yazıyı Almanca olarak yazabilir; fakat Türkçe yazamaz. Bugün Suriye'de yüksek tahsil görmüş pek çok Türk, Türkçeyi sadece evde, çarşıda konuşabilmekte; yazı dili olarak kullanamamaktadır. İşte Selçuklu devletindeki Oğuz Türkleri de böyleydi. Tahsil görenler, medreselerde Arapça ve Farsça tahsil görüyorlar ve yine bu dillerle ilim ve edebiyat yapılan muhitlerde bulunuyorlardı. Türkçenin edebî dil olarak kullanıldığı Kâşgar çok uzakta kalmıştı ve Anadolu'ya gelen ilk Oğuzların Kâşgar'la hiç teması olmamıştı. Dolayısıyla onlardan Türkçe eser vermelerini bekleme-

miz haksızlıktır. 11. ve 12. yüzyılda niçin Türkçeyi kullanmamışlardır diyerek onları suçlamak yerine, nasıl oldu da iki asır sonra kendi millî yazı dillerini yarattılar diyerek onları takdir etmek daha doğrudur.

13. yüzyılda Oğuz ağzına dayanan yeni bir yazı dili yaratılabilmesinin sebepleri şunlardır:

1. 11. ve 12. yüzyılda Azerbaycan ve Anadolu'ya gelen Türkler nüfusça çok kalabalık değildiler. Üstelik Bizans'la ve Haçlılarla savaşarak Anadolu'da tutunma kavgası veriyorlardı. 12. yüzyılda da Oğuz göçleri devam etmekle beraber 13. yüzyıl başlarında Çengiz'in zuhuruyla, Türkistan'da kalan diğer Oğuzlar da Anadolu'ya gelmek zorunda kalmış ve Azerbaycan'la Anadolu'daki Türk nüfusu asıl o zaman birdenbire çoğalmış, böylece yeni bir yazı dili ihtiyacını ortaya çıkaracak nüfus yoğunluğuna ulaşılmıştı.

2. Çengiz'in zuhuru, kendisinin ve çocuklarının Batı seferleri, Türkistan'da da mühim değişikliklere sebep olmuş, Kâşgar'daki Türk edebî dil muhiti Harezm'e kadar kaymış, böylece Oğuzlara yaklaşmıştı. Çok uzaktaki Kâşgar ile temas edemeyen Azerbaycan ve Anadolu'daki Oğuzlar, İlhanlılar çağında Harezm'le temas etme imkânına sahiptiler. Üstelik İlhanlı bürokrasisi içinde de eski Türk edebî dilini kullanan Uygur kâtipleri vardı.

3. İlk iki asırda gelen Oğuzlar göçeri idiler ve Türkistan'daki edebî dili bilmiyorlardı. Halbuki Çengizlilerin önünden şehirli Oğuzlar da kaçıp Anadolu'ya gelmişlerdi ve bunların hiç olmazsa bir kısmı oradaki yazı dili geleneğine sahip idiler. Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar adlı eserinde Fuad Köprülü, Türkistan'daki edebî dil ile yazan mutasavvıf şairlerin, Ahmed Yesevî ve haleflerinin, Oğuz dervişleri ve bilhassa Yunus Emre üzerindeki tesirlerini göstermiştir. Mevlânâ'da geçen Türkçe kelime ve şiirler arasında *"kiçkinen, öpkine, öler men, tiler men, bar, kop, bolgay, olgay"* gibi Orta Asya Türkçesine mahsus kelime ve

şekillerin bulunması, onun da Türkistan'daki edebî dil geleneğimizden haberdar olduğunu gösterir.

Türkistan'daki edebî dil geleneğini bilenler Anadolu'da bu edebî dili kullanmadılar; çünkü hitap ettikleri zümre Oğuzlardı. Fakat Oğuz ağzından yeni bir edebî dil yaratmada bu bilgilerinden ve eski edebî dil geleneğimizden faydalandılar.

4. Türkler çok canlı bir din ve tasavvuf hayatı yaşıyorlardı. Bu hayata ait inançların, tasavvufî görüşlerin, ahlâkî prensiplerin halka, onların diliyle anlatılması lâzımdı. Bunun heyecanını duyan sanatkâr ruhlu insanlar vardı. Bu heyecan ve ihtiyaç ancak halkın anladığı dili kullanmak ve onlara o dille hitap etmekle tatmin edilebilirdi.

5. Bir başka sebep de Oğuzların şüphesiz bir sözlü edebiyat geleneklerinin bulunmasıdır. Yazıya geçmeyen, ağızdan ağıza dolaşan sözlü şiir; hikâye ve destan geleneği, elbette yeni edebî dilin yaratılmasında önemli rol oynamıştır.

6. Ve nihayet Anadolu Selçuklularının yerine beyliklerin ortaya çıkması da en önemli sebeplerdendir. Candaroğulları, Karamanoğullan, Aydınoğulları, Osmanoğulları gibi beyliklerin başında bulunan boy beyleri umumiyetle Farsça ve Arapçaya yabancı idiler. Fakat onlar da bir devletin, sanatkâr ve edebiyatçıları himaye etmesi gerektiğini biliyorlardı. Bundan dolayı Türkçe yazan bilgin, şair ve edipleri teşvik ettiler.

İşte bu tarihî, coğrafî, siyasî ve lengüistik şartlar, Azerbaycan ve Anadolu'da yeni bir yazı dilinin meydana gelmesine yol açmıştır.

Batı Türkçesinin doğuşuyla ilgili olarak bir de karışık dilli eserler meselesi vardır. Behcetü'l-Hadâik fî Mev'izati'l-Halâik (Bursa nüshası), Kudûrî Tercümesi, Ali'nin Kıssa-i Yûsuf u, Kitâb-ı Güzîde, Kitâb-ı Ferâiz, Kitâb-ı Gunya, Süleymaniye Kütüphanesindeki bir Kur'an tercümesi, Mevlânâ'nın Türkçe şiirleri ve Şeyyad Hamza'nın bazı manzumeleri "karışık dilli eserler" olarak adlandırılmakta ve bunların Karahanlı Türkçesi ile Eski Anadolu Türkçesi arasındaki "geçiş devri"ni temsil ettiği ileri sürülmektedir. Bu fikre göre Karahanlı dönemi edebî dili, 12. ve 13. yüzyıllarda Oğuzlar arasında, Oğuz konuşma dilinin özelliklerini almak suretiyle tedricen gelişerek Azerbaycan ve Anadolu'da yeni bir yazı diline, Batı Türkçesinin ilk dönemi olan Eski Anadolu Türkçesine dönüşmüştür. Başka bir ifadeyle Karahanlı edebî diliyle Eski Anadolu Türkçesi arasında organik bir bağ vardır.

Bu fikir ilk defa 1956 yılındaki V. Türk Tarih Kongresinde Reşit Rahmeti Arat tarafından ileri sürülmüştür.

Arat meseleye, şu soruyu sorarak başlıyor: "Cenup şivesinin (Batı Türkçesinin-ABE) bugüne kadar malûm olan en eski metinleri XIII. asrın ikinci yarısına ait bulunduğuna göre, bundan önceki XIII., XII. ve hatta XI. asırlara ait metinler nerede?" (Arat 1987: 317).

Reşit Rahmeti Arat, Akaid-i İslâm adlı bir eserde geçen bir kayda dayanarak, bahsettiği ara döneme ait eserlerin mevcut olması gerektiğini düşünür ve bu eserlerin dil açısından geçiş özelliklerine sahip olması gerektiğini belirtir:

"Bu metinlerin, inkişaf bakımından, XI. ve XIII. asırlarda bu şivede görülen dil hususiyetleri arasında bulunması icap eder. Bu hususiyetler XIII. asırdan geriye doğru gittikçe azalacak ve XI. asırdan bu yana geldikçe de artacaktır. Bu eski Anadolu metinlerinin bizim bugün hususiyetlerine alışmış olduğumuz dilden farklı olacağı tabiîdir. Hatta o derece farklı ki, bugünkü

nesil bunu kendi şivesi mahsulünden saymadığı gibi, bundan birkaç asır önceki nesiller de bunları beğenmeyerek, bu metinlerin bir kısmını oluruna bırakmışlar ve bir kısmını da kendi devirlerinin hususiyetlerine uydurarak, yeniden kaleme almışlardır. Bu hususta Manisa kütüphanesinde 6886 numarada kayıtlı, 863 (1458) yılında istinsah edilmiş olan Akaid-i İslâm adlı eserin mukaddimesindeki şu kayıt, meseleyi aydınlatması bakımından, dikkate değer:"

'....Bu zayif ve günahlu kul kim Muhammed b. Boydur gördüm kim mütekaddimler ulusı imâm-ı zâhid Ebû Nasr b. Zâhir b. Muhammed es-Serahsî, rahmetullahi aleyhi, bir kitâb cemeylemiş kim her bir sözi bin can değer; amma gördüm kim terkib muhallel ve muhabbat olga bolga ibâretin-ce yazmışlar. Diledim kim bu lâtif ve şerif nüshanın lütfı ve şerefi dahi artuk ola; ol sakim ibâretten sarih ve fasih ve rûşen türkçeye döndürdüm.'

"Türk dilinin ve bilhassa Anadolu yazı dilinin tarihî inkişafında bir geçiş merhalesi teşkil eden bu eski metinler, dil hususiyetleri bakımından, bu 'karışık' devreye ait bulunmaktadır. Dilin bir taraftan teşekkül ve inkişafını, diğer taraftan bunun eski umumî yazı dili ile olan ilgisini daha yakından tâyin ve tesbit etmek için, bu karışık devir yahut Muhammed b. Baydur'un ifadesi ile, 'olga bolga' devri metinlerinin dikkatle taranması ve araştırılması lâzımdır." (Arat 1987: 317-318).

1959'da Muharrem Ergin, Sadettin Buluç tarafından bulunan Behcetü'l-Hadâik ile kendisi tarafından Bursa'da bulunan Şerhü'l-Menâr'ı, "Eski Türkçeyi Batı Türkçesine bağlayan, Batı Türkçesinin XIII. asırdan önceki durumunu, başlangıcını içine alan aşağı yukarı bir iki asırlık çok önemli devre"nin, "metinleri ele geçmediği için Türk dilinin başlıca karanlık devresi" olan "bu devrenin ilk metinleri" kabul eder (Ergin 1959: 137).

Nihayet Behcetü'l-Hadâik üzerinde doktora yapan Mustafa Canpolat bu eserin "Oğuz lehçesinin ilk verilerinden" olduğunu kabul eder. Ona göre eserin "yazıldığı bölgenin Anadolu, yazılış tarihinin de XII. yüzyıl sonlan ya da XIII. yüzyıl başı olması gerçeğe en yakın ihtimaldir." Eserdeki dil karışıklığının sebebi, "yazı dilinin etkisi ve buna kendiliğinden yerli özelliklerin karışmaya başlaması"dır. Yazar, "etkisi altında kaldığı Doğu Türkçesi yazı dili geleneği ile yerli lehçe özellikleri arasında bocala"mıştır (Canpolat 1968: 174-175). Yine Canpolat'a göre "bütün yerli lehçe özellikleri bir anda ve bir çırpıda yazı diline girmemiş, ortak kültür dili ile yerli lehçe arasında uzun bir çarpışma olmuş, bu arada bir yandan eski yazı dilinin, bir yandan da yavaş yavaş bir yazı dili hâline gelmeye başlayan yerli lehçenin özelliklerini taşıyan eserler yazılmıştır." (Canpolat 1968: 166).

Zeynep Korkmaz da 1973, 1974 ve 1994 yıllarında yazdığı muhtelif yazılarda aynı fikri savunur.

Korkmaz 1973'te yazdığı "Selçuklular Çağı Türkçesinin Genel Yapısı" adlı yazısında görüşlerini şu maddelerle ortaya koyar:

"1. Anadolu yazı dilinin kuruluşu sanıldığı gibi Anadolu bölgesinde XI-II. yüzyıl sonlarında ve kendi içinde başlamış bir kuruluş değildir. Aynı dönemdeki Orta-Asya yazı dili ile bağlantılı bulunmaktadır. Anadolu'ya gelen Oğuzlar, kendileri ile beraber bir yazı dili geleneği de getirmişlerdir. Bu durum Eski Anadolu Türkçesinin imlâsında, Arap Fars imlâ geleneği yanında bir süre eski Uygur imlâ geleneğinin devam ettirilmiş olması ile de tanıklanmaktadır.

2. XI-XII. yüzyıllarda Orta-Asya'da tek bir yazı dili durumunda olan Karahanlı Türkçesinden, Oğuz-Türkmen özelliklerine dayalı Eski Anadolu Türkçesine atlayış, iki yazı dili arasındaki bir geçiş dönemi ile gerçekleştiri lebilmiştir. Bu nedenle Anadolu'da Selçuklu Türkçesi diye adlandırdığımız dönem bu bağlantıyı sağlayan bir geçiş dönemi niteliğindedir.

3. Bir yazı dilinden başka nitelikte yeni bir yazı diline geçerken, önceki yazı dilinin kalıntıları ile yeni yazı dilini oluşturan özellikler bir süre bir arada ve karışık olarak yer alacağı için, bir geçiş dönemini yasıtan Selçuklu Türkçesi de genellikle karışık bir dil yapısındadır." (Korkmaz 1995: 286).

Zeynep Korkmaz bu fikirlerine paralel olarak "karışık dilli eserlerin" dil özelliklerini, 11 madde hâlinde "Selçuklu Çağı Türkçesi'nin dil özellikleri olarak verir (Korkmaz 1995: 284-285).

Korkmaz 1974'teki "XI-XHI. Yüzyıllar Arasında Oğuzca" adlı yazısında da karışık dilli eserlerdeki karışıklığın "istinsahlardan gelme karışıklıkları aşan ve doğrudan doğruya yazıldıkları devrin genel dil yapısı ile ilgili olan organik birer karışıklık olduğu"nu ifade eder (Korkmaz 1995: 271).

"Geçiş devri" fikrine karşı en ciddî itiraz Şinasi Tekin'den gelmiştir. Ş. Tekin "1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde Olga-bolga Sorunu" başlıklı yazısında (1974) geçiş devri taraftarlarına, 14. yüzyılın başındaki Tezkiretü'l-Evliya, Kelile ve Dimne, Kısas-ı Enbiyâ, Yunus Emre, Ahmed Fakîh, Sultan Veled, Âşık Paşa'da niçin karışık dil özellikleri bulunmadığını; eğer karışık dilli bir devir yaşanmışsa 13. yüzyıl başında birdenbire bu "katıksız Oğuzca" eserlerin nasıl ortaya çıktığını sorar (Ş. Tekin 1974: 67-68).

Ş. Tekin'e göre "Oğuz yazı dili, Eski Türkçenin etkisi altında doğmuş olsaydı, Yunus Emre, Âşık Paşa, Ahmed Fakîh ve Sultan Veled'in bu cereyanın dışında kalmaması gerekirdi." Şinasi Tekin şöyle devam eder: "Orta

Asya İslâm-Türk yazı dilinin Anadolu'ya etkisi, yalnız tektük kişiler aracıyle olmuş ve bu etki de, sadece onu getiren ve Anadolu yöresine yerleşen Orta Asyalı yazarın kendi eserlerine inhisar etmiş, kendi dışını, çevresini etkileyememiştir."

"Orta Asya'nın Türk ve İran asıllı bilgin ve şairleri, siyasî baskılar ve huzursuzluklar yüzünden, özellikle XII. yy.ın sonundan itibaren Anadolu'ya göç etmeye başlamışlardır. Bunlar tabiî olarak Oğuzca konuşan Anadolu halkına, eserlerinde doğrudan doğruya Orta Asya Türkçesiyle hitap edemedikleri gibi, Oğuzca'yı da pürüzsüz bir şekilde hemen öğrenememişlerdi; onun için isteyerek veya istemeyerek, bilerek veya bilmeyerek, birbirini tutmayan ayrı şive özelliklerini eserlerinde yanyana kullanmak zorunda kalmışlardı." (Ş. Tekin 1974: 69).

Konunun sonunda Ş. Tekin görüşlerini şu maddelerle sonuçlandırır:

1. Oğuz şivesine aykırı özellikler taşıyan Eski Anadolu Türkçesi me tinlerinin dili, Eski Türk yazı dilinin etkisi veya kalıntısıyla ilgili değildir.

2. Yani bu özellikler genel değil, özeldir; tek tek kişilerindir (bununla ilgili olarak Mevlâna ile oğlunun dillerini yeniden hatırlatalım).

3. Orta Asya'dan Anadolu'ya, Suriye'ye gelen yazarlar XII-XIII-XIV. yy.da henüz kuruluş devrini yaşayan Oğuz yazı dilini, eserlerinde kendi şi velerinin de özelliklerini kullanmakla etkileri altına almaya çalışmışlardır. Fakat bu etki uzun ömürlü olmamış XV. yy.dan itibaren bu türden eserler büsbütün ortadan kalktığı gibi, konularının çekiciliği dolayısiyle ilgi görenler de bilerek değiştirilip yeniden katıksız Osmanlıcaya aktarılmışlardır." (Ş. Tekin 1974: 70).

Biz de 1988'deki Uluslar Arası Türk Dili Kongresinde okuduğumuz bildiride, "Batı Türkçesinin doğuşuna yol açan tarihî, coğrafî, siyasî ve lengüistik" şartlan açıklamış ve Eski Anadolu Türkçesinin doğrudan doğruya Oğuz ağzı üzerine kurulduğunu savunmuştuk. Bu fikirleri yukarıda, "Batı Türkçesinin Doğuşu" bahsinin başında tekrarladık. Burada birkaç hususu daha belirtmek gerekmektedir. Karışık dilli eserlerin içinde 11 ve 12. asırlarda, hatta 13. yüzyılın başlarında yazıldığı kesin olarak bilinen hiçbir eser yoktur. Behcetü'l-Hadâik'ın 12. yüzyılda veya 13. asrın başında yazıldığı sadece tahmin edilmektedir. Bizce bu eserler de 13 ve 14. yüzyıllarda yazılmışlardır. Yazarları Orta Asya'daki edebî dili bilen kimselerdi ve belki de Oğuz asıllıydı. Bildikleri edebî dilde yazdılar; fakat zaman zaman Oğuzca özellikleri de eserlerine kattılar. Daha büyük bir ihtimalle Oğuzca özellikler müstensihlere ait özelliklerdir. 15. yüzyılda Muhammed bin Baydur'un kullandığı "olga-bolga ibâreti" tabiri "karışık dil"i değil, doğrudan doğruya "Doğu Türkçesi"ni anlatmak için kullanılmış ve yazar eseri Doğu

Türkçesinden "sarih ve fasih ve rûşen Türkçe" dediği Batı Türkçesine çevirdiğini ifade etmiştir. Bunun böyle olduğunu Mustafa Canpolat'ın Şedit Yüksel'den alıntıladığı yine 15. yüzyıla ait Işknâme'deki şu beyit açıkça göstermektedir:

Tatar dilinçe algayidi bolgay

Ya Kırım halkı yazdı ya ho Hıtay (Canpolat 1968: 167). Beyitte geçen *algay* ve *bolgay* kelimeleri, Işknâme yazarına göre ya Kırım ya Hıtay halkının diline aittir. Kırım ile "Kuzey Türkçesi", Hıtay ile "Doğu Türkçesi" kastedilmiştir. 15. asırda Doğu Türkçesi -ga'lı, *-gay'h* bir lehçe olarak algılanıyordu. Bugün bile bunun izi halk arasında "kuş dili" adıyla yaşamaktadır.

1. ESKİ OĞUZ TÜRKÇESİ

Eski Oğuz Türkçesi, Batı Türkçesinin ilk döneminin adıdır. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu dönem için yaygın olarak Eski Anadolu Türkçesi terimi kullanılmaktadır. Eski Oğuz Türkçesi 13. yüzyılda başlar ve 16. yüzyıl başlarına dek sürer. 16. yüzyılda yerini Osmanlı Türkçesine bırakır.

Eski Oğuz Türkçesinin kullanıldığı coğrafi alan sadece Anadolu değildir. Kuzey ve Güney Azerbaycan ile Irak ve Suriye de Eski Oğuz Türkçesinin kullanıldığı alanlardır. 14. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Balkanlarda da kullanılmıştır.

Eski Oğuz Türkçesi siyasî olarak Anadolu Selçukluları dönemini, Beylikler dönemini, Karakoyunlu ve Akkoyunlu dönemleriyle, Osmanlı İmparatorluğunun ilk dönemini içine alır.

1.1. ESKİ OĞUZ TÜRKÇESİNİN BAŞLICA İSİMLERİ

Eski Oğuz Türkçesinin ilk ismi, Mevlânâ'nın oğlu Sultan Veled'dir. Sultan Veled'den önce Oğuz Türkçesiyle eserler verildiğine dair bazı kayıtlar varsa da bu metinler ele geçmiş değildir. Köprülü, Gülşehrî'deki *"bir kişi bu dâstânı eylemiş/İllâ lâfzın key çöpürdek söylemiş"* kaydına dayanarak Salsalname'yi, Gülşehrî'den önce de birisinin yazmış olduğunu belirtir (Köprülü 1991: 235). 13. yüzyıl ortalarında, 1245'te İkinci İzzeddin Keykâvus'un emriyle İbni Alâ'nın gazilerden derleyerek kaleme aldığı Dânişmendname'nin de bu nüshası bugüne ulaşmış değildir. Eldeki nüshalar, 2. Murad tarafından Ârif Ali'ye yazdırılmış (Özkan 1995: 57); fakat istinsahları daha da geç olan nüshalardır. 13. yüzyılda yazıldığı tahmin edilen Battalnamelerin de nüshaları muahhardır.

Bugüne ulaşmayan veya çok geç nüshaları bugüne gelebilen bu destanı eserleri bir yana bırakırsak ilk isim olarak Sultan Veled'i tesbit etmek zorundayız. 1235-1312 yılları arasında yaşamış olan Sultan Veled aslında Farsça eserler yazmış; fakat bunların içine Türkçe şiirler de koymuştur. Türkçe şiirler Divan, îbtidaname (1291) ve Rebabname (1300) adlı eserlerinde bulunur. Bu eserler içindeki Türkçe şiirler "Sultan Veled'i eski bir Türk şairi addettirecek kemiyet ve keyfıyette"dir (Köprülü 1991: 237). Aruzla yazılmış olan şiirler Veled Çelebi ve Kilisli Rifat tarafından *Dîvân-ı Türkî-i Sultan Veled* adıyla 1922'de Arap harfleriyle yayımlanmıştır. Mecdut Mansuroğlu'nun yayımladığı *Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri* (İstanbul 1947) transkripsiyonlu metin ve dil incelemesini içine alır.

Eski Oğuz Türkçesinin en büyük ismi 1240-1320 arasında yaşamış olan Yunus Emre'dir. Hacı Bektaş-ı Veli Velâyetnamesinden ancak menkıbevî hayatı takip edilebilmektedir. Gerçek hayatı çok iyi bilinmemektedir. Birçok yerde kabri (makamı) olduğu için yaşadığı yer de tartışmalıdır. Orta Anadolulu olduğu kesindir.

Fuad Köprülü, 1918'de yazdığı "Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflarda Ahmed Yesevî ile Yunus Emre bağlantısını kurarak Yesevîliğin Türkiye'deki tesirlerini ortaya koyar. Bu eserle Yunus Emre Türk edebiyat ve bilim hayatına yeniden doğar.

Şiirlerini aruz ve heceyle yazan Yunus, tasavvuf heyecanını en derinden duyan ve hissettiren; duygu ve heyecanlarını çok sade ve akıcı bir dille anlatan Türk dil ve edebiyatının müstesna şahsiyetidir. Türkçe onun dilinde dupduru bir su gibidir: Parlak, anlaşılır; fakat coşkun.

Ete kemiğe hüründüm Yunus diye göründüm

mısraları, tasavvufun vahdet-i vücud ve devriye anlayışını, Tanrı'nın evrimle düzenlediği evren anlayışını iki küçük mısra içine sığdırıveren patlamaya hazır bir atom zerreciği gibidir.

Bir garib ölmüş diyeler Üç günden sonra duyalar Soğuk su ile yuyalar Şöyle garib bencileyin

mısraları, bir yandan tasavvufun "dünya gurbettir" anlayışını, bir yandan çokluk içinde insanın yalnızlığını ve bir yandan Yunus'un kimbilir hangi olaylar sebebiyle yaşadığı beşerî yalnızlık duygusunu ölümün soğuk yüzü ile anlatır.

Yunus Emre'nin duru, saf, fakat derin manalı şiirleri, kendinden sonrakileri, özellikle tasavvuf çevresini çok etkilemiş ve bu durum, onun adını kullanan birçok şairin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Yunus bize âdeta çoğalarak gelmiştir. Araştırıcılar onun şiirlerini başka Yunus'lardan ayırmak için çok uğraşmışlardır ve bugün de uğraşmaktadırlar. Belki de Yunus bize yine bir vahdet-kesret oyunu oynamaktadır veya hepimizi Molla Kasım yerine koymaktadır.

Yunus'un şiirleri eski harflerle birçok defa basılmıştır. Yeni harflerle ilk yayıncısı Burhan Toprak'tır: *Yunus Emre Divanı I-III,* İstanbul 1933-1934.

Yunus Emre üzerindeki ilk ilmî yayınlar Abdülbaki Gölpınarlı'ya aittir: *Yunus Emre Divanı,* İstanbul 1943; *Yunus Emre, Risâletü'n-Nushiyye ve Divan,* İstanbul 1965.

Faruk Kadri Timurtaş, Yunus Emre'yi diğer Yunuslardan ayırmaya çalışarak divanı ilmî bir şekilde yayımlamıştır: *Yunus Emre Divanı,* İstanbul 1972.

Yunus Emre üzerindeki son ilmî yayınlar Mustafa Tatçı'ya aittir: *Yunus Emre Divanı I-II (İnceleme-Tenkitli Metin),* Ankara 1990. Bu yayında Yunus'a ait kabul edilen 415 şiir vardır.

Yunus'un 1307-1308 yılında yazdığı bir eser daha vardır: Risâletü'n-Nushiyye. Didaktik gaye ile yazılmış, mesnevi tarzındaki bu küçük eser divanındaki heyecan ve akıcılıktan uzaktır. Risâletü'n-Nushiyye, Gölpınarlı'dan başka Umay Günay-Osman Horata ve Mustafa Tatçı tarafından yayımlanmıştır. Günay-Horata tarafından yayımlanan *Yunus Emre -Risâletü'n-Nushiyye* (Ankara 1994), derinlemesine bir muhteva analizini de içine almaktadır.

İlk defa 1920'lerde 13. yüzyıla ait Türk şairleri olarak tanıtılan Şeyyad Hamza, Hoca Dehhanî ve Ahmed Fakih'in yaşadığı devir, son araştırmalarla tartışmalı hâle gelmiştir. Hikmet İlaydın "Anadolu'da Klasik Türk Şiirinin Başlangıcı" (Türk Dili 277, Ekim 1974) adlı yazısında Dehhanî'yi 13. asırdan da eskiye, 12. asrın ilk yarısına götürür. Metin Akar "Şeyyad Hamza Hakkında Yeni Bilgiler" (TAD 2 1987) adlı yazısında Şeyyad Hamza'nın 13. yüzyılın sonlan ile 14. yüzyılın ilk yarısında yaşadığını ortaya koymuştur. Osman F. Sertkaya da "Ahmed Fakih" adlı yazısında (İlmî Araştırmalar 2 1996) birbirinden farklı beş Ahmed Fakih bulunduğundan bahisle, mevzu-umuz olan Ahmed Fakih'in dil özellikleri dolayısıyla ancak 14. yüzyılın ikinci yarısı ile 15. yüzyılın ilk yarısına konabileceğini ileri sürmüştür.

Şeyyad Hamza'nın Yusuf ü Züleyha adlı büyük; Dâstân-ı Sultan Mahmud adlı küçük bir mesnevisi ve eski şiir mecmualarında bulunan müstakil şiirleri vardır.

Yusuf ü Züleyha mesnevisi Dehri Dilçin tarafından metin ve tıpkıbasım olarak 1946'da yayımlanmıştır: *Şeyyad Hamza-Yusuf ü Zeliha,* TDK, İstanbul 1946.

Şeyyad Hamza'nm Dâstân-ı Sultan Mahmud mesnevisi ise Sadettin Buluç tarafından bulunmuş; metin ve sözlük olarak yayımlanmıştır: "Şeyyad Hamza'nın Bilinmeyen Bir Mesnevisi" (TM, XV, İstanbul 1968).

Şeyyad Hamza'nm diğer şiirleri de yine Buluç tarafından neşredilmiştir (TDEDVII/1-2, İstanbul 1956; TDED XIII, İstanbul 1963).

Hoca Dehhanî'nin herhangi bir kitabı bize ulaşmamıştır. Eski şiir mecmuaları içinde bulunan az sayıda şiiri bilinmektedir. İlk defa Köprülü'nün tanıttığı şiirler Mecdut Mansuroğlu ve Hikmet İlaydın tarafından yayımlanmıştır: Mecdut Mansuroğlu, *Anadolu Türkçesi (XIII. Asır)-Dehhanî ve Manzumeleri,* İstanbul 1947; Hikmet İlaydın, "Dehhanî'nin Şiirleri", Ömer Asım Aksoy Armağanı, Ankara 1978.

Ahmed Fakih'in iki eseri bize ulaşmıştır. Çarhnâme, Câmiü'n-Nezâir adlı şiir mecmuası içinde bulunan 83 beyitlik bir kasidedir. Mecdut Mansuroğlu tarafından yayımlanmıştır: *Ahmed Fakih-Çarhname,* İstanbul 1956.

Ahmed Fakih'in ikinci eseri, Kitabu Evsâf-ı Mesâdici'ş-Şerîfe; Şam, Kudüs, Mekke ve Medine'yi ve buralardaki binaları anlatan mesnevi tarzında yazılmış, küçük bir seyahat kitabıdır. Hasibe Mazıoğlu tarafından bulunmuş ve yayımlanmıştır: *Ahmed Fakih-Kitabu Evsâfı Mesâcidi'ş-Şerîfe,* TDK, Ankara 1974.

14. yüzyılın ilk büyük isimleri Kırşehirlidir: Gülşehrî ve Âşık Paşa. Birisi Baba İlyas'm torunu olan (Âşık Paşa), diğeri de bu aileye yakın bir derviş olan bu iki isim Eski Oğuz Türkçesinin bilinen ilk büyük eserlerini vermişlerdir. Bu bakımdan Kırşehir'in ve Baba İlyas sülâlesinin, Eski Oğuz Türkçesinin kuruluşunda özel bir yeri vardır.

Gülşehrî Farsça eserleri de bulunan, Kırşehir'de zaviye sahibi büyük bir şairdir. 1301'de yazdığı Farsça Feleknâme'sini Gazan Hana sunmuştur. Türkçe eseri Mantıkut-Tayr 4300 civarında beyitten oluşan büyük bir mesnevidir; 1317'de yazılmıştır. Feridüddin Attar'ın Mantıku't-Tayr'ı örnek tutularak yazılmıştır. Tercüme değil, pek çok yeri Gülşehrî'ye ait olan bir adaptasyondur. Temsilî hikâyelerden oluşan tasavvufî bir eserdir.

Mantıku't-Tayr üzerinde Müjgân Cunbur tarafından yapılan fakat yayımlanmamış bulunan bir doktora tezi vardır: *Gülşehrî ve Mantıku't-Tayr'ı,* Ankara 1952. Eserin tıpkıbasımı 1957'de Agâh Sırrı Levend tarafından yayımlanmıştır.

Gülşehrî'nin Kerâmât-ı Ahi Evran adlı küçük bir mesnevisi daha vardır. Çeşitli kitaplarda dağınık olarak bulunan birkaç şiiri de bilinmektedir.

Âşık Paşa, Garibnâme adlı dev eserin sahibidir. 12 000 civarında beyitten oluşan Garibnâme 1330'da yazılmış dinî-tasavvufî bir mesnevidir. Devrine ait günlük ve sosyal hayatın birçok tezahürünü de Âşık Paşa'nın eserinde bulmak mümkündür. Konularının çeşitliliği, dilinin sadeliği ve itinayla yazılmış, harekeli mükemmel bir nüshasının bulunması dolayısıyla Eski Oğuz Türkçesi dili için bulunmaz bir hazinedir. Âşık Paşa kitabını yazma sebebini açıklarken Türkçenin ihmal edilmiş olmasını da eleştirmektedir:

Türk diline kimsene bakmazıdı, Türklere hergiz (asla) göŋül akmazıdı;

Türk dahı bilmezidi ol dilleri, İnce yolı, ol ulu menzilleri.

Bu Garibnâme anın (ondan) geldi dile, Kim bu dil ehli dahı ma 'nî bile.

Garibnâme üzerinde Zeki Kaymaz bir doktora tezi hazırlamıştır: *Âşık Paşa-Garibname (Metin-Dil Özellikleri- Söz Dizini),* (Malatya 1989).

Son yıllarda Garibname'nin Süleymaniye nüshasının mükemmel bir tıpkıbasımı yapılmıştır: *Âşık Paşa - Garibnâme I-II,* TDK, İstanbul 2000.

Tıpkıbasıma geniş bir giriş yazan Kemal Yavuz eserin transkripsiyonlu metnini ve bugünkü dile aktarımını da dört cilt hâlinde ayrıca yayımlamıştır: *Âşık Paşa-Garibnâme I-IV,* TDK, İstanbul 2001.

Âşık Paşa'nın Garibname'den başka Fakrnâme, Vasf-ı Hâl, Hikâye, Kimya Risalesi adlı dört küçük mesnevisi de vardır. Bu eserler Agâh Sırrı Levend tarafından tanıtılıp yayımlanmıştır (TDAY-Belleten 1953, 1954).

Sahabe devrinin savaşlarına ait bir gazavatname yazmış olan Tursun Fakih de 14. yüzyıl başlarındaki şairlerdendir. Sadettin Buluç'a göre gazavatname sahibi Tursun Fakih; Osman Gazi'nin bacanağı ve Şeyh Edebalı'nın damadı olan, 1299'da Karaca Hisar'da Osman Bey adına hutbe okuyan Tursun Fakih'tir (Buluç 1963: 19). Ancak eldeki nüshalar bir hayli geç tarihlidir.

Tursun Fakih'in Gazavatname' sinin Malatya nüshası üzerinde Hatice Şahin tarafından bir doktora tezi yapılmıştır: *Tursun Fakih, Gazavatname (Dil Özellikleri-Metin-Sözlük),* Malatya 1989. Malatya nüshası 90 varak ve 2700 beyittir (Şahin 1989: 157).

14. yüzyılın ilk yarısındaki önemli isimlerden biri de Kul Mus'ud'dur. Aydınoğullarından Umur Bey için Kul Mes'ud, Kelile ve Dimne'yi Türkçeye çevirmiştir. Kelile ve Dimne meşhur fabl kitabıdır. Muhtemelen 3. yüzyılda Hind hükümdarlarından biri adına Sanskritçe yazılmıştır. Kelile ve Dimne, iki insanı temsil eden iki çakalın adıdır. Sanskritçedeki biçimleri Karataka ile Damanaka'dır. Süryanicede Kalilag, Damnag biçimini alan isimler Arap, Fars ve Türk literatüründe Kelile ve Dimne şeklindedir. Kul Mes'ud, Nasrullah'ın 12. yüzyıldaki Farsça Kelile ve Dimne'sini Türkçeye çevirmiştir. Eserin sunulduğu Umur Bey, 1347'de öldüğüne göre, tercüme bu tarihten öncedir (Çağatay 1963: 274-275). Eserdeki hayvan hikâyeleri aslında yöneticilerin ülkeyi adalet ve doğrulukla idare etmelerini sağlamak için söylenmiş temsilî karakterde hikâyelerdir. Eser üzerindeki tek çalışma A. Zajacskowski'ye aittir. Polonyalı Türkolog eserin bazı bölümlerini neşretmiş ve dili üzerinde bir inceleme yapmıştır: *Etudes sur la langue veielle-Osmanlie,* Krakow 1934.

14. yüzyılın önemli şairlerinden biri de Hoca Mes'ud bin Ahmed'dir. E-serlerini 14. yüzyılın ortasında yazmıştır. Germiyan sahasında yetiştiği tahmin edilmektedir.

Farsçadan çevrilmiş 5568 beyitlik Süheyl ü Nevbahar mesnevisi, ro-mantik bir aşk hikâyesidir. Eser, Hoca Mes'ud'un yeğeni İzzeddin Ahmed'ce tamamlanmıştır.

Süheyl ü Nevbahar 1925'te Mordtmann tarafından tıpkıbasım olarak yayımlanmıştır: *Suheil und Nevbahar,* Hannover 1925.

Tahsin Banguoğlu 193 8'de eserin dili üzerinde çalışmıştır: *Altosmanische Sprachstudien zu Süheyl ü Nevbahar,* Breslau 1938.

Son olarak eserin ilmî yayınını Cem Dilçin yapmıştır: *Mes'ud bin Ahmed, Süheyl ü Nevbahar, İnceleme-Metin-Sözlük,* Ankara 1991.

Hoca Mes'ud'un diğer bir eseri Ferhengnâme-i Sa'dî Tercümesidir. Bu küçük mesnevi Sadi'nin Bostan'ının tercümesidir; 1354 yılına aittir. Veled Çelebi ile Kilisli Muallim Rifat tarafından 1924'te eski harflerle yayımlanmıştır.

*   *
*

14. yüzyılın 2. yarısında Eski Oğuz Türkçesiyle yazılan eserler çok artmıştır. Anadolu'nun bütün beyliklerinde ve Edirne sarayında şairler, bilim adamları, din adamları telif veya tercüme, edebî, ilmî, dinî eserler vermektedir. Ahmedî, Ahmed-i Daî, Şeyhî, Kaygusuz Abdal, Yûsuf-ı Meddah, Mustafa Darir gibi isimler bir değil birçok eser vererek devrin edebî ve ilmî literütürünü zenginleştirirler. 15. yüzyıl başlarında vefat eden Ahmedî'nin İskendername'si, Divanı, Cemşid ü Hurşid mesnevîsi, Tervîhü'l-Ervâh'ı, her biri 8-10 000 beyitlik hacimleriyle (Cemşid ü Hurşid 5 000 beyit civarında) devasa eserlerdir. 1421'de başlayan 2. Murad devrini de idrak eden Ahmed-i Daî Germiyan ve Osmanlı saraylarında bir yandan şairliği, bir yandan ilim adamlığıyla temayüz eder. Divanı ve Çengname'si en tanınmış edebî eserleridir. Yıldırım Bayezid'den sonra Edirne'de padişahlık eden Çelebi Süleyman'ın şen ve şakrak musiki âlemleri, Çengname'deki mısralarda gezinen çeşitli sazların tellerinden âdeta bugün de duyulur. Ahmed-i Daî bir yandan âşıkane ve âdeta bohem şiirler yazarken bir yandan da tıp, astronomi, rüya tabiri, tefsir ve inşa (yazışma) ile ilgili mensur eserler vermekteydi. Onun en az sekiz mensur eseri bugüne ulaşmıştır. Suriye ve Mısır taraflarında dolaşan Erzurumlu Mustafa Darir'in Yusuf ü Züleyha mesnevîsi, Fütuhu'ş-Şam, Siyeri Nebî gibi mensur eserleri daha çok halk için yazılmış dinî mahiyette eserlerdir. Öte yandan yine Azerbaycan'da, Doğu Anadolu'da, Suriye'de dolaşıp sofiyane şiirler söyleyen İmâdeddin Nesimî tam bir Hak âşığıdır.

Bu cümle nesneye aşkdur bahâne Bahane aşk u hem aşkdur bahâne

Bu aşk içinde birdür câm u sâkî Bu aşk içinde birdür dâm u dâne

derken her şeyin sebebinin aşk olduğunu ve aşk içinde kadehin de, içki sunan sâkînin de, tuzağın da, tuzak içindeki yemin de, hasılı her şeyin bir (vahdet-i vücûd) olduğunu zikir ritminin coşkunluğuyla anlatmaktadır. Hele

Mende sigar iki cihan, men bu cihâna sığmazam mısraında sanki cihanı patlatacak bir bomba gizlidir.

Doğuda Nesîmî'nin Azerbaycan edebî dilini hazırlayan şiirleri saraylardan kovulurken Germiyanoğullarının, Aydınoğullarnın, Candaroğullarının ve Osmanoğullarının sarayları şairler ve bilim adamlarıyla dolup taşar. Beyler, padişahlar tarafından teşvik edilen, ihsanlarda bulunulan şair ve yazarlar

âdeta birbirleriyle yarış hâlindedirler. Daha doğuda Sivas hükümdarı, bilim adamı ve şair Kadı Burhaneddin sade ve coşkulu aşk şiirleriyle, Azerbaycan Türkçesine çalan bir dilin temsilcisi olur. Onun doğusunda Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah, Hakikî mahlâsıyla şiirler yazar. Suriye ve Mısır da artık Batı Türkçesiyle eserler verilen merkezler hâline girer; Halep'te, Şam'da, Mısır'da Eski Oğuz Türkçesiyle eserler yazılmaya başlanır. Erzurumlu Mustafa Darir bunlardan biridir. Tıpla ilgili eserler ise arka arkaya telif ve tercüme edilir.

15. yüzyılın ilk yarısında 2. Murad'ın Edirne sarayı bir edebiyat meclisi ve bir ilim akademisi gibidir. Bir yandan padişahın emriyle Türkçeye çevrilen ve sadeleştirilen eserler, bir yandan telif eserler, Çelebi Mehmed devrinde başlayıp 2. Murad devrinde devam eden atmosferin verimleri olarak gün yüzüne çıkar. Şirvanlı Muhammed bin Mahmud başlı başına bir akademi gibidir. Önce Menteşeoğullarına, sonra Germiyanoğullarına, daha sonra Osmanoğullarına arka arkaya eserler sunar. Genel tıp, metalüŋi, yemek, göz hastalıkları, ıtriyat (parfümeri) gibi konularda hacimli kitaplar yazar. Bir başka ansiklopedik âlim Bedr-i Dilşad bin Muhammed'dir. Onun ansiklopedik eseri Muradnâme 10 000 beyti aşan hacmiyle göz doldurur. Şeyhî'nin Divan'ı, Hüsrev ü Şîrîn'i, Harnâme'si, Hatiboğlu'nun Ferahname'si, Abdi'nin Câmasbname'si devrin edebî atmosferini yansıtır. Devletoğlu Yusuf un Vikaye tercümesi fıkıh konularını içine alan çok hacimli bir mesnevidir. Sade halkın dinî bilgi, heyecan ve duygularını ise Yazıcıoğlu ailesinden Mehmed'in Muhammediye'si ile kardeşi Ahmed Bîcan'ın Envârü'l-Âşıkîn, Acâyibü'l-Mahlûkat gibi mensur eserleri tatmin eder. 10 000'e yaklaşan beytiyle Muhammediye en yaygın eserlerden biri olur; sonraki asırlarda Ka-zan'a kadar ulaşır. Süleyman Çelebi'nin 1409'da Bursa'da yazılan Mevlid'i (Vesîletü'n-Necat), belki de edebiyatımızın en canlı, en yaygın, en ömürlü eseridir. Öte yandan Kaygusuz Abdal, divanı, Gevhername, Minbername gibi mesnevileri ve Vücudname, Budalaname gibi mensur eserleri ile Yunus Emre'nin çok daha serbest ve serazat bir muakkibi gibidir.

Edirne minâresi eğilmiş su içmeye derken âdeta 20. yüzyılın çağdaş şairlerini haber verir.

15. yüzyılın ikinci yarısında şiirde Necatî, Ahmed Paşa, Mihrî Hatun, Mesihî, Hamdullah Hamdi gibi şairlerle, nesirde Sinan Paşa ile klâsik devre adım atarız. Tarihçilikte ise Oruç Beğ, Âşıkpaşaoğlu, Neşri sade nesri devam ettirirken Tursun Beğ süslü nesrin ilk örneklerinden birini verir.

Kuşbakışı bir perspektifle anlatmaya çalıştığım bu dönem üzerinde son yıllardaki ilmî neşriyat da bir hayli artmıştır. Bunlardan en önemli olanlarını topluca vermeye çalışacağız.

Talât Onay, Dastan-ı Ahmet Harami, TDK, İstanbul 1946 (metin ve sözlük).

Halis Akaydın, Ahmed Harami Destanı, İstanbul 1973.

İsmet Cemiloğlu, 14. Yüzyıla Ait Bir Kısas-ı Enbiyâ Nüshası Üzerine Sentaks İncelemesi, TDK, Ankara 1994.

Hüseyin Ayan, Şeyhoğlu Mustafa - Hûrşîdnâme (Hurşîd ü Ferahşâd), Erzurum 1979.

Kemal Yavuz, Şeyhoğlu Mustafa, Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ, Ankara 1991.

İsmail Hikmet Ertaylan, Varaka ve Gülşah, İstanbul 1945(inceleme ve tıpkıbasım)

Agâh S. Levend, "Attar ile Tutmacı'nın Gül ü Hüsrev Mesnevileri", TDAY Belleten-1959.

Zeynep Korkmaz, Sadru'd-din Şeyhoğlu, Marzuban-nâme Tercümesi -İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım, Ankara 1973.

Zehra Toska, Türk Edebiyatında Kelile ve Dimne Çevirileri ve Kul Mes'ud Çevirisi (doktora tezi, İstanbul 1989).

Grace Martin Smith, Yûsuf-ı Meddah - Varqa ve Gülşah, Leiden 1976.

Eleazar Birnbaum, The Book of Advice, The Earliest Ottoman Version of Kâbûsnâme; Text in Facsimile from the unique 14th Gentury, Harvard University 1981.

Leylâ Karahan, Erzurumlu Darîr - Kıssa-ı Yûsuf, TDK, Ankara 1994. Muharrem Ergin, Kadı Burhaneddin Divanı, İstanbul 1980. (transkripsiyonlu metin). Elyar Seferli, Gazi Burhaneddin - Divan, Bakı 1988 (metin).

Bilgehan Atsız - Seyfullah Türkmen, Ed-Dürretü'1-Mudiyye fi'l-Lugati't-Türkiyye, Ankara 2004 (Arapça-Türkçe satır altı sözlük. İnceleme, metin, dizin, tıpkıbasım).

İsmail Erünsal - Ahmet Yaşar Ocak, Elvan Çelebi - Menâkibü'l-Kudsiyye fi-Menâsibi'1-Ünsiyye, İstanbul 1984.

Ahmet Ateş, Süleyman Çelebi - Vesîletü'n-Necât - Mevlid, TDK, Ankara 1954 (tenkitli metin ve tıpkıbasımlar).

Faruk K. Timurtaş, Süleyman Çelebi - Mevlid, İstanbul 1970. Sedit Yüksel, Mehmed - Işknâme, Ankara 1965.

Zikri Turan, Hacı Paşa (Celaleddin Hızır): Teshil (Metin - Dil Özellikleri - Söz Dizini) (doktora tezi, Malatya 1992).

Zafer Önler, Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) - Müntahab-ı Şifa I, Giriş-Metin, TDK, Ankara, 1990.

Zafer Önler, Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) - Müntahab-ı Şifa II Sözlük, İstanbul 1999.

Yaşar Akdoğan, Ahmedî Divanı - Tenkitli Metin ve Dil Hususiyetleri (doktora tezi, İstanbul 1979).

Mehmet Akalın, Ahmedî - Cemşîd ü Hurşîd - İnceleme-Metin, Ankara 1975.

İsmail Ünver, Ahmedî - İskendernâme - İnceleme-Tıpkıbasım, Ankara 1983.

Çiftçioğlu N. Atsız, Ahmedî - Dâstân ve Tevârîh-i Mülûk-i Âl-i Osman, İstanbul 1949 (transkripsiyonlu metin).

İsmail Hikmet Ertaylan, Ahmed-i Dâ'î - Hayatı ve Eserleri, İstanbul 1952 (inceleme ve parçalar hâlinde tıpkıbasımlar).

Mehmet Özmen, Ahmed-i Dâ'î Divanı I (Metin-Gramer-Tıpkıbasım), TDK, Ankara 2001; II (Dizin), Ankara 2001.

Gönül Alpay, Ahmed-i Dâ'î and his Çengnâme, Harvard University 1973.

Gönül Alpay Tekin, Çengnâme, Ahmed-i Dâ'î, Critical Edition and Textual Analyses, Harvard University 1992.

Gürer Gülsevin, Ahmed-i Dâ'î: Miftâhü'l-Cenne (Metin- Dil Özellikleri - Söz Dizini) (doktora tezi, Malatya 1989).

Önder Çağıran, Ahmed-i Dâ'î: Tıbb-ı Nebevî (Dil Özellikleri - Metin - Söz Dizini) (doktora tezi, Malatya 1992).

Ali Nihat Tarlan, Şeyhî Divanı - Tarama Sözlüğü ve Nüsha Farkları, İstanbul 1942.

Ali Nihat Tarlan, Şeyhî Divanını Tetkik, İstanbul 1964.

Faruk K. Timurtaş, Şeyhî'nin Hüsrev ü Şîrin'i - İnceleme-Metin, İstanbul 1963.

Fanik K. Timurtaş, Şeyhî - Hayatı ve Eserleri, İstanbul 1968.

Faruk K. Timurtaş, Şeyhî'nin Harnâmesi, İstanbul 1971 (transkripsiyonlu metin, bugünkü dile aktarma, tıpkıbasım).

Abdurrahman Güzel, Kaygusuz Abdal, Ankara 1981.

Ayhan Gültaş, Abdülvâsi Çelebi ve Halilnâmesi (doktora tezi, İstanbul 1985).

Orhan Şaik Gökyay, Mercimek Ahmed - Kabusname Tercümesi, İstanbul 1974.

Mustafa Özkan, Mahmud b. Kadî-i Manyas - Gülistan Tercümesi - Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük, Ankara 1993.

Kemal Yavuz, Mesnevî-i Murâdiyye, TDK, Ankara 1982. Âdem Ceyhan, Bedr-i Dilşâd'ın Murâd-nâmesi, İstanbul 1997.

Şerif Ali Bozkaplan, Abdi Musa - Câmasb-nâme (Dil Özellikleri - Kısmî Transkripsiyon - Söz Dizini) (doktora tezi, Malatya 1989).

Muhammet Yelten, Şirvanlı Mahmud - Tarih-i İbn-i Kesir Tercümesi, İnceleme-Metin-Sözlük (doktora tezi, İstanbul 1987).

Arslan Tekin, Şirvanlı Mahmud - Tarih-i İbn-i Kesir Tercümesi, İnceleme-Metin-Sözlük (doktora tezi, İstanbul 1991).

Mehdi Ergüzel, Şirvanlı Mahmud - Tarih-i İbn-i Kesir Tercümesi (IV. Cilt, 2. Kısım), Dil Özellikleri-Metin-Sözlük-Dizin, TDK, Ankara 1999.

Muhammet Yelten, Şirvanlı Mahmud - Kemâliyye - Giriş-İnceleme-Cümle Bilgisi-Metin-Sözlük, İstanbul 1993.

Mustafa Argunşah, Muhammed b. Mahmûd-ı Şirvânî - Tuhfe-i Murâdî - İnceleme-Metin-Dizin, Ankara 1999.

İsmail Hikmet Ertaylan, Hatiboğlu - Bahrü'l-Hakayık (tıpkıbasım), İstanbul 1960.

Mustafa Özkan, Cinânî - Cilâü'l-Kulûb, İstanbul 1990.

H. Duda, Die Sprache Qırq Vezir Erzâhlungen, Leipzig 1930.

Mübeccel Kızıltan, Kırk Vezir Hikâyeleri (doktora tezi, İstanbul 1991).

M. Ünal Şahin, Miftâhu'n-Nûr Hazâinü's-Sürûr (Dil Özellikleri - Metin - Söz Dizini) (doktora tezi, Malatya 1994).

Osman Yıldız, Cemâlî-i Karamanı: Miftâhu'l-Ferec (Dil Özellikleri - Metin - Söz Dizini) (doktora tezi, Malatya 1993).

Paşa Yavuzarslan, Mûsâ bin Hacı Hüseyin el-İznikî - Münekkidü'r-Râkidîn (Giriş-İnceleme-Tenkitli Metin), TDK, Ankara 2002.

Esra Karabacak, Eski Anadolu Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi (Giriş-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım) I-III, Harvard Üniversitesi, 1994-1999.

Ahmet Topaloğlu, Muhammed bin Hamza - XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış "Satır-Arası" Kur'an Tercümesi - 1. cilt (Giriş-Metin), İstanbul 1976; 2. cilt (Sözlük), İstanbul 1978).

Mehmet Terzi, Yazıcı Sâlih (Selahaddin): Kitâbü'ş-Şemsiyye (Dil Ö-zellikleri - Metin - Söz Dizini) (Doktora tezi, Malatya 1994).

Sadettin Özçelik, Nidâî Mehmed Çelebi - Menâfiü'n-Nâs (Metin - Dil Özellikleri - Söz Dizini) (doktora tezi, Malatya 1990).

Âmil Çelebioğlu, Yazıcı Mehmed ve Muhammediyesi, İstanbul 1975.

Yorgos Dedes, Battalname (Giriş-İngilizce Tercüme-Transkripsiyon) I-II, Harvard University 1996.

Irene Melikoff, La Geste de Melik Dânişmend: Etude Critique du Dânişmendnâme I-II, Paris 1960.

Necati Demir, Dânişmend-nâme, Tenkidli Metin. Türkiye Türkçesine Aktarılış. Dil Özellikleri. Sözlük. Tıpkıbasım I-IV, Harvard Üniversitesi 2002.

Fahir İz - Gönül A. Tekin, Saltuk-nâme, The Legend of Sarı Saltuk, Facsimile with Critical Analysis and Index, Harvard University, 1973-1984.

Şükrü Halûk Akalın, Ebü'1-Hayr-ı Rûmî - Saltuk-nâme I-II, Ankara 1988; III, Ankara 1990.

Jale Demirci, Cihânşâh Hakîkî Dîvânı - İnceleme-Metin-Dizin, Ankara 2001.

Muhsin Macit, Karakoyunlu Hükümdârı Cihânşâh ve Türkçe Şiirleri, Ankara 2002.

Mustafa Canpolat, Ömer bin Mezîd, Mecmûatü'n-Nezâir, TDK, Ankara 1982.

F. Giese, Die Altosmanische Chronik des Âşikpaşazâde, Leipzig 1929.

Çiftçioğlu N. Atsız, Ahmed Âşıkî - Tevârîh-i Âl-i Osman, İstanbul 1949 (transkripsiyonlu metin).

Atsız, Âşıkpaşaoğlu Tarihi, İstanbul 1970 (bugünkü dille). Atsız, Oruç Beğ Tarihi, İstanbul 1972.

Emine Gürsoy-Naskali, Sinan Paşa - Tezkirem'1-Evliyâ, Ankara 1987 (transkripsiyonlu metin, tıpkıbasım).

Selâhattin Olcay, Ebul-Leys Semerkandî - Tezkiretü'l-Evliyâ Tercümesi, İnceleme-Metin-İndeks, Ankara 1965.

Halil Ersoylu, Lokmanî Dede - Menâkıb-ı Mevlânâ, TDK, Ankara 2001 (metin, dil incelemesi, nüsha farkları, sözlük, tıpkıbasım).

Adnan İnce, Cem Sultan - Cemşîd ü Hurşîd, TDK, Ankara 2000.

İsmail Hikmet Ertaylan, Sinan Paşa - Maârifnâme, İstanbul 1961 (tıpkıbasım).

Mertol Tulum, Sinan Paşa - Tazarrû-nâme, İstanbul 1971. Mertol Tulum, Tursun Bey - Târîh-i Ebu'1-Feth, İstanbul 1977.

Zehra Öztürk, Hamdu'llah Hamdî's Mesnevi Yûsuf ve Zelîhâ (Critical Edition - Textual Analysis and Facsimile), Harvard University 2001.

Yusuf Tepeli, Derviş Muhammed Yemînî - Fazîlet-nâme I (Giriş-İnceleme-Metin): II (Gramatikal Dizin), TDK, Ankara 2002.

Orhan Yavuz, Kansu Gavrî'nin Türkçe Dîvanı (Metin-İnceleme-Tıpkıbasım), Konya 2002.

Zuhal Kultural - Latif Beyreli, Şerîfî - Şehname Çevirisi I-IV, TDK, Ankara 1999 (metin, sözlük. 56 505 beyit, 6818 farklı kelime).

Besim Atalay, Bergamalı Kadri - Müyessiretü'1-Ulûm (tıpkıbasım - Çeviri-yazılı Metin ve Dizin), TDK, İstanbul 1946.

Esra Karabacak, Bergamalı Kadri - Müyessiretü'1-Ulûm, TDK, Ankara 2002 (metin, terimler dizini, sözlük, tıpkıbasım).

Genel çalışmalar:

Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I-VIII, TDK, Ankara, 1963-1967.

Faruk K. Timurtaş, *Eski Türkiye Türkçesi -XV. Yüzyıl - Gramer-Metin-Sözlük,* İstanbul 1977.

Mustafa Özkan, *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi,* İstanbul 1995.

Gürer Gülsevin, *Eski Anadılu Türkçesinde Ekler,* Ankara 1997.

* *

*

16. yüzyılın ilk yarısında yazıya geçmiş bulunan Dede Korkut Kitabı, Âşıkpaşaoğlu, Oruç Beğ tarihlerinin dil ve üslûbundadır. Yalnız Eski Oğuz Türkçesinin değil bütün Türk dil ve edebiyatının en büyük eseri olan Dede

Korkut Kitabı, Oğuzname'den kopup Anadolu ve Azerbaycan bölgelerinde sözlü olarak yaşarken 13-15. yüzyıllarda, elimizde bulunan "form"una ulaşmış ve bu son biçiminde iken 12 boy hâlinde yazıya geçirilmiştir.

Dede Korkut Kitabı'nm iki nüshası vardır. 19. yüzyıl başlarında H. O. Fleisher tarafından bulunan Dresden (Almanya) nüshası *Kitâb-ı Dedem Korkut alâ-Lisân-ı Tâife-i Oğuzân* adını taşır. Bu nüshada bir giriş ve 12 boy vardır. Bu boylar şunlardır:

1. Dirse Han oğlı Buğaç Han boyı
2. Salur Kazanun ivi yağmalanduğı boy
3. Kam Pürenün oğlı Bamsı Beyrek boyı
4. Kazan oğlı Uruz Bigün tutsak olduğı boy
5. Duha Koca oğlı Delü Dumrul boyı
6. Kaŋlı Koca oğlı Kan Turalı boyı
7. Kazılık Koca oğlı Yigenek boyı
8. Basat Depegözi öldürdügi boy
9. Begil oğlı Emren boyı

10. Uşun Koca oğlı Segrek boyı
11. Salur Kazan tutsak olup oğlı Uruz çıkarduğı boy
12. İç Oğuza Taş Oğuz âsi olup Beyrek öldügi boy (Ergin 1958: 64-65).

1950'de Ettore Rossi tarafından bulunan Vatikan nüshası *Hikâyet-i Oğuznâme Kazan Beg ve Gayrı* adını taşır; bu nüshada girişten başka 6 boy vardır:

1. Hikâyet-i Han oğlı Buğaç Han
2. Hikâyet-i Bamsı Beryik Boz atlu
3. Hikâyet Salur Kazanun evi yağmalanduğıdur
4. Hikâyet-i Kazan Begün oğlı Uruz Han dutsak olduğıdur
5. Hikâyet-i Kazılık Koca oğlı Yegenek Beg
6. Hikâyet-i Taş Oğuz İç Oğuza âsi olup Beryek vefatı (Ergin 1958: 66).

Bulunduğu tarihten beri Dede Korkut üzerinde yüzlerce bilim adamı çalışmış; Dede Korkut boyları, dil, edebiyat, halk bilimi, tarih, mitoloji gibi

açılardan değerlendirilmiştir. Aşağıda Dede Korkut üzerindeki dil ve yayın çalışmalarını veriyoruz:

Kilisli Rifat, *Kitâb-ı Dede Korkut alâ-Lisân-ı Tâife-i Oğuzân,* İstanbul 1332(1916).

Orhan Şaik Gökyay, *Dede Korkut,* İstanbul 1938. Hamid Araslı, *Kitabi-Dede Gorgud,* Bakı 1939. Ettore Rossi, II *"Kitab-ı Dede Qorqut",* Vatikan 1952.

Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I, Giriş-Metin-Faksimile,* TDK, Ankara 1958.

A. Demirçizade, *Kitabi-Dede Gorgud Dastanlarının Dili,* Bakı 1959.

Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı II, Îndeks-Gramer,* TDK, Ankara 1963.

Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkut'un Kitabı,* İstanbul 1973 (Dede Korkut üzerindeki en kapsamlı çalışma).

Şamil Cemşidov, *Kitabi-Dede Gorgud,* Bakı 1977.

Ferhad Zeynalov - Samet Âlizade, *Kitabi Dede Gorgud,* Bakı 1988 (dönemin diliyle metin, bugünkü Azerbaycan Türkçesine aktarma ve nüsha farkları).

Kerime Üstünova, *Dede Korkut Destanları ve Cümleden Büyük Birlikler,* İstanbul 1998.

Semih Tezcan - Hendrik Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri,* İstanbul 2001 (iki nüshanın ayrı ayrı transkripsiyonlu metni).

İsmet Cemiloğlu, *Dede Korkut Hikâyeleri Üzerinde Söz Dizimi Bakımından Bir İnceleme,* TDK, Ankara, 2001.

Son yıllarda Dede Korkut milletler arası toplantılara konu olmuş ve bu toplantılarda sunulan pek çok bildiriyle konu en ince ayrıntılarıyla ele alınmıştır. 1988'de Baku'da, 1998'de Konya'da yapılan iki toplantıdan sonra Azerbaycan, devlet kararıyla Dede Korkut'un 1300 yıllığı kutlamaları yapmış ve 1999 Aralığında Bakû'da bu maksatla yine milletler arası Dede Korkut kollokyumu yapılmıştır. Kutlamalar dolayısıyla Dede Korkut yazmalarının prestij baskısı da yapılmıştır. Nihayet 2000'de konu Unesco gündemine gelmiş ve Paris'te de milletler arası bir toplantıyla Dede Korkut üzerine bildiriler sunulmuştur.

1.2. ESKİ OĞUZ TÜRKÇESİNİN DİL ÖZELLİKLERİ

Eski Oğuz Türkçesini kendinden önceki Karahanlı döneminden ayıran başlıca dil özellikleri aşağıda verilmiştir.

1.2.1. SES ÖZELLİKLERİ

1. Birden fazla heceli kelimelerin sonunda bulunan kalın ve ince *g* erimiştir: *ölü<ölüg, diri<tirig, kaygılu<kadgulug, başlu<başlıg, kamu<kamug.* Ana Oğuz Türkçesinde g'nin erimesi birdenbire olmamıştır. Ara safhalarını tespit edemediğimiz gelişme şöyle olmuştur *{başlıg* örneğinde): *başlıg>başlığ>başlıw>başluw>başlu.* Bunun böyle olduğu düşen g'den önceki ünlünün yuvarlak oluşundan bellidir. Doğrudan doğruya g düşmesi, ünlünün yuvarlaklaşması için bir sebep olamaz. Yuvarlaklaşma için bir sebep lâzımdır; bu da w'dir. w'nin ortaya çıkması için de g'nin mutlaka sızıcılaşıp *ğ* olması gerekir. Bizce Eski Oğuz Türkçesindeki *kamu, başlu, ölü* gibi kelimelerin son ünlüsü uzundu; çünkü ünsüz erimesinden sonra mutlaka bir telâfi uzunluğu döneminin yaşanması gerekir. Buna göre edebiyat araştırmalarında yapılan bir hata da düzeltilmelidir. Söz konusu ünlülerin bulunduğu heceler uzun olduğu için imaleli sayılmamalıdır.

2. İkinci ve daha sonraki hecelerin başında bulunan ince ve kalın g'ler erimiştir: *alan<algan, viren<birgen, ala<alga(y), bile<bilge(y), yola<yolga, eyü<edgü, emek<emgek.* Mübalâğa bildirdiği için vurgulu söylendiğini tahmin ettiğimiz eklerin başındaki g'ler düşmemiştir: *bilgin, bilgiç, alıngan.*

3. Söz başındaki bir kısım t'ler tonlulaşmıştır: *diri<tirig, deve<tewe, düken-<tüken-, delim<telim* (çok), *dur-<tur-.*

4. Söz başındaki bir kısım ince *k* "LER tonlulaşmıştır: *girü<kirü,*
giçe~gice<kiçe (gece), *göŋül<köŋül, gey<ked* (çok).

Niçin bütün söz başı *t* ve k'lerinin değil de sadece bir kısmının tonlulaştığı bugüne kadar açıklanamamıştır. Muharrem Ergin bunu yazı dilinin muhafazakârlığına bağlamaktadır. Bizce, aynı konumdaki bütün sesleri içine almayan bu tür değişmeleri veya sapmaları, lehçeler arası tesirle de açıklamak mümkündür. Bu konuda biz Balkanlardan gelen Kıpçak tesirinin rolü olabileceğini düşünüyoruz. Bazı Anadolu ağızlarında ve Azerbaycan'da *gözel, oyanmak* gibi kelimelerin İstanbul ağzında *güzel, uyanmak* biçiminde olması bu tesirin varlığını daha iyi açıklar. Bilindiği gibi Balkan ağızlarında geniş yuvarlak ünlülerin daralması yaygın bir özelliktir ve bu bir Kıpçak özelliğidir.

5. Diş arası d'ler *y* olmuştur: *ayak<adak, gey-<ked-, oyan-<odın-, koy-<kod-, aynl-<adnl-.*

6. Çift dudak w'leri, diş-dudak v'sine dönmüştür: *ev<ew, av<aw, yavuz<yawuz, sev-<sew-.*

7. Üç kelimedeki söz başı *b-* sesi v- olmuştur: *var-<bar-, var<bar, vir-*

8. Bir kelimede söz başı *b-* sesi düşmüştür: *ol-<bol-.*

9. -lXg isimden isim yapma eki, -Xr ve -DXr ettirgen çatı ekleri, 1. ve 2. şahıs iyelik ekleri, ilgi hâli eki, çokluk 1. şahıs ekleri, bilinen geçmiş za man teklik 1. ve 2. ve çokluk 2. şahıs ekleri, emir kipinin teklik ve çokluk üçüncü şahıs ve yine emrin çokluk 2. şahıs ekleri, yardımcı ünlüleriyle bir likte yuvarlaklaşmıştır: *başlu<başlıg, evlü<ewlig, içür-<içir-, bildür-<bildir-, başum<başım, başuŋ<başıŋ, başumuz<başımız, başuŋuz<başıŋız, atanuŋ<atanıŋ, senüŋ<seniŋ, kişiyüz<kişi-biz, alavuz<alga-biz, aldum<aldım, alduŋ<aldıŋ, alduŋuz<aldıŋız, alsun<alsın, bilüŋ (üz)<biiŋ (iz), hüsünler<bilsinler.* *-p(An)* zarf-fiil ekinden önceki yardımcı ünlü de yuvarlaklaşmıştır: *alup<alıp, bilüp<bilip, aluban<alıpan, bilüben<bilipen. -g>-ğ>-w>-0* değişmesinin yol açtığı başka yuvarlaklaşmalar da vardır: *bilü<bilig, aru<arıg, ayru<adrıg.*

Bilinen geçmiş zamanın çokluk 1. şahıs eki de daima yuvarlaktır: *alduk, bildük.* Ancak burada bir yuvarlaklaşma söz konusu değildir. Karahanlı döneminde *-mXz* olan ekin yerini Eski Oğuz Türkçesinde başka bir ek, *-dUk* eki almıştır.

Geniş zamanı -Ar ile yapılmayan kök ve tabanların geniş zaman ekleri ile -A ile oluşmayan zarf-fiil ekleri Eski Türkçe döneminde de yuvarlaktı: *alur, bilür, kalur, virür, alu vir-, virü ıd-* (verip göndermek).

Bildirme ekinin yuvarlak olması *(birdür, vardur)* ekin kökeniyle ilgilidir. Bu ek, *turur'dan* gelmiştir.

Yukarıda saydığımız eklerin sadece yuvarlak biçimlerinin bulunmasına karşılık, meslek isimleri yapan *+çl,* sayıları derecelendiren *+(I)nçI,* teklik 3. şahıs iyelik, teklik 1. şahıs (bir türde) ve çokluk 2. şahıs, teklik ve çokluk 3. şahıs bilinen geçmiş zaman, *-mlş* görülen geçmiş zaman, *-IsAr* gelecek zaman, *-IçAk* ve *-InçA* zarf-fiil eklerinin, emir kipindeki *-gIl* pekiştirme ekinin ve çatı eklerinden önceki yardımcı ünlülerin sadece düz biçimleri bulunmaktadır: *demürçi, kolçı; üçinçi, onınçı; gözi, kolı; gelürin* (gelirim), *alurın* (alırım); *gelürsiz* (gelirsiniz), *alursız* (alırsınız); *gördi, durdılar; görmişem, durmış; göriser* (görecek), *oturısaruz* (oturacağız); *göricek* (görünce), *bulıcak* (bulunca); *görinçe, sorınça; görgil, durgıl, göril-, bulın-, duruş-.*

Sadece yuvarlak veya sadece düz biçimi bulunan ek ve yardımcı ünlüler, Eski Oğuz Türkçesinde küçük ünlü uyumunun olmadığını gösterir. İşte bu uyumsuzluk Eski Oğuz Türkçesinin ilk göze çarpan dil özelliğidir.

10. *D-* ile başlayan eklerin t-'li biçimlerinin tonlulaşması sonunda bu tür eklerde sadece *d'li* biçimler bulunur: *açdur-, dikdür-, yükde, agaçdan, uçdı, bitdi.*

11. Birkaç kelimede bazı ünsüzler düşmüştür: *su<suw, otur-<oltur-, getür-<keltür-.*

12. Kelime sonundaki g'lerin düşmesi neticesinde birkaç kelimede i-kizleşme ortaya çıkmıştır: *assı<asıg* (fayda), *ıssı<ısıg* (sıcak), *ell<elig* (el li).

1.2.2. BİÇİM ÖZELLİKLERİ

Eski Oğuz Türkçesinin Eski Türkçeden farklı görünen bazı ekleri, ses değişmelerinin sonucudur. İster ses değişmelerinden kaynaklansın, ister bir ekin yerini başka bir ek alsın, bu farklılıkların başlıcalarını göstermenin faydalı olacağını düşünüyoruz.

1. *+lXg* isimden isim yapma eki *+lU* olmuştur: *başlu<başlıg, güç-lü<küçlüg, atlu<atlıg, evlü<ewlig.*

2. +(X)g isimden isim yapma eki *+U* olmuştur: *bilü<büig, aru<arıg* (temiz), *ayru<adng.* Bazen ek düzdür: *diri<tirig, katı<katıg.*

3. Eski Oğuz Türkçesinde *+GInA/+GIyA* küçültme eki yoktur. Onun ye rine sık olarak *+çUk(Az)* ve *+çAgUz* ekleri kullanılır: *oglançuk, kızçugaz, kulçaguz.*

4. İlgi hâli eki ünsüzlerden sonra *+Uŋ,* ünlülerden sonra *+nUŋ* biçimin dedir: *vücûduŋ, evüŋ, ananuŋ, demürüŋ.* •

5. Yükleme hâli eki *+g* erimiş, g'den önceki yardımcı ünlü sadece düz biçimiyle, g'nin yerini almıştır: *atı (<atıg) binmek, evi (<ewig) yıkmak, demüri (<temirig) ezmek.* Yükleme hâli eki +I olunca ünlülerden sonra *-y-* yardımcı ünsüzüne ihtiyaç doğmuştur: *kişiyi (<kişig) görmek.*

6. Çıkma hâli eki *+Dın* değil +dAn'dır: *agaçdan, evden, bilekden.*

7. Vasıta hâli eki *n,* kalıplaşmış örnekler dışında, kaybolmuş; yerini *i-*/e'den ekleşen *+(I)lA* almıştır: *suyıla,* (su ile), *sıçanla, toprağıla, toprakla, elile, dilile.*

8. Teklik 1. şahıs eki *-vAn(In), -vAm, -Am, -In* biçimindedir: *kişiyem, evdeyem, alurvan, alurvanın* (alırım), *bilürvem* (bilirim), *bilürem, bilürin* (bilirim), *geliserin* (geleceğim).

Batı Türkçesi fiil çekimini, Doğu Türkçesi fiil çekiminden ayıran temel sebep, Oğuzların *ben* ve *biz* şahıs eklerini *-men* ve *-mlz* yapmamalarıdır. Eğer Oğuzlar da b'yi m'ye çevirmiş olsalardı; m, v'ye dönemeyeceği için bugünkü 1. şahıs ekleri ortaya çıkmayacak, diğer Türklerde olduğu gibi m'li biçimler devam edecekti. Ana Oğuz Türkçesinde *ben* ve *biz'de b* korunduğu içindir ki önce v'ye dönmüş, sonra da erimiş ve *-Am>-Um>-Xm; -Uz>-Xz* biçimleri ortaya çıkmıştır.

9. Çokluk 1. şahıs eki *-vUz* ve *-Uz* 'dur: *kişiyüz, çobanlaruz, aluruz, gelürüz, bulısaruz* (bulacağız), *alavuz* (alalım), *gelsevüz* (gelsek).

10. Bilinen geçmiş zamanda *-DImIz'ın* yerini *-dUk* almıştır: *alduk, bildük, durduk, gördük.*

11. Eski Oğuz Türkçesinin yaygın gelecek zaman eki *-IsAr'dır. geliservem* (geleceğim), *bulısaram, aksarsın* (alacaksın), *biliser, göriserüz* (göreceğiz), *durısarsız* (duracaksınız), *geliserler.*

12. Şart kipi, çokluk 1. şahıs dışında, iyelik kökenli eklerle çekilir hâle gelmiştir: *alsam, alsaŋ, alsa, bilsevüz, bilseŋüz, bilseler.*

13. Karahanlı Türkçesinin gelecek zaman eki *-gA, -A* biçimine girmiş ve gelecek zaman yanında, geniş zaman ve istek kipi için de kullanılır ol muş; istek işlevi zamanla diğer işlevleri bastırmıştır.

14. Çokluk 2. şahıs emir eki, yardımcı sesi bünyesine alarak *-Uŋ(Uz)* biçimine girmiştir. *aluŋ(uz)<alıŋ(ız), bilüŋ(üz)<biliŋ(iz)* örneklerinde fark, görülmez. Ancak ünlüyle biten fiillerde fark anlaşılır: *başlayuŋ(uz)<başlaŋ(ız), gizleyüŋ(üz)<kizleŋ(iz).*

15. Zarf-fiil eki *-p'de* de yardımcı ünlü ekin bünyesine dahil olmuştur: *başlayup<başlap, gizleyüp<kizlep. -pAn* ekinde de yardımcı ses eke dahil olmuş; ayrıca bu ekin *-In* ile genişlemiş biçimleri de ortaya çıkmıştır: *başlayuban<başlapan, gizleyüben<kizlepen, alubanın, gelübenin* (gelerek).

16. Eski Oğuz Türkçesinde *-IçAk* zarf-fiil eki vardır: *alıçak* (alınca), *göriçek.*

17. Eski Oğuz Türkçesinde *durur* yanında, *+dUr* bildirme eki yaygın laşmıştır: *Yunus durur* (Yunustur), *Yunusdur, atasıdur, atası durur* (atasıdır), *karındaşıdur, evdedür, evde durur* (evdedir). Bildirme işlevinde *olur* da kullanılır: *ışk derdin bil ki ol hoş derd olur* (...derttir.), *dostlık dürlü dürlü olur* (dostluk türlü türlüdür) (Turan 1999: 274-275).

18. "Olmak" anlamındaki *er-* fiilinin sonunda bulunan *r* düşmüş; *e* da ralmış ve fiillerin birleşik çekimi ile isim çekimi, bu değişimin sonucu olarak ortaya çıkan *i-* fiilinin uyuma giren biçimleriyle (ekleşmesiyle) yapılır ol muştur: *alurıdı* (alırdı), *göriseridüm*

(görecektim), *gelmişidük, başlanmış, göriserimişüz* (görecekmişiz), *bilürise, alurısaŋuz, kişiyidi, kanndaşıduk, bellüyimiş, sağımış, birise, altıyısa.* Bazen i- fiili tamamen düşer: *almışduk, başlarmış, görmişse.*

19. Fiillerin yeterlik biçiminin olumlusu *-U bil-,* olumsuzu *-ImA-* ile yapılır: *alu bilmek, gizleyü bilmek; akmamak* (alamamak), *gizleyimemek* (gizleyememek).

Eski Oğuz Türkçesinin bugünkü Türkiye Türkçesinden farklılaşan ö-zellikleri, Osmanlı Türkçesi içinde ortaya çıktığı için o bahiste gösterilecektir.

2. OSMANLI TÜRKÇESİ

13, 14 ve 15. yüzyıllarda kullanılan Eski Oğuz Türkçesi, siyasî olarak Anadolu Selçuklularının son dönemini, beylikler devrini, Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerini; Osmanlıların ilk iki asrını içine almaktaydı. 16. yüzyılda **Osmanlı Türkçesi** denilen dönem başlar; Osmanlı'nın hâkim olduğu bütün sahalarda edebî dil olarak kullanılır ve 20. yüzyıl başlarında Genç Kalemler hareketinin yarattığı terkipsiz Türkçeyle sona erer.

Eski Oğuz Türkçesi, hem Osmanlı hem de Azerbaycan edebî dillerinin arasıdır. Her iki yazı dilinin özellikleri Eski Oğuz Türkçesinde karışık olarak bulunur. Kayseri ve Sivas'ta hüküm sürmüş olan Kadı Burhâneddin'in elimizde tek yazması bulunan divanında Azerbaycan Türkçesi özellikleri ağır basarken daha doğudaki Erzurum'dan yetişmiş olan Darir'in eserlerinde Osmanlı özellikleri ağır basar. Nesîmî'nin, hatta 16. yüzyıldaki Fuzûlî'nin eserlerinde de Azerbaycan Türkçesi özellikleri ağırlıktadır. 15 veya 16. yüzyılda yazıya geçmiş bulunan Dede Korkut boyları için de aynı şeyleri söyleyebiliriz. Ancak bu dönemde, hatta 16. asırda henüz iki edebî dilin kesin çizgilerle birbirlerinden ayrılmadıklarını söylemeliyiz. Bağdat ve Tebriz'den İstanbul ve Balkan şehirlerine kadar pek çok yerde istinsah edilmiş bulunan Fuzûlî Divanı'nda istinsah yerlerine göre farklı özellikler bulunabilmektedir. O hâlde Eski Oğuz Türkçesi döneminde dilin henüz ölçünlü (standart) hâle gelmediğini, farklı özellikleri bir arada barındırdığını, dolayısıyla bu dönemin Osmanlı ve Azerbaycan Türkçeleri edebî dilleri için bir geçiş dönemi sayılması gerektiğini söyleyebiliriz. Bu bakımdan bu dönem eserlerinin okunuşunda hâlâ bazı sorunların bulunması ve hatta gelenekleşmiş bazı okuyuşların da yeni sorunlar olarak tartışılması gayet tabiîdir. *Ver-, ye-, et-, de-, yer, beş,* gibi *y* ile yazılan; fakat bugün Türkiye Türkçesinde *e* ile söylenen; buna karşılık Azerbaycan Türkçesinde kapalı *e* ile telâffuz edilen sesin Eski Oğuz Türkçesinde i mi kapalı *e* mi okunacağı Türkolojinin tartışılan konularından biridir. Söz başındaki *k-g* ve *t-d* sorunları da tartışılmalıdır. Hatta kelime başındaki *kaf'ın k mi g* mi okunması gerektiği dahi tartışılmalıdır.

2.1. OSMANLI TÜRKÇESİNİN DİL ÖZELLİKLERİ

Eski Oğuz Türkçesinin dil özelliklerinin hemen tamamı Osmanlı Türkçesinin başlarında da devam eder. Bu özellikler 16. yüzyıl sonlarında başlayan ve 18. yüzyıla kadar devam eden bir süreç içinde Bugünkü Türkiye Türkçesinin özellikleriyle yer değiştirir. Ancak bütün değişmeler aynı zamanda başlayıp aynı zamanda bitmez. Bazı özellikler 18. yüzyılın sonlarına ve hatta arkaik olarak 19. yüzyıl içlerine kadar sürer. Ses ve biçim özellikleri bakımından Osmanlı Türkçesindeki durumu şöyle de ifade etmek mümkündür: Osmanlı Türkçesinin ilk asırları Eski Oğuz Türkçesiyle, son asırları Bugünkü Türkiye Türkçesiyle aynıdır. 16. asrın sonlarıyla 18. asrın başlan arasındaki dönem ise bu ikisi arasında bir geçiş sürecinin yaşandığı dönemdir. Bu bakımdan aşağıda ses ve biçim özellikleri belirtilirken, mümkün olduğu kadar değişmenin zamanı tespit edilmeye çalışılmıştır. Tabiî ki sadece Eski Oğuz Türkçesinden Bugünkü Türkiye Türkçesine doğru değişen özellikler üzerinde durulmuştur.

Osmanlı Türkçesini kendinden önceki ve sonraki dönemlerden ayıran a-sıl ölçüt ise dilin dış yapısı ve bu yapının etkilidiği söz dizimidir. Dilin dış yapısı, içinde barındırdığı yabancı unsurlar için kullanılan bir terimdir. Osmanlı yazı dilinin birçok örneği, halk diline girmeyen yabancı ursurlarla doludur. Bu unsurlar kelime seviyesini aşmış ve söz dizimine de bulaşmıştır. Muharrem Ergin, yabancı unsurlar bakımından Osmanlı Türkçesini kendi içinde üç devreye ayırır: 1) 15. asrın sonu ile 16. asrın büyük bir kısmını içine alan ilk devre: Arapça ve Farsça unsurların Türkçeyi istilâsının hızlandığı devre. 2) 16. asrın sonundan 19. asrın ortalarına kadar süren devre: Karışık dil koyuluğunun son haddine vardığı devre. 3) 19. asrın ortalarından 20. asrın başlarına kadar gelen devre: Karışık dilin koyuluğunu yavaş yavaş kaybettiği devre (Ergin 1977: 18-19). Tabiî hangi devre olursa olsun, dilde sadelik veya ağırlığın yazardan yazara değiştiğini de unutmamak lâzımdır. Biz Osmanlı Türkçesindeki yabancı unsurları, kendinden önceki dönemlerle karşılaştırılarak tebarüz ettirmeye çalıştık.

2.1.1. SES ÖZELLİKLERİ

1. Eski Oğuz Türkçesinin en Önemli ses özelliği, küçük ünlü uyumunun mevcut olmayışıdır. *Başum, başuŋ, başumuz, başuŋuz; aldum, alduŋ, alduk, alduŋuz; alur, aldurmak; başlu; gözsiz, gözi, gördi* gibi örnekler bütün bu tür çekimler için söz konusudur. Bu özellik 16. yüzyılda da devam eder. 16. yüzyılın sonlarında başlayan bir geçiş dönemiyle, 18. yüzyılda küçük ünlü uyumuna ulaşıldığı; yani *başum, başuŋ, gözi, gördi* örneklerinin yerini *başım, başın, gözü, gördü* örneklerinin aldığı tahmin edilebilir.

2. Öte yandan bugün Orta ve Batı Anadolu ağızlarında yaygın şekilde kullanılan damak «'si *(ŋ)* de (*deŋiz, göŋül* gibi kelimelerde ve 2. şahıs *-alduŋ, başuŋ, alduŋuz, başuŋuz-* eklerinde) bu dönem Türkçesinin önemli bir ses özelliğidir. Bu özellik de Osmanlı Türkçesi döneminde devam etmiş; 17. yüzyılda ortadan kalkmaya başlamıştır. 18. yüzyıl ortalarında İstanbul Türkçesinde artık ŋ yoktur.

2.1.2. BİÇİM ÖZELLİKLERİ

1. Teklik 1. şahıs ekinin v'li biçimleri ortadan kalkmıştır. 17. yüzyılda -In'lı biçim de ortadan kalkar; sadece *-Am* ve *Um'lu* biçimler kullanılır: *aluram, olurum* (daha sonra *alırım). -Am* arkaik bir biçim olarak 19. yüzyıla dek ulaşır.

2. Çokluk birinci şahıs eki *-vUz* 16. yüzyılda da sürer; sonra yerini *-k'ye* bırakır: *alsak.*

3. Çokluk ikinci şahıs eki *-sIz,* 18. asırda azalır; yerini *-sIŋIz' a* bırakır: *alırsıŋız.*

4. Gelecek zaman eki *-Isar* 16. asırda da görülür; 17. asırdan itibaren yerini *-AcAk'a* bırakır: *alacak.*

5. Şimdiki zaman eki *-yor* Osmanlı Türkçesi içinde ortaya çıkar: *alayor.* Tahminen 19. asırda ortadaki ünlü daralır: *alıyor.*

6. Birinci şahıslardaki olumsuz geniş zaman eki *-mAz* 19. yüzyıla dek devam eder.

7. İstek eki *-A* Osmanlı Türkçesi döneminde de kullanılır; 19. yüzyılda iyice seyrekleşir.

8. *durur'un* bildirme eki olarak kullanılması 15. yüzyıldan itibaren seyrekleşmiş, 17. yüzyılda kaybolmuştur.

9. *-mAdIn* zarf-fiil eki 16. yüzyıldan itibaren yerini *-mAdAn'a.* bırak mıştır. *-IcAk* ve *-gAç* zarf-fiil ekleri gittikçe seyrekleşerek 19. yüzyılda ar kaik hâle gelir. Buna karşılık *-mAğlA, -mAğln* gibi bağlayıcı şekiller yay gınlaşır.

10. *-UbAn* zarf-fiil eki de Osmanlı Türkçesi içinde gittikçe seyrekleşir.

11. *-gll* pekiştirme eki de aynı şekilde seyrekleşerek devam eder; 19. yüzyılda arkaik bir şekil hâlini alır.

2.1.3. DIŞ YAPI (YABANCI UNSURLAR)

Dilin dış yapısı diyebileceğimiz yabancı unsurlar bakımından Osmanlı Türkçesindeki durumu anlamak için daha önceki dönemlere de kısaca göz atmanın faydalı olacağını düşünüyoruz.

Tarım havzasında yazılmış Burkancı eserlerde pek çok Sanskritçe kelime görüldüğü gibi İslâmî Türk edebiyatının ilk eserlerinde de pek çok Farsça ve Arapça kelime görülür. Kâşgarlı Mahmud'un sözlüğünde Arapça ve Farsça kökenli sözlerin görülmemesi onun şuuruyla ilgili olduğu kadar eserinin amacıyla da ilgilidir. Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla yazılan bir sözlükte Arapça sözlerin kullanılmaması tabiîdir. Yoksa Divan'la aynı yıllarda yazılan Kutadgu Bilig'de *âbid, aceb, âciz, aded, afsun, âfiyet, âhir, akıl, âkıbet, âlem, âlim, amel, arş, arzu, ashab, asıl, atâ, ayb, azab, aziz* gibi pek çok Arapça, Farsça kökenli kelime vardır. 12. yüzyıldaki Atebetül'l-Hakayık'da ve Ahmed Yesevî'nin şiirlerinde bunların sayısı daha da artmıştır. 13. yüzyılda Harezm'de yazılan Kısasu'l-Enbiyâ, Muînü'l-Mürîd, Nehcü'l-Ferâdîs gibi eserlerde de Arapça, Farsça kelimelerin sayısı artarak devam eder.

Azerbaycan ve Anadolu sahasında da durum farklı değildir. 13 ve 14. yüzyılın ilk şair ve ediplerinde rastlanan kelimelerden örnekler vermek bu durumu daha açık bir şekilde ortaya koyar.

Hoca Dehhânî'de: *sâkî, reyhan, gülistan, gül, bülbül, efgan, aceb, nağme, çetr, şehr, aziz, figan, serâser, peykân, cihan, çar, erkân...*

Sultan Veled'de: *hadis, mânî, cihan, nakd, dünya, hemîşe, aşk, evliyâ, kutb, müzd, dost, mal, can, bâkî,fânî, ebed, meded, zârî, rahmet, lûtf...*

Yunus Emre'de: *Hak, günah, rahmet, sultan, saray, miskin, ilm, tâat, tâkat, inâyet, firak, şerbet, kudret, safâ, halk, mânî, hayr, şer, karar, bâzirgân...*

Âşık Paşa'da: *mülk, aşk, zerre, âlem, âşık, hasret, işâret, nazar, hoş, bîkarar, menzil, pes, her, hem, cümle, cünbiş, çarh, gerdan, dâniş...*

Nesîmî'de: *hadis, hûb, vefâ, cefâ, belâ, aşk, âşık, safâ, şeytan, sûret, sücûd, renc, derd, hergiz, devâ, can, taleb, murad, hecr, dem, meh...*

Beş şairin sadece bir iki şiirinden yukarıya alınmış örneklerden de görüleceği üzere bu kelimelerin pek çoğu bugün de yaşamakta ve geniş halk kitleleri tarafından bilinmektedir. Dolayısıyla bu kelimelerin kullanılması, halktan kopuk, sun'î bir edebiyat oluşmasına yol açmamaktadır. Osmanlı Türkçesinin ağır metinlerini halktan koparan ve sadelikten uzaklaştıran ö-zellikler şunlardır: 1) Halkın diline girmemiş pek çok kelimenin şiir ve nesir

dilinde kullanılması. 15. asırda artış göstermeye başlayan bu tür kelimeler, Osmanlı Türkçesinin başladığı 16. yüzyıldan itibaren âdeta sınırsız bir şekilde kullanılır olmuştur: *ruh* (yanak), *ebr* (kaş), *dendan* (diş), *çeşm* (göz), *mûy* (kıl), *dest* (el), *şeb* (gece), *rûz* (gündüz), *hurşid* (güneş), *leyl* (gece), *nehâr* (gündüz), *şems* (güneş), *kamer* (ay), *hûn* (kan), *tîr* (ok), *kûh* (dağ), *zerd* (sarı), *sirişk* (gözyaşı), *seng* (taş). 2) Arapça ve Farsça kurallarla türemiş biçimler: *cûy* (arayan), *reft* (gitmiş), *revân* (giden), *şikeste* (kırılmış), *kütüb* (kitaplar), *erkam* (rakamlar), *mühlik* (helâk eden), *tedâfü'* (savunma). 3) Arapça ve Farsça söz dizimine göre oluşturulan kelime grupları (terkipler): *gül-i ter* (taze gül), *bâğ-ı dünyâ* (dünya bahçesi), *âyine-i can* (can aynası), *ehl-i küfr* (küfür sahibi, kâfir), *düd-ı mihnet* (mihnet dumanı), *kütüb-i sitte* (altı kitap), mir'âtü'l-memâlik (memleketlerin aynası), *arabiyyü'l-asl* (Arap asıllı), *gül ü bülbül* (gül ve bülbül), *ferhunde-ahter* (uğurlu yıldız), *dil-ârâ* (gönül alan). Farsça tamlamalar 16. yüzyıldan sonra zincirlenerek uzatıldı: *zamân-ı devlet-i hüsn* (güzellik saltanatının zamanı), *hâk-i kadem-i kadr-şinâsân* (değer bilenlerin ayağının toprağı), *ser-rişte-i zevk-i dil-i mahzûn* (mahzun gönlün zevkinin ipinin ucu). 4) Aşırı süs unsurları (edebî sanatlar). 5) Özellikle nesirde cümlenin bazen sayfalarca uzatılması.

Ancak Osmanlı Türkçesine ait bütün eserlerin böyle bir dille yazıldığını düşünmek hatalıdır. Dilin sadeliği veya ağırlığı şairden şaire, yazardan yazara, hatta türlere ve eserlere göre değişmektedir. Aynı şair ve yazarın eserleri arasında dahi fark vardır. Hatta bazen aynı eserde bile farklar görülür. Vak'a bölümleri daha sade, tasvir bölümleri daha ağır bir dille yazılır.

Zâtî'nin
Ah çok çok sevdüğüm sanma ki az az ağlaram
Nâle eyler dururam derd ile durmaz ağlaram beyti veya Fuzûlî'nin
Ne müşkil derd olursa bulunur âlemde dermânı
Ne müşkil derd imiş aşkın ki dermân eylemek olmaz sadedir. Buna karşılık Nef î'nin
Meyhâne-i nâz olmuş o çeşm-i siyeh-i mest
Her kûşe-i pür-fitnesi bir hâb-geh-i mest

beytinin sade olduğu söylenemez. Nef î'nin kasideleri ise daha ağır bir dille yazılmıştır:

Âferîn ey rûzigârın şehsüvâr-ı saf-deri Arşa as şimden girü tîğ-i Süreyyâ-cevheri.

Nesirde de durum farklı değildir. 17. yüzyılda Nergisî'nin Nihâlistan'ından alınan aşağıdaki parça çok ağırdır:

Sipâhî-zâdegân-ı levend-sîmâdan Deli Mestâne denmekle şöhret-yâfte bir nâmurâd-ı mütelâşî-nihad kesb-i ömr-i heftâdâ-sâl pederi bir iki senede bâhte-i kumar-bâzî-i mey-perestî kılup...

Aynı yüzyılda Kâtib Çelebi'nin Mîzânü'l-Hakk adlı eserinde kahve şöyle anlatılıyor:

Bu bâbda dahi selefde nice nizâ vâki olmuşdu. Aslı Yemen diyârında zuhûr eyleyip dühan gibi âleme münteşir oldu. Bazı, Yemen dağlarını mesken edip fukarâsiyle bir nev şecer yemişi olan meyvesini cem edip kalb ve bün dedikleri hububâtı döğüp yerler idi. Kimi dahi kavurup suyun içerdi.

17. yüzyıl, gerek nesir gerek şiir dilinde en ağır örneklerin verildiği yüzyıldır. Veysî ve Nergisi süslü ve ağır nesrin en uç örneklerini yazdılar. 18. yüzyılda hem şiir hem de nesir dilinde genel bir sadeleşme görülür. Sûrnâmelerde, tezkirelerde süslü nesir devam etmekle birlikte hiçbir zaman Veysî ve Nergisi'deki mübalâğa görülmez. Buna karşılık tarihler ve sefaret-nameler daha sade bir dille yazılmıştır. Şiirde daha 17. yüzyılda Nâbî ile başlayan sadeleşme ve yerlileşme 18. yüzyılda devam eder. Kasidelere göre gazellerin dili daha sadedir. Bu yüzyılda yaygınlaşan şarkı türü ise sadelik bakımından gazelden de ileridir.

Seyyîd Vehbî'nin Sûrnâmesinden alınan aşağıdaki parçada ağdalı nesrin devam ettiğini görürüz.

Nâgâh bostancı ağabaşı sefâreti ile mâlik-i bahr u berr ve melikü'l-mülûk-ı İskender-fer hazretleri kalb-i hümâyûnundan sudûr-ı emr-i mütehattemü 'l-izâna binâen şenliğe âmâde olan şevk-efrûzân-ı şebistân-ı sûra taraf-ı eşref-i âsafîden dahi izhâr-ı esbâb-ı sürûr fermân buyrulmağın...

Naîmâ tarihi ile Yirmisekiz Çelebi Mehmed'in sefaretnâmesinden alınan aşağıdaki parçalar ise sade nesir örnekleridir.

Bu yürüyüşten sonra bir gece Hasan Paşa 'nın oğlanlarından aslı Macar iki kilerci oğlan kaçıp uğrın kapıdan çıkıp aslına rücû eyledi. Bunların firârından halâyık ızdırâba düşüp kal'a ahvâlini düşmana îlân ederler denildikde Hasan Paşa ebsem olup onların tedâriki görülür diye gâzileri teselli verdi ve dil almağa takayyüd ısmarladı. Geçit başına varıp birkaç kâfir getirdiler...

* *
*

Birkaç günden sonra Lala Mareşal ziyâfet tertip edip bizi dâvet eyledi. Kral sarayında olmakla ol mahalle vardık. Bize azim ikram eyledi. "Kralı görmekden hazzeder misiniz? " diye suâl eyledi. Biz dahi izhâr-ı şevk etdik...

Nedim'in bir gazelinden alınan iki beyit ile bir şarkısından alınan aşağıdaki dörtlük 18. yüzyıl şiirinin sade örneklerindendir.

Murâdın anlarız ol gamzenin iz 'ânımız vardır, Belî söz bilmeyiz ammâ biraz irfânımız vardır.

0 şûhun sunduğu peymâneyi reddetmeziz elbet,
Anınla böylece ahdetmişiz, peymânımız vardır.
Bir safâ bahşedelim gel, şu dil-i nâşâda,
Gidelim serv-i revânım, yürü, Sâdâbâda.
İşte üç çifte kayık iskelede âmâde, Gidelim serv-i revânım, yürü, Sâdâbâda

Buna karşılık asrın ikinci yarısındaki Şeyh Galib'in aşağıdaki beyitleri sade sayılmaz.

01 serv-i gül-fürûş-ı tecellî-i cilveden
Her nahl-i âh bir şecer-i Tûrdur bana.

Gûyâ hayâl-i hatt-ı lebinle müjemde hûn Bâğ-ı vefâda tûtî-i zenbûrdur bana.

Ancak Şeyh Galib'de seyrek olarak çok sade beyitlere de rastlanır. Aşağıdaki beyitler belki de 18. yüzyılın en sade örnekleridir.

Gözceğizim boyamak ister benim Al boyayıp kan ile dudağını.

Saldı gönül illerine âfeti, Kurdu göz ırmağına otağını.

Nice tabur dağıtır ol yosmanın Saç dağıtıp eğmesi kalpağını.

İçip içip kendi elinden anın Durmayıp öpmüşüm ayağını.

*

19. yüzyılda divan nazım ve nesri aynı şekilde devam eder. Ancak bu yüzyılın ortalarından itibaren yeni bir nazım ve nesir dili gelişir ve bu yeni üslûp öncelikle nesirde, daha sonra nazımda divan dilini tamamen ortadan kaldırır. Tanzimattan sonra ortaya çıkan yeni nesir dilinin ana sebebi özel gazeteciliğin başlaması ve gelişmesidir. Gazetenin gerektirdiği haberler ve ilânlar bir basın dilinin oluşmasına yol açar. Gazete makalesi de aynı şekilde tamamen yeni olan bir makale üslûbu oluşturur. Özellikle Namık Kemal'in makaleleri, "iddia ve ispat" unsurlarının ağır bastığı, zaman zaman kalem kavgalarını da ortaya çıkaran yeni ve özgün bir üslûba sahiptir. Roman ve tiyatro gibi Batı tarzında yeni türlerin gelişmesi de nesir dilini etkiler. Gazete, makale, roman, tiyatro... Bunların hepsi de geniş halk kitlelerine hitap etmek zorundadır. Bu zorunluluk ister istemez onların dilini de değiştirir; nesir dilinde halk tarafından bilinmeyen yabancı kökenli kelimelere fazla yer verilmez, terkipler azalır, cümleler kısalır; böylece bugünkü nesir üslûbunun temeli Tanzimat döneminde atılmış olur. Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa bu tür nesrin başlıca temsilcileridir. Ahmet Mithat ise Namık Kemal'e göre az çok farklı bir yol benimser ve yeni bir nesir dili kurarken halk nesrinden de yararlanır; böylece daha sade, daha serbest, sohbet üslûbuna daha yakın bir dil kullanmış olur. 20. yüzyılın başlarında Ahmet Rasim ve Hüseyin Rahmi, Ahmet Mithat'ın yolunu sürdürürler. Abdülhak Hâmid ve Recâizâde Ekrem'le devam eden Namık Kemal nesri ise Servet-i Fünuncularca farklı bir mecraya sokulur. Sadeleşme süreci durur; tekrar halktan kopuk, divan nesrinde bile kullanılmayan kelime ve terkiplerle süslenmiş ağır bir dil nesre hâkim olur. Özellikle Hâlit Ziya ve Mehmet Rauf un romanları işte bu yeni nesrin örnekleridir.

Tanzimatla nesir dilinde başlayan gelişmeleri şiir dilinde de görürüz. Tanzimat şairleri şiirin biçimine dokunmazlar; fakat eski biçim içine yeni bir muhteva, yeni kavramlar yerleştirirler. Yeni muhteva; vatan, hürriyet, kanun

gibi kavramlar topluma da ulaşmalıdır; çünkü Tanzimat'ın ilk şairleri toplum için sanat yapmaktadırlar. İşte bu topluma hitap etme zarureti, tıpkı nesirde olduğu gibi şiirde de sadeleşmeye yol açar ve Osmanlı şiirinde Tanzimatçılarla yeni bir dönem başlar. Ancak Servet-i Fününcular, toplumdan kopuk dil anlayışlarını şiirde de, hatta nesirden çok şiirde uygularlar ve 19. yüzyılın son yıllarında yeniden terkipli, ağdalı bir dil doğar. Fikret ve Cenap'in şiirleri bu dilin örnekleridir.

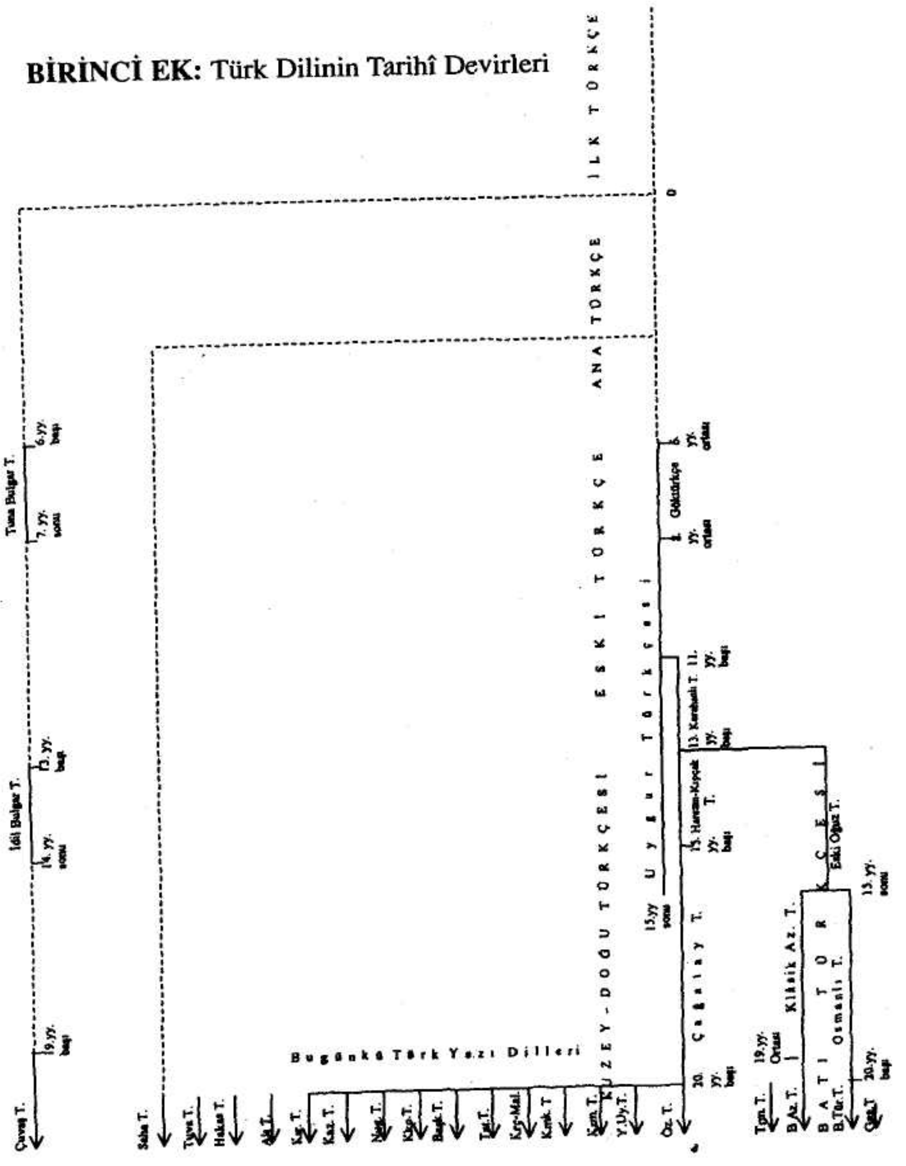
1890'larda Servet-i Fününcuların ve 20. yüzyılın başlarında Fecr-i Âtîcilerin ortaya koyduklan ağır dil, Osmanlı Türkçesinin son örnekleri olur. 1911'de Ömer Seyfeddin ve Ali Canip'in başlattığı "Yeni Lisan" hareketi Osmanlı Türkçesinin sonunu getirir. Genç Kalemler dergisinde Ömer Seyfeddin'in "Yeni Lisan" başlığıyla yazdığı yazılarda Divan ve Servet-i Fünun dili eleştirilir; İstanbul halkının konuşma diline dayanan sade bir dil teklif edilir. Terkiplerden ve İstanbul halkının bilmediği kelimelerden arınmış bir dil. 1910'lu yılların edebiyat dünyasında ve aydın çevrelerinde bu görüşler tartışılır. O yılların edebiyatta üstat kabul edilen Servet-i Fününcuları ile genç Fecr-i Âtîcilerin itirazları sonuçsuz kalır. Siyasî ve sosyal şartlar da "Yeni Lisan"cılann lehindedir. Ömer Seyfeddin ve Ali Canip, Ziya Gökalp gibi dâhi bir düşünürü de arkalarına almışlardır. Üstelik Gökalp, iktidar partisi olan İttihat ve Terakki'nin Merkez Heyeti üyesidir ve ittihatçılar üzerinde büyük bir nüfuzu vardır. Mehmet Emin Yurdakul, Hamdullah Suphi, Yusuf Akçura gibi Türkçülerin Türk Ocağında yarattıkları hareket de son derece etkilidir. Genç Fecr-i Âtîcilerden Yakup Kadri ve Mehmet Fuat (Köprülü) gibi en şiddetli muarızlar da kısa süre sonra Millî Edebiyat akımı içinde yerlerini alırlar. Edebiyatta millîlik ve dilde sadeleşme birkaç yıl içinde bütün aydınları sarar; Halide Edip, Yakup Kadri, Reşat Nuri, Aka Gündüz gibi romancılar; Faruk Nafiz, Orhan Seyfı, Yusuf Ziya gibi şairler eserlerini terkipsiz, sade bir dille yazarlar; Cenap Şahabettin ve Süleyman Nazif gibi birkaç yazarın dışında sade dilin muhalifi kalmaz. Ahmet Haşim bile Piyale'deki şiirlerini yeni lisanla yazar. Öte yandan şiirde geliştirdiği "beyaz dil" ile Yahya Kemal ve konuşma dilini şiire sokan Mehmet Akif de sade dili benimserler. Böylece Meşrutiyet yıllarında Osmanlı Türkçesi son bulmuş olur. Tanzimat döneminde yeni yüksek okulların açılması ve Encümen-i Dâniş'in (Bilim Akademisi) kurulmasıyla gündeme gelen bilim terimlerinin çoğu da Arapça ve Farsça kökenlerden yapılmıştı; bunların bir kısmı da terkipliydi. Atatürk döneminde terimler de sadeleştirildi ve böylece Osmanlı Türkçesinin son izleri de ortadan kaldırılmış oldu.

16. yüzyılda başlayıp 20. yüzyıl başlarına dek süren Osmanlı Türkçesi döneminde divan şiiri ve nesri yanında bir de halk şiiri ve nesri vardır. Pir Sultan Abdal, Karacaoğlan, Köroğlu, Dadaloğlu gibi şairlerin şiirleri ile Âşık

Garip, Kerem ile Aslı gibi halk hikâyeleri tamamen sade bir dille söyleniyor ve bunlar bazen de yazıya geçiriliyordu. Âşık Ömer, Gevheri, Bayburtlu Zihni gibi halk şairlerinin şiirleriyle meddah hikâyeleri ise divan dilinin sade örneklerine yakındılar. Elbette bütün bunları da Osmanlı Türkçesinin verimleri saymak gerekir. "Osmanlıca" terimini sadece ağdalı dil için kullananlar varsa da Türkoloji literatüründe 16. yüzyıldan 20. yüzyıl başlarına dek Osmanlı coğrafyasında kullanılan Türkçe, "Osmanlıca" veya "Osmanlı Türkçesi" olarak adlandırılır. Esasen "Osmanlıca" anlamındaki "Osmânî" veya "Lisân-ı Osmânî" gibi terimler Tanzimatta ortaya çıkmıştır. Osmanlılar kendi kullandıkları dile "Türkçe, Türkî, zebân-ı Türkî, lisân-ı Türkî" demişlerdir. Tezkire yazarları "lisân-ı Türkî"de yazmış şairleri kitaplarında toplamışlardır. Nâbî, "Türkî"Nef' î ve Bâkî'ye bakmasını oğluna tavsiye eder. "Osmanlıca" terimini kullananlar Ahmet Cevdet Paşa, Recaizade gibi Tanzimat yazarlarıdır. Namık Kemal de "Osmanlıca" terimini kullanmakla birlikte "Türkçe" terimini daha çok kullanır. 1876 anayasasında da dilimizin adı "Türkçe" olarak geçer. 19. yüzyılın Bianchi, Zenker, Redhouse gibi Batılı sözlükçüleri de dilimizi Türkçe (Turc, Turkish) olarak adlandırırlar. O hâlde "Osmanlıca", dili kullananların kendi dillerine verdikleri ad değildir. Komşu milletlerin verdiği ad da değildir. Bu kelime ancak Tanzimat döneminde bazı yazarlarca bir süre kullanılmış; daha sonra da Türkçenin belli bir coğrafyadaki belli bir dönemini ifade etmek üzere terimleşmiştir. Bugün bilim dilinde "Osmanlıca" veya "Osmanlı Türkçesi" terimi, 16. yüzyıl başından 20. yüzyıl başlarına dek Osmanlı topraklarında yayılan Türkçe için kullanılır. Gerek divan gerek halk dili olarak sade ve ağır örnekleriyle bu dil; edebî, ilmî ve resmî alanlarda kullanılmış büyük bir imparatorluk dilidir.

EKLER

BİRİNCİ EK: Türk Dilinin Tarihî Devirleri

İKİNCİ EK:

TÜRKLÜĞÜN VE TÜRK DİLİNİN KRONOLOJİSİ

M. Ö. 3100-1300 : Sümerce metinler (Türkçe ile ortak kelimeler var.)
M. Ö. 700 : Med krallığının kurulması*.
M. Ö. 675 : İskitlerin Kafkasları aşıp Kuzey İran'a ve Anadolu'ya girmeleri.

M. Ö. 650 : İskitlerin Doğu Avrupa ve Kuzey Balkanlara yayılması (Bu bölgede M.S. 3. yy'a kadar yaşadılar.)

M. Ö. 624 : İskit hükümdarı Madyes'in (Afrâsiyab'm) İranlılarca öldürülmesi.
M. Ö. 590 : İskit krallığının Medlerce yıkılması.
M. Ö. 559 : Pers krallığının kurulması.

M. Ö. 350 : Karadeniz'in kuzeyinde ve Asya bozkırlarında ikinci defa İskit krallığının kurulması (yıkılışı: M. Ö. 70).

M. Ö. 250 : Sarmatların Avrupa'ya girişi.

M. Ö. 247 : İran'da Part krallığının kurulması (yıkılışı: M. S. 225).

M. Ö. 209-174 : Tuman'ın oğlu Motun (Mete) Yabgu Hun tahtında (Merkez: Orhun vadisi. Kuzeyde yay çeken bütün kavimlerin birleşmesi).

M. Ö. 135 : İranlılar, Toharlar ve Usunlar (Türk) tarafından Amuderya'daki Baktriya krallığının yıkılması (kuruluşu: M. Ö. 250).

M. Ö. 55 : **Hunların ikiye bölünmesi. Çiçi Yabgu'nun Batı'ya çekilmesi.**
M. Ö. 36 : Çiçi Yabgu'nun öldürülmesi.
M. S. 55 : Kuzey Hindistan'da Kuşan Devleti (Yıkılışı: 250).

M. S. **216** : **Hunların yıkılışı.**

224 : İran'da Sasanî Devleti'nin kuruluşu.

Türklüğün kaderini ilgilendiren komşu ülkeler ve büyük dünya olayları da kronolojiye alınmıştır.

315 : Tabgaç (To-pa) Devleti'nin kuruluşu (yıkılışı: 556).
367 : Afganistan'da Akhun Devleti (yıkılışı: 557).
375 : Batı Hunlarımn Doğu Avrupa'ya girişi. Kavimler Göçü'nün başlaması.

395 : Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesi.

422 : Attila'nın amcası Rua'nın Hun tahtına oturması: Avrupa Hunlarının Doğu ve Batı Roma üzerinde hâkimiyet kurması.

434 : Atilla Hun tahtında.

451 : Hun orduları Fransa'da: Orlean'da Batı Roma ile savaş.
453 : Attila'nın ölümü.
469 : Attila'nın oğlu Deŋizik'in öldürülmesi: Avrupa Hunlarımn sonu.
476 : Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılışı.
482 : Bizans kaynaklarının Karadeniz'in kuzeyinde Bulgar Türklerinden ilk bahsedişi.

515 : Sabarlar, Kuban boylarında (576: Güney Kafkasya'da Sabarlann sonu).

552 : Türk Kağanlığı'nın (Köktürk) kuruluşu. Avarların Batı'ya göçü.

562 : Avarlar, Avrupa'nın büyük güçlerinden biri: Bayan Kağan (yıkılış: 805).
572 : Mukan Kağan'ın ölümü.
576 : İstemi Kağan'ın ölümü.
610 : Müslümanlığın doğuşu (ilk vahiy).
622 : Hicret. Müslüman Arap Devleti'nin kuruluşu.
623-628 : Bizans'la Sasanîler arasındaki son savaş.
627 : Bizans kaynaklarının Hazarlardan ilk bahsedişi (Hazar Kağanlığı-Yıkılışı: 969).
629 : Hz. Muhammed'in Tebük (Suriye, Filistin) seferi.
630 : Doğu Türk (Köktürk) Kağanlığı'nın Çin tutsaklığına girişi.

630 : Karadeniz'in kuzeyinde Büyük Bulgar Devleti.
632 : Hz. Muhammed'in ölümü.
639 : Kürşad ihtilâli.

642 : Nihavend Savaşı: Hz. Ömer'in Sasanî Devleti'ni yıkması.

661 : Emevî saltanatının başlaması.

665 : Büyük Bulgar Devleti'nin parçalanması: 1) İdil Bulgarları, 2) Asparuh'un önderliğinde Balkanlara geçen Tuna Bulgarları.

681 : Tuna Bulgar Devleti'nin Bizans'ça tanınması.

682 : Doğu Türk (Köktürk) Kağanlığı'nın Çin tutsaklığından kurtuluşu: İlteriş Kağan.

692-716 : Kapgan Kağan.
711-712 : Arapların Cebelitarık'ı geçmesi, İspanya'nın fethi.
720 : Tonyukuk anıtı.
716-734 : Bilge Kağan,
716-737 : Sulu Kağan.
731 : Köl-Tigin'in ölümü.
732 : Köl-Tigin bengü taşı.
735 : Bilge Kağan bengü taşı.
744 : Uygurlarca Türk Kağanlığı'nın yıkılması. Uygur Kağanlığı'nın başlaması.
750 : Emevîlerin sonu. Abbasî saltanatının başlaması.
751 : Talaş savaşı.
753-760 : Moğolistan Uygur (Bayan Çor) bitigleri
762 : Bögü Kağan'ın Mani dinini kabulü.

766 : Türgişlerin sonu. Karlukların Aladağ'a (Kırgızistan) yerleşmesi, Türgişlerin Seyhun boylarına göç etmesi.

840 : Moğolistan Uygur Kağanlığı'nın yıkılışı: Kırgız Kağanlığı Orhun vadisinde. Türk devlet merkezinin Orhun vadisinden Balasagun-Kâşgar bölgesine kayması. Uygurların Tarım havzasına göçü.

856 : Hoço (Turfan) Uygur Devleti (1209'da Çengizlilere bağlandı. Yıkılışı: 1368).

860-880 : Peçenekler Don-Kuban bölgesinde (1036: Peçeneklerin Güney Rusya'da sonu. 1091: Peçeneklerin Balkanlarda sonu.)

862 : Kiyev Rusyası'nın kuruluşu.

863 : Kiril ve Metodi kardeşlerin Tuna Bulgar Krallığı'ndaki faaliyetleri: Kiril alfabesi.

865 : Bulgar Türk kralı Boris'in Hristiyan olması.

896 : Macarlar Orta Avrupa'da.

922 : **İbni Fadlan Bulgar'da. İdil Bulgarları Müslüman.**

924 : Kara Hıtayların Kırgız Kağanlığı'm yıkması: Moğolistan'ın Türk yönetiminden çıkışı.

930 : Irk Bitiğ'in yazılışı.

946 : **Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han'ın Müslüman oluşu.**

999 : Sâmânoğullarının Karahanlılar tarafından yıkılışı: Selçuklu Oğuz Türklerinin Mâverâünnehir, Horasan ve İran'a girişi. Batı Türklerinin (Oğuzların) Anadolu'ya doğru ilk adımları.

1038 : Tuğrul Bey adına Nişâbur'da hutbe okunması (Batı Türk Devleti'nin -Selçukluların- kuruluşu).

1040 : Selçuklarla Gazneliler arasında Dandanakan Savaşı (Horasan ve İran'a kimin hâkim olacağını belirleyen savaş).

1048 : Uzlar Dnyeper bölgesinde (1065: Uzlar Tuna'yı geçti.)

1054 : Rus Kroniklerinin Kumanlardan ilk bahsedişi.

1064 : Kars, Kuzey Azerbaycan ve Gürcistan'ın Selçuklularca fethi.

1069 : Yusuf Has Hâcib tarafından Kutadgu Bilig'in yazılması.

1071 : Malazgirt savaşı: Anadolu kapılarının Batı Türklerine açılması. Dünya gücünün Bizans'tan Selçuklulara geçişi.

1074 : Kâşgarlı Mahmud tarafından Dîvânü Lûgati't-Türk'ün yazılması: Türk dilinin bilinen ilk sözlüğü.

1074 : İznik'te (Marmara bölgesi) Anadolu Selçuklu hanedanının kuruluşu.

1091-92 : Kıpçaklar (Kumanlar) Macaristan ve Polonya'da (1239: Kumanların sonu).

1096 : Birinci Haçlı Seferi.

1157 : Büyük Selçukluların sonu.

1166 : Hoca Ahmed Yesevî'nin ölümü.

1176 : Miryakefalon (Denizli civarı) savaşı: Anadolu Selçuklularının Bizans üzerindeki kesin zaferi. Batı Anadolu kapılarının Türklere açılışı. Batı Türklerinin Anadolu'dan atılamayacağının kesinleşmesi.

1206 : Temuçin'in Çengiz adıyla kağan (imparator) ilân edilmesi. Büyük Türk-Moğol İmparatorluğu'nun kuruluşu.

1212 : Karahanlıların sonu.

1221 : Çengizlilerin Harezmşah Devleti'ni yıkması (kuruluş: 1092).

1223 : Kalka Savaşı: Çengizliler Kuzey Kafkasya'da.

1227 : Çengiz Kağan'ın ölümü: Bir süre sonra Kubilay, Altınordu, Çağatay, İlhanlı hanlıkları.

1236-1242 : Batu Han'ın büyük seferi.

1241 : Altınordu Hanlığı'nın kuruluşu.

1243 : Kösedağ savaşı: İlhanlıların Anadolu Selçuklularını yenmesi. Anadolu Selçuklularının zayıflamasına ve beyliklerin kurulmasına yol açan savaş.

1250 : Karamanoğullarının kuruluşu: Beylikler döneminin ilk beyliği.

1250 : Mısır'da Kıpçak Türk (Memlük=Kölemen) Devleti'nin kuruluşu.

1299 : Osmanlı Beyliği'nin kuruluşu.

1303 : Codex Cumanicus'un yazılışı.

1310 : Rabguzî'nin Kısasu'l-Enbiyâsı: Harezm Türkçesinin bilinen ilk eseri.
1320 : Yunus Emre'nin ölümü.
1324 : Bursa'nın alınışı.

1330 : Âşık Paşa tarafından Garibnâme'nin yazılması: Batı Türkçesinin ilk büyük telif eseri.

1354 : Osmanlıların Rumeli'ye (Gelibolu yarımadasına) geçmesi.

1370 : Temür'ün Çağatay Hanı'nın naibi olması: Temürlüler hanedanının başlaması.

1402 : Ankara savaşı: Temür'ün, Osmanlı hükümdarı Yıldırım Beyazıd'ı yenmesi. Anadolu'nun Temürlü hâkimiyetine girişi.

15. yy'ın ilk yarısı : İki Azerbaycan, Doğu Anadolu ve Kuzey Irak'ta Karakoyunlu Devleti (yıkılışı: 1467).
15. yy'ın 2. yarısı : Aynı bölgede Akkoyunlu Devleti (yıkılışı: 1502).
1405 : Temür'ün ölümü.

1407-1447 : Şahruh'un hükümdarlığı. Herat ve Semerkant'ta Türk rönesansı. Çağatay Türkçesiyle ilk eserler.

1451-1481 : Fatih Sultan Mehmed'in hükümdarlığı.

1453 : İstanbul'un fethi. Dünya gücünün Doğu Türklerinden Batı Türklerine geçişi.
1463 : Ali Şir Nevayî'nin ilk eseri.
1473 : Otlukbeli savaşı. Fatih'in, Akkoyunlu Uzun Hasan'ı yenmesi: Osmanlıların Doğu Anadolu'ya yaklaşmaları.

1475 : Kırım Hanlığı'nın Osmanlılara katılması.

1487 : Ümit Burnu'nun dolaşılması: Deniz ticaret yollarının İpek ve Baharat yolunu önemsizleştirmesi.
1492 : Amerika'nın keşfi: Avrupa'nın zenginleşmesi.
1502 : Akkoyunluların yıkılışı, Safevî Türk Devleti'nin kuruluşu.

1507 : Şibanoğullarının Batı Türkistan'a girişi; Temürlülerin sonu.

1510 : Babür Şah tarafından Afganistan'da Babürlü İraparatorluğu'nun kurulması.

1512-1520 : Yavuz Sultan Selim'in hükümdarlığı.

1514 : Çaldıran savaşı; Yavuz'un Şah İsmail'i yenmesi: Doğu Anadolu'nun Osmanlı topraklarına katılması.

1516-1517 : Mercidabık ve Ridaniye savaşları: Güney-Doğu Anadolu ve Suriye'nin Osmanlı topraklarına katılması.

1518 : Mısır'ın alınması. Mısır'daki Kıpçak Türk (Memlûk) Devleti'nin sonu. Mısır ve Hicaz'ın Osmanlı topraklarına katılması. Osmanlıların Hint Okyanusu'na dayanması.

1520-1566 : Kanunî Sultan Süleyman'ın hükümdarlığı.

1526 : Mohaç Meydan Muharebesi. Macaristan'ın Osmanlı topraklarına katılması.

1530 : Babür Şah'ın ölümü.

1533 : Barbaros Osmanlı hizmetinde. Tunus, Cezayir Osmanlıların.

1535 : Bağdat seferi. Irak'ın Osmanlı topraklarına katılması.

1538 : Preveze Deniz Savaşı. Akdeniz'de Osmanlı hâkimiyeti.

1552 : Korkunç İvan tarafından Kazan Hanlığı'na son verilmesi: Yükselen Türk grafik çizgisinin son noktası.

1556 : Rusların Astrahan Hanlığı'nı alarak Hazar Denizi'ne dayanması.

1559-1664 : Ukrayna'da Ermeni Kıpçakçasıyla ilk belgeler.

1572 : Kıbrıs'ın Osmanlı topraklarına katılması.

1575-90 : Osmanlılar Dağıstan'da.

1610 : Şiban oğullarının hanlıklara bölünüşü: Buhara, Hîve, Hokant, Yarkent hanlıkları.

1683 : İkinci Viyana Kuşatması. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın başarısızlığı. Osmanlıların Orta Avrupa'da durması.

1699 : Karlofça Antlaşması: Macaristan'ın elden çıkması. Osmanlıların Avrupa'da ilk toprak kaybı.

1711 : Prut savaşı.

1718 : Pasarofça Antlaşması.

1731 : Kazak Kiçi Cüz'ünün Rus hâkimiyetine girmesi.

1763 : Doğu Türkistan'ın Çinliler tarafından alınması.

1774 : Küçük Kaynarca Antlaşması: Kırım Hanhğı[1]-nın Osmanlıların elinden çıkması.

1783 : Kırını Hanlığı'nın Ruslar tarafından ilhak edilmesi.

1805 : Rusların Kafkasları aşması.

1827 : Rus Çarlığı ile Safevîler arasında Türkmençay Muahedesi: Aras'a kadar Kuzey Azerbaycan'ın Ruslarda kalması.

1839 : Tanzimat Fermam.

1853 : Osmanlı-Rus Kırım Savaşı.

1858 : İngilizlerin Babürlülerden Hindistan'ı alması.

1860-1884 : Batı Türkistan'ın (Güney Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Özbekistan, Türkmenistan) Ruslar tarafından istilâ edilmesi.

1877-78 : Osmanlı-Rus savaşı. Kars, Ardahan ve Batum'un Rusların eline geçmesi. Bulgaristan krallığının özerkliği.

1884-1917 : Kırım'da Tercüman Gazetesi. İsmail Gaspiralı: Dilde, fikirde, işte birlik.

1905 : Rusya'da Meşrutiyet ilân edilmesi: Cedit hareketinin yayılması, ilk Türk kurultayları.

1908 : Osmanlılarda meşrutiyet ilân edilmesi.

1911 : Trablusgarb Savaşı. Libya'nın Osmanlıların elinden İtalyanlara geçmesi.

1911 : Genç Kalemler dergisinde Yeni Lisan hareketi: Modern Türkiye Türkçesinin doğuşu.

480

1912 : Balkan savaşları: Kosova, Makedonya ve Batı Trakya'nın elden çıkışı.

1914-1918 : Birinci Dünya Savaşı. Osmanlıların yenilgisi: Batı Türklerinin Orta Anadolu'ya sıkıştırılması.

1917 : Rusya'da Ekim devrimi: Bolşeviklerin başa geçmesi.

1917-1920 : Kırım, İdil-Ural, Azerbaycan, Batı Türkistan ve Kazakistan'da kısa süreli Türk bağımsızlıkları.

19 Mayıs 1919 : Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkışı: Türk İstiklâl Harbinin başlaması.

23 Nisan 1920 : Ankara'da TBMM hükümetinin kuruluşu.

9 Eylül 1922 : Türk ordularının İzmir'e girerek Yunanlıları kovması. İstiklâl Harbi'nin zaferle bitmesi: Alçalan Türk grafik çizgisinin son noktası.

29 Ekim 1923 : Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu.

1926 : Bakû Türkoloji Kongresi: Sovyetlerdeki Türk Cumhuriyetlerinde Latin alfabesine geçiş kararı.

1928 : Türkiye Cumhuriyeti'nin Latin alfabesine geçişi.

1932 : Türk Dil Kurumu'nun kuruluşu.

1939 : Hatay'ın Türkiye topraklarına katılması.

1974 : Kuzey Kıbrıs'ın Rum yönetiminden ayrılması.

1984 : Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti

1991 : Türkistan'da ve Azerbaycan'da bağımsız Türk Cumhuriyetleri: Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan.

BİBLİYOGRAFYA

Alaaddin Ata Melik Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa I (Çeviren: Mürsel Öztürk), Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1988. **Öztürk 1988**

Arat, Reşid Rahmeti, Kutadgu Bilig I Metin, İstanbul 1947. **Arat 1947**

Arat, Reşid Rahmeti, Eski Türk Şiiri, TTK, Ankara 1965. **Arat 1965**

Arat, Reşid Rahmeti, "Uygurca Yazılar Arasında II" TDED, XXIII, İstanbul 1979, s. 17-28. **Arat 1979**

Arat, Reşid Rahmeti, Makaleler, Cilt: I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1987. **Arat 1987**

Ata, Aysu, Kısasü'l-Enbiyâ I Giriş-Metin-Tıpkıbasım, TDK, Ankara 1997. **Ata 1997**

Atsız, (Nihal), Türk Edebiyatı Tarihi, Baysan, İstanbul 1992. **Atsız 1992**

Barthold, V. V., Moğol İstilâsına Kadar Türkistan (Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız), TTK, Ankara 1990. **Barthold 1990**

Baştav, Şerif, "Avrupa Hunları", Genel Türk Tarihi 1, Ankara 2002, s. 597-652. **Baştav 2002**

Battulga, Tsendiyn, "Moğolistan'da Yeni Bulunan Göktürk Yazıtları", TDAY-Belleten 2000, TDK, Ankara 2001, s. 47-58. **Battulga 2001**

Baykara, Tuncer, "Türklüğün En Eski Zamanları", Genel Türk Tarihi 1, Ankara 2002, s. 345-396. **Baykara 2002**

Brockelmann, Carl, "Alttürkestanische Volkspoesie I" OZ VIII 1920 (Türkçesi: Köprülüzade Ahmed Cemal, "Eski Türkistan Halk Edebiyatı", Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası, III/2-3, Ağustos-Ekim 1339/1923). **Brockelmann 1920**

Buharah, Eşref, "Kimek Hakanlığı", Tarihte Türk Devletleri I, Ankara 1987, s. 263-267. **Buharah 1987**

Buluç, Sâdettin, "Dursun Fakîh'in Gazavât-nâmesi", Bilimsel Bildiriler-1963, Ankara 1964. **Buluç 1963.**

Caferoğlu, A(hmet), Türk Dili Tarihi 1, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1958. **Caferoğlu 1958**

Caferoğlu, Ahmet, Türk Dili Tarihi II, İstanbul 1984. **Caferoğlu 1984**

Canpolat, Mustafa, "Behcetü'l-Hadâik'ın Dili Üzerine", TDAY Belleten - 1967, Ankara 1968, s. 165-175. **Canpolat 1968**

Clauson, Sir Gerard, Turkish and Mongolian Studies, London 1962. **Clauson 1962**

Cöhce, Salim, "Hindistan'da İlk Türk Hâkimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar", Genel Türk Tarihi 1, Ankara 2002, s. 569-579. **Cöhce 2002**

Cumagulov, Çetin, "Vilhelm Thomsen'in Çalışmaları ve Kırgızistan'da Bulunan
Göktürk Yazıtları", TDAY Belleten - 1993, TDK, Ankara 1995, s. 99-114.
Cumagulov 1995
Çağatay, Saadet, Türk Lehçeleri Örnekleri I, Ankara 1963. **Çağatay 1963** Çağatay, Saadet, Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler, Ankara 1978. **Çağatay 1978** Çandarlıoğlu, Gülçin, "Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü", Genel Türk Tarihi 2,
Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 9-45.**Çandarlıoğlu 2002** Çay, Abdülhaluk - Durmuş, İlhami, "İskitler", Genel Türk Tarihi 1, Ankara 2002, s.
475-510. **Çay-Durmuş 2002** Divanü Lûgat-it-Türk Tercemesi I (çeviren: Besim Atalay), Ankara 1941. **DLT I**
1941 Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III (çeviren: Besim Atalay), Ankara 1941. **DLT III**
1941 Doerfer, Gerhard, "Temel Sözcükler ve Altay Dilleri Sorunu", TDAY Belleten -
1980-1981, Ankara 1983. **Doerfer 1983** Ebülgazi Bahadır Han, Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime) (Hazırlayan:
Muharrem Ergin), Tercüman 1001 Temel Eser: 33, (İstanbul) tarihsiz. **Ergin** ŞT Eckmann, Janos, Nehcü'l-Ferâdis I, Tıpkıbasım, TDK, Ankara 1956. **Eckmann**
1956 Eckmann, Janos, "Harezm Türkçesi" (çeviren: Mehmet Akalın), Târihî Türk Şîvele-
ri, Ankara 1979, s. 183-223. **Eckmann 1979** Eckmann, Janos, Çağatayca El Kitabı (çeviren: Günay Karaağaç), İstanbul 1988.
Eckmann 1988 Eckmann, Janos, Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar, TDK,
Ankara 1996. **Eckmann 1996** Eraslan, Kemal, "Çağatay Şiiri", Türk Dili 415-417, Temmuz-Eylül 1986, s. 564-
717. **Eraslan 1986** Eraslan, Kemal, "Çağatay Şairi Atâyî'nin Gazelleri", TDAY Belleten-1987, Ankara
1992, s. 113-164. **Eraslan 1992**
Ercilasun, Ahmet B., Kutadgu Bilig Grameri-Fiil, Ankara 1984. **Ercilasun 1984.** Ercilasun, Ahmet B., "Karahanlı Devri Türk Edebiyatı", Büyük Türk Klasikleri 1,
İstanbul 1985, s. 114-179. **Ercilasun 1985** Ercilasun, Ahmet B., "Salur Kazan Kimdir?", Millî Folklor, 56 (Kış 2002), s. 22-33.
Ercilasun 2002 Ercilasun, Ahmet B., "Muallim Cevdet ve Oğuzname", Millî Folklor, 60 (Kış 2003),
s. 35-46. **Ercilasun 2003** Eren, Hasan, "Çağatay Lugatleri Hakkında Notlar", DTCF Dergisi VIII, Ankara
1950, s. 145-163. **Eren 1950**

Eren, Hasan, Türklük Bilimi Sözlüğü I. Yabancı Türkologlar, TDK, Ankara 1998.

Eren 1998 Ergin, Muharrem, Dede Korkut Kitabı I -Giriş-Metin-Faksimile, TDK, Ankara

1958. **Ergin 1958**

Ergin, Muharrem, "Türkoloji Çalışmaları I", TDEDIX, İstanbul 1959. **Ergin 1959** Ergin, Muharrem, Türk Dil Bilgisi, İstanbul 1977. **Ergin 1977** Ergin, Muharrem, Orhun Abideleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1991. **Ergin 1991** Ersoylu, Halil, "Kutadgu Bilig'deki Arapça ve Farsça Asıllı Kelimeler", Türk Dünyası Araştırmaları, Aralık 1983. **Ersoylu 1983** Ersoylu, Halil, "XIV. Yüzyıl Hârezm Sahası", Büyük Türk Klasikleri 2, İstanbul

1985. **Ersoylu 1985** Esin, Emel, İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târihi ve İslâma Giriş, İstanbul 1978.

Esin 1978 Esin, Emel, "Türkistan Türk Devlet ve Beylikleri (M.S. VI ilâ X. yüzyıllar)", Tarihte

Türk Devletleri I, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1987,

s. 79-111. **Esin 1987** Et-Tuhfet-üz-Zekiyye fıl-Lûgat-it-Türkiyye (çeviren: Besim atalay), TDK, İstanbul

1945. **Atalay 1945** Gabain, Annemarie von, "Codex Cumanicus'un Dili" (çeviren: Mehmet Akalın),

Târihî Türk Şiveleri, Ankara 1979, s. 73-118. **Gabain 1979** Gabain, A. von, Eski Türkçenin Grameri (çeviren: Mehmet Akalın), TDK, Ankara

1988. **Gabain 1988** Genç, Reşat, "Karahanlılar Tarihi", Genel Türk Tarihi 2, Ankara 2002, s. 693-716.

Genç 2002 Giraud, Rene, Gök Türk İmparatorluğu (Çev: İsmail Mangaltepe), Ötüken Neşriyat,

İstanbul 1999. **Giraud 1999** Golden, Peter B., Türk Halkları Tarihine Giriş (Çeviren: Osman Karatay), KaraM

Yayınları, Ankara 2002. **Golden 2002**

Gömeç, Saadettin, Kök Türk Tarihi, Türksoy Yayınları, Ankara 1997. **Gömeç 1997** Greenberg, Joseph H., Indo-European and Its Closest Relatives - The Eurasiatic

Language Family, Stanford 2000. **Greenberg 2000** Grousset, Rene, Bozkır İmparatorluğu (Çeviren: Reşat Üzmen), Ötüken Neşriyat,

İstanbul 1980. **Grousset 1980** Grönbech, K., Türkçenin Yapısı (çeviren: Mehmet Akalın), TDK, Ankara 2000.

Grönbech 2000

Guzev, Viktor G.- Klyaştornıy, S.G., "Genel Yazı Nazariyesi Işığında Göktürk Yazısının Menşei Meselesi", TDAY-Belleten 1993, Ankara 1995, s. 27-33.

Guzev 1995

Guzev, Viktor G., "Göktürk Yazısının Kendiliğinden Doğma (Otokton) Menşei
Varsayımını Esaslandıran Deliller", TDAY Belleten - 2000, TDK, Ankara
2001, s. 211-220. **Guzev 2001** Hacıeminoğlu, Necmettin, Kutb'un Hüsrev ü Şîrîn'i ve Dil Hususiyetleri, İstanbul
1986. **Hacıeminoğlu 1986** Hamilton, James Russel, İyi ve Kötü Prens Öyküsü (çeviren: Vedat Köken), TDK,
Ankara 1998. **Hamilton 1998**
İnan, Abdülkadir, "XIII-XV. Yüzyıllarda Mısır'da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve Halis Türkçe", TDAY Belleten -1953, Ankara 1953. **İnan 1953** İnan, Abdülkadir, Tarihte ve Bugün Şamanizm, TTK, Ankara 1972. **İnan 1972** Ivanics, Maria - Usmanov, Mirkasym A., Das Buch der Dschingis-Legende Dâftar-i
Çingiz-nâmâ) I. Szeged 2002. **Ivanics-Usmanov 2002**
İzgi, Özkan, "Ota Asya'nın En Eski Kültürleri ve Çin Medeniyeti ile İlişkiler", Genel Türk Tarihi 1, Ankara 2002, s. 423-448. **İzgi 2002** Kaçalin, S. Mustafa, "Dîvânü Lugati't-Türk", TDV İA, C. 9, İstanbul 1994. **Kaçalin
1994** Kafesoğlu, İbrahim, Türk Millî Kültürü, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1996.
Kafesoğlu 1996 Karaağaç, Günay, Lutfî Divanı - Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım, TDK, Ankara
1997. **Karaağaç 1997** Karamanlıoğlu, Ali Fehmi, Seyf-i Sarâyî - Gülistan Tercümesi, TDK, Ankara 1989.
Karamanhoğlu 1989 Karamanlıoğlu, Ali Fehmi, Kıpçak Türkçesi Grameri, TDK, Ankara 1994.
Karamanlıoğlu 1994 Karasoy, Yakup, Şiban Han Dîvânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım), TDK,
Ankara 1998. **Karasoy 1998** Kızlasov, İ.L., Runiçeskiye pis'mennosti yevraziyskix stepey, Moskva 1994.
Kızlasov 1994 Klyaştornıy, S.G., "Tanrı Dağları'nda Yeni Bulunan Eski Runik Türk Yazıları"
(aktaran: Mustafa Kalkan), Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2,
Bişkek 2001, s. 192-196. **Klyaştornıy 2001**
Koca, Salim, Türk Kültürünün Temelleri, II. cilt, Ankara 2003. **Koca 2003** Konukçu, Enver, "Akhunlar", Genel Türk Tarihi 1, Ankara 2002, s. 581-587. **Ko-
nukçu 2002** Korkmaz, Zeynep, Türk Dili Üzerine Araştırmalar, Birinci Cilt, TDK, Ankara 1995.
Korkmaz 1995 Kök, Abdullah, Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 IV-
235v/2) - Giriş-İnceleme-Metin-Dizin, Ankara 2004 (Yayımlanmamış
doktora tezi). **Kök 2004**

Köprülü(zade) Mehmed Fuad, Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1928. **Köprülü 1928**

Köprülü, M. Fuad, "Çağatay Edebiyatı", İslâm Ansiklopedisi, 3. cilt, Ankara 1945, s. 270-323. **Köprülü 1945**

Köprülü, Fuad, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ankara 1991. **Köprülü 1991**

Kurat, Akdes Nimet, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, DTCF Yayınları, Ankara 1972. **Kurat 1972**

Ligeti, L., Bilinmeyen İç Asya I (çeviren: Sadrettin Karatay), Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1970. **Ligeti 11970**

Mansuroğlu, Mecdut, "Karahanlıca", Târîhî Türk Şiveleri (çeviren: Mehmet Akalın), Ankara 1979. **Mansuroğlu 1979**

Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2000 Yılı Çalışmaları, TİKA, Ankara 2002. **TİKA 2002**

Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2001 Yılı Çalışmaları, TİKA, Ankara 2GG3. TİKA **2003**

Mutiy, İbrahim - Osmanov, Mirsultan, "Kâşgarlı Mahmud'un Yurdu, Hayatı ve Mezarı Hakkında" (çeviren: Hülya Kasapoğlu Çengel), Bilig 23, 2002 Güz. **Muti-Osmanov 2002**

Nehcü'l-Ferâdîs, I Metin, II Tıpkıbasım (Tıpkıbasım ve çevriyazı: Janos Eckmann; Yayınlayanlar: Semih Tezcan-Hamza Zülfıkar), TDK, Ankara 1995. **Tezcan-Zülfıkar 1995**

Onat, Ayşe, "Kuzey Çin'de Kurulan Hun Devletleri", Tarihte Türk Devletleri I, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1987, s. 29-36. **Onat 1987**

Onat, Ayşe - Orsoy, Sema - Ercilasun, Konuralp, Hun Hanedanlığı Tarihi -Hsiung-nu (Hun) Monografisi, TTK, Ankara 2004. **Onat vd. 2004**

Orkun, Hüseyin Namık, Eski Türk Yazıtları I, TDK, İstanbul 1936. **Orkun 1936**

Orkun, Hüseyin Namık, Eski Türk Yazıtları II, TDK, İstanbul 1938. **Orkun 1938**

Orkun, Hüseyin Namık, Eski Türk Yazıtları III, TDK, İstanbul 1940. **Orkun 1940**

Osavva, Takashi, "Moğolistan'daki Eski Türk Anıt ve Yazıtlarının 1996-1998 Yılları Arasındaki Yeni İnceleme Sonuçlan (Japon-Moğol Ortak Çalışmasının Ön Raporu Olarak)", TDAY Belleten - 2000, TDK, Ankara 2001, s. 277-286. **Osawa 2001**

Ögel, Bahaeddin, Türk Mitolojisi, I. cilt, Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yayınları, Ankara 1971. **Ögel 1971**

Ögel, Bahaeddin, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I, Kültür Bakanlığı Yayınları,

Ankara 1981. **Ögel 1981**

Özgür, Can, Baytaratü'l-Vâzıh'ın Kıpçakça ve Türkmence Yazmalarına Göre Kıpçakçanın Oğuzcalaşması (Türkmenceleşmesi) Üzerine Bir Dil Araştırması, İstanbul 1994 (basılmamış doktora tezi), İstanbul 1994. **Özgür 1994**

Özkan, Mustafa, Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi, İstanbul
1995.**Özkan 1995** Özönder, F. Sema Barutçu, Ali Şîr Nevâyî - Muhâkemetü'l-Lugateyn - İki Dilin
Muhakemesi, TDK, Ankara 1996. **Özönder 1996** Özönder, F. Sema Barutçu, Abidarim kınlıg koşavarti şastirtakı çinkirtü
yörüglerning kingürüsi'nden Üç İtigsizler, TDK, Ankara 1998. **Özönder**
1998 Özönder, F. Sema Barutçu, "Eski Türklerde Dil ve Edebiyat", Genel Türk Tarihi 2,
Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 457-492. **Özönder 2002** Özyetgin, A. Melek, Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin
Dil ve Üslûp İncelemesi, TDK, Ankara 1996. **Özyetgin 1996** Özyetgin, A. Melek, Ebû Hayyân - Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk - Fiil: Tarihî
Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi, Ankara 2001. **Özyetgin**
2001. Poppe, Nikolaus, Altay Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri, 1. Kısım - Karşılaştırmalı
Ses Bilgisi (çeviren: Zeki Kaymaz), İstanbul 1994. **Poppe 1994** Pritsak, Omeljan, "Karahanlılar (840-1212)", İslâm Ansiklopedisi, 6. cilt, Eskişehir
1997, s. 251 -273. **Pritsak 1997** Pritsak, Omeljan, "Doğu Avrupa'da Türkler", Genel Türk Tarihi 2, Yeni Türkiye
Yayınları, Ankara 2002, s. 181-201. **Pritsak 2002** Rasonyi, Laszlo, Tarihte Türklük, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara
1988. **Rasonyi 1988** Ruhlen, Merritt, On the Origin of Languages - Studies in Linguistic Taxonomy,
Stanford 1994. **Ruhlen 1994**
Salman, Hüseyin, Türgişler, Kültür Bakanlığı, Ankara 1998. **Salman 1998** Sertkaya, Osman F., "Horezmî'nin Muhabbetnamesi'nin İki Yeni Yazma Nüshası
Üzerine", İstanbul 1972, s. 185-226. **Sertkaya 1972** Sertkaya, Osman Fikri, "Eski Türk Şiirinin Kaynaklarına Toplu Bir Bakış" Türk
Dili, 409 (Ocak 1986), s. 43-80. **Sertkaya 1986** Sertkaya, Osman Fikri, Göktürk Tarihinin Meseleleri, Türk Kültürünü Araştırma
Enstitüsü Yayınları, Ankara 1995. **Sertkaya 1995** Sertkaya, Osman Fikri - Sartkocaulı, Harcavbay, "Hoyto-Tamir (Moğolistan)'dan
Yeni Yazıtlar (Ön Neşir)", TDAY Belleten - 2000, TDK, Ankara 2001, s.
313-346. **Sertkaya 2001** Stebleva, 1. V., Razvitiye Tyurskih poetiçeskih form v XI veke, Moskva 1971.
Stebleva 1971
Sümer, Faruk, Oğuzlar (Türkmenler), İstanbul 1999. **Sümer 1999** Şahin, Hatice, "Tursun Fakih'in Gazavatnamesi", Osman Nedim Tuna Armağanı,
Malatya 1989. **Şahin 1989**

Şeşen, Ramazan, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Ankara

1998. **Şeşen 1998**

Şükürlü, Âlisa, Gâdim Türk Yazılı Abidelerinin Dili, Bakı 1993. **Şükürlü 1993** Tanei, Aydın, "Harezmşahlar Devleti", Tarihte Türk Devletleri II, Ankara 1987, s.

493-494. **Taneri 1987** Tarhan, Taner, "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler" Genel

Türk Tarihi 1, Ankara 2002, s. 511-532. **Tarhan 2002** Taşağıl, Ahmet, "Göktürkler", Genel Türk Tarihi 1, Ankara 2002, s. 653-710.

Taşağıl 2002 Taşağıl, Ahmet, "Uygurlar" Genel Türk Tarihi 1, Ankara 2002, s. 711-726.

Taşağıl-Uygur 2002

Taşağıl, Ahmet, "İslâm Öncesi Devrede Orta Asya'da Yaşayan Türk Boyları", Genel Türk Tarihi 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 71-148.

Taşağıl-boylar 2002

(Taymas), Aptullah Battal, İbnü-Mühennâ Lugati, İstanbul 1934. **Taymas 1934** Tekin, Şinasi, "1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde 'Olga-Bolga' Sorunu", TDAY Belleten - 1973-1974. **Ş. Tekin 1974** Tekin, Şinasi, Uygurca Metinler II. Maytrısimit, Atatürk Üniversitesi Yayınları,

Ankara 1976. **Ş.Tekin 1976**

Tekin, Şinasi, İştikakçının Köşesi, Simurg, İstanbul 2001. Ş. **Tekin 2001** Tekin, Talât, "İslâm Öncesi Türk Şiiri", Türk Dili, 409 (Ocak 1986), s. 3-42. **Tekin**

1986

Tekin, Talât, Tuna Bulgarları ve Dilleri, TDK, Ankara 1987. **Tekin 1987** Tekin, Talât, Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası, TDK, Ankara 1988.

Tekin 1988 Tekin, Talât, XI. Yüzyıl Türk Şiiri - Divanü Lügati't-Türk'teki Manzum Parçalar,

TDK, Ankara 1989. **Tekin 1989**

Tekin, Talat, Hunların Dili, Doruk Yayınlan, Ankara 1993. **Tekin 1993** Tekin, Talat, Orhon Yazıtları, Simurg, İstanbul 1995. **Tekin 1995** Tekin, Talat, Orhon Türkçesi Grameri, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, Anakra

2000. **Tekin 2000** Temir, Ahmet, Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri, TDK, Ankara 1991.

Temir 1991 Temir, Ahmet, "Ural-Altay Dilleri Teorisi", Türk Dünyası El Kitabı, İkinci Cilt: Dil-

Kültür-San'at, Ankara 2002. **Temir 2002** Tezcan, Semih, "En Eski Türk Dili ve Yazını", Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak

Türkçe, TTK, Ankara 1978, s. 271-323. **Tezcan 1978** Thomsen, V., Orhon Yazıtları Araştırmaları (çeviren ve yayıma hazırlayan: Vedat

Köken), TDK, Ankara 2002. **Thomsen 2002**

(Togan), Ahmed Zeki Velidî, "Hârezm'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler", Türkiyat
Mecmuası, İkinci Cild, 1926, İstanbul 1928, s. 315-345. **Togan 1926** Togan, A. Zeki Velidî, Oğuz Destanı, İstanbul 1972. **Togan 1972** Togan, A. Zeki Velidî, Umumî Türk Tarihi'ne Giriş, Enderun Kitabevi, İstanbul
1981. **Togan 1981**
Toparlı, Recep, İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn, TDK, Ankara 1992. **Toparlı 1992** Toparlı, Recep - Çögenli, M. Sadi - Yanık, Nevzat H., El-Kavânînü'1-Külliye li-
Zabti'l-Lügati't-Türkiyye, TDK, Ankara 1999. **Toparlı vd 1999** Toparlı, Recep - Çögenli, M. Sadi - Yanık, Nevzat H., Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı
Türkî ve Acemî ve Mugalî, TDK, Ankara 2000. **Toparlı vd 2000** Toparlı, Recep, Ed-Dürretü'1-Mudiyye fi'1-Lügati't-Türkiyye, TDK, Ankara 2003.
Toparlı 2003 Tuna, Osman Nedim, Sümer ve Türk Dillerinin Târihî İlgisi ile Türk Dili'nin Yaşı
Meselesi, TDK, Ankara 1997. **Tuna 1997** Tuna, Osman Nedim, "Altay Dilleri Teorisi", Türk Dünyası El Kitabı, İkinci Cilt:
Dil-Kültür-San'at, Ankara 2002. **Tuna 2002** Turan, Zikri, "Eski Anadolu Türkçesi'nde ol- Cevheri Fiili", TDAY Belleten - 1996,
Ankara 1999. **Turan 1999**
Uğurlu, Mustafa, Münyetü'l-Guzât, Ankara 1987. **Uğurlu 1987** Vasary, Istvan, "Doğu Avrupa'nın Runik Alfabe Sistemleri Üzerine", TDAY Belle-
ten -1993, TDK, Ankara 1995, s. 51-59. **Vasary 1995** Vasilyev, D.D., "Göktürk Yazı Kültürünün Asya'nın Merkezinden Doğu Avrupa'ya
Yolu", TDAY Belleten -1993, TDK, Ankara 1995, s. 61-66. **Vasilyev 1995** Yazıcı, Nesimi, "İdil (Volga) Bulga Hakanlığı'nda İslâmiyet" Genel Türk Tarihi 2,
Yeni Türkiye Yayınlan, Ankara 2002. **Yazıcı 2002** Yüce, Nuri, Mukaddimetü'1-Edeb - Hvârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası
-Giriş-Dil Özellikleri-Metin-İndeks, TDK, Ankara 1993. **Yüce 1993** Zajaczkovvski, Ananiasz, Vocabulaire Arabe-Kiptchak de l'epoque de l'Etat
Mamelouk I, Warszawa 1958. **Zajaczkovvski 1958** Zieme, P., "Türkçe Bir Mani Şiiri", TDAY Belleten - 1968, TDK, Ankara 1969, s.
45-51. **Zieme 1969**
Zimonyi, Istvan, "Bulgarlar ve Ogurlar", Genel Türk Tarihi 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 203-220. **Zimonyi 2002**